

Doromb

Közköltészeti tanulmányok 11.

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 11.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Készült a
a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont támogatásával
az Irodalomtudományi Intézetben

A borítón:
Petőfi emlékére készített rajzok Mendel Farkas *Versfűzéréből* (1877)
és Lokody Antal versgyűjteményéből (1880-as évek)
Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár / Cluj-Napoca
(Ms. 3810. és Ms. 3029)

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, a BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja és hálózati kiadója • www.reciti.hu
Technikai szerkesztő: Etlinger Mihály
Borítóterv, tördelés: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

Tartalom

Hamuba sült poézis Előhang a Doromb 11. kötetéhez (<i>Csörsz Rumen István</i>)	9
<i>Nemzetközi populáris kultúra</i>	15
PAULA McDOWELL „A nyomtatás mestersége végzetes volt” A szóbeli hagyomány eszméje a balladadiskurzusban (<i>fordította Vaderna Gábor</i>)	17
ÉVA GUILLOREL A bűn emlékezete Szájhagyomány útján terjedő balladák, igazságszolgáltatás és társadalom Bretagne-ban az Ancien Régime idején (<i>fordította Szász Géza</i>)	45
INGRID ÅKESSON A narratívák lényegi motívumai? Gender alapú hatalmi szerkezetek, a tradicionális balladák kategorizációja és a paradigmák konoksága (<i>fordította Sziklay Cs. Mónika</i>)	63
KALAVSZKY ZSÓFIA Puskin és a városi anekdoták (orosz, lett és lengyel forrásokban)	91

<i>Magyarországi populáris kultúra</i>	115
SUDÁR BALÁZS	
Volt-e magyar énekmondás a honfoglalás korában?	117
SZALAY FATIMA	
Az Ilona-alak mint szépségmetafora a magyar népballadákban	133
BALOGH ZSUZSÁNNA	
Egy kora újkori karácsonyi vers Károlyi Ferenc gyermeklelevelében	153
Csokonai Vitéz Mihály és kora	
VASNÉ SZŰCS IMOLA	
A <i>Kártigám</i> kéziratos dallamemlékei	161
S. LACZKÓ ANDRÁS	
A magyar vásárló és a világpiac Gazdaság és erkölcs Erszényházi Pál és Gyomordi kisasszony dialógusában (1792)	173
MÉSZÁROS GÁBOR	
Hozzászólás az Árkádia-vitához Pálóczi Horváth Ádám verse Csokonai sírkövééről	213
PERGER GYULA	
A <i>Énekek Gyűjteménye</i> Csokonai-versei	221
NAGY LEVENTE	
Homérosz, Csokonai, Kontz Jósi A <i>Békaegérharc</i> XIX. század eleji román fordítása	247
MIKOS ÉVA	
Táltos volt-e Csokonai? A költő néphagyományának jelentőségéről	259

Petőfi Sándor és kora

STURCZ NOÉMI

Czuczor Gergely népies költészete és folklorizálódott versei 287

SZILÁGYI MÁRTON

Petőfi, Arany és a ponyva 1848–1849-ben 313

LUFFY KATALIN

Petőfi-versmásolatok a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban 335

TARI LUJZA

Petőfi népdallá és közdallá vált versei, továbbélésük a népzeneben 381

MAGYAR ZOLTÁN

„Itt írt költeményeket...”

Adalékok a Petőfi-mondakörhöz 447

SERES ISTVÁN

Petőfi Kondoroson 457

GULYÁS JUDIT

Népmeseszövegek és népmese-értelmezések a *Vasárnapi Ujságban*
(1854–1872) 461

KIS DOMOKOS DÁNIEL

Eötvös Loránd és a népzene

Báró Eötvös Loránd születése 175. évfordulója alkalmából 503

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Arany János énekköltészeti programja és saját dallamai 513

DOMOKOS MARIANN

A *János vitéz* intermediális olvasatai

Az első színházi adaptációk és egy elfelejtett némafilm 579

<i>Szemle</i>	617
Halaskofák, prédikátorok, antikváriusok és filológusok A szóbeliség fogalmának megalkotása a XVIII. században (Gulyás Judit)	619
Александр Белоусов, Культура. Литература. Фольклор (Kalavszky Zsófia)	632
Tamás Ildikó. <i>Adj netet! Nyelvi, képi kifejezésmód és kreativitás a kortárs gyermek- és diákközlésben</i> (Mikos Éva)	636
<i>Summaries</i>	643

Hamuba sült poézis

Előhang a *Doromb* 11. kötetéhez

(Öt százalék)

Herculaneumban egy római villa feltárásakor a régészek egy összeégett papirusz-tekerésre bukkantak. Nem sikerült még kihajtogatni sem, nemhogy elolvasni. Sokáig várta, hogy mementóból igazi leletté, sőt szöveges emlékké változzon. Nemrég számítógépes technológiákkal sikerült a papirusz sérülése nélkül, digitális képsorozatként értelmezni – egyelőre az öt százalékát. A hír szenzációként futott végig az ókorkedvelők portáljain, magam is egy ilyen posztból értesültem róla.¹ A költséges eljárás ellenére ráadásul valami régészeten túli dolog világít az ember által 2000 éve nem olvasott betűkből.

Mi is ez az öt százalék? Megrázó, hogy Philodemus, a „Papiruszok villájának” ura épp az élet szépségéről írt a szén alól kibontakozó versben. Még ha a széntömb maradék kilencvenöt százaléka kizárólag pesszimista gondolatokat rejt (ami kevéssé valószínű), akkor is magas nyitány ez. Példázat minden földi dolgaink törekenységéről. A legszebb villát és a leginkább életszerető sorokat is betemeti a láva. Az akaratlan – és oly sokszor szándékos – pusztítás. De arra is figyelmeztet, hogy a mai olvasó felnyithatja. Jómagam (és alighanem olvasóim zöme) Rómában közrendű utcanép, közepesen szituált barbárok lettünk volna. Sose léphetnénk át a villa küszöbét. Ám a Vezúv és az idő elsodorta a diszkrécio kerítését, fizikai és lelki lépcsőházát. Ma ráadásul azt is felnyitjuk digitálisan, amit nem nyitunk fel. A titkok meglesésének kényszere beszélgetni hívja a mulandóságot a jelennel, újra és újra.

A római házigazda a saját világán messze túlmutató dolgot közvetít, holott nem tervezett ilyesmit. Egy szöveg ugyanis az olvasótól nyer életet, akár egyszer olvasták később, akár csak egyszer. Akár elszenesedve, akár csak egy régen

1 <https://scrollprize.org/grandprize>

átlapozott kéziratban, nyomtatványban. De sose feledjük: nem betűkkel találkozunk, hanem egykori emberek tudásával, véleményével. Az életükből hagytak ránk valamit, amit tisztelettel kell forgatnunk.

Ugye van még, aki emlékszik *A visszhang titka* című filmre (1972)? A barlangba beszökő gyerekek egyszerre teszik próbára a kíváncsiságukat és a titkos helyet. De bizony kettőn áll a vásár. Mi vagyunk a gyerekek és a visszhang is.

(Rózsa-ludas)

Nemrég nagy vihart kavart egy vármegyei pályázaton kötelező versmondó darabként előírt költemény. Az *Így halnak meg a rózsák* finoman szólva nem tartozik a magyar irodalom élvonalába, csukott szemmel is lehetett volna jobb verset találni a szavalóversenyre. Ennek kapcsán a magyartanárok hanyatló kompetenciájától az általános kultúrsokkig minden szóba került. A valóban nem falrengető verset egy ifjú hölgy írta, aki bizonyára nem mind értette a rá zúduló, néha faragatlan támadásokat.

A *Doromb*nak nem tiszte állást foglalnia a kérdésben, főleg nem a vers esztétikai színvonaláról. Ám mindahhoz, amit e sorozat szerzői kutatnak, érdekes adalékként szolgál. Az *Így halnak...* történeti poétikai elemzését nem poénnak szánom; sokkal magasabbra tette a mércét Reményi József Tamás és Tarján Tamás, akik a TV-torna főcímdalának (*Egy kicsi mozgás mindenkinek kell*) elemzését írták meg Balassa Péter és Szerdahelyi István szavaival.² Pillantsunk a versre közköltészet-kutatóként, csak néhány formai kérdést említve.

Az *Így halnak...* pontosan tükrözi majd a 3023. évi *Doromb* olvasóinak, mit tekintettek versminimumnak a XXI. század eleji Magyarországon. A korábbi századok két fontos vívmánya, a szótagszámlálás és a következetes versritmus nem hagyott mély nyomot az alkotáson. Az egyetlen verssé tévő jelenség (bár történetileg másodlagos!): a rím. Páros, kétsarkú rímelés, semmi keresztrím vagy egyéb bonyodalom. Utóbbiak többségét az olvasók zöme nem követte régen se, ma se; a kora újkori verstörténet a magyar lírában az *izo-szabály* (Horváth Iván) uralmát segítik, például nyugati versformák izorímessé válását. A rímek többsége a rózsaversben is ragrím vagy szoros paralellizmus – de ez sem idegen a hagyománytól. Fapados, de üzembiztos megoldás. Talán épp ezek a rímek (s a mögöttük felsejlő kifinomultabb versek) terelgették az útját a megyei hírnév felé. *Túl – mozdul; ég – rég, eső – szellő* és így tovább. *A kapaszkodik – ragaszkodik* kifejezetten mesterkedő tónusú.

A szótagszámlálás problémáját minden magyartanár ismeri, aki valaha megpróbált felező tizenkettést íratni a diákjaival. Bár Petőfi, Arany, netán régebbi költők sorai és népdalok sokasága duruzsolja a fülünkbe, a mai versfa-

2 REMÉNYI József Tamás és TARJÁN Tamás, *Babérvőszőrű* (Budapest: Magvető, 1986), 124–127.

ragók többségén kifog. Becsúsznak 11-esek és 13-asok, de mindig lesz középen cezúra, mert arra valahogy belső szintaktikai igényünk van. Az *Így hálnak...* ebben az értelemben egy pódusszámláló, de ingadozó szótagszámú, párrímes, strófikus alkotás. Versnek látszó, retozirált, rímekkel tagolt szöveg. Hasonlítsuk össze az egyes sorok szótagszámát (oszloponként egy-egy strófa):

8	9	11	10	12	11
9	12	10	10	12	11
9	11	11	12	13	11
9	11	11	9	11	10

Megfigyelhetjük a tendenciát a rövidebb, 8-9 szótagos soroktól a hosszabbak felé, a 11-esek dominanciájáig. A költő számára ez esszenciális sortípus, és igaza van: a magyar költészet a XVI. század óta használja több formában. Ő a két legismertebbet váltogatja: a 8+3-ast („Szépsége az esőben így | rommá lett”) és a 6+5-öst („Gyógyítja-e eztán | öt hűvös szellő?”), akár 7+4-esként („Az eső zubogva hull, | szakad az ég”). A 8+3-asok egyike kifejezetten Petőfi-utánérzés a szavak és a versgrammatika szintjén: „Mi mást tenne, mikor egy az | élete?” Visszakérdező formula, sajnos utána egy gyenguska rímmel leütve. A 10-esek mögött is érzem a XIX. századi hatásokat, ismét Petőfit és a „szerbus manír” 4+6-osait: „Mások ezért | imádkoztak már rég”; „Így hálnak meg | a vöröslő rózsák.” De a régiségből előkerül a szimmetrikus 10-es is, 5+5-ös osztással: „Levelei mind | lehulltak sorban”.

A fentiek alapján a költő igenis jártas az irodalmi előzményekben, legalábbis hatással voltak rá régebbi versek. A szótagszám-ingadozásnak ez a szintje viszont nem az olvasott, hanem az énekelt poézis világában jellemző. Ez sem mai fejlemény, már a beatkorszaktól megfigyelhető. A zenei keret és időélményei (ütemek, szünetek, az akkordmenet állandósága) a kevésbé csiszoltabb szöveget is „elviszik” felütésekkel, kitartott hangokkal. Nem volna meglepő, ha a költő gyakorlatilag dalszöveggé írná verseit. A megengedő szabályok abban a közegben nem annyira zavarók, mint szavalva vagy akár némán olvasva.

Az irodalomtörténetnek persze az életmű egészét kell vizsgálnia. A költő másik, interneten elérhető versére (*A könyvtündér*) ugyanez igaz, még a stiláris-értelmi vakfoltok is épp ugyanott ütköznek ki. Számára – gúnyolódás nélkül, mert költők és olvasók ezreire igaz régen s ma – a „vers”-nek ez a retorikai alapja. Ugyanolyan gondolatsebesség, ellenpontozás, sikerültebb és sutább rímekkel, a vége felé emelkedő szótagszámokkal. Ha lenne poézisoktatás, minden magyartanár százával olvasna ilyen propozíciós verseket. Ahogy Csokonai, Kazinczy, Petőfi, Arany és Vörösmarty is gyártotta őket az iskolában s néha később is. Tény, hogy ott kezdődik a költő, ahol a bábjátékos, hiszen nem a festett fakanalat akarom látni, hanem Vitéz Lászlót vagy az ördögöt.

Talán nem érdemes több szót vesztegetni a gyengécske versre. Amiért mégis szükségét láttam, az épp a hagyományhoz való viszonya. Annyira nem eredeti, hogy minden sorához, ríméhez, cezúrájához előképek sokaságát idézhetjük. Ne áltassuk magunkat: ez a mechanizmus, a közösben való részvétel tette működőképessé, elfogadottá, poézis-pótlékká a régi idők közköltészetét is.

(Költők és népeik)

A *Doromb* 11. kötete a szokásos fejezetekkel köszönti olvasóját, de bőven szolgál újdonságokkal. A nemzetközi populáris kultúrát három külföldi és egy hazai szerző írása képviselik, a recenziós rovatban két nemzetközi alapkönyv is szóba kerül, sőt a magyar tárgyú tanulmányok is kínálnak világirodalmi párhuzamokat. A mélyebb vizsgálódást és felfedezést az Olvasóra bízom.

A *Doromb* évek óta együttműködik a Nemzetközi Balladakutató Társasággal (Kommission für Volksdichtung). Idén az egyesület két prominens tagja, a breton Éva Guillorel és a svéd Ingrid Åkesson küldött számunkra tanulmányt, az amerikai Paula McDowell pedig hozzájárult monográfiája egyik fontos fejezete magyar kiadásához. A fordítók, Szász Géza, Sziklay Cs. Mónika és Vadera Gábor önzetlen munkájáért, esetenként pót-jegyzeteikért nagy köszönettel tartozunk.

A balladakutatás a történeti folklorisztika fontos területe. Kötetünkben a téma többféle felfogású kutatói vizsgálják a balladák (és azzal rokon epikus énekek) forrásértékét, társadalmi beágyazottságát, poétikai hagyományát és kutatásmódszertanát. Éva Guillorel a breton balladákban (*gwerzioù*) kirajzolódó alternatív igazságszolgáltatásról írt, ütköztetve a népköltési szövegeket a kora újkori bírósági iratokkal. A XVII–XVIII. századi angol balladák irodalomszociológiai mozgását, a szájhagyomány rangjának tudatos megkonstruálását és kánonba foglalását Paula McDowell foglalta össze. Kitér az angol értelmiség és a népszerű nyomtatványok kiadói (és alkotói) rivalizálására, a sajtó és a korai antológiák viszonyára, az írók nyilatkozataira és az oralitás hitelességének dilemmáira. A kötet mélyreható ismertetését Gulyás Judit adja közre a *Szemle* rovatban.

Vajon van-e a népköltészet mögött történeti mélység, netán alternatív társadalomkép? Sudár Balázs a magyar epikus énekmondás kezdeteihez, az Árpád-korhoz fordul: mit tudhatunk a hol megvetett, hol nagyra értékelt magyar regösökről, a történelmi emlékezet (vagy tév-emlékezet) fenntartóiról? Krónikarészletek, nyelvészeti és organológiai adatok segítségével új összefüggéseket ad a témához. Ingrid Åkesson kemény kritikát fogalmaz meg a skandináv balladakutatással szemben. Meglátása szerint a típus- és motívumkataszterek akaratlanul férfiközpontú narratívákat sugallnak, a női balladahősök iránti empátia gyakori mellőzésével. A gender szemlélet alkalmazására több javaslatot tesz, amelyek bizonyára hasznosíthatók lesznek a hazai ballada- és szüzsékkutatásban is. Szalay Fatima a magyar népballadák Ilona nevű hősnőinek tipológiáját mu-

tatja be, a tündérhagyomány és a nemzetközi közköltészet, például széphistóriák sajátos beszűrődéseként.

A kötettel Csokonai Vitéz Mihály születésének 250. és Petőfi Sándor születésének 200. évfordulója előtt is tisztelgünk. A két, sok tekintetben rokon karakterű, fiatalon meghalt magyar költő kulcsszerepet játszott a hazai populáris kultúrában már életük során, s műveik utókorával is. A két alfejezet párhuzamos témákat is kínál. Elsőként mindkét költő saját korának közkultúrájából adunk ízelítőt, néhány eleme kétségkívül hatott rájuk. Csokonai világából így kapnak szót a kor leghíresebb magyar regényének, a *Kártigámnak* kottás betétdalai, amelyek döntően befolyásolták a kor érzékeny dalait, s még évtizedekig másolták és énekelték őket, bizonyára maga Csokonai is (V. Szűcs Imola). A *Dorrottyát* vagy a *Tempefői* szalonjeleneteit is máshogy olvassuk majd S. Laczkó András elemzése után. A cikk Nagy János sajtóban közölt párbeszédés versét (1792) vizsgálja a világgazdaság és a hazai fogyasztási kultúra mérlegén. A verset Csokonai is olvashatta, s a kávé és a cukor áringadozásai a jólét felé kacsingató magyar társadalom egészét érintették.

Csokonai verseinek utóéletét egy győri kézirat kapcsán idézzük fel. Perger Gyulának néhány éve sikerült rábukkannia az *Énekek Gyűjteménye* című, régóta lappangó forrásra; Csokonai-repertoárját elemezve a datálását és a nyomtatott kiadványokhoz való viszonyát is árnyalja. Nagy Levente ezúttal Csokonai *Békaegérharcának* 1816-os román fordításával és annak közirodalmi áthallásával foglalkozik. Csokonai kultusza már a XIX. század elejétől érezhető a magyar író-társadalomban. A debreceni emlékmű körül kibontakozó Árkádia-perhez a régi barát, Pálóczi Horváth Ádám is hozzászólt egy verssel, amelynek a sajtóban közölnél bővebb változatát a csurgói *Hol-mi IV* kézirat őrzi, ebből adja közre Mészáros Gábor. A költő állítólagos garabonciás vagy táltos vonásait, de mindennek előtt az életrajzi mondák osztályozásának dilemmáit Mikos Éva foglalja össze.

Petőfi Sándor korának környezetrajzához kínál új adatokat Sturcz Noémi tanulmánya Czuczor Gergely népdallá vált verseiről. Czuczor, mint tudjuk, Petőfi és Aranyra is hatott (vagy ellen-hatott), noha az irodalmi népiesség e formái jórészt visszhangtalanok maradtak. A népdallá válás sokkal nagyobb mértékű Petőfi esetében, aki ezzel már életében szembesült. A XIX–XX. század fordulójára sokféle kottás kiadvány és a népzenei hagyomány is merített a Petőfi-dalokból. Tari Lujza, a kérdés legavatottabb magyar kutatója kibővítette régebbi, nehezen elérhető tanulmányát, az utóbbi két évtized népzenei adataival frissítve. A kolozsvári Egyetemi Könyvtárban őrzött Petőfi-másolatokról Luffy Katalin ad minden eddiginél részletesebb körképet, kitérve a román fordításokra is.

A nyilvánosság témakörét a Petőfi-kultusz sok vonatkozása érinti. A közvetlen társadalmi hatásmechanizmus a propaganda felé tereli figyelmünket. Szilágyi Márton egyszerre két új kritikai kiadás sajtó alá rendezőjeként hasonlított

ta össze Petőfi és Arany 1848–1849-es ponyva- és néplapkiadási terveit. Arany János saját szerzésű dallamait elsősorban irodalomtörténeti szempontból, például Petőfi művei és az énekkers-poétika felől vizsgálja e sorok írója. Domokos Mariann a *János vitéz* régi színpadi és filmes adaptációit mutatja be igen részletesen, s nyomon követi, hogyan lett Petőfi népmese-imitációjából kalandfilm, sőt a nemzeti ideológia lenyomata. Gulyás Judit a *Vasárnapi Ujság* korai évtizedeiben kiadott, magyar népmesékről szóló cikkek és szövegközlések elemzését adja. A családi körben vagy akár kaszárnyában, börtönben elhangzó mesék útja hamarosan a nemzeti irodalom csúcsaira vezet, s ebben a sajtó jelentős szerepet vállalt, részben Jókai és Erdélyi János révén.

Petőfi életrajzi mitológiája sok párhuzamot rejt Csokonaiéval. Magyar Zoltán és Seres István kisebb-nagyobb, szinte minden esetben fiktív történeteket mutatnak be róla. A kérdés túlmutat a tudománytörténet és a prózafolklór körein, hiszen az írók mondavilága a világirodalom sok más alkotójára kiterjed. Akár egy írómitológiai antológiát is érdemes volna közreadni, ahol egymás mellé kerülne a régi és újabb alkotók rokon anekdotái Horatiustól Byronig és Weöres Sándorig. Kalavszky Zsófia tanulmányorozatának új darabja Puskin tréfás, gyakran normasértő vagy obszcén anekdotáiról szól. Az orosz költő-fenyegetések ugyanolyan bolondos szerepkörökben bukkan fel (életrajzi tényekkel aligha igazolhatóan), mint közép-európai rokonai: nemesekkel, hölgyekkel csúfolkodik, költőtársakon feni tollát, s trágár humorában éppoly mozarti virtuóz, mint költőként.

Sok kutatnivalót ígér a közéleti személyiségek viszonya a populáris kultúrához. Gróf Károlyi Ferenc gyerekkori levelében (1713) Balogh Zsuzsanna egy karácsonyi ének néhány sorát fedezte fel, Eötvös Loránd professzor alpesi nyaralásairól pedig Kis Domokos Dániel talált érdekes adalékot: miként hallgatott rendszeresen stájer citerásokat, sőt pesti villájában olasz dudást-sípóst is fogadott.

A *Szemle* rovatban Paula McDowell régi angol popularitásról írt monográfiáját Gulyás Judit ismerteti. Alekszandr Beluszov orosz városi folklórról szóló posztumusz tanulmánykötetét Kalavszky Zsófia, míg Tamás Ildikó könyvét a jelenkori digitális közkultúráról (benne a karanténfolklórról) Mikos Éva mutatja be.

A kötet anyagi támogatásáért a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont főigazgatójának, Balogh Baláznak mondunk köszönetet. Külön öröm, hogy két aktív Lendület-kutatócsoport tagjai is megtiszteltek írásaikkal (*Hosszú Reformáció* és *A magyar irodalom politikai gazdaságtana*). A közös munka, az egyes tudományterületek eleven párbeszéde olyan érték, amelyre minden szakmai műhelyben elemi szükség van. Technikai szerkesztőként Etlinger Mihálynak, a tördelésért és a borítótervezésért Szilágyi N. Zsuzsának, az angol rezümék gondozásáért és részben fordításáért pedig Szabó Dávidnak tartozunk nagy hálával.

Nemzetközi populáris kultúra

PAULA MCDOWELL

„A nyomtatás mestersége végzetes volt”

A szóbeli hagyomány eszméje a balladadiskurzusban*

Walter J. Ong 1964-es előadássorozatában megjegyezte, hogy amikor egy nemzedék hirtelen tudatosítja a médiaváltást, az felforgató módon betekintést enged párhuzamos történelmi pillanatokba:

A médiakorszakok egymásutániségének tudatosítása és az egymásutániség jelentésére vonatkozó rácsodálkozás maga is az egymásutániség terméke. [...] Csak az elektronikus korszakba érve tudatosult az emberben azon különbségek mélysége, amelyek némelyike évezredek óta a szemünk előtt volt, nevezetesen a régi szóbeli kultúra és az írás által elindított, majd az alfabetikus betűk révén kiérlelt kultúra közötti különbségek.¹

* A tanulmány eredeti megjelenése: Paula McDowell, *The Invention of the Oral: Print Commerce and Fugitive Voices in Eighteenth-Century Britain* (Chicago: Chicago University Press, 2017), 229–250. A könyvfejezetnek a kötet egészére utaló megjegyzéseit módosítottuk. Mivel a XVI–XIX. századi brit populáris kultúra gyakorlatai eltértek a magyartól, szükségesnek látszik előzetesen tisztázni néhány terminus fordítását. A következő szavakat-kifejezéseket használtuk: *balladmonger* – vásári balladamondó; *ballad scholar* – balladakutató; *ballad scholarship* – balladatudomány; *broadside* – egylapos nyomtatvány; *broadside ballad* – egylapos ballada; *cheap print* – olcsó nyomtatvány; *old ballad* – régi ballada; *oral* – szóbeli; *orality* – szóbeliség; *oral tradition* – szájhagyomány; *public singer* – közösségi énekmondó. A *popular* jelzőre továbbra is a *népszerű* kifejezést használtuk a *népivel* szemben (bár a *populáris kultúra* terminus már meghonosodni látszik, itt más kifejezések jelzője is volt a *popular*, így nem nyertünk volna sokat az angolosabb kifejezéssel). A *balladry* kifejezés egyszerre vonatkozik a ballada műfajára, formájára, valamint a balladák termelésének írásbeli és szóbeli kulturális gyakorlataira – a legtöbbször a *balladairadalom* szóval adtuk vissza, ám amikor a tanulmány kimondottan a kulturális gyakorlatokra utal, *balladatermelés* vagy *balladairás és -mondás* lett belőle. A *polite ballad* kifejezés a kifinomult olvasó számára létrehozott műballada – a *polite* jelzőt a tanulmányban esztétikai értelmében a *csiszolt* kifejezéssel adtuk vissza, ebben az esetben – érzékeltetendő az esztétikai hagyományt, de utalván a magyar műballada hagyományára – a *míves ballada* kifejezés mellett döntöttünk. Ez az utolsó darabja a kora újkori európai populáris kultúra társadalmi gyakorlatait, különösen a balladák termelését taglaló írások sorozatának. A fordító itt szeretne köszönetet mondani állandó

Ong úgy vélte, az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején a „szóbeli kultúrába” való új bepillantás váratlan következménye volt annak, hogy az ember belépett kommunikációs fejlődésének legújabb szakaszába, az „elektronikus korszakba”. Ong, a jezsuita pap annak az aggodalmának adott hangot, hogy a „mesterségesen létrehozott média [...] nagy, de zavaró adománya” (olyan elektronikus eszközök, mint a rádió és a televízió, sőt az írás és a nyomtatás is) azzal fenyeget, hogy kirekeszti „a szót [...] eredeti és még mindig természetes élőhelyéről, a hang, a hangzás világából”.² Pontosan kétszáz évvel korábban, 1764-ben a tudós pap, Thomas Percy (1729–1811) papírra vetette tanulmányát *An Essay on the Ancient Minstrels in England [Tanulmány a régi dalnokokról Angliában]* címmel. Ezt a dolgozatot szöveggyűjteményéhez csatolta: *Reliques of Ancient English Poetry: Consisting of Old Heroic Ballads, Songs, and Other Pieces of Our Earlier Poets, Together With Some Few of Later Date [A régi angol költészet emlékei, melyek régi hősi balladákból, dalokból és korábbi költőink más darabjaiból állnak, együtt néhány újabbal]* (3 kötet, 1765). Percy teljes egészében írott forrásokból gyűjtötte össze „emlékeit”, de ambiciózus, hetvenoldalas tanulmányában gyűjteménye „régii hősi balladáit” mégis úgy mutatta be, mint „ősi angol bárdjaink és dalnokaink válogatott maradványait”, olyan „szóbeli vándorköltőket”, akik verseiket „valószínűleg sohasem bízták az írásra”.³ Úgy gondolta, hogy ezeket a dalnokokat egykor a hatalmon lévők nagylelkűen megjutalmazták az általuk betöltött fontos szociokulturális szerepükért, de „Erzsébet királynő uralkodásának végére [1558–1603] [...], úgy látszik, a valódi régi dalnokok kihaltak”. Amikor megpróbált számot vetni ezzel az eltűnéssel, szinte szó szerinti összeütközést feltételezett e méltóságteljes „szóbeli költők” és „a balladairók új faja, a kisebb költők alsóbbrendű fajtája” között, akik „pusztán a sajtó számára írtak elbeszélő dalokat”.⁴ Akárcsak Ong, Percy is bizonyos szempontból visszafelé fejlődésnek, devolúciónak állította be a történeti kommunikációs fejleményeket. Az ő elbeszélésében a régi dalnokok és utódaik, a modern balladamondók nem egy folyamatos művészeti hagyomány részesei, hanem az üzleti alapokra helyezett sajtó intézményesülése járult hozzá a ko-

lektorának, Szabó Dávidnak és a néhai „Irodalmi nyilvánosság a polgárosodó Nyugat-Magyarországon, 1750–1820” Lendület Kutatócsoport tagjainak. – *A ford.*

- 1 Walter J. ONG, *The Presence of the Word: Some Prolegomena for Cultural and Religious History* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1981), 17–18.
- 2 Uo., 10.
- 3 Thomas PERCY, ed., *Reliques of Ancient English Poetry: Consisting of Old Heroic Ballads, Songs, and Other Pieces of Our Earlier Poets, Together With Some Few of Later Date* (1765), ed. Henry B. WHEATLEY, 3 vols. (London: Swan Sonnenschein, 1886; repr., New York: Dover, 1966), preface, 1:7–15, 7; „An Essay on the Ancient Minstrels in England”, 1:345–81, 348, 381.
- 4 Uo., 1:380–381.

rábbi (és felsőbbrendű) hangalapú kulturális gyakorlat eltűnéséhez. Percy legkeményebb kritikus, a balladagyűjtő Joseph Ritson (1752–1803) vehemensen vitatta Percy „régidalokokról” szóló elméleteit, ugyanakkor egyetértett azzal, hogy a nyomtatás XVI. századi elterjedése felelős a dalnokok visszaszorulásáért. *Observations on the Ancient English Minstrels [Észrevételek a régi angol dalnokokról]* című írásában, amely az *Ancient Songs, From the Time of King Henry the Third, to the Revolution [Régidalok III. Henrik korától a forradalomig]* (1790 [sic; helyesen: 1792]) című gyűjteményének előszava volt, Ritson leszögezte: „A nyomtatás mestersége végzetes volt azon dalnokok számára, akik énekeltek; az emberek elkezdtek olvasni, és szerencsétlenségükre a dalnokok szerzeményei nem voltak olvasásra valók.”⁵

A XVIII. századi Nagy-Britanniában kiterjedt diskurzus alakult ki a balladáról nyomtatásban (ez a diskurzus maga is a bővülő nyomtatványpiac terméke volt). Nyomtatott gyűjtemények előszavaiban, az ezekben a gyűjteményekben megjelent tanulmányokban, folyóiratok kommentárjaiban és másutt a szerzők széles köre nyilatkozott pozitívan vagy negatívan a balladairásról és -mondásról mint hibrid szóbeli és szöveges gyakorlatról. A hozzászólóknak ugyan különböző (és olykor versengő) elképzelésük volt, de a balladáról írván szinte kivétel nélkül mind a nyomtatványok kereskedelmének jelenségét taglalták. Míg néhány korai XVIII. századi szerző úgy ünnepelte a sajtót, mint ami hozzájárult a „brit iparhoz és kereskedelemhez”, a legtöbb későbbi értelmező egyetértett abban, hogy a nyomtatás, a kereskedelem és a balladairadalom kapcsolata „egy nagy rakás szemetet” termelt.⁶

Manapság sok balladakutató követi a XIX. század nagy tudósát, Francis James Childot (1825–1896), amikor a balladákat két fő kategóriába – hagyományos (vagy „népszerű”) és egylapos balladákra – osztja, de a XVIII. század elején ez a fogalmi felosztás nem létezett. Ahogy Albert B. Friedman megjegyzi:

A Child professzor monumentális gyűjteményében kanonizált hagyományos balladákat (*Sir Patrick Spens, Edward* és hasonló) [...] még csak kísérletképpen sem különböztették meg más balladáktól egészen a XVIII. század derekáig. Azelőtt a balladák, legalábbis az írástudó emberek vagy az egyszerű polgárok számára, csak klapanciák voltak, melyeket ismert dallamra írtak, egész lapra

5 Joseph RITSON, „Observations on the Ancient English Minstrels”, in *Ancient Songs, From the Time of King Henry the Third, to the Revolution* (1790 [sic; recte 1792]), i–xxvi, xvii.

6 William MOTHERWELL, „[Introduction]”, in *Minstrelsy, Ancient and Modern*, 2 vols. (1827; repr., Boston: William D. Ticknor, 1846), 1:1–136, 58n.

vagy hosszú, keskeny papírra nyomtattak, és könyvárusok árultak vagy ballada-énekesek kántáltak utcaszerte.⁷

A balladák még mindig széles körben terjedtek kéziratban és előszóban, de ekkor már szinte rutinszerűen összekapcsolták őket az „olcsó nyomtatványokkal”.⁸ A század folyamán azonban a mives ballada felvirágázása és nemkülönben a balladatudomány térnyerése alapvetően új utakat nyitott a balladák elgondolásához. Míg a XVIII. század eleji értelmezők, mint például Joseph Addison, nagyrészt magától értetődőnek tekintették a balladák multimediális jellegét (szóbeli, írott, nyomtatott), a későbbi, XVIII. és XIX. századi balladakutatók egyre inkább a balladairodalom sajátos „szájhagyományát” mutatták be, amelyet a kereskedelemben forgalmazott *nyomtatvány* fenyegetett vagy szorított ki, és úgy képzeltek el magukat, mint akik „megmentik” ezt a hagyományt, mielőtt túl késő lenne.

Percy *Essay*-e voltaképpen azt kérdezi, hogy mikor váltak a balladák először a nyomtatványkereskedelem egyik legfontosabb termékcsoportjává Angliában. Jelen tanulmány ezzel szemben azt kérdezi, hogy mikor kezdték a kutatók „szájhagyományként” nagyra becsülni a balladákat? Harminc évvel ezelőtt Dianne Dugaw megjegyezte, hogy sok folklorista vonakodik lemondani arról, hogy a balladák „íratlanok” és nem kereskedelmi jellegűek: „azt állítják, hogy egy íratlan dal, egy szájhagyományból származó dal lényegesen eltér a nyomtatott-tól”.⁹ Ma a legtöbb balladakutató elutasítja a balladairodalom kétosztatú (vagy háromosztatú) modelljét. Ahogy Adam Fox megjegyzi a *Chevy Chase*-ről, amelynek nyomtatott példányai 1624-ig, kéziratos átiratai pedig kb. 1557–1565-ig mennek vissza, „nehéz megmondani, hogy egy ilyen balladát a szóbeli, kéziratossá vagy nyomtatott kultúra termékeként írhatunk-e le”.¹⁰ Ám amint azt Fox „szóbeli, kéziratossá vagy nyomtatott kultúra” fordulata is mutatja, könnyebb egyetértenünk abban, hogy a merev két- vagy háromosztatú terjedési modellek nem kielégítőek, mint hogy túllépünk azokon. Én itt a nyomtatás és a szóbeliség különösen problematikus „kiszorításos” modelljére összpontosítok, amelyben azt vélelmezik, hogy a nyomtatás egy korábbi, értékesebb szájhagyományt szorított ki. Ezt vélhetően felváltotta az a modell, melyet Dugaw a még mindig problémás „keresztbeporzás metaforájával” ragadott meg: a „szóbeli és nyomtatott, népi

7 Albert B. FRIEDMAN, *The Ballad Revival: Studies in the Influence of Popular on Sophisticated Poetry* (Chicago: University of Chicago Press, 1961), 6–7.

8 A nyomtatás kezdetei óta valójában a balladák messze a nyomtatott termékek legnagyobb osztályát adták, lásd Tessa WATT, *Cheap Print and Popular Piety, 1550–1640* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 11.

9 Dianne M. DUGAW, „Anglo-American Folksong Reconsidered: The Interface of Oral and Written Forms”, *Western Folklore* 43 (1984): 83–103, 83.

10 Adam Fox, *Oral and Literate Culture in England, 1500–1700* (Oxford: Clarendon, 2000), 5.

és kereskedelmi” hagyományok továbbra is alapvetően különálló entitásokként lettek modellezve, amelyek mindegyike „kifejti hatását a másokra és viszont”.¹¹ Mind a „kiszorítás”, mind a „keresztbeporzás” modellje a szóbeli és a szöveges (különösen a nyomtatott) balladairódalom eredendő fogalmi elválasztásán alapul. De honnan származik ez a fogalmi elválasztás? Mikor kezdtek el a balladakutatók először éles különbséget tenni a nyomtatott (különösen az egylapos) balladák és az általuk „szóbelinek” definiált gyakorlatok közé?

Másutt már tárgyaltam, hogy a szájhagyomány fogalma nem időtlen és nem egyetemes.¹² A legtöbb 1700-ban működő angol szerzőnek ez a kifejezés először azt a katolikus elképzelést juttatta volna eszébe, amely szerint az egyház íratlan hagyománya „a hit törvényeként” mindenképp megbízható. A század folyamán a hagyomány uralkodó felfogása teológiai maradt, de ezt a fogalmat egyre inkább etnográfiai kontextusban is vizsgálták. Az útirajzok a brit könyvkereskedelem egyik legfontosabb termékcsoportját képezték, és a nyomtatáson keresztül terjesztett európai beszámolók az Újvilág és más területek „vadem-bereiről” korábban ismeretlen információkat kínáltak a britek számára olyan kifinomult társadalmakról, amelyekben genealógiát, törvényeket, szokásokat és művészeteket a hagyományon keresztül (szónoklat, szertartások, zene és tánc) örökítettek át. A késő XVIII. században azóta is alapvető érvek születtek a szájhagyomány mellett. James Macpherson (1736–1796) az 1760-ban általa kiadott, *Fragments of Ancient Poetry, Collected in the Highlands of Scotland, and Translated from the Gaelic or Erse Language [A régi költészet töredékei, Skócia Felföldjén összegyűjtve, és gael vagy erse nyelvről lefordítva]* című gyűjteményének hírhedt állítása, hogy rekonstruálta egy nagy felföldi bárd, Ossian szóbeli művészetét, amelyet a III. századtól elsősorban szájról szájra adtak tovább.¹³ Macpherson állításait sokan botrányosnak tartották, azok mégis kiterjedt kutatásokat indítottak el a kelta és gael kultúra irányába, és a „szájhagyományról” szóló vitákat a legszélesebb közönség elé vitték. Eközben *Essay on the Original Genius of Homer [Tanulmány Homérosz eredeti géniuszaról]* címmel Robert Wood műgyűjtő és klasszikafileológus elővezette a homéroszi szóbeliség első részletes esettanulmányát (1769; javított kiadása posztumusz: 1775).¹⁴ Wood ja-

11 DUGAW, „Anglo-American Folksong...”, 86.

12 McDOWELL, *The Invention of the Oral*, 27–60.

13 James MACPHERSON, *Fragments of Ancient Poetry* (Edinburgh, 1760), in *The Poems of Ossian and Related Works*, ed. Howard GASKILL, 1–31 (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1996).

14 Valójában Robert Wood *An Essay on the Original Genius of Homer* című írása 1767-ben született és először 1769-ben jelent meg, majd 1775-ben kiegészítésekkel *An Essay on the Original Genius and Writings of Homer* (figyelem: „and Writings”!) jelent meg. A továbbiakban az 1775-ös kiadásra utalunk.

vaslata, miszerint Homérosz nem tudott írni vagy olvasni, ekkor még megvetésre talált, de hatással volt a német Friedrich August Wolf klasszikafileológusra, akinek *Prolegomena ad Homerum [Bevezetés Homéroszhoz]* (1795) című műve utóbb hatással volt a XX. századi Homérosz-tudósra, Milman Parryre. A XVIII. század végére korszakos váltás történt a szájhagyományról alkotott elképzelésekben (és az ahhoz való viszonyulásban).

Percy sejtelmes beszámolója a dalnokokról mint „szóbeli vándorköltőkről” nagy érdeklődést keltett a szájhagyomány fogalma iránt. A huszonhárom éves balladagyűjtő, John Pinkerton (1758–1826) a *Reliques* hatása alatt a *Scottish Tragic Ballads [Skót tragikus balladák]* (1781) című gyűjteményét egy terjedelmes tanulmánnyal kezdte *Dissertation on the Oral Tradition of Poetry [Értekezés a költészet szájhagyományáról]* címmel.¹⁵ A XIX. században aztán az olyan balladagyűjtők, mint Walter Scott (1771–1832) és William Motherwell (1797–1835) a balladairodalom továbbra is élő „szájhagyományának” nyomait kutatták. *Minstrelsy, Ancient and Modern [Dalköltészet, régi és új]* (2 kötet; Glasgow, 1827) című antológiájának elkészítésekor Motherwell egyre inkább arra törekedett, hogy közvetlenül szóbeli előadásból és szavaltból, ne pedig írott szövegekből gyűjtsön balladákat. Motherwell gyűjtési gyakorlata alapvetően eltért Percyétől, de a mi szempontunkból inkább lényeges, hogy abban azért mégiscsak Percyt és Ritsont követte, hogy feltételezte az „ősi dalköltészet” nagy léptékű, a pénzért árult nyomtatványok általi kiszorítását a XVI. században. Motherwell egyetértett azzal, hogy az Erzsébet-korban a dalnoki alkotásokat „a közönséges iránti vonzalom miatt nyomták el” az (alsóbbrendű) egylapos balladák. A XIX. század végére a szóbeli balladák és a nyomtatott balladák terjesztésének ebből a már általánossá vált „kiszorítási” modelljéből kifejlődhetett Child óriási hatást gyakorló (és értékítéletet is magába foglaló) megkülönböztetése a hagyományos és az egylapos balladák között. Child a „hagyományos” balladákat hitelesebb szájhagyományból származó balladákként határozta meg. Úgy vélte, hogy az értékesebb (és még mindig megtalálható) hagyományos, énekelt-recitált balladákkal ellentétben „napjaink közönséges balladáit, az »egylaposok«, amelyeket oly hatalmas számban nyomtattak Angliában és másutt a XVI. században vagy később” egy teljesen „másik fajhoz” tartoznak.¹⁶

Jelen tanulmány azt járja körül, ahogyan a XVIII. és a XIX. század eleji balladakritikusok – reagálva a nyomtatvány saját korukban tapasztalt drámai

15 John PINKERTON, *Scottish Tragic Ballads. [...] To Which are Prefixed Two Dissertations, I. On the Oral Tradition of Poetry. II. On the Tragic Ballad* (1781), 9–27; újraközölve egy második kötettel *Select Scottish [!] Ballads* (1783) címen. A továbbiakban az 1781-es kiadásra utalunk.

16 Francis James CHILD, „Ballad Poetry”, in *Johnson’s New Universal Cyclopaedia*, ed. Frederic A. P. BARNARD et. al., 4 vols. (New York, 1875–1880), 1:365–368; újraközölve: *Journal of Folklore Research* 31 (1994): 214–222. Az idézet: 218.

terjedésére – jelentősen hozzájárultak a „szájhagyomány” modern, világi koncepciójának kialakulásához. Míg a XVIII. század eleji gondolkodók hajlamosak voltak a balladák szóbeli és nyomtatott terjesztését úgy érteni, mint ami (pozitív vagy negatív következményekkel, de) párhuzamosan működik, a későbbi értelmezők egyre inkább a balladák olyan különálló „szájhagyományát” tételezték, amely nemcsak ellentétes volt a pénztermelő nyomtatással, de fenyegetve is volt tőle. Az ajánlatom a szóbeli és szöveges ballada bináris modelljeinek lehetséges semlegesítésére az, hogy értsük meg, honnan is ered ez a fogalmi szétválasztás. A későbbi XVIII. és XIX. századi vitákkal összehasonlítva a XVIII. század eleji balladairodalomról szóló vitákat, amelyekben a balladákat szóbelinek és nyomtatottnak, kereskedelmi és kulturális hatást gyakorlónak tartották, bemutatom a balladatudományban a „szájhagyomány” eszméje kidolgozásában játszott központi szerepét. A balladakutatók egyre inkább éles fogalmi (nem tényleges) elválasztást erőltettek a „szóbeli” és a „nyomtatott” balladák között. Ezzel hozzájárultak a „szóbeliség és írásbeliség” olyan bináris modelljéhez, amelyen keresztül (és csak azon keresztül) ma értelmezni tudjuk a balladákat.

„Valami [...] minden ízlésnek megfelelő”

Joseph Addison (1672–1719) balladáról szóló tanulmányaiból a *Spectator*-ben (1711) teljesen hiányzik az a dichotómia a régi dalnokok és a modern balladamonddók között, amely Percy *Essay on the Ancient Minstrels in England* című tanulmányát strukturálja.¹⁷ *Spectator* úr meg sem kísérli annak az elgondolását, hogy a balladairodalom különösen értékes „szóbeli” hagyománya elválasztható a nyomtatástól. „Örömét” fejezi ki a balladák „hallgatásában” és „mérhetetlen gyönyörét” az egylapos balladák olvasásában. Még az a tény sem csökkenti a „nemzet söpredékéhez” tartozó „nyomtatott lapok” olvasása során tapasztalt elégedettségét, hogy azok gyakran „alantas körülmények” között (például a vidéki házak falára ragasztva) találhatóak csak meg (70., 85. sz.). Addison azért mutatott be balladákat *Spectator*-ben, hogy a csiszolt *írásmódot* támogassa. Míg balladáit manapság gyakran külön olvassuk, eredetileg azok az „igaz és hamis bölcsességről” folyó vita részét képezték. Addison a balladák két gondosan válogatott példáját – a hősiess, hazafias *Chevy Chase*-t és a szentimentális *Two Children in the Wood*-ot [*Két gyerek az erdőben*] – mutatja fel, hogy szemléltesse a stílus és a gondolkodás egyszerűségének erőnyeit az irodalmi kompozíciókban,

17 Joseph ADDISON and Richard STEELE, *Spectator* 70 (21 May 1711), 74 (25 May 1711), and 85 (7 June 1711), in *The Spectator*, ed. Donald F. BOND, 5 vols. (Oxford: Clarendon, 1965), 1:297–303, 315–322, 360–364.

és hogy vitát gerjessen „a gótikus [azaz barokk] írásmód” ellen. Feltételezte, hogy az általa tárgyalt balladák eredetileg „írottak” voltak (például: „abban az időben, amikor a költemény, amelyről most beszélünk, íródott”),¹⁸ és nem is tételezett, nem is minősített semmi olyasmit, amit mi most „népszerű szóbeli kultúrának” neveznénk.

Tizenegy évvel később az *Applebee's Original Weekly Journal* szerkesztője közzétette egy bizonyos „Jeffrey Sing-Song” levelét *The Ballad-maker's Plea* [A balladakészítő kérelme] címmel.¹⁹ Míg Sing-Song úr saját neve a ballada szóbeli vonatkozásait hangsúlyozza, addig a *Plea* a „balladamanufaktúra” (vagyis az egylapos balladák nyomtatása) központi szerepe mellett érvel a brit kereskedelemben. Spectator úrhoz hasonlóan Sing-Song úr a balladákat közvetett módon az egylapos nyomtatványokhoz társítja. A szóbeli és nyomtatott balladákat nem tekinti versengőnek, és a balladairodalom értékes szóbeli gyakorlatait sem tekinti „elveszettnek” (ezeket szellemesen „Lingua-faktúra”-nak hívja).²⁰ Sing-Song úr úgy mutatkozik be, mint aki egy a „brit balladagyártók” közül. Azzal a meggyőződéssel, hogy a nyomtatott kereskedelemnek erényei, nem pedig lealacsonyító vonásai vannak, arról panaszkodik, hogy a balladagyártás „szakmája” „az utóbbi időben érzékelhető hanyatlásnak indult”. Beszámol arról, hogy egy jól ismert „balladagyártót” még le is tartóztattak: „az ilyen áruk legnagyobb részét kereskedőjét mostanában rótták meg valamiért, amit oly helyesen cselekedett, s ez nem volt helyénvaló”. Sing-Song úr nem adja meg a „balladagyártó” nevét vagy az állítólagos bűncselekményt, de úgy tűnik, hogy jakobita balladák nyomtatásáért foghatták el.²¹ Sing-Song úr burkolt fenyegetéssel fejezi be „kérelmét”, és felajánlja, hogy néhány tiltakozó balladával „szolgál”, ha a kereskedőt és „társait” felakasztják hazaárulás miatt:

Vajon a vidám társaknak, akik ezen alkalomból lóghatnak, soha nem lesz búcsúdaluuk, miként búcsúharangozásuk sem lesz a Szent Sír-templomban?²² Soha ne félj te attól – mindenféle esetre szolgálhatok valami megfelelővel, és rögvest lesz talán alkalmam előadásomat bemutatni.

18 Ezek az idézetek innen: *Spectator* 70, 74, 85, passim.

19 Jeffrey Sing-Song [Daniel DEFOE?], „The Ballad-maker's Plea”, *Applebee's Original Weekly Journal* (13 October 1722), újraközölve: William LEE, ed., *Daniel Defoe: His Life and Recently Discovered Writings*, 3 vols. (London, 1869), 3:57–60.

20 *Lingua-facture* – szójáték. A *Lingua franca* – közös nyelv – kifejezés módosított változata. A *facture* szó a művészeti alkotásra, a művészi tárgy létrehozására, illetve a műtárgy manufakturális előállítására utal. Szó szerint: *Nyelv-alkotó* vagy *Nyelv-gyártó*. – A ford.

21 A jakobiták az 1689-ben elűzött II. Jakab király és utódainak hívei voltak. Nagy mennyiségű jakobita dal és ballada maradt fenn elsősorban a skót Felföldről. – A ford.

22 A Szent Sír-templom, a Holy Sepulchre egy harangjairól híres londoni templom. – A ford.

Sing-Song úr büszke (s éppenhogy nem elítélő) a balladák és a nyomtatványok kereskedelme közötti kapcsolatokra (és ebben az esetben a népszerű politikai megnyilvánulásra). A „balladagyártók” (nyomtatók) és a „Lingua-gyártók” (énekesek) egyaránt szégyentelenül „árkereskedők”, és „manufaktúráink sikerre által válik nemzetünk boldoggá, gazdaggá, hatalmassá és naggyá”.²³

Egy évvel azután, hogy Sing-Song úr előterjesztette „kérelmét”, egy névtelen szerkesztő kiadta a *Collection of Old Ballads: Corrected from the best and most Ancient Copies Extant: With Introductions Historical, Critical, or Humorous, Illustrated with Copper Plates* [Régi balladák gyűjteménye: A legjobb és legősibb fennmaradt példányokból javítva: Történeti, kritikai és humoros bevezetőkkal. Rézmetszetekkel illusztrálva] (3 köt., 1723–1725) első két kötetét. A gyűjtemény keletkezése továbbra is bizonytalan. James Roberts, egy olyan kereskedő-kiadó adta ki, aki jellemzően mások nevében publikált műveket, és a közelmúltban felmerült, hogy a gyűjtemény „az akkori tulajdonosok raktáraiban tárolt nyomtatott változatokból készült reprint”.²⁴ A *Collection* legfigyelemreméltóbb vonatkozása azonban nem a megjelenés rejtélye, nem is a benne található 159 ballada (a legtöbbjük már létezett nyomtatásban), hanem az, ahogyan ezeket a balladákat az olvasónak bemutatja. Három szemléletes előszóból álló sorozatban a szerkesztő e balladák kiadásának gazdasági indítékait helyezi előtérbe, de Sing-Song úrhoz hasonlóan ezt anélkül teszi, hogy utalna rá, hogy a gazdasági megfontolások szükségszerűen kizárják a „magasabb” megfontolásokat. Meltatja a balladák történelmi, oktató és szórakoztató értékét, és státuszuk emelésén dolgozik egy rendkívül előkelő leszármazás megalkotásával. A *Collection* első kötetének előzéklapja ókori költők mellszobrait ábrázolja, mint Homérosz, Pindarosz vagy Horatius, olyan nagyra becsült modern költők mellett, mint Abraham Cowley vagy Sir John Suckling, és az egyik megnyilatkozásában, amelynek jelentőségét pillanatokon belül meg fogjuk érteni, a szerkesztő azt állítja, hogy „a legnemesebb költő, az öreg Homérosz” „nem volt más, mint egy vak balladaénekes, aki Trója ostromáról írt dalokat”.²⁵ Ezeknek az előszavaknak

23 Uo., 58–59. A politikai balladának ezt a tradícióját másutt tárgyaltam: Paula McDOWELL, „»The Manufacture and Lingua-facture of *Ballad-Making*«: Broadside Ballads in Long Eighteenth-Century Ballad Discourse”, *The Eighteenth Century* 47 (2006): 151–178; Paula McDOWELL, *The Women of Grub Street: Press, Politics, and Gender in the London Literary Marketplace, 1678–1730* (Oxford: Clarendon, 1998), különösen 82–90.

24 William St. CLAIR, *The Reading Nation in the Romantic Period* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 345. (St. Clair itt az ún. Ballad Warehouse-okra utal. Ezek olyan helyek, ahol a nyomdászok és könyvkereskedők készleteiket tárolták annak a céljából, hogy újra és újra tudják termelni azokat szükség esetén. – *A ford.*)

25 *A Collection of Old Ballads. Corrected from the best and most Ancient Copies Extant. With Introductions Historical, Critical, or Humorous, Illustrated with Copper Plates*, 3 vols. (1723–25), 1:3.

kétségtelenül ingadozik a hangvétele. A szerkesztő néha úgy tűnik, mintha saját nagyszabású próbálkozásait gúnyolná, máskor viszont mintha feladná öngúnyoló stílusát, hogy megerősítse a balladák „valódi értékét”: „régí dalainkat szerintem meg kell őrizni, és néhányuk valóban értékes.” Végső soron mind a szerkesztői beállítás, mind a *Collection* tartalma arra a vállalkozói törekvésre utal, mely olvasókat vonna be, és így maximalizálná az eladásokat. A szerkesztő alig tesz kísérletet (ha egyáltalán tesz) a különböző típusú balladák rangsorolására. Amint azt a *Collection* teljes címe is mutatja, különösen nagyra értékeli az „ősi másolatokból” nyomtatott „régí balladákat”. Ugyanakkor – ellentétben azzal, amit várnánk – meglepő, hogy mennyire nem érdekli maguknak a „régí balladáknak” megőrzése. S valóban mondja, hogy kihagyott „nagyszámú régí dalt”, mert „olyan régí és elavult stílusban íródtak, hogy olvasóim közül kevesen vagy senki sem értette volna meg őket”. Miközben a régí balladák történelmi információforrásként való hasznossága mellett érvel, nem helyezi előtérbe a történelmi balladákat más típusokkal szemben. Azzal biztatja az olvasót, hogy „akik nem szeretik ezeket a régí műveket, a könyv másik felében különféle szórakoztató darabokat találhatnak; vannak komoly és humoros balladák, skót dalok; és valami olyan, amiről remélem, hogy minden ízlésnek megfelel”. A későbbi tudós balladagyűjteményekhez képest – mint például Percy „régí hősi balladákat” tartalmazó, tiszteletet parancsoló antológiája – a *Collection* vegyes mivolta és játékosága a legszembetűnőbb. Az olyan történelmi elbeszélések mellett, mint a *The Battel of Agincourt* [*Az agincourti csata*] és az olyan érzelmes kedvencek mellett, mint a *The Children in the Wood* [*Gyerekek az erdőben*], udvarló dalokat és „ivónótákat” találhatunk, mint például a *The Praise of Sack* [*A sack dicsérete*]²⁶ és a *The Answer of Ale* [*A sör válasza*]. Ráadásul Addisonhoz és Sing-Song úrhoz hasonlóan a *Collection* szerkesztője sem kísérli meg a ballada nyomtatott szövegtől elválasztható, önmagában is értékes „szóbeli” hagyományának megalkotását. Sőt, ez a szerkesztő olyan szorosán összekapcsolja a balladákat a szövegekkel, hogy kimondottan a balladák olvasástanításban való hasznossága mellett tör lándzsát:

Ezek a dalok is igen jól használatók. Ismertem olyan gyerekeket, akik sohasem tanultak volna meg olvasni, ha nem leltek volna örömet a *Jane Shore* vagy a *Fair Rosamond* [*Szépséges Rosamond*] tanulmányozásában.²⁷

Szintén 1723-ban jelent meg a *Tea-Table Miscellany: A Collection of Choice Songs, Scots and English* [*Tea-asztal gyűjtemény: Válogatott angol és skót da-*

26 A *sack* egy Spanyolországból és a Kanári-szigetéről importált borféléesség. – *A ford.*

27 Uo., 3:3, 3:6–7, 2:5–6, 1:7.

lok gyűjteménye] (4 kötet; Edinburgh, 1723–1737) első kötete is, amelyet a skót, parókakészítőnek álló Allan Ramsay (1684–1758) szerkesztett. Az edinburgh-i születésű Ramsay első kiadványai egylapos balladák voltak, melyeket egyenként fél vagy egy pennyért árultak, s a sikeren felbuzdulva könyvesboltot nyitott, és hosszabb műveket kezdett megjelentetni. Jeffrey Sing-Songhoz hasonlóan, aki a balladákat a „manufaktúra és Lingua-faktúra” termékeiként jellemezte, Ramsay a verstermelést valamifajta „gyártásként” mutatta be. Skót társaihoz fordulva azzal érvelt, hogy Edinburgh különösen „sok kaland színtere, amely költő és filozófus számára egyaránt megfelelő téma lehet: a házi manufaktúra általános alulértékelése azonban gátolja a publikálást”.²⁸ Ramsaynek könyvkereskedőként és nyomtatványszerzőként az értékesítés volt a célja, de gyűjteményei hosszabb távon nagy érdeklődést keltettek a „skót dalok” és a skót dialektus iránt, és a gyűjteményeket sokan olvasták a későbbi balladaszerkesztők közül, mint Percy, Motherwell és Scott, és az olyan írók, mint Robert Burns (1759–1796).²⁹

„Egy vak balladaénekes, aki Trója ostromáról írt dalokat”

A *Collection* szerkesztője a ballada „ősiségének” bemutatásakor azt állította, hogy Homérosz vándor balladaénekes volt: „maga a költők hercege, az öreg Homérosz, ha bízhatunk a régi feljegyzésekben, nem volt más, mint egy vak balladaénekes, aki a Trója ostromáról írt dalokat, valamint Odüsszeusz kalandjairól; és hárfáján dallamokat játszva házról házra énekelt”. Azt állította, hogy csak Homérosz halála után történt, hogy egy régi görög balladagyűjtő „úgy gondolta, hogy összegyűjti az összes balladáját, és ezeket kissé összedolgozva adta nekünk az *Íliászt* és az *Odüsszeiát*, amelyeket azóta is nagyon csodálunk”.³⁰ Azzal a kijelentéssel, hogy Homérosz művei csak halála után kapcsolódtak össze epikus költeményekké, ez a szerkesztő a klasszika-filológus Richard Bentley (1662–1742) nézeteit visszhangozta, aki pedig úgy vélte, hogy a „Homérosz” nevű ember viszonylag alantas versmondó vagy rapszódosz lehetett:

[Homérosz] dalok és rapszódiák sorát írta, melyeket egy kis kerestetért és a jókedv okán maga énekelhetett ünnepeken és a mulatozás más napjain; az *Íliászt* a férfiaknak készítette, az *Odüsszeiát* pedig a másik nem számára. Ezeket

28 Allan RAMSAY, „[Advertisement]”, in *The Battel: Or, Morning-Interview. An Heroi-Comical Poem* (Edinburgh, 1716), sig. A2.

29 Burns-ről, balladáiról és a szerző saját helyezkedéséről a nyomtatott termékek kereskedelmének viszonylatában lásd Robert P. IRVINE, ed., *Robert Burns: Selected Poems and Songs* (Oxford: Oxford World’s Classics, 2014).

30 *Collection of Old Ballads*, 1:3–4.

a könnyed dalokat nem kapcsolták össze epikus költemény formájában körülbelül 500 évig, egészen Peiszisztratosz idejéig.³¹

A XVIII. században a homéroszi költészet igencsak átértékelődött. Míg a neoklasszicista kommentátorok azt értékelték nagyra, ami Homéroszban egyetemes és időtlen, illetve isteni ihletésű „zseninek” tartották, a későbbi tudósok egyre inkább úgy értelmezték ezt a költészetet, mint különböző emberek munkáját, mint egyedi történelmi és földrajzi környezet termékét. Az 1730-as években Thomas Blackwell (1701–1757) skót klasszikafileológus *Enquiry Into the Life and Writings of Homer [Homérosz életének és írásainak vizsgálata]* című művében (1735) újra megnyitotta a régi vitát a homéroszi írásbeliségről. Azzal hozakodott elő, hogy Homérosz egy vak, „kóborló, szegény bárd”, aki meglehetősen tanulatlan, azaz „olyan műveltsége nincs, amit könyvekből szerezhetni”.³² 1769-ben egy másik klasszikafileológus, Robert Wood (1717–1771) tovább fejtegette ezeket a nézeteket, amikor azt kérdezte: „Mennyire ismerte Homérosz az írás használatát?” Feltételezván „az olvasó megdöbbenését” egy ilyen kérdés nyomán, emlékeztetett: „Nem is vagyunk olyan messze attól a kortól, amikor nagy államférfiak és jelentős politikusok sem ismerték az ábécét.” Wood azt állította, hogy az írás elterjedése előtt az értékes tudást nemzedékeken át adták tovább a „bárdok”, akiket „a jog, a történelem és a vallás teljes megőrzésével bíztak meg addig, amíg az írás művészete könnyebb, megbízhatóbb és átfogóbb módszert hozott el a dolgok rögzítésére”.³³

Az „Ossian-fordító” James Macpherson és hívei a homéroszi írásbeliségről szóló vitákból indultak ki (és persze formálták is azokat). (Wood például azt állította, hogy Homérosz egyenesen adósa a későbbi szerzőknek, ahogy Ossian is „a Fingal zseniális szerkesztőjének”, azaz Macphersonnak.)³⁴ Macpherson az aberdeeni Marischal College hallgatója volt, ahol Blackwell volt az előljáró, illetve Hugh Blair (1718–1800) edinburgh-i hitszónok is hatott rá. Valószínűleg Blair írta Macpherson *Fragmentseinek* előszavát. Bár ezek a művek egy nem teljesen szóbeli társadalomban jöttek létre, mégis Blair mégis azt állítja, hogy „az ilyen versek apáról fiúra öröklődtek; néhányuk kéziratban, de inkább szájhagyomány

31 Richard BENTLEY, *Remarks Upon a Late Discourse of Free Thinking* (1713), 18.

32 Thomas BLACKWELL, *An Enquiry Into the Life and Writings of Homer* (1735), 101, 103, 118.

33 WOOD, *Essay on the Original Genius and Writings of Homer*, 248, 257.

34 Uo., 279. A Homérosz- és az Ossian-kutatás metszéspontjáról lásd Kirsti SIMONSUURI, *Homer's Original Genius: Eighteenth-Century Notions of the Early Greek Epic (1688–1798)* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979); Casey DUÉ, „The Invention of Ossian”, *Classics@ 3* (2006), chs.harvard.edu/CHS/article/display/1334; Maureen N. McLANE and Laura M. SLATKIN, „British Romantic Homer: Oral Tradition, ‘Primitive Poetry’ and the Emergence of Comparative Poetics in Britain, 1760–1830”, *ELH* 78 (2011): 687–714, különösen 692–695.

útján”.³⁵ 1763-ban Blair kiadta óriási hatású kritikai értekezését Ossian verseiről (*Critical Dissertation on the Poems of Ossian*). (1765-ben közölte a függelékkel ellátott bővített kiadást is.) Közismert, hogy Blair a „Felföld Homéroszának” nevezte Ossiant, de kitartott amellett, hogy a kelta bárdok helyzete magasabb rendű volt, mint Homéroszé: „a bárdok rendje tovább élt és virult; ők nem olyan kóborló dalnokok voltak, mint a görög rapszódoszok csoportja Homérosz idején, hanem az államban nagy tiszteletnek örvendő emberek rendjéhez tartoztak”.³⁶ Még nagyobb hatást fejtett ki annak kijelentésével, hogy „a jelen századig szinte minden nagy felföldi családnak megvolt a maga bárdja, aki kötelessége szerint az ország összes versének és dalának tudója volt”. Ezek a versek tehát egy máig nyomon követhető őshonos szájhagyomány részét képezték. A „terepmunka” felé tett úri gesztusként – ezt Motherwell munkásságáig, az 1820-as évekig szisztematikusan nem gyakorolták – azt indítványozta, hogy köztiszteletnek örvendő úriemberek gyűjtsék össze ezeket a műveket, s így, „különböző szóbeli változatok” (azaz a szóbeli előadások) és meglévő kéziratos átiratok, illetve nyomtatott szövegek összehasonlításával állítsák vissza a „szájhagyományt”. Felszólította lelkésztársait, hogy „kutassanak saját egyházközösségükben” olyan személyek után, akik képesek emlékezetből ossiani költészetet szavalni, és olyan köztiszteletnek örvendő úriemberek „tanúságtételére” hivatkozott, akik úgy hitték, hogy hallottak ilyen költészetet – mint például „Sir James Macdonald, Sky szigetének ura”, aki azt állította, hogy „az utóbbi időben hallotta [Ossian verseinek] több részletét ismételni, méghozzá eredeti változatában, a nyomtatott fordításhoz képest néhány eltéréssel, amelyek természetsszerűleg elvárhatók lehetnek a szájhagyomány körülményei között”. Blair *Dissertationje* részben azáltal indított el kiterjedt kutatást, hogy feltételezte a „szájhagyomány” létezését, és olyan jellemzőket tulajdonított neki, amelyek „termésszerűleg elvárhatók lehetnek”.³⁷ Véleménye szerint azonban nem maga az élő éneklési gyakorlat, hanem az írástudó úriemberek tanúságtételei emelték be a „hagyományba” ezeket a praxisokat.³⁸

35 [Hugh BLAIR?], *Fragments*, in GASKILL, *Poems of Ossian*, 5.

36 Hugh BLAIR, *A Critical Dissertation on the Poems of Ossian, The Son of Fingal*, in GASKILL, *Poems of Ossian*, 345–408. Az idézetek innen: „Appendix”, 403, valamint *Critical Dissertation*, 350. Blair *Critical Dissertation* kiadástörténetéhez lásd GASKILL, *Poems of Ossian*, 542–543.

37 BLAIR, „Appendix,” 403–406.

38 A későbbi XVIII–XIX. századi balladagyűjtésről mint *költészetről* vagy *költészetcsinálásról* lásd Maureen N. McLANE, *Balladeering, Minstrelsy, and the Making of British Romantic Poetry* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), különösen 34–83. A balladáról mint „az intermedialitás kulcstényezőjéről” lásd Andrew PIPER, *Dreaming in Books: The Making of the Bibliographic Imagination in the Romantic Age* (Chicago: University of Chicago Press, 2009), 99; McLANE, *Balladeering*.

„A nyomtatás mestersége végzetes volt”

Percy *Reliques of Ancient English Poetry* (1765) című művének az egyik fő forrása a négy évtizeddel korábbi *Collection of Old Ballads* (1723–1725) volt. A *Collection* változatosságával és játékoságával szemben a *Reliques* a szelekciót és a komolyságot képviseli. James Dodsley, jelentős, inkább irodalmi s nem annyira piacra termelő kiadó adta ki, és egy tudós káplán szerkesztette, aki biztosította olvasóit arról, hogy „nagy gondot fordítottak arra, hogy semmi erkölcstelent és illetlenséget ne bocsássanak be” – Percy *Reliquese* tehát bizonyos fajta balladákat hátróztottan érdemesnek minősített arra, hogy az előkelő megbecsülés és a tudós tanulmányozás tárgyai legyenek.³⁹ Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy Percy csak szelektíven értékelt a balladákat. Véleménye szerint csak bizonyos balladagyományok voltak méltók a megmentésre. Nem találjuk itt azt a típusú tiltakozó politikai balladát, amelyre a Sing-Song úr utalt, vagy a *Collection* szerkesztője által azért feldicsért „ivónótákat”, mert azok sok olvasó ízlését kiszolgálják. Ezek helyett Percy a „régii hősi balladákat” részesítette előnyben, mint például a *The Battle of Otterbourne [Az otterbourne-i csata]* és a *Chevy Chase*. Több ballada nyelvezetét is alaposan átdolgozta, hogy a csiszolt ízlés számára is elfogadható legyen, és később ezeket az átírásokat „sejtésen alapuló javításoknak” minősítette, „amelyek nélkül a gyűjtemény egy pillanatra sem érdemelhetne figyelmet”.⁴⁰ Mint közismert, Percy legértékesebb forrása a véletlenül megtalált „történeti balladák régi fólió kéziratgyűjteménye” volt, amelyet különösen azért becsült nagyra, mert nem kereskedelmi célból született.⁴¹ Ugyanakkor Percy rengeteg egylapos balladát is megvizsgált. 1761-ben meglátogatta Cluer Diceyt, a korszak legtermékenyebb balladanyomdászát, aki jóindulatúan megígérte, hogy „minden érdekes dolgot feltúr a raktárában, amit csak találni”. Dicey több mint nyolcvan balladát adott neki, ám Percy soha nem ismerte el nyilvánosan

39 PERCY, *Reliques*, 1:15. Percy szerkesztői módszereiről és hozzájárulásáról a textológiához lásd Nick GROOM, *The Making of Percy's "Reliques"* (Oxford: Oxford University Press, 1999). Percy *Reliques*-je volt messze a legfontosabb és legnagyobb hatású tudós balladagyűjtemény a században, de annyit ehhez érdemes hozzátenni, hogy érdeklődését olyan fejlemények formálták, melyek messze megelőzték őt. Már tizenöt évvel korábban is gúnyolódott Samuel Johnson a népszerű ballada csiszolt „újrafelfedezésén” és az egylapos balladák antikvárius gyűjtésén. Egy bizonyos „Cantilenus”-t mutatott be, egy „kis irodalmi társaság” alapítóját, akinek „minden gondolata a balladák körül”, különösen a *Children in the Wood* körül forgott. Lásd Samuel JOHNSON, *Rambler* 177 (26 November 1751).

40 Thomas Percy – Robert Jamiesonnak, 1801. ápr. 4., in *Illustrations of the Literary History of the Eighteenth Century*, by John NICHOLS, 8 vols. (1817–1858), 8:341.

41 Az ún. *Percy-fólió* egy XVII. századi kompilált kéziratot kötet. Percy kapta meg Sir Humphrey Pitt-től, majd a rossz állapotban lévő anyagot bekötötte. Jelenleg a British Library őrzi. – *A ford.*

Dicey segítségét a *Reliques* összeállításában. Bár mindketten részt vettek balladák kiadásában, Percy számára Dicey egy egyszerű balladakereskedő volt – inkább árucikkre vadászó kereskedő, mintsem tudós. Egy kedves barátjának írt levelében Percy úgy jellemezte Diceyt, mint „a királyság legnagyobb balladanyomdászát”, de félre nem érthető módon jelezte azt is, hogy ő csak egy „alacsonyabb rendű ismerős”.⁴² Percy ugyancsak kicsinyítette, hogy mennyivel tartozik az egylapos balladák archív gyűjteményeinek. Noha elismerte, hogy a cambridge-i egyetemen található Pepys-balladagyűjteményből merített, megvetette azt a balladacsoportot, amely később a Roxburghe-gyűjtemény részét képezte,⁴³ mert azok a balladák olyanok, „amilyeneket még mindig árulnak a standokon – százból egy sem alkalmas újrakiadásra”.⁴⁴

Percy *Essay on the Ancient Minstrels in England* című tanulmányában az angol dal történetét nemesebb eredethez kívánta kapcsolni, mint egy nyomdász raktára. Feltételezte, hogy „ereklyei” eredetileg szóbeli alkotások írott nyomai, amelyek a piacra termelő nyomtatás előtti időkre, egy kifinomult feudális társadalomra nyúlnak vissza. Kifejezetten „nagy szakadékot”⁴⁵ képzelt az ókori dalnokok és az elfajzott, modern balladák terjesztői közé. Blairhez hasonlóan, aki megkülönböztette a kelta és gót bárdokat az ókori Görögország „vándorénekeseitől”, Percy a régi dalnokokat szintén többre becsülte az egyszerű versmondóknál. Véleménye szerint ezek az emberek koruk krónikásai voltak. A nagyra becsült bárdok tiszteletreméltó tetteket és főúri genealógiákat jegyeztek fel, és egy olyan társadalomban támogatta őket mecenatúra, ahol a hatalom birtoklói tisztelték a költészetet és a zenét: „készségüket isteni dolognak tekintet-

42 Thomas Percy – William Shenstone-nak, 1761. júl. 19., in *The Percy Letters*, ed. David Nichol SMITH and Cleanth BROOKS, vol. 7, *Correspondence of Thomas Percy and William Shenstone*, ed. Cleanth BROOKS (New Haven, CT: Yale University Press, 1977), 108–109. A Dicey családról lásd Victor E. NEUBERG, „The Diceys and the Chapbook Trade”, *Library*, 5th ser., 24 (1969): 219–231; Dianne M. DUGAW, „The Popular Marketing of 'Old Ballads': The Ballad Revival and Eighteenth-Century Antiquarianism Reconsidered”, *Eighteenth-Century Studies* 21 (1987): 7–90.

43 A *Pepys-gyűjtemény* Sir Samuel Pepys által öt kötetbe beragasztott olcsó és egylapos nyomtatványok gyűjteménye, mely több mint 1 800 balladát tartalmaz. Jelenleg a Cambridge-i Egyetemen, a Magdalena College-ben található. A *Roxburghe-gyűjtemény* szintén öt kötetben tartalmaz, kevésbé rendezett formában összegyűjtött olcsó nyomtatványokat. Utóbbiban mintegy 1 500 ballada található. Jelenleg a British Library őrzi. – *A ford.*

44 Thomas Percy – George Patonnek, 1773. szept. 11., in *Percy Letters*, vol. 6, *Correspondence of Thomas Percy and George Paton*, ed. A. F. FALCONER (New Haven, CT: Yale University Press, 1961), 69.

45 A kifejezést az evolúciós modelleket bíráló Ruth Finnegan-től kölcsönöztem, aki szerint egyesek „nagy szakadékot tételeznek fel az emberi fejlődés »szóbeli« és »írott« szakaszai között”. Ruth FINNEGAN, *Literacy and Orality: Studies in the Technology of Communication* (Oxford: Basil Blackwell, 1988), 6, passim.

ték; személyüket szentnek tartották; jelenlétüket királyok kívánták; és mindenfelé megbecsülésben és jutalomban volt részük.” Még VIII. Henrik uralkodása idején is „megbecsült és jövedelmező” helyzetben voltak a dalnokok. Azonban a XVI. század végére, írja Percy, „ez a szakma annyira hiteltelenné vált, hogy a törvény előtt már inkább elítélendőnek tekintették”. Mi okozta Percy szerint a régi kulturális gyakorlat viszonylag gyors „kihalását”? Percy nem véletlenül vezette vissza, amint láttuk, Erzsébet királynő uralkodására a dalnokok tevékenységének hanyatlását – közvetlenül azutánra, hogy a Worshipful Company of Stationers [Kiadók Méltóságos Társasága] megkapta királyi alapító okiratát (Mária királynő adta ki 1557-ben, Erzsébet pedig 1558-ban ratifikálta azt). Ez ugyanabban az időben történt, amelyre Percy az „igazi régi dalnokok” eltűnését tette: a piacra termelő nyomtatás intézményesült és a nyomtatott könyvek száma meredek növekedésnek indult. Percy *Essay*-e akkor ér hirtelen véget, amikor az olcsó nyomtatott áruk királyi engedélyéhez ér: „mindenféle apróságok »fűzér« megnevezéssel”. A Stationers’ Company tagjai a maguk királyi kiváltságaival és „nagy bőségben” terjesztett feledhető termékeikkel, azok, akik most „jövedelmező” helyzetbe kerültek, nem lehettek méltók a „szóbeli vándorköltőkhöz”. Percy az elbeszélését a dalnokok tevékenységének XVI. századi hanyatlásával lezárta, azt azonban nem bírta megállni, hogy ne tegye hozzá: a kortárs balladanevesek helyzete ennél is rosszabb. Még az Erzsébet-kori dalnokok is, akik „méltóságuk nagy részét ugyan elveszítették, megvetésbe és elhagyatottságba süllyedtek, még ők is jóval magasabb rendű jellemmel bírtak, mint amit jelenleg a régi balladák énekeseiről akár csak képzelhetünk”.⁴⁶

A *Reliques* megalapozta Percy tudós hírnevét. Hatalmas kereskedelmi sikert is aratott. Ennek ellenére Percy óriási aggodalommal töltötte el munkájának kiadása. Az előszóban gondosan ügyelt arra, hogy inkább önzetlen úriembernek, mintsem „Grub Street”⁴⁷ szerkesztőnek mutassa be magát. Fáradozásairól és 1200 oldalnyi antológiájáról kijelentette, hogy „egy-egy elcsípett üres órában vidéki pihenése és visszavonulása során a sajtóra való előkészítéssel ütötte el az időt”.⁴⁸ Percy (és aztán tulajdonképpen minden művelt balladagyűjtő) számára a balladával mint tanulmányozásra méltó tárggyal való újbóli foglalkozás azt is magával hozta, hogy el kellett választani a tudós gyűjteményeket a pusztán eladható termékektől. Ahogy már említettem, Joseph Ritson erősen vitatta Percynek a dalnokokkal kapcsolatos elméleteit. Mégis, amikor Ritson megjelentette saját

46 PERCY, *Reliques*, 1:346, 373, 363, 381, 375.

47 *Grub Street* – az irodalmi zugírás helyszíne, ahol rossz minőségben pénzért termelik a szövegeket. A kifejezés a XVIII. századból származik, mely a silány nyomtatványok előállításának helyszínéről kapta nevét, majd metaforikusan az ilyen anyagokra értették függetlenül attól, hogy hol állították elő őket. – A ford.

48 PERCY, *Reliques*, 1:14.

gyűjteményeit, mint például a *Select Collection of English Songs* [Válogatás angol dalokból] (3 kötet, 1783) és a fent említett *Ancient Songs* (1792) című köteteit, ő is úgy vélte, hogy munkáját „nem anyagi vagy méltatlan indítékok ösztökélték”. Mindketten erősen támaszkodtak a nyomtatott (különösen az egylapos) balladákra. Sőt, még Ritson is, aki pedig nagyra értékelte az egylapos nyomtatványokat, azt hangsúlyozta, hogy csak azért dacolt a nyomtatott antológiák dagadó hullámával, hogy megmentse a balladák „gyöngyszemeit”:

Mindaddig, amíg ezek a szépségek, ez az elegancia elevenen vannak eltemetve olyan gyűjtemények sokaságában, amelyek főként a legalantasabb és legmegvetendőbb alkotásokból állnak; ha a pénzhajhász nyomdászok évente egyet vagy többet fel is támasztottak (*crambe repetita*)⁴⁹ a sajtó számára, e mérhetetlen anyag nagy részének az olvasók előtt természetesen teljesen ismeretlennek kell maradnia. [...] Aki gyöngyöt akar birtokolni, nem örül, ha sártengerben kell keresnie.⁵⁰

Ritson ugyanúgy ellentmondásosan viszonyult a nyomtatványok kereskedelméhez, mint Percy, mégsem volt hajlandó átvenni a dalnokokra vonatkozó idealizáló elméleteket. Saját nagyra törő írásaiban, mint például a *Historical Essay on the Origin and Progress of National Song* [Történeti esszé a nemzeti dal eredetéről és fejlődéséről], amely a *Select Collection* előszava volt, vagy a fentebb már említett *Observations on the Ancient English Minstrels*, azt állította, hogy sokkal erősebb a kapcsolat a „régie énekesek” és a modern balladamondók között, mint ahogy azt Percy akárcsak hajlandó lett volna elismerni.⁵¹ Mind a dalnokoknak, mind a balladaénekeseknek elsődleges feladata a szórakoztatás volt, legfontosabb közönségük pedig a „műveletlen köznép”.⁵² Ritson gúnyosan idézte Percy tézisé a dalnokokról, akik „Erzsébet uralkodásáig jelen voltak; s ebben az időben veszítették el tekintélyük nagy részét”, majd hozzátette, hogy „ami a méltóságot illeti, elég egyértelmű, hogy soha nem is volt veszténivalójuk”.⁵³ Egyetértett azzal, hogy az egylapos balladák kiszorították a korábbi dalnok hagyományokat, de ezt inkább ünneplésre, mint siránkozásra méltó elmozdulásnak látta. Ritson számára a sajtó intézményesülése jelentette a „modern angol

49 *crambe repetita* – újramelegített káposzta, forrása: Iuvenalis, *Sat.*, 7,154. – A ford.

50 Joseph RITSON, *A Select Collection of English Songs*, 3 vols. (1783), 1:13, 1.

51 RITSON, „Observations”. Ritson „Dissertation on the Songs, Music, and Vocal and Instrumental Performance of the Ancient English” című írása bevezető volt: RITSON, *Ancient Songs*, xxvii–lxxvi, és a „Historical Essay on the Origin and Progress of National Song” című pedig bevezető itt: RITSON, *Select Collection*, 1:i–lxxii.

52 RITSON, *Select Collection*, 1:52.

53 RITSON, *Ancient Songs*, xii.

dal öröndetes születését; a korábbi időkben egyetlen ilyen jellegű, sőt még a legcsekélyebb költői érdemmel rendelkező alkotás sem fedezhető fel”.⁵⁴

Ritson azt állította, hogy Percy „ereklyéinek” többsége soha nem különült el a piacra termelt nyomtatványoktól: „Nagyon valószínű, hogy ezeket a balladákat eredetileg közösségi énekmondók számára írták, és talán rögvest nyomdászoknak, könyvárusoknak vagy az ilyesmivel kereskedőknek.” A „modern angol dal” történetét nemcsak „az emberiség legkorábbi korszakaira”, hanem a XVII. századi „szórakoztató népkönyvek íróira” is visszavezette, és számos olyan alkotót nevezett meg „e korszak híres balladakészítőiként”, akiket kortársaik Grub Street-i szélhámosnak tartottak volna (mint például Martin Parker, Thomas Deloney és Aphra Behn).⁵⁵ Sőt, még sarkosabban fejezte ki ugyanezt azzal, hogy előnyben részesítette az egylapos balladákat a „dalnokok alkotásaival” szemben. Felvetette, hogy „vad és szabálytalan metrumukkal” a „dalnokok énekeinek” még az Erzsébet-korban sem kelhettek versenyre a nyomda termékeivel. Az egylapos balladákat viszonylagos szabályosságuk és egyszerűségük miatt a tömegek költőibbnek tartották, mint a korábbi formákat, és „bár a kritikusok ezt majd másként ítélik meg, a nép tömegeinek kellett döntenie felőlük, és a nép – több tekintetben némileg jogosan – döntött is”. Lényeges, hogy ezek a nyomtatott balladák a „nép tömegeinek” körében azért voltak „kedvelt alkotások”, mert könnyen lehetett őket énekelni: „a balladaénekesek által használt dalok gördülékenyek és szabályosak voltak, mind ki voltak nyomtatva, és ami még ennél is nagyobb előnyükre szolgált, általában egy egyszerű, de kellemes dallamhoz társultak, amelyet bárki el tudott énekelni”.⁵⁶ Akárcsak az etimológus Nathan Bailey, aki a „balladát” úgy határozta meg, mint „olyan dalt, amelyet *általában* utcaszerte *énekelnek*”,⁵⁷ Ritson a ballada művészetét *élő* szóbeli gyakorlatként (bár *nem* feltétlenül „szájhagyományként”) értette. A tudományos balladagyűjtés úttörő lépéseként a „dallamot” a dalok részének tekintette – s újra is nyomtatta azt, amikor csak ismert volt.⁵⁸

Bár Ritson helyeselte a „néptömegek” ítéletét a balladák értékelésében, fontos látni, hogy sem ő, sem Percy nem rendelkezett olyan koncepcióval, mint a mi modern „népi szerzőség” elképzelésünk, és azt sem tekintették értékesnek, amit ma „népszerű szóbeli kultúrának” nevezünk. Ezen úriemberek egyike sem tekintette „az írástudatlan köznépet” pozitív teremtő erőnek. Ritson „néptömeg” alatt a balladák *megőrzésében* segédkezőket értette, akiket nem tekintett jelentős alkotónak, Percy pedig a főúri udvarokba helyezte vissza régi dalnokait.

54 RITSON, *Select Collection*, 1:lv.

55 Uo., 58–61.

56 RITSON, *Ancient Songs*, 23, 73, 18.

57 Nathan BAILEY, *Universal Etymological Dictionary* (1721), „ballad” szócikk (saját kiemelés).

58 RITSON, *Select Collection*, vol. 3, tartalmazza a dallamokat is.

Ezenkívül egyikük sem érvelt úgy, hogy a szájhagyomány a verbális művészet összetett korpuszaként kizárólag szájról szájra hagyományozódott volna nemzedékeken át. Percy sohasem állította, hogy a dalnokok a tisztán szóbeli társadalom termékei lennének, Ritson pedig egyenesen szkeptikus volt azzal kapcsolatban, ahogy mások a „szájhagyományra” hivatkoztak. Macpherson „Ossianfordításait” mint hamisítványokat utasította vissza, és a máig fennmaradt „régii” balladák kérdéséről megjegyzete:

aligha lehetséges, hogy valami ilyesmi vidéken a hagyomány által maradjon fenn. A Szerkesztő ugyan gyakran hallott a hagyományos dalokról, de kevés sikerrel járt próbálkozása, hogy magukat a dalokat hallja.⁵⁹

Ugyanakkor Percy romantikus számvetése a régi dalnokokról mint „szóbeli vándorköltőkről” lenyűgözte a későbbi XVIII. és XIX. századi olvasókat, és ezzel jelentősen hozzájárult az akkor már gyorsan növekvő érdeklődéshez a „szájhagyomány” iránt. Az edinburgh-i születésű John Pinkerton *Dissertation on the Oral Tradition of Poetry* című írása, amelyet *Scottish Tragic Ballads [Skót tragikus balladák]* (1781) című gyűjteménye elé illesztett, jól példázza az ossiani viták, a homéroszi szóbeliség új elméletei és a balladatudomány közötti kölcsönösen megtermékenyítő kapcsolatot ebben az időszakban. Bár Pinkerton *Dissertationje* sokat köszönhet Blair *Critical Dissertationjének*, azért valami újat is hozott. Amikor Pinkerton éppen a *Dissertation on the Oral Tradition of Poetry* címet választotta, és írását egy *balladagyűjtemény* elé illesztette, a „szájhagyományt” a balladatudomány központi gondolataként helyezte előtérbe. Miközben alkalmazta mindazt, amit korábban a ballada egyre ismertebb „devolúciós” modelljeként azonosítottam, valamint használta a „leszármazás” és „kihalás” terminológiáját, sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy

az első költő, Ossian utódai hosszú időn át főként a mesészerű leszármazások megőrzésén dolgoztak, miközben megbízóik büszkeségének hízelegtek akár az igazság kárára is. [...] Azt hiszem, az embereknek ez a rendje mára teljesen kihalt.

Míg Percy *Essay-e* a médiaváltás evolúciós (vagy devolúciós) modellje felé csak elindult, Pinkerton már kifejezetten egy olyan elkerülhetetlen fejleményt írt le, amelyben az egyik állomás „szükségszerűen” követi a másikat. Azt tervezte, hogy számot fog adni „a költészet szájhagyományának hasznosságáról abban a barbár társadalmi állapotban, amely *szükségszerűen* megelőzi a betűk feltalálá-

59 RITSON, *Ancient Songs*, 75. Ritson Macpherson-kommentárjaihoz lásd RITSON, *Select Collection*, 1:36.

sát”. Pinkerton evolúciós modellje a médiaváltásról ennél élesebb szembenállást nem is tételezhetett volna: „Amilyen mértékben az irodalom [azaz a betűk, az írás] fejlődött a világban, a szájhagyomány úgy tűnt el.”⁶⁰

Pinkerton *Dissertation*-je alapvetően járult hozzá a szóbeli költészet egyedi jellemzőinek megértéséhez. Pinkerton a szóbeli költők mnemotechnikáját vagy „felidéző mesterségét” tárgyalta: a szóbeli költők milyen módokon verseltek (hangeffektusok, mint például az alliteráció, refrének és rímek), hogy „verseik annyira megragadjanak honfitársaik emlékezetében, hogy írás segítségével nélkül épségben és egészben továbbadhatóak legyenek”. Bepillantást engedett annak működésébe is, amit Milman Parry később „szóbeli állandó jelzőknek” nevezett. Azt is felvetette, hogy az ismétlődő jelzők, amelyeket korábban a költői zsenialitás botlásának tartottak, valójában „tájékozódási pontként” szolgáltak a verset előadó költő számára: „aminek segítségével az emlékezet biztonsággal vándorolt át a köztes tereken”.⁶¹ Úgy tűnik, Pinkerton fel sem tételezte, hogy a hagyományos jelzők valóban segíthették a szóbeli költőket abban, hogy ahelyett, hogy pusztán megjegyezték volna műveiket, rögtönözve *alkossanak*. (Ez majd Parry úttörő felfedezése lesz az 1920-as évek végén.)⁶² Ugyanakkor a *Dissertation* záró mondata már azt a „csodálkozást” magyarázza, amellyel a későbbi XVIII. és XIX. századi balladakutatók a „szájhagyomány” számukra izgalmas új gondolatát megközelítették:

Ha az itt érintett összes körülményt figyelembe vesszük, kevésbé fogunk csodálkozni azon, hogy a zenei hangzás, a felidéző alkotóművészet és főleg a rímek összhangja révén a korábbi korszakok legnemesebb produkciói maradtak fenn a hagyomány csodáloinak emlékezetében, és jutottak el szerencsésen napjainkig.⁶³

„Úgy nyomtatták, ahogy szóban léteznek”

Percy romantikus elbeszélése a régi dalnokokról mint szóbeli vándorköltőkről nemcsak a szájhagyomány gondolata iránti növekvő érdeklődéshez járult hozzá, hanem egyes későbbi balladaszerkesztők meggyőződéséhez is, hogy a balladaéneklés bizonyos akkor *élő* gyakorlatai a középkori szájhagyományok fennmaradt nyomai. Walter Scottot annyira megragadta Percy dalnokfigurája,

60 John PINKERTON, „A Dissertation on the Oral Tradition of Poetry”, in PINKERTON, *Scottish Tragic Ballads*, 16–17, 10, 15 (saját kiemelés).

61 Uo., 17, 20.

62 Lásd Adam PARRY, ed., *The Making of Homeric Verse: The Collected Papers of Milman Parry* (Oxford: Clarendon, 1971), 23–24.

63 PINKERTON, „Dissertation”, 27.

hogy tovább is fejlesztette azt a *Minstrelsy of the Scottish Border: Consisting of Historical and Romantic Ballads Collected in the Southern County of Scotland; With A Few of Modern Date Founded Upon Local Tradition* [A skót határvidék dalmokai, mely Skócia déli megyéiben gyűjtött történeti és romantikus balladákat tartalmaz; Néhány helyi hagyományon alapuló modern kori szöveggel] (3 kötet; Kelso és Edinburgh, 1802–1803) című művében. Scott azzal érvelt, hogy egészen a közelmúltig a skót határ menti városok dudásaiban lehetett olyan figurákat találni, mint Percy „régii dalmokai”. Scott egy későbbi esszéjében, az *Introductory Remarks on Popular Poetry* [Bevezető megjegyzések a népszerű költészetéről] (1830) címűben is Percy-t visszhangozta, amikor azt állította, hogy a dalmokok balladája eredendően szóbeli művészi forma, amelyet a nyomtatás szorított ki – különösen az olcsó nyomtatványok, amelyek bizonyos „olvasók osztályait” és hallgatóit céloztak meg:

Valószínű, hogy a dalmokok, akik csak ritkán tudtak írni-olvasni, bíztak jól begyakorolt emlékeikben. [...] A sajtó azonban végleg felülírta az efféle visszaemlékező erőfeszítések szükségességét, és halomra adott ki balladákat minden héten a sörözők vendégeinek és az udvarházak, kúriák költészetrájonjainak szórakoztatására, s ha az ilyen közönség nem is tudta elolvasni azokat, legalább felolvasták neki.⁶⁴

Scott egy másik, 1830-as esszéjét egy még nyersebb kijelentéssel kezdte, amely a médiaváltás kialakulóban lévő evolúciós (és devolúciós) elbeszéléseit példázza: „A nyomtatás feltalálása szükségszerűen okozta a dalmokok rendjének bukását.”⁶⁵

Scott-hoz hasonlóan a glasgow-i újságíró William Motherwell is úgy tekintett magára, mint aki *Minstrelsy, Ancient and Modern* [Régi és új dalmokok] (2 kötet; Glasgow, 1827; repr., Boston, 1846) című gyűjteményében megőrzi a skót dalmokok még élő hagyományát. Az antológiához írt hosszas bevezetőjében Motherwell úgy határozta meg témáját, mint amely „Skócia régi romantikus és történeti balladáit” érinti. Ám míg Scott írott és szóbeli forrásokból gyűjtötte balladáit, Motherwell egyre inkább a balladák kifejezetten szóbeli hagyományának helyreállítására törekedett. Gyűjteményét merész kijelentéssel indította: „A népszerű költészet ezen érdeklődésre számot tartó korpusza, amelynek egy része a régiség felől nézve teljesen egyenrangúnak, ha nem magasabb rendű-

64 Walter SCOTT, *Minstrelsy of the Scottish Border*, 3 köt. (Kelso and Edinburgh, 1802–3), ed. T. F. HENDERSON, 4 vols. (Edinburgh: William Blackwood and Sons; New York: Charles Scribner's Sons, 1902). Az idézetek az egykötetes reprintből származnak (London, 1931). Scott bevezető megjegyzéseire, 501–532; az idézetet 512–513.

65 Walter SCOTT, „Essay on Imitations of the Ancient Ballad” (1830), in *Minstrelsy*, 535–567, 535 (saját kiemelés).

nek tekinthető legősibb írásos emlékeinkkel, fennmaradását elsősorban a szájhagyománynak köszönheti.⁶⁶ Ma Motherwellt úgy ismerjük, mint aki először gyűjtött szisztematikusan balladákat „terepen”, aki szóbeli előadásból és szavaslásból jegyzett le dalokat. Noha kezdetben írott szövegekből gyűjtött balladákat, elkezdte érdekelni a szóbeli előadás, és a „régii kötetek szemezgetőjéből lett a régii énekesek gondozójává”.⁶⁷ Motherwell minden korábbi gyűjtőnél jobban érdeklődött a ballada szóbeli vonatkozásai iránt, és az előadásra fordított figyelme lehetővé tette, hogy jobban megértsük a szájhagyomány tényleges működését. Az olyan balladakutatók, mint például Percy és Ritson, gyűjteményeikben régóta megfigyeltek metrikai különbségeket a „régii” és a modernebb balladák között. Motherwell balladahallgatási gyakorlata miatt viszont arra hajlott, hogy a régebbi balladák metrikus szabálytalansága eredendő szóbeli természetükhöz kapcsolódik: „végig egy olyan alkotásmód jegyei látszanak rajtuk, amelyeket nem szándékoztak leírni, de amelyeknek a zene lényegi része”.⁶⁸ Motherwell bevezetése fontos (és elhanyagolt) hozzájárulás a szóbeli ismétlődés elméletéhez.⁶⁹ Megelőzve Parryt (és Pinkertont felidézve) ő is a hagyományos jelzők működésének elméletéből indult ki. Azt hangoztatta, hogy az ismétlődő jelzők olyan „eredeti eszközök [...], amelyek révén a szóbeli költészet erősebben bevésődik az emlékezetbe, még ha helyenként hiányos is, könnyebben felidézhető, és betűk hiányában ez az egyetlen hatékony eszköz a megőrzésre és az utókor számára való továbbadásra”.⁷⁰

A szóbeli forrásokból való gyűjtés gyakorlata Motherwellt ahhoz a következtetéshez vezette, hogy vissza kell állítani az „írástudatlanok” hangjának hitelét. Éles ellentétben Samuel Johnson nézetével, aki a szótárának előszavában úgy vélte, hogy az írásos lejegyzés az egyetlen módja a nyelv stabilizálásának, Motherwell a következőképpen érvelt:

A nyelv, amely egy ország írott irodalmában állandóan alakul, nem szenved sem lényegi változásokat, sem romlást azáltal, hogy a társadalom alsóbb és iskolázatlan osztályai körében is anyanyelvükként beszélik azt. Ott a primitív beszédformák, a különös idiómák és a régii kifejezések még mindig használatban vannak.

66 MOTHERWELL, *Minstrelsy*, 1:1, 3.

67 William B. MCCARTHY, „William Motherwell as Field Collector”, *Folk Music Journal* 5 (1987): 295–316, 300.

68 MOTHERWELL, *Minstrelsy*, 1:23–24.

69 Kivétel MCCARTHY, „William Motherwell...” Lásd még Mary Ellen BROWN, *William Motherwell's Cultural Politics, 1797–1835* (Lexington: University Press of Kentucky, 2001), 1, 93.

70 MOTHERWELL, *Minstrelsy*, 1:26.

[...] Ezért aztán [a nyelv] nem az írástudatlanság és a durva éneklés által szenved jövátéhetetlen csorbát.

Motherwell amellett érvelt, hogy azoknak a tudósoknak, akik meg akarják őrizni a „hagyományos” balladákat, újra kell gondolniuk szerkesztői gyakorlataikat. Nem a tanultak romlott szövegei, inkább a „műveletlenek” szájhagyománya lett „biztonságos és szinte tévedhetetlen útmutató” bizonyos körülmények között.⁷¹ Walter Scottnak írt egyik levelében Motherwell hitet tett amellest, hogy minden jelentős változatot ki kell nyomtatni ahelyett, hogy megpróbálnánk azokat egy „helyes” változatba összevonni: „fontossággal bír pontosan abban az állapotban megőrizni a régi hagyományos éneknek ezen maradványait, ahogy szájról szájra járnak a köznép között”.⁷² Egy nyilatkozatában, amely ironikusan hangsúlyozza az ilyen típusú balladagyűjtés multimediális jellegét, Scott arra buzdította Motherwellt, hogy „nyomtassa ki pontosan úgy, ahogyan lejegyezte”.⁷³ Máskülönb – minden újítása mellett is – sokatmondó hasonlóságok vannak Motherwell balladatörténete és Percy *Essay*-e között. Ritsonhoz és Scotthoz hasonlóan Motherwell is átvette Percy modelljét a XVI. századi szóbeli ballada és a nyomtatott termékek kereskedelme közötti konfrontációról. Percy érvelését idézte, miszerint a „régí dálnokokat” „a balladaírók új faja” kiszorította, majd később megismételte ezt a tételt:

Erzsébet és VI. Jakab uralkodása alatt az angliai dálnokok balladáit a hasonló alkotások becsvágyó osztálya otromba érzelmekkel kezdte felváltani, olyan kompozíciók, amelyeket szándékoltn a sajtó számára írtak annak a termékeny kornak különféle fáradhatatlan kis költői. Percy és Ritson már felsorolta az említett időszak fő balladamondóit.⁷⁴

Mint gyakorlatilag minden tudós balladagyűjtő Percy után, Motherwell is a nyomtatványpiac „szemétével” szemben határozta meg gyűjteményét.⁷⁵ A Percy

71 Uo., 4.

72 William Motherwell – Walter Scottnak, 1825. ápr. 28., idézi: MCCARTHY, „William Motherwell,” 301–302.

73 Walter Scott – William Motherwellnek, 1825. máj. 3., idézi: MCCARTHY, „William Motherwell,” 303.

74 MOTHERWELL, *Minstrelsy*, 1:24–25, 56.

75 Christina Lupton a közelmúltban azt emelte ki, hogy az 1760-as évekre ez a közvetítéssel kapcsolatos öntudat olyannyira normává vált, hogy az irodalmi piac robbanásszerű fejlődése miatti undor kifejezései „divatos impulzussá” vagy közhellyé váltak. Lásd Christina LUPTON, *Knowing Books: The Consciousness of Mediation in Eighteenth-Century Britain* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2012), 1.

és Ritson által vizsgált, egylapos balladák nagy archív gyűjteményeiről ezt jegyzi meg:

A szerkesztő sajnálatát fejezi ki, hogy az itt elősorolt gyűjtemények egyikét sem volt módjában személyesen tanulmányozni; de úgy véli, hogy keveset, nagyon keveset tartalmaznak az ország igazi régi dalnoki balladáiból, s ezt a véleményt abból a rengeteg silány szemétből alkotja meg, amely azokban a művekben található, amelyek anyaga állítólag ezekből a forrásokból származik.

Ugyanakkor Motherwell több mint hatvan évvel Percy után írt: az 1820-as, nem pedig az 1760-as években. Gyakorló újságíróként tudta, hogy a nyomtatott kereskedelem meg fog maradni. A XIX. századi irodalmi piacot addigra elárasztották olyan balladagyűjteményekkel, amelyek szerkesztői *mind* nemes céljaikat bizonygatták. Ennek megfelelően Motherwell arra figyelmeztetett, hogy a modern szerkesztők jó szándékú buzgalmukban inkább a balladák *megsemmisítésén*, semmint megőrzésén dolgoztak:

Három évszázadnyi nyűvés és szaggatás kevesebb kárt okoz egy régi ballada szövegében a köznép között, mint egyetlen rövid óra, ha valamely mai túlbuzgó és elhivatott szerkesztő birtokába kerül, aki úgy dönt, hogy magára veszi azt a hálátlan és kéretlen munkát, hogy szétszabdálja és befoltozza a tökéletlenségeit, csinosítsa durvaságait [...], és egy szabó finnyásságával és kényességével tetőtől talpig átszabja – s mindezt azért, hogy a sajtó számára megfelelő legyen.

Bár a balladák ilyen jellegű kiterjedt újraírását inkább művészi *tevékenységnek*, mint *pusztításnak* tekinthetjük (ez a dalok adaptálásának új módja, amely „minden alkalomra megfelelővé teszi” őket), Motherwell elutasította ezt a megközelítést. Ehelyett azt állította, hogy a túlbuzgó szerkesztők által működtetett irodalmi piac igényei szinte szó szerint „elnyúvik és szaggatják” a „szóbeli dalt”. A „sokak ízlésének” kedvezni vágyó szerkesztő a nyelvezet csiszolásával aláássa a balladák valódi értékét. A korábbi gyűjtemények katalogizálását Allan Cunningham *Songs of Scotland [Skóciai dalok]* (1826) című művének lesújtó bírálatával zárta. Azon háborgott, hogy egy skót honfitársa megengedte magának, hogy a „piac hangulata” határozza meg szerkesztői gyakorlatát:

Az a mentségük ilyenkor, hogy a művet népszerűnek szánták; hogy a sokaság ízlésére jobban kellett építeni, mint a kevesek józan helyeslésére; és mindenekelőtt különös figyelmet kellett fordítani a nagy piactér hangulatára, ahol a becses árut terjesztették. [...] Ugyanakkor Skócia nem pusztá könyvgyártási üzletelésre

vagy egy jól eladható árucikkre tartott számot valamelyik tehetséges és patrióta fia tollából.

Motherwell azzal vádolta Cunninghamet, hogy „vagdosta, aprította és összetörte a régi és hagyományos dalok ízületeit”, és balladákat írt át, hogy a „népszerű” ízlésnek megfeleljen. Lényeges, hogy a „népszerűt” a tömegekhez és a válogatás nélküli *olvasáshoz* társította (nem pedig az írástudatlansághoz vagy a szájhagyományhoz). Szerinte Cunningham ahelyett, hogy értékelte volna a szóbeli ének egyedi jellemzőit, „az egyszeri *dalolvasók* otromba tömegét” szolgálta. Egy komoly balladagyűjtő kötelessége ezzel szemben az, hogy minden jelentősebb változatot pontosan úgy nyomtasson, ahogyan elénekelték. Motherwell a saját szerkesztői gyakorlatát állította szembe Cunninghamével, és kijelentette, hogy a *Minstrelsy, Ancient and Modern* dalait „pontosan abban a formában nyomtatták ki, ahogyan azok a személyek emlékeztek rájuk, akik elénekelték vagy elmondták azokat”. Azt állította, hogy ezeket a dalokat „úgy nyomtatták, ahogy szóban léteznek” (erre a fordulatra hamarosan visszatérünk).⁷⁶

Motherwell szerkesztői gyakorlata nagy hatással volt Francis James Childra, aki buzgón dolgozott azon, hogy minimalizálja a nyomtatott szöveg azon dalokra gyakorolt, torzítónak vélt hatását, amelyeket már kimondottan „hagyományos” balladáként kategorizált (és értékelt). Child úgy jellemezte saját, *The English and Scottish Ballads [Angol és skót balladák]* című legkorábbi gyűjteményét (8 kötet, 1857–1858), mint amely „kettő vagy három kivételével Anglia és Skócia régi balladáit tartalmazza, és szinte az összes olyan balladát, amely bármelyik országban szájhagyományból származik – akár régi, akár nem”. Child legkorábbi gyűjteményét egy piacra termelő reprint sorozat részeként jelentette meg. Miközben sok olyan egylapos balladát vett fel, amelyek talán soha nem terjedtek a „szóbeli hagyományban”, azt állította, hogy ezt csak azért tette, hogy kiadói kedvében járjon: „annyi balladát fogadtak be ebből a másodosztályból, amennyit csak a »nyájas olvasó« kívánhatott, vagy inkább azt kell mondanom, megtűrt”.⁷⁷ Tíz évre rá szintén azért mentegetőzött Svend Grundtvig dán balladakutató előtt, amiért ezt a gyűjteményt „valamiképp eladhatóvá” kellett tennie a széles olvasóközönség számára. Fogadkozott, hogy „a létrehozni remélt gyűjteményben többé nem fogok engedményt tenni egy ilyen szempontnak”.⁷⁸ Egy Grundtvignak írt levelében osztotta Percy egylapos balladák iránti megvetését,

76 MOTHERWELL, *Minstrelsy*, 1:58n, 5, 124–26, 132, 6.

77 Francis James CHILD, *The English and Scottish Ballads*, 2nd ed., 8 vols. (Boston: Little, Brown, 1860), 1:7, 8.

78 Francis James Child – Svend Grundtvignak, 1872. aug. 25., in Sigurd Bernhard HUSTVEDT, *Ballad Books and Ballad Men: Raids and Rescues in Britain, America, and the Scandinavian North since 1800* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1930), 252–255, 255.

és mind a Roxburghe-, mind a Pepys-gyűjteményt „valóságos trágadomboknak” nevezte, „melyekben csupán sok gyomorforgató turkálás után találhatóunk valami nagyon szerény ékszer”.⁷⁹ Child tudta, hogy az általa tárgyalt egylapos balladák közül sok régebbi, mint az általa összegyűjtött szóbeli változatok. Ám ahogy Mary Ellen Brown megjegyzi, „Child arra céloz, hogy későbbiek voltak azok az egylapos ponyvák, amelyek roncsolták a népszerű, szóban közvetített változatokat”.⁸⁰ Pályafutása során Child éles fogalmi különbséget dolgozott ki a „hagyományos” vagy szóban terjedő balladák (amelyeket kedvelt) és a „köznépi” egylapos balladák (amelyeket nagyrészt megvetett) között. *Ballad Poetry [Balladaköltészet]* (1874) című, széles körben idézett esszéjében Child csak visszhangozta a balladakutatókat (Percy-től kezdve), azt állítván, hogy a piacra termelő nyomtatás Erzsébet-kori intézményesülése kulcsfontosságú tényező volt a korábbi szájhagyományok kiszorításában. Ám ennek a ma már jól ismert narratívának Child-féle változatában a szóbeli dalnoki költészet *versus* nyomtatott ballada korábbi „kiszorításos” modellje a hagyományos és az egylapos balladák hathatós osztályozási (és értéktelített) megkülönböztetésévé fejlődött:

Napjaink köznépi balladáit, az „egylapos ponyvák”, amelyeket oly hatalmas számban nyomtattak Angliában és másutt a XVI. században és később is, egy másik nembe tartoznak – alantás *művészet* termékei ezek, és legtöbbjük irodalmi szempontból teljesen hitvány és értéktelen.

Child sémája szerint az egylapos balladák nem egyszerűen a ballada *médiумai*; hanem fajtájukban különböznek a szóbeli balladáktól. Az egylapos balladák „egy másik nembe tartoznak”. Sőt, Child nagyhatású osztályozásai alapján a Ritson által a köznép „kedvelt alkotásainak” nevezett balladák közül sok már nem is tekintendő „népszerű” balladának: „a népszerű ballada eredetileg nem az alacsonyabb rendűek terméke vagy tulajdona”. Míg Motherwell a „népszerűt” összekötötte az irodalmi piac „egyszeri dalolvasóinak otromba tömegével”, addig Child közismerten újradefiniálta a „hagyományos” és a „népszerű” balladákat, meghozta oly módon, hogy megerősítette azok alapvető összeegyeztethetlenségét a „könyvkultúrával” és a nyomtatás művészetével. Az igazi „népszerű” balladák azok – javasolta –, amelyek a szájhagyományban terjedtek, és jellemzően olyan szociokulturális körülmények között keletkeztek, amelyek az írástudó társadalomban már nem léteznek: „a társadalom állapota, amikor egy valóban nemzeti

79 Uo., 254.

80 Mary Ellen BROWN, „Child’s Ballads and the Broadside Conundrum”, in *Ballads and Broad-sides in Britain, 1500–1800*, ed. Patricia FUMERTON and Anita GUERRINI, with the assistance of Kris MCABEE, 57–74 (Burlington, VT: Ashgate, 2010), 67.

vagy népszerű költészet megjelenik [...], olyan állapot, amikor a nép nincs felosztva markánsan elkülönülő osztályokra politikai szervezetek és könyvkultúra által”. Ám a „kiterjedt civilizáció, és különösen a könyvkultúra bevezetése” aláásta ezt a társadalmi és politikai egységet. Az egykor közös örökségnek számító „népszerű” balladáról az írástudó elit lemondott, és az az „alacsonyabb rendű nép” szintjére süllyedt. Child szerint a kora újkori Európában a „nyomtatás művészete” hatalmas erőt adott a közösségi hagyományok felbomlásához: „a tudás terjesztése és a gondolkodás ösztönzése a nyomdaművészetten keresztül bontotta meg a nemzeti egységet”. A média fejlődése egymással összefüggő társadalmi, politikai és kulturális hatásokat váltott ki. A ballada szájhagyománya számára a „könyvkultúra” bevezetése tragikus következményekkel járt: „a művelt osztályok saját irányt vettek, és az addig közös kincset az alacsonyabb rendű népre, a tudatlan és iskolázatlan tömegre hagyták”.⁸¹

Motherwell szenvedélyes felhívása a hagyományos „balladák gyűjteményeire, melyeket úgy nyomtattak, ahogy szóban léteznek”, azt a gyakorlati nehézséget és fogalmi ellentmondást is előtérbe helyezte, mely előbb a balladák nyomtatott szövegtől elválasztható „szájhagyományát” képezi meg, majd egy másik médiumon keresztül próbálja meg megőrizni ezt a „szóbeliséget”. A nyomtatás nem csupán az archiválás egyik formája; a szóbeli beszédet is valami mássá alakítja. (Ahogy Marshall McLuhan mondta, a médium maga az üzenet.) Manapság a kutatók rendszeresen megjegyzik, hogy lehetetlen eltüntetni a nyomtatás balladákra gyakorolt „torzító” hatását, és sokan azt is hozzátézik, hogy a nyomtatás éppúgy hozzájárult a szájhagyomány megőrzéséhez, mint annak elpusztításához. De amint azt reményeim szerint megmutattam, a „szájhagyomány” modern szekularizált fogalma önmagában elválaszthatatlan a nyomtatott kereskedelem XVIII. századi elterjedésétől. Amellett érveltem, hogy a balladakutatók egyre fokozódó érdeklődése a nyomtatás elterjedése iránt azt az új elképzelést hozta magával, hogy az értékes balladahagyományok eredendően *szóbeliek* voltak. A szájhagyomány *fogalmának* historizálása segít belátni, hogy a balladagyűjtés történetének csak egy adott pillanatában kezdtek el a nyomtatást úgy elképzelni, mint ami egyszerre fenyegeti a balladákat és potenciálisan meg is menti őket az elvesztéstől. Dugawnak kétségtelenül igaza van abban, hogy „a balladahagyomány minden oldalát – kereskedelmi és nem kereskedelmi, írott, nyomtatott és szóbeli – alaposan meg kell vizsgálni és be kell mutatni”.⁸² Ugyanakkor azt is meg kell értenünk, hogy a balladakutatók miként járultak hozzá egyáltalán e fogalmi szétválasztások kiépítéséhez. A balladák nem választhatók el a nyomtatástól, de paradox módon az a fogalmi keret sem, amelyen keresztül ma a balladák „szóbeliségét” megértjük.

81 CHILD, „Ballad Poetry”, 218, 214–15.

82 DUGAW, „Anglo-American Folksong”, 103.

Amikor a balladairodalmat az előkelő és tudós tanulmányok alkalmas tárgyaként határozták meg, ez a korai balladakutatók számára azt jelentette, hogy el kell választani az „értékes” szóbeli gyakorlatokat a „köznépi” és felforgató gyakorlatoktól. Ezen urak szájhagyomány-konstrukciói ellentmondásos viszonyban voltak nemcsak a nyomtatott termékek kereskedelmével, hanem azzal is, amit „népszerű szájhagyományoknak” nevezhetünk. Az előkelő gyűjtők a népszerű balladák egész kategóriáit zárták ki gyűjteményükből. Már jóval később, a XIX. században például a társadalmilag vagy politikailag felforgató balladák éneklése, mint amilyeneket Sing-Song úr is említett, még mindig élő szóbeli gyakorlat volt. Ám az aktuális politikai balladák szinte soha nem kerültek be ezekbe az úri gyűjteményekbe, mert az úgymond mulandó produkciók a maguk tiszteletlen és olykor lázadó nézőpontjaival nem tartoztak abba az örökségbe, amelyet ezek az úriemberek jónak láttak megőrizni. Napjainkban a balladatörténet iránt érdeklődőknek figyelniük kell arra, hogy a szájhagyomány XVIII. és XIX. századi konstrukciói milyen módon formálták saját feltételezéseinket a balladairodalom valójában *sokféle* szóbeli gyakorlatairól. Különösen azokkal a modellekkel kell óvakodnunk, amelyek a balladairodalom értékes „népszerű” gyakorlatait kizárólag a pangáshoz vagy a múlthoz, az adaptív, városi és/vagy nyomtatott balladahagyományokat pedig „szennyeződéshez” és hanyatláshoz társítják. A XVIII. századi Nagy-Britanniában a szájhagyomány tudományos modelljei maguk is a nyomtatott kereskedelem terjedésével kapcsolatos fokozott érdeklődés (és az azzal kapcsolatos idegesség) termékei voltak. Mary Ellen Brown joggal szorgalmazza, hogy szükségünk volna egy „katolikus perspektívára a balladához, s – akár egy adott pillanatban adják elő, akár olcsó nyomtatványként terjesztik azt – a népszerűségnek nem kellene a szóbeliségre korlátozódnia”.⁸³

Fordította: Vaderna Gábor

ÉVA GUILLOREL

A bűn emlékezete

Színhagyomány útján terjedő balladák,
igazságszolgáltatás és társadalom Bretagne-ban az Ancien Régime idején

Az egyes számban *gwerz*, többes számban *gwerzioù* néven ismert breton nyelvű balladák az újkori társadalom és az igazságszolgáltatás közti kapcsolatok terjedelmes – és alulértékelt –, több ezer szöveget és dallamot tartalmazó forrásanyagát alkotják.¹ A XIX. század óta a legtöbbször alacsony társadalmi státuszú, falusi környezetből származó énekesektől, jórészt kézművesektől és koldusoktól begyűjtött szövegek a XVI–XVIII. század közötti időszakban helyi szinten történt bűnetesek családi vagy szomszédsági körben generációról generációra hagyományozódó emlékét őrzik. Az énekek minden részletében jelen van a bűnözés témája. Szinte mindegyikük erőszakos eseményeket – verést, mások megsebzését, leányrablást, nemi erőszakot, s főként emberölési eseteket – taglal részletesen, sokszor versszakok hosszú során keresztül, időnként kitérve a büntett indítékaira, lefolyására és a büntető eljárás lezárására is. Szemben a francia nyelvű anyaggal, melynek esetében kapcsolódási pontokat találunk az újkorból kéziratos vagy nyomtatott formában fennmaradt művek és a több századdal később lejegyzett, színhagyomány útján terjedő változatok között, a breton nyelvű balladák semmilyen írásos nyoma sem lelhető fel az 1810 előtti időszakból – vagyis mielőtt kezdetét vette a szövegek lejegyzése először helytörténészek, majd néprajzkutatók által. Nem kerültek nyomtatásba, s nem is terjesztették őket sem röpiratos, sem ponyvairodalom formájában – legalábbis a XIX. század kezdeté-

1 Jelen tanulmány több mint 2200 *gwerz* vizsgálatán alapszik, mely vizsgálatot a 2010-ben publikált történelemtudományi doktori értekezésünk keretében végeztünk el. Az itt közöltek az értekezés eredményeinek egy szeletét mutatják be. Vö. Éva GUILLOREL, *La complainte et la plainte: Chanson, justice, cultures en Bretagne (XVIe-XVIIIe siècles)* (Rennes: PUR-Dastum-CRBC, 2010). A vizsgált 2200 ének mintegy 250 alap-elbeszélés variánsait öleli fel.

ig biztosan nem.² Ezzel viszont a szájhagyomány útján terjedés gyakorlatának hosszú tartamon át fennálló esetével állunk szemben.³ Ennek az énekelte forrásanyagának a tanulmányozása arra sarkall bennünket, hogy feltegyük a kérdést: milyen szempontot szolgáltat a népi emlékezet a büntettek értékeléséhez, amely eltér a történészek által eddig általában előnyben részesített forrásanyagától, (kiváltképp a bírósági levéltárakétól), s kiegészíti-e azokat?

A szájhagyomány útján terjedő balladák és a bűnüldöző szervek írásos anyaga közötti hasonlóságok

Amennyiben a szájhagyomány útján terjedő balladák történeti forrásként való felhasználását célozzuk, az első problémát a források megbízhatósága jelenti. Mekkora hitelt adhatunk a szájhagyomány alapján, az általuk tárgyalt bűnesetek után több száz évvel később lejegyzett, ismeretlen szerzőségű énekeknek, melyek keletkezési körülményeit sem ismerjük? Mindeme hiányosságok ellenére az alapos módszertani vizsgálódás egyértelművé teszi, hogy az áthagyományozás során rendkívül nagy gondot fordítottak az összöveg elemeinek megtartására; így a *gwerz*-ek sokkal inkább – az eseményekkel egyidejű – keletkezésük korának lenyomatát hordozzák magukon, mintsem lejegyzésükéét. A breton

2 Már a XVI. századtól igazolható a breton nyelvű egyházi énekek széles körének nyomtatásban való megjelenése, ám a világi énekek szövegeinek – és leginkább a francia forradalom előtt született *gwerzioù* – ilyesfajta közreadása gyakorlatilag nem létezett. Vö. Gwennole LE MENN, „Les premiers cantiques bretons”, in *Chrétientés de Basse-Bretagne et d’Ailleurs: Les archives au risque de l’histoire: Mélanges offerts au chanoine Jean-Louis Le Floch*, 173–182 (Quimper: Société Archéologique du Finistère, 1998). Ezzel szemben Patrice Coirault a szájhagyományos énekek 400, a XIX. századot megelőző korszakból származó írásos előzményét tárta fel. Patrice COIRAULT, *Formation de nos chansons folkloriques*, 2 vol. (Paris: Éd. Du Scarabée, 1953), 1:8.

3 Mindez nem természetesen nem zárja ki azt, hogy – a Bretagne-ban terjesztett francia nyelvű anyagok révén – az írott szövegek is befolyásolhatták a megénekelt témák elterjedését. Így például a féltékeny férje által meggyilkolt Gange márkinéről szóló *gwerz* alapjául egy, a toulouse-i parlament elé 1667-ben került per szolgált, melyről még abban az évben megjelent Rouenban egy alkalmi kiadvány, amit később többször is utánnymtak. Anatole LE BRAZ, „L’origine d’une *gwerz* bretonne”, in *Mélanges en l’honneur d’Arbois de Jubainville*, dir. Joseph LOTH, 111–128 (Paris: A. Fontemoing, 1906); Hans-Jürgen LÜSEBRINK, *Kriminalität und Literatur im Frankreich des 18. Jahrhunderts: Literarische Formen, soziale Funktionen und Wissenskonstituenten von Kriminalitätsdarstellung im Zeitalter der Aufklärung* (München–Wien: R. Oldenbourg Verlag, 1983), 134–152. Ugyanez a perelbeszélés egy francia nyelvű éneket is inspirált, melynek dallamát később többen is átvették, még egyházi énekekhez is. Régis BERTRAND, „Les *Cantiques de l’âme dévôte* de Laurent Durand (dits *Cantiques de Marseille*) ou le long succès d’un auteur”, in *Le chant, acteur de l’histoire*, dir. Jean QUÉNIART, 51–64 (Rennes: PUR, 1999), 59.

balladák által megjelenített társadalmi, vallási és kulturális érzékenységek és attitűdök számtalan esetben igazolják ezt.⁴ Egyes esetekben a pontos alakban megőrzött hely- és személynevek lehetővé teszik, hogy az énekek keltezésének hiányában is felleljük az adott bűnesettel kapcsolatos bírósági anyagot, ami csak tovább növeli a breton balladák megbízhatóságát. A Pontcallec márkijának 1720-ban történt letartóztatását megéneklő ballada például számos olyan részletet megőrkít, amiket a per írásos anyaga is tartalmaz.⁵ Ami a Penanger földesurának Ploumilliau-ban történt megöléséről szóló *gwerz*-et illeti, ezt Michel Nassiet kapcsolatba tudta hozni egy 1649-es perirattal, amit a Bretagne-i parlament egyik, változó összetétele miatt La Tournelle-nek nevezett bírói tanácsának anyagában őriztek meg. A büntetőper iratai egyértelműen megerősítik a XIX. században lejegyzett ének által rögzített verziót, s ez utóbbi még arra is kiterjedt, hogy fenntartsa a vétkes által viselt páncéling említését. E körülmény annak idején lehetővé tette, hogy az áldozat apja panaszlevelében az előre megfontolt emberölés vádja mellett érveljen.⁶

Miként a bűnügyi levéltárak, a *gwerz* is konfliktushelyzetek leírását tartalmazza, s így a két forrásanyag között számos hasonlóságot figyelhetünk meg. A balladákban a legerőszakosabb bűncselekmények kerülnek túlsúlyba; közülük is kiemelkednek az emberölési esetek, melyek az összes elbeszélés csaknem harmadát alkotják. Az énekekben megjelenő bűnözés így igen messze áll az igazságügyi levéltárak anyagában reprezentált erőszakos cselekményektől (s még inkább az Ancien Régime korának valós társadalmi erőszakformáitól), s közelebb áll a kegyelemlevelek vagy a felsőbb bíróságok által oly sokszor tárgyalt véres büntettek világához.

Az énekek és a peres eljárások további közös jegye az, hogy mindkettő célja a hallgatóság meggyőzése arról, hogy az elbeszélés hiteles (és hihető). Natalie Zemon Davis úttörő jellegű kutatásai óta számos történelmi munka született a panaszleveleket, a kihallgatási jegyzőkönyveket és a tanúvallomásokat egyaránt átható „kötelező valóságosság”⁷ jelensége feletti reflexiókból.⁸ Sőt, mi több, a va-

4 E módszertani kérdések részletes elemzéséhez lásd GUILLOREL, *La complainte et la plainte*, 23–133.

5 Éva GUILLOREL, „La complainte du marquis de Pontcallec, les *gwerzioù* bretonnes et l’histoire”, in *Le Marquis et le Régent: Une conspiration à l’aube des Lumières*, éd. Joël CORNETTE, 297–338 (Paris: Tallandier, 2008).

6 Michel NASSIET, *La France du second XVIIe siècle* (h.n.: Belin, 1997), 109–110. Lásd még: Daniel GIRAUDON, „Penanger et de La Lande, Gwerz tragique au XVIIe siècle en Trégor”, *Annales de Bretagne et des Pays de l’Ouest* 112, 4. sz. (2005): 7–42.

7 A kifejezés Robert Muchembled-től származik. Vö. Robert MUCHEMBLED, *La violence au village: Société et comportements populaires en Artois du XVe au XVIIe siècle* (Brepols: Turnhout, 1989), 18.

8 Natalie Z. DAVIS, *Pour sauver sa vie: Les récits de pardon au XVIe siècle* (Paris: Seuil, 1988).

lószerűség még a breton történeti ballada definíciójában is helyet követel magának, mivel e műfaj szándéka szerint valós történeteket mesél el, és előfordul, hogy az énekesek kizárólag ezt a valószerűségi kritériumot említik, amikor arra kérik őket, hogy határozzák meg a *gwerz* egy alapvető tulajdonságát. Többek tanúbizonysága megegyezik abban, hogy az előadóknak híven kell elénekelniük az elbeszélést, anélkül, hogy bármi olyan módosítást eszközölnének rajta, ami csökkentheti valószerűségét – ellenkező esetben ugyanis a hallgatóság félbeszakítja az előadást, és kijavítja az előadót, hogy helyreálljon az „igazi” verzió.⁹ A valószerűség középpontba helyezésének folyamánya az, hogy mindkét forrástípus nagy gondot fordít a kézzel fogható tények és a viselkedés apró részleteire is. Az énekek és a bűnperek jegyzőkönyvei hasonló módon írják le a ruházatot, a bútorokat vagy a fegyvereket, élethűen és realiztikusan mutatják be a vendégfogadás szokásait, a társasági élet színtereit vagy éppen a tisztelet kifejezésének módjait, s olyan – egymástól igencsak eltérő – dolgokról tájékoztatnak, mint a fejfedők viselése, a megbecstelenített leányokra vetett tekintet, az étkezési szokások, a molnár munkájával kapcsolatos kifogások vagy éppen az imádságok megfogalmazása.

És végül: mindkét forrástípus egymáshoz igen közel álló, „tapintható” társadalmi-kulturális kontextust jelenít meg. A levéltári forrásokban az igazságszolgáltatást a társadalmi dominancia megerősítésére fegyverként használó tehetősebb rétegek felülreprezentáltsága (és a szegények alulreprezentáltsága) révén torzuló társadalomkép figyelhető meg – éppúgy, mint a balladákban.¹⁰ Jóllehet a középkor utolsó szakaszában a nemesség aránya mindössze Bretagne összlakosságának három százalékára rúgott, a bűnperek főszereplői között ennél két-háromszor többen vannak (egyes forrásokban még magasabb az arány), s az egyházi személyek esetében ugyanez az ellentmondás figyelhető meg.¹¹ A breton balladák által közvetített kép még ennél is erőteljesebben torzít: itt a nemesek közül kerül ki a vétkesek egyharmada, illetve az áldozatok egyötöde, és – szintúgy a szegényebb néprétegek „rovására” – a klérus tagjai is felülreprezentáltak.

9 Donatien LAURENT, „Histoire et poésie chantée: l'exemple de la Bretagne”, *Historiens-Géographes* 318, mars-avril (1988): 111–114; Yann-Fañch KEMENER, *Carnets de route* (Morlaix: Skol Vreizh, 1996), 19.

10 Hervé PIANT, *Une Justice ordinaire: Justice civile et criminelle dans la prévôté royale de Vaucouleurs sous l'Ancien Régime* (Rennes: PUR, 2006), 102–112.

11 Jean MEYER, *La noblesse bretonne au XVIIIe siècle* (Paris: S.E.V.P.E.N., 1966), 55–56; Michel NASSIET, *Noblesse et pauvreté: La petite noblesse en Bretagne XVe-XVIIIe siècle* (Rennes: Société d'Histoire et d'Archéologie de Bretagne, 1993), 102; Michel NASSIET, „Une enquête en cours: les lettres de rémission de la chancellerie de Bretagne”, in *Économie et société dans la France de l'Ouest atlantique*, dir. Guy SAUPIN et Jean-Luc SARRAZIN, 121–146 (Rennes: PUR, 2004), 138; Alain CROIX, *Cultures et religion en Bretagne aux 16e et 17e siècles* (Rennes: Apogée/PUR, 1995), 217.

Hogyan egészítik ki egymást az írott és a szóbeli források?

Igazából nem is annyira a hasonlóságok, hanem inkább az eltérések világítanak rá arra, hogy mekkora dokumentumértékkel bírnak a breton balladák a történész számára. Ebből a nézőpontból vizsgálva e szóbeliségből származó forrásanyag legfőbb vonzereje abban rejlik, hogy más szemlélettel közelít a bírósági anyagokban leírt tényekhez. Az Yvon Berjen kereskedő La Villaudrain ura általi meggyilkolásáról szóló ballada például egybevethető a lantenaci apátság bencés szerzetesei által kezdeményezett, ugyanazokra a tényekre épülő polgári perben elhangzott tanúvallomásokkal. Az írásos dokumentáció igen szűkszavú beszámolókat tartalmaz (az eseményt a felvett hat tanúvallomás mindegyike legfeljebb két sor terjedelemben tárgyalja), ám rögzíti a büntett elkövetésének helyét és idejét (Cadelac, 1569 körül), miközben a ballada több tucatnyi strófán keresztül taglalja az elkövető indítékait, a bűntársai által játszott szerepet, a gyilkosság megvalósítását, s végül a bűnösök letartóztatását, ám nem adja meg sem az időpontot, sem a helyet.¹²

Felvetődik a kérdés, vajon mekkora hitelt tulajdoníthatunk azoknak az elemeknek, amelyek szerepelnek a szájhagyomány útján terjedő balladákban, viszont hiányoznak a korabeli írott anyagból. Noha lehetetlen vállalkozás lenne azt kijelenteni, hogy az énekek által nyújtott információk pontosan megfelelnek az események tényleges lefolyásának, annyit megállapíthatunk, hogy a leírások nagy része hihető az Ancien Régime korabeli Bretagne társadalmi-kulturális közegének ismeretében. Sőt, Louis Le Ravallec Faouët-ben 1732-ben történt meggyilkolásának ügye még arra is rámutat, hogy – kivételes esetekben – a szóbeli forrás nagyobb hitellel is lehet bírhat, mint az írott. Donatien Laurent néprajztudós egybevetette a hennebont-i királyi bíróság iratai között fennmaradt terjedelmes bűnperi anyagot és az általa a büntett helyszínén az 1960-as években gyűjtött számos szóbeli forrást – balladákat és prózában megfogalmazott kommentárokat – ami arra mutatott, hogy a gyilkosság emléke még két-száz évvel a történetek után is elevenen élt.¹³ Arra jutott, hogy szájhagyomány segítségével választ lehet adni a peres eljárás végén nyitva maradt kérdésekre is. A bűnösök családjai és az ügyvel megbízott bírák összejátszása ugyanis magyarázatot ad arra, hogy miért nem hallgattak meg több kulcsfontosságú, ám zavaró tanút, s hogy miért húzták-halasztották a pert addig, hogy végül négy év múlva vádindítvány nélkül lezárhassák. A szájhagyományban fennmaradt a

12 E kérdéstről részletesen: GUILLOREL, *La complainte et la plainte*, 242–259.

13 Donatien LAURENT, „La gwerz de Louis Le Ravallec”, *Arts et Traditions Populaires* 15, 1. sz. (1967): 19–79.

bűnösök neve, így ez az anyag kiegészíti a diszfunkcionálisan működő igazságszolgálati gépezet hiányosságait.

A balladák szinte minden esetben egyértelmű állásfoglalást tartalmaznak. Ez a jelenség azonban nem csupán a szóbeli forrásokra jellemző, hiszen a feljelentések, a tanúvallomások és még a kihallgatási jegyzőkönyvek is igen szubjektív jellegűek – már csupán azért is, mert a vádló igen nagy szabadsággal bírt a tanúk kiválasztása terén, s így ez utóbbiak szinte kizárólag a vádlott ellen vallanak.¹⁴ A *gwerziou*-nézőpont kizárólagosságra törekvése szembevető egy olyan témában, amely esetében általában eltérő narratívák versengenek – főleg, amikor a váddal szemben a vádlott is benyújtja a maga beadványát, amely a történések egy másik verzióját tartalmazza. Ennek következtében a balladák néha az eseményeknek az írott forrásokban fellelhető leírásától gyökeresen eltérő interpretációt képviselnek. Így például kifejezetten pozitív képet festenek néhány olyan személyről, akiknek a túlkapásait a többi ismert forrás részletesen tárgyalja. Ez figyelhető meg a Katolikus Liga XVI. század végi háborúi idején Guy Éder de La Fontenelle, vagy Orléans-i Fülöp régensségének (1715–1723) korában Pontcallec márkijának esetében. Mindkét alkalommal a balladával mint költői műfajjal szemben támasztott elvárások ismerete segít megérteni azt, hogy milyen – a halál dolorista és engesztelő jellegén alapuló – eljárások révén válik az elitéltből hős.¹⁵ A vérpadon történő kivégzések leírása ugyanazokat az irodalmi kliséket alkalmazza, amelyekkel a nyomtatott röpiratokon, hírlapokban, történetekben és bűnügyi krónikákban találkozhatunk.¹⁶

Általában véve, a breton énekeket sem tudjuk megfelelő módon tanulmányozni, ha figyelmen kívül hagyjuk irodalmi jellegüket. A *gwerz* műfajára érvényes nyelvi kód és esztétikai előírások magyarázatot adnak azon eltérések egy részére, amelyeket az elbeszélés módjában figyelhetünk meg a bűnügyi jegyzőkönyvekéhez képest. A két forrásanyag jellege igencsak különböző, hiszen egyikük az igazságszolgáltatás számára készült, a másik költői szöveg. Mindkettő saját narrációs stratégiával rendelkezik, noha szándékuk megegyezik: erősza-
kos cselekedetek meggyőző bemutatása a célból, hogy maguk mellé állítsák az elbeszélés valóságosságát elfogadó hallgatóságot. Amennyiben azt vizsgáljuk,

14 Christiane PLESSIX-BUISSSET, *Le criminel devant ses juges en Bretagne aux 16e et 17e siècles* (Paris: Maloine, 1988), 281–282.

15 Erről lásd Jean-Pierre ALBERT, „Du martyr à la star: Les métamorphoses des héros nationaux”, in *La fabrique des héros: Terrain*, dir. Pierre CENTLIVRES, Daniel FABRE et Françoise ZONABEND, 11–32 (Paris: Éditions de la Maison des sciences de l’homme, Ministère de la Culture, 1999).

16 Michel BÉE, „Le spectacle de l’exécution dans la France d’Ancien Régime”, *Annales ESC* 38, 4. sz. (1983): 843–862; Thierry PECH, *Conter le crime: Droit et littérature sous la Contre-Réforme: Les histoires tragiques (1559–1644)* (Paris: Champion, 2000); DAVIS, *Pour sauver sa vie*, 130–134, 207.

miként jelenik meg a *vér* – a büntettek leírásának egyik leglényegesebb eleme – a két forrástípusban, azt látjuk, hogy a panaszlevelek bővelkednek konkrét anatómiai és „vérben tocsogó” részletekben, gyakran sztereotipizált elbeszélésbe foglalva, aminek célja a minél magasabb összegű pénzbeli kártérítés kikényszerítése,¹⁷ míg az énekekben a költői túlzás imperatívusza dominál, s a fő cél a rémületkeltés. Ezért is kerül említésre a büntett következményeként zöldből vörösre váltó fű színe, vagy az, hogy miként cuppog a vérben a gyermekgyilkos anya lábbelije, midőn a lépcsőn lefelé óvakodik tettének elkövetése után. Hasonló hatékonysággal bír egy másik stiláris eszköz, amidőn – az előzőekkel szemben – mellőzik az erőszakos cselekedet leírását, de csak azért, hogy még inkább kihangsúlyozzák az esemény tragikus dimenzióját. Így például a gyilkosságokat megéneklő szövegek az elkövetők megjelenése után azonnal áttérnek a fiatal lányok élettelen testének felfedezésére, amivel a hallgatóság képzelőerejére bízzák a részletek átgondolását. Általánosítva azt is mondhatjuk, hogy a *gwerz*-ek olyan tragikus műfajt alkotnak, amely a közönségességnek még a látszatát is kerüli; az énekekben nincs se káromkodás, se kocsmezés, se részegeskedés, noha ezek sosem hiányoznak a bírósági esetleírásokból. Vagyis az énekek és a bűnügyi források egyazon „büntörténet” egymást kiegészítő szempontrendszerit képviselik.

Miként segíthetik az énekek a bűnügyi források teljesebbé tételét?

Amellett, hogy egy adott realitás eltérő típusú leírását adják, a színhagyomány útján terjedő balladák felvilágosítást nyújthatnak olyan tényekről, melyek az írott forrásokban nem vagy csak kevésbé hagytak nyomot. Mindenekelőtt lehetővé teszik, hogy pótoljuk az írásos anyag elvesztéséből fakadó hiányokat. Ez leginkább a kora újkor esetében fontos, mivel a XVII. század második felét megelőző időszakból származó bűnügyi jegyzőkönyvek csak töredékes formában maradtak fenn. Az írott források hiánya azonban nem jár feltétlenül adatvesztéssel, hiszen egyes énekek olyan bűneseteket is említenek, melyek egészen bizonyosan sosem kerültek bíróság elé. Erre igen jó példát szolgáltat a Perrine Le Mignon megöléséről szóló *gwerz*. Ez az Alsó-Bretagne-ban több tucatnyi változatban ismert – és még ma is gyakran hallható – ének¹⁸ egy lannioni fogadó

17 Marie-Sylvie DUPONT-BOUCHAT et Xavier ROUSSEAU, „Le prix du sang: sang et justice du XIVe au XVIIIe siècle”, *Mentalités* 1 (1988): 43–72.

18 Kiváltképp a körtáncok repertóriumában szerepel. A breton előadók tárházában egyébként is általános a szöveg és a dallam felcserélhetősége. Így egyazon szöveg – a vele társított dallam függvényében – egymástól igen messze álló célokra is használható. A Perrine Le Mignonról szóló történet tragikus jellege egyáltalán nem akadályozta meg azt, hogy az egyik leggyak-

szolgálójának két ráakaszkodó éjjeli vendég általi megölését írja le. A plébánia anyakönyvének egy bejegyzése segítségével datálni is tudjuk az eseményt (1695 januárjában történt). Ugyanakkor semmiféle perirat nem lelhető fel az ügyvel kapcsolatban. Noha természetesen nem zárható ki az, hogy vonatkozó írásos források eltűntek az illetékes bíróságok anyagából, egyúttal az is feltételezhető, hogy a büntett sosem került az igazságszolgáltatás hatókörébe. Francia példák ugyanis azt mutatják, hogy a főúri vagy királyi bírósági ügyészek, még ha a közbeszédből tudomást is szereztek egyes esetekről, nem mindig kezdeményeztek bűnvádi eljárást, és nem szívesen foglalkoztak csekély anyagi haszonnal kecsegtető ügyekkel.¹⁹ Az ifjú Perrine Le Mignonra, aki ráadásul árva volt és cselédsorban élt, tökéletesen illik a büntetlenül bántalmazható áldozat profilja.

Noha ebben az esetben az áldozat társadalmi helyzete magyarázatot ad a büntetőper elmaradására, más ügyek a bűncselekmény jellege miatt alulrepresentáltak a bírósági forrásokban. Így a balladákban sokkal többet tudhatunk meg az öngyilkosságokról, a nemi erőszakról vagy a gyermekgyilkosságról. A valaki által „önmaga sérelmére elkövetett emberölésésként”²⁰ kezelt öngyilkosság csak ritkán képezi eljárás tárgyát, mert a rokonok igyekeznek balesetként beállítani, hogy az áldozatot megszentelt földbe temethessék, s ne essen folt a család becsületén. A bíróság elé kerülő csekély számú bretagne-i ügy a holttest feldarabolását és közszemlére vételét elrendelő ítélettel zárult. Erre példa François Grégoire esete Lanlyen Pémérin-ben 1784-ben, amikor az eljárást a már bebalzsamozott holttest „jelenlétében” folytatták le, a bírakat a halott zavart elméjéről meggyőzni igyekvő hagyatéki gondnok közreműködésével.²¹ A *gwerzioù*-szövegek viszont sokszor szólnak öngyilkosságokról; az ilyen esetek az összes említett erőszakos cselekmény négy százalékát teszik ki. Az öngyilkosságot sztereotip környezetben és kizárólag nők által elkövetett cselekedetként ábrázolják: magukat vízbe vető vagy szívükbe kést mártó fiatal lányok próbálják így menteni becsületüket a nemi erőszaktól vagy teherbeesés után a család ítéletétől rettegve. Vagyis – szemben a bűnügyi archívumok anyagával – az öngyilkosság nem elítélendő cselekedetként, hanem a még nagyobb veszély elkerülésére szolgáló „legkisebb rosszként” exponálódik.

A nemi erőszak szintén jelentős mértékben képviselteti magát a breton balladákban, hiszen az összes eset hat százalékát is meghaladó arány jóval magasabb,

rabban használt szöveg legyen a *gavotte* táncolásához, mivel a megfelelő dallam – és kiváltképp a ritmus – kiválasztása fontosabbnak bizonyult a szöveg tartalmánál.

19 Nicole CASTAN, *Justice et répression en Languedoc à l'époque des Lumières* (Paris: Flammarion, 1980), 130; Piant, *Une justice ordinaire*, 109–112.

20 Georges MINOIS, *Histoire du suicide: La société occidentale face à la mort volontaire* (Paris: Fayard, 1995), 141–176.

21 Archives départementales d'Ille-et-Vilaine, 1 Bn 3405.

mint a bírósági forrásokban.²² Az ezzel a kérdéssel foglalkozó szakirodalom rámutatott arra, hogy sajátos ellentmondás figyelhető meg az ítéletek szigorúsága, az elmarasztaló ítéletek csekély száma és az erőszakítétel szinte mindennapos valósága között. A nemi erőszakkal kapcsolatos büntetőperek ritka előfordulását magyarázza a kései házasságra kényszerülő férfiak esetében a szexuális életet pótló erőszakkal szembeni tolerancia, az egyenlőtlenségen alapuló (például a gazda által a cseléd sérelmére elkövetett) erőszakítétel gyakorisága, illetve az a vélekedés, hogy az erőszak áldozata igazából beleegyező magatartást tanúsított.²³ Az erkölcstelenként való megbélyegzéstől és a botránytól való félelem pedig arra nyújt magyarázatot, miért nem került sok nemi erőszak bíróság elé – kivételt jelentett, ha a nemi erőszakhoz más visszaélések is társultak. A *gwerz*-ek viszont sosem ábrázolják a nemi erőszakot elfogadható cselekedetként, és szigorúan el is ítélik, amivel a XVI. századi Franciaországban virágzó nyomtatott hírlapirodalomban is megfigyelhető diskurzust követik. Eszerint a nemi erőszak szégyenletes bűn.²⁴

A női becsület sérelmére elkövetett cselekedetek – így a nemi erőszak, a leányrablás, illetve a szüzesség elvétele – általában a közös megegyezés révén megoldandó ügyek körébe tartoznak, mivel így a lehet a legjobbban korlátozni a családok számára szégyenteljes események publicitását.²⁵ A szájhagyomány kitűnő lehetőséget nyújt arra, hogy megismerjük a jogrendszeren kívüliség sajátos világát, amely csak akkor hagy írásos nyomokat, ha a dolgokat nem sikerül szóban mindenki meglegedésére elrendezni. A Margodic La Boissière 1763 környékén Plougonver-ből történt elrablásáról szóló ének ennek a legszebb példája: részletesen beszámol e nemesi származású leány közrendű szerelmese általi megszőktetéséről, majd pedig a család ezután folytatott egyezkedéséről, hogy bírósági eljárás nélkül hazatérhessen. Elsőként az apa igyekszik közvetlenül megegyezni a leányrablóval, de miután – a jogi útra tereléssel való fenyegetőzés ellenére – nem jár eredménnyel, egy pap közbenjárásához folyamodik. (A papok Bretagne-ban talán még a széles körben megszokottnál is nagyon szerepet játszanak a viták elsimításában.)²⁶ Végül a papnak csellel sikerül visszaszereznie

22 A rendelkezésre álló szakirodalom alapján ez az arány 1–2% között mozog. Vö. pl. Georges VIGARELLO, *Histoire du viol, XVIe-XXe siècle* (Paris: Seuil, 1998), 122.

23 Uo., 34–37, 48–50, 283.

24 Uo., 21.

25 Benoît GARNOT, „L’ampleur et les limites de l’infrajudiciaire dans la France d’Ancien Régime (XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles)”, in *L’infrajudiciaire du Moyen Âge à l’époque contemporaine*, dir. Benoît GARNOT, 69–76 (Dijon: Publications de l’université de Bourgogne, LXXXI, 1996), 69; Benoît GARNOT, „Justice, infrajustice, parajustice et extra-justice dans la France d’Ancien Régime”, *Crime, histoire et Sociétés* 4, 1. sz. (2000): 103–120.

26 Jean QUÉNIART, „Recteurs et régulation sociale en Bretagne au XVIIIe siècle”, in *L’infrajudiciaire du Moyen Âge à l’époque contemporaine*, 231–239.

az elcsábított lányt, akit egy rossz társaságba keveredett nők befogadására szakosodott guingamp-i kolostorba küldenek. Annak ellenére, hogy fennmaradt egy de La Boissière nevű leány említése, akit az énekben megnevezett kolostorba küldtek, az üggyel részletesen foglalkozó írásos források hiányában ebben az esetben sem lehet teljes bizonyossággal állást foglalni az események lezárultát követően több évtizeddel később, szájhagyományból gyűjtött elbeszélés valószerűségét illetően. Ugyanakkor az ügy leírása igen pontos, és teljesen beleillik a XVIII. század második felének társadalmi valóságába.²⁷

A balladákban bemutatott büntettek utolsó jelentős szelete a gyermekgyilkosságoké, amelyek a különböző erőszakos cselekmények nyolc százalékát teszik ki. A bírósági forrásokban azonban ezek is alulreprezentáltak, s azt láthatjuk, hogy a gyakran a főúri vagy királyi bírósági ügyész által kezdeményezett per lefolytatására csak akkor került sor, ha valahol egy újszülött holttestére bukkantak, vagy valaki feljelentette az érintett nőt. Mivel a gyermekgyilkosság már a XVI. század óta nem számít bocsánatos bűnnek, a kegyelem semmilyen formája sem gyakorolható, és halálra ítélik azokat a nőket, akiknek bebizonyosodik a bűnösségük.²⁸ A balladák mindegyike elítéli a gyermeküket megölő anyákat, s az elbeszélések hosszasan taglalják a gyakran több ízben is elkövetett gyilkosság borzalmait, a bűnösök vallomását és halálra ítélésüket. A nők – így például Marie Flouri vagy Marie Quélen – versszakok hosszú során át ismertetik, miként ölték meg csecsemőiket, s a történetek egymást múlják felül a gyalázatosnál gyalázatosabb körülmények elősorolásában.²⁹ A gyermekgyilkosságot *par excellence* nőkhöz köthető büntettként jelenítik meg: nők követik el, s – talán ez a legfontosabb – nők a feljelentők és a terhelő tanúk is. Ez a *gwerz* világában is megfigyelhető körülmény arra indít bennünket, hogy feltételezzük a breton szájhagyomány egy részét mélyen átítató tisztán női diskurzus létezését. Amennyiben a XIX. század óta a gyermekgyilkosságokat megéneklő balladák előadóinak nemi megoszlását vizsgáljuk, arra a sokatmondó eredményre jutunk, hogy a 45 ismert előadójú szöveg közül 42 esetében női előadóval van dolgunk. Egyes énekesnők több olyan *gwerz* ismeretével is bírnak, amelyek gyermekgyilkossági ügyeket tárgyalnak; sőt úgy tűnik, kifejezetten erre a vál-

27 E kérdéskör részletes bemutatását lásd Éva GUILLOREL, „Chanson, honneur féminin et rapt de séduction: La place du discours juridique dans les plaintes criminelles bretonnes (XVIe-XVIIIe siècles)”, in *Discours juridique et amours littéraires*, dir. Jean-Pierre DUPOUY et Gabrielle VICKERMANN-RIBÉMONT, 215–237 (Paris: Klincksieck, 2013); GUILLOREL, *La plainte et la plainte*, 274–288.

28 Michel NASSIET, *La violence, une histoire sociale: France, XVIe-XVIIIe siècles* (Paris: Champ Vallon, 2011), 159–164.

29 A Marie Quélen esetéről szóló ballada részletes elemzését lásd Mary-Ann CONSTANTINE, *Breton Ballads* (Aberystwyth: Cambrian Medieval Celtic Studies, 1996), 129–178.

fajra szakosodtak, s ez teszi ki a tőlük gyűjtött anyag jelentős részét. Tehát valóban léteznek nemi vagy társadalmi alapon elkülönülő repertoártípusok.³⁰

Ebből kiindulva érdemes azzal is foglalkozni, milyen mechanizmusok révén maradt fenn a szájhagyomány ilyen hosszú időn keresztül, és milyen okok vezettek ahhoz, hogy egyes énekek még mindig áthagyományozódnak, miközben mások már feledésbe merültek. A halál és tisztesség között választani kényszerülő nőkről szóló elbeszélések emocionális ereje nyilvánvalóan szorosan kötődik ahhoz a tényhez, hogy e *gwerziou*-szövegek még négy évszázaddal a történetek után után is generációról generációra hagyományozódnak, ráadásul gyakran női közegben.³¹ Erre beszédes példát szolgáltat a Jeannette Le Roux – breton nyelven *Janedig ar Rouz* – haláláról szóló ballada. Ez az ének egy olyan büntetthez kapcsolódik, melyben érintett volt René de La Tremblaye királypárti kapitány, a Katolikus Liga által szított polgárháború idején Paimpol kormányzója, s számos, a XVI. század utolsó évtizedében Bretagne-ban elkövetett rablás felelőse. Az írott források – kiváltképp a kortárs szemtanú, Moreau kanonok emlékiratai³² – segítségével pontosan dokumentálható csapatainak számos tette, ám egyikük sem szól a *gwerz* által tárgyalt történetről, vagyis arról, hogy La Tremblaye elrabolt egy fiatal lányt éppen azon a napon, amikor annak esküvője lett volna, s a leány – hogy elkerülje a katonák részéről rá váró megbecstelenítést – megölte magát. Ez az epizód nem az idők során feledésbe merült történelmi kontextus miatt maradt vonzó mind az énekesek, mind hallgatóságuk számára (noha a kapitány nevét gondosan megőrizték), hanem az általános és kortól független felháborodást kiváltó haláltörténet érzelmi töltete okán. Ezzel érthetővé válik az is, miért hagyományozták tovább ezt a balladát, miközben a királyi hatalom meggyengülésével és az énekelt költészet fellendülésével is jellemezhető Liga-háborúk korában született énekek szinte mindegyike feledésbe merült a keletkezésük alapjául szolgáló állapotok megszűntével.³³

30 Deborah A. Symonds ugyanerre a megállapításra jutott a skóciai gyermekgyilkosságokról szóló balladák esetében. Vö. Deborah A. SYMONDS, *Weep Not For Me: Women, Ballads and Infanticide in Early Modern Scotland* (University Park: Pennsylvania State University Press, 1997).

31 Az általunk tanulmányozott korpusz alapján a breton gyűjtők által kikérdezett *gwerziou*-előadók mintegy kétharmada nő volt (a XIX. században 74%, a XX. században 63% volt az arányuk).

32 Jean MOREAU, *Histoire de ce qui s'est passé en Bretagne durant les guerres de la Ligue* (Brest: Come, 1836).

33 A vallásháborúk korában Franciaországban terjesztett énekek gazdag tárházáról lásd: Antoine LE ROUX DE LINCY, *Recueil de chants historiques français depuis le XIIe jusqu'au XVIIIe siècle: Deuxième série, XVIe siècle* (Paris: Gosselin, 1842); Pierre de L'ESTOILE, *Les Belles Figures et Drolleries de la Ligue* (Paris, 1589–1600); valamint a Pierre Barbier által

Az igazságszolgáltatás idealizált képe

Miután a *gwerziou* műfaj a büntettek leírására „szakosodott”, logikus, hogy számos az igazságszolgáltatásra vonatkozó hivatkozást találunk a szövegekben. Az általunk tanulmányozott forrásanyag több mint egynegyede tesz említést a bűnvádi eljárás egy vagy több szakaszáról. Mindazonáltal, mivel tömörségre kárhóztatott verses műfajról van szó (még a több tucat strófából álló énekek is csak az események egyes részleteit tárgyalhatják), az igazságszolgáltatás intézményeit és szereplőit csak általánosan, említésszerűen és gyakran sztereotip módon mutatják be. Noha a személyi állomány és a bíróságok összetettsége jól érzékelhető, azért a legtöbbször a poroszlókat, illetve a csendőrség vezetőit említik, ami jól mutatja, mennyire leegyszerűsítették az igazságszolgáltatás működését; az intézményrendszer kényszerítő erejét a valós hatáskörét és eszköztárát meghaladóan reprezentált fegyveres testület jelképezi. A peres eljárásból az énekek lényegében két pillanatot emelnek ki: a néha a börtönbe kísérésig terjedő letartóztatást, illetve a kivégzést. A nyomozás különböző fázisait sűrű homály fedi, bár néha találunk holttestek exhumálására, fellebbezésre, az ítélet felolvasására vagy éppen a bírói korrupcióra és az igazságszolgáltatás költséges mivoltára vonatkozó utalásokat is.³⁴ A kegyelemért folyamodás, illetve kegyelemlevelek beszerzése is gyakran kerül említésre, hiszen a bírósági intézményrendszert valamilyen módon érintő énekek 11,5%-ában szerepelnek. Ezekben leírják a család útját Párizsba és megjelenésüket a király vagy a királyné audienciáján. Ilyenkor két helyzet állhat elő: a király – arra hivatkozva, hogy a halálos ítéletet már aláírták – megtagadja a kegyelmet, vagy pedig – és ez a gyakoribb – megbocsát, s ezt pecsétes levélbe foglalja. A kegyelem tárgyául szolgáló büntettek típusai megegyeznek azzal, amit eddig is tudtunk az újkor kapcsán, vagyis szinte mindig emberölési esetekről van szó, s az egyetlen kivételt egy lopási ügy jelenti.³⁵ A balladákban elhangzó halálos ítéletek is megfelelnek az újkorból ismert büntetéseknek, azaz – a büntett természete, illetve a vádlott társadalmi helyzete függvényében – akasztás, fővesztés vagy máglyahalál szerepel.

szerkesztett antológiát: Pierre BARBIER et France VERNILLAT, eds., *Histoire de France par les Chansons*, vol. 1 (Paris: Gallimard, 1956).

34 Erről lásd: Antoine FOLLAIN, „L’argent: une limite sérieuse à l’usage de la justice par les communautés d’habitants (XVIe-XVIIIe siècle)”, in *Les Juristes et l’Argent: Le coût de la justice et l’argent des juges du XIVe au XIXe siècle*, dir. Benoît GARNOT, 27–37 (Dijon: Éditions Universitaires de Dijon, 2005).

35 Michel Nassiet adatai alapján a kegyelemlevéllel záruló eljárásokon belül az emberölési ügyek aránya Bretagne vonatkozásában 57% a XV. század végén, 1530–1550 között már 90%, s a XVI. század végére eléri a 100%-ot. NASSIET, „Une enquête en cours”, 130.

A *gwerziou*-szövegek az igazságszolgáltatást a két szélsőségre redukálják; eszerint az ítélet felmentés vagy halál. Ez utóbbi esetében félelmetesen hatékony, ugyanis az ítéletek nagy részét végre is hajtják, ami viszont jócskán eltér az Ancien Régime korának valóságától, amit a kiszabott büntetések foganatosításának nehézsége, valamint a büntetőpereket lezáró ítélet elmaradása jellemmez. Számos esetben félbehagyták az eljárást, vagy a pert polgári szakba tették át, illetve egyéb felmentési módokat alkalmaztak.³⁶ Az énekek tehát egy olyan igazságszolgáltatás idealizált képét festik elénk, amely képes érvényt szerezni a döntéseinek. A halálbüntetések magas aránya a törvényes rend tisztelete iránti elkötelezettséget sugall, vagyis a bűnök elkövetését a közjót szolgáló retorzióknak kell követnie. A kivégzések részletes és nevelő célzatú leírása, melyben fellelhetők a beismert vallomás és a vesztőhelyen történő bűnbánat-gyakorlás sztereotip elemei, teljes mértékben meggyeznek a nyilvános kivégzések történések által feltárt rituáléjával.³⁷ Említést kell tennünk a breton *gwir* szó többértelműségéről is – ehhez a terminushoz kapcsolják ugyanis mind az énekesek, mind az előadottakat lejegyzők a *gwerziou* által elbeszélte történeteket. A *gwir* egyaránt szerepelhet 'igaz', 'jó' és 'jogos' értelemben, vagyis egyazon szó vonatkozik a jogra és az igazságra.³⁸

Igazságot szolgáltatni több módon is lehet. Az önbíráskodás különféle formában tetten érhetjük a „vérbosszú kultúráját”,³⁹ amely lehetővé teszi a büntetést anélkül, hogy az igazságszolgáltatás intézményeit igénybe vennék. A *gwerziou*-ban sokszor szerepelnek olyan fiatal nemesek, akik véresen megtorolják a közrendű tejtéstvéreiken (értelemszerűen a lányokon) esett sérelmeket, vagy éppen párbajban megölt apjuk haláláért vesznek elégtételt. Mindamellett a leggyakrabban az igazságszolgáltatáshoz folyamodnak; ebben az esetben azonban az ítéletnek meg kell felelnie a hallgatóság elvárásainak, s ezért az énekek minden további nélkül hajlandók megváltoztatni egy történetileg is igazolható eseménysor végkimenetelét, ha a ténylegesen hozott ítélet esetleg eltérő lenne. Ez történik például a Chappelles grófjáról szóló *gwerz*-ben, amit François Billacois vizsgált részletesen.⁴⁰ A ballada a Párizs kellős közepén a királyi tiltó rendelkezés ellenére párbajt vívó, ezért halálra ítélt François Montmorency-Bouteville

36 PIAUT, *Une justice ordinaire*, 270–272.

37 Pascal BASTIEN, *L'exécution publique à Paris au XVIIIe siècle: Une histoire des rituels judiciaires* (Paris: Champ Vallon, 2006); Michel FOUCAULT, *Surveiller et punir* (Paris: Gallimard, 1993; 1975¹), 53–54.

38 Erről lásd Donatien Laurent észrevételeit. Donatien LAURENT, „La *gwerz* de Skolan et la légende de Merlin”, *Ethnologie française* 1, 3–4. sz. (1971): 19–54, 19.

39 NASSIET, *La violence, une histoire sociale*, 148.

40 François BILLACOIS, *Le duel dans la société française des XVe-XVIIe siècles: Essai de psychologie historique* (Paris: EHESS, 1986), 270–273.

híres 1627-es párviadalához kapcsolódik. Ez az eset, amely egyébként hatalmas országos és európai visszhangot keltett, egy olyan *gwerz* megszületéséhez vezetett, amely kizárólag Montmorency-Bouteville párbajsegédjére – aki egyébként unokafivére volt –, Chapelles grófjára koncentrál. A történet végkifejletét teljes mértékben átalakították, ugyanis a ballada szerint ennek a breton nemesnek sikerült kegyelemlevelet szereznie, s ezzel megmenekült a vérpadtól. Amennyiben ezt az éneket egybevetjük a *gwerziou* összességével, azt látjuk, hogy az ilyen mélységű átformálás egyáltalán nem számít kivételesnek. A balladák végkimenetele általában könnyebben alakítható, mint a kezdete, s számos ballada az egyes verziók függvényében több eltérő végkimenetellel is rendelkezik. Mivel rendelkezésre állt a gyakorlatilag egyenértékű klisék tárháza, az előadók – éppúgy, mint közönségük – az elvárt erkölcsi tanulságnak megfelelően alakíthatták az elbeszélést.

Emberi igazságszolgáltatás hiányában a megzavart rendet isteni beavatkozás is helyreállíthatja. Mindez megtörténhet az elbeszélés korai szakaszában, midőn meggátolja a bűn elkövetését, vagy segít a nyomozásban (például azzal, hogy a madarak énekéből kikövetkeztethető az igazi bűnösök neve), vagy később, amikor felülír egy téves ítéletet (például azáltal, hogy egy felakasztott embert a kivégzést követő harmadik napig életben tart).⁴¹ Az is előfordul, hogy az igazságtalanul vádolt és kivégzett személyek lelke kísérti – és kényszeríti beismerő vallomásra – az igazi elkövetőket. Így például Ervoanick Le Lintier három nappal a kivégzése után megjelenik bírái előtt, és örök kárhozattal fenyegeti őket, amennyiben nem indítanak eljárást az őt hamis feljelentéssel akasztófára küldő anyósával szemben. Miközben bővelkednek az igazságszolgáltatás intézményeire vonatkozó referenciákban, a *gwerziou*-szövegek – a maguk költői nyelvén – egy idealizált, igazságos és hatékony, a vétkeseket büntető és az áldozatokat rehabilitáló bírósági rendszer képét festik elénk. Ebben nagyon sok hasonlóságot mutatnak a nyomtatott ponyvairadalommal; egymással egyező módon érvelnek a megérdemelt büntetés, a vesztőhely megváltó jellege és a törvényes rend helyreállítása mellett.

41 Az akasztást túlélő figurája már a VII. századtól a szentekkel kapcsolatos latin irodalmi művek jól ismert eleme. Roger CHARTIER, „La pendue miraculeusement sauvée: Étude d'un occasionnel”, in *Les usages de l'imprimé*, dir. Roger CHARTIER, 83–127 (Paris: Fayard, 1987); Gaël MILIN, „De Saint-Jacques-de-Compostelle à Notre-Dame-du-Folgoët: les voies de l'acculturation”, *Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest* 101, 3. sz. (1994): 7–47.

Összegzés

A szájhagyomány alapján lejegyzett breton történeti balladák nagy jelentőséggel bíró forrásanyagot kínálnak az újkori igazságszolgáltatás és a társadalom közti kapcsolatrendszer iránt érdeklődők számára. Az anyagi valóság, az attitűdök és az érzékenységek magas szintű bemutatása nem zárja ki a források irodalmi jellegéből, illetve a hosszú időn keresztül énekelt formában továbbadott szövegek áthagyományozási mechanizmusának sajátosságaiból fakadó átalakítási lehetőségeket. Az énekekben az állandóság és változás között feszülő ellentéttel szemben egyazon ballada eltérő változatainak, illetve a szóbeli és írásos források egybevetése lehetővé teszi, hogy felmérjük, melyek voltak a szájhagyományos népi emlékezet által közvetített diskurzus állandó és alakítható elemei. A *gwerzioù*-szövegek nem is annyira az egyéb forrástípusokhoz tartozó alkotásokkal mutatott hasonlóságok, inkább az azoktól való eltérések miatt válhatnak a történészek hagyományosan használt forrásaihoz képest egyedi anyaggá. A breton balladák – csakúgy, mint a büntetőperек anyagai – részleges és részrehajló, de egymástól eltérő és ezért egymást kiegészítő nézőpontból láttatják a XVI–XVIII. századi breton társadalmat.

Fordította: Szász Géza

Függelék

Ballada Louis Le Ravallec-ről

Bon - jour d'oh hui me mi - gnon, Lei - cheg er Ra - wa - lek,
Hui e ze i ge - nein ben du - sul, ben - du - sul d'er par - don.

– Bonjour d'oh hui me mignon Leicheg er Ravalek.
Hui e ze i gegin d'er pardon de Zant Fiaker er Fawet ?

– Nonpas, nonpas, me mignonez, d'er pardon n'en dein ket.
Dusul oen pet d'hobér me fask, é Paréz Langonnet.

Dusul oen pet d'hobér me fask, é Paréz Langonnet
Ha mar houié me iondr beleg é fehen skandellet.

– O geou, o geou, me mignonez, mein e iei d'er pardon,
Meit mein e vo kompagnoneh get me hameraded.

Pe oé i erru Loeichek er Ravalek, arru ba' i é Pardon :
- Hui e zeï genein, me mignon, hui e zeï genein d'hou méren,
Hui e zeï genein d'hou méren de Gerlideg er Fawet.

– Nonpas, nonpas, me mignonez, dein ket kenoh d'hou méren
Ker mein e zo i kompagnoneh get me hameraded.

– Eit bout feheh kompagnoneh get hou kameraded,
Ba Kerlidek vankein ket boued d'oh na d'ou kameraded.

Pe oe Leicheg er Ravalek 'Kerlidek doh en dôl :
– Mal e vo d'oumb monet d'er gér, izélad e hra 'n hiôl.

Mal e vo d'emb monet d'er gér, izélad e hra 'n hiôl.
Gaust pasein pradow er Fawet ha stankow Langonnet.

Bout m' behé or gol-basaj é pasein stankow Langonnet,
Tri sam mad a bôtr al d'oumb-ni n'ehè ket droug erbet.

Pe oe Loeichek er Ravalek moned e hrè drest or gleudelen,
Na hueh pe seih tôl-koutel getè en oèi atrapet.

Na ba' n or park doar labour, getè oèi achapet.
Na pa iellant d'en atrap, é Blañoeh oè tôlet.

Pe oè Loeicheg er Ravalek é Blañoèh é neuial,
E oè i vlewigo melen distrempet ar é dal.

Ion houlenas i vignonez mont de gojal doh-t-on :
– Na perek, me mignon Loeichek, perek ne varwet ket ?

– Na relegow Zantez Barban e zo doh me jilet
Na kemet-sen e zo kôs t'èin na mein ne varwañw ket.
Na ben ma fo lamet, me varwo e gres Doué.

Me mignonez, a pe varwein, é Langonnet interret mein.
Interret mein é Langonnet é kreizég er vèred.

Na ba'i è kreizèg er vèred, vis-a-vis d'er porched
Men e pasei en ol dud, monet t'en ovren-bred.
Ha iè i e larei e neze ha d'en eil d'er gilé :
– Eman é ma er béi Leicheg er Ravalek,

Pehani e oé pet lahet ged i gameraded
E toned ag er pardon a Sant-Fiakr er Fawet.

Énekelte: Perrine Daniel (Pont-Scorff, Morbihan megye), 1911

Lejegyző: Yves Le Diberder

Kiadás: Yves LE DIBERDER, ed., *Chansons traditionnelles du pays vannetais*
(Vannes: Archives départementales du Morbihan, 2010), 2:745–746.

– Jó napot kívánok, én barátom, Louis Le Ravallec,
Elkísérne Faouët-be, Szent Fiákriusz ünnepére?

– Nem, barátném, nem megyek e búcsúba.
Vasárnap gyóntam és áldoztam a langonnet-i templomba’.

Vasárnap gyóntam és áldoztam a langonnet-i templomba’,
S ha nagybátyám, ki pap, emezt megtudja, lesz haddelhadd.

– Ej, hát mégis, ej, hát mégis, szépségem, elmegyek a búcsúba.
De nem egyedül, hanem barátokkal.

Louis Le Ravallec érkezvén a búcsúba,
Hallja a szót: – Jöjjön velem ebédezni,
A faouët-i Kerlidec fogadóba ebédezni.

– Nem lehet azt, nem lehet azt, szépségem, magával ebédezni,
Baráttal vagyok, vélek jöttem, sok száj lenne.

– De ha még vélek jött is, és sok száj lenne,
Kerlidec-ben van bőven éték, akkor is, ha sok száj lenne.

Louis Le Ravallec szól asztalánál Kerlidec-ben:

– Ideje már hazatérni, a nap is lemegy.

Ideje már hazatérni, a nap is lemegy,

Indulok hát Faouët-nek, s a langonnet-i lápon át.

Még akkor is, ha a veszély a langonnet-i lápon vár,

Három derék fickó, mint magunk, minden bajnak fittyet hány.

Na és mikor Louis Le Ravallec átlépett a kerítésen,

Késsel szúrták hátba, hatszor-hétszer.

Szántóföldön át futott-menekült,

Utolérték, megfogták, s a Blavet vizébe került.

Louis Le Ravallec a Blavet vizében úszott,

Szőke haja homlokára tapadt.

Barátnéját kérte, szóljon hozzá, s kérdé ez:

– Barátom, Loeiz, hát miért nem hal már most meg?

– Szent Borbála ereklyéjét varrták mellényembe,

Miatta nem halok én meg.

Ha azt onnan kiveszik, meghalok én, Isten akaratából.

Ha meghalok, szépségem, temessenek Langonnet-be.

Temessenek Langonnet-be, temetőnek közepébe.

Temetőnek közepébe, templomkapu ellenébe’.

Hol járnak azok, kik mennek nagymisére.

S mondják majd egymásnak :

– Itt van eltemetve Louis Le Ravallec,

Kit megöltek társai

Hazafelé Faouët-ből, Szent Fiákriusz ünnepén.

Fordította: Szász Géza

INGRID ÅKESSON

A narratívák lényegi motívumai?

Gender alapú hatalmi szerkezetek,
a tradicionális balladák kategorizációja
és a paradigmák konoksága

E tanulmány keretrendszerét az a folyamatban lévő vita adja, melynek középpontjában az episztemológiai rendszerek és gondolkodási sémák problematizációja és újragondolása áll. Ezek hosszú ideje alakítják kulturális örökségünk emlékeinek megértését és azok bemutatását.¹ A balladák kategorizációjának régi rendszerei mögöttes, nem verbalizált elképzeléseken és világnézeteken szoktak alapulni, nemzedékek számára változatlanul. Ennek megfelelően a rendezőelvek gyakran elfedik azokat a tartalmakat, melyek nem minősültek központi kérdésnek a kategóriák kialakítása során. Jelen tanulmányban ezeket egyfelől a maszkulin fölé- és feminin alárendeltség – a balladákban az énekesek sokasága általi megjelenítés, másfelől a skandináv balladák kategorizációja és tipologizációja közötti meg nem felelés példázza. A kategorizációt Bengt R. Jonsson² és mások kodifikálták *A skandináv középkori ballada típusai* című (1978) katalógusban,³ a típusok struktúráját pedig

* Jelen tanulmány eredeti kiadása: Ingrid ÅKESSON, „Essential Narrative Motifs?: Gender Power Structures, Categorization of Traditional Ballads and the Stubbornness of Paradigms”, *Arv: Nordic Yearbook of Folklore* 77 (2021): 7–31. A szöveg fordítása helyenként megkívánta, hogy az eredeti szöveget egyedi megjegyzésekkel lássuk el. Köszönetünket szeretnénk kifejezni a szerzőnek a magyar nyelvű közléshez való szíves hozzájárulásáért.

1 A kulturális örökség fogalma ma is sokszor vitatott elképzelés. Jelen írásomban főként az immateriális kulturális örökség megnyilvánulásaira utalok, mint például a hagyományos dalokra, az átadás és a válogatás folyamatának és termékének kombinációjaként tekintve őket; valamint az előadókra és a gyűjtőkre mint az azokat formáló közegre. Fókuszom így egy szélesebb problémakör egyetlen aspektusán van.

2 Bengt Olof Anders Robert Jonsson (1930–2008) svéd folklorista – *Ford. megj.*

3 A továbbiakban a leíró katalóguskötetet csak az eredeti hivatkozással, angol címmel említjük – *Ford. megj.*

elsődleges alapként a *Sveriges Medeltida Ballader* öt kötete (1983–2001) adta, hasonlóan a XIX. században megjelent dán balladakiadáshoz és a XXI. századi norvég digitális publikációhoz. A cikk ezen felül rávilágít a nemi hatalmi struktúrák átfedő kategóriáinak azon tartalmaira is, amelyek a balladák újraolvasásakor jelennek meg, különösképpen a balladatípusokon átívelő narratív motívumcsoportokra összpontosítva. A *Whose voice, whose gaze* elnevezésű projekt, melyhez a cikk kapcsolódik, számos alkalommal került bemutatásra és megvitatásra – kollegákkal is – különböző szemináriumokon és tudományos tanácskozáson.⁴

Miért fontosak a balladák?

A hagyományos balladák – dióhéjban – elbeszélő jellegű dalok találkozásokról és konfliktusokról, szerelemről és vágyról, házasságról, emberrablásról, nemi erőszakról, várandósságról és születésről, erőszakról és halálról. Ezek mind egy fikatív, leginkább hierarchikus, családközpontú és paternalista univerzumba ágyazódnak, bizonyos hasonlatossággal a premodern vagy kora újkori európai történeti társadalmakhoz. Ez az univerzum – egyebek mellett – szélsőségesen erőszakos, s ez az erőszak olykor erősen nőgyűlölő. A balladák közvetítését és továbbítását az irodalmi (ponyvatermékek és énekeskönyvek által) és orális (személytől személyig) elemek kombinációja biztosította. Utóbbi jelentős szerepet játszik a terjesztésben, formáló ereje pedig tisztán megfigyelhető, amikor a balladák igen gazdag iratanyagait tanulmányozzuk; én az „orális eredetű” kifejezést használom erre a típusú kulturális megnyilvánulásra,⁵ megjelölve a szájhagyomány gyökereit, továbbá a közvetítés különböző alternatív csatornáit.

A balladák számos énekes előadó repertoárjának a részét képezik ma, a balladaszövegek és -dallamok kiadásai digitálisan és papíron is elérhetők a XXI. századi Skandináviában, kutatási projektek pedig új nézőpontú tanulmányokat

4 *A Whose voice, whose gaze? Azaz Kinek a hangja, kinek a tekintete? Gender, hatalom, kategóriák és többszólamú narratívák a skandináv balladatradicióban* elnevezésű programra a nyugdíjba vonulásom előtt került sor, s a stockholmi székhelyű Centre for Folk Music and Jazz Research at the Performing Arts Agency fogadta be. Szeretnék köszönetet mondani többek közt korábbi kollegáimnak a Központban (Svenskt visarkiv), illetve az etnológiai szemináriumoknak az University of Umeå-n, hasonlóképpen a skandináv hálózatnak a hagyományos dalok ösztöndíjának támogatásáért és az ötleteikért a munkám során; továbbá Karin L Erikssonnak, Boel Lindbergnek és Margareta Jersildnek e cikk korábbi változatára adott szakmai reagálásukért.

5 Vö. Ingrid ÅKESSON, „Oral/aural Culture in Late Modern Society?: Traditional Singing as Professionalized Genre and Oral-derived Expression”, *Oral Tradition* 27, 1. sz. (2012): 67–84. <http://journal.oraltradition.org/issues/27i/akesson>

készítenek.⁶ A skandináv tudósok erőteljesen hangsúlyozták a ballada műfajának középkori gyökereit, de a skandináv korpuszban lévő balladák számos fő karaktervonása, annak univerzuma más európai korpuszokkal is érintkezik, és sok párhuzamot találunk például az angol és skót balladákkal is. Én itt a *hagyományos balladák* meghatározását használom a *középkori balladák* gyűjtőneve helyett. Ezek a dalok a XVII. századtól kezdődően nemcsak a nemzeti, hanem a skandináv identitás kialakításában is részt vettek, aranykorukat a XIX. századi gyűjtők és szerkesztők körében érték el.⁷ Számos tudós felfigyelt arra az erős hatásra, melyet a romantika a balladakategorizálásra és az egységesítő „nép”-fogalom nemzetépítő értelmezéseire gyakorolt. Jason Schroeder erre vonatkozó értekezésében azzal érvel, hogy a XIX. századi svéd értelmiségiek és balladaszerkesztők „tévesen ábrázolták a forrásaikat és teljesen figyelmen kívül hagyták azon szövegkontextusokat, melyekből a dalok felbukkantak, azért, hogy egy egységes ókori irodalomtörténetet alkossanak meg Svédország számára”.⁸ James Massengale⁹ a skandináv balladaszerkesztők az ősi eredethez való makacs ragaszkodását fejtegeti Vendeltől és Syvtől kezdődően, valamint azon merev kritériumot a *ballada* definiálására vonatkozóan, melynek következtében oly sok balladaszerű dalt kihagytak a Jonsson-féle *Svensk Balladtradition*ből (1967), a *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad*ből és a *Sveriges Medeltida Ballader* kötetéből. A XX. századi daloskönyvek és iskolai antológiák kis válogatásai a balladákat heroikus vagy olykor díszített és romantikus, régi dalokként mutatták be (vö. a „romantika”-terminust a balladák szinonimájaként használták, úgymint pl. Geijer & Afzelius: *Svenska folkvisor*, 1814–1818). Azonban e narratívák napjainkra dominánssá váló alaposabb tanulmányozása rávilágít a balladauniverzum nem romantikus vonatkozásaira, így például a nemi alapú erőszakra és férfi felsőbbrendűsége.

6 Az *Intermedialitet och den medeltida balladen* [Intermedialitás és a középkori ballada] című projekt 2006 és 2013 között valósult meg a Linnaeus University-n; kutatási eredményeiről számos publikáció látott napvilágot. Dániában Lene Halskov Hansen közölt tanulmányokat, főként 2015-ben. Munkatársai Finnországban 2017 óta dolgoznak a *The art of narrative song* (Az elbeszélő dal művészete) című kutatási projekten.

7 Balladák, melyeknek fontos szerep jutott a XVII. századi svéd nemzetépítésben; később olyan gyűjtők, mint pl. E. G. Geijer, A. A. Afzelius, R. Dybeck, S. Grundtvig, J. O. I. Rancken, M. Moe, and M. B. Landstad játszottak jelentős szerepet a skandináv országokban.

8 Jason M. SCHROEDER, *The Singer and the Song: The Uses of Swedish Ballads in the Nineteenth Century*; Unpublished dissertation (University of Wisconsin-Madison, 2016), 6.

9 James MASSENGALE, *Swedish Ballad Authenticity and its Gatekeepers*, in *Ballads of the North, Medieval to Modern: Essays Inspired by Larry Syndergaard*, eds. Sandra BALLIF STRAUBHAAR and Richard FIRTH GREEN, 3–28 (Kalamazoo, Western Michigan University: Medieval Institute Publications, 2019).

Az egyik ok, amely miatt a balladák ismétlődően felkeltik a figyelmet az énekesek és a tudósok körében, az az, hogy ennek a médiumnak nagyon sok, egymással összefüggő tulajdonsága van, amelyet intermedialitásnak, vagy alapvetően négy különböző modalitásnak neveztek: anyagi szempontú, érzékszervi, tér- és időbeli, valamint szemiotikus.¹⁰ A balladák tartalmazhatnak narratívát, lírát, képi ábrázolást, drámai jelenetet, dallamokat, lüktetést és ritmust, táncot, továbbá térbeli tulajdonságokat is. Népszerűségük másik oka minden bizonnyal az, hogy a balladákban elmondott történetek közül nem kevés alkalmas az újraértelmezésre. A ballada stilizált, mégis nyelvileg változatos narratívájában könnyen felismerhető egy alapvető, központi tartalom, amely ma éppolyan érdeklődést kelt fel, mint két-háromszáz évvel ezelőtt, s amelyre könnyű a mai szemszögből reflektálni.¹¹ Példánk okáért a cselekmények és a motívumok hasonlóságot mutatnak a folyamatosan újraértelmezett reneszánsz drámákban vagy ókori mítoszokban találhatóakkal. Az elmúlt években számos olyan énekessel találkoztam Skandináviában és a Brit-szigeteken, akik a házasságon kívüli terhesség, a komplikált vagy végzetes szülés, illetve a szexuális és egyéb gender alapú erőszak témáinak a történeteinek elmélkedtek az általuk előadott balladákban, de azon is, hogy ezek az elbeszélések milyen hatást gyakorolnak azok hallgatóira. Egy skót énekes a *Lady Maisry* egyik változatát a következő szavakkal mutatta be: „most pedig énekelek egy másikat azokból a becsületgyilkossági balladákból”. E balladában a női főszereplőt a saját családja azért gyilkolja meg, mert nem a megfelelő emberrel esett szerelembe – ez a téma a skandináv korpuszban is előfordul.¹²

A csoportosítás újragondolása – és a jelenlegi vita

A környező világ, így a természet és a kultúra hierarchikus rendszerezésére való törekvés egy európai készlet, melynek egyik gyökere más földrészek és népek gyarmatosításának idejére nyúlik vissza.¹³ Másik aspektusa a gyűjtésnek és a rendszerezésnek a társadalmi osztály és a társadalmi nem. Az 1990-es évek

10 Lars ELLESTRÖM & Sigmund KVÆRNDROP, *Den intermediala balladen*, in *Intermediala perspektiv på medeltida ballader*, ed. Lars ELLESTRÖM, 13–39 (Möklinta: Gidlund, 2011), 18.

11 A dallamot érintő és előadói összetevők is rendkívül fontosak, de ezeket a helyét az áttekinthetőség miatt ki kell hagyni jelen téma megvitatásából.

12 Child 95, *The English and Scottish Popular Ballads*ben. A felvételek között vö. pl. *Bonnie Susie Clelandet* (a *Lady Maisry* skót verziója) Maureen Jelks előadásában: <https://youtu.be/u2bVqhuDLSk?si=o5Ev6P0UZGUUXbDe>

13 Egy régebbi munka a gyarmatosító terjeszkedés és a kultúra rendezettségé közötti kapcsolatról: Nicholas B. DIRKS, ed., *Colonialism and Culture* (Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1992).

óta folyamatos vita szól arról, hogyan kategorizálják, írják le és mutassák be a kulturális örökséget például katalógusokban, publikációkban, illetve múzeumok és egyéb kulturális intézmények kiállításáiban.¹⁴ Vitás kérdés a nők és az LGBTI közösségek történelmének, munkájának és kulturális megnyilvánulásainak láthatósága; a kategorizálás és az általános narratívák elemzése, annak gyakran megkérdőjelezhetetlen férfifölénnyel való jellemzése pedig egy másik.¹⁵ A kulturális örökség rendszereiben, kategóriáiban és nyilvános bemutatásában megjelenő, különböző típusú elfogultság és vakság számos tudományterületen belül problematizálódik. A gyakran figyelmen kívül hagyott vagy háttérbe szorított részleteket és töredékeket, melyeket eltéréseként és következetlenségekként érzékelték, már többen újragondolták.¹⁶ Ráadásul a folklorisztikát mint tudományágat régóta kritizálják a Herder óta tartó gendervaksága okán, erről írt pl. Young & Turner.¹⁷ Kulturális intézmények abból a célból frissítették nyilvános adatbázisaikat, hogy hozzájáruljanak a női öntudat felébresztéséhez, és bemutassák a „mássággal” leírható nemi kategóriákat.¹⁸ Kutatási projekteket kezdeményeztek a gyűjteményekben található tárgyak nyomon követésére, illetve azok eredetére és az általánosan elfogadottól eltérő társadalmi nemi kódok feltárására. E problémákat nyilvánosságra is bocsátották a kialakult tudásrendszereket megvitató konferenciákon.¹⁹ E munka felszínre hozta, hogy a típuskatalógus szintén olyan struktúra, amely felülvizsgálatra szorul.

14 Vö. Barbara KIRSCHENBLATT-GIMBLETT, *Destination Culture: Tourism, Museums, and Heritage* (Berkeley: University of California Press, 1998); Inga-Lill ARONSON & Birgitta MEURLING, eds., *Det bekönade museet: Genusperspektiv i museologi och museiverksamhet* (Uppsala: Uppsala universitet, 2005); *Arv: Nordic Yearbook of Folklore* (Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien, 2009); Brita BRENNAN & Marit Anne HAUN, eds., *Kjonn på museum* (Trondheim: Museumsforlaget, 2018).

15 A Queer és LGBTI aspektusok megjelenítését lásd pl. *The Unstraight Museum* szervezet által: <https://www.unstraight.org/>. Az erre vonatkozó legutóbbi publikáció: Pia LASKAR, *Den outställda sexualiteten: Liten praktika för museers förändringsarbete* (Stockholm: Statens historiska museer, 2019).

16 Vö. Mary-Ann CONSTANTINE & Gerald PORTER, *Fragments and meaning in traditional song: From the blues to the Baltic* (Oxford: Oxford University Press, 2003).

17 Jane M YOUNG and Kay TURNER, *Challenging the Canon: Folklore Theory Reconsidered from Feminist Perspectives*, in *Feminist Theory and the Study of Folklore*, eds. Susan TOWER HOLLIS, Linda PERSHING and M. Jane YOUNG, 9–28 (Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1993).

18 Például a Centre for Swedish folk Music and Jazz Research, Swedish Performing Arts Agency, a 2010-es években.

19 *A Genus och kulturarv – nätverket för kulturarv och tvärvetenskaplig genusforskning* <http://www.genusarv.se/> hálózata 2017-ben indult. Gender-profilú kutatást kezdeményezett számos svéd múzeum, többek közt a National History Museum, továbbá a The Royal Armoury és a Maritime Museum is. Ezt a kutatást emelték ki a Gothenburgban, 2019. október 7–9. között megrendezett *Rethinking Knowledge Regimes: Solidarities and Contestations*.

Dalok, dallamok, táncok, mesék, legendák – mind különfélék, s mindet immateriális kulturális örökségnek nevezik – és amelyeket az előadók gazdagon, sokszínűen, valamint strukturálatlan módon, nagy változatossággal jelenítenek meg. A kulturális kifejezés entitásai és azok elemei az idő múlásával gyakran átlépik a regionális, nemzeti és nyelvi határokat, akárcsak a társadalmi határokat; a zenei, verbális vagy ritmikai elemek és motívumok sokféle dalban, dallamban, táncban stb. fordulhatnak elő. A szóbeli vagy dallamváltozatok lehetnek egyéniek vagy helyiek. A hagyományos balladák, mint minden szájhagyományban közvetített kulturális tartalom, nagyszámú értelmezésben és változatban jelennek meg, némelyek közülük töredékesek, s hajlamosak átfeledést mutatni egymással. Mary-Ann Constantine és Gerald Porter hangsúlyozzák a tradicionális dalok töredékeiről és jelentőségéről szóló könyvükben azt a „számtalan, egyéni narratívát, melyek esetleges, véletlenszerű, többszólamú diskurzusai a szájhagyománynak”.²⁰ Ez a tarka, sokszólamú entitás azonban folyamatos gyűjtés, válogatás és kategorizáció tárgya. A szerkesztők és a tudósok számára az anyag gyakran strukturálatlannak és összefüggéstelennek tűnt. Ennek megfelelően rendező tekintettel arra törekedtek, hogy a nyelvi, regionális és egyéni kifejezések vízszintes sokaságából függőleges hierarchiákat és típusokat hozzanak létre.

A skandináv balladák típusokba, bonyolult kategóriákba rendezése hosszú folyamat, melyet Svend Grundtvig és más, korai gyűjtők kezdtek meg a XIX. században. Mindez a Bengt R. Jonsson mint fő kezdeményező, Svale Solheim és Eva Danielson (1978) által készített *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad* (a továbbiakban: *TSB*) című katalógusban jelent meg és kodifikálódott. (A katalógus, illetve a *Sveriges Medeltida Ballader* öt kötetes teljes kiadása már ingyenesen, online elérhető;²¹ a svéd balladákhoz tartozó index pedig a Svenskt visarkiv honlapján található.)²² Több fő csoportból áll a kötet átfogó szerkezete: *Természetfeletti balladák*, *Lovagok balladái*, *Humoros balladák* stb. E csoportokon belül további részletezett struktúrákat és alkategóriákat különítettek el, melyek legfeljebb négy szintet tartalmaznak, a szerzők véleménye szerint lényeges-

Swedish Conference for Gender Research (Tudásrendszerek újrarendelése: szolidaritások és versengések. Svéd konferencia a genderkutatásért) elnevezésű tudományos tanácskozáson. Az én projektem megvitatására a bécsi székhelyű University of Music and Performing Artson megrendezett *Heroes, Canons, Cults: Critical Inquiries*, azaz *Hősök, kánonok, kultuszok: Kritikai érdeklődések* című konferencián került sor 2021. augusztus 11. és 14. között.

20 CONSTANTINE & PORTER, *Fragments and meaning...*, 54.

21 A *TSB* letölthető változata: http://carkiv.musikverket.se/www/epublikationer/Jonsson_Bengt_R-The_Types_of_the_Scandinavian_Medieval_Ballad.pdf, az *SMB*-é pedig az *Onlinepublikationer – Svenskt visarkiv (musikverket.se)* oldalon: <https://musikverket.se/svensktvisarkiv/publikationer/onlinepublikationer/>, *Sveriges Medeltida Ballader* 1–5:2.

22 Az *SMB*-index közlése a balladák hálózati bemutatásának része.

nek tartott narratív motívumok meghatározása alapján.²³ Egy példa: a *Lovagok balladái* közt (A „D” elnevezésű főcsoportban), az *Udvarlás* kategórián belül az *Erőszakos és nem akart udvarlás* alcsoportját találjuk (amely a D 145–193 típusokat tartalmazza) az *Erőszak és szándékos nemi erőszak* (D 168–187) alkategóriájával. Ebben az alkategóriában a TSB D 185 szám alatt található a *Gøde and Hillelille*,²⁴ azaz *A visszautasított udvarló erőszaktetele egy lányon, akit visszatérve holtan talál* címmel ellátott balladatípus. Vissza fogok térni e kategóriák megvitatására és a fogalmak néhol kissé problematikus használatára. Fontos kiemelni, hogy a katalógus összefoglalókat is tartalmaz a felsorolt 838 ballada- vagy cselekménytípus minden egyes darabjához.

Sok balladaváltozat azonban, melyeket egyéni énekesektől gyűjtöttek, alapvetően eltér attól a típustól, amelyekhez előzetes elvárásaink szerint tartozna. Alternatív megoldásként bizonyos motívumok, vagyis a tartalom bizonyos részei megtalálhatók más típusú balladákban is. A címszavakban és az összefoglalókban a fő narratíva egyik típusaként megjelölt típus gyakran számosat kizár az egyéni értelmezésekben előforduló narratív motívumok közül. Ezek az egyenlenségek vagy ellentmondások különösen a balladákban megjelenő erőszakos és hierarchikus jellegű férfi–nő kapcsolatok esetében szembetűnők. Ezekben például a nőkkel szemben elkövetett nemi erőszak következményei, és azok a hatalmi struktúrák, melyekben olykor a nemi erőszakot a férfi viselkedés természetes részének tartják, eljelentéktelenednek. Úgy is mondhatnánk, hogy a hagyományos balladák kategorizálása példa a hierarchikus férfiszemléletre.²⁵

A típus–motívum koncepció – egy eszmefuttatás

Mielőtt folytatnám a balladák sorrendjének tárgyalását, röviden utalnék a folkloristák körében élő központi *motívum* és *típus* fogalmainak korábbi vitájára. Ez a vita leginkább a verbális/szóbeli hagyományokra vonatkozik, de kihat az énekelt narratívumokra is. A folklorisztika legismertebb eszközei közé tartozik Stith Thompson 1932-ből származó műve, a *Motif-Index of Folk Literature*, azaz

23 Lásd az 1. ábrát.

24 A balladatípusokat az eredetiben idézőjelek jelzik, miképpen a dalok címénél szokás, abból a célból, hogy elválasszák őket a kategóriáiktól és a dőlt betűvel szedett címsoroktól. (Kötetünkben a megszokott, általános kurzíválást alkalmaztuk – *A szerk.*)

25 A „férfiszemlélet” fogalma eredetileg a művészetkritikából származik, de általában a feminista esztétikán belül használatos – Vö. Carolyn KORSMEYER, *Gender and Aesthetics: An Introduction* (New York & London: Routledge, 2004), 51. Én itt általános értelemben használom a tudósok nem verbalizált, hierarchikus perspektívájára a romantika korszakától kezdődően.

A népi irodalom motívummutatója, amely magába foglalja Antti Aarne korai munkáját is. Thomson művében hangsúlyozza az egyes motívumok fontosságát, mint az osztályozás és a szisztematikus elrendezés alapját,²⁶ és azt állítja, hogy „Amikor a motívum kifejezést alkalmazzuk, az mindig nagyon laza jelentésű, és a narratív szerkezet bármely elemét jelölheti” (19) – ez egy nagyon praktikus megközelítés, s én is ezt fogom alkalmazni az elemzésem során. Bár a típusokkal kapcsolatos érvelése megvilágosító erejű, egy paradoxont is tartalmaz: el kell tudni képzelni egy struktúrát, mielőtt megláthatnánk. Stith Thompson az alábbi írja a *Standard Dictionary of Folklore, Mythology, and Legend* hasábjain:

A mese típusát csak akkor lehet megfogalmazni, ha tanulmányozzuk a különböző típusok variánsait. Ez a folyamat némiképpen önmagába visszatérő, körkörös jellegű, mert ahhoz, hogy meg tudjuk mondani, mi a típus variánsa, szükséges, hogy legyen némi elképzelésünk magáról a típusról. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a kutató sok olyan mesét talál, amelyek oly sok feltűnő hasonlóságot tartalmaznak, hogy azokat egyetlen kategóriába sorolja. Eztután ezeket a hasonlóságokat tanulmányozza, s feljegyzi a közös jellemzőket. Miután összegyűjti a lehető legtöbb ilyen tulajdonságokkal rendelkező mesevariációt, végül képes lesz arra, hogy megfelelő mélységű elképzelése legyen a mesék tartalmáról. Vizsgálatai egy olyan alapfeltevésből erednek, amely szerint az általa tanulmányozott mese egy entitás, amelynek van egy térbeli és időbeli kezdettel rendelkező története, és amelyik az életciklusa során bizonyos változásokon ment keresztül.²⁷

Thomson részéről az „ő” (hímnemű névmás) használata talán nem tudatos választás, mégis arra vall, hogy egy tudós férfit képzel el, aki eldönti, milyen hasonlóságokat kell tanulmányoznia, és milyen típusú „közös jellemzők” alkotják az említett entitást. Ám amikor egy tudós azokat az elemeket tanulmányozza, melyeket egy előre megalkotott típus variánsainak tart, akkor tudomásul veszi, hogy a narratív elemek kiválogatása egy bizonyos irányba mutat? Más kiválasztott elemek és egy másik perspektíva, például a férfiaság és a nőiesség, illetve a hatalmi struktúrák lehet, hogy más kategóriákat alkotnak meg, vagy legalábbis kérdésessé teszik a már megalkotottakat. Alan Dundes folklorista megjegyzi, hogy „a mesetípus egy összetett cselekménnyel rendelkező szinopszis, amely

26 Stith THOMPSON, *Motif Index of Folk Literature: A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-books and Local Legends*. Revised and enlarged edition. 6 vol. (Copenhagen: Rosenkilde & Bagger, 1955–1958), 6:10.

27 Lásd a *típus* szócikket in Maria LEACH and Jerome FRIED, eds., *Funk & Wagnalls Standard dictionary of folklore, mythology and legend*, 1137 (New York: Funk & Wagnalls. Cop., 1949–1950).

pontos, szó szerinti részletességgel egyetlen egyedi verzióknak sem felel meg, ugyanakkor bizonyos mértékig magába foglalja az összes létező, fennmaradt népmese változatait.”²⁸ Ez természetesen intenció a típusalkotásra, akár mesékre, avagy narratív dalokra alkalmazva. A balladák – gyakran nemcsak összetett, hanem bonyult – cselekményeivel kapcsolatos egyik probléma az, hogy a kiválasztott típus irreleváns lehet, ha a variánsok keverednek egymással, s olyan elemeket tartalmaznak, amelyek nem tartoznak a típushoz.

A *motívum-típus* koncepciót és viszonyt számtalan szerző tárgyalta – én csak néhány, az elemzésem tárgya szempontjából releváns példát fogok megemlíteni az alábbiakban. Vlagyimir Propp rámutatott, hogy a típusok (melyeket ők „témák”-nak nevezett) gyakran szorosan kapcsolódnak egymáshoz, és arra, hogy az egyik tudós olyan típust is azonosíthat, melyet a másik egy variánsként lát.²⁹ Azt is megállapítja, hogy „a cselekmények egymáshoz való közelsége és az elhatárolás teljes lehetetlensége ahhoz vezet, hogy amikor egy szöveget a másik típushoz rendelünk, gyakran nem tudható, melyik szám a helyes” (11). Majd így folytatja: „amióta a típusokat akképpen definiálják, hogy létezik-e bennük egy vagy egy másik meghatározott esemény [...], és mivel lehetséges, hogy egy mese több ilyen eseményt is tartalmazhat, akkor egy mese egyszerre több típushoz is tartozhat” (uo.). A *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad* alkotói természetesen tisztában voltak ezzel, de e tényt ők nem kommentálták. Értekezésem szempontjából érdekesnek mutatkozik a Dundes (1997) által említett két skandináv tudós kritikai észrevétele is. Anna Birgitta Rooth 1951-ben azzal érvelt, hogy a sajátosan egyéni motívumok kölcsönösen függenek az adott mese többi motívumától – ő a „motívumkomplexum” meghatározást javasolta erre a jelenségre. Többek között Bengt Holbek is megvitatta ezt, s rámutatott, hogy a típusokat gyakran kombinálják az összegyűjtött anyagban.³⁰ A *motívum-típus* vitára egy közelmúltbeli és érdekes példa Egil Bakka cikke a tipológiáról és a táncról,³¹ ahol hangsúlyozza, hogy

28 Alan DUNDES, „*The Motif-Index and the Tale Type Index – a Critique*”, *Journal of Folklore Research* 34, no. 3. (1997): 195–202, 196 (kiemelések az eredetiben).

29 PROPP [Vlagyimir Jakovlevics, 1895–1970] *A mese morfológiája (Morphology of the Folktale)* című könyve 1928-ban jelent meg, de a nemzetközi olvasóközönséget csak 1958-ban érte el először angol fordításban. Lásd: Vladimir PROPP, *Morphology of the Folktale*, 2 ed. (Austin: University of Texas Press, 1968), 9. https://monoskop.org/images/f/f3/Propp_Vladimir_Morphology_of_the_Folktale_2nd_ed.pdf

30 Anna Birgitta ROOTH, *The Cinderella Cycle*. (Lund: Gleerups, 1951), 237–240; Bengt HOLBEK, „On the Classification of Folktales”, in *IV International Congress for Folk-Narrative in Athens*, ed. Georgios A. MEGAS, 158–161 (Athens: Laographia, 1964), 160. Mindkettőre hivatkozik DUNDES, „*The Motif-Index...*”, 196.

31 Egil BAKKA, „Revisiting Typology and Classification in the Era of Digital Humanities”, *Arv: Nordic Yearbook of Folklore* (2019): 153–179.

a folkloristák csak behatárolt mértékben tárgyalják az elsődleges klasszifikációs elméleteket, motívumokat, típusokat és műfajokat, amikor bemutatják a fő tipológiákat és indexeket. Úgy tűnik, mintha a kifejezéseket magától értetődőnek tekintenék, és inkább csak leírják, és nem vitatják, ha valaki általánosságban ír valamit róluk.³²

Bakka, ahogy más szakírók, szóvá tette a tényt, hogy a *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad*ben is hiányoznak a definíciók.

Perspektíva és eljárás

Az említett példák azt mutatják számunkra, hogy különösen a típuskonceptiók gyengeségei már régóta viták tárgya, hasonlóan az átfedést mutató kategóriák tartalmi vonatkozású problematikájához. A kérdésfelvetésem további alapja, hogy a kategóriákat bizonyos kulturális keretek között alkotják meg, s e kereteket általában nem fejtik ki. A *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad* – és a korábbi tudósok munkája – esetében a kulturális keretrendszer vagy a mögöttes tudományos paradigma egyrészt nem tűnik tudatosnak, avagy tagoltnak; másrészt természetesnek veszi a férfi felsőbbrendűséget, mely strukturális alapként uralja a balladauniverzumot. A balladákban, a népmesékben, az irodalomban stb. megjelenő férfiszemlélet annak a patriarchális idiómának a megnyilvánulása, amely már Herder gondolkodását és romantikus nacionalizmusát is áthatja (Fox 1993, 34). Ez a szemlélet a kulturális örökséggel foglalkozás során döntő szerepet játszott a genderszemlélet megközelítésének megformálásában, és az egy láthatatlan, alapvető struktúrává vált az európai értelmiségi generációk között.

Gyümölcsöző teória a balladauniverzumban a nemek közötti társadalmi viszonyok elemzésére – fiktív struktúraként, hasonlóságokat mutatva a történeti társadalmakkal – Yvonne Hirdman kétoldalú mintája a férfi és nő közötti *szeparációról*, azaz elválásról, valamint a női *alárendeltségről*.³³ A későbbi évek során számos tudós dolgozott ki elméleteket a plurális maszkulinitásról, amely különbséget tesz az uralkodó, erőszakkal és kontrollal jellemzett hegemonikus maszkulinitás és az árnyaltabb, változatos viselkedési mintázatokkal bíró alárendelt maszkulinitás között.³⁴ Ezen túlmenően a folyamatos viták arról, hogy a

32 Uo., 162–163.

33 YVONNE HIRDMAN, *Genus – om det stabila föränderliga former* (Stockholm: Liber, 2001), 26.

34 R. W. CONNELL and James W. MESSERSCHMIDT, „Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept”, *Gender and Society* 19, no. 6 (2005): 829–859, 832.

régi paradigmák miként jelennek meg, sőt a balladauniverzum új nézőpontokból való folyamatos elemzése is növelheti az érdeklődést a ballada műfaja iránt a jövő előadói, hallgatói és kutatói körében. Fiktív formában mesélnek például az emberrablásokról, becsülethez köthető és nemi erőszakról, de az önvédelemnek és a saját élet fölötti ellenőrzés megszerzésének is globális jelentősége van a XXI. században – és ahogy a bevezetésben említettem, néhány énekes tisztában van ezzel. Reményeim szerint egy ilyen vita hozzákapcsolódhat a tudományos paradigmák újragondolásáról szóló kiterjedtebb diskurzushoz.

Módszerem a genderkérdések keresztkategóriaként való megvilágításához: a nagyszámú balladaverziót³⁵ újraolvasni annak érdekében, hogy rendszerezetten tudjuk feltárni a balladauniverzumban fellelhető női és alárendelt élményeket. Tanulmányomban azon elbeszélő motívumokra vagy tartalmi elemekre összpontosítok, mint például a becsülethez kapcsolódó konfliktusok, kényszerházasságok, terhesség és gyermekszületés, valamint – amint a cikkben szereplő példák mutatják – a nők elleni szexuális és más, nemi alapú erőszak. E témák központi szerepet töltenek be a nemek közötti hatalmi kapcsolatokban, és mindegyik gyakori motívum a balladák cselekményében. Ezeket a motívumokat horizontálisan követem, a vertikális koncepción keresztül. Így a balladatartalmak motívumcsoportokként elemezhetők, ezzel egyidejűleg a keresztkategória-tartalmak, melyek gyakran az alárendeltséggel ötvözött elválást, valamint a különböző maszkulinitások előfordulását illusztrálják, háttérként szolgálhatnak a TSB-kategóriákhoz. A balladák emprikus újra- és keresztolvasása során a motívumcsoportok fogalma illeszkedő eszközként jelentkezett, melyet egyidejűleg egy másik balladakutató, Michelle Simonsen is használt.³⁶ Emellett ez jól kapcsolódik a fent említett *motívum-típus* modell megvitatásához.³⁷

Szeretném hangsúlyozni, hogy a motívumcsoportok elképzelésének működése a kialakult, alapvető tipológiától eltérő szinten működik, és nem a balladakategorizálás átfogó modelljének megvilágítására szolgál, hanem a mai, erős relevanciájú balladatartalmakéra. Nem az a célom, hogy a típusokat motívumcsoportokkal helyettesítsem, hanem az, hogy a TSB-kategóriákban és címsorokban elhomályosult, társadalmi nemekkel kapcsolatos kategóriákat keresz-

35 Annak a kihangsúlyozására, hogy itt nem balladatípusokat tárgyalok, az egyénileg gyűjtött tárgyakra a *verzió* kifejezést használom a *variáns* helyett.

36 Michelle SIMONSEN, „The Uses of Formulas in two French maritime Ballads: *L’Embarquement de la fille aux Chansons* and *Le Plongeur noyé*”, Kiadatlan tanulmány – *KfV International Ballad Conference* (Terschelling, 2010).

37 A kifejezés nem keverendő össze a Rooth-féle „motívumkomplexummal”, ami a mesetípusok motívumaival van kölcsönös függőségben; a „motívumcsoport” kifejezés olyan mintákat jelöl, amelyek átlépi a típushatárokat, és elkülönítettek a típusoktól.

Contents

Foreword	9
Introduction	13
A. Ballads of the supernatural	
Ballads of witchcraft and magic A 1-46	25
Magic use of runes A 1-11 25	
Divination and omens A 12-13 28	
Magic transformation A 14-31 28	
Speaking birds A 32-36 33	
Other kinds of magic A 37-46 34	
Ballads of supernatural beings A 47-75	38
Water beings A 47-52 38	
Mountain beings and elves A 53-66 40	
Revenants A 67-72 43	
Other supernatural beings A 73-75 45	
B. Legendary ballads	
The Virgin Mary and the life of Christ B 1-6 49	
Generally acknowledged saints B 7-16 50	
Local saints B 17-18 53	
Anonymous martyrs B 19-24 54	
Miracles B 25-30 56	
Visions — the soul in purgatory B 31-34 58	
Religious ballads of revenants B 35-37 59	
C. Historical ballads	
The historical ballads are arranged according to the date of events described C 1-41	63
D. Ballads of chivalry	
Courtship D 1-193	77

6

<i>Mutual love and erotic attraction</i> D 1-144	77
Courtship leads to marriage D 1-20 77	
Obstacles to marriage overcome D 21-72 81	
Obstacles prevent lovers from uniting D 73-87 96	
Lower motifs D 88-96 100	
Deserted lovers and rivalry D 97-108 102	
Man marries mistress, voluntarily or not D 109-123 106	
Attempted seduction leads to marriage D 124-128 110	
Seduction does not lead to marriage D 129-135 111	
Proposals and weddings D 136-139 113	
Advice for courtship and good behaviour D 140-144 114	
<i>Violent or unwanted courtship</i> D 145-193	115
Rejected proposals, unsuccessful attempts at seduction D 145-159 115	
Abduction D 160-167 119	
Rape and attempted rape D 168-187 121	
Rape leads to marriage D 188-193 122	
Developments and events within an erotic relationship D 194-258 ..	129
Faithful love, loyalty towards the loved one D 194-203 129	
Unfaithful love, adultery D 204-225 131	
Jealousy D 226-232 137	
Crimes of passion D 233-238 140	
Miscellaneous erotic motifs D 259-268	148
Other ballads of chivalry D 269-379	151
Escape from death by accident or murder D 269-276 151	
Death by illness, accident or suicide D 277-298 153	
Combat D 299-307 159	
Murder D 308-329 161	
Revenge and punishment D 330-357 167	
Execution and human sacrifice D 358-361 175	
Sieges, bravery at war D 362-366 177	
Miscellaneous motifs D 367-379 178	
Novellistic ballads D 380-440	182
Ballads based upon international epic motifs D 380-393 182	
Ballads with folktales motifs and other novellistic ballads D 394-440 186	
E. Heroic ballads	
Ballads of champions E 1-112	205
Pursuit of champions and adventures of champions E 1-63	205
Competition in athletic or warlike exercises E 1-4 205	
Champions in fight or war E 5-22 206	
Fight against heathens E 23-30 212	
Rescue of champion in distress E 31-34 215	

7

Champion kills relative as prophesied E 35-37 217	
Manslaughter leads to revenge E 38-58 218	
Mislaughter E 59-63 225	
<i>Erotic complications lead to conflict</i> E 64-112	227
Courtship to hostile maiden E 64-65 227	
Suitor solves difficult tasks to get maiden E 66-74 228	
Conflict or fight between suitor and maiden's family E 75-81 231	
Rescue of captured suitor E 82-84 233	
Bride rescued from unwanted marriage E 85-86 235	
Combat between rivals E 87-91 235	
Blood revenge E 92-99 237	
Desertion leads to revenge E 100-102 241	
Rival's false accusation believed E 103-105 242	
Types including miscellaneous motifs E 106-112 243	
<i>Ballads of champions and supernatural beings</i> E 113-167	248
Man and giant play dice E 113-114 248	
Man and giant in fight E 115-127 249	
Man is killed by giant and revenged by brother E 128-130 253	
Man and giant in rivalry over woman E 131-139 254	
Woman abducted by giant is saved E 140-148 258	
Friendly relations between man and supernatural female E 149-154 262	
Man and supernatural animal E 155-158 264	
Woman escapes from giant E 159-162 265	
Woman marries giant E 163 266	
Miscellaneous ballads of champions and supernatural women E 164-167 267	
F. Jocular ballads	
<i>Relationship between man and woman</i> F 1-42	271
Choice of partner, proposal, wedding F 1-11 271	
Seduction and intercourse F 12-26 274	
Man raped by woman F 27-29 278	
Young versus old partner F 30-32 279	
Fight for supremacy in marriage F 33-36 280	
Unhappy marriage, husband dies F 37-38 281	
Wife, lover and husband F 39-42 281	
<i>Stupid behaviour</i> F 43-49	282
<i>Drinking and fighting</i> F 50-54	284
<i>Tremendous man or animal</i> F 55-61	285
<i>Animals as chief characters</i> F 62-69	287
<i>Miscellaneous jocular ballads</i> F 70-77	289
Indexes and references	
Index of ballad titles	295
Index of numbers in DgH	314
Index of numbers in CCF	318

tező tartalmakat elemezzem és hangsúlyozzam – és egy lehetséges módszert javasoljak a kategorizálás újragondolására.

A tanulmány következő részében részletesebben bemutatok néhány példát a *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad* hierachikus szerkezetére vonatkozóan: milyen elbeszélő motívumokat használtak a kategóriák és a balladatípusok felépítéséhez; milyen típusú kategóriákat tekintettek másodlagosnak, vagy esetleg nem is észleltek; milyen ezen kategóriák, típusok és címsorok szerkezete egy olyan perspektívából, amely elfedi a női tapasztalatot és működést? Tanulmányom utolsó része pedig egy példát hoz az elemzéseimre. A nemi erőszakhoz és annak következményeihez kapcsolódó elbeszélő motívumok keresztkategóriákon átívelő csoportjaira fókuszálok, amelyek azokban a balladacsoportokban jelennek meg, amelyek egymással motívumokat, epizódokat és helyzeteket osztanak meg, figyelmen kívül hagyva a balladatípusokat és kategóriacímeket.

Erre irányuló gondolataim a balladákkal és a népzénnel való sokéves kapcsolatomból eredeztethetők: az etnomuzikológia tudósként és annak oktatójaként, valamint a skandináv és egyúttal a nemzetközi hálózat részét is képező Svenskt visarkiv (The Centre for Swedish Folk Music and Jazz Research) kutatólevéltárosaként, továbbá a tradicionális zene énekeseként és hallgatójaként.

The Types of the Scandinavian Medieval Ballad – kategóriák és problémák

A balladakiadások mátrixa a skandináv országokban Grundtvig nevéhez fűződik, aki *Danmarks gamle Folkeviser* (1853–1976) cím alatt rendezte a dán balladákat, az általa kialakított balladatípus-rendszerrel, kialakítva a balladák főcsoportjait (azok átfogó kategóriával), sokrétű megjegyzéseivel látva el a közétett dalokat. Az angol nyelvterületen Frances James Child (*The English and Scottish Popular Ballads*, 1883–1898) játszott hasonló szerepet, melyet részben Grundtvig ihletett. A szerkesztők (valamint a korábbi balladakiadók, például Percy és Jamieson az angol és skót balladáknál, továbbá Geijer és Afzelius a svéd korpusz esetében) jól ismerték az angol és skandináv nyelvterületen gyűjtött típusok közötti párhuzamokat vagy hasonlóságokat.³⁸ Ennek megfelelően több, a *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad*ben közölt balladatípus fő csoportjai a korábbi kutatók munkáinak eredményeit követték, bár Jonsson kiterjesztette és részben újradefiniálta Grundtvig csoportjait. A TSB-ben ezek tehát: A. *Természetfeletti balladák*, B. *Legendaballadák*, C. *Történeti balladák*,

38 A Child-publikáció számos párhuzamot említ más nyelveken is. Vö. Frances James CHILD, ed., *The English and Scottish popular ballads* (1882–1898), New edition (Northfield, Minnesota: Loomis House Press, 2001).

D. *Lovagok balladái*, E. *Hősi balladák*, valamint F. *Tréfás balladák*. A *Bevezetésnek* megfelelően (16) e kategóriákat az irodalmi stílus, a földrajzi eredet (nyugat- vagy kelet-skandináv), a tartalom, valamint a korábbi tudósok által alkalmazott konvenció alapján hozták létre.

A katalóguskötet a különböző szintű kategóriái és típusai által kapcsolatot teremt a dán, svéd és norvég balladakiadásokkal (bár a Feöer-szigetekről és Izlandról származó balladákat is tartalmaz). A *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad* előfutára volt az ötkötetes *Sveriges Medeltida Ballader*nek (1983–2001),³⁹ majd később a *Norske Mellomalderballadar* című norvég digitális balladakiadásnak, melyet a 2010-es években publikáltak a Bokselskap.no honlapon, hasonlóan a négykötetes *Norske Middelalderballader – Melodier*hez (2011–2016).⁴⁰ A *TSB* katalógusa egyben egy finn–svéd eredetű projekt alapelve is, amely számos, Finnországban gyűjtött, svéd nyelvű kiadatlan balladavariáns hozzáférhetőségét biztosítja.⁴¹

A *TSB* bevezetésében magát a katalógust Bengt R. Jonsson az összes skandináv balladakiadáshoz való „praktikus útmutatóként” mutatja be. Rámutat arra, hogy a szerzők tisztában vannak a szerkezeti problémákkal, így azzal is, hogy például a csoportok közötti típusbeosztásnak egyéb módjai is lehetségesek. Elismeri, hogy a *típus* mint koncepció „nagyon komoly problémákat vet fel” (15), s hogy ugyanazt a történetet több különböző balladákban is fel lehet dolgozni, de az „azonos témával foglalkozó típusok közötti választóvonal gyakran inkább homályos” (uo.). Ezt a rejtélyt a szerzők a katalóguskötet gyakorlati szándéka hangsúlyozásával és a katalógus „tudatosan konzervatívnak” minősítésével kívánták megoldani, kapcsolódva a korábbi tudományos kutatók munkásságához és szerkesztői eljárásaihoz.

Jonsson kommentálja is a 838-as balladatípusnál, hogy „...az összes variáns szövegeinek olvasatából alakult ki. Ezek megadják az összes típusú narratív tartalom alapelvét. Arra törekedtünk, hogy az összes fontos vonást, valamint motívumot belefoglaljuk anélkül, hogy az összefoglalókat túltengő részletekkel terhelnénk [...]” (18).

Itt is jelen van Thompson visszatérő, körkörös érvelése a típusokra és a variánsokra vonatkozóan – a típusok karakterisztikáját a variánsok határozzák

39 <https://www.bokselskap.no/boker?sjanger=ballader> és Astrid Nora RESSEM, ed., *Norske Middelalderballader Melodier*, vol. 1–4 (Oslo: Spartacus forlag, 2011–2016). Mindkét kiadás gazdag válogatás a norvég balladakorpuszból, korábban csak számos külön kiadásban jelent meg.

40 <https://musikverket.se/svensktvisarkiv/artikel/sveriges-medeltida-ballader/>

41 *Medeltida ballader i Finlands svenskbygder (Középkori balladák a svéd nyelvű területeken)*, Svenska Litteratursällskapet i Finland, 2018–2021.

meg, amelyeket azonban a hozzárendelt típusok alapján definiálnak. Az elvi narratíva további kommentárokkal egészül ki:

[...] kiemelendő, hogy az összefoglalások szükségszerűen a balladák fő motívumain alapulnak, s a típusok csoportosításának ez a módja, valamint a számos keresztivatkkozás bizonyos mértékig csak elnagyolt kulcsként szolgál a történetet hordozó motívumhoz (13).

Bár sok, történetet hordozó narratív motívum – miképpen Jonsson mondja – belefoglaltatott az összefoglalókba, más szembetűnő motívumok azonban teljesen kimaradtak a címsorokból, vagy legalábbis ritkán jelentek meg bennük, különösen azok, melyek strukturális nemi és hatalmi kérdésekkel, vagy kizárólagosan női tapasztalatokkal kapcsolatosak. A férfiszemlélet dominanciájára utal például, hogy az olyan, sok balladaváltozatban túltengő narratív motívumok, mint a kényszerházasság vagy a terhesség és a szülés, megemlíthetők az összefoglalókban, de soha nem fordulnak elő a címsorok típusai közt. Bizonyos, hogy az *Elrablás* (TSB D 160–167) alkategóriája az *Erőszakos és nem kívánt udvarlás* alcsoportjában, a lovagi balladák közt,⁴² az *Udvarlás* kategóriájában jelenik meg, de csak nyolc balladatípust tartalmaz. Az elrablás, a menyasszonylopás és az erőltetett kényszerházasság különböző formái sokkal több balladában fordulnak elő, de ez nem tükröződik a katalógus hierarchiájában. A születés-kori halálesetről legrészletesebben elmondott történet, a *Dronning Dagmars død*⁴³ (TSB C 6) a történeti balladák között szerepel, és magában a balladában kell elmerülnünk, hogy feltárjuk az okát a halálnak, hiszen a címsorban nincsen szó gyermekszületésről. Mivel a kategorizálás alapjául szolgáló paradigma hiányzik vagy nincsen megemlítve a katalógusban, így nincsen meghatározás vagy nyílt közlés arról, milyen motívumok minősülnek „fő”, „fontos” és „lényeges” motívumoknak, vagy, hogy ki döntötte el azt és milyen alapon, hogy mi a lényeges. Az összefoglalók (melyeket a továbbiakban még ki fogok fejteni) adnak alapot az egyes balladatípusok rövid címsorához is. Az összefoglalók, a típuscímek és a kategóriacímek különböző szintjei együttesen alkotják meg a *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad* szerkezetét.

Az *Udvarlás* nagy kategóriáját tovább fogom tárgyalni, ideértve a TSB D 1–193 balladatípusokat is, példaként arra, hogy az alárendelt nőiesség és a domináns vagy hegemón férfiaság, beleértve az erőszakot is, jelen vannak a balladák cselekményében, de szinte láthatatlanok a katalógus szerkezetében. Úgy tűnik, ennek a kategóriának a megalkotása és használata meglehetősen jól rep-

42 Lásd az 1. ábrát.

43 Angol nyelven: *The death of Queen Dagmar* (Dagmar királyné halála – Ford. megj.)

rezentálja a *TSB* mögöttes világnézetét vagy kimondatlan paradigmáját. Az első alcsoport, a *Kölcsönös szerelem és erotikus vonzalom* (D1–144) több alkategóriát⁴⁴ tartalmaz, amelyek egyértelműen és világosan megmutatják a reflektálásra képtelen férfiszemlélet dominanciáját. Az egyik ilyen kategória a *Férfi szeretőt vesz feleségül, önként vagy sem* (*TSB* D 109–123). Ez magában foglal olyan cselekményeket is, amelyek nemi erőszakról vagy olyan csábításról szólnak, melynek eredményeképpen a nő várandós lesz, azután elhagyják és kigúnyolják őt – mindkét esetben aligha kérdéses a kölcsönös szerelem. Az eseményeket a férfi főszereplő szemszögéből ábrázolják, az ő döntése, hogy megnősül-e vagy sem; az nem a megerőszakolt, avagy várandós nő választása. Neki nincs mozgástere, ha el akarja kerülni a kiteszítottságot, de az ő perspektívája nem látható a katalógus címsoraiban.

A kölcsönös szerelemre fókuszáló balladák közt egy másik kategória is összegyeztethetetlennek mutatkozik, nevezetesen a testvérfertőzés motívumaira épülő balladák (*TSB* D 88–96). Úgy tűnik, a testvérfertőzési cselekmények közt csak egyetlenegy ábrázol kölcsönös vonzódást (*TSB* D 88); más balladák cselekményeiben egy nővér próbálja elcsábítani az ettől vonakodó fiútestvérét (*TSB* D 91, 92), vagy egy fivér megerőszakolja, majd megöli lánytestvérét és annak gyermekeit (*TSB* D 95, 96). A *TSB* D 90 néhány svéd verziójában ahelyett, hogy a fiútestvér próbára tenné lánytestvére erényét (azzal a szándékkal, hogy megölje őt, ha a megengedés jeleit mutatná), a cselekmény a női családtagok feletti kontrollt hangsúlyozza (a becsülethez kapcsolódva), s nem a vérfertőzés a fő téma. Mindezekben az esetekben a kölcsönös szerelem vagy vonzalom hiányzik a balladai összefoglalókból. Úgy tűnik, a kategorizáló szemlélet azon a meggyőződésen nyugszik, hogy egyrészt a testvérfertőzést a körülményektől függetlenül lényeges motívumnak kell tekinteni, másrészt a „kölcsönös szerelem és vonzalom” témaköréhez kell kapcsolódnia, bármilyen balladai történet szerepeljen annak cselekményében.

Ugyancsak problematikus a szexuális erőszakról, például a kényszerből elkövetett emberrablásról és erőszakról szóló számtalan ballada jelenléte az *Udvarlás* kategóriájában. Az udvarlás fogalmát a diskurzus általában kétféleképpen értelmezi. Vagy a szerelembe esésre, vagy az udvarlásra mint az egyének közötti kezdeményezésre utal, vagy a történelmileg bevett formális eljárásra, amikor egy férfi (esetleg családjának képviselője) feleséget keres, esetleg a szülők teszik

44 A következő szövegben a kategóriák első szintjére a *kategória* fogalmát használom egy csoporton belül (pl. *Udvarlás*); az *alcsoportot* a második szinthez (pl. *Erőszakos és nem kívánt udvarlás*), az *alkategóriát* pedig a harmadik szinthez (pl. *Nemi erőszak és nemi erőszak kísérlete*). Lásd az 1. ábrát vagy a *TSB* digitális kiadását: http://carkiv.musikverk.se/www/publikationer/Jonsson_Bengt_R-The_Types_of_the_Scandinavian_Medieval_Ballad.pdf. (Ford. megj.)

ugyanezt lányuk számára, tárgyalásokat folytatva a két család közt. Az utóbbi esetben a fő kérdések az alkalmasság és a tulajdon – ritkábban szerelem vagy rajongás voltak.⁴⁵ (Sawyer 1992; Lennartsson 2009). A házasság ritka esetben volt önkéntes (és a világ sok részén még ma sem az), hanem a menyasszony árának vagy hozományának a kérdése. A történelem során, de napjaink valóságában is – hasonlóan a balladákhoz – különböző erőszakos cselekmények is házassághoz vezethetnek, például az emberrablás és menyasszonylopás, beleértve a nemi erőszakot is. Az ilyen házassági szokások azonban általában nem kapcsolódnak az udvarlás történelmi fogalmához. Ennek ellenére a *TSB*-ben számos, nemi és más típusú erőszakra szóló ballada szerepel az *Udvarlás* fő kategóriájában, és emellett egy kiterjedt alcsoport, az *Erőszakos és nem akart udvarlás* (*TSB D 145–193*) így azt sugallja, hogy az erőszak megkérdőjelezhetetlen része az udvarlásnak, nemcsak az emberrablásnak és a menyasszonylopásnak.

Több ballada cselekményében a megerőszakolt nőnek férjhez kell mennie az erőszaktevőjéhez, miután már nem házasodhat össze olyan férfival, aki szüzet vár – ekképpen például az *Erőszak házassághoz vezet* (*TSB D 188–193*) elnevezésű alkategória balladatípusaiban. Ám azért, mert a szexuális erőszak néha házassághoz vezet, az az udvarlás kategóriájába tartozna a *TSB*-ben? Erre nyilvánvalóan *nem* a válasz; az *Erőszak és nemi erőszak kísérlete* (*TSB D 168–187*) alkategóriában szereplő balladák többségében az erőszak nem kapcsolódik semmilyen udvarlási szituációhoz vagy tervezett házassághoz. Az erőszakot egy olyan férfi követi el, aki meg van győződve a jogáról egy nő testéhez, ha egy olyan helyen találkozik vele, ahol védtelen, s ennek megfelelően megvádolható azzal, hogy veszélybe keveri magát – például egy zöld erdőben. Mindazonáltal néhány ilyen balladában a nő azzal védi meg magát, hogy megöli az őt megtámadó férfit vagy a nő rokonai büntetik halállal az erőszaktevőt.⁴⁶ Mindkét alka-

45 Birgit SAWYER, *Kvinnor och familj i det forn- och medeltida Skandinavien* (Skara: Viktoria, 1992); Malin LENNARTSSON, „Hävdande och hustrubröst: Sexualitet, kropp och identitet i det tidigmoderna Sverige (Carnal knowledge: Sexuality, body and identity in early Modern Sweden)”, *Historisk tidskrift* 3 (2009): 361–380.

46 Azokban a társadalmakban, ahol a balladákat előadták és dokumentálták, a nemi erőszakot a korai újkortól súlyos súlyos bűncselekményként tartották számon és erősen büntették. Azonban a bírósági iratok szerint a bűncselekményt a nő családjában élő férfitag ellen követték el, hiszen az atya vagy a férj volt a nő testének és tisztaságának a tulajdonosa – lásd Marja TAUSSE SJÖBERG, *Rätten och kvinnorna: Från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talen* (Stockholm: Atlantis, 1996); Inger LÖVKRONA, „Kön och våld: Historiska och kulturella perspektiv”, in *Mord, misshandel och sexuella övergrepp: Historiska och kulturella perspektiv på kön och våld*, 33–45 (Lund: Nordic Academic Press S., 2001); Eva BERGENLÖV, „Våldtäkt – brott mot Gud, ordningen eller individen?”, in *Offer för brott: Våldtäkt, incest och barnamord i Sveriges historia från reformationen till nutid*, red. Eva BERGENLÖV, Marie LINDSTEDT CRONBERG & Eva ÖSTERBERG, 179–236 (Lund: Nordic Academic Press, 2002).

tegóriában számos történet tartalmazza a nemi erőszak motívumát mint a női büszkeségért való büntetést; avagy a nemi erőszakot mint az udvarló (a nő vagy családja általi) visszautasításának bosszúját. Az erőszaktevő később visszatérhet és feleségül veheti a nőt, ha az túléli; de ezek a cselekmények, valamint sok másik mindkét alkategóriában távol állnak az udvarlás fogalmától.

A nemi erőszak motívumai nagy számban fordulnak elő balladákban; ezek a balladák azokba a kategóriákba sorolhatók, ahol e motívumokat nem tüntették fel a címsorokban, alcímekben vagy összefoglalókban. Ennek megfelelően bármely gender típusú erőszakot ritkán tartanak fő kategóriaépítő motívumnak, bármennyire gyakoriak a balladai cselekményekben, a különböző csoportokban és kategóriákban. A motívumkezelés következtelenségei és az azokkal szembeni elfogultság, úgy tűnik, egy el nem ismert férfiszemlélettől függenek. Ám attól is, hogy a szerzők milyen kategóriákat akartak létrehozni, illetve a korábbi gyakorlattól. A jól ismert svéd ballada, a *Liten Karin* (TSB B 14) egy másik érdekes példa arra, hogy a főmotívum kizárhatja a másikat a kategorizálásnál. Az *Általánosan elismert szentek* alcsoportjának legendás balladái közé tartozik, mert a női főszereplőt a tudósok Szent Katalin alakjával azonosították. Azonban a *Sveriges Medeltida Ballader*ben kinyomtatott huszonöt variánsban (melynek minden darabját énekesektől gyűjtötték) egyetlen említés sincsen arról, hogy Karin más lenne, mint egy fiatal szolgálólány a helyi udvarban – vagyis az énekesek számára nem úgy tűnik, mintha egy szentről lenne szó, csak egy jámbor fiatal lányról. Karint felkeresi a király vagy a király fia, aki őt a szeretőjének akarja, s amikor pedig ő elutasítja ezt, halálra kínozzák. A cselekmény eddig hasonló formában fordul elő más balladákban is (például a fent említett *Gode og Hillelille*, TSB D 185, valamint az *Adelbrand och lilla Lena*, D 255), ahol a visszautasított kérők kínzással vagy nemi erőszakkal állnak bosszút; a lovagiaságot tárgyaló balladák közé helyezve azt. A legtöbb változat utolsó strófájában azonban Karint a mennybe, a királyt pedig a pokolba viszik. Ebben az esetben a csodálatos motívum beemelése a cselekménybe és Karin szentekkel való feltételezett azonosítása azok a tényezők, melyek eldöntötték a kategorizálás alapját a TSB-ben, így a nemi indíttatású erőszak motívuma elhomályosult.

Az általam itt tárgyalt példák azt mutatják, a nők (néhány kivételtől eltekintve) alárendeltek a balladauniverzumban, az ő élményeiket leginkább nem tartják „lényegesnek”; a nemi alapú erőszak teljesen általánosan elterjedt motívumát csak akkor kezelik kategóriaépítő motívumként, ha a TSB megalkotói nem találnak másik, sokkal fontosabbnak tartott motívumot, vagy olyat, amely a korábbi gyakorlatot képviseli. A lényegi motívumok kiválasztásának e módszere olyan szemléletre utal, amely egyszerre tűnik elfogultnak és vaknak a nemeket illetően a hatalmi viszonyok tekintetében. Ami itt lelepleződni látszik, nem egyéb, mint egy el nem ismert paradigma nyoma. Ebben a már

létező kategóriák és a korábbi gyakorlat túlsúlya dominál, kevés figyelemmel az inkongruenciákra.

Összegzés mint a variabilitás kulcsa

Pozitív és hasznos tulajdonsága azonban a *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad*nek, hogy az összefoglalók bizonyos mértékig jelzik az illető ballada cselekménye különböző verzióit és alternatív kimeneteleit; főként a skandináv nyelvek közötti különböző variánsok esetében. A *TSB* az alábbi *Bevezető*vel kezdődik:

A célunk az volt, hogy lefedjük a lényegi eltéréseket (alternatívák, kizárások és kiegészítések) a „normálistól” vagy a szokásostól eltérő eseményláncolattól. Más katalógusok szerkesztőitől eltérően mi általában igyekeztünk beépíteni e variációkat – megfelelően kiemelve – a fő összefoglalókba; ezt a bemutatást a variánsok és típusok nagy száma tette szükségessé.

Az egyik példa a ballada összefoglalására, amelyre a következő részben visszatérek, a *Brud i vânda*⁴⁷ (*TSB* D 182). Az *I*, *D* és *S* betűk az összefoglalóban az izlandi, dán, és svéd nyelven írott variánsokat jelentik; a néha beszúrt *c* betű (*cD*, *cS*, lásd alább) „bizonyos variánsokat jelent és tetszőleges mennyiségű szövegre utalhat egyetlenől egészen a többségig” (uo.):

Egy menyasszony és egy vőlegény az esküvőjükre tartanak. A menyasszonynak meg kell állnia, és életet ad ikreinek (*I*: három gyermek). Megerőszakolták (*I*: egy másik férfi követte el, *D*, *S*: egy számára ismeretlen férfi követte el, *cD*, *cS*: egy férfi, akiről kiderül, hogy a vőlegénye lesz). A menyasszony felkészül arra, hogy a gyermekeket az erdőbe temesse, de a vőlegény felajánlja, hogy elviszi őket egy nevelőanyához. *D*, *S*: Amikor megérkeznek az esküvőre az otthonukba, a vőlegény anyja gyanakodni kezd a menyasszony gyengélkedése miatt, de a vőlegény kimentti őt. A kérdésre, miért nem alszik a menyasszonyával, azt feleli, az ő hazájában az a szokás, hogy a menyasszony egyedül alszik az első hat hétben. (*TSB* D 182, 125.)

A kötet ezen a módon utal arra, hogy bizonyos balladatípusok a narratíva meg lehetőségen eltérő verzióit tartalmazhatják. Láthatjuk például, hogy számos dán és svéd változatban a vőlegényről derül ki, hogy erőszaktevő (néhány esetben csá-

47 Angol nyelven: *Bride in labour* (A vajúdó menyasszony – Ford. megj.)

bító), ez a tény komplikálja a cselekmény ezen változatait (és amint bemutatom, ez azt jelenti, hogy a balladát egy olyan csoportba sorolták, amelyet, úgy tűnik, az énekesek egyetlen narratívaként értelmeznek vagy fognak fel). A szerzők az alternatívákat a „normálistól vagy a szokásos eseményláncolattól” eltérőnek tekintették. Azt, hogy ki döntötte el, melyik cselekményváltozat a normális vagy a szokásos, nem tárgyalják – valószínűleg az eseményláncolat legáltalánosabb verzióit választották ki a számukra elérhető szövegváltozatok közül. Azonban a változatok összessége egyféle olvasat helyett többféleképpen olvasható és értelmezhető az olvasó nézőpontjának, mögöttes értékrendjének megfelelően; ahogyan a népmeséket és a klasszikus drámákat is sokféleképpen lehet – és szokták – értelmezni. Számos balladatípus Dániában és Svédországban csak a XVI. és XVII. században dokumentált, sok más ballada korai variánsai hamar kikerülnek az élő repertoárból – a későbbi variánsok, ha vannak is, gyakran a tartalom más aspektusait hangsúlyozzák.⁴⁸ Ezen túlmenően, a „szokásos” egyáltalán nem köthető az énekesek későbbi évszázadokban jellemző gyakorlatához, ez történelmi ítéletté válik. Az sem világos, hogy figyelembe vették-e a nagyszámú XX. századi hangfelvételt, és hogy e balladatartalmak késői értelmezései áthelezhetők-e a hangsúlyt, s ha igen, hogyan tették azt.

A *TSB* üzenetei kissé vegyesek. Jonsson és társai azt is elmondják, hogy „bizonyos” megjelölt alternatívák nagyon fontosak lehetnek, ezek a szövegek nagy részére vonatkozhatnak valamelyik nyelven. Ha egy nyelvben egy, a többitől eltérő, koherens cselekményváltozat dominál, nagyon érdekes példa a balladák sokszólamú karakterére; sajnálatos, hogy az ilyen nagyszabású alternatív cselekmények nem észlelhetők egyértelműen. Mégis, a jelzett variabilitás megnyitja az utat a különböző énekesek eltérő értelmezéseinek további tanulmányozására. Emlékeznünk kell arra is, hogy a „normális” eseményláncolatot olyan tudósok alkotják meg, akiknek hozzáférésük volt a nagyterjedelmű írásos anyagokhoz, beleértve a ma már megszűnt változatokat is. Az eseményláncolat nem feltétlenül létezett az élő énekes közegben, ahol egy balladának néhány variánsát ismerte egy énekes, egy család vagy a szomszédok. Szeretném ismételtlen leszögezni, hogy a balladák mint összegyűjtött tételek és a balladák mint a hétköznapi kultúra előadott elemei nem azonosak.

Figyelembe véve az óriási munkát, amelyet a *TSB*-be befektettek, illetve a *Sveriges Medeltida Ballader* öt kötete elkészítésének ennél még nagyobb erőfeszítést igénylő munkáját, érthető, hogy a régebbi paradigmát vették át a korábbi kutatóktól, lemondva a túlzott elemző munkáról. E munka eredménye rendkívül hasznos, valódi kincsesbánya. Mégis, több mint negyven évvel a *The Types*

48 Például a korai dán nemesi daloskönyvek számos balladája foglalkozik megerőszkolt nőkkel, akik visszautasították a férfit; ezek (a hivatkozások) a későbbi forrásokban eltűntek.

of the Scandinavian Medieval Ballad megjelenése után át kell tekintenünk és újra kell gondolnunk a kategóriák felépítését, miképpen a mögöttük, reflektálatlanul maradt koncepciókat és azokat a nézeteket is, amelyekre épültek.

Gender alapú erőszak a keresztkategórikus motívumcsoportokban

Ebben a részben az elbeszélő motívumoknak arra a csoportjára fókuszálok, amelyek a lovagi balladák csoportjában fordulnak elő, és amelyek részben osztoznak tartalmukban, azonban különböző típusokként vannak meghatározva, és eltérő kategóriákba sorolták őket a *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad* kötetében. A különböző balladatípusok címét arra használom, hogy a különböző példákat azonosítsam, de nem tárgyalok külön egyetlen balladát teljes egészében. Ezen túlmenően (miképpen korábban a szövegben állítottak szerint) a *verzió (változat)* kifejezést használom az egyes dokumentációkra, nem a *variáns*t, mivel ez a kifejezés szorosan kapcsolódik a fogalom típusához. A példákat annak személtetésére válogattuk ki, hogy megmutassuk, a ballada tartalmából hogyan bontakoznak ki a nemi–hatalmi szerkezetek, amennyiben a motívumokra összpontosítunk. A következő, néhány balladából származó kis strófaválogatás ezeket a motívumokat emeli ki, koncentrált formában:

Min fader han var en så underlig Man
han byggde min bur så nära intill strann.
Han byggde min bur så nära utmed strann
Der Herrar och Grefvar reste fram.
Elva voro de som min bur bröt
men inte mer än en som min ära njöt.⁴⁹

Brud i vända (TSB D 182, SMB 106 C)-ből, Wallman⁵⁰ és Grevilli⁵¹ feljegyzése Greta Naterberg⁵² nyomán, Slaka, Östergötland, Svédország, 1810-es évek)⁵³

49 Az apám egy különös ember volt, a lakomat a vízpart szélére építette, ahol az urak utaznak. Tizenegy férfi betört oda, de csak egynek volt akarata velem szemben.

50 A svéd Wallman fivérek, azaz az östergötlandi Johan Haqvin Wallman (1792–1853) későbbi lelkész és kultúrtörténész, valamint bátyja, Daniel Samuel Haqvin Wallman (1791–1818) népdalgyűjtőként jelentős kéziratos hagyatéket hagytak az utókorra. (*Ford. megj.*)

51 Carl Peter Grevilli (1782–1846) svéd népdalgyűjtő. (*Ford. megj.*)

52 Greta Naterberg (1772–1818) svéd balladaénekes. Lásd: [https://skbl.se/en/article/Greta Naterberg](https://skbl.se/en/article/Greta_Naterberg) (*Ford. megj.*)

53 A teljes ballada: http://carkiv.musikverk.se/www/epublikationer/Sveriges_medeltida_ballader_band_3.pdf

Lill K[jersti] hó dansa so lengje
 hó trota út adde kungens drengjer.
 L[ill] K[jersti] hó dansa ti hó va mó
 ti bæ hennes skóne stó fudde av bló.
 So breidde hó ut si kâpa blå
 en liten sôn fødde hó derpå.
 Gullsméen talar til datteren sin
 hvem er fader til barnen din.
 Sant hjelpe meg Gud av all min nø
 jeg vet ingen fader anten livande hell dø.
 Dei va væl 15 mi dynnæ uppbroút
 men en riddar va de som mi ære nouít.⁵⁴

Liti Kjerstis dans (TSB D 416-ból, Sophus Bugge⁵⁵ feljegyzése Gunhild Kjetilsdotter Sundsli⁵⁶ nyomán, Moland, Fyresdal, Telemark, Norvégia, 1864)⁵⁷

A katalógusban az egyik kapcsolódó ballada, a *Brud i vânda* (*Vajúzó menyasszony*, TSB D 182) az *Udvarlás* kategóriába került, az *Erőszak vagy nem kívánt udvarlás* alcsoportjába, a *Nemi erőszak és nemi erőszak kísérlete* alkategóriájába. A típus címsoraként ez olvasható: *Férfi, aki megsértett menyasszonyával törődik* (bár a menyasszony ugyanúgy főszereplőnek mutatkozik, mint a vőlegény). A másik három balladát kivétel nélkül a *Balladák népmesei motívummal és egyéb novellisztikus balladák* kategóriájában helyezték el – ez egy formai kategória, amely a tartalmat teljességgel kizárja. Az egyik a *Dankungen och guldsmedens dotter* (*A dán király és az ötvös lánya*, TSB D 415), a másik a *Riddar Olle* (*Sir Olof*, TSB D 421), a harmadik pedig, mely cselekményének a fő elemei a többivel közösek, a *Liden Kirstins dans* (*A fiatal Kirstin tánca*, TSB D 416).⁵⁸ Az utóbbi három közös címe: *A nőnek fel kell fednie, hogy megerősztolták, és kiderül, vőlegénye az erőszaktevő*. Ez a cím a nagy részét leírja a *Brud i vânda* cselekményének, és a korábban említett *Nemi erőszak és nemi erőszak kísérlete*, valamint *A nemi erőszak házassághoz vezet* kategóriák is mind a négy

54 A fiatal Kjersti olyan sokáig táncolt, hogy a király összes emberét kimerítette. Leterítette a köpenyét a földre, és életet adott egy fiúnak. Az ötvös megkérdezi lányát, ki a gyermek apja. – Segíts meg, Isten, szükségemben, nem ismerem őt, élő vagy halott, tizenötön voltak, akik betörték a lakomba, de csak egyetlen egy volt, akinek akarata volt velem szemben.

55 Sophus Bugge (1833–1907) norvég filológus, nyelvész, népdalgyűjtő. (*Ford. megj.*)

56 Gunhild Kjetilsdotter Sundsli (1781–1869) norvég balladaénekes. (*Ford. megj.*)

57 A teljes ballada: https://www.bokselskap.no/boker/riddarballadar2/tsb_d_416_litikjerstisdans

58 Sverker Ek (1958) kommentálja a hasonlóságokat e három ballada közt, de lényegében más, irodalmi szempontból, amely nem ad figyelmet az énekeseknek.

balladának sok variánsát tartalmazzák. Mindegyik darabot a XIX. század elő hagyománya alapján adták elő és gazdagon dokumentáltak.

Mindezen változatok együttvéve egy kétértelmű és sokrétű történetet mesélnek el, melynek a közös magja egy meglehetősen összetett narratív motívumból áll:

- 1) A nőt megerőszakolta (sok verzióban elcsábította) egy férfi, aki betört az otthonába, és a nő állapotos lett.
- 2) Nemrégiben ment férjhez vagy éppen házasságra készül, amikor megszülte gyermekét vagy két gyermekét (az ikreket általában házasságon kívüli fogantatásnak hitték).
- 3) Ez általában az apa kilétével kapcsolatos párbeszédhez vezetett.
- 4) A legtöbb esetben ez a dialógus bizonyos ajándékokról szól, amelyeket a menyasszony kapott szüzessége elvesztésének kompenzálásaképpen.
- 5) És miképpen a cím bizalmas, a legtöbb esetben kiderül, hogy a vőlegény erőszakolta meg őt. Mindhárom a novellisztikus-regényes balladák közé sorolták.
- 6) A hősnőt az udvarban szüzessége bizonyításaképpen tánra kényszerítik – ha éppen most szült vagy terhessége utolsó hónapjaiban van, nem lesz képes az órákon át tartó tánra (feltételezzük, hogy amiként több ballada női főszereplője, szoros fűzőt visel a ruháján, hogy megpróbálja elrejtetni várandósságát) – és a fizikai megterhelés beindítja a szülés folyamatát.

A *Riddar Olle* és a *Dankungen och guldsmedens dotter* számtalan variánsában a menyasszony várandósságát vagy már nem ártatlan állapotát egy zenész vagy egy mágikus ágytakaró fedi fel; a *Riddar Olle* is tartalmaz egy Iseult/Brangainemotívumot⁵⁹ – a menyasszony megkéri egy szolgálóleányát, aki még szűz, hogy aludjon a vőlegényével az első éjszakán. Ezek az elemek „almotívumoknak” vagy variációknak tekinthetők, amelyek kiemelik a fő narratívát. A táncpróba motívuma számos másik, különböző kategóriába sorolt balladában előfordul, ahogy a kárpótlás céljából adott ajándékoké is. Összességében: az elbeszélő motívumok rámutatnak a szűzzel való házasságkötés fontosságára és a becsülethez köthető kontrollra a nők felett, amelyben bővelkedik a balladauniverzum. A vezérmotívum ismétlődik és tovább variálódik a *Brud i vanda* esetében, ahogyan a pár megérkezik a vőlegény házába, ahol az anyja gyanakodik a menyasszony

59 A motívum a középkori *Trisztán és Izolda*-történet irodalmi feldolgozásaiból ismert, ahol Iseult (Izolda) szolgálóleányát, Brangaine-t arra kéri, töltsse (Iseult-nak álcázva) az első éjszakát Mark királlyal, akihez Iseult-nek kell hozzámennie, miután ő és Tristan már szerelmeseik.

sápadtságára, próbára akarja tenni, s még meg is mérgezi őt – a vőlegénynek azonban sikerül kivédenie ravasz magyarázatokkal.

Ez a szerkezet változatos, de lényegében állandó elemekből áll, amelyeket az énekesek különböző módon kombináltak, és amely átlépte a határt a tudósok által alkotott balladatípusok között, s egyfajta rövidebb elbeszélő motívumok halmazának tekinthető (néhányuk közülük egymásra utalnak, avagy kölcsönösen függenek a másiktól). Egy ilyen csoport a történetek szövedékére utalhat, amelyek más hangsúlyt kapnak, mint amelyet a *TSB* címsorok sugallnak, s ez lehetővé teszi, hogy a gender és hatalom narratíváját tekintsük a fő történetnek. Amit a négy ballada sok énekestől gyűjtött változatai egy laza narratívában mondanak el nemi erőszakról, várandósságról, leleplezésről, gyermekszületésről és házasságról, azt később a gyűjtők és tudósok a *TSB*-ben előforduló balladatípusokba szervezték s más elemek szerint rendezték, mint az az énekesek számára látszólag a legfontosabb volt. Az énekesek variánsaiban számos motívumrészlet, strófa és személynév keresztezi a négy ballada határait – például a *Riddar Olle*-név refrénként szerepel a többi ballada számos variánsában. Az összes variánsban számos versszak az otthonba való betérésre fókuszál, ahol a fiatalasszonyt nyilvánvalóan nem őrizte eléggé a családja. Néhány variánsban a nőt nyíltan megerősokolja egy idegen (vagy a betörő számos férfi közül egy), akit néhány esetben a nő igen jóképűnek ír le, a textus pedig bizalmas csábításra utal; megint máshol pedig újra bizonytalan, pontosan mi is történt.

A menyasszony és a vőlegény párbeszédét az ajándékokról egy kibővített formának tekinthetjük, ami a mind a négy balladában előfordul. A „Mit kaptál a szüzességédért/becsületédért?” kérdést a vőlegény számos esetben felteszi, és a menyasszony válaszol: hárfát, hogy játszhasson, selyemszoknyát, aranygyűrűt stb. A lista végül azzal zárul: „ő adott nekem egy ezüst kést, és én azt kívántam, bárcsak beleszúrtam volna a testébe”. A vőlegény felismeri az ajándékokat, amelyeket egyszer a nőnek adott, s akit aztán ő elhagyott. Az utalás a késre az a jelzés, amely vallomásra bírja: „én vagyok a gyermeked apja”. A balladákban ez boldog véghez vezet, a menyasszony megszegyenülése nélkül. Az, hogy valószínűleg feleségül kell mennie megerősokolójához, nem problematizált a balladauniverzumban.

Az apaság felfedése ezekben a különböző változatokban vagy azt jelenti, hogy egy bűnbánó erőszaktevő/csábító azt gondolja, ellenőriznie kell, mi történt a nővel, és visszatér; vagy, hogy véletlenül azt a nőt veszi feleségül, akit azelőtt kilenc hónappal ő ejtett teherbe, anélkül, hogy rájönne, ki is ő. Esetleg kiderül róla, hogy egy különösen gondoskodó férj, aki gondját viseli a menyasszonyának és a gyermekének, bárki legyen is annak az apja. Napjainkban sok balladanarratívát logikátlanak látunk, mindazonáltal a férjihatalomhoz kapcsolódó elbeszélő motívumok ezen csoportja – amelyet nagyszámú énekes formál meg – érdekes

módon tárgyalja a maszkulinitást, különböző lehetséges szerepeket ábrázolva, az erőszaktól (domináns, hegemón férfiaság, amit ma gyakran a *férfi előjog* kifejezéssel illetnek)⁶⁰ egészen a gondoskodó férjig és apáig (egy alternatív, nem domináns férfiaságként bemutatva). A néha elmosódó határokat a csábítás és a nemi erőszak között szintén egészen különbözőképpen tárgyalják és értékelik az énekesek, mindazonáltal úgy a balladák cselekményében, mint a történelemben, jogilag és erkölcsileg ezeket a tetteket azonosnak tekintették, már ami a megénekelt nők által megélt végkifejletet illeti.

Miután bemutattam a négy ballada narratívái közötti hasonlóságot, és azt, hogy hogyan lehet ezeket motívumcsoportokként felfogni, szeretnék visszatérni a kérdésre, miért helyezkednek el úgy a *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad*ben, ahogyan látjuk őket. Nincsen pontos információ arról, hogy Jonsson és mások hogyan gondolkodtak, amikor hármat közülük a *Népmesei motívumú és más novellisztikus balladák közé* helyeztek, de az egyik ok talán az lehet, hogy a *Dankungen och guldsmedens dotter* című ballada Grundtvig véleménye szerint egy rég elveszett kapcsolatot mutat azzal az eseménnyel, amikor a dán Valdemar Atterdag király a XIV. században elfoglalta a svéd Gotland-szigetet;⁶¹ a királyt és a történetet mondák övezik. Talán a *Riddar Olle* rejtett Iseult/Brangaine-motívuma is közelít a *Trisztán*-szövegekhez. Noha a *TSB*-ben a *Brud i vanda* elkülönül a többi három balladától, Grundtvig a *Danmarks gamle Folkeviser*ben kapcsolatot teremtett közte és néhány Iseult/Brangaine-motívumot tartalmazó narratíva között, vagy a menyasszony várandósságának egy zenész általi felfedése között, s ezeket a narratívákat szorosan összefüggőnek tartotta.⁶² Jonsson nyilvánvalóan nem tudott ezekről, vagy nem értett egyet ezekkel a kapcsolatokkal.

Összefoglalva ezt a példát: ha a négy balladát az említett elbeszélés-kategóriákba soroljuk, miképpen én azt fentebb tettem, akkor a történet inkább egymáshoz kapcsolódó narratív motívumok halmazaként jelenik meg, amely egy fiatalasszony olyan milióban szerzett tapasztalataival foglalkozik, amelyeket a nemek közötti elkülönülés és alárendeltség (mint Hirdman elméletében) jellemez, valamint a legalább kétféle maszkulinitás közötti kontraszt. Lehet akár egy nemes vagy egy gazdag kereskedő leánya, de valójában tehetetlen fél az apák, férjek és anyósok kezeiben. A XXI. században valószínűleg az énekesek és a tudósok tovább kutatják a skandináv balladakorpusz ilyen lappangó elemeit,

60 Vö. Kate MANNE, *Entitled: How Male Privilege Hurts Women* (New York: Crown, 2020).

61 Grundtvig kommentárja a DgF 245-höz: *Danmarks gamle Folkeviser*, 4. kötet.

62 DgF 5:304. Lásd: Svend GRUNDTVIG, Axel OLRIK, Erik ABRAHAMSEN, H. Grüner NIELSEN & Thorkild KNUDSEN, eds., *Danmarks gamle Folkeviser*, 12 köt. (København, 1853–1976).

reményeim szerint lesz némi haszna számukra majd a motívumcsoportok elméletének.

Számos más elbeszélő motívum általában az egymással átfedést mutató kategóriák közötti csoport részeként jelenik meg, a különböző balladatípusokban terjesztve azokat; ezek egy részét a már megjelent vagy folyamatban lévő kutatásaim tárgyalják. A nők (gyakran alaptalan) megvádolása a házasságon kívüli szexuális kapcsolatokkal, váradóssággal és gyermekgyilkossággal („hor och mord”) szintén erőszakos büntetéshez, gyakran halálhoz vezet, s olyan téma, amely meglehetősen eltérő címsorokkal ellátott balladákban fordul elő. A becsülethez köthető erőszaknak ezt a motívumát 2014-ben és 2020-ban tárgyaltam.⁶³

E tanulmány bevezetésében a legendaballada kategóriájaként említettem a *Liten Karin* témáját, egy nő megkínzását, amiért visszautasította egy férfi közeledését – ez a motívum sok más balladában is előfordul különböző kategóriákban, különösen, ha bele vesszük a büntetésből elkövetett nemi erőszakot (e motívumot egy hamarosan megjelenő cikkem is tárgyalja).⁶⁴ A keresztkategória, azaz a kategóriák közötti újraolvasás az énekesek által előadott balladák tekintetében újra rávilágít azokra a narratívákra, amelyek nem láthatók a *TSB* szerkezetében.

A kevésbé bajlós keresztkategóriás motívum *a másik nem ruháiba öltözés*, mint az erőszak előli elrejtőzés módszere, vagy a *hozzáférés a másik nem számára fenntartott helyhez*. Egy nő férfinak öltözhet azért, hogy megszökjön az erőszaktevő elől, esetleg megküzdjön a testvére vagy vőlegénye fogvatartójával, avagy lovásznak álljon az udvarban, hogy közelebb kerülhessen a herceghez.⁶⁵ A férfi azért öltözhet nőnek, hogy beléphessen szerelme lakásába, vagy azért, hogy jelen lehessen felesége gyermekágyánál (amely végzetesnek bizonyulhat), esetleg azért, hogy segíthessen megszabadulni egy nőnek a leendő erőszaktevője

63 Ingrid ÅKESSON, „Mord och hor i medeltidsballaderna – en fråga om könsmakt och familjevåld”, *Noterat 21* (2014), http://statensmusikverk.se/svensktvisarkiv/files/2014/01/Noterat21_webversion.pdf; Ingrid ÅKESSON, „Beaten or Burned at the Stake: Structural, Gendered and Honour-related Violence – a Ballad Motif With Everlasting Relevance”, in *Social Issues in Ballads and Songs*, ed. Matilda BURDEN, 4–20 (Stellenbosch: Kommission für Volksdichtung Special Publications, 2020), <http://www.kfvweb.org/>; vö. Maria HERRERA-SOBEK, „Bride rape in the corrido”, in *The Stockholm Ballad Conference 1991*, ed. Bengt R. JONSSON, 127–144 (Stockholm: Svenskt visarkiv, 1991); Beatriz MARISCAL HAY, „A Question of Honor: The Gitanos of Andalucia and the Romancero”, in *Ballads and Diversity: Perspectives on Gender, Ethos, Power and Play*, eds. Isabelle PEERE and Stefaan TOP, BASIS 1, 176–181 (Trier: Wissenschaftlicher Verlag Trier, 2004); Kenneth JOHANSSON, ed., *Hedersmord: Tusen år av hederskulturer* (Lund: Historiska media, 2005).

64 Ingrid ÅKESSON, *Kontroll, hämnd eller försvar: Maskulint, feminint, makt och våld i balladens universum* (megjelenés előtt).

65 Lásd: *Riddar Perleman och jungfru Gunnela* (TSB D 153), *Fästmö befriar fästman* (TSB E 31), *Syster befriar broder* (TSB E 32) és *Liten Kersti stalldräng* (TSB D 396).

elől.⁶⁶ Sőt, esetenként a nemek és a szexualitás néha kissé kétértelműnek is tűnik. Ez a keresztbe öltözés és a nemek közötti határok elhajlításának motívuma változó formákban láthatlan a katalógusban, azonban mint csoport megjelenik.⁶⁷

Záró gondolatok

Tanulmányomban két, egymással kapcsolatban álló témát tárgyaltam. Az egyik a paradigmák és tudásrendszerek újragondolásának szükségessége a humán tudományokon belül, példa erre a hagyományos balladák kategorizálása. A másik téma az, hogy a skandináv balladákban hogyan lehet megvilágításba helyezni a gender-problémákat mint kategóriák közötti tartalmat, egyúttal javasolva egy módszert és egy alternatív nézőpontot az elbeszélő tartalmak vonatkozásában.

A hagyományos balladák Skandináviában történő kategorizációját tárgyaltam példaképpen arra vonatkozóan, hogy a régi tudományosság kimondatlan paradigmái mi módon alakítják azt, hogy miképpen észleljük az immateriális kulturális örökség efféle elemeit. Példákat adtam arra, hogy egy hierarchikus, férfiközpontú kategorizálási rendszer hogyan hozhat létre olyan struktúrát, melyben a narratív tartalom nagy része rejtett marad. A *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad* katalóguskötete a tudósok idősebb nemzedékének gondolati mintázataira épült, egyfelől nagyszerű és hasznos munka, mely egyszerre biztosít rendszert számos skandináv balladakiadás számára, másfelől olyan tudományos vállalkozás, amelyik tudattalanul és tudatosan is konzervatív. A kategóriák, alcsoportok, típusok és címsorok bonyolult rendszere olyan hierarchiát alkot, ahol azok a kérdések, mint a nők elleni strukturális erőszak és alárendeltségük – amelyek a balladák cselekményének zömét jellemzik – láthatatlanokká válnak, vagy csak felvillannak más, lényegesnek tartott elbeszélő motívumok mögött. A lényegesnek ítélt narratív elemek kiválogatása egy el nem ismert, mögöttes paradigma alapján történt, amely elsőbbséget ad a már meglévő kategóriáknak, illetve annak a megközelítésnek, amely alapvetően vak a nemeket és a hatalmi viszonyokat illetően.

66 A variánsokat lásd: *Skepparen och jungfrun* (TSB D 426), *Riddare på barnsängsgille* (TSB D 358) és *Riddar Perleman och jungfru Gunnela* (TSB D 153).

67 A genderkettősség és a keresztbe öltözés sokkal gyakoribb az angol nyelvű balladákban. A témát tanulmányozta pl. Dugaw 1989-ben és Greenhill 1995-ben. Lásd: Dianne DUGAW, *Warrior Women and Popular Balladry 1650–1850* (Cambridge: Cambridge University Press: 1989); Pauline GREENHILL, „Neither a Man nor a Maid. Sexuality and Gendered Meanings in Crossdressing Ballads”, *Journal of American Folklore* 108, no. 428 (1995): 156–177.

Fontos arra emlékezni, hogy a *függőleges* kategóriák egy olyan rendszert képviselnek, amelyek az énekesektől lejegyzett, keresztező mesék történeteinek *vízszintes*, sokszínű és strukturálatlan sokaságára erőltettek. Ebben a sokaságban érzékelhetők a nem hierarchikus elbeszélő mintázatok is, kitaposott ösvényekként vagy szövött szálakként – egyfajta vízszintes tájképként. A hagyományos balladák újraolvasásakor a vízszintes kategóriák közötti narratív motívumokat próbálom feltárni, azokra összpontosítva, amelyeket a nemek közötti hatalmi viszonyok szemszögéből lényegesnek tekinthetünk – azonban egyúttal ellenhatások is. Jelen tanulmányban a vízszintes narratívák néhány példáját követtük nyomon a függőleges balladatípusokon és katalóguskategóriákon keresztül. Ezek a narratívák egyfajta alsóbbrendű vagy alárendelt nézőpontból mutatják a balladauniverzumot, felismerve e daloknak a mai jelentőségét. Természetesen létezhetnek még további kategóriák is, amelyek más lehetséges, új értelmezéseket hordozhatnak, s amelyek szintén foglalkoztathatnak minket a XXI. században. Meggyőződésem, hogy az énekesek és a kutatók számára egyaránt hasznos lesz a két rendszer együttes megjelenítése, az, hogy tekintetükkel egyszerre pásztáznak majd kategóriákat és csoportokat, illetve a vízszintest és a függőlegest.

Fordította Sziklay Cs. Mónika

KALAVSZKY ZSÓFIA

Puskin és a városi anekdoták (orosz, lett és lengyel forrásokban)

„Puskin hírneve mind irodalmi, mind személyes vonatkozásban nap mint nap növekedett. Az ifjúság kívülről fújta verseit, terjesztette éles megjegyzéseit, és anekdotákat mesélt róla.

Ahogy lenni szokott, ezek egyrésze igaz, más része kitalálás volt.”

(Lev Puskin, 1817–1820 között)

„A városban ismét megindult a szóbeszéd, hogy Puskin esküvőjéből nem lesz semmi....”

(a Bulgakov fivérek levelezéséből,
1831. február 16.)

„Puskin! Hol vagy?”

(városi anekdota, XIX. század vége)

1. A literátus elit anekdotái – a társasági közköltészet

A Puskin-reputáció nagyságáról és intenzitásáról a költő életében a legközismertebb módon talán Gogol *A revizor* című darabja „vall”. Az 1836-os komédiában Hlesztakov, az árevizor többek között azzal akarja magát előnyösebb színben feltüntetni a vidéki város előkelőségeinek, vezetőinek szemében, hogy magát divatos vaudeville-szerzőnek és a fővárosi híresség, Puskin jó ismerősének állítja be:

* A tanulmányban szereplő, idegennyelvű idézetek fordítóinak nevét minden esetben megadom, ahol nem, ott a saját fordításomat közlöm. Itt fejezem ki hálás köszönetemet a lengyel és a lett fordításokban nyújtott segítségükért Magdalena Garbacik-Balakowicznak és Laczházi Arankának.

HLESZTAKOV

Igen, általában mindenütt ismernek. A csinosabb színésznőkkel mind jóban vagyok – magam is írtam nekik néhány kis darabot... Írókkal sokat járok össze. Puskin a legjobb barátom. Ha találkozunk, mindig megkérdem: „Egykomám, Puskin, hogy vagy?” – „Köszönöm – azt mondja –, vagyogatok, előfordulok!” Ilyen eredeti pofa!¹

Kevésbé ismert, hogy a kéziratos variánsok megőrizték: Gogol a darabjának második redakciójában egy valóban közszájon forgó *anekdota kibővített variációját* adta Hlesztakov szájába. Ez az elit irodalmi szövegbe bedolgozott „talált történet” volt hivatott a fikció szerint arra, hogy az álrevizor és Puskin közti familiáris, egyenrangú viszonyt demonstrálja:

HLESZTAKOV

Rendszeresen érintkezem literátorokkal. És hogy milyen furcsán alkot ez a Puskin! Képzeldék csak el: előtte egy pohár rum, a legfinomabb, száz rubel üvegje, ilyet csak az osztrák császárnak őrizgetnek, majd úgy elkezd írni, hogy a tolla csak úgy tr-tr-tr... Nemrég írt egy darabot: *A kolera elleni gyógyszer* címmel, hát az ember haja égnek áll tőle. Nálunk az egyik csinovnyik megőrült, miután elolvasta... Még azon a napon hintó jött érte és kórházba szállították...²

Hogy mit csinált Gogol? Egy *létező anekdotát* kibővített egy többletinformációval, voltaképp egy másik, Puskinról szóló *szóbeszéddel*. A „kiinduló” anekdota, amelyet Puskin 1833-ban hallott magáról és le is jegyezett feleségének egy levelében, ez volt:

N. Ny. Puskinának, 1833. október 11-én, Bolgyinóból Pétervárra

Tudod, mit beszélnek rólam a szomszédos kormányzóságokban? Lám, szerintük, így dolgozom: Mikor Puskin a verseit írja, előtte egy messzely *legfinomabb*

- 1 Ny. V. GOGOL, *A revizor*, in Ny. V. GOGOL, *Magatokon röhögtökt!*, szerk. ВАКСИ György, ford. MÉSZÖLY Dezső és MÉSZÖLY Pál (Budapest: Helikon, 1984), 5–153. 3. felvonás, 6. jelenet.
- 2 Н. В. Гоголь, *Ревизор*, szerk. Ю. В. Манн, Полное собрание сочинений и писем: В 23 т. / РАН. Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького 4 (Москва: Наука, 2003), 288. Széles körben elterjedt nézet szerint *A revizor* első felolvasásán, 1836 januárjában Vaszilij Zsukovszkij szalonjában jelen volt Puskin. A Gogol-művek új, kritikai kiadásának jegyzeteiben összefoglalt legfrissebb kutatások ezt megkérdőjelelik. Lásd *uo.*, 740–741. Az anekdota magyar nyelvű fordítását innen idézem: Andrej БИТОВ, „»Sajnálkoznak rajta – ő pedig elégedett« (beszélgetés Irina Szurattal)”, ford. GORETITY József, *Jelenkor*, július-augusztus (2003): 768–776, 772.

pálinka, felhajt egy pohárral, kettővel, hárommal – ér máris elkezd írni. Ez az-
tán a hír-dicsőség!³

A szóbeszéd pedig, amivel Gogol a fenti történetet kiegészítette, *A kolera elleni orvosság* című, másolatokban terjedő művet tulajdonította Puskinnak.

A „valamilyen betegség elleni orvosság” típusú címek a XIX. század első harmadában egy sajátos, verses műfajcsoportot jelöltek. Általában erotikus bájitalok receptjét takarták, amelyek akrosztichonjaiból többnyire szexuális érintkezésre felhívó, obszcén felkérést lehetett kiolvasni.⁴ Ugyanakkor épp az említett címmel fennmaradt számos másolat valóban egy ártalmatlan elixír gyógyíratát közli. A dilettáns szöveg alatt mindenestre rendre Puskin nevét tüntették fel.⁵

Bárhogyan is történt, mindkettő kompromittál(hat)ta Puskin: az is, hogy a nevét egy pornográf művel hozták összefüggésbe, s az is, hogy a nevéhez egyszerűen egy zöngeményt kapcsoltak. Tudjuk jól, a költő az 1834-es naplójában többször kikelt a nevével visszaélő „gyatra versekkel” szemben, amelyek szerinte vagy „teli voltak csupa undorító trágársággal” vagy, a XVIII. századi, pornográf tartalmú műveivel elhíresült, „Ivan Barkovhoz méltók”.⁶

Gogol végül a végleges változatnál (ez már Puskin halála után történt), az első nyomtatott variációnál teljesen új megoldáshoz folyamodott. A nemesi, társasági világban terjedő szóbeszéddekből, pletykákból összeálló „talált szöveget” nem szerepeltette, és az írásom elején elsőként idézett részletet adta Hlesztakov szájába.

A Gogol-textológia részletesen vizsgálta *A revizor* e szöveghelyének alakulástörténetét, a szerző javításainak természetét,⁷ a Puskin- és a Gogol-kutatás pedig több esetben kísérte meg tisztázni, hogy Gogol vajon valóban Puskin sértődése okán húzhatta-e ki, majd írta át Hlesztakov e replikáját?⁸ Mindez je-

3 Alekszandr Puskin N. Ny. Puskinának Bolgyinóból Pétervárra, 1833. október 11-én,;kiadása: ПУСКИН, *Levelek*, szerk. ПÓР Judit, ford. ВИСКИ L. László, Alekszandr Puskin művei (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1980), 266.

4 Е. Дрыжакова, „Рискованная шутка Гоголя на чтениях “Ревизора””, *Русская литература*, 1 (2001): 190–195, 192.

5 Hogy mi lehetett az oka, hogy éppen Puskin nevéhez kapcsolták a verses receptet, erről lásd А. Дубровский, „Нуждался ли Пушкин в защите Гоголя? (к вопросу об авторстве «Лекарства от холеры)”, in *Творчество Гоголя и русская общественная мысль. XIII Гоголевские чтения* (Москва, 2013), 117–127.

6 Az *Arabeszkék* (1835) című novelláskötetében a *Néhány szó Puskinról* című írásának megjegyzéseinél Gogol azt írja, hogy „Puskin neve alatt számos idióta vers terjedt”, továbbá, hogy „Puskinnak tulajdonították *A kolera elleni orvosságot*, *Az első éjszakát* és a többi hasonlót”. Ezek a gogoli megjegyzések valószínűleg Puskin kérésére kerültek az írásba. Erről részletesen az új Gogol kiritkai kiadás *A revizor* jegyzeteinél ír: Гоголь, *Ревизор*, 815.

7 Уо.

8 Erről lásd Дубровский, „Нуждался ли Пушкин в защите Гоголя? (к вопросу об авторстве «Лекарства от холеры)”.

len írásunk tárgya felől csupán annyiban fontos, hogy rámutassunk: a komédia alakulástörténetének egy fázisában „betétként” szerepeltetett, Gogol által kompilált anekdota nem csupán a városi szóbeszéd működésébe, a pletyka terjedésének természetébe ad bepillantást. Gogol eljárása és így *A revizor* is azon XIX. századi magas irodalmi művek csoportjába tartozik, amelynek egyik rétege élénken őrzi azt a szinkretikusságot, amely mögött a korabeli szóbeliség (társasági folklór) és a professzionális, szerzői irodalom egymást átható, egymásból merítő kapcsolata áll.⁹

Gogol a komédiája második redakciójában az alkohol hatására az ihlet mámorába kerülő és így rendkívül gyors tollúvá váló, tékozló költő képét összekapcsolta egy kétes hírű mű címével, s megtoldotta azzal az információval, hogy a mű valamiféle örülettel határos, önkívületi állapotba kergeti annak befogadóját (lásd „az embernek a haja égnek áll tőle”).¹⁰ Azaz itt valójában Gogol „dolgozta ki”, adott (irodalmi) formát a különös és züllött, ugyanakkor nagy hatású literátor alakjának. Egy professzionális író, de a szóbeliségben terjedő források összekapcsolásával. Az így létrehozott gogoli anekdota tulajdonképpen összegző, jelenetszerű megformálása lett a Puskinről terjedő ilyen-olyan pletykáknak, a költőt hol támadó, hol gyalázó kortársak szóbeszédeinek, amelyek alakították az 1810–1820-as évek fordulóján formálódó, úgynevezett *beznravsztvennij Puskin* (‘amorális Puskin’) figurát, azaz a léha életű, könnyen és semmiségeket írogató költő képét.

Húsz évvel később, 1855-ben literátus körökben ismertté vált egy másik Gogol-anekdota is, amely a kicsapongó életet folytató Puskin-képet erősítette. Ez a történet az első Puskin-monográfia szerzőjének, Pavel Annyenkovnak a könyvében, egy végjegyzetben kapott helyet. Nem a szalonokban, a társaság tagjai között terjedő anekdota volt: a forrása maga a fiatal Gogol. A fővárosba felkerült írónak régi, dédelgetett ambíciója volt, hogy összeismerkedjen az akkor már híres költővel. Gogol Annyenkovnak beszélt el az első találkozási kísérletét Puskinnal, aki a kötetében – Gogol halála után három évvel – így adta közre a történetet:

Nem tudjuk megállni, hogy ezen a ponton ne említsük meg Gogol multságos történetét arról, hogyan próbált meg megismerkedni Puskinnal, amikor ő maga a saját jogán még nem használhatta az író nevet. [...]

9 Erről lásd A. Ф. Белоусов, „Городской фольклор”, in *Культура. Литература. Фольклор* (Москва: Новое Литературное Обозрение, 2023), 119–142.

10 *A kolera elleni orvosság* címhez hasonlóan ez a kifejezés a kortársak számára szintén eufemisztikus utalás lehetett. Pornográf utalásként desiffrírozódhatott, hiszen a szófordulat éppen az ilyen témájú művek ajánlásaiban szerepelt.

Gogol, akit rendkívül izgatott a gondolat, hogy megismerkedjen azzal a költővel, aki őt már az iskolapadban foglalkoztatta, ahogy Szentpétervárra érkezett (úgy tűnik, 1829-ben), a házból, ahol megszállt, azonnal a költőhöz sietett. Azonban minél közelebb ért Puskin lakásához, annál inkább erőt vett rajta a féltékenység. Olyannyira, hogy mire a lakás ajtajához ért, inkább visszavonulót fűjt, és betért egy közeli helyre, hogy bedobjon egy szíverősítőt. Miután az italtól erőre kapott, összeszedte a bátorságát, és újból nekiindult. Merészen becsengetett: „Itthon van-e az úr?” – kérdezte a szolgától. „Alszik” – válaszolta az. Később járt már, ezért Gogol nagy részvétellel megjegyezte: „Biztos egész nap dolgozott.” „Dehogyan dolgozott – jött a felelet –, kártyázott.”

Gogol bevallotta, hogy ez volt az első csapás, ami érte a diákkora óta ápolt, idealizált Puskin-képét. Addig sehogyan másként nem tudta elképzelni Puskin, csak úgy, mint akit folyton az ihlet felhője vesz körül.¹¹

Ez a történet kifejezetten lejegyzés céljából született, és az 1850-es években, a Puskin-émlékek gyűjtésének első hullámában látott napvilágot egy magas irodalmi, életrajzi szöveg végjegyzeteként. Egyesek szerint a monográfia szerzője, Annenkov a saját művének Puskin felé irányuló, túlzó pátosszal teli hangnemtől kívánta a humoros történettel ellentéteztetni.¹² Gogol e „második” anekdotája tehát már nem a szórakoztatás céljából született (lásd az anekdota funkciójának rokonságát a *pletykáéval*, a *szóbeszédével*, a *friss újsággal*), hanem visszaemlékezésként (lásd az anekdota *memorable* funkcióját), amely kifejezetten a kultusz dokumentumaként – ez Gogol saját (ön)kultusza is! – lát napvilágot akkor, amikor elkezdődnek a Puskin-életrajz és az -életmű összeállításának és konceptualizálásának első kísérletei.

A két „gogoli” történet két különböző korszak szülötte, keletkezésük módja és a szövegek (eredeti) célja is más volt. Ugyanakkor a Puskin által önmagáról hallott anekdota és a Gogol saját fiatalkorát megidéző *memorable* egyaránt részei lesznek a XIX. század második felében látványosan növekvő, Puskinról szóló anekdotakincsnek, amelyek a literátus körökből egyre nagyobb számban szivárognak ki. Ez a korpusz a sajtómegjelenésük okán széles körben ismertté váló ún. *irodalmi-történeti anekdoták* megjelenésében, a nagyrészt *memorable* típusú Puskin-anekdota és a poétikai-formai okok miatt szigorúan anekdotának nem nevezhető, de *anekdotikus történetek* ismertté válásában, illetve ilyen-

11 П. В. Анненков, *Материалы для биографии Александра Сергеевича Пушкина (1855)* (Москва: Терра, 2007). 431-432.

12 Е. Курганов, *Анекдот как жанр*, Современная западная русистика 11 (Санкт-Петербург: Академический проект, 1997), 63-64.

olyan ún. *Puskin-mondások* idézésében jelölhető ki.¹³ Eloldódtak eredeti köze-
güktől, és ugyanazon olvasztótégelybe kerültek: a XIX. század második felének
városi közvéleményében cirkuláló Puskin-anekdoták sok forrású, vegyes műfa-
jú halmazába. Az egyre szélesebb körben való ismertségük, azaz a terjedésük a
korai Puskin-kultusz felvirágzásának fontos tünetei voltak.

2. Modern városi anekdoták Puskinról – városi közköltészet

Az 1850-es évek közepéig Puskin alakjának társadalmi jelentősége, jelentése
mindössze a szűk, intellektuális réteget foglalkoztatta.¹⁴ A XIX. század máso-
dik felében, de főként az 1880-as évektől a múlt feltárását szorgalmazó és ilyen
típusú dokumentumoknak teret adó, pétervári és moszkvai folyóiratok hasáb-
jain¹⁵ főként a Puskin-térképező publikációk számának megugrása mutatja
azt a társadalmi érdeklődést, amely a „Puskin-ügyét” képviselő irodalmárok
igyekezetéhez társult. A céljuk az volt, hogy megmentsek Puskin még életben
lévő kortársaitól a költőről megőrzött emlékeket, kéziratokat és minden fellel-
hető információt. Az 1880-as moszkvai Puskin-szobor avatási ünnepe, majd
az 1887-es, 1889-es és 1899-es, szorosán egymást követő jubileumi emléke-
zések, amelyek egyre nagyobb méreteket öltöttek, ezt segítették és szították.¹⁶
A *Russzkij arhiv* és a *Russzkaja sztarina* folyóiratok válnak a félapokrif és apok-
rif Puskin-történetek és -anekdoták közlésének egyik legfőbb terévé.¹⁷

13 Pavel Annjenkov és Pjotr Bartyenyev működéséről lásd KALAVSZKY Zsófia, „»És nyugaton
felragyogott a természet vörös cárja«: Megjegyzések az 1920-as években gyűjtött, moszkvai
Puskin-legendákhoz”, in *Doromb. Közköltészeti tanulmányok* 8, szerk. Csörsz Rumen
István, 147–164 (Budapest: Reciti, 2020), 157.

14 О. С. Муравьева, „Образ Пушкина: исторические метаморфозы”, in *Легенды и мифы о
Пушкине: Сборник статей*, szerk. М. Н. Виролайнен, 3. kiad., 113–133 (Санкт-Петер-
бург: Академический проект, 1999), 117.

15 Pjotr Bartyenyev a moszkvai *Russzkij arhiv* folyóirat szerkesztőjeként az 1860-as évektől
hosszú évtizedeken át folyamatosan közli a Puskinról szóló újabb és újabb visszaemlékezé-
seket. Mihail Szemjovszkij a pétervári *Russzkaja sztarina* folyóirat kiadója, történész maga
is számos Puskin-forrás közlője, a Puskin-birtokokról szóló cikkek szerzője, értékes Puskin-
visszaemlékezések lejegyzője és közreadója volt.

16 „1887. január 29-e nyugodtan telt. Több templomban imádkoztak Puskinért. A Tudomá-
nyos Akadémián, az egyetemeken és a tudós társaságok többségében emléküléseket tar-
tottak. Ugyanakkor az ezt követő napon, amikor is lejárt a Puskin-művekre érvényes öt-
ven éves szerzői jog, a könyvesboltokban tömegjelenetek kezdődtek.” Маркус Ч. Левитт,
Литература и политика: Пушкинский праздник 1880 года, Современная западная
русистика (Санкт-Петербург: Академический проект, 1994), 172.

17 М. В. Загидуллина, „Формирование основного свода воспоминаний о Пушкине”,
Вестник Челябинского университета. Серия Филология 1 (2001): 59–73, 70.

1880-ban Puskin moszkvai szobrának leleplezése és a háromnapos ünnepségsorozat még az értelmiség és a civil szféra saját, belső eseményének nevezhető, a híre ugyanakkor a sajtótudósítások révén eljutott a legkülönbözőbb szociális és kulturális réteghez tartozó városi lakosság fülébe is. 1887 után a cári adminisztráció, a hivatalos kultúrpolitika Puskin alakjának bizonyos vonásait (a hű, az engedelmes és a hívő) egyre erőteljesebben hangsúlyozta. A költő propagandisztikus célú felhasználása mind szélesebb társadalmi körökben tette ismertté Puskin nevét, miközben a költő népszerűsítése (ekkor még) vitákat váltott ki a pravoszláv egyház berkeiben.¹⁸ Az állami szervek ingyenes brossúrákat osztottak a költő életéről, ünnepségeket szerveztek a halálának 50. évfordulójára. Az alsóbb iskolák számára engedélyezték, sőt támogatták az iskolásoknak *népkönyveknek* nevezett ismeretterjesztő, illetve könnyített olvasmányok beszerzését a költőről.¹⁹ Az első, gyerekeknek írt Puskin életrajzi regénynek a szerzőjét magas cári elismerésben, jutalomban részesítették.²⁰

A legnagyobb állami ünnepség a cári Oroszországban a századfordulóra esett. 1899-ben, Puskin születésének centenáriuma apropóján már az ország legkülönbözőbb pontjain városi tanácsok, gazdasági, oktatási és civil szervezetek, társaságok, körök és cégek is hasznot húztak ilyen-olyan (szabadidős) Puskin-programok szervezése révén a hivatalos, állami propaganda intenzív népszerűsítő tevékenységéből, illetve ahhoz csatlakozva. A századvégi kapitalizálódó, iparosodó gazdasági környezetben a kiskereskedelem találékonyan használt fel Puskin-idézeteket árucikkek reklámjaiban. A költő profilképét a legkülönbözőbb ajándék- és használati tárgyakon szerepeltették, életrajzát és műveit pedig a tömegkiadványok kiadásában érdekelt könyvkereskedők, nyomdák terjesztették, illetve nyomták olcsó kiadványaikban. A széles körben olvasott aprósajtó termékei (kopekes újságok) rendszeresen szolgáltak Puskinhoz kapcsolódó információkkal, illusztrációval, a *lubokirodalom* kínálatában állandóan szerepeltek a Puskin-mesék, a vegyes összetételű énekeskönyveknek pedig

18 „Miközben 1880-ban nem övezte nagy figyelem az egyház és Puskin egymáshoz való viszonyának kérdését, ugyanez éles vitákat előlegezett meg Puskin vallási meggyőződéséről 1899-ben, a költő százéves évfordulójakor, amikor is az állam bejelentette, hogy a hivatalos ünnepségeket az egyház támogatja.” Левитт, *Литература и политика*, 96.

19 Ezen életrajzok, ismeretterjesztő vagy tankönyv jellegű kötetek tartalmáról, minőségéről és befogadásukról beható ismertetőt nyújt egy harkovi, ukrán tanítónő és kollégáinak monumentális, háromkötetes kiadványa. Eligazító munka, amely módszertani tanácsokat ad és a tanítók közvetlen megfigyeléseit rögzítette. Х. Д. Алчевская, *Что читать народу?: Критический указатель книг для народного и детского чтения (1884–1889–1906)*, 1–3 (Петербург: Типография В. С. Балашова, 1906).

20 В. П. Авенариус, *Юношеские годы Пушкина. Биографическая повесть* (Санкт-Петербург, 1887).

kihagyhatatlan darabjai voltak bizonyos Puskin-versek.²¹ A napi sajtóban az olcsó, színes újságokban közölt Puskin-történetek, -mondások jelenléte is arra utal, hogy olyan fokú érdeklődés övezte a költőt, hogy tulajdonképpen bárki figyelemre számíthatott a sajtó részéről, aki akár a legcsekélyebb információval jelentkezett róla. 1880–1899 között komoly erőfeszítést tesznek újságírók, hogy felderítsenek, felkutassanak és megszólaltassanak még élő szemtanúkat. Marina Zagidullina egyenesen az újságírók, a sajtó „Puskin-csatájának” nevezi azt az elsőséget és a szenzációért folyó hajszát, amely a különböző sajtóorgánumok között az újabb és újabb Puskin-adatok megszerzéséért és közléséért zajlott.²²

A XIX. század utolsó negyedében tehát a városi lakosság – hivatalnokok, mesteremberek, katonák, szolgálók, ingázó parasztok, kereskedők stb. – köreiből a Puskinról való ismeretek bővülése nem csupán a literátus elit bizonyos csoportjai igyekezetének eredménye lett, s összekapcsolódott a Puskinhoz fűződő minden információ, köztük az irodalmi-történelmi anekdoták gyűjtésével és közlésével.

21 Erről lásd Маркус Ч. Левитт, „Пушкин в 1899 году”, in *Современное американское пушкиноведение: Сборник статей / Contemporary American Pushkin Studies: Collection of Works*, ed. У. М. III Тодд, Современная западная русистика 24, 21–42 (Санкт-Петербург: Академический проект, 1999), 29–31; Сигизмунд Либровичъ, „XXXIX. Портреты Пушкина на водочных бутылкахъ...”, in *Пушкинъ въ портретахъ: Исторія изображений поэта въ живописи, гравюре и скульптуре*, 242–254 (Санкт-Петербургъ, 1890).

22 Уо., 66. Ezzel függ össze, hogy ha nem is alakult iparaggá, de vidéken, elsősorban a Puskin-birtokokon a helyi lakosság pénzre cserélte a maga Puskin-tudását. Felismerték, hogy Puskin-ismereteik – amelyeknek nagy része éppen az ide áramló városi Puskin-zarándokok információból eredt – értéket jelentenek. Lásd В. И. Чернышев, „»Пушкинский уголок«, его быт и предания”, in *Известия Русского Географического Общества*, 2, 60, 327–360 (Ленинград–Москва, 1928); А. Панченко, „Пушкин в советском фольклоре”, in *Культурный палимпсест: Сборник статей к 60-летию Всеволода Евгеньевича Багно*, ed. А. В. Лавров, 390–410 (Санкт-Петербург: Наука, 2011)). Több helyi lakos (adatközlő) egyre újabb részletekkel kiegészítve más-más újság riporterének mesélték el ugyanazokat a fakelotörténeteket. (Lásd pl. a Nyizsegorodszkije Gubernszkije Vedomosztyi (Nyizsegorod Járás Hírei) című hetilap 1899. május 26-ai ünnepi Puskin-számában (*Puskin 100*), majd a június 2-ai számban *Puskin egy kortársa* címmel közölt kétrészes interjút. Utóbbiban egy А. Мельников nevű újságíró Puskinról való emlékeiről kérdezett egy, a cikk bevezetője szerint valaha a Puskin-birtokokon élő idős parasztasszonyt, aki fiatal lányként nem csupán ismerte a költőt, de még intim kapcsolatba is került vele. А. Мельников, „Современница А. С. Пушкина”, *Нижегородские губернские ведомости*, 22 (1899. 26): 6; А. Мельников, „Современница А. С. Пушкина (2)”, *Нижегородские губернские ведомости*, 23 (1899. 02): 4–5.) Ezek könnyen azonosítható módon Puskin-művek szüzséire, illetve korabeli politikai-propagandisztikus szövegekre épültek, és leginkább Puskinnak a parasztok iránt tanúsított emberségét, jóságát hangsúlyozták. Панченко, „Пушкин в советском фольклоре”, 397–402.

Több mint feltételezhető, hogy a fent részletezett komplex „információs nyomásra” (Alekszandr Pancsenko kifejezése), a sajtót és a városi mindennapokat aktuálisan foglalkoztató jelenségre reakcióként jelent meg a városi szóbeliségben és vált egyre láthatóbbá – számuk növekedése miatt – a Puskin-anekdóták egy új csoportja. Közös bennük, hogy Puskit szerepeltették, köznyelviék, *irodalmi-történeti* rokonaiknál alacsonyabb stílusregiszterbe tartoztak, témáik profánok, és szóban terjedtek. Fontos jellemzője még e szövegeknek, hogy sok esetben trágár, alulretorizált, obszcén kifejezéseket tartalmaztak. Puskin gyakran sikamlós, kétértelmű, illetlen, bizarr helyzeteket provokál, okos, élesesű figura, aki bármilyen szituációban képes verses szöveget rögtönözni, ugyanakkor durva, közönséges, szókimondó, udvariatlan, arrogáns fráterként jelenik meg.

A Puskin-anekdóták ezen, az ún. irodalmi-történeti anekdotákhoz képest fiatalabb csoportjának leírásával a kutatás adós. Elemeik, ahogy erre a Gogol-példával utaltunk, jelen voltak a nemesi réteg szóbeliségében, a *hétköznapi témájú* anekdoták pedig bizonyosan korábban is cirkuláltak az alsóbb városi néprétegek között is, talán egyikben másikkban feltűnhetett Puskin neve.²³ Miközben az 1880-as évektől az író egyre nagyobb közismertsége okán megnövekszik a Puskin-témájú hétköznapi anekdoták száma, elemeik jól láthatóvá váltak, a gyűjtésük viszont elmaradt. A városi szóbeliségben az anekdoták e válfaja egy, az etnográfia, a folklór- és az irodalomkutatás által is vagy lenézett, megvetett réteget, vagy érdektelen műfajt képviselt.²⁴ Alapvető problémát jelent máig, hogy noha számos közvetett információ áll rendelkezésre ezeknek a szórakoztató, mulattató történeteknek a létezéséről, cirkulálásáról, a szóbeli szövegek lévén igen csekély korpuszuk áll a kutatók rendelkezésre.

Ma az a néhány munka, amely jelölni, megnevezni akarja ezt a jelenséget, hol a szóbeli terjedésük okán *folklór anekdotáknak* nevezi ezeket, hol a vélt terjesztő társadalmi közeg megnevezéséből kiindulva *népi anekdotáknak*,²⁵ *hol a Puskin-alak reprezentációja szempontjából „az utca által a költőnek adott anekdotikus torzképek(nek)”*,²⁶ hol a széles körű elterjedtségük miatt *közkeletű anekdoták(nak)*,²⁷ hol stílusregiszterük és témáik okán *hétköznapi* (azaz nem

23 Valerij Szazsin bukkan egy 1857-es, kéziratos *hétköznapi anekdotagyűjteményre*, amely két Gogol-anekdótát is tartalmaz.

24 Először az 1920-as években válnak a tudományos kutatás tárgyává, mégpedig elsősorban a folklórkutatók körében. Vizsgálatuk szünetel a sztálini tudománypolitika tiltása következtében, a kutatási terület újabb lendületet az 1990-es évektől kapott.

25 И. А. Морозов és О. Е. Фролова, „Пушкин в анекдоте”, *Живая старина* 4 (1999): 21–23, 21.

26 Szőke Katalin fordítása. Az orosz eredetiben szó szerint ’trágárság, mocskos szemét’ szerepel. Andrej SZINJAVSZKIJ, *Séták Puskinnal*, ford. Szőke Katalin (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1994), 8.

27 Уо., 9.

történelmi témájú) *anekdotáknak (bütovüje anyekdotü)*.²⁸ Ha pedig a műfaj iránti megvetést összekapcsolták azzal az értékítélettel, amely a szovjet kritikában az 1920–1930-as években a *kispolgár* osztálykritikus szitokszóban összpontosult (mescsanyin, obüvatyel), *nyárspolgári/kispolgári elbeszélések (obüvatyelszkije rasszkazü)* nevet kaptak. E túl tágra vagy szűkre szabott meghatározások egyike sem alkalmas arra, hogy történetileg definiáljuk e szövegcsoportot. A terminológia „ügyetlensége” abból is fakad, hogy nem volt számottevő törekvés a csoport tudományos vizsgálatára, rendszerezésére. Kivételt képez néhány szakírás.

Az első ezek közül két folklórkutató rövid, de annál értékesebb forrásokat és példákat felsorakoztató tanulmánya. Igor Morozov és Olga Frolova *Puskin az anekdotákban* (1999) című áttekintő cikkükben a Puskin-anekdoták típusait taxonómiává építik.²⁹ Terminológiájuk szerint (1) *irodalomtörténeti*, (2) *folklór*, (3) *írói anekdotákról* beszélhetünk. Támadható pontja e rendszerezésnek, hogy nem veszi figyelembe (1) az anekdoták szoros időbeli meghatározottságát, (2) nem világos a hagyományos folklór és a XIX. század végi anekdoták közötti különbség, sőt (3) a közölt példák sokkal inkább tanúskodnak a két csoport valamiféle kontaminációjáról. Sajnos (4) a cikk nem tesz különbséget a XIX. század végi populáris ponyvaanekdota-gyűjteményekből idézett példák és az egyes városi (volt paraszti) adatközlőktől lejegyzett források között, holott a XIX. század végi Puskin-anekdotagyűjtemények a forrásaikat tekintve vegyes tartalmú „gyűjtőedényei” az anekdotáknak, és elsősorban könyvpiaci könyvtárgyként érdemes őket kezelni.³⁰

A második fontos szakírásnak Alekszandr Pancsenko irodalomtörténész munkája bizonyul. A *Puskin a szovjet folklórban* (2011) című tanulmány elméleti és módszertani elmozdulást jelent a korábbi szakirodalom megállapításaitól, amennyiben a szerző vizsgálatait kontextualista törekvések mozgatják. Felhívta a figyelmet a Puskin-művek városi tömegkultúrában való recepciójának kutatására, annak fontosságára. Ezen belül az anekdotákat a városi, alacsony műveltségű szegénylakosság (*gorodszkije nyizü*) szóbeli kultúrájának kontextusába utalja, és itt látja őket vizsgálhatónak.³¹

Úgy vélem, a kutatás fordulópontja egyértelműen Alekszandr Beluszov etnográfus, folklórkutató, irodalomtörténész nevéhez fűződik. A 2020-as évek

28 В. Н. Сажин, „Литературные и фольклорные традиции в творчестве Д.И. Хармса”, in *Литературный процесс в развитии русской культуры XVIII–XX веков: Тезисы научной конференции*, 57–61 (Таллин, 1985).

29 Морозов és Фролова, „Пушкин в анекдоте”.

30 Az utóbbiakat tárgyaló, elemző kutatást nem ismerek.

31 А. Панченко, „Пушкин в советском фольклоре”, in *Культурный палимпсест: Сборник статей к 60-летию Всеволода Евгеньевича Багно*, szerk. А. В. Лавров, 390–410 (Санкт-Петербург: Наука, 2011), 392.

elején hozzáférhetővé vált munkáiból kiderül, hogy ő az 1980-as években a *városi folklór* tematikájú egyetemi előadásaiban a témának már interdiszciplináris megközelítését szorgalmazta.³² Belouszov a szóbeli kultúra e jelenségét, az *anekdotát* elsősorban nem az irodalomtudomány szabta diszciplináris keretek felől (*beszélő, stílusréteg, forma, szerkezet, téma, narratíva, nézőpont, hős, valóságrepresentáció* stb.) vizsgálta, és ebből eredhet, hogy *nem műfaj* fogalomként értelmezte. Azt ajánlotta, hogy ezt a szóbeli alkotást egyszerre vizsgáljuk meg a *hol, a hogyan* és a *mi célból* kérdésekre adott válaszokként, azaz – teszem hozzá – egyszerre *textusként* és *praxisként*. Antropológiai és társadalomtörténeti fókuszú kutatásai e szöveg és gyakorlat létrejöttének feltételeire kérdeznék rá, azokra az adottságokra, amelyek között megszületik a produktum. Azaz arra volt kíváncsi, hogy az anekdota *hol, mi módon* és *milyen lehetőségfeltételek között* működik? Mi a szövegek helye és kapcsolata a körülvevő valósággal? Belouszov válasza: a XIX. századi orosz város, különösen a század második felének városi civilizációja, a benne élő társadalmi csoportok életmódja, mindennapi életvitele és kulturális állapota tette lehetővé, sőt gerjesztette e szövegek létrejöttét, az ún. *városi folklór* egyik legfontosabb és legkedveltebb típusaként. A kutató tehát a tradicionális folklór anekdotákról leválasztva ezt a csoportot *városi anekdotának* nevezte el. A továbbiakban ezt a terminust használom.

A városi anekdotákon belül egy külön, speciális csoportot képviselő Puskin-anekdoták vizsgálata azért is mozdulhat el így a holtpontról, mert a modernizálódó, orosz társadalom tipikusan városi jelenségeként értelmeződik. Belouszov rámutat arra, hogy a városi anekdoták mindenestül *kultúraközi jelenségként* voltak jelen a városban, amely az együttes, kollektív alkotásra különböző szűkebb és tágabb terekben biztosított lehetőséget kisebb-nagyobb közösségek találkozásához. A szabad, közvetlen, aktív és önértékű alkotáshoz a városi élet felkínálta a *világi szalonokat, a kispolgári összejöveteleket, a kaszárnyát, a bálót, a baráti italozást* és az *utcát* mint klubszerűen működő helyszínt is. A városi folklórban egymás mellett élnek a különböző társadalmi rétegek, közösségek folklórja(i) úgy, mint a katonáké, a parasztoké, a kispolgároké, a nemeseké, mesterembereké vagy az ún. iskolai (líceumi, kollégiumi, egyetemi) folklór. Ezek együttesen biztosítják a *városi folklór* társadalmi-kulturális sokféleségét, komplex rendszerét, de úgy, hogy közben állandó kapcsolatban állnak a professzionális művészeti alkotásokkal, előadásokkal: a korabeli elit irodalommal, zené-

32 Belouszov *A városi folklór* című felsőoktatási jegyzete 1987-ben jelent meg Tallinnban, *A szóbeliség műfajai: az anekdota* című írása pedig szintén Tallinnban, a Tanárképző Főiskola egyik oktatási anyagában 1989-ben. Az írások hozzáférhető kiadását lásd Белоусов, „Городской фольклор”. А. Ф. Белоусов, „Современный анекдот”, in *Культура. Литература. Фольклор*, 238–263 (Moskva: Новое Литературное Обозрение, 2023). Lásd a kötetről írott recenziómat is, jelen kötet *Szemle* fejezetében.

vel, színházzal. Egészen bizonyos, véli Belouszov, hogy a XIX. század második felében az orosz városok zenei, performatív és szöveges, szóbeli kultúrájára a professzionális művészetek komoly hatással bírtak. Átítatják a városok nyilvános közéletét, populáris kultúráját úgy, hogy a lakosok mindennapi tevékenységeikhez, ünnepeikhez, illetve szórakozásaihoz társított, azokat kísérő szövegek, dallamok, narratív játékok a folklór és a magas művészet valamiféle együttműködéséből, használatából jöttek létre. Bonyolult félirodalmi és félfolklór formák keletkeznek ebben az élő, közvetlen, szabad, kollektív kommunikációs és alkotó folyamatban. Arra, hogy az irodalom és a városi folklór közötti motívum- és szüzsécserre oda-vissza milyen vitális és virulens volt már a XIX. század első felében, Belouszov Puskin, Gogol, Dosztojevszkij és további alkotók műveit hozza fel példának.³³

A modern városi mindennapokban az anekdotáknak már nem a történelmi furcsaságok bemutatása, a múlt iránti érdeklődés kielégítése volt a funkciója (lásd a század eleji irodalmi-történelmi anekdotákat). Sokkal inkább eredtek egy tőről a pletykával, s rendkívül organikusán, gyorsan és érzékenyen alkalmazkodtak a városi életvitelhez, világképhez, kultúrához. Alapvető funkciójukká vált, hogy szórakoztassanak, mulattassanak, miközben az újdonságot és a friss híreket is továbbították. Főszereplőjük rendszerint az *osztirjak*, az éleseszű, gyorsreagálású hős, a legfőbb poétikai eszközük a szójáték, az eszes, szellemes, mulattató és rögtönzött szópárbaj, a témáik a mindennapi életből kerültek ki. A Puskin-anekdoták véleménye szerint a városi anekdotákon belül egy külön típust, az ún. *kultúr-hős-anekdoták* legarchaikusabb és máig élő ciklusát alkotják.

3. Szarapul város anekdotái Puskinról

Nyikolaj Oncsukov (1872–1942) orosz etnográfus, az Imperátori Földrajzi Társaság tagja, az 1880-as években – feltételezhetően az évtized végén – a Moszkvától keletre található szülővárosában, Szarapulban hallott Puskin-anekdotákat jegyzett le 1936-ban, a sztálini Puskin-jubileumra való készülődés évében. A kutató hat Puskin-anekdotából álló unikális lelete és jegyzetei – *Puskin a folklórban* címmel – kéziratban maradtak. Alekszandr Belouszov publikálta őket először 2001-ben.³⁴

33 A XVIII. század végén, XIX. század elején gyakran igen „nehéz szétválasztani az írott és szóbeli jelenségeket”. Белоусов, „Городской фольклор”, 138.

34 Oncsukov gyűjtésének egyik felét Belouszov publikálta, tíz évvel később a kézirat egészét Alekszandr Pancsenko adta közre. А. Ф. Белоусов, „Из истории фольклорных анекдотов о Пушкине”, in *Труды факультета этнологии*, 1 (Санкт-Петербург: Издательство Ев-

Szarapul a Káma folyó partján helyezkedik el, az Urál lábánál. A város a XIX. század közepétől erőteljes fejlődésnek indult a gőzhajózás elterjedése révén. Nem volt literátus értelmisége, sem a város környékén földbirtokokkal rendelkező nemessége. A városban a hivatalnokok és tanárok mellett elsősorban kereskedők éltek, lakosai továbbá a gyárakban dolgozókból kerültek ki.

A szarapuli anekdotákban Puskin nem egyedül szerepel, hanem egy Ivan Barkov nevű költővel párban. Ivan Barkov (1732–1768) egy korábbi század ismert és hírhedt poétája volt, a nagy tekintélynek és elismertségnek örvendő Mihail Lomonoszov (1711–1765) költő, polihisztor titkára. Barkov az illetlen viselkedésével, botrányokkal kísért életével, titokzatos körülmények között megtörtént halálával, pornográf, szeméremsertő műveivel vált ismertté, amelyek mind a mai napig az ún. *clandestinus* (potajonnaja lityeratura)³⁵ orosz irodalom kanonikus részét alkotják. Barkov legendás személyként élt a XVIII. századi pétervári folklórban, a legnépszerűbb *sut*, azaz *bohóc-költő* volt, számos anekdota őrzi a nevét.

A szarapuli anekdotákban az ún. „komoly (de buta) költő” és az őt kifigurázó okos „költő-sut” párbai zajlanak le. Az utóbbi mindig győz.

1. Puskin valamiért megharagudott Barkovra, és az első találkozásuk után megfenyegette, hogy megveri. Ezt megtudta Barkov. Megy egyszer Barkov az utcán, és látja, hogy messze szembe vele jön Puskin. Barkov megijedt és bemászott a híd alá (Péterváron történt) és amíg Puskin elhaladt, a következő verseket írta:

*Tengeri hullám alatt
Elrejtőzöm egy deszka alatt
Az üldözőm, a kínzó elöl,
Szaska Puskin, az író elöl.*³⁶

2. Puskin leült verset írni és az írta:

Ment le a nap.

Váratlanul „*kínzó szüksége támadt*”, és elment, ahogy ő maga fogalmazott „*száz százszenyre rozoga padlásszobámból, hogyha rám tör a dolog, fussak*”³⁷. Megérke-

ропейского университета в Санкт-Петербурге, 2001), 211–213; Панченко, „Пушкин в советском фольклоре”, 400–401.

35 Az orosz fogalom egyaránt vonatkozik a politikai értelemben publikálhatatlan és a priaposzi hagyományokat követő, erotikus, esetenként pornográf témák okán tiltott művek csoportjára.

36 A pravoszláv istentiszteleten elhangzó egyik éneknek a versét, az ún. *irmoszt* idézi meg. Oncsukov megjegyzése.

37 Lothár László fordításának egy átalakított változatában adom meg Puskin *Te és én* című versének sorait.

zett Barkov, látja Puskin írásának elejét és mivel rájött, hogy hova futott Puskin, hozzáírt a már leírtakhoz egy szót, „szarni”. Majd elment.

Mindkét anekdotában a két költő konfliktusa eredményeként vagy valamely hivatalos diskurzus travesztálódik – ezt látjuk az első anekdotában –, vagy eleve egy, a petroniusi hagyományokat folytató költemény válik még szókimondóbbá, és így tolódik át a határsértő, nyomdafestéket nem tűrő trágár szövegek csoportjába. Az első esetben Barkov a korabeli beszélők számára könnyen felismerhető, húsvéti pravoszláv istentiszteleten énekelt *irmosz* műfaját alakítja át úgy, hogy saját mártíriumát énekeli meg (értsd Puskin a kínozója, aki elől menekül), azaz blaszfemizálja Krisztus történetét. A második esetben Barkov pedig eleve egy olyan, publikálhatatlan Puskin-verset „alakít tovább”, amely egy jól felismerhető fiziológiás folyamatot elevenít meg a Petronius *Satyricon*-ja által ihletett irodalmi hagyományokhoz csatlakozva. Ebben az anekdotában Barkov a puskin-i költeményben csupán körülírt altesti ürítést nevezi meg nyíltan, így lesz az anekdota vaskos. A korabeli felfogás szerint Puskin *Te és én* (1824?) című verse sem politikai, sem erkölcsi tekintetében nem volt elfogadható, ugyanakkor sokszoros tükörijátékra adott lehetőséget. A prózaíró (te) és a költő (én) ellentétes, szélsőségesen más élethelyzeteinek összevetéséből felépített költeménynek, amelyet a korabeli literátusi közvélemény Puskin I. Sándor cár személye ellen írt szatírának vélt, az anekdota csupán az altesti ürítés soraira fókuszált, és ezt a momentumot aktualizálja. A puskin-i vers összetett jelentésképzése, metaforikus játéka a városi anekdotában elvész.³⁸

A fenti anekdoták – véli Oncsukov – az 1880-as évek lenyomatai. Ekkor oly erőteljesen nőtt Puskin, a „nagy, nemzeti költő” hírneve, hogy a szarapuli városi anekdotákban az egészen addig a „komoly költő” szerepben emlegetett poéták neve *helyére* Puskin neve került. E szerepkörben az elnyomó hatalmat képviseli, a népet képviselő Barkov pedig minduntalan túljár az eszén.

Így van ez a harmadik anekdotában is:

38 A legújabb kutatások szerint az 1824-re datált *Te és én* c. Puskin-szöveg először csupán 1858-ban, jóval a költő halála után jelenhetett meg nyomtatásban egy igen szűk körű, művelt olvasóközönységgel rendelkező lapban, a cenzúrát rendszeresen kijátszó, 200-300 előfizetővel rendelkező *Bibliograficseskije zapiszki*ben, vö. A. С. Пушкин, *Стихотворения: Книга первая (Михайловское. 1824–1826)*, szerk. С. В. Березкина és М. Н. Виротайнен, Полное собрание сочинений в двадцати томах 3 (Санкт-Петербург: Наука, 2019), 921–926. Ezt követően, 1861-ben *Az eltitkolt orosz irodalom* című kötetben, Londonban adták ki. A szélesebb közönség majd csak 1881-ben ismerhette meg a *Russzkij Archiv* folyóirat publikációja nyomán, ugyanakkor itt sem beszélhetünk arról, hogy a költemény tömeges ismertségre tett volna szert. Огарев, szerk., *Русская потаенная литература XIX столетия* (London, 1861), 98.

Puskin, aki az ablakban üldögélt, és meglátta az utcán közeledő Barkovot, foggott egy réz ötkopejkást, megforrósította egy gyertyánál, majd ledobta az utcára Barkovnak, hogy az felemelje és megégesse magát. Mikor Barkov odaért, rájött, hogy az ötkopejkás forró, ezért levizelte, és azt mondta: „nesze a pisám a te felforrósított ötkopekesedre”. Majd felvette az érmét, betette a zsebébe, és ott hagyta a lóvá tett Puskit.

Látni kell azonban, hogy ez az anekdota már sokkal kevésbé „specifikusan” puskin. Míg az előző születésénél mindenképpen bábáskodnia kellett egy olyan személynek, aki behatóan ismerhette a másolatokban terjedő, tiltott és eltitkolt Puskin-verseket, ez a harmadik szarapuli anekdota egy Puskitól függetlenül létező, ismert és kedvelt anekdota-történetsémára, -modellre épülhetett. Feltételezésünket visszamenőleg bizonyíthatja két későbbi forrásunk – lett és lengyel nyelven.

A lett és orosz, illetve a lengyel és orosz, azaz kevert nyelvű anekdoták lejegyzésére csaknem ötven évvel később, az 1920-as években került sor a lett Riga és Jelgava városokban és a lengyel Witowicében. Olyan településekről van szó, ahol a cári hadsereg egységei állomásoztak és/vagy orosz hivatalok (is) működtek.³⁹

Nézzük a „kihez kerül az ötkopekes?”-anekdotatípus lett nyelvű „gáláns” variánsát!

5592.

Puskinnak az volt a szokása, hogy mindent megnézett, ami az útjába került. Egyszer fiatal hölgyek ugratni akarták, és egy felhevített ötkopejkást dobtak az útjába. Puskin felemelte, de megégette az ujjait. Anélkül, hogy sokáig gondolkodott volna, levizelte az ötkopejkást, felvette, és mélyen meghajolva visszaadta a közelben álló ifjú hölgyeknek.

Lejegyezte: Peter R, Riga⁴⁰

A lengyel verzió hűbben követi a hosszabb, orosz változatot egy fordulattal a végén:

Egy másik alkalommal két *panienka* ('kisasszony', lengyel, litván – megj. K. Zs.) állt egy erkélyen. Észrevették, hogy jön Puskin. Elszaladtak, felmelegítettek egy ötkopejkás érmét, és a költő elé dobták, hogy megégesse az ujjait. Puskin oda-

39 A lett és a lengyel nyelveken lejegyzett Puskin-anekdotákat tartalmazó szövegkiadásokat Belouszov egy tanulmánya lábjegyzetében mindösszesen egy bibliográfiai adat erejéig említi. Jelen ismeretem szerint a kutató a források feldolgozását és elemzését nem végezte el.

40 Pēteris BIRKERTS, szerk., „Puškina anekdotes”, in *Latvju tautas anekdotes: nerātnās*, 595–597 (Rīgā, 1996), 596.

lépett, és mivel kitalálta, hogy miről van szó, vizelni kezdett az érmére, és azt mondta:

*Hú, nézd ezt az agyast,
Tüzelt a garast.
Ha lehül majd nekem,
jól fűti a zsebem,*

azután felvette és ment a maga útján.

Dubaniewicz beszámolója, 1922.

Feltűnő, hogy (1) ezekben az anekdotákban ugyanaz a szüzsé ismétlődik, mint a harmadik szarapuliban, csupán Puskin partnere már nem a XVIII. században ismert Barkov. A XX. század elején ezek szerint ő már a múlté, kihullott a közös kulturális tudásból. Egyértelmű tehát, hogy megváltozott kulturális, társadalmi és nyelvi környezet – feltételezhetően negyven évvel azután járunk, hogy a hétköznapi, városi anekdoták egyik hőse Puskin lett –, s ez szerepcseréssel járt. További lényegi változás, hogy (2) a Barkov által betöltött maszk Puskiné lesz, azaz Puskin játssza már el az élesnyelvű, mindenki eszén túljáró *okos költő*, a *sut*, a *trickster* szerepet. Ellenfele pedig már nem egy aktuális „komoly költő”: Puskin partnerei („ellenfelei”), az erkölcs, az illem őrei a *kisasszonyok*, a *hölgyek* lesznek. A lengyel változat, amelyben Puskin zsebre vágja az ötkopekest, ráadásul a modern városi anekdoták egy további fontos ismertetőjegyét is tartalmazza, (3) ez pedig a *rímes*, *ritmikus válasz*. Ez a csattanó, a néhány soros rigmus – a lett szövegben oroszul szerepel –, amely ebben az esetben ugyan nem, de általában a *szójáték*, a *szóvicc*, oroszul a *kalambur* formáját öltötte.

Beluszov felhívja a figyelmet, hogy míg a tradicionális folklór anekdoták a meghökkentő, paradox, különleges eseményeket leginkább *el-mesélték*, a városi anekdoták nyelvi megformáltságukban színre is vitték: létükhöz hozzátartozott a szóbeli előadásmód. Ezek „nem «rövid elbeszélések», hanem «rövid szövegek»,⁴¹ dramatizált, nemszüzsés anekdoták, amelyek általában egy elementáris jelenetből állnak. A megformáltság, a párbeszéd, csattanóval végződő anekdoták tehát már a századfordulóhoz közelebbi korszak szülöttei, az éles elméjű trickster hős szerepeltetése pedig a városi életnek a friss hírekre, pletykákra, szóbeszédre, az újdonságra való orientáltságát tükrözi.

Egyértelműen kitűnik, hogy számos esetben nem kifejezetten Puskin alakjához, életéhez, műveihez kötődő és ilyen értelemben Puskin-jellemző, „individuális” anekdoták születtek, hanem a már hosszú évtizedek óta cirkuláló városi

41 Белоусов, „Современный анекдот”, 239.

anekdotaszüzsék egy kis változtatással adódtak tovább: az alkalmazkodó, a társadalmi változásokra érzékeny műfaj bizonyos darabjainak hőse immár Puskin lett.

A szarapuli leletre visszatérve észrevehetjük, hogy egyik darabjukban már Barkov és Puskin viszonylatában is megtörténik a szerepcsere: Puskin lesz az okos, a sut-költő. Ezt az átmenetiséget – még mielőtt Barkov teljesen kihullana az anekdotákból, vagyis a városi emlékezetből – példázza az alábbi szarapuli anekdota:

Barkov a folyó partján sétált. Mikor meglátta a szembejövő Puskit, megijedt, hogy Puskin megveri őt (valamilyen lopás miatt). Barkov belegázolt a vízbe, egészen a nemi szervéig. Amikor Puskin elment mellette, Barkovon gúnyolódva azt mondta:

Barkov a vízben micsinál?
A vízben tökre tökig áll.

Puskin partnere ugyan itt még Barkov, de már fordított előjellel. Ugyanezen *geget* egy jóval később lejegyzett másik – nem szarapuli – orosz változatában találjuk meg, viszont Puskinnak már egy bizonyos cárnővel gyűlik meg a baja. A cárnő halálra ítéli, a büntetés: Puskinnak meztelenül a folyóba kell gázolnia. A cárnő ekkor egy csónakban állva arra utasítja: „Nosza, a haláloed előtt még mondj egy verset!”, Puskin erre azt válaszolja: „Puskin a vízben tökre tökig áll, a cárnő meg a csónakban, elmész te a francba / a picsába!” „Ó!” A cárnő otthagya, Puskin pedig kimászott a vízből, nem fulladt bele. Barkovot ismét az *ellentétes nem* egy képviselőjére cserélték le, de amikor még ez a változat keletkezett, úgy tűnik, fontos „követelmény” volt, hogy az őt lecserélő személy *tekintély* legyen.

Az „elmozdulás”, a szerepváltás, hogy Puskin került a trickster, azaz a *sut* szerepbe, s nem a *komoly költő*, hanem a *bohóc költő* szerepét tölti be, már az Oncsukov-gyűjteményben is megfigyelhető. Azért is páratlan ez a korpusz, mert rögzíteni tudott több időbeli fázisú anekdotát: a legarchaikusabbak mellett, amelyek még a XVIII. század végi, XIX. század eleji életmódhoz, világlátáshoz tartoztak), későbbiek is. Az 1920-as évek lengyel és lett anekdotái a fiatalabbakat „vitték” és variálták tovább.

Az ún. erotikus és szkatologikus Puskin-anekdoták a városi lakosság körében igen kedveltek voltak, írja Oncsukov. Ez az anekdotakincs – amelyből írásban lényegében szinte semmi nem maradt fenn – a „parodia sacra”, amelynek száma a kultusz erősödésével sokszorozódott. Az etnográfus a kéziratában két ilyen anekdotát ugyan megemlít és összefoglal, de az esetek legilletlenebb részleteit nem jegyezte le:

1. Puskin egy vacsorán ült. Egy jelenlévő hölgy gondolt egyet, a kenyérből galacsinokat gyúrt, és elkezdte dobálni Puskin. Puskin szétnyitott ujjaival elkapta az egyik kenyérdarabot, megdobta vele a kokettáló nőt, és azt mondta: „Hölgyem, ön jól céloz, én meg majd akkor magát négykézláb”⁴²

2. Egy vacsorán a házigazda, aki Puskin szerette volt megtréfálni, megparancsolta a szolgálónak, hogy egy tehén sült nemi szervét tálalja fel neki. Hogy ezután mit tett Puskin, egyáltalán nem tűr nyomdafestéket.⁴³

Az utóbbi anekdota vége, ha oroszul nem is, lettül azonban megőrződött:

5589.

Puskin egyszer azt mondta, amikor egy erkély alatt sétált el, ahol fiatal hölgyek ültek: „Három csillag ragyog az égen, és három pina az erkélyen”. A fiatal hölgyek összenéztek, és elhatározták, hogy bosszút állnak Puskinon. Vendégséget rendeztek, és meghívták Puskin.

Ezen egy marha sült „szerszámát” (az eredetiben itt az „uzrikti” szó szerepel – megj. K. Zs.) tálaltak fel az asztalnál kés és villa nélkül. Puskin gyorsan felfogta a helyzetet, és ott helyben, mindenki szeme láttára előhúzta a saját „szerszámát”. „Mit művel?” – sikoltoztak a fiatal hölgyek. „Kakaja zakuszka, takaja i vilka”⁴⁴ (szó szerint: 'Amilyen az előétel, olyan villa dukál hozzá', azaz „Amilyen az adjonisten, olyan a fogadjisten” – megj. K. Zs.), válaszolta Puskin nyugodtan.⁴⁵

Oncukov az anekdotákhoz fűzött kommentárjaiban megjegyzi, hogy Szarapult az 1880-as években olyan hivatalnokok alkották, akik a helyi bíróságon, a gazdasági hivatalokban, a reáلتanodában és a lánygimnáziumban dolgoztak. Valószínűsíti, hogy a Pétervárról és Moszkvából idevezényelt csinovnyikok hoz(hat)ták magukkal és terjeszthették el a városban ezeket a szövegeket.⁴⁶

Kitűnően látszik, hogy ezek a hétköznapi anekdoták szüzsévázakat és szereplehetőségeket tartalmaztak. Ezek az üres, betöltetlen, de megformált és kész maszkok, amelyek egyikébe beillesztették Puskin, valamely tradicionális, népi anekdota hőstípusának szerepköreiből kerültek ki, mint például a durva, trágár *ravasz katona*, a *bíró* vagy a *bolond*.⁴⁷ Az is megfigyelhető, hogy hosszan, gyak-

42 Lásd Панченко, „Пушкин в советском фольклоре”, 401.

43 Uo.

44 Az eredetiben is oroszul, ráadásul cirill betűkkel szerepel.

45 BIRKERTS, „Puškina anekdotes”, 596.

46 Idézi Pancsenko. Панченко, „Пушкин в советском фольклоре”, 400.

47 Lásd erről Jeleazar Meletyinszkij kutatásait. Е. М. Мелетинский, „Сказка-анекдот в системе фольклорных жанров”, in *Избранные статьи: Воспоминания*, szerk. Е. С. Ноник, 318–333 (Москва: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998).

ran évszázadokon át megőrződnek bizonyos szüzsék, amelyek, mivel a humort jelentő nyelvi elem időn kívülnek bizonyul, aktualizálásuk pusztán a hősök nevének kicserélődését jelenti.

A lett és a lengyel területeken lejegyzett Puskin-anekdóták között találunk olyan példákat, amelyek időbeli tartósságukat valószínűleg annak köszönhetik, hogy a csattanó egy egyszerű nyelvi elemre épül:

5595.

Egyszer Puskin unalmában két hölgyet követ. A hölgyek ezt észreveszik, és elhatározzák, hogy megréfélják Puskit. Bemennek a szobájukba, és krétával az ajtóra írják: „Mü obédajem!” (‘Mi ebédelünk!’) Puskin fogott egy krétát és a „Mü obédajem!” (‘Mi ebédelünk!’) szavakat átváltoztatja „Mü óbe dájom!”-re (‘Mi mindketten felkínáljuk magunkat!’). Aztán becsenget. Az egyik hölgy dühösnek tetteve magát, kinyitja az ajtót, és azt mondja Puskinnak: „Nem látja, mi van az ajtóra írva?” – „Dehogynem látom, épp azért csengettem be!” – feleli Puskin. „Mindketten felkínálkoztatok, nekem meg már régóta nem volt részem ilyenben!”

Egy orosz példa is megőrződött a XX. század elejéről:

Lányok felírták az ajtajukra azt, hogy „A bárisnyák ebédelnek (obédajut)”, azért, hogy ő [Puskin – K. Zs.] ne zavarja őket. Puskin erre fogta a krétát, és a szót kettéválasztotta: így „óbe dajut”. A nép meg olvassa és értetlenkedik: „Mi a fene, hogy a bárisnyák *óbe dajut*? *Óbe dajut!* (‘Mindketten felkínálják magukat’).⁴⁸

Nem valószínű, hogy ez az anekdota Puskin egy megtörtént esetét rögzítette volna. Erre utal egy, a *Kukolnyik-gyűjtemény*ben szereplő anekdota:

Egy kétes hírű nőszemély, még elég friss és széparcú, a felnőtt lányával, aki csinos volt, nyitott egy kifőzdét, és hogy a publikum értésére adják tevékenységük kettős jellegét, kibéreltek egy lakást egy nagy házban, amelynek sarkára kiakasztottak egy táblát: „zgyesz óbe dajut” (‘itt ebédelnek’, illetve ‘itt mindketten felkínálják magukat’).⁴⁹

48 Морозов és Фролова, „Пушкин в анекдоте”, 22.

49 Nyesztor Kukolnyik (1809-1868) költő, író jegyzetfűzetébe rögzített anekdotákról van szó. E. Курганов és Н. Охотин, szerk., *Русский литературный анекдот конца XVIII начала XIX века* (Moskva: Художественная литература, 1990), 247.

4. Városi anekdoták – paraszti anekdoták – anekdoták Puskin-életrajzához

A városi Puskin-anekdoták történetében újabb fontos változást hoz a századforduló, de főként a XX. század első évtizedei. Ekkorra egyfelől „beérnek” a Puskin-kultusz még a cári időkben megkezdett kultúraközvetítő praxisai, másfelől már lendületben lesznek a friss szovjet állam kultuszfenntartó és -terjesztő mechanizmusai, azaz mérhetővé válik a Puskin-ismeretterjesztés hatása. Egyre több, már évszázadok óta cirkuláló irodalmi-történeti és hétköznapi anekdota válik speciálisan „puskinivá”. Olyan fokú ismertsége lesz a Puskin-életrajz bizonyos elemeinek, hogy a városi lakosság valamiféle közös tudásává válnak, és az anekdotákba való beépítésük humorként tud működni. A csattanó pedig akkor működik, ha a történet a hallgatóság közös ismereteire épül.

Az egyik speciális példánk az ún. „legyek ura” anekdota. Egy archaikusabb változata a Nagy Péter korabeli, udvari bohóchoz, suthoz, Balakirjevhez kötődik.

Sut Balakirjev

[Balakirjev] egyszer azt mondta Nagy Péternek:

- Nevezzen ki legalább a legyek parancsnokának!

Nagy Péter azt válaszolta:

- Legyél a legyek parancsnoka!

A cár nagy bált tartott, tábornokok és hercegek voltak jelen. Eljött Nagy Péter is. A sut az egyik tábornokra dühös volt, szerfölött dühös. Volt neki egy három fontot nyomó bőr ostora. Járkál, nézelődik, nézelődik. Nézelődik, visszatér a tábornokhoz, és hopp, a kopasz feje búbjára ráhúz egy nagyot. Hát az lefordult a székről. Ekkor nagy kiabálás kezdődött:

- Hát te meg, mit csinálsz?

A sut azt válaszolta:

- Ó, te átkozott ribanc! Egy ilyen fejre nem ülhetsz!

Nagy Péter elmosolyodott, és egy időre békén hagyta.⁵⁰

Az anekdota variánsát Puskin szerepeltetésével az 1930-as években a volt Puskin-birtokokon gyűjtő, Olga Loman jegyezte le paraszt származású adatközlőktől:

Egyszer a cár [Puskin egy bántó rigmusáért – K. Zs] azt mondta neki: „Puskin, büntetésül mostantól csupán a legyek gazdája leszel!” Egy bálra tartottak. Hát a bálon egy légy ráült egy cári főember homlokára, egy gazdagéra, szóval egy

50 Дм. Молдавский, szerk., „Шут Балакирев”, in *Русская сатирическая сказка*, 76–78 (Москва, 1958).

ilyesféle személyére. Puskin levette magáról az övét, és egy alkalmas pillanatban homlokon csapta vele. Mindenki kiabálni kezdett: „Hogy? Mi történt? Hát te mit csinálsz?” Ő meg nyugodtan csak ezt mondta: „Ha én a legyek gazdája vagyok, akkor kergetnem is kell őket.” Hát azok ezután határozta el azt, hogy őt száműzetésbe küldik.⁵¹

A Puskin-birtokok tere a gyűjtők számára sok szempontból különösen specifikus. Az itt terjedő történetek esetében egy egészen komplex jelenségről van szó, amelynek forrása abban keresendő, hogy a literátus értelmiség évtizedeken át zarándoklatszerűen látogatta a (volt) Puskin-birtokokat és Puskin sírhelyét. Az itt élő parasztok, ahogy erre Alekszandr Pancsenko felhívja a figyelmet, több évtizeden át folyamatosan a „Puskin utáni kérdezősködés áldozatai” voltak, ilyen-olyan emlékezések, ünnepek eleinte külső szemlélői – számos sajtótudósítás maradt fenn erről az 1899-es évekből – , majd kolhoztagként már (kényszerű) résztvevői. A paraszti beszélők történeteinek, amelyeket etnográfusok az 1920-as, majd az 1930-as években jegyeztek le, jól látszik a két időpont közötti válaszok különbségében a szovjet felvilágosító munka „eredménye”. Ilyen a fenti anekdota is. Ezek sokkal inkább a városi történetek, anekdoták, a városi, értelmiségi réteg Puskin-történeteinek valamiféle átalakított „paraszti” újramondásai, mintsem „ősi”, archaikus, „eredeti” paraszttörténetek Puskinról. Egyik forrásuk az évtizedek óta terjesztett, tanított, ismert (propagandisztikus) Puskin-életrajzok, amelyek beleépülnek a városból hozott anekdotákba, és társulnak további elemekkel, például az önéletrajzoként olvasott Puskin-művek szüzséivel.

5. Városi anekdoták – a kultúrhős-ciklus

A Puskin-alak mint kultúrhős elsőbbsége a szovjet kultúrában 1937-től, a sztálini Puskin-jubileumtól kezdve vitathatatlan. Kisebb-nagyobb módosulásokkal ezt a pozícióját az 1990-es évekig megőrzi.⁵²

51 О. Ломан, „Предания о Пушкине”, *Литературный критик* 3 (1938): 183–190, 184; А. А. Анненкова, „Пушкин в «простонародном» сознании”, in *Московский пушкинист*, 74–109 (Наследие, 1996), 81, <http://feb-web.ru/feb/pushkin/serial/mp3/mp3-075-.htm?cmd=p>.

52 Tartóssága, szívóssága nemcsak ideologikus okokkal magyarázható, és nem csupán az állami kultúrpolitika monopolhelyzetű kultuszfenntartásának az eredménye. Antropológiai munkák (is) alátámasztják, hogy a költő mint alak az esztétikai értéke mellett, valamiféle ezoterikus, szakrális értéként volt jelen a szovjet társadalomban. Адоньева С. Б., „Дух Пушкина”, in *Категория настоящего времени. (Антропологические очерки)* (Санкт-Петербург, 2001), 63–76; KALAVSZKY Zsófia, „»Puskin – a kenyérünk, a vérünk, a levegőnk«: Mihail Epstejn *Új szektásság* című könyvéhez”, *2000 Irodalmi és társadalmi havi lap* 20, 4. sz. (2008): 50–57.

Álljon itt egy utolsó anekdotasor, amelynek darabjai oroszul, lettül és lengyelül is megőrződtek. A lengyel nyelvűt az 1920-as években jegyezték le:

A hadseregből hozott vagy a hivatalnokoktól kölcsönzött orosz anekdoták a falusiak között is keringtek. Ezek közül több is Puskinra vonatkozott. Az egyik szerint a költő egyszer a mohába temetkezett, és amikor a társaság többi tagja kereste „Puskin, hol vagy?“, azt válaszolta: „Vám hu ja!”⁵³ (Szó szerint a „Vo mhu ja” mondat jelentése ’A mohában vagyok’, ugyanakkor az anekdotában a szóhatárok eltolásával: „Vám hu ja!” azt jelenti, hogy ’kapjátok be’. Huj – ’férfi nemi szerv’.)

A lett változat is, amely magyarázatot is fűzött a csattanó megértéséhez, az 1920-as években került papírra:

5591.

Puskin egyszer egy vendégségben bújócskát szervezett. Mindenki elbújt, Puskin is: ő a mohába bújt. Hosszas keresés után a vendégek kiabálni kezdtek: „Puskin, hol vagy?” Puskin válaszolt, gyorsan kiejtve: „Vá mhu ja” (azaz „Vám huja”). A jelentését l. az előző anekdota végén.⁵⁴

Lejegyezte: Peter R, Riga

Úgy vélem, hogy ez az anekdota inspirálta az anekdota egy szovjet írói, majd szamizdattá vált változatát. Az 1970-es évek Szovjetuniójában Natalja Dobrohotova író és Vlagyimir Pjatnyickij képzőművész a saját szórakozásukra egy füzetbe jegyezték le, illetve rajzoltak meg ötvenöt, az anekdota és a képregény határán álló művet.⁵⁵ A *Vidám gyerekek* kéziratos gyűjteményükben *írói-képzőművészeti* anekdotákat hoztak létre. A klasszikus orosz irodalom íróit, költőit szerepeltető rövid, humoros történetek eredetileg sajátos képregényként működtek, amelyek az 1970-es évek közepétől a késő szovjet szamizdatban hatalmas népszerűségnek örvendve terjedtek el.⁵⁶ Leváltak szerzőikről, többnyire az eredeti

53 A lengyel szövegben oroszul, de lengyel átírással szerepel a csattanó: „Wa mchu ja!”. Franciszek SIELICKI, „18. Anegdoty o Puszkynie i inne”, in *Podania, legendy, anegdoty i przysłowia na Wilejszczyźnie w okresie międzywojennym*, 62–63 (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1993).

54 A lett szövegben ez cirill betűkkel, oroszul szerepel. BIRKERTS, „Puškina anekdotes”, 596.

55 Н. Доброхотова-Майкова és В. Пятницкий, „Лев Толстой очень любил детей...”: *Анекдоты о писателях, приписываемые Хармсу*, szerk. Софья Багдасарова (Moskva: Бомбора, 2020).

56 KALAVSZKY Zsófia, „A *Vidám srácok*, Harmsz és a késő szovjet szamizdat: (Н. Доброхотова-Майкова и В. Пятницкий. »Лев Толстой очень любил детей...«: Анекдоты о писателях, приписываемые Хармсу. Ред. Софья Багдасарова. Москва: Бомбора, 2020.)”, *Reciti.hu*, 2020; <https://www.reciti.hu/2020/6151>.

alkotásokból a szöveges részek hagyományozódtak tovább, és leginkább csak mint Danyiil Harmsz vagy Ál-Harmsz anekdotákként emlegették őket.⁵⁷

A gyűjtemény 9. sorszámú tagja a következő:

Az olvasó tehát csupán egy kérdést lát: „Puskin! Hol vagy?” A választ az illusztráció adja meg: Puskin dús növényzet közepén (a mohában) ül, és csak a szeméi látszanak. A göndör hajával teljesen beleolvad a környezetébe. A humorforrást nem Puskin frappáns válasza, azaz egy rögtönzött rigmus, improvizált szójáték teremt meg, hanem Puskin *térbeli elhelyezkedése*, amely a hallgatóságban aktivizálta a korábbi anekdota csattanóját. Helyzetbe került a fejformájának kontúrja, amely ekkor már több mint száz éve Puskin „vizuális márkajelzése”.

Az anekdota speciálisan puskin lett, ellentétben a XIX. század második felében terjedt változattal, amelyben a kiejtés általi tagolás ilyen vagy olyan volta eredményezte a trágár (humoros) vagy a semleges (semmitmondó) választ, azaz a lexémahatárok elcsúsztatásával kétértelmű szituáció teremtődött. Az 1970-es években keletkezett rokonában, a vizuális-verbális (képregényszerű) anekdotában már a puskin karakterjegyek egyikének segítségével – a költő egyik vizuális védjegyével – teremtették meg a szerzők a csattanót. A professzionális művészet

⁵⁷ Az orosz avantgárd egyik legkiemelkedőbb alkotója, Danyiil Harmsz (1905–1942) költő, író 1937(?)-ben kéziratban maradt *Anekdóták Puskin életéből* (így, g-vel) című ciklusáról van szó. Erről részletesen lásd KALAVSZKY Zsófia, „Kapitulálni a kultuszból: (Danyiil Harmsz: Anekdóták Puskin életéből)”, in *Emigráció – Hagyomány és megújulás a szláv népek történelmében és kultúrájában XIII.*, szerk. SZABÓ Tünde és SZILI Sándor, 102–119 (Szombathely: Szláv Történelmi és Filológiai Társaság, 2023).

és a városi folklór újabb találkozásának, együttműködésének lehetünk szemtanúi (lásd írásom elején Gogol kompilációját).

Zárlat

A fentiek fényében különösen izgalmas jelenséget képviselnek majd azok a populáris, vegyes forrású, de elsősorban gazdasági megfontolásokat szem előtt tartó tömegirodalmi, nyomtatott anekdotagyűjtemények, magyarul *ponyvák*, amelyek az 1880-as évektől „törnek be” az orosz piacra. A céljuk nem forráskiadás, de nem is az obszcén, szkatologikus városi anekdoták egybegyűjtése. Hol dilettáns, hol félprofesszionális szerkesztőik elsősorban a korabeli sajtóban és szóbeliségben keringő történeteket gyűjtik össze és alakítják át. A haszon-szerzés mellett a szórakoztató, mulattató *anekdotákból álló, kronologikusan felépített Puskin-életrajzot* kívánják olvasóik kezébe adni. Az orosz populáris és tömegkultúra történetének új dokumentumai ezek, a Puskin-életrajzírás egy igen fontos, de nem kutatott darabjai, amelyek egy további írás tárgyát alkotják.

Magyarországi populáris kultúra

Volt-e magyar énekmondás a honfoglalás korában?

A honfoglalás kori magyar zenei életről, s azon belül is az énekmondásról meglehetősen kevés információval rendelkezünk. Pedig a XIX. században, a nemzeti ébredés korában nagyon komoly erőfeszítéseket tettek ennek felfedezésére, lehetséges forrásainak megtalálására. Abban reménykedtek, hogy ha nincs is *Nibelung-énekünk* vagy *Sahnáménk*, mint a németeknek és a perzsáknak, talán a népköltészet elemeiből összeállítható valamilyen pseudo-hőseposz, mint amilyen a finnek *Kalevalája*.¹ És valóban, a magyar népköltészetnek egy különösen szép és régies rétegét képviselik az epikus énekek, a balladák. Ezek többsége azonban jól érezhetően későbbi, a feudalizmus korában gyökeredző témákat bont ki, és csak nagyon kevés olyat ismerünk, amely igazán távolra mutat, és például a hős rejtezése – mitikus alvása – szerepel benne.² Persze ezekről sem bizonyítható egyértelműen, hogy a honfoglalás kori, IX–X. századi magyarság hagyatékaik lennének.

Van azonban a magyar irodalomnak egy másik szegmense, amely szintén a távoli múltba mutathat vissza, ez pedig a históriás ének. Az első szövegek a XV. század második feléből ismertek, igazi virágkorukat pedig a XVI. században élték. A bibliai vagy antik – egyértelműen oktató célzatú – témák mellett gyakran a kortárs eseményeket vagy a magyarság korábbi történetét dolgoz-

1 ARANY János, *Naïv eposzunk: visszatekintés* (Budapest: Ráth Mór, 1899). Eredeti megjelenés: 1863.

2 A balladák átfogó elemzése: VARGYAS Lajos, „Kutatások a népballada középkori történetében: II. A honfoglalás kori hősi epika továbbélése balladáinkban”, *Ethnographia* 71 (1960): 479–523. A legkeletiesebbnek tűnő szöveg Kerekes Izsák balladája, ezt önálló kötetben elemzi: DEMÉNY István Pál, *Kerekes Izsák balladája: Összehasonlító-tipológiai tanulmány* (Bukarest: Kriterion, 1980).

ták fel, többnyire egyszerű, népi nyelven, és mindig énekelt formában. Olyan szöveg azonban, amely honfoglalás kori történetet mesélne el, és valamiféle eredetiséggel bírna – azaz nem a krónikákban olvasottak másodlagos feldolgozása lenne –, nemigen áll a rendelkezésünkre. Az egyetlen kivételt talán a Csáti Demeter nevével fémjelzett, de kivételesen archaikus megformálású *Pannóniai ének* képezi, amely a Kárpát-medence elfoglalásának egyik emblematisztikus epizódját, az úgynevezett *Fehér ló*-mondát dolgozza fel.³ Hogy azonban ez az ének mennyire lehet régi, nem tudjuk; elképzelhető, hogy csak a jól ismert XVI. századi állapothoz képest érezzük archaikusnak. Összességében tehát mind az irodalomtörténeti, mind a népköltészeti kutatások felvillantják egy esetleges korai magyar énekmondás lehetőségét, mint a ránk maradt alkotások előzményét, de igazolni mégsem tudják azt.

Az alapvető kérdés az, hogy mióta létezik magyar epikus ének: létezett-e a honfoglalás korában (IX–X. század) vagy a keresztény Árpád-korban (XI–XIII. század)? Az irodalomtörténeti érdeklődésen, az ismert magyar hagyományok múltjának kutatásán túl e kérdésnek nagyobb tétje is van: vajon az írás és olvasás széles körűvé válása előtti időszakban énekeltek-e a magyar múltról? Más-képpen fogalmazva: a szóbeliség fenntartott-e, fenntarthatott-e emlékeket a korai magyar történelemről, amelyek így azután esetleg részben belekerülhettek a magyar krónikás hagyományba is?

A válasz – fennmaradt szövegek hiányában – csak elméleti lehet, és tudományterületenként eltérőnek látszik. Az irodalom- és a zenetörténet általában számol a honfoglalás kori előzményekkel, ezzel szemben a történettudomány hosszú időn keresztül arra az álláspontra helyezkedett, hogy a szóbeliség ugyan létezhetett, de nem hordozhatott hiteles információkat, ezért számolni sem kell vele. E tekintetben csak az utóbbi években jelentek meg megengedőbb álláspontok.⁴ Magam egy krími nogáj epikus ének kapcsán korábban bemutattam, hogy a szóbeliség sok száz évig képes megőrizni egyes események emlékét meglehe-

3 A versről alkotott különböző nézőpontok: HUBERT Ildikó, „A Pannóniai ének XVIII. századi másolatai – és a belőlük levonható következtetés”, in *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, 99–104 (Budapest: Reciti, 2010); SZABADOS György, „Országot egy fehér lóért: A »Pannóniai Ének« forrásértékéről” = *Dentumoger I: Tanulmányok a korai magyar történelemről*, szerk. SUDÁR Balázs, 313–340 (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017); ÁCS Pál, „A Pannóniai ének és a honfoglalás dési emlékhelye”, in *A históriás ének: poétikai és filológiai kérdések*, szerk. SELÁF Levente (Budapest: 2023), <https://f-book.com/book/2023/A-historias-enek-kerdesek/index.php?chapter=1>.

4 VESZPRÉMY László, *Történetírás és történetírók az Árpád-kori Magyarországon (XI–XIII. század közepe)* (Budapest: Line Design Kiadó, 2019), 21–22.

tősen pontosan is. Más kérdés, hogy azt nem a mi igényeink szerint teszi, ezért nehéz kifejtetni belőle az egykori valóságot.⁵

A lehetőséget, hogy egykori énekmondóink hosszú évszázadokig fenntartották a honfoglalás korának emlékezetét, ennek fényében nem tartom elképzelhetetlennek. Ám ez csak akkor lehetséges, ha valóban működtek énekmondók a honfoglalás korában. Rájuk vonatkozó közvetlen adataink nincsenek, ezért egykori létezésük bizonyítandó kérdés. Tanulmányomban a rendelkezésre álló információkat kívánom összegyűjteni és mérlegre tenni. A kérdésnek – a kortörténet kutatási módszertanának megfelelően – több irányból eredünk a nyomába, a lehető legtöbb forrást bevonva a kutatásba. Egyfelől megpróbáljuk visszakövetni a magyar epikus énekeket, mert bár a XV. század vége előtti időből nem maradtak fenn szövegek, de utalások azért történtek rájuk. Másrészt a korai magyar művelődésről meglehetősen sok mindent elárul nyelvünk, az, hogy egyes jelenségeket milyen szóval jelölünk meg: régi magyarral-e vagy jövevényszóval, s az utóbbi esetben milyennel. Végezetül pedig mivel az énekmondás a szöveg és a zene határán egyensúlyozó műfaj, a zenetörténeti, jelen esetben a legmegfoghatóbb hangszertörténeti kérdésekkel is érdemes foglalkoznunk.

1.

Először a korai – a fennmaradt szövegek előtti – epikus énekekre történő utalásokat tekintjük át időrendben, az ismert históriás énekektől visszafelé haladva, s megpróbáljuk kitapogatni, meddig vezethető vissza ilyen módon a műfaj története. A kutatás ezekre a forrásokra már régen felfigyelt, mégis érdemes áttekintenünk őket az időbeli dimenziók fokozottabb figyelembe vétele okán.⁶ Lényeges az a kérdés is, hogy milyen viszonyban áll a mű témája a keletkezés idejével. Az ismert históriás énekek közül bő egy tucatnyi a jóval korábbi magyar történelemről beszél: ezek nem tudósító énekek, hanem éppen olyan oktató

5 SUDÁR Balázs, „Ádil szultán és az igricek »csácsgó éneke«: Egy nogáj epikus ének történeti hátteréről”, in *Folklor és történelem*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Folklor a magyar művelődéstörténetben 2, 240–267 (Budapest: Akadémiai, 2007).

6 Ezekre a kutatás régen felfigyelt, itt csak néhány jelentősebb munkát említek meg. SEBESTYÉN Gyula, „Gyászmagyarok: Adalékok a középkori énekmondók történetéhez”, *Ethnographia* 11 (1900): 1–11, 49–55; SZABOLCSI Bence, „A középkori magyar énekmondók kérdéséhez”, in SZABOLCSI Bence, *A magyar zene évszázadai I.*, kiad. BÓNIS Ferenc, 21–35 (Budapest: Zeneműkiadó, 1959); JAKUBOVICH Emil, „Honfoglaláskori hősi énekeink előadásformájához”, *Magyar Nyelv* 27 (1931): 265–276; FALVY Zoltán, „Énekmondók a középkori Magyarországon”, *Filológiai Közlöny* 7 (1961), 86–106; ZOLNAY László, *A magyar muzsika régi századaiból* (Budapest: Magvető, 1977), 273–309; RAJECZKY Benjamin, szerk., *Magyarország zenetörténete I. Középkor* (Budapest: Akadémiai, 1988), 94–101, 478–486. A továbbiakban: MZT I.

célzatú alkotások, mint a bibliai históriák. Mint majd látni fogjuk, Mátyás király idejében ugyan virágzott az énekmondás, mégis egy sor ének született róla és koráról a XVI. század közepén. Ezek értelemszerűen nem saját tapasztalatból fakadtak, hanem olvasmányélmények megverselt feldolgozásai. Kérdéses, hogy ez a gyakorlat – az olvasmányok visszaforgatása az oralitásba – mennyire lehet régi. Az bizonyos, hogy a reformáció nagymértékben felerősítette ezt a folyamatot, de minden további nélkül létezhetett már korábban is. Éppen a magyar történelemmel kapcsolatban azonban lehetnek kételyeink: vajon volt-e egyáltalán írásban rögzített formája azoknak a történeteknek, amelyekről énekeltek?

Mindezek után lássuk az adatokat! A humanista történetíró, Galeotto Marzio (1427 k.–1497) a XV. század végén azt tapasztalta, hogy „vannak ugyanis muzsikuskok, és hegedűsök, akik a hősök tetteit az asztalnál lant kíséretével anyanyelvükön éneklék el” (*Sunt enim ibi musici et citharoedi, qui fortium gesta in lingua patria ad mensam in lyra decantant*).⁷ A Bécsben tevékenykedő Johannes Cuspinianus (1473–1529) is hallott ezekről: a magyarok

naponta csaptak össze a törökkel úgy, hogy mindig győzelmesek voltak olyannyira, hogy kiváló tetteiket ma is lant mellett éneklék. Ugyanis nem szerelmes cantilénákat dalolgattak mindenfelé, mint nálunk [Bécsben], hanem a vitéz férfiak cselekedeteit: Hunyadi Jánosét, Mátyásét, Kinizsi Pálét és az idősebb Báthori Istvánét.⁸

Egy másik olasz történetíró, Antonio Bonfini (1427–1502) feljegyezte, hogy Mátyás hadvezérének, Kinizsi Pálnak a török felett aratott kenyérmezei győzelme után (1479) már a csatamezőn keletkeztek énekek.⁹ Egy ténylegesen fennmaradt szöveget ismerünk Mátyás király boszniai hadjáratáról (*Szabács viadala*, 1476), amely azonban kétséges, hogy a magyar énekmondó hagyományokban gyökerezdik,¹⁰ egy másik, rövid, mindössze két soros töredék pedig a jajcai vár visz-

7 ZOLNAY, *A magyar muzsika...*, 284–285; SZABOLCSI, „A középkori magyar...”, 32.

8 SÓTÉR István, főszerk., *A magyar irodalom története, 1: 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor (Budapest: Akadémiai, 1978), 180.

9 „*Coena non sine militari cantu transacta, incomposito extemporalique carmine ducum procerumque laudes concinuerunt*”, idézi SZABOLCSI, „A középkori magyar...” 32.

10 Az évszázados vita Bognár Péter által javasolt frappáns megoldása: a szöveg hiteles, de nem magyar anyanyelvű szerző alkotása. BOGNÁR Péter és HORVÁTH Iván, „Szabács viadala”, in MADAS Edit, szerk., „Látjátok feleim...”: *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig: Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29. – 2010. február 28.*, 151–157 (Budapest: OSZK, 2009). Újabb összefoglalás: BOGNÁR Péter, *A régi magyar párrímköltészet német vonatkozásai*, Információtörténeti műhely (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2016).

szafoglalásáról (1463) maradt fenn jóval későbbi idézet formájában, de esetleg szintén korabeli darabként.¹¹

A XV. század első felében élt Tar Lőrincről is született valamikor egy epikus ének, amely a magyar nemes „pokoljárását” örökítette meg Írországbán, amikor meglátogatta Szent Patrik purgatóriumát (1411). Az éneket 150 évvel az események után a legjelesebb XVI. századi énekmondó, Tinódi Sebestyén használta fel: a történetet saját bevallása szerint „éneken hallotta” – azaz nem olvasta valahol –, és valószínűleg jelentős részét bele is építette saját művébe (1552 k.).¹² Nem lehetetlen, hogy az eredeti versnek egy része latin fordításban is fennmaradt.¹³ Tinódi közlése megengedi, hogy ebben az esetben eredeti, azaz nem másodlagosan, olvasott szöveg alapján elkészült énekekre gondoljunk.

XIV. századi eseményeket tárgyaló énekekről két bizonytalan adatunk van. Mátyás király magyar történetírója, Thuróczi János szerint egy ének Hédervári Kont Istvánnak és társainak a lázadását és a kivégzését mesélte el (1388): „Kont István vitéz; dicső és hírneves volt minden magyarok között, virtusa és vitézsége ma is emlékezetes; nemcsak szóbeszéd tárgya, de lantpengetés mellett is éneklik” (*resonanti lira canit*).¹⁴ Itt tehát a lejegyző és az esemény között egy évszázad telt el. Az I. Károly király (1308–1342) és családja ellen elkövetett merénylet (1330) után kivégzett Zách Felicián és családja történetét pedig még a XVI. század végén is énekelték („De szájról szájra jár a hír, és a hegedősök lant mellett éneklik”; „*et a cytharedis ad lyram cantitur*”).¹⁵ Kérdéses persze, hogy ezek az énekek valójában mikor keletkeztek, hiszen minden további nélkül elképzelhető, hogy jóval az elbeszélte események után. Elgondolkodtató, hogy mindkét ének a fennálló királyi hatalom elleni lázadásról szólt, s amennyiben a lázadók pártját fogták, inkább későbbi keletkezésükre gondolhatunk – az uralkodók aligha túrték volna el efféle szövegek terjesztését –, ha viszont elrettentő példának szánták őket, akkor sokkal inkább gondolhatunk kortárs alkotásokra.¹⁶ Érdekes módon a korábbi uralkodókról, a keresztény Árpád-házi királyokról nem ismerünk históriás énekeket – még utalás szinten sem – a saját korukból. A felsorolt adatok tehát elsősorban azt mutatják, hogy a XV. század

11 A szöveget Zrínyi Miklós jegyezte le kétszáz évvel az események után. GERÉZDI Rabán, „Az úgynevezett jajcai ének-töredék”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 67 (1963): 718–720.

12 SZILÁDY Áron, kiad., *1540–1575 (Nagybánkai Mátyás, Siklói Mihály, Végkecskeméti Mihály, Battyáni Orbán, Tolnai György, Három névtelen, Ilosvai Selymes Péter)*, Régi magyar költők Tára: XVI. századbeli magyar költők művei 3 (Budapest: MTA, 1883), 357.

13 SZÉCHY Károly, „Adalékok a régibb magyar irodalomhoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 6 (1896): 400–403. A szöveget az 1520-as években jegyezték le.

14 THURÓCZI János, *Magyar Krónika*, ford. GERÉB László (Budapest: Helikon, 1957), 76.

15 Istvánffy Miklós feljegyzése. Georgius FEJÉR, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, Tomi VIII, Vol. 3 (Buda: Typ. typogr. reg. universit. Hung., 1832), 427.

16 E szempontra B. Szabó János hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök neki.

második felében, Mátyás király korában Magyarországon virágzott az epikus énekköltészet, ám a korábbi időszakokra vonatkozóan csak nagyon bizonytalan információkkal rendelkezünk.

Ezzel szemben a magyar krónikás hagyományban számos utalás történik jóval korábbra mutató, a honfoglalás kori eseményeket megörökítő énekekre. Mivel itt gyakran egymásra épülő forrásokról van szó, az időrendet megfordítjuk, és a koraiaktól haladunk időben előrefelé, hiszen egy-egy mű keletkezésének a pillanata ezekben az esetekben korántsem azonos az információ keletkezésének, első lejegyzésének az időpontjával. Az első olyan történetíró, akinek műve fenn is maradt, Anonymus például kifejezetten sokszor megemlékezik az énekmondók alávaló – „csacsogó” – énekeiről (*cantus garrulus*), igaz, megbízhatatlannak tartja őket, és elhatárolódik tőlük. Időnkénti szenvedélyes kirohanásai azonban éppen ennek az énekmondó hagyománynak az erősségét igazolják, és azt a tényt, hogy az ő korában, a XII–XIII. század fordulóján még bőven énekeltek a honfoglalás eseményeiről. Anonymus már műve prólogusában megemlíti őket, azt állítva, hogy ezeket nem használta fel műve megírása során.¹⁷ Nemzettségét azután többször is megerősíti:

Ha akadna bárki, aki a magyarok harcainak és hőstetteinek jelen írásunk alapján nem adna hitelt, úgy higgyen az igricek csacsogó énekeinek (*credite garrulus cantibus ioculatorum*) és a parasztok csalfa történeteinek. Ezek a magyarok harcait és hőstetteit mind a mai napig megmentették a feledéstől.¹⁸

Azután persze Anonymus mégiscsak felhasználta ezeket az énekeket:

Tétény hírnevet és földet akart szerezni magának. Mint igriceink manapság mondják: Mindnyájan ők földeket szerzének, és maguknak hírt, nevet nyerének. (*Ut dicunt nostri ioculatores: Omnes loca sibi aquirebant, | Et nomen bonum accipiebant.*)¹⁹

17 „Illetlen és méltatlan dolognak tartanám, hogy Magyarország kiváló nemzete eredetét, hősi cselekedeteit a parasztok csalfa történeteiből vagy az igricek fecsegő énekeiből, mintegy álmokképekben ismerje meg.” ANONYMUS, *Magyarok cselekedetei* – KÉZAI Simon, *Magyarok cselekedetei*, ford. VESZPRÉMY László és BOLLÓK János Budapest: Osiris, 1999), 10; Emericus SZENTPÉTERY, ed., *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, Edendo operi praefuit (Budapest: MTA, 1937), 1:33–34. A továbbiakban: SRH I.

18 ANONYMUS és KÉZAI, *Magyarok cselekedetei...*, 37; SRH I, 87.

19 ANONYMUS és KÉZAI, *Magyarok cselekedetei...*, 27; SRH I, 65.

Itt tehát még idéz is egy kortárs énekmondótól, persze latinul, és így nem tudhatjuk, hogy magyarul hogyan szólt az ének, de többen feltételezték, hogy Anonymus fogalmazása afféle „műfordítás” is lehetne, hiszen rímelő sorpárként is olvashatjuk.

Tanulságos egy magyar vitéz, Botond bizánci kalandjának a leírása is. Anonymus éppen csak megemlíti: „Én azonban ezt e művembe nem akartam bevenni, mivel a történetírók egyetlen könyvében sem bukkantam nyomára, csakis a parasztok csalfa történeteiben hallottam róla”.²⁰ Ezek szerint meséltek – és a szöveggörnyezet alapján talán énekeltek – Botondról. Közeli egy évszázaddal később azután (1282 k.) egy másik krónikás, Kézai Simon részletesen leírta az eseményeket, valószínűleg éppen a szájhagyomány alapján. Figyelemre méltó, hogy míg művében a honfoglalás történetét rendkívül szűkszavúan beszélt el, ezt a valójában nem túl lényeges epizódot kifejezetten részletesen – a kor eseményei közül messze a leghosszabban – írta le, már-már irodalmi igénnyel.²¹

A XIV. századi krónikakompozíció szintén több tanulsággal szolgál. Egyrészt okkal feltételezhető, hogy a szöveg egyes részei jóval korábban – egyes kutatók szerint akár a XI. században – keletkeztek, de ezt a minket érdeklő részletekről sem lehet egyértelműen bizonyítani.²² A szövegcsalád egyik első példánya, a *Képes Krónika* (1358) a magyarok hét honfoglaló vezére kapcsán azt írja, hogy

mert a világi embereknek valamiképpen sajátjuk az öntelt dicsekvés, hogy többet mutassanak magukról, mint amennyit mások föltételeznek róluk, ezért az a hét kapitány énekeket szerzett magáról (*de se ipsi cantilenas componentes*), s ezeket a maguk körében énekellették hiú dicsekvésből, nevük népszerűsítése végett, s mintegy azért, hogy ezeknek hallatán az utódaik nagyképpen hetvenkedhesse- nek szomszédaik és barátaik előtt.²³

E sorok hasonlóan szerepelnek a szövegcsalád többi darabjában is, de létezik egy láthatóan ide tartozó, mégis egészen eltérő értelmű variáns is a XIV. század közepén keletkezett *Pozsonyi krónikában*. Ez az augsburgi vereség (955) után levágott füllel hazaküldött hét magyar rabhoz, az úgynevezett gyászmagyarokhoz köti az énekek keletkezését, és nyíltan vitatkozik a többi szövegvariánssal. A szerző őket tekinti a hétmagyarnak, nem a kapitányokat, és az énekek szer-

20 ANONYMUS ÉS KÉZAI, *Magyarok cselekedetei...*, 37; SRH I, 87.

21 ANONYMUS ÉS KÉZAI, *Magyarok cselekedetei...*, 107; SRH I, 171–172.

22 Az ún. ősgeszta kérdése a magyar történettudomány egyik hosszú vitája volt, de a számos felhozott szempont ellenére szilárd eredményekre nem jutott.

23 SZOVÁK KORNÉL ÉS VESZPRÉMY LÁSZLÓ, kiad., *Képes krónika*, Millenniumi magyar történelem: Források (Budapest: Osiris, 2004).

zőinek is őket teszi meg: ők és leszármazottaik a „sátrak közt járva” énekelik a történetüket, míg Szent István király le nem telepíti őket.²⁴ E történetet sok félreértés terheli, és egyértelműen másodlagos keletkezésűnek tekinthetjük, ezért a korai énekmondók kutatása során a továbbiakban eltekinthetünk tőle. Az eredeti szöveg nagy bizonyossággal arról beszélt, hogy a vezérek énekeltek magukról énekeket.²⁵

Létezik egy olyan rövid krónika-kivonat is a XV. századi második feléből, amely egészen különleges információkat tartalmaz, mégpedig egészen szokatlan helyen. A magyarok két bejövetelével kapcsolatos dátumok felsorolása után szerepel a következő mondat: „Hasonlóképp a hét dalban, amelyeket a magyarok a hét kapitányról énekelni szoktak, erről az Árpádról [az áll], hogy a havasokban sok drágakő volt található, és az említett Árpád a legerősebb nyakú ló nyergében ült”.²⁶ A nehezen értelmezhető, talán hibásan ránk maradt szöveg tehát egy kifejezetten Árpád vezérről és a Kárpátokon való átkelésről szóló énekről tudósít, amelyről máshol nincsen szó. Teszi mindezt meglehetősen hitelesen, olyan részleteket említve, amelyeknek nincsen semmi jelentősége a szöveg kontextusában. Mivel e krónika több egyedi, sajátos többletet tartalmaz az ismert szövegekhez képest – illetve a máshonnan ismert többletek sem szerepelnek együttesen egyetlen más szövegben sem –, feltehető, hogy egy korábbi, mára fenn nem maradt szövegvariáns kivonatának tekinthetjük.²⁷

A honfoglaló vezérekről szóló énekek létét erősítheti egyébként Anonymus fentebb említett, szó szerint idézett sorpárja is, amely az egyik vezető, Tétény történetébe ágyazva szerepel.

A magyar krónikás hagyomány adatai tehát sokrétűen igazolják, szerzőik pedig magától értetődőnek tekintik az Árpád-kori magyar énekmondók működését, és egyúttal azt is, hogy a honfoglalás koráról tartottak fenn történeteket. Ez azért lényeges, mert ebben az esetben – a későbbi korokkal ellentétben – kizárhatjuk, hogy az előadók ezeket a szövegeket olvasmányélményeik alapján alkották volna meg. A legegyszerűbb mégiscsak annak a feltételezése, hogy ezek a művek a honfoglalás korától öröklődtek a XII–XIII. századig, amíg a krónikáírók fülébe is eljutottak.

24 KULCSÁR Péter, kiad., *Krónikáink magyarul*, 3 köt. (Budapest: Balassi, 2006), 3/1:36.

25 A szöveghely elemzése: JAKUBOVICH, „Honfoglaláskori hősi énekeink...”, 266–268; SEBES-
TYÉN, „Gyászmagyarok...”, 1–11.

26 MIKÓ Gábor, „Élt-e valaha Szent István fia, Ottó herceg?: Egy ismeretlen 15. századi krónika tanúskodása”, *Történelmi Szemle* 55 (2013), 1–22, 16. „*Item in septem cantilenis, quae de septem capitaneis decantari Hungari solebant, de ipso Arpad, quod de montibus niveis plures gemmati fundarentur, et super emissarium habentem cervicem pinguisimam ipse Arpad insideret.*” Mikó Gábornak köszönöm a szövegről nyújtott felvilágosításait.

27 A krónika törzsszövege a Knauz-krónikával áll szoros rokonságban, de ahhoz képest többletinformációkat tartalmaz. Uo.

2.

Következő forráscsoportunkat a nyelvészeti adatok képezik. Az énekmondókat Anonymus a latin *ioculator* szóval illeti, amely más forrásokban, például jogi iratokban is előfordul.²⁸ A pozsonyi várispánság tartozéka volt például az Igrickarcsa nevű falu, amelynek jokulátorok voltak a lakosai (adatok: 1244, 1253, 1329).²⁹ Egy másik, királyi jokulátorok lakta falu Zala megyében volt (adatok: 1251, 1255, 1256, 1260, 1271).³⁰ 1296-ban egy jokulátornak a Veszprém megyei Köveskál határában volt birtoka. 1263-ban a Zólyom megyei Vészveresen, 1288-ban a somogy megyei Endréd közelében említenek birtokos királyi jokulátort.³¹ A jokulátor ugyan a középkori latinságban meglehetősen tág értelmű kifejezés, és bizonyára a középkori Magyarországon is az volt, de Anonymus műve alapján az bizonyos, hogy a történeti tárgyú énekek előadásával foglalkozó előadókat (is) ezzel jelölték. Az oklevelek pedig időnként kifejezetten királyi jokulátorokról (*ioculatoribus Regis, jocularores nostri*) írnak, akik egyúttal birtokosok is (pl. *quandam terram ioculatorum nostrorum Igrichy uocatam*),³² sőt, birtokokat kapnak,³³ tehát komoly társadalmi megbecsültséggel rendelkeztek, így egyértelműen nem közönséges vándorzenészekről volt szó. Ez a megbecsültség összefügghet társadalmi szerepükkel, azzal, hogy ők voltak az előkelő családok, sőt az uralkodói dinasztia emlékezetének őrei, afféle professzionális emlékezők. Ennek az írásbeliség csekély mértéke mellett különösen nagy jelentősége volt, ahogy más hasonló társadalmakban is megfigyelhető. Arról, hogy ezt a funkciót a magyar előkelők is fontosnak tartották, a fentebb idézett krónikarészlet vall, amely azt állítja, hogy a vezérek magukról költöttek énekeket, hogy hírnevük fennmaradjon. Egy halvány nyomunk későbbbről is van: a *Stájer rímes krónika* alapján feltehető, hogy Kőszegi Iván a XIII. század végén saját – német – énekmondót tartott maga mellett (Wachtelsack Péter).³⁴

A jokulátorok működéséről másféle adataink is vannak. Az 1279. évi budai zsinat például megtiltotta az egyházi személyeknek, hogy – többek között – jokulátorokat hallgassanak,³⁵ és közel 250 évvel korábban erre panaszkodott

28 A legjobb gyűjtés: SZABOLCSI, „A középkori magyar énekmondók...”, 21–35.

29 Ma Sípokarcsa, amely Egyházkarcsához tartozik (Kostolné Kračany Szlovákiában).

30 Ma Zalaigrice. Az oklevél regesztája: Szőcs Tibor, *Az Árpád-kori országbírók, udvarbírók és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke* (Budapest: Magyar Országos Levéltár, 2020), 55.

31 ZOLNAY, *A magyar muzsika régi...*, 288–294.

32 III. András oklevele. Közli: SZABOLCSI, „A középkori magyar énekmondók...”, 26.

33 Zumbot (Szombat) iaculator, Mária királynétól, IV. Béla feleségétől Urbana birtokot kapja. Uo.

34 OTTOKAR, aus der Gaal, *Stájer rímes krónika*, ford. BAGI Dániel (Budapest: HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2023), 57.

35 SZABOLCSI, „A középkori magyar énekmondók...”, 26.

Szent Gellért püspök is értekezésében („a papok szeretik a jokulátorokat”).³⁶ Az persze lehetséges, hogy e kárhoztatott jokulátorok mulattatók, és nem az epikus énekek előadói voltak, de ez utóbbi sem lehetetlen: Anonymus és Kézai Simon is a klérus tagjai voltak, és ők biztosan hallgattak énekmondókat. Anonymus szerint egyébként a magyarok mulatozásához hozzátartoztak a jokulátorok: „kobzok és sípok édes hangzású dallamait, igricek számtalan énekét hallgatva” (*atque dulces sonos cythararum et fistularum cum omnibus cantibus ioculatorum*) – írja Árpád vezér és társai óbudai ünnepléséről.³⁷

A latin szövegek tehát az énekmondókat *ioculator*nak, az énekeket *cantilenának* vagy *carminának* nevezik. De vajon mi lehetett a magyar nevük? Az epikus énekek általános elnevezése a XVI. században a *história* vagy *históriás ének*, amely azonban bizonyosan nem a régi magyar megnevezése az ilyen jellegű műveknek, amelyeket gyakran egészen egyszerűen *ének*nek hívnak, akár csak a latinban.³⁸ A kérdéskörhöz kötődik azonban egy sokkal régiesebbnek tűnő – egyébként nem túl gyakran előforduló, ma viszont kifejezetten elterjedt – kifejezésünk is: az *énekmondó*. Első általam ismert előfordulása viszonylag kései, 1593-ból való; Póli István így szólítja meg *históriás éneke* zárlatában a közönségét: „Inkább az nagy pohárt az énekmondónak jó boroddal megtöltсед.”³⁹ Jó ötven évvel később egy ismeretlen szerző *katonaénekében* a vers végén szintén e szóval utal önmagára:

Az ki ezt hallgatja, s vitéz akar lenni,
Az énekmondónak kész legyen pénzt adni! (1648)⁴⁰

Ezek a sorok az előadóra utalnak vissza, arra a személyre, aki énekével szóragoztatja a többieket. Innen nézve lehet, hogy akár egyfajta foglalkozásnévnek is tekinthetők már ekkor, s nem csupán annyit jelentenek, hogy ’aki énekel’.

36 ZOLNAY, *A magyar muzsika régi...*, 282; KARÁCSONYI Béla és SZEGFÜ László, ford., kiad., *Deliberatio Gerardi Moresanae aecclesiae episcopi supra hymnum trium puerorum / Elmélkedés. Gellért, a marosi egyház püspöke a három fiú himnuszáról* (Szeged: Scriptorum, 1999), 100–101.

37 ANONYMUS és KÉZAI, *Magyarok cselekedetei...*; SRH I, 94.

38 PAP Balázs, *Históriák és énekek* (Pécs: Pro Pannonia, 2015), 7–59.

39 Póli István, *Jovenianus császár históriája* (1593); ORLOVSZKY Géza, kiad., *1587–1600 (Illyefalvi István, Cserényi Mihály, Csáktornyai Mátyás, Póli István, Beythe István, Baranyai Decsi János, Ceglédi Nyíri János, Munkácsi János és ismeretlen szerzők históriái, Telegdy Kata verses levele, Fortuna sorsvetőkönyv, naptárversek)*, Régi magyar költők tára: XVI. század 12 (Budapest: Balassi Kiadó, 2004), 336.

40 *Cantio militis (Zöldítsed, Úristen, hamar az erdőket)*; *Szentsei-daloskönyv*, 1704 előtt. VARGA Imre, kiad., *A két Rákóczi György korának költészete, 1630–1660*, Régi magyar költők tára: XVII. század 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977), 106. sz.

Erre utalhat az a tény, hogy a szóösszetétel (ének + mondani) képzése kifejezetten régies, Györffy György az Árpád-kori foglalkozásnevek között jó csokorra való hasonló szerkezetűt említ: *boradó, márcadó* ('méhsörrel adózó'), *mézadó, mézmnivelő, disznóóvó, bivalyóvó, erdőóvó, kenyérsütő, kővágó, (vas)verő, szállásadó, tömlőcővó*.⁴¹ De ide sorolhatók a késő középkorból ismert -gyártók/-jártók is: *pajzsgyártó, asztalgyártó, kannagyártó, nyereggyártó, szíjjártó* stb., ráadásul e képzési mód ma is aktív (például: *jegyvizsgáló*). Ezek közé tehát tökéletesen illeszkedik az *énekmondó* is, s bár a példák a szó keletkezési idejéhez nem visznek közelebb, de nem zárják ki annak korai voltát sem.

Valamivel többet mond a kifejezés módja, az, hogy az éneklést a *mondani* igével fejezik ki. E szókapcsolat jóval korábban és szélesebb körben adatolható a magyar nyelvben, mint maga az énekmondó. Első példái a XV. század közepéről valók, a *Huszita Bibliában* eléggé gyakran előfordul, a XVI. században pedig kifejezetten elterjedt: „éneket mondok teneked”, „Énekljetez Istennek, és éneket mondjatok ő nevének!” (ún. *Huszita Biblia*),⁴² „Szép éneket hálaadással mondjunk” (Batthyány Orbán); „Új éneket mondjunk az mi Istenünknek” (Sztárai Mihály).⁴³ E példák a szókapcsolat magyar nyelvi beágyazottságát mutatják, s mivel magyar nyelvű szövegek korábbi időszakból igen csekély számban állnak rendelkezésre, nem zárják ki annak régiségét sem.

A kifejezés régiségére azonban egészen másféle megfontolás is mutat: míg máshol nemigen találunk hasonló szerkezetű kifejezéseket, a török nyelvekben általánosan elterjedtek a hasonló szerkezetű összetételek. A mai törökországi törökben bármiféle műfaj éneklését a *söylemek* 'mondani' igével fejezik ki: *türkü söylemek* ('népdalt énekelni'), *şarkı söylemek* ('dalt énekelni'), *destan söylemek* ('epikus éneket énekelni'). Ugyanílyen szerkezetűek az özbegben a *kusik ayt-*, a kazakban az *en ajtu-* (*ән аұты*), a türkmemben *aydym aytmak* kifejezések, amelyekben a különféle ének jelentésű szavakhoz az igen régi 'mondani' (*ayt-*) ige társul. Ezekben az esetekben különböző szavak használatával, de azonos – és a

41 GYÖRFFY György, „Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez”, *Történelmi Szemle* 15 (1972): 290–292; HECKENAST Gusztáv, *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban*, Értekezések a történeti tudományok köréből: Új sorozat 53 (Budapest: Akadémiai, 1970), 131.

42 KOROMPAY Klára, kiad., *Apor-kódex: Ómagyar zsolttárok* (Budapest: Balassi, 2021), 49, 55, 60, 62.

43 SZILÁDY Áron, kiad., *1540–1575 (Nagybánkai Mátyás, Siklósi Mihály, Végkecskeméti Mihály, Batthyány Orbán, Tolnai György, Ilosvai Selymes Péter és három névtelen)*, Régi magyar költők tára: XVI. század 4 (Budapest: MTA, 1883), 56; SZILÁDY Áron, kiad., *1545–1559 (Szegei Kis István, Sziráki Balázs, Armbrust Kristóf, Mádai Mihály, Sarlóközi Névtelen, Ráskai Gáspár, Gyulai István, Heltai Gáspár, Töke Ferencz, Szegei András, Paniti János, Szepetneki János, Szegei Gergely, Pap Benedek, Barát István, Nagyfalvi György, Vilmányi Libécz Mihály, Békési Balázs, Névtelenek)*, Régi magyar költők tára: XVI. század 5 (Budapest: MTA, 1896), 155.

magyaréval egyező – nyelvi logikával fejezik ki az éneklés fogalmát, miközben ez más nyelvekben nem tűnik jellemzőnek. A török–magyar nyelvi kapcsolatok erősségének ismeretében, a hasonló – azonos logikára épülő, egymás tükröző – szókapcsolatok fényében ezt nem tekinthetjük véletlen egybeesésnek, és a kifejezési mód régiségére utaló jelnek tarthatjuk. Itt tehát egy, az énekmondással kapcsolatos kifejezésünk sztyeppeti, török kapcsolatrendszere sejlik fel, amely így a honfoglalás előtti időkbe mutat vissza.

3.

Kérdésünk megközelítésének harmadik lehetőségét az énekmondáshoz használt hangszerek kínálják. Míg a dallamokról vagy az előadás módjáról semmit sem tudunk, a hangszerekről forrásaink ha ritkán is, de megemlékeznek. Leggyakrabban és legkorábban talán a *cithara* / *cythara* fordul elő, amely már Anonymusnál is szerepel (*atque dulces sonos cythararum*). Bár a különféle szótárak hezitálnak a hangszernevek fordításával kapcsolatban, a *cithara* esetében viszonylag gyakran szerepel a *hegedű/hegedő*. Ha azonban az élő szövegek felé fordulunk, akkor például a bibliafordításokban szinte teljesen egységesen a *hegedűt/hegedőt* fogjuk megtalálni. (Király Péter egyetlen esetben tudta kimutatni a 'lant' értelmet, a *Németújvári glosszákb*an, de ott sem egységesen.)⁴⁴ Ez azt mutatja, hogy amióta ilyen jellegű szövegeink vannak – a XV. század közepétől –, a *cithara* fordításának valójában e szót tekintették. (A példákat lásd a függelékben.) A *cithara* helyét a latinságban a Biblia biztosította, mivel a Vulgata számos helyén szerepel: ezért fog feltűnni Szent Gellért *Deliberatió*jában is.⁴⁵ És ezért kerül bele a korai nyelvemlékeinkbe is, hiszen azok éppen vallási szövegek. Így azután igen gyakori az „Istent dicsérni hegedűben” (azaz hegedűvel) kifejezés és természetesen Dávid király is hegedűsként tűnik fel. Ez egyértelműen mutatja, hogy a *hegedős*, *hegedűs* kifejezés nem lekicsinylő értelmű a korban, szemben a hegedősökről kialakított későbbi képpel:⁴⁶ hiszen a zsoldáros királyra

44 KIRÁLY Péter, *A lantjáték Magyarországon a XV. századtól a XVII. század közepéig*, Humanizmus és reformáció 22 (Budapest: Balassi, 1995), 26. Ám az idézett mű névhasználata sem egyértelmű, hiszen máshol ez olvasható: „Cithera [hegedw], et lyra [cintorna] et tympanum, et tibia (siph)”. SZILÁDY Áron, kiad., *Sermones Dominicales: Két XV. századból származó magyar glosszák latin codex*, (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1910), 2:475.

45 KARÁCSONYI és SZEGFŰ, kiad., *Deliberatio...*, 100–101.

46 A kérdés újrafelvetése: VADAI István, „A Pajkos ének szerzője”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 3., szerk. Csörsz Rumen István, 105–131 (Budapest: Reciti, 2014); PAP, *Históriák és énekek*, 171–201.

minden további nélkül éppen ezt a kifejezést használják, még maga Tinódi is („Dávid hegedős mast es ez világban”).⁴⁷

Hegedűsök a XIV. század vége óta bukkannak fel forrásainkban, de onnantól nagy számban.⁴⁸ Maga a *hegedű* szó ismertlen eredetű a magyar nyelvben, más nyelvekben nincs párhuzama.⁴⁹ Régiségét, a magyar nyelvben való mély gyökereit mutatja, hogy végül a vonós hangszerek nevévé vált, amelyek jelölésére így nem vettük át az Európában általánosan elterjedt *fidula/viella/viola* szót, ahogy számos másik hangszernév – a lant, a kvinterna/kintorna vagy a trombita – esetében történt.

A hegedű névvel jelölt hangszer első leírása csak a XVII. század végéről ismert, ekkor vonós hangszert értettek rajta – ahogy ma is –, és megkülönböztettek német, lengyel és magyar hegedűket. Csakhogy a középkori *cithara* pengetős hangszer volt,⁵⁰ és nem vonós, így elképzelhető, hogy korábban a hegedő szót tágabb értelemben használták, akár pengetős hangszerek megnevezésére is.⁵¹

Volt azonban egy másik magyar hangszernév is, amely biztosan honfoglalás előtti, és pengetős hangszert jelölt: a *koboz*. Ez egyértelműen a sztyeppei világhoz tartozik, és a széles körben elterjedt hosszúnyakú lantoknak – illetve esetleg azok egyik csoportjának – török nyelvű elnevezése.⁵² Bár a nyelvészet a magyarban inkább a kunok XIII. századi bevándorlásához köti, már korábban is vannak rá adataink,⁵³ és a sztyeppei népek *par excellence* énekmondó hangszereként joggal gondolhatjuk, hogy a honfoglaló magyarok is ismerték és használták.⁵⁴ Érdekes, hogy bár a sztyeppei népek körében a koboz név általában pengetős

47 TINÓDI Sebestyén, *Krónika*, kiad. SUGÁR István (Budapest: Európa, 1984), 387.

48 SZAMOTA István, *Magyar oklevél-szótár: Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye* (Budapest: Hornyánszky, 1906), 362–363.

49 BENKŐ Loránd, főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára: Második kötet: H–O* (Budapest: Akadémiai, 1970), 2:82. A továbbiakban: TESZ II.

50 Emanuel WINTERNITZ, „The Survival of the Kithara and the Evolution of the English Cittern: A Study in Morphology”, in *Music, libraries and instruments: Dedicated to Dr. Henry George Farmer*, 209–214 (London–New York: Heinrichsen, 1961).

51 A kérdést tovább bonyolítja, hogy a vonó későn, éppen a IX–X. században jelenik meg az írott és a képi forrásokon, így kérdéses, hogy a magyarok egyáltalán hozhatták-e keletről ezt a megszólaltatási módot. Lásd: GÁBRY György, „Egy hangszertípus útja Ázsiától Európáig”, *Magyar Zene* 20 (1979): 350–373, 21 (1980): 223–248.

52 SUDÁR Balázs, „A magyar koboz keleti hátteréhez”, in *Hadak útján XXII: A népvándorlások fiatal kutatóinak XXII. konferenciája*, szerk. MERVA Szabina, 417–435 (Visegrád: BTK–PPKE, 2017).

53 Első előfordulása 1193-ból való, amikor egy oklevélben a talányos „in coboz terra” kifejezést említik. 1237-ben személynévként tűnik fel (Choboz). MZT I, 99; TESZ II, 509.

54 Az utóbbi időszak régészeti érdekessége, hogy a VII–VIII. századi türk lovastemetkezések mellékleteként jó néhány lantszerű hangszer is előkerült.

hangszert jelölt, egyes esetekben vonós hangszereket is illettek vele (például: kajak *kobyz*).

Ráadásul mind a hegedű, mind a koboz szóból foglalkozásneveket is képeztek (hegedűs, kobzos),⁵⁵ amelyek középkori okleveleinkben is megjelennek. A török népek körében a koboz nem csupán egy hangszer, hanem kifejezetten az énekmondók attribútuma, éppen úgy, ahogy az énekmondót mint az előadók egyik fajtáját magyarul is a hangszeréről nevezik meg: *kobzos*, *hegedűs*, majd *lantos*. Mindez pedig azt jelenti, hogy az Árpád-kori, énekmondókról szóló adatok mellé oda tudunk állítani Keletről hozott, nyilvánvalóan nem a Kárpát-medencében átvett hangszerneveket – és így hangszereket – is, amelyek közül a koboz eredeti, török közegében éppen az énekmondáshoz kapcsolódik. A magyar (hegedű), és a magyarba átkerült török szó (koboz) kettőssége egyébként nem ritka a korai magyar művelődéstörténetben. Az pedig, hogy egy énekmondók által használt hangszer török háttérrel rendelkezik, ismét csak a honfoglalás előtti időkre, és a török világ irányába mutat.

4.

Összefoglalásképpen azt mondhatjuk, hogy az epikus énekek hagyománya Magyarországon jól követhető az első fennmaradt szövegelemek előtti időszakban is, és az sem kérdéses, hogy ezek az énekek a honfoglalás kori események emléket sokáig őrizték. Talán velük hozható kapcsolatba a később egyértelműen rájuk vonatkoztatott, jó török párhuzamokkal bíró *éneket mondani* ige is. Szintén a keleti hagyományokra mutat a bizonyosan honfoglalás előtt megismert, török hátterű koboz szó is. A magyarság a sztyeppei lovas népek kultúrájával érkezett a Kárpát-medencébe, ebbe a körbe pedig az énekmondás is szépen illeszkedik. Úgy vélem, a fenti vizsgálódások eredményei együttesen elegendőek ahhoz, hogy számolhassunk a honfoglalás kori magyar énekmondók létével.

55 Első előfordulásaik: 1326: *Johannes dictus Kobzus* (ez az egyik legkorábbi hangszerjátékosmegnevezés Magyarországon); 1394: *Stephanus Hegedus*. SZABOLCSI, „A középkori magyar énekmondók...”, 27, 29.

Függelék

A *cithara* szó fordításai korai kódexeinkben⁵⁶

Bécsi kódex (XV. század közepe), Dániel 3:5
 az időben, melyben hallandjátok a trombitának, sípnek és **hegedűnek** és bodzában alkotott igris készségnek és a zsoltárnak és dobnak szózatát és minden igris készség nemzését
 in hora qua audieritis sonitum tubæ, et fistulæ, et **citharæ**, sambucæ, et psalterii, et symphonix, et universi generis musicorum)

Bécsi kódex (XV. század közepe), Judit 15:15
 és minden népek örülnek vala némberekkel és szüzekkel és ifjakkal orgonákban és **hegedűkben**
 Et omnes populi gaudebant cum mulieribus, et virginibus, et juvenibus, in organis et **citharis**

Apor-kódex (XV–XVI. század fordulója), Zsoltárok 56:9
 Kelj fel, én dicsőségem, kelj fel zsoltár és **hegedőben**
 Exsurge, gloria mea; exsurge, psalterium et **cithara**

Apor-kódex (XV–XVI. század fordulója), Zsoltárok 70:22.
 Mert es én vallom teneked énekletnek edényiben te igazságodat, Isten; éneklek teneked **hegedőben**, Izraelnek szente.
 Nam et ego confitebor tibi in vasis psalmi veritatem tuam, Deus; psallam tibi **in cithara**, sanctus Israël

Apor-kódex (XV–XVI. század fordulója), Zsoltárok 91:4
 a tízhúró zsoltárban, éneklek **hegedőben**
 in decachordo, psalterio; cum cantico, **in cithara**

Apor-kódex (XV–XVI. század fordulója), Zsoltárok 97:5
 5. Énekljete Úrnak **hegedőben**, **hegedőben** és énekletnek szavával / Psallite Domino **in cithara**; **in cithara** et voce psalmi

56 A szövegek a Nyelvtudományi Intézet Ómagyar korpuszából valók: <http://omagyarkorpusz.nyttud.hu/hu-codices.html>

Apor-kódex (XV–XVI. század fordulója), Zsoltárok 150:3
dicsérsjétek ötet zsoltárban és **hegedőben**
laudate eum in psalterio et **cithara**

Debreceni kódex (1519), Saul I, 16:23
hogy mikoron az ördög gyötörnéje Sault, Szent Dávid **hegedűlvén** előtte, meg-
könnyebbödik vala.
Igitur quandocumque spiritus Domini malus arripiebat Saul, David **tollebat**
citharam, et percutiebat manu sua, et refocillabatur Saul, et levius habebat

Debreceni kódex (1519), Zsoltárok 97:5–6
Minden föld lelki íneket mondjon Istennek: ínekljetekek és örvendjetekek és kintorná-
náljatekek, dicsősehetek Úrnak **hegedőben**, **hegedőben** és kintornának szavában
Jubilate Deo, omnis terra; cantate, et exsultate, et psallite. Psallite Domino **in**
cithara; in cithara et voce psalmi)

Döbrentei-kódex (1508), Zsoltárok 107:3
én dicsőségembe íneklek és dicsőseitek, én dicsőségem, támadj fel, psalter es
hegedő
cantabo, et psallam in gloria mea. Exsurge, gloria mea; exsurge, psalterium et
cithara

Érdy-kódex (1526 k.), János: Jelenések 14:2
És az szózatot, kit hallék, mintha sok **hegedűsök hededülnének ő hegedűjűkben**
et vocem, quam audivi, sicut **citharædorum citharizantium in citharis suis**

SZALAY FATIMA ESZTER

Az Ilona-alak mint szépségmetafora a magyar népballadákban

E tanulmány témaválasztása abból a feltételezésből indul ki, hogy az Ilona név sajátos többletjelentéssel rendelkezik a magyar vokális folklórban. Az „ilonaság” mélyen gyökerező, archaikus toposza nemcsak a magyar folklór sajátja, az azonos archetípus megjelenik különböző népek mitológiájában, folklórájában, köz-költészetében és magas irodalmában egyaránt.

E név egyszersemind a magyar népdalok egyik visszatérő szövegmotívuma. Legfeltűnőbbben a balladákban és a szokásdalokban van jelen, mivel ez a két műfaj állandó szereplőket tartalmaz, saját ismétlődő névvel. Ezúttal csak a balladákat fogjuk vizsgálni, olykor kiegészítve a szokásanyag egy-egy példájával. A tanulmány célkitűzése, hogy bemutassa az Ilona tematikájú balladákban feltételezett közös tartalmi, képi kohéziót, illetve röviden rámutasson zenetörténeti azonosságokra. A balladák nagy része esetében a szövegek és dallamok, valamint az előadásmód vizsgálatára a moldvai dialektus Klézse falujának két kiemelkedő énekes egyénisége, Miklós Gyurkáné Szályka Rózsa (1894–1970) és Lőrinc Györgyné Hodorog Luca (1920–1990) idevágó repertoárja tükrében kerül sor, melynek oka a két asszony gazdag, régies, reprezentatív s jól adatolt énekkincsében keresendő. A két énekes asszony öt balladatípust ismert, a maradék két típust más moldvai szövegpéldákon keresztül mutatjuk be. A tanulmányban idézett folklórszövegek így nem reprezentálják az Ilona tematikájú teljes korpuszt. A teljes szöveganyag vizsgálatára a munka egy későbbi fázisában kerül sor.

Azért esett a választás a moldvai dialektusra, mivel az itt élő magyarság ki-maradt a történeti Magyarország (és a néprajzi szempontból markáns közös jellegzetességeket felmutató Kárpát-medence) fejlődéséből, így hányattatott sorsuk

és elszigeteltségük következtében a csángó folklór őrzi a legarchaikusabb elemeket az egész magyarság körében. Énekelt népzenejükre ez különösen jellemző.¹

A népballada műfaja a közösségi és individuális líra metszéspontjában keletkezett, így régiségeket konzervál, miközben átmenetet képez az irodalmi rétegek (folklór, közköltészet és műköltészet) között. A népballada emellett mindhárom irodalmi műnem, a líra, a dráma és az epika jellegzetességeit ötvözi. A műfaj elődei kereshetők a közköltészetben és a népköltészetben egyaránt, például a széphistória, a hősenek vagy történeti ének műfajában. A balladák motívikájában sok „nemzetek fölötti”, közös elemet mutatott ki a kutatás. A magyar anyag legrészletesebb áttekintését és elemzését Vargyas Lajos végezte el *A magyar népballada és Európa* című kétkötetes művében (1976), melyben egy nagy hatású, komplex elmélettel járul hozzá a nemzetközi kutatáshoz. Vargyas teóriáját már a kötet megjelenésekor, az 1960-as évek végén éles kritikák érték, például Klaniczay Tibor irodalomtörténész, Katona Imre vagy Voigt Vilmos folklorista részéről. Klaniczay vitatta a többi között a vallon telepések oly mértékű hatását a magyar folklórra, miként azt Vargyas feltételezte.² Rámutatott a folklórjelenségek átadásának bonyolult rendszerére, amely alapján nem valószínűsíthető, hogy néhány vallon falu telepesei egész Magyarországon elterjeszthették a klasszikus, régi balladaszűzséket, melyek aztán magyar közvetítéssel kerülhettek volna át az európai (például a román) folklórra. Voigt egyebek közt a balladaműfaj létrejöttének korai datálását is megkérdőjelezte, mely a korábbi, közmegegyezésen alapuló XVII. század helyett Vargyas elmélete alapján a XII–XV. századra lett volna tehető.³ Küllős Imola rámutat, hogy a népballada, lévén főképpen női sorsokról szóló, nők által megszólaltatott műfaj, így problematikájából és karaktereiből következtetve kialakulását a XVI–XVII. század fordulójára tehetjük.⁴ Konkrét történeti adatok hiányában a kérdés ma sem tekinthető lezártnak.

Elsőként Márton Szép Ilona, avagy a *Mennybe vitt leány* balladájáról ejtünk szót. E ballada az európai legenda- és látomásirodalommal közös forrásból származik, keletkezése alighanem a középkorra vezethető vissza. A ballada egyik műfaji előképe a vallási/egyházi ihletésű *legenda*, a két műfaj összeolvadásának ékes példája a *Mennybe vitt leány*. E balladatípus változatait csak a Szé-

1 PAKSA Katalin, *A magyar népdal díszítése* (Budapest: MTA ZTI, 1993), 131.

2 KLANICZAY Tibor, „Vargyas Lajos: A magyar népballada és Európa I–II”, *Irodalomtörténet* 12/62, 1. sz. (1980): 230–231.

3 VOIGT Vilmos, „Vargyas Lajos: Reseraches into the medieval history of folkballad”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 72 (1968): 251–256, 253.

4 KÜLLŐS Imola, „Nőkről nőknek?: Gondolatok a népballadáról”, in KÜLLŐS Imola, *Közkézen, közszájon, köztudatban: Folklorisztikai tanulmányok*, 403–409 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2012).

kelyföldről és Moldvából gyűjtötték. A balladában megmutatkozó keresztény elemek, például a bárány, a misegyertya, az olvasó, a Mennycsászár; a pogánynak tűnő elemek a csodaszarvas és a másvilági követ,⁵ illetve a másvilági követ megjelenése fehér bárány képében, amely többek szerint a regösének csodaszarvas-motívumával rokonítható. A bárányhoz kapcsolódóan megjelenő nap, hold és csillagok, illetve a szüzek serege egyaránt köthető a pogány és a keresztény hitvilághoz, a ballada gazdag szimbolikája tehát valószínűleg e kettő összeolvadásának eredménye.

Szályka Rózsa így énekli a balladát:

S itt es kerekedik / Egy kerek dombecska,
Rajta nevelkedik / Egy íédes almafa.

Iédes ez almája, / Csokros e virágja,
Ez alatt ül vala / Márton Sziép Ilona.

Kötögeti vala / Maga koszorúját,
Ágbul csemetéből, / Kósai rózsából.

Mivel hol nem iéri, / Lyilyiomval feji.
Ott es ereszkedik / Egy gyalogösvenke,

Ösvenkén jövöget / Egy fehér báránka.
Jobb oldalán hozza / Záldott napnak fiényét,

Bal oldalán hozza / Záldott huódnak fiényét,
Szőre szálán hozza / Zapró csillagokat.

S e homlokán hozza / Nyócvan mise gyortyát.
„Meg ne jidj, meg ne jidj, / Márton Sziép Ilona,

Mert mük hezzád jövünk, / Isten parancsolta.
E szüzeknek serge, / Csak egy hijján telik,

Ha te odajőnél, / Véled az biételik.”
Ő es elfordula, / Sirogatni foga.

5 KALLÓS Zoltán, *Balladák könyve* (Budapest: Magyar Helikon Könyvkiadó, 1977), 437.

Ez ő íédesannya, / Őt ed szóval kiérndi:
„Mét sirsz, mét keseregsz, / Lelkem íédes lányom?”

„Isten fizesse meg, / Lelkem íédesanyám,
Ki kilenc hónapig / Méhedbe hordozál.

Kilenc hónap múlva / E világra hoztál.
Met ién el kell menjek / Mennybe mennyországba.

Mennybe, mennyországba, / Sziép szüzek sergibe.”
E mennyei ajtók / Nyitatlan megnyíltak,

Mennyei harangok / Huzatlan es szóltak,
Mennyei pohárok / Tötetlen megtöltek.

1965⁶

A történet szerint egy hajadon leányt koszorúfonás közben meglátogat egy égi követ fehér bárány képeben, s megkéri őt, hogy tartson vele, mert egy hajadon hiányzik „a szüzek seregéből”. A leány elsiratja önmagát, hasonlóan a menyasszonysiratás szokásához, elbúcsúzik édesanyjától, s az égi követtel tart. Ilona szent, áldozata is szentséggel ér fel. A ballada értelmezéstörténetének érdekes és meglehetősen negligált állomása Szócs István *Selyemsárhajó*⁷ című monográfiája, melynek központjában e ballada áll. Bár e kötet jegyzetek, pontos filológiai adatok és tudományos módszer híján nem tudott belépni a tudományos diskurzusba, mégis felvet olyan kérdéseket, melyek megfontolandók saját kutatásom szempontjából.

A Júlia, Zsuzsanna és Ilona nevek cserélhetősége és állandósága e balladánál konzekvensen megfigyelhető, a többi *Ilona-ballada* esetén elvétve fordul ez elő. Domokos Pál Péter *Júlia szép leány* című balladamonográfiája járja körül legalaposabban e ballada kérdéskörét. Érdekes aspektusa az értelmezésnek Greguss Ágoston gondolata, aki vitatkozik az értelmezéssel, miszerint Ilona/Júlia földi betegségben szenved. Helyette fölveti, hogy a történet rokonítható az emberáldozat pogány szokásával is. A leányt nem súllyesztí el a bűnös vagy tiltott szerelem, sem más földi gyarlóság, hanem mint feddhetetlen szüzet, a Megváltó maga emeli az egekbe.⁸ Domokos nyugati és keleti párhuzamokat is

6 KALLÓS Zoltán, *Új guzsalyam mellett: Éneklettem én özvegyasszon Miklós Gyurkáné Szályka Rózsa* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1973), 23.

7 SZÓCS István, *Selyemsárhajó* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1979).

8 DOMOKOS Pál Péter, „Júlia szép leány (Ballada-monográfia)”, *Ethnographia* 70 (1959): 17.

vizsgál, közvetlenebb összecsengést német balladatípusokkal mutat ki.⁹ Ezzel az elgondolással Vargyas vitatkozik *A magyar népballada és Európa* című kötetében, s a dán kapcsolat mellett érvel,¹⁰ azonban a két kutató egyetért abban, hogy a balladát középkori legendákból származtatják. A virágot szedő leány képe visszatérő eleme a moldvai énekes folklórnak. Az Én felkelék jó reggel hajnalba szövegtípussal is lazán rokonítható a ballada kezdőképe, s e képzetkörbe tartozhat a *Virágok vetélkedése*, melyben a kezdőkép atmoszférikus hasonlósága mellett a szent–profán, földi–égi ellentét képzi a szöveg gerincét. Azonban ezek csak allegorikusan, képzettársítás szintjén kapcsolódnak a *Mennybe vitt leány* legendaballadához, a kapcsolatot a rokon képzetkör és a hasonló modalitás adja. E balladaszöveg az archaikus imákkal is kapcsolatot mutat, kapcsolódhat hozzá az „alvó női istenség” képzetköre.¹¹ A kereszténység magyarországi elterjedésével feltételezések szerint a kiemelt női istenség archetípusa összeolvadt a Mária-kultusszal, ezáltal az egykori pogány magyar hitvilág e része „megkeresztelkedett”, beemelődött a középkori keresztény Magyarország népi hitvilágába. A kereszténység előttiként elgondolt motívumanyagból a magyar hagyományban Máriához mint istenanyához/királynőhöz kötődő archaikus szimbólumrendszer része például az éjjel és hajnal képzetköre, a tisztaság, a fénymisztika, az égitestek, a korona/koszorú szimbolikája. Ezeket a jellegzetességeket Ilona is magán hordozza, az Ilona névhez az isteni minőség kapcsolódik.¹² Ezek a folklórjelenségek természetesen később, a kora újkorban, akár irodalmi hatásra is keletkezhettek. Domokos említi, hogy a *Jánosolás* népszokásához tartozó csíkszentdomonkosi ének a *Mennybe vitt leány* balladájának rokonszövege, amely összemossa az ilonaszó és Szűz Mária képzetkörét:

Szent Jánoson kívül egy kerek dombocska,
Azon növelkedik egy édes almafa,
Édes az almája csukros a rózsája,
Az alatt ül vala Szűz Anya Mária,
Ugy köti, ugy köti ékes koszorúját,
Fejérrel, veressel,
Ha aval nem éri,
Arannyal befejzi.¹³

9 Uo., 28.

10 VARGYAS Lajos, *A magyar népballada és Európa*, 2 köt. (Budapest: Zeneműkiadó, 1976), 2:110.

11 DÖMÖTÖR Tekla, *A népszokások költészete* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974): 168.

12 Vö. uo., 166–173.

13 DOMOKOS, „Júlia szép leány...”, 21.

Lányom, édes lányom, hova rejtselek el,
Menj bé kamarába, bujj bé egy ládába
(Hodorog Luca)¹⁹

A Szályka Rózsa által énekelt változat alaki és szövegi párhuzamban áll a Vargyas-kézikönyv második kötetében²⁰ említett variánssal, mely a *Mennybe vitt leány* balladájában fordul elő:

Szemzi, szemzi vala, gyivizi selyemmel,
Tőti s tőti vala sűrű könnyeivel.
(Szályka Rózsa)²¹

S ahol bé nem éri, tőti tőtelékit
Tőti tőtelékit sűrű könnyeivel
(vö. Vargyas: A mennybe vitt leány)

Láthatjuk, hogy két Ilona-ballada szinte azonos szövegsorokkal rendelkezik, közvetlen kapcsolatban áll egymással. A szövegek fluiditása és az újra felbukkanó azonos motívumok fontos rendezőelvei az *ilonaság* képzetkörének a balladakorpusz esetében.

Tempo giusto ♩ = 108 Szályka Rózsa

S úgy varr, úgy varr va - la Lan - gos Szép I - lo - na,

S úgy varr, úgy varr va - la, Ab - lak - ba varr va - la.

2. kotta²²

19 POZSONY Ferenc, *Szeret vize martján: Moldvai csángómagyar népköltészet*, Kriza könyvtár (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 1994), 55.

20 VARGYAS, *A magyar népballada és Európa*, 2:102.

21 KALLÓS, *Új guzsalyam mellett*, 46.

22 Uo., 131.

E dallam csak Moldvából adatolt, és legtöbbször balladaszövegekkel kapcsolódik össze. E variáns kapcsán fontos beszélni a kétsorosság-érzetről. Bár e dallamot általában négysorosként értelmezzük, de a kétsorosság indoklására is találhatunk érveket. Kétrészsége alapulhat a sorok ritmizálásán, mivel ritmikailag a dalt két 12-es szótagszámú, kanásztánccal rokon ritmusú sorra oszthatjuk. Emellett a magyar népdal sorainak végén (nemcsak a balladánál) legtöbb esetben van egy rövid vagy akár hosszabb nyugvópont a kadencián. Itt azonban az első nyugvópont a főkadencián található, előtte (az első hat szótag után) a megszólaltatás során megalapozatlannak tűnhet egy új sor kezdetének feltételezése.

Van azonban olyan formája is a periódusnak, amit csak nem vettünk észre, pedig valójában szemünk előtt állt: az olyan ál-négysoros dallamok, amelyeknek soron belüli tagolása – tehát két további kadenciája – lényegében nincs, csak szövegük alapján tagoltuk őket négy sorra. Többnyire kanász-ritmusú, de már állandósult szótagszámú dalokkal állunk így...²³

Következőként Tündér Ilona avagy *A kevély katona* töredékes folklórszöveggel foglalkozunk, melynek szövegkezdeté *Hova mész, hova mész, te kevély katona?* E dallamot a ballada műfajába sorolta mind Vargyas, mind Kallós, de nem fűztek hozzá bővebb kommentárt. Az balladatípusok talán legrejtélyesebb darabja e dallam, a töredékben szereplő nőalak neve Tündér Ilona. A két egyéniségmonográfia szerzői, Kallós és Pozsony így írnak róla köteteikben:

Tartalmilag egyetlen ismert népballadánkhöz sem kapcsolható töredék. Csak Klézsében hallottam, itt is kevesen tudják még így, töredékesen is.²⁴

Ritka és töredékes ballada. Egy változatát Kallós Zoltán közölte (1973. 54.). Hodorog Luca variánsa teljesebbnek tűnik. Újabban megjelent egy külső-rekeszinyi változata is (Szegő 1988. 161.).²⁵

A két adatközlő változata közt valójában nincs jelentős különbség sem a szöveg, sem a dallam szempontjából.

Hodorog Luca változata így hangzik:

Hova méssz, hova méssz, Te kevély katona?
Itt elé, itt elé, tekergős patakra.

23 VARGYAS Lajos, *A magyarság népzeneje* (Budapest: Mezőgazda Kiadó, 2006), 107.

24 KALLÓS, *Új guzsalyam mellett*, 162.

25 POZSONY, *Szeret vize martján*, 253.

Tekergős patakról Tündér Ilonához,
Tündér Ilonának bársony a kapuja.

Bársonyos kapuja, csitorgós ajtója,
Csitorgós ajtaja, pántyika padlója.

Négy évegablakja, sinór gerendája,
Mármánkő házfődje, boglár e sutuja.

Mármánból asztala, babér az abrassza,
Mármánból asztala, babér az abrassza.

1988. május. 21.²⁶

A Szegő Júlia által közölt külsőrekecsini változat²⁷ szövegét megvizsgálva kiderült, hogy e töredék összemosódott a *Hibás lány kérője*²⁸ balladatípus szövegével. A Tündér Ilonát és szinte túlvilágian gyönyörű környezetet méltató szöveg a rekecsini változatban átcsap egy profán, csúfolódó témájú, teljességgel az Ilona-jelenséggel ellentétes modalitású szövegtípusba. E paradigmaváltás arra utal, hogy a XX. századi népzenei gyűjtések időszaka megegyezik az Ilona-tematika reflektálatlan, mégis mélyen gyökerező képzetköre romlásának és eltűnésének idejével.

Abban ugyan igaza van Vargyas Lajosnak és Kallós Zoltánnak, hogy szövegtöredékről van szó, azonban kétségesnek látszik, hogy ez egy balladának lenne a része. Vargyas csak Szályka Rózsa változatát említi, nem tér ki sem a dal eredetének, sem témájának kérdéskörére.²⁹ Az Ortutay Gyula által használt *invariáns* fogalom helytálló lehet a *Kevély katona* töredék esetén. Invariáns az a változat, mely csak egy-egy alkalommal, szórványosan adatolt, s nem éli a variáns eleven életét.³⁰ A szórványos adatoltság oka azonban nem kizárólag a közösségi rosta elutasításában kereshető, hanem esetleg a motívum „kihalás előtti” utolsó órák rögzítésében is.³¹ Az Ilona-toposz bár reflektálatlan módon, s bizonyos balladatípusok és szokáscselekmények esetében csak a periférián (Erdély, Moldva, Zoborvidék) maradt fenn, mégis makacsul kitarzott a XX. század második feléig.

26 Uo., 68.

27 SZEGŐ Júlia, *Ismeretlen moldvai nótafák: Csángófalvak énekközlőinek szöveg- és dallamkinccse* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1988), 161.

28 VARGYAS, A *magyar népballada...*, 2:517.

29 Uo., 2:417.

30 ORTUTAY Gyula, *A nép művészete* (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1981): 23.

31 Uo., 26.

E szöveg feltételezésem szerint sokkal közelebb intertextuális kapcsolatot mutat a *Tündér Ilona és Árgyélus* mesetípus szüzséjével, mely több népmesénk alapjául szolgál, avagy e történet XVI. századi megfelelőjével, Gergei Albert *Árgirus*-historiájával.³² Az *Árgirus* a Magyarországon elterjedt széphistóriák legközkedveltebb és legszélesebb körben ismert darabja. A történet szüzséjét szinte mindenki ismeri, az eredeti Gergei/Gyergyai szöveg ismerete nélkül is, mivel a szereplők nevei és a történések, fordulatok tovább éltek számos irodalmi és folklór alkotásban. Csörsz Rumen István rámutat, hogy a népballadák egyik közköltészeti háttérműfaja maga a széphistória,³³ melynek legszebb képviselője az *Árgirus*. Ugyan e tanulmány nem vállalkozik e széphistória folklórbeli lenyomatainak, párhuzamainak vizsgálatára, azonban szükséges megjegyezni, hogy ezzel a töredéssel kettőre növekszik a széphistóriával való párhuzamok száma a magyar vokális folklórban. Kodály Zoltán így ír e témáról az *Árgirus nótája*³⁴ című tanulmányában:

Hogy Argirus históriája nemcsak mint olvasmány, de mint eleven ének máig megélt a nép közt, 1914 tavaszán, bukovinai gyűjtőúton, Istensegitsben tudtam meg. Egyik öreg énekesem valami régi dalba kezd. A többiek megállítják azzal, hogy „nem ez a nótája”. Némi vita után ráhagyta, hogy „ez Árgyilusé”. Elmondták, hogy hosszú téli estéken, tollfosztás közben szokták énekelni; megnevezték, aki többet tud belőle. Valakinél könyvben is látták. Meggyőződhettem arról, hogy Istensegitsben és a szomszéd Hadikfalván még azok is ilyen néven ismerik a dallamot, akik a szövegből semmit sem tudnak.³⁵

Katona Imre a ballada műfajának tárgyalása során említi, hogy bár a varázsmese műfaja távol áll a balladától, mégis hordoznak közös vonásokat, például egy-egy csodás, természetfeletti motívum kapcsán.³⁶ Néhány magyar balladánkra tekinthetünk énekelt meseként. Amennyiben e változatot epikus eredetű töredékként vizsgáljuk, a *Kevély katona* is egy énekelt varázsmese töredékes része.

Visszaulva az első tárgyalt balladatípusra, Dömötör Tekla *A népszokások költészete* című kötetének egyik fejezetét a *Júlia szép leány* balladatípusnak szentelte. E fejezet egyik szövegpéldája rámutat számunkra az Ilona-képzetkörhöz

32 GERGEI Albert, *Árgirus históriája*, szerk. VARJAS Béla, kiad. HORVÁTH Iván, LÉVAY Edit, ORLOVSZKY Géza, STOLL Béla, SZABÓ Géza, VARJAS Béla, Régi magyar költők tára: XVII. század 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990).

33 CSÖRSZ Rumen István, „Népballadaink egyik forrásvidéke: a közköltészet I”, *Néprajzi Látóhatár* 12, 3–4. sz. (2003): 31–50.

34 KODÁLY Zoltán, „Árgirus nótája”, *Ethnographia* 31 (1920): 25–36, 25.

35 Uo., 26.

36 KATONA Imre, „Ballada”, in *A magyar folklór*, szerk. ORTUTAY Gyula, 159–203 (Budapest: Tankönyvkiadó, 1979), 172.

tartozó folklórszövegek egymással való mély intertextuális kapcsolatára, így bár Dömötörnél a *Mennybe vitt leány* ballada kontextusában jelenik meg, mégis esetünkben a *Kevély katona* szövegtöredék kapcsán érdemel e folklórszöveg külön említést.

Ne hitegessz engem, te kevély idegen,
mert nekem isz vagyon jegyesszem, gyűrűsszem,
Jegyesszem gyűrűsszem, jegybéli szép mátkám
Ő lesz életemben nekem apám sz anyám³⁷

Ebből kitűnik, hogy a kevély idegen és a kevély katona akár megfeleltethetők, de mindenképpen közeli tartalmi kapcsolatban állnak egymással, osztoznak a *kevély* jelzőn és az Ilona iránti vágyon is. Emellett a Dömötör által idézett töredék következő strófájából kiderül, hogy a leány mátkája hadban hadakozik, így a két férfi karakterében összeolvad. Mindazonáltal e balladák kapcsán nem feltételezhetünk egy koherens történetet, melyet különböző balladatípusok részleteinek kirakós darabkáiból összeilleszthetünk azok önkényes kiragadásával és fölhasználásával. Mégis érezhetően egy hasonló modalitású, akár közös mitológiai gyökerű, egymáshoz kapcsolódó variánskör elemeivel van dolgunk, mely hol egyik, hol másik balladatípusban villan föl.

Parlando ♩ = 86 Hodorog Luca

Ho - va mész, ho - va mész, te ke - vély ka - to - na?

Itt e - lé, itt e - lé, te - ker - gős pa - tak - ra.

3. kotta³⁸

Érdekes, hogy bár elvileg egy féldallammal van dolgunk, a felvétel mégsem kelti egy romlott, hiányos dallam érzetét. Vargyas Lajos megfogalmazásában:

37 DÖMÖTÖR, *A népszokások költészete*, 181.

38 POZSONY, *Szeret vize martján*, 68.

Kvintváltó dalaink közt feltűnő nagy számban találunk féldallam-variánsokat: az általános forma első vagy második felét. Ezek közt vannak kétségtelenül kiszakadt alakulatok, amelyekből önmagából is kitetszik, hogy kvintváltó dallamból csonkult: amikor ugyanis a dallam alsó fele a kvintváltásban már bizonyos átalakuláson ment keresztül, elváltoztatta a pontos kvintválaszt, s a féldallam ezt az átalakult formát mutatja, akkor világos, hogy egy kvintváltó dallam alsó fele áll előttünk. De sokkal több az olyan, amely csak az adott dallam első, felső részét ismételteti, tehát valóban az „eredetinek” tartható periódust, s nem megy tovább, nem ismétli kvinttel mélyebben. Ezeknek gyakorisága és más nagyívú, négy soros dallamok „csonka”, fél-formája, amiből szintén sokkal több van, mint hinnénk, gondolkodóba ejthet. Még ha csonkulásnak is tekintjük ezeket, „viszsaesésnek” a fejlődés korábbi szintjére, akkor is meglepő, milyen sokszor kielégíti az énekeseket ez a kétsoros forma. Nem lehetünk tehát nagyon messze attól az állapottól, amikor ezek még általánosabbak és „eredetiek” lehettek.³⁹

A dallam elemzése során óvatos hipotézisként felmerülhet a strófaelőttiség avagy az egysorososság-érzet, a sztichikus forma is. A sztichikus forma olyan zenei szerkesztésmód, amikor egyetlen dallamsor ismételtetésével jön létre a dallam. Erre az egyetlen magyar példánk a kénosi regölés szertartásos éneke (*Porka havak esedesnek – de hó reme, róma...*),⁴⁰ ezáltal közelíthetjük egymáshoz a balada és a hősének elbeszélő jellegét.

A következő balladatípus a *Csudahalott*, melynek központi nőalakja Görög Ilona. E ballada témája is Európa-szerte közismert. A magyar nyelvterületen Moldvában, Zoborvidéken és Erdélyben él teljes változatában, emellett egy félig prózaként előadott szabolcsi változat is ismert. A Balkánon, a szláv népeknél és Nyugat-Európában is léteznek irodalmi és folklórpárhuzamai. Vargyas álláspontja az, hogy a magyar változat két francia balladát olvasztott egybe, és ez a forma terjedt el Kelet-Európában és Olaszországban. E ballada Vargyas szerint a legkorábbi (XIV. századi) francia átvételek egyike.⁴¹ A tárgyalt balladák között, amennyiben az Árgirus-töredéket nem egészítjük ki a népmesei pozitív végkifejlettel, ez az egyetlen szöveg, melynek történetmondása derűs, s boldog befejezéssel záródik, így inkább románcszerű, népmesei csengésű. Ez kérdésessé teszi műfaji besorolását, tekintve, hogy a ballada műfajnak egyik fontos kritériuma az értékvesztés, s a dallam is ezt támaszthatja alá, derűs jellegéből adódóan egyáltalán nem kapcsolódik hozzá bánatos szöveg.

39 VARGYAS, *A magyarság népzeneje*, 107.

40 Uo., 105.

41 VARGYAS, *A magyar népballada...*, 2:474.

E típusnál a sorok ritmizálása változó, több esetben nem egyenletes nyolcadokban, hanem 6/8-os lejtéssel fordul elő. Fontos jellegzetessége e típusnak a szabadon variálható szótagszám, emiatt a kadenciahangok is változhatnak, a dallam szerkezete mégis egységes a típuson belül.⁴⁶ Az improvizatív előadásmód különböző arányban mindkét adatközlő esetén jellemző, azonban itt egy dalon belül is jelen van a szótagszám előbeszédszerű variabilitása. Ezt a strofikus szerkesztésmód előtti elbeszélő stílus maradványának tekinthetjük. Ráadásul a periodikus jelleg e dalra is jellemző, s Hodorog Luca változata fenntartja és életre kelti a kétsoroság érzetét.

A hatodik tárgyalt balladatípus a *Gunaras lány* balladatípusa, melynek Ilonája egyszerűen Szép Ilonaként van megnevezve. A történetben Szép Ilona libapásztorlány, s gúnárját agyonüti a bíró fia. Jóvátételként a leány legtöbb esetben házasságot kér, melyet meg is kap. E ballada a legkorábban adatolt népbaladaszövegeink közé tartozik, legkorábban a XVIII. századi *Zemplényi-kéziratban*, ahogy erre Küllös Imola is rámutat.⁴⁷ E balladával megegyező szüzsét Vargyas nem talált az általa vizsgált európai balladakorpuszban, ahogy a *Langos Szép Ilona*, *Tündér Ilona*, a *Gyermekeit elhagyó anya*, s valójában a *Mennybe vitt leány* ballada esetében sem.⁴⁸

A ballada értelmezéstörténete szerint a gúnár megölése a leány ártatlansága elvételének metaforája.⁴⁹ Ilona e történetben aktív szereplőként kiáll magáért, ő mozgatja az események szálait a történet második részében. Felmerülhet a kérdés, hogy miért enged Ilona kérésének a bíró, hiszen a feudális társadalomban egy libapásztorlány szava nem lehet azonos rangban a bírói szóval. Bár nem ad választ kérdésünkre, mégis fontos lenne elidőzni a madár jelentőségén. A lány fő feladata a madár őrzése, ami akár tekinthető szakrálisnak is. Feladatában elbukik, azonban bukása nem vezet tragédiához, sőt valójában házasságot, beteljesülést hoz neki. E szüzsé ismerős lehet a már említett *Árgirus*-históriából s a történet népmesei változataiból, melyeknek két főhőse legtöbbször Árgyélus és Tündér Szép Ilona. Az epikus történet minden változatában a tündérleány képes a madár–ember metamorfózisra. A madár vadlúd vagy vadliba, esetleg hattyú. Amikor Árgyélus meglesi a madárból emberivé/tündérré alakult Ilonát, az övé lesz a leány. Ha az Ilona-szimbólumernyőt még távolabbra kiterjesztjük, eljutunk a trójai Helenéhez és édesanyjához, Lédához, akitől Zeusz hattyú képében nemzette Helenét, s ő tojásban született meg, így kezdettől fogva magában hordozza az ember-madár kettősséget. Ami a madárság kapcsán még elgondol-

46 DOBSZAY és SZENDREI, *A magyar népdaltípusok...*, 445.

47 KÜLLÖS Imola, „Balladaszüzsék és -típusok legrégebb kéziratos feljegyzései”, in KÜLLÖS, *Közkézen, közszájon, köztudatban*, 105–130 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2012), 112.

48 VARGYAS, *A magyar népbalada...*, 2:550.

49 Uo., 548.

kodtató, az maga a tünékenység, régiesen mondva tündérség. A könnyű helyváltoztatás, a szférák közti átjárás lehetősége több Ilona karakter sajátja, gondoljuk akár Helénére, a *Mennybe vitt leány* balladatípusra, vagy akár az *Árgyélus*-mésékre. Izgalmas lehet a későbbiekben idevonni az *Odüsszeia* XV. énekét, melyben Helené madárjósást végez.

Az utolsó balladatípus, melyről tanulmányunkban szót ejtünk, a *Szívtelen anya* balladatípusa, melynek főszereplője Budai Ilona. A név ebben az esetben is nemesi rétegbe exponálja Ilona karakterét, a gyermekeit elhagyó anya ezzel szemben gyakran név nélkül szerepel például, mint „Nagy török asszony”, „Szegény árva asszony” avagy „Siralom szép asszony”.⁵⁰ Ez utóbbi esetében bekerülhet az asszociációs terünkbe a magyar szépasszony-hiedelemvilág is. A ballada legrégebbi változataiban, ahogy ezt Vargyas említi, a történet a menekülés-motívummal kezdődik,⁵¹ mely például e típus egyik kezdőmotívuma. A Budai Ilona balladája az egyetlen, melyben a főszereplőnek gyermeke van. A gyermeket elhagyó anya archetípusához a görög mitológiából társíthatjuk akár magát Trójai Helenét, mivel a homéroszi eposzok szerint Pariszért elhagyja egyetlen lányát, Hermionét. A ballada egy másik elengedhetetlen epizódja a lezáró rész, az anya teljes erkölcsi megsemmisülése. A történetvezetés mindenképp ide tart, ez a ballada valódi tragikumja. Az anya, miután letette egy vagy két gyermekét, hogy tovább vihesse kincseit, egy szarvastehénnel vagy egyéb párosujjú patás anyaállattal találkozik, aki saját borját siratja vagy ápolgatja. E kép bűnbánatra és visszafordulásra sarkallja az anyát, aki azonban már nem kaphatja vissza gyermekét/gyermekét. Az egyik befejezés szerint a gyermek meghalt, a másik szerint azonban farkasok fogadták be, s anyja hívó szavára nem megy hozzá vissza, szemére hányja, hogy nem anya, aki elhagyja a gyermekét.⁵² A Budai Ilona karakter így látszólag tökéletes ellenpontja Márton Szép Ilonának. Asszony, nem ártatlan leány, a szeplőtlen Márton Szép Ilonával ellentétben elköveti a lehető legnagyobb bűnt, amit egy nő elkövethet, azonban mégis vannak közös vonásaik. Az első természetesen a név, melyen osztoznak, s ez a név egyben szimbólumernyőként maga alá von bizonyos motívumokat. Ilyen például a párosujjú patás állat sorsfordító, katalizátor jellege. Míg Márton Szép Ilona esetében a bárány követként, hívó funkcióban jelenik meg, addig Budai Ilonánál küldőként, aki visszatereli az anyát elhagyott gyermekéhez/gyermekeihez. Bár a tragédia elkerülhetetlen, s a bűn jóvátehetetlen, mégis a történet itt nyeri el értelmét, s itt szolgál tanulságul a hallgatóság számára.

50 Uo., 67–69.

51 Uo., 70.

52 Uo., 71.

A hét balladatípus áttekintéséből kitűnik, hogy eltérő jegyek, de közös/állandó tulajdonságok is tartoznak az adott Ilonákhoz. Ilyen hasonlóság például maga az abszolút esztétikum, melyet Ilona testesít meg, vagy az érintetlenség, tisztaság állandósága. Az Ilona névhez az isteni minőség valamilyen mértékben mindig hozzákapcsolódik. Az összes Ilona valamilyen értelemben a *vágy* tárgyát képezi. A vágy milyensége minden balladaszüzsében eltérő, lehet profán vagy szent, egyoldalú vagy kölcsönös, de az események katalizátorául minden esetben ez szolgál. E gondolatból építkezve egy skálát hoztunk létre, mely meghatározza az Ilona-karakterek helyét a szenttől a profánig (lásd 5. ábra: *Ilona-skála*).

Az előadásmód és a zeneiség kérdésével kapcsolatban több fontos aspektusra is ki kell térnünk. A balladák között feszes ritmusú és parlando/rubato előadásmódú darabokat egyaránt találhatunk. A moldvai csángókra jellemző feszes éneklési stílus és ritmizálás e két adatközlő énekmódjában is megfigyelhető. A teljesen szabad rubato előadásmód hiányzik a moldvai csángó vokális népzenei repertoárból,⁵³ így ilyen példát nem is találunk dalaik közt.

Jagamás János megállapítása szerint a moldvai dialektus népzenejének vizsgálata során kitűnik, hogy itt sokkal jobban kedvelték a kisambitusú (kvint, szext hangterjedelmű) dallamokat, mint a többi dialektus területén, az anyag egynilyen dallamok képezik.⁵⁴ A dallamok vizsgálata során kirajzolódott, hogy e balladák dallamai is többnyire azonos zenetörténeti réteghez tartoznak, a BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Típusrendje szerint legtöbb esetben a *Régies kisambitusú dallamok* családjába; ez alól kivétel Hodorog Luca *Kevély katona/Tündér Ilona*- és *Csudahalott/Görög Ilona*-balladája, melyek pszalmódizáló stílusú dallamok. A dallamelemzés legfőbb forrása Dobszay László és Szendrei Janka összefoglaló munkája, *A magyar népdaltípusok katalógusa*.⁵⁵

A díszítési tradíció elevenségét és régiességét a díszítések helyeinek tendenciózus állandósága mutatja,⁵⁶ ennek oka akár a történetmondó tradícióban is kereshető. A sokversszakosság egyfajta monotoníát eredményez, a díszítések ezt színesítik, és megszilárdulva a dal fontos részét képezik. Dinamikai árnyalással egyik megszólaltatás során sem találkozhatunk, e jelenség a moldvai vokális népzeneben ismeretlen,⁵⁷ nincs olyan expresszív előadói jelenlét, mely lehetővé tenné az erősítést vagy a halkítást.

A strófaképzés kérdése kapcsán meg kell jegyezni, hogy Moldvában akár egy adatközlő is felváltva énekel 6-os és 12-es szótagszámú sorokból építkező versszakokat egy népdalon belül. A 6-os és 12-es szótagszám összefüggései összetettek,

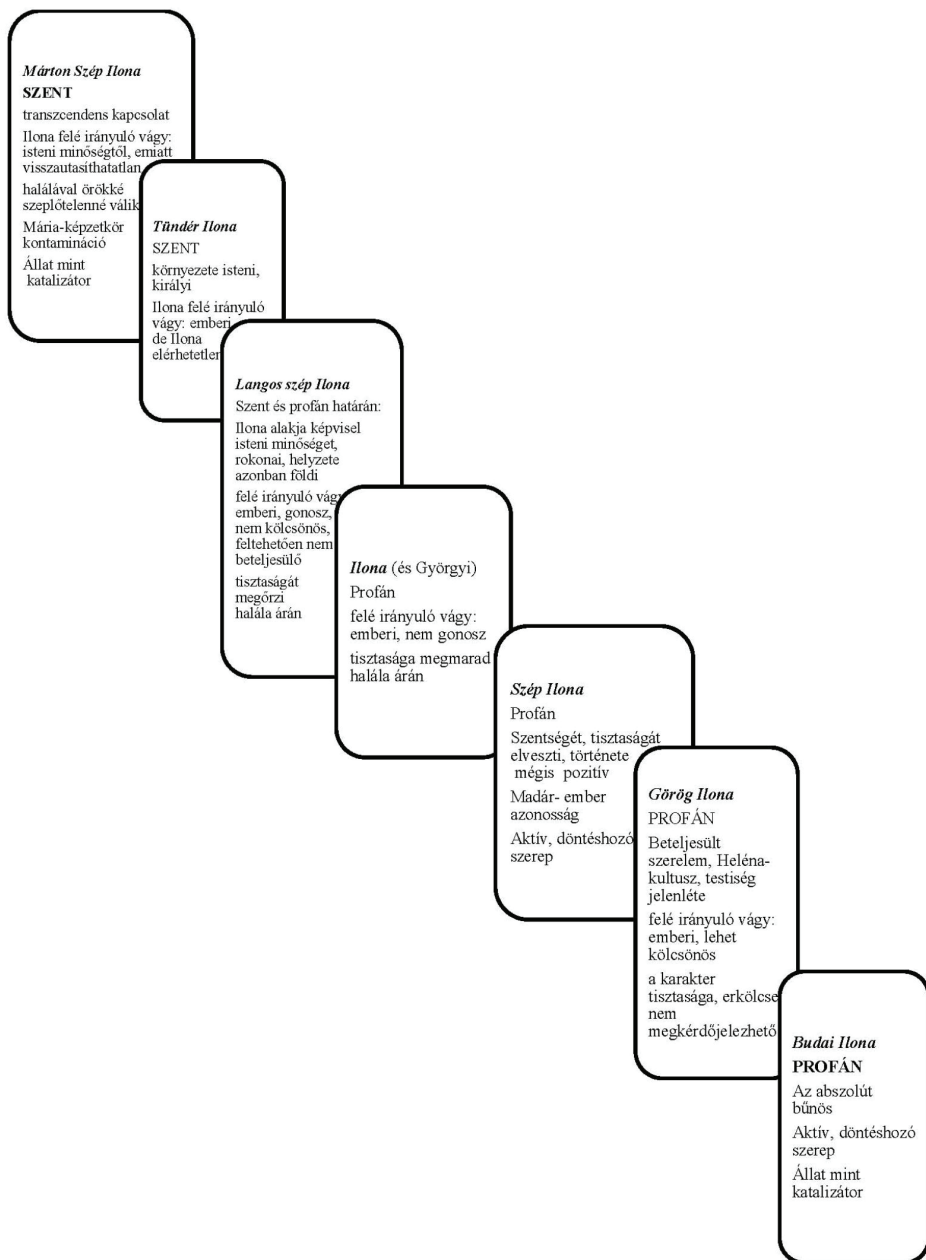
53 PAKSA, *A magyar népdal díszítése*, 150.

54 Uo., 132.

55 DOBSZAY és SZENDREI, *A magyar népdaltípusok katalógusa*.

56 PAKSA, *A magyar népdal díszítése*, 152.

57 Uo., 153.

5. ábra: Ilona-skála

a két szerkesztési mód között nem húzható éles határ, a 12-es szótagszámú sorokat mindig 6+6-os egységekre bonthatjuk.⁵⁸ A balladák elemzése során említett periódusosság- és kétsorosság-érzet feltételezése ehhez kapcsolódik.

Ortutay Gyula *A szájhagyományozás törvényszerűségei* című tanulmányában idézi Varró Sándor gondolatát, miszerint a nép valódi módosító tevékenységét a variánsképzésben érhetjük tetten. A lírai népdal mozaikokból áll össze, melyek terjedelmüktől függően lehetnek elemek, formulák, vándorstrófák és így tovább. Az európai variánskutatás egyik fő iránya az eredeti, ősi archetípus keresése, a másik a változást alakító folyamatok vizsgálata. C. J. Sharp angol folklorista az ősalak létét evidenciának tekinti, mégsem minősíti feltétlenül romlásnak a folyamatos változást. A *kontinuitás*, a *variálás* és a *szelekció* Sharp három kulcsfogalma a népköltészet egésze (dallam és szöveg együttes) fejlődésének vizsgálatához.⁵⁹ Az állandóság és változékonyság kéz a kézben járnak a folklór minden területén, a szelekció pedig a közösség legfőbb törvénye, mely az alkotás szerves részének tekinthető. Témánk szempontjából e megállapítások elemi fontossággal bírnak, akkor is, ha e tanulmány csak egy jövőbeli kutatás magjait veti el. Az *invariáns* fogalmát említettük a *Kevély katona*-töredék vizsgálata kapcsán. Invariáns adatokkal nagy valószínűséggel találkozunk majd a kutatás során, s talán jogosan felmerülhet a feltételezés, hogy ezekben az esetekben a motívum „kihalás előtti” utolsó órás állapotával találkozunk. A változatok egymás közti kölcsönhatásai eredményezhetik új típusok születését, e közrelítő, alkotó folyamatot írhatjuk le az *affinitás* jelenségével. E típusok, elemek, motívumok egymáshoz vonzódo sajátos viselkedése az affinitás, s ez az aktus akkor jöhet létre, ha rokon vagy hasonló típusok vonzást gyakorolnak egymásra, s e vonzástörvények által akár új típusok is teremthetnek.⁶⁰ Ez a nézőpont egy más irányt is kínálhat, a fókusz a „közös régi” kereséséről az új jelenség képződésére összpontosít. Ortutay hangsúlyozza, hogy az affinitás törvényszerűségét a ballada műfajánál is megfigyelhetjük, egyes balladatémák kapcsolódnak egymáshoz.⁶¹ Az Ilona-tematika darabjai közötti textuális, dallami, esztétikai és modalitásbeli kapcsolat nehezen megfogható, s lehetetlen egy zárt rendszerben elhelyezni a kapcsolódó folklórképződményeket.

A magyar folklór Ilona-képzetkörének zenei vagy szövegek szerinti behatárolása egyaránt olyan feladat, mely túlmutat e tanulmány keretein. A további kutatás fontos feladata az Ilona-tematikába tartozó magyar folklóryanagok összegyűjtése és elemzése. Ehhez szükséges a moldvai balladákon túl a többi

58 Uo., 132.

59 ORTUTAY, *A nép művészete*, 19.

60 Uo., 49.

61 Uo., 51.

dialektus és műfaj vizsgálata is, a zoboralji szokás- és balladaanyag tanulmányozása (a szentiváni tűzugrás rítusrendjébe illeszkedő Ilona-dalok módszeres áttekintése). E területek számos zenei és egyéb archaizmus lelőhelyei voltak még a XX. században is, mivel a néphagyomány itt élő jelenség volt a gyűjtések idején. Ahhoz, hogy megvizsgálhassuk az Ilona-toposz affinitásának jelenségét, a lehető legszélesebb körben össze kell gyűjtenünk az ide tartozó adatokat, műveket az európai irodalom eltérő szegmenseiből (beleértve a népköltészetet, a közköltészetet és a műköltészetet), valamint a különböző történeti korszakok írott forrásaiból. A teljes fellelhető anyag átfogó vizsgálatának és elemzésének eredményét lehetetlen megbecsülni. Ilona azonban a szépség egyik abszolút megtestesítője, így antológiája hozzáadhat a magyar és európai kultúra szépségének és gazdagságának bemutatásához.

Mégis mit tudhatunk meg az Ilona-jelenségről a két moldvai asszony Ilona-repertoárja tükrében, ami a magyar néphagyomány idevágó anyagának is csak apró szegmense? A fontos balladatípusokat áttekintve kitűnik, hogy a dallam és a szöveg kapcsolata meghatározó jelenségünk időbeli behatárolása kapcsán. E balladák esetében a dallami régiség kifejezetten jellemző, főként a kisambitusú középkori dallamokon élnek e szüzsék. Az Ilona-alakot a még régebbi, honfoglalás előtti archaikus réteg szokásdallamainak (Zoborvidék) környezetében, találhatjuk meg. E zenei rétegek makacsul őriznek régiségeket, ilyen például az ütempáros-refrénes regölés népszokása – mely motivikusan kapcsolódik a *Mennybe vitt leány* balladához –, vagy a szentiváni énekciklus, mely törzsanyaga középkori és refrénes ütempáros dallamokból áll, s melynek refrénjében maga Ilona tűnik föl. Az Ilona-tematikájú teljes magyar vokális folklórányag összegyűjtése és zenei, szövegi elemzése rávilágíthat pontosabb összefüggésekre az idő- és térbeli eloszlás vonatkozásában.

Szükségesnek tűnik továbbá nemzetközi szövegekörnyezetbe helyezni e témát. Érdekes aspektusa lehet a jövőbeli kutatásnak, ha a különböző európai népek balladaanyagában esetleg találunk az Ilona név valamelyik változatát említő, rokon tematikájú balladát, azonban ez a jelenben csak hipotézisként merülhet föl. A nemzetközi kontextusba helyezéshez elengedhetetlen a magyar és európai reneszánsz irodalom témánkhoz kapcsolódó szövegekörpuszának vizsgálata, illetve az Ilona-jelenség útjának elemzése az antik mitológia archetípustörténeteinek keresztül. A skálaelrendezés által, mely a további kutatások során bővíthető, láthatjuk, hogy Ilona mindig hasonló attribútumokkal van felruházva, ilyen az epitheton ornansnak tekinthető abszolút szépség, mely már Ilona nevéhez is hozzákapcsolódhat, emellett az érintetlenség és a hol megbúvó, hol szembetűnő isteni minőség. Az Ilona-szövegek gyakori toposza például az alma és almafa, a gyöngy szimbóluma vagy a koszorú motívuma. Ezek kontextusba helyezése és áttekintése szintén további kutatásokat igényel.

BALOGH ZSUZSÁNNA

Egy kora újkori karácsonyi vers Károlyi Ferenc gyermeklevelében

A gyermekkort, az emberi élet első nagyobb periódusát a szellemi és testi fejlődés speciális szakaszaként értelmezték már a kora újkorban is. A gyermekekről azonban kevés „nyom” maradt fenn, ezért fontos olyan iratokat vagy egyéb forrásokat találni, amelyekben a gyermekek közvetlenül vagy közvetve „megszólalnak”. Ezek közé tartoznak a gyermekek által és a gyermekek nevében írt levelek.¹

* A forrásközlemény a 2023. december 18-án, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának *A hét dokumentuma* című rovatában megjelent tudományos ismeretterjesztő cikk némiképp átdolgozott változata. BALOGH Zsuzsánna, „A levél, a gesztenye és a karácsony: Károlyi Ferenc gyermekkori levele”, *A hét dokumentuma* (blog), 2023. december 18., https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/a_level_a_gesztenye_es_a_karacsony. A kutatás során nyújtott segítségükért hálás köszönettel tartozom a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában dolgozó kollégáimnak, Avar Antonnak, Kulcsár Krisztinának és Vass Csaba Gézának, valamint Horváth Zitának, Szabó András Péternek és Tamás Máténak.

1 Claudia JARZEBOWSKI, „Kindheit”, in Friedrich JAEGER, Hg., *Enzyklopädie der Neuzeit*. 6.: *Janseits-Konvikt*, 570–579 (Stuttgart: J.B. Metzler’sche, 2007); Claudia JARZEBOWSKI, „Loss and Emotion in Funeral Works on Children in Seventeenth-Century Germany”, in *Enduring Loss in Early Modern Germany: Cross Disciplinary Perspectives*, ed. Lynne TATLOCK, *Studies in Central European Histories* 50, 187–213 (Leiden–Boston: Brill, 2010), 187–213. A gyermekkorral kapcsolatos diskurzusra a teljesség igénye nélkül bővebben lásd Philippe ARIÈS, *L’enfant et la vie familiale sous l’Ancien Régime* (Paris: Plon, 1960); Lloyd DEMAUSE, *The History of Childhood* (New York: The Psychohistory Press, 1974); Edward SHORTER, *The Making of the Modern Family* (New York: Basic Books, 1975); Linda A. POLLOCK, *Forgotten Children: Parent-Child Relations from 1500 to 1900* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983); Claudia JARZEBOWSKI és Thomas Max SAFLEY, eds., *Childhood and Emotion: Across Cultures 1450–1800* (London–New York: Routledge, 2014); Linda POLLOCK, „Children, Parents and the Family: 1500–1900”, in Pat DOLAN és Nick FROST, eds., *The Routledge Handbook of Global Child Welfare*, 3–18 (London–New York: Routledge, 2017), 3–18; Claudia JARZEBOWSKI,

Gyermekek, de főként kisgyermek leveleivel ritkán találkozhatunk a kora újkor kutatása során. Mivel a gyermeklevelekben általában nem foglalkoztak a korszak „nagy” gazdasági, politikai vagy társadalmi ügyeivel, csupán a levél címzettje számára voltak fontosak és tartalmaztak információt. Ez az oka, hogy gyakran kerültek a „haszontalan levelek” közé, amelyeket a korszakban maga a levelek címzettje selejtezett ki, vagy pedig később a családi levéltár levéltárnoka (archivarius). Az is előfordult, hogy másodlagos felhasználásra ítélt papírként hasznosították újra ezeket a gyermekleveleket. Az archiválás egy rendkívül összetett folyamat, amelynek során minden levélnek megvan a saját története. A levelek „utóélete” nagymértékben függött attól, hogy az azokat birtokló nemzedékek hogyan gondolkodtak azokról, vagyis a múlttól, hogyan ítélték meg a rájuk hagyományozott levelek értékét. A családi levéltárak kialakítása, a levelek későbbi rendezése során megfigyelhető, hogy a korabeli levéltárnokok főként a „férfiközpontú” rendezési elvet részesítették előnyben. Ez azt jelentette, hogy a megőrzéskor elsődlegesen a jogi, gazdasági és politikai tényezőket vették figyelembe, és számos esetben az e szempontoknak nem megfelelő, a nőktől és a gyermekektől származó iratokat nem őrizték meg, vagy erősen megválogatva helyezték el a családi levéltárban.²

A gyermekek a levélírás szabályait a különböző társadalmi rétegekben eltérő módon sajátították el. A kora újkori társadalmi elit fiúgyermekei oktatása során a humanista levélírói technikát alkalmazták. Ezzel a módszerrel a gyerekeket már otthon megismertette a család szolgálatában lévő tanító, vagy az iskolai képzés keretében tanulták meg. A kora újkorban a levél volt az egyének közötti információátadás alapvető eszköze, amely a személyes jelenlétet helyettesítette. A gyermekeket már nagyon korán megtanították arra, hogy a levél reprezentációs eszköz, amely annak küldőjét jeleníti meg a címzett(ek)nek. Ezért a levél külalakja, a betűk formája, a sorok rendezése, a pecsét és a levél összehajtogatásának módja mind-mind jelentéstartalommal bírt.³

Kindheit und Emotion: Kinder und ihre Lebenswelten in der europäischen Frühen Neuzeit (Oldenbourg: De Gruyter, 2020). Magyar vonatkozásban a teljesség igénye nélkül lásd PÉTER Katalin, „A gyermek és a gyermekkor a történetírásban (Bevezetés helyett)”, in *Gyermek a kora újkori Magyarországon: „adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk”*, szerk. PÉTER Katalin, Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 19, 7–13 (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1996), 7–13; HORN Ildikó, „Nemesi árvák”, in Uo., 51–90; PUKÁNSZKY Béla, *A gyermekkor története*, Pedagógus könyvek (Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 2001); DEÁKY Zita és KRÁSZ Lilla, *Minden dolgok kezdete: A születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI–XX. század)* (Budapest: Századvég, 2005).

2 James DAYBELL, „Gendered Archival Practices and the Future Lives of Letters”, in *Cultures of Correspondence in Early Modern Britain*, eds. James DAYBELL és Andrew GORDON, *Material Texts*, 210–236 (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2016), 210–236.

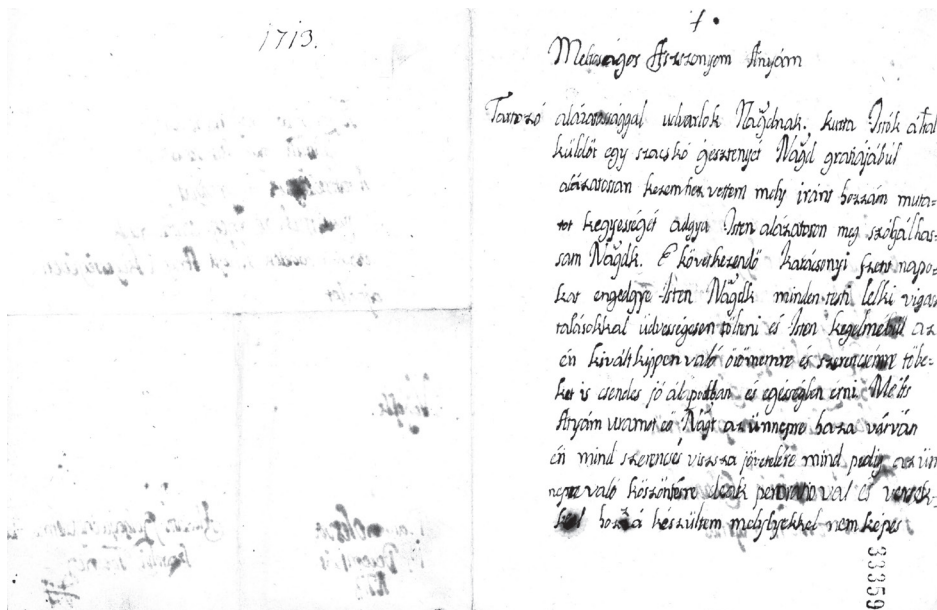
3 HOPP Lajos, „A magyar levélműfaj történetéből”, in *Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SAUDER József és TARNAI Andor, 501–566 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974),

Az alábbiakban közölt gyermeklevél szerzője az ekkor nyolcéves gróf Károlyi Ferenc (Olcsva, 1705. június 20.–Nagykároly, 1758. augusztus 14.). Édesapja gróf nagykárolyi Károlyi Sándor (1669–1743), édesanyja gróf szalai Barkóczy Krisztina (1671–1724) volt. Apja a Rákóczi-szabadságharc idején az országban zajló hadi események következtében gyakran tartózkodott a családtól távol, így kisgyermekkorában főként anyja és anyai nagyanyja, Koháry Judit irányította Ferenc nevelését. 1711 után azonban apja átvette fia oktatásának felügyeletét. Nevelésével kezdetben Szuhányi Mártont és Orbán olcsvai papot, később Kaposváry Mátyást, 1719-től pedig Gányi Ferencet bízták meg. Károlyi Ferenc 1715 és 1721 között a nagyszombati jezsuita gimnáziumban tanult. Ezt követően Tagányi Béla piarista szerzetes felügyelete alatt folytatta tanulmányait Nagykarolyban (ma Carei, Románia). Fiatalon, már 16 évesen 1721. július 24-én megkapta Szatmár vármegye főispánságát, beiktatására 1722. február 5-én került sor. 1726. augusztus 25-én Kluknón (ma Kluknava, Szlovákia) kötött házasságot Csáky Krisztinával (1706–1736. február 28.), gróf Csáky Mihály (1676–1757) és Klobusiczky Éva lányával. A házasságból nyolc gyermek született. Károlyi Ferenc 1738-tól a Károlyi-huszárezred tulajdonosa volt, 1741-től altábornaggyá, 1748-tól lovassági tábornokká nevezték ki. 1745-ben valóságos belső titkos tanácsosi címet kapott, valamint kinevezték a Hétszemélyes Tábla bírójának, 1758. június 26-tól a főasztalnokmesteri tisztséget is betöltötte.⁴

A levél címzettjének meghatározása problematikus, ugyanis a levél címzését tartalmazó része nem maradt fenn. Károlyi Ferenc levelét feltehetőleg az 1713.

501–507; Tóth István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...: Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17 (Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 1996), 48–51, 139–145; James DAYBELL, *The Material Letter in Early Modern England: Manuscript Letters and the Culture and Practices of Letter-Writing, 1512–1635*, *Early Modern Literature in History* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2012), 26–27.

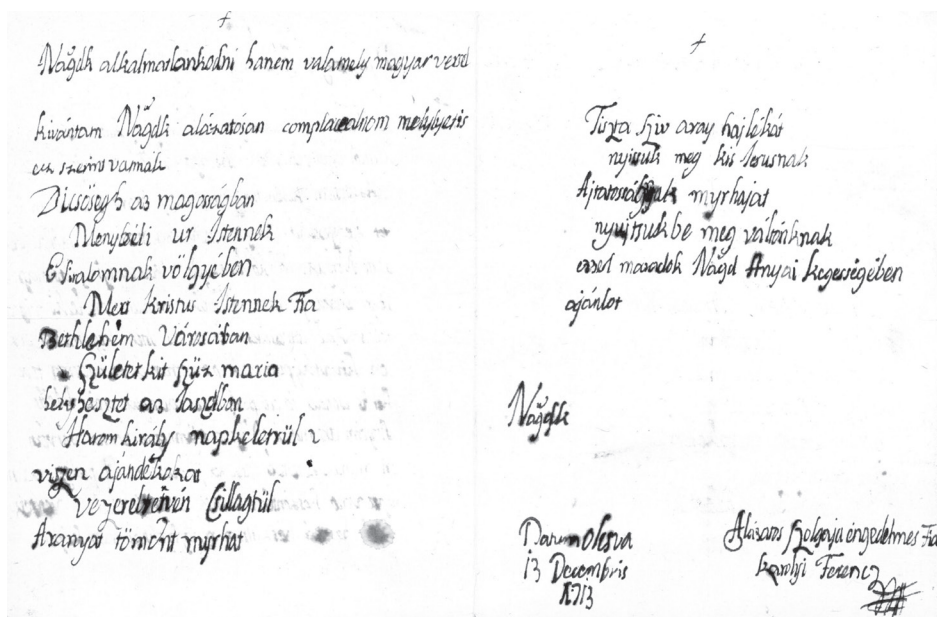
- 4 Károlyi Ferenc születéséhez lásd: Barkóczy Krisztina levele Károlyi Sándornak, Olcsva, 1705. június 22. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Károlyi család nemzetségi levéltára (1246–1966) P 398 Missiles (1601–1945) (a továbbiakban: HU-MNL-OL-P 398) No. 37025. Károlyi Ferenc életéhez a teljesség igénye nélkül lásd: FOGARASSY Zoltán és KOVÁCS Ágnes, szerk., „...erősebb az, aki magát meggyőzi, mint aki erős várokat győz meg”: *Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz (1698–1711)*, I. köt. (Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2011); FAZEKAS István és mtsai., szerk., *A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága: Anyakönyvi adattár (1616–1772)*, II. köt., https://library.hungaricana.hu/hu/view/JezsuitaGimnaziumokDiakjai_2_Nagyszombat/?pg=1083&layout=s; VASS Csaba Géza, „»Tanulmányok az én romlásomon«: Fejezetek a nagykárolyi Károlyi család életéből – gróf Károlyi Ferenc és fia, Antal levelezése.”, *Turul* 95, 3. sz. (2022): 136–144; KOVÁCS Ágnes, *Károlyi Sándor*, Magyar história: Életrajzok (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1988); VASS Csaba Géza és LACZLAVIK György, „Károlyi Ferenc”, *Életrajzi cikk a Károlyi Kutatócsoport weboldalán* (blog), 2023, <https://www.karolyikutatocsoport.com/karolyi-ferenc-adatlap>.

december 13-án tőle távol tartózkodó anyjának, Barkóczy Krisztinának szánhatta, erre utalhat a levél megszólítása is. De az sem zárható ki, hogy a címzett nem édesanyja, hanem anyai nagyanyja, Koháry Judit volt. Károlyi Ferenc ugyanis nagyanyjának címzett leveleiben nem mindig használta a „nagy asszonyom anyám” megszólítást, több levélben anyjához hasonlóan Koháry Juditot is „asszonyom anyámnak” szólította.⁵

Károlyi Ferenc saját kezű levele nem csupán a levelezés és a gyermekkor történetének kutatása miatt jelentős, hanem irodalomtörténeti szempontból is figyelemre méltó, hiszen a nyolcéves Károlyi Ferenc versbe szedve továbbította anyjának a karácsonyi ünnepkör bibliai történetét. A Biblia ismerete alapvető és elengedhetetlen része volt a kora újkori nevelésnek. A levelekben számos esetben megjelenik a beszélt és az írott, a nyomtatott kultúra lenyomata is. Károlyi Ferenc tanulmányait öt éves kora körül kezdhette meg, így az alábbiakban közölt levél megírásában is valószínűleg közreműködött a gyermek társaságában lévő tanító. A levél saját kezű megírásának, az abba másolt, feltehetőleg némi képp parafrázéalt és kompilált versszövegnek több funkciója is volt. Egyrészt reprezentálta, milyen mértékben haladt előre Károlyi Ferenc a tanulásban és

5 Ehhez lásd Károlyi Ferenc anyai nagyanyjának küldött leveleit HU-MNL-OL-P 398-33361. Egyik, 1715. január 18-án Bátorkeszről írott levelében utólag toldotta be az „asszonyom anyám” megszólítás elé a „nagy” jelzőt HU-MNL-OL-P 398-33373.

mennyire tudta elsajátítani a levélírás technikáját, másrészt pedig megjelenítette és megerősítette a levél címzettje és a közte levő kölcsönös viszonyt, illetve a karácsony közeledtével viszonzta a kapott ajándékot (zacskó gesztenyét) a tőle távol levő rokonának. A levél bepillantást enged Károlyi Ferenc és családja karácsonyi készüléibe, a család karácsonyi ünneplésének szokásaiba. A levelet olvasva azt látjuk, hogy Károlyi Ferenc családjában karácsonykor szokás volt a gyermekeknek a szülőket, rokonaikat az ünnepkörhöz kapcsolódó verssel, szónoklattal megajándékozni, szórakoztatni, s ezáltal is bemutatni az összegyűlt család jelenlétében tanulmányukban való előmenetelüket. Károlyi Ferenc levelezését vizsgálva a levélbe másolt kis vers nem egy egyedi eset. Gyermekkori levelei között találunk anyjának szóló húsvéti leveléhez mellékelt verset,⁶ vagy apjának szóló egyik levelét is versbe szedte,⁷ felnőttként pedig leendő házastársának, Csáky Krisztinának szerelmes verssel kedveskedett.⁸

A gyermekek levelezése jelzi a szülők célját, hogy gyermekük a rokonsági és politikai hálózatokon belül kapcsolatokat alakítson ki, illetve levelei által fenn is

6 Károlyi Ferenc levele feltehetőleg édesanyjának, Barkóczy Krisztinának vagy anyai nagyanyjának, Koháry Juditnak, s. l., s. d. HU-MNL-OL-P 398-33387. A feltehetőleg Károlyi Ferenc leveléhez mellékelt, a húsvéti ünnepkörhöz kapcsolódó verset lásd HU-MNL-OL-P 398-34820.

7 Károlyi Ferenc levele apjának, Károlyi Sándornak, s. l., s. d. HU-MNL-OL-P 398-34743.

8 Károlyi Ferenc levele Csáky Krisztinának, [Surány, 1726. május] HU-MNL-OL-P 398-33543.

tartsa azokat. Bár kezdetben ezek a levelek főként sablonformulákat tartalmaztak, a gyermek életkorának növekedésével leveleik révén az információátadás aktív részévé váltak.⁹

A levél és a vers átírása során a betűhív átírást alkalmaztam, ahol azonban szükségesnek láttam, a jobb megértés érdekében a központozást módosítottam.

**Károlyi Ferenc levele anyjának, Barkóczy Krisztinának
vagy anyai nagynanyjának, Koháry Juditnak**

Olcsva, 1713. december 13.

HU-MNL-OL-P 398-33359.

Meltóságos Aszszonyom Anyám!

Tartozó alázatossággal udvarlok Nagyságodnak. Kurta Istók által küldött egy szacskó gesztenyét Nagyságod gratiájából alázatossan kezemhez vettem, mely iránt hozzám mutatot kegyességét, adgya Isten, alázatosan meg szolgálhassam Nagyságodnak. E következő karácsonyi szent napokat engedgye Isten Nagyságodnak, minden testi-lelki vigasztalásokkal üdvességesen tölteni, és Isten kegelmeiből az én kiváltkippen való örömemre és szerencsémre többeket is csendes jó állapotban¹⁰ és egészségben élni. Méltóságos Atyám uramat, eő Nagyságát az ünnepre haza várván, én mind szerencsés vissza jövetelére, mind pedig az ünnepre való köszöntésre deak peroratioval¹¹ és versekkel hozzá¹² készültem, melylyekkel nem [vagyok] képes Nagyságodnak alkalmatlankodni, hanem valamely magyar versel kivántam Nagyságodnak alázatosan complacealnom,¹³ melylyet [!] is esz szerint vannak:

9 Ehhez lásd Emily C. BRUCE, „»Each Word Shows How You Love Me«: The Social Literacy Practice of Children’s Letter Writing (1780–1860)”, *Pedagogica Historica* 50, 3. sz. (2013): 247–264.

10 Javítva „álapodban”-ról.

11 Peroratioval (latinból): beszéddel, szónoklattal. SZABÓ T. Attila, szerk., *Erdélyi magyar szótörténeti tár: X. kötet (Or–P)*, (Kolozsvár–Budapest: Erdélyi Múzeum-Egyesület – Akadémiai Kiadó, 2000), 690.

12 A második „z” utólagos betoldás.

13 Complacealnom (latinból): kedveskednem. SZABÓ T. Attila, szerk., *Erdélyi magyar szótörténeti tár: VII. kötet (Kl–Ly)* (Bukarest–Budapest: Kriterion Könyvkiadó – Akadémiai Könyvkiadó, 1995), 92.

Dicsösegh az magosságban
Menybéli ur Istennek
E siralomnak völgyében,
Mert Kristus Istennek Fia¹⁴
Bethlehem városában
Születet, kit Szűz maria
helyesztet az Jaszólban.
Harom király napkeletrül
viszen ajándékokat,
vezereltetvén Csillagtül,
Aranyat, tömént, myrhat.
Tiszta sziv ara[n]y hajlékát
nyissuk meg kis Iesusnak,
Ajtatosságna¹⁵ myrhajat
nyujsuk be meg váltónknak.

Ezzel maradok Nagyságod Anyai kegességében ajánlot,
Nagyságodnak

Alázatos szolgaja, éngedelmes Fia,
Károlyi Ferencz *manu propria*

Datum: Olcsva, 13. Decembris 1713.

Külzeten: 1713

14 Helyesen talán: „Mert Kristus, fia Istennek” (rím).

15 Módosítva „Ajtatossálgnak”-ról.

A *Kártigám* kéziratos dallamemlékei

„...nem volt magyar leány, mely ne szégyenlette volna *Kártigámot* nem ismerni, s mely annak szomorú énekeit ne dalolta volna” – írta Toldy Ferenc a Mészáros Ignác által magyarított, először 1772-ben megjelent regényről.¹ Népszerűségét mutatja, hogy első kiadása után még négyszer jelent meg, negyedik kiadását jelenleg „kalóz”-ként tartja számon a szakirodalom.²

Ami a „szomorú énekeket” illeti, az első kiadásban még nem voltak énekelhető dallamok, és a később elterjedt dalok közül is csak három (*Tenger búknak közepette; Ne kételkedj szavaimban; Ím, egek látjátok*) szövege volt olvasható benne. A 2. kiadásban az előbb említett versek már dallamokkal együtt jelentek meg, és ez a második kiadás tartalmazta először a *Nincs szebb vígság, mint egymást szeretni* kezdetű dalt is, szintén kottával együtt. A dalok szövege-

- 1 TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története* (Pest: Heckenast, 1867), 446; MÉSZÁROS Ignátz, *Buda Várának Vissza-Vételekor A' Keresztények Fogságába Esett Egy Kartigám névű Török Kis-Asszonyrak Ritka, és emlékezetes Történeti*, mellyeket némely különös feljegyzésekből magyar nyelvbe foglalta Bodó-Baári és Nagy-Lútséi Mészáros Ignátz (Pozsony: Landerer Mihály, 1772), vö. https://books.google.hu/books?id=r9ddAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. A továbbiakban: MÉSZÁROS, *Kártigám*. A hivatkozott „Némely különös feljegyzések” feltehetően David Christian Walthernak Menander álnéven, 1723-ban kiadott regénye: *Der unvergleichlichschönen Türckin wundersame Lebens- und Liebes-Geschichte*. Vö. MAY István, „Mészáros Ignác dalbetétjeiről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 72 (1968): 437–442.
- 2 2. kiadás: 1780, Pozsony és Kassa, 3. kiadás: 1795, Pozsony; 4. kiadás: 1813, Pest; 5. kiadás: 1880, Budapest. Vö. BÉRES Norbert, „*Kártigámnak emlékezetes történetei*: Közelitések a 18. század végének népszerű prózairodalmához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 585–603, 588. A 2. kiadás az MTA REAL repozitóriumában: <http://real-r.mtak.hu/242/1/Untitled.FR11.pdf>.

BUDA VÁRANAK
VISZSA VÉTELEKOR
A' KERESZTÉNYEK FOGSÁGÁBA
ESETT
EGY

KÁRTIGÁM

NÉVŰ
TÖRÖK KIS-ASZSZONYNAK
RITKA, ÉS EMLÉKEZETES
TÖRTÉNETI,
Mellyeket némelly különös fel-jegyzésekből
Magyar nyelvbe foglalta.
KODÓ-BÁRRI, és NAGY-LÓTSÉI
MÉSZÁROS IGNÁTZ.

MÁSODIK NYOMTATÁS.

POSONYBAN és KASSÁN,
LANDERER MIHÁLY,
költségével és betűivel.
1780.

1. kép. A *Kártigám* 2. kiadásának előlapja

AA sorszerkezettel kezdődő dalt Kodály Zoltán is felvette népzenei rendjébe.⁶ A regény kiadásán kívül a dalokat kottával együtt kiadta még Bartalus István a *Magyar Orpheusban*, az eredeti dallamokkal egyező módon (1869).⁷

it Mészáros Ignác Walther német művéből vette, de jelentősen átdolgozta azokat.³ Bár a német eredeti nem tartalmazott dallamokat, a második magyar kiadásban lévő dalok dallama jellegzetesen német volt, még ha magyar szövegekre is alkalmazták őket.⁴

A regény és a dalok népszerűségét mutatja a különböző korabeli kéziratokban felbukkanó másolatok és variánsok nagy száma a *Kártigám* dalairól. A több nyomtatott kiadás okán a kéziratokban fennmaradt szövegek kevésbé térnek el a főszövegtől, inkább a tagolásban van változás.⁵ Nemcsak szövegek maradtak fenn a különböző magáncélú kéziratgyűjteményekben, hanem ritka kivételként néhányban a dallamokat is lejegyezték. Ezekből a három, már az első kiadásban szereplő,

3 Az átdolgozást May István részletesen bemutatta: MAY, „Mészáros Ignác dalbetétjeiről”, 438. Az átdolgozások annyira jelentősek, hogy elképzelhető, hogy Mészáros már meglévő dalt illesztett a megfelelő helyre. A versek Amade László dalaira emlékeztetnek, bár Mészáros maga is jó verselő volt. Uo., 441.

4 Uo., 440; MOLNÁR Antal, „Nyugatias magyar dallamok a XVIII. század végén és a XIX. század első felében”, in *Zenatudományi tanulmányok a magyar zene történetéből*, szerk. SZABOLCSI Bence és BARTHA Dénes, *Zenatudományi tanulmányok* 4, 103–162 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 123.

5 MAY, „Mészáros Ignác dalbetétjeiről”, 439.

6 Kodály Zoltán munkacsoportja mindhárom esetben Almási Sámuel *Magyar dalnok* c. gyűjteményét használta forrásul. A támlapok számai a Zenatudományi Intézet Népzenei Archivumában: *Ím Egek látjátok* KR_02685, *Ne kételkedj szavaimban* KR_23772, *Tenger búknak közepette* KR_24153.

7 BARTALUS István, *Magyar Orpheus* (Pest: Rózsavölgyi és társa, 1869). A *Kártigám* dalai egymás után szerepelnek benne: 9–12.

2–3. kép. *Kártigám*, 2. kiadás (1780),
439–440.

kísérettel, és címmel látta el. 1831-es *Kótáskönyvében* a dal ugyanebben a formában szerepel, csak cím nélkül.¹⁰

A *Kártigám* szövegváltozatait May István tanulmányában részletesen bemutatja, ezért jelen tanulmány csak a dallamokkal foglalkozik, a regényben való megjelenésük sorrendjét követve.⁸

Ím Egek Látjátok szívemnek habjait

A dal jelenlegi ismereteink szerint hét kéziratban található meg, ezek közül Tóth István: *Áriák és dallok verseikkel* (1832–1843), Tóth István: *Kótáskönyv* (1831), illetve Almási Sámuel: *Magyar dalnok* (1834-től) című kéziratok tartalmazzák dallammal együtt.⁹

Almási Sámuel kéziratában a dal a *Magyar Orpheusban* is megjelent eredetitől tagolásától eltekintve csak két hangban tér el: a *míveljek* szó utolsó hangján mi helyett ré hangot, utána pedig szó hang helyett fá hangot találunk. Ezek másolási hibából fakadhatnak (4–5. kép). Több érdekességet tartogat Tóth István variánsa (6. kép). Bár a felső szólamban lévő dal mindenben egyezik az eredetivel, csak a tagolás eltérő az ismétlődőjelek használata miatt, a dallamot egyszerű

8 MAY, „Mészáros Ignác dalbetéteiről”, 439–440.

9 Uo., 439. May még hatot nevezett meg, nála Almási Sámuel gyűjteménye nem szerepel. Ezek az alábbiak: Tóth István: *Kótáskönyv* (1831) Kolozsvár, EK Ms 1668. Mf. MTAK A 2/II.; Tóth István: *Áriák és dallok verseikkel* (1832–1843) MTAK RUI 8r. 63; Almási Sámuel: *Magyar dalnok* (1834) MTAK Ms 10.002

10 Tóth István: *Kótáskönyv* (1831), 127.

Ím e - gek lát já - tok szi - vem nek hab - ja - it Mu -
tat - ja most u - gyan sze - ren - cse ja - va - it; De jaj! mely i - gen fé - lek Nem
tudom mit mi - vel - jek Ta - lán csak pro - bál - ni szi - vem a - kar - já - tok?

4. kép: Bartalus István: *Magyar Orpheus* (1869), 9.

Ím e - gek lát já - tok szi - vem nek hab - ja - it. De jaj! mely i - gen fé - lek Nem tudom mit mi - vel - jek Talán csak próbálni szi - vem a - kar - já - tok?

5. kép: Almási Sámuel: *Magyar dalnok* (1834), 68b.

Sziv próba.

N° 45.
Föld. 55: 6

Andante

Ím e - gek lát já - tok szi - vem nek hab - ja - it: De jaj! melyi
Muta - ja most u - gyan sze - ren - cse ja - va - it Nem tudom
i - gen je - lek! Talán csak próbálni szi - vem a - kar - já - tok?
mit mi - vel - jek?

6. kép: Tóth István: *Áriák és dallok verseikkel* (1832–1843), 26.

Ne kételkedj szavaimban

Tíz kéziratban található meg a *Ne kételkedj szavaimban*, ezek közül csak négyben: Tóth István két kéziratában, a *Novák-melodiáriumban*, illetve Almási Sámuel *Magyar dalnok* című kézírataiban található meg kottával együtt.¹¹

Aria.

Ne ké - tel - kedj
 fia - va - im - ban, Ne
 ke - mén - kedj hi -
 ved - hez; Nincs ál -
 nok - ság mon - dá -
 sim - ban, szi - vem ha - jol
 szi - ved - hez; At -
 tól jut a' szi - le - les.

Ki - ben csak az egy i -
 gaz - ság, La - kik, 's ki vánt
 al - lan - dó - ság, 's hi - té -
 re gond - vi - se - les,
 's hi - té - re gond - vi -
 se - les.

7-8. kép: Kártigám, 2. kiadás (1780), 206...

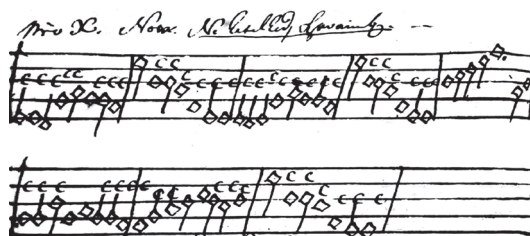
Ne ké - tel - kedj sza - va - im - ban, Ne ke - mén - kedj
 hi - ved - hez, Nincs ál - nok - ság mon - dá - sim - ban szi - vem ha - jol
 szi - ved - hez. At - tól fut a szi - le - les Ki - hen csak az
 egy i - gaz - ság la - kik s ki - vánt al - lan - dó - ság,
 s hi - té - re gond - vi - se - les s hi - té - re gond - vi - se - les.

9. kép: Bartalus István: *Magyar Orpheus* (1869), 10.

¹¹ A szöveges változatokról: MAY, „Mészáros Ignác dalbetétjeiről”, 440. Maynál a kéziratok száma nyolc, Almási gyűjteményét nem számítva. Tóth István: *Kötéskönyv* (1831); Tóth István: *Áriák és dallok verseikkel* (1832–1843); Almási Sámuel: *Magyar dalnok* (1834).

nagyobbrészt kísérettel ellátott dalokat tartalmaz, az általa lejegyzett *Kártigám*-dalok esetében ez nem igaz.¹²

A legkorábbi sárospataki változat a dallam jelentős egyszerűsödését mutatja, részben a melodiáris kottairás miatt. Egy egyszerű mellékszólamot azonban itt is találunk:

12. kép: Novák Lajos-melodiárium (1791–1792)

Tenger búknak közepette

Legtöbb variánssal a *Tenger búknak közepette* kezdetű dal rendelkezik. Összesen tizenöt kéziratban található meg, ebből öt kottás: *Tóth Mihály-melodiárium*, Almási Sámuel: *Magyar dalnok*, Tóth István: *Áriák és dallok verseikkel*, Tóth István: *Kótáskönyv*, valamint a *Nagykaposi melodiárium*.¹³ (A kottákat lásd a következő lapokon.)

Almási Sámuel és Tóth István dallamlejegyzése alig tér el egymástól. Almási G-dúrban, míg Tóth István az eredetivel egyező módon Esz-dúrban írta le a darabot. (14–15. kép) A két lejegyzés között legfőbb eltérést itt is a kíséret adja, mellyel Tóth István ellátta a darabot, a dallamot a legfelső sor tartalmazza. Ebben ő a *közepette* szó első két szótagjára a harmadik ütemben hajlítást tesz, így nála a dallam szó-fá-ré-mi-ré, míg Almási Sámuelnél az eredetivel egyező módon a dallam szó-fá-mi-ré, ugyanígy az ismétléskor a *törj* szó esetében. Ezek az eltérések másolási hibából fakadhatnak. Ugyanezt a lejegyzést találjuk Tóth István *Áriák és dallok verseikkel* című kéziratának 23. lapján, *Hív szerelem* címmel, csak az ismétlődő dallamsorokat teljes kiírás helyett ismétlőjelekkel látta el.

12 Pl.: a *Ne kételkedj...* után következő *Nem úgy van már, mint volt rég* kezdetű dal is kísérettel szerepel; Almási: *Magyar dalnok* (1834), 69b.

13 MAY, „Mészáros Ignác dalbetétjeiről”, 439. May tízet említ, nála Almási Sámuel gyűjteményén kívül még nem szerepel Tóth István *kótáskönyve* (1831), a *Nagykaposi melodiárium*, *Tóth Mihály melodiáriuma*, valamint a csak szövegesek közül *Gyarmati József énekeskönyve*. Vö. Tóth Mihály: *Melodiárium* (1814–1826) Szatmárnémeti, Szatmár Megyei Könyvtár MS 108.s; *Nagykaposi melodiárium* (1809–1848) Sp. Kt. 1316. Mf: MTAK A 1638/II. és A 3282/I.; *Gyarmati József énekeskönyve* (1802–1805) Sp. Kt. 1890. Mf: MTAK A 3298/VII.

Aria. I.

Ten-ger búk-nak
ke-gyet - len fors
kö-ze - pet - te;
törj bár mi - re;
mi - hex fog - jak e -
lesz sze - rel - mem még -
pett is szív, Melly ki -
hív:
nok - ra szü - let - tem!
En nyo - mo - rúlt! Pu - ba bo -
rúlt! Nem de ün - tig
szen - ved - tem?

13–14. kép: Kártigám, 2. kiadás (1780), 262–263.

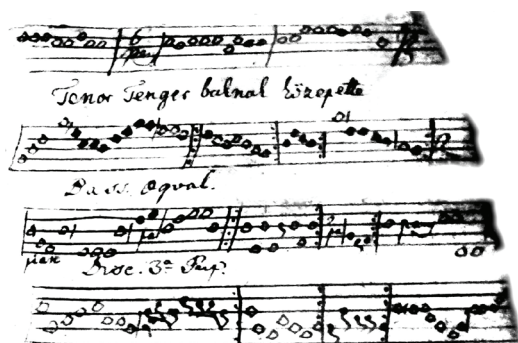

Ten-ger búknak köze pet te mi hex fogjak e pett kegyet len fors törj bár mire lesh sze rel mem
még is szív. Melly ki nok ra szü let tem En nyomo rúlt! Pu - ba borúlt; Nem de unig szenvedtem szív

15. kép: Tóth István Kótáskönyve (1831), 127.

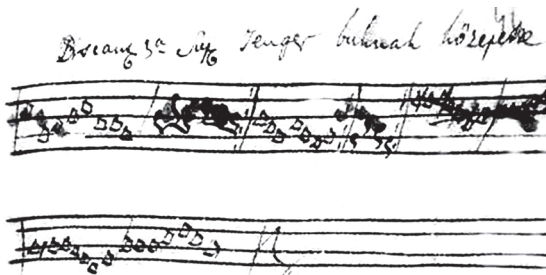
16. kép: Almási Sámuel: *Magyar dalnok* (1834), 72b

Több érdekességet tartogat Tóth Mihály *Melodiáriuma*, mely a sárospataki kolégiumhoz köthető, valamint a *Nagykaposi melodiárium*, mely szintén Sárospatakról vehette eredetét.¹⁴ Szövegi változatot mind a négy *Kártigám*-dalhoz tartalmaz valamely Sárospatakhöz köthető kézirat, de jelenlegi ismeretink szerint ez az egy, amihez több kóruszólam fennmaradt, mégpedig a *Nagykaposi melodiáriumban* (17. kép).¹⁵

17. kép: Szólamok a *Nagykaposi melodiáriumban* (1809–1848), 95.

¹⁴ STOLL Béla, összeáll., *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2. bőv. kiad. (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 501.

¹⁵ MAY, „Mészáros Ignác dalbetéjeiről”, 439–440.

18. kép: A discant szólama a *Tóth Mihály-melodiáriumban* (1814–1826), 44.

Tóth Mihály *Melodiáriuma* csak a discant szólamot őrzi, ám ez a szólam egy hangot leszámítva teljesen megegyezik a *Nagykaposi melodiárium* discant szólamával. Ha a *Nagykaposi melodiárium* dallamait összevetjük az eredetivel, a dallam, még ha stilizált formában is, a tenor szólamban rajzolódik ki. Bár az egyszerűsítés igen jelentős, az indítás hármashangzat jellege, a sor végi kvint záródás, az első sor ismétlése, a kvintre ereszkedő szekvenca menet a második sor első felében, majd a fölfele induló és visszatérő motívum megmaradtak. Legnagyobb a változtatás az utolsó sorban, ahol a *Nagykaposi melodiárium* tenor szólama az először felfelé induló, majd visszatérő motívumot egyszerű hangismétléssel, majd kvintről ereszkedő skálamenettel helyettesíti. A dallam tenor szólamba helyezése egyezik azzal, amit a korabeli sárospataki kollégiumban használt kórusharmonizálási módról tudunk.¹⁶

A nagykaposi szólamanyag azért is értékes számunkra, mert a sárospataki ún. „elnöki melodiáriumok”, vagyis a kollégium énekkarának teljes partitúrákat őrző kóruskönyvei nem tartalmazzák a *Kártigám* dalait. Ennek oka feltehetően az, hogy a 2. kiadás megjelenésének idejéből ezek a kóruskönyvek egyelőre felfedezetlenül lappanganak valahol.¹⁷

Nemcsak a sárospataki kórusváltozat megőrzése miatt érdekes a *Nagykaposi melodiárium*. A *Tenger búknak közepette* szerepel még benne a 124. oldalon, immár *ad notam* jelzésként, mutatva, hogy ez a dallam is elszakadt eredeti funkciójától és versezetétől. A hozzá tartozó szöveg:

Áldassál mi fő Felségünk hogy ez helybe helyezted
ezen hív lelki tanítót köreinkbe vezérletted.

16 ORBÁN József, *A Sárospataki énekkar története* (Sárospatak, k. n., 1882), 47.

17 Az 1782–1817 közötti időszakból hiányoznak a sárospataki elnöki melodiáriumok. Uo., 29. A sárospataki énekkar kijelölt tagjai kötelesek voltak az új műveket kóruspartitúraszerűen feljegyezni minden évben az elnöki melodiáriumba. Egy-egy sárospataki elnöki melodiárium több év anyagát tartalmazza, de az egyes naptári évek új oldalon, az új év feltüntetésével kezdődnek. Így a hiány szembetűnően megállapítható.

Adunk azért hálákat jó Istenünk, jó Felségünk,
Néked buzgó szívünkből, néked buzgó szívünkből.

Mint az Izrael fiai várva várták minden nap
Az mannat, mennyei kenyért, úgy mi téged, hogy légy pap,
miközöttünk mindaddig, míg testedet, egy lelkedet
Isten emel egekig, Isten emel egekig

Nincs szebb vígság

Legkevesebb kéziratos változattal a *Nincs szebb vígság* kezdetű dal rendelkezik, melynek szövege is csak a második kiadványban jelent meg először.

Aria. I.

Nincs szebb vígság, mint egy
máj ré - ret - ni;
Bis gon - do - kat így le -
het ne - vet - ni,
Oh! A - mor! te tün -
der fű - kra - id,
ba - rád - sá - got:
Te vagy ked - vünk -
nek kút Jor - rá - sa,
Lá - sult el - münk -
nek vi - di - lá - sa,
Iubor - nál gyen - géb - bek
rab - fű - ja - id,
Szi - ve - ket ha - fi -
zó nyi - la - id,
Mely ked - ves fer - tés -
fel é - bresz - nek?
Te kí - tód egy - be e'
nagy vi - lá - got,
Ol - taj fű - vek - ben hív
A - rany - nál ked - ve - seb -
bek zár bé - kú - id;
Ból - dág! ka fjo - ros
Az zöl - ti ked - vé -
re nap - ja - it,
zöm - lötz - tők - nek
Lett fog - lya bo - kros
tö - rü - tük - nek

X 3

Kottával mindössze Tóth Istvánnál fordul elő. A *Kótáskönyvében* szereplő változat felső szólama mindössze két helyen tér el az eredetitől. A *nyilaid* szó Tóth Istvánnál ré', míg az eredetiben dó' hangról indul, illetve a *zárbéköid* utolsó előtti szótagján negyed dó' hang helyett hajlítással rögtön a ti hangra lép. Tóth István *Áriák...* kéziratában a letét ugyanaz, mint a *Kótáskönyvben*, mindössze címmel látja el ott a dalt: *Ámor szikái* (értsd: szikályi, azaz ragadósága).¹⁸

Enek

Nincs kedvigyag mint egy méft fe-re né, His gon-do-kaz így le het ne vet né, Oh! let mor te tün-dér
 Jü-ká id, skive ket ha fi tö nyi la id melly kedves lét tés jül eb re-fernek. Se kötöl egybe e
 nagy vi-lá gon, Oltaff, szi vekbem hir ba rát tji got, Se vagy kedvünknek hit for rá fu,
 Bi-ú jute el ménknek vi-du-lá sa, Bi-ú bor nál gyöngébbek rab szi-ja id, stny-nál kedvősebbek zár
 bé köid, Boldog ki szonstóm löte tőknek, lát fogja botanró rö-tőknek, sttölti kedvé-re napjait..

Áttekintve a fennmaradt kéziratokat, látható, hogy a nyomtatott kiadások nagy száma nem kedvez a variálódásnak, a kéziratokban megmaradt dallamok a sárospataki változatot leszámítva kevéssé térnek el az eredetitől. Ennek ellenére még egy ilyen, többszöri kiadásban elterjedt anyag esetében sem nélkülözhetjük a kéziratok tanulságait. Mutatják a térbeli elterjedtséget, megőriznek korabeli kíséretet, helyi változatot, illetve egyes dallamok eredeti funkciótól eltérő használatát.¹⁹

18 Tóth István: *Áriák és dallok verseikkel* (1832–1843), 26.

19 A sorozatszerkesztő a jövőben szintén szeretne foglalkozni a *Kártigám*-dalok közköltészeti hatásával, így az eddig nem regisztrált kottás változatokkal is. Szerepük kulcsfontosságú volt a magyar érzékeny dalstílus kialakításában mind poétikai, mind dallamtörténeti szempontból. (Szerk. megj.)

S. LACZKÓ ANDRÁS

A magyar vásárló és a világpia

Gazdaság és erkölcs

Ersényházi Pál és Gyomordi kisasszony dialógusában

A *Magyar Hírmondó* 1792. július 24-ai számának *Tóldalék*ában, *Ersényházi Pál és Gyomordi Kis-Asszony* címen egy verses dialógus látott napvilágot.¹ A szöveg szerzője, az ekkor már hatvan esztendőes Nagy János szanyi plébános nem volt ismeretlen az egykorú olvasóközönség előtt, hiszen 1786 óta több kötete megjelent,² s neve ekkoriban többször felbukkant az újságok oldalain is.³ A *Magyar Hírmondó* szövegközléséből a cím és a szerzői név mellett azt is megtudhatta a publikum, hogy a lapban nyár közepén lehozott poémát Nagy néhány hónappal

* A tanulmány az MTA BTK Lendület Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana Kutatócsoport (34080 LP 2019-10/2019) kutatási programjának részeként, annak támogatásával készült.

1 NAGY János, „Ersényházi Pál és Gyomordi Kis-Asszony, Az az: A' Kávének és Nádméznek Drágasága”, *Magyar Hírmondó*, 1792. júl. 24., 129–135.

2 Nagy János életrajzát és fontosabb műveinek ismertetését lásd KERÉNYI Olaf, *A magyar irodalmi népiesség úttörői I.: Nagy János szanyi plébános élete és irodalmi munkássága* (Pannonhalma: [s. n.], 1939). Nagy Nyájas Múzsza című versgyűjteményéről lásd CSÖRSZ Rumen István, „»Sok rossz erkölcsöket Ki tudtok fütyölni«: Nagy János tréfás verseskötete (1790)”, in *Erény*, szerk. BOKÁNYI Péter, 72–90 (Szombathely: Savaria University Press, 2020). Egykorú hatásáról, verseinek utóéletéről, valamint a kötet kapcsán Szaitz Leóval kiobbant vitájáról lásd PERGER Gyula, „A »Nyájas Múzsza« és az »Oroszlán«”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 7, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 121–144 (Budapest: Reciti, 2019).

3 A kötetek megjelenéséről szóló egykorú tudósításokat lásd *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1790. márc. 2., 276; *Magyar Kurir*, 1790. márc. 8., 260; *Mindenes Gyűjtemény*, 1790. máj. 26., 253–254. – 1792-ben, a dialógus közlését megelőzően Nagynak két verse is napvilágot látott a lapokban. A gróf Amadé Antal tiszteletére írt *Magasztaló Versét* a *Magyar Kurir* hozta le. Vö. *Magyar Kurir*, 1792. márc. 27., 409–411. A *Hálaadó Verse*k, a' *Füredi vizi Nimfáról* című költemény szerzőjének nevét ugyan nem közölte a *Magyar Hírmondó*, de a szövegbeli (a *Nyájas Múzsára*, illetve Szaitz Leóval folytatott vitájára tett) utalásokból a korabeli közönség számára egyértelműen azonosítható lehetett a költő. Vö. *Magyar Hírmondó*, 1792. márc. 13., 369–374.

korábban, „Április’ elein” szerezte. A keletkezés idejének feltüntetése ebben az esetben azért bírt jelentőséggel, mivel a költemény elkészítésének alkalmát egy olyan aktuális gazdasági/piaci esemény adta, amit – kiváltó okaival együtt – az előző hónapok folyamán gyakran tárgyalt a hazai sajtó, így természetesen a *Magyar Hírmondó* is. Annak témája ugyanis nem más, mint két fogyasztási cikk árának váratlan megemelkedése, vagy ahogy az alcímben olvasható *A’ Kávének és Nádméznek Drágasága*.

A dialógus a dolgok közepébe vágó bevezetője szerint a szöveg beszélője rendelést adott le boltosának az alcímben megnevezett két gyarmatárura, s az rendben el is küldte számára az általa kért hat font kávé és egy süveg cukrot. A vevő azonban rosszat sejt, mivel az eddig megszokott kék színű helyett fekete csomagolásban vehette kézhez a küldeményt. Előérzetét a kontócédula azon nyomban igazolja. A kereskedő ebben nem csupán a termékek megemelkedett áráról tudósítja vásárlóját, hanem megnevezi a kedvezőtlen változás okát:

Említi Domokos’ Szigetjének kárát,
Hogy ’s miképpen ronták-el a’ Fabrikáját,

– s felkészíti őt annak további lehetséges következményeire is:

Hozzá tette, hogy ha még tovább is inni
Akarnék én kávé, és nádmézzel élni,
Most lenne ideje, most k’ék meg-szerezni,
Mert pénzen se lehet ezentúl meg-venni.

Napi hírek

Az esemény, amelyet a kereskedő a kávé és cukor drágulásnak okaként jelölt meg, s amelynek további hatásaként azok hiánycikké válását prognosztizálta, nem más, mint a Nagy-Antillákhoz tartozó Hispaniola szigetének nyugati harmadát elfoglaló Saint-Domingue francia gyarmaton (a mai Haitin) 1791 augusztusának végén kitört rabszolgafelkelés.⁴ Az erről szóló első hírek nagyjából há-

4 A több mint egy évtizedig elhúzódó harcokat előidéző, végül 1804-ben a független Haiti létrejöttéhez vezető eseményekről lásd François BLANCPAIN, *Histoire de Saint-Domingue Haïti* (Matoury, Guyane: Ibis Rouge, 2016), 57–124; J. NAGY László, *Forradalom az Antillákon: Haiti 1789–1804* (Szeged: Universitas Szeged Kiadó, 2012) – A saint-domingue-i események jelentőségéről az európai és amerikai abolícionizmus, illetve a rabszolgák ellenállási mozgalmainak történetében lásd például Seymour DRESCHER, *Abolition: A History of Slavery and Antislavery* (Cambridge–New York: Cambridge University Press, 2009), 146–180; illetve

rom hónappal később láttak napvilágot a hazai sajtóban.⁵ Elsőként (november 22-én) a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* számolt be lakonikus tömörséggel a szigeten kirobbant zavargásokról: „S. Domingó nevezetű Napnyúgoti-Indiai Koloniájokban a’ Frantziáknak igen nagy kurutz világot indítottak a’ fekete emberek.”⁶ Néhány nappal később a *Magyar Kurir* valamivel részletesebb tudósítása már a rebellió lehetséges gazdasági következményeire is utalt, igaz, egyelőre csak a francia gazdaság vonatkozásában:

Sz. Domingó szigetéről már bizonyos tudósítás érkezett a’ Nemzeti Gyűléshez. A’ summája a’ tudósításnak tsak az, hogy itt a’ Szeretsenek, ölik, vágják, és mészárollyák azokat, a’ kinek eddig szolgálni tartoztanak. – Meg-eshetik hogy könnyen el-veszti Frantzia Ország ezen szép szigetet, pedig innen vett leg több hasznót a’ Kávé’s Nádméz plántáknak termesztéséből.⁷

A következő napokban megjelent, a zavargások megszűntéről⁸ szóló, majd ezt cáfoló híradások⁹ után a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* már az esemény a hazai vásárlókat közvetlenül érintő aspektusát is megemlíttette:

A’ tzúkor és kávé drágúl: de még drágább is fog lenni. Oka ennek *Domingó* szigete romlása, melly is egy kiváltképpen való Hazája vala mind a’ kettőnek.

A beszámolóból a lap olvasói azt is megtudhatták, hogy a gyarmaton kitört lázadás miért érinti igen érzékenyen Európa kávé- és cukorellátását, és azon keresztül őket is. A közlemény ugyanis – noha nem a legfrissebb adatokra hivatkozva – igyekezett számokkal is érzékeltetni a kolónia roppant jelentőségét a két termék előállítására és európai importja tekintetében. Az 1774-es évben óriási

James WALVIN, *Freedom: The Overthrowing of the Slave Empires* (New York–London: Pegasus Books, 2019).

5 A felkelés kirobbanása és az arról szóló első hazai tudósítások megjelenése között eltelt idő hosszúságának magyarázata a jelentős földrajzi távolság, ami miatt Franciaországba is csak október végén futottak be az első hírek az eseményről. Vö. BLANCPAIN, *Histoire de Saint-Domingue Haïti*, 69; J. NAGY, *Forradalom az Antillákon...*, 51.

6 *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. nov. 22., 671.

7 *Magyar Kurir*, 1791. nov. 25., 1488.

8 „A’ S. Domingói Kurutz-Világról, magából S. Domingóból Párisba érkezett szomorú jelentést, ott érte a’ Jamaikai vizsgálató tudósítás, melly az említett S. Domingói háborúnak eltsenedését jelenti.” *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. nov. 25., 688.

9 A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* december 2-án már arról értesítette olvasóit, hogy a „S. Domingói szörnyű pártütés nem tsenededett le, mint némelly Levelek után kezdték ezt hinni Párisban”, valamint, hogy a franciák előkészületeket tesznek „a’ fekete Emberek’ le-tendesítésére”. Vö. *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. dec. 2., 720. Ugyanerről lásd még *Magyar Kurir*, 1791. dec. 2., 1520.

mennyiségű árut, „147, 508000 font tzukrot; és 29700000 font kávét szállítottak ki a' Frantziák S. *Domingó*-ból”, így a szintén jelentős termelőnek számító angoloknál „óltsóbban adhatták 15-20 procentó a' *Frantziák* a' kávét és a' tzúkort”. Ennek az olcsóságnak azonban a cikk szerzője szerint a rabszolgák felkelése miatt most jó időre vége szakadhat. A lap a két fogyasztási cikk árának hosszan tartó emelkedését prognosztizálta, hangsúlyozva, hogy a gyarmati gazdálkodási rendszerben nem csupán a felégetett ültetvények helyreállítása, hanem az azokat művelő, s a harcok során meghalt rabszolgák „pótlása” is problémát jelent:

[E]l jö addig a' mint mondják öt hat esztendő is míg ismét helyre áll S. *Domingó*: úgy be fizettek annak azon fekete Emberek, kik eszközei voltak a' kávé, 's tzúkor természetnek; előbb ugyan szörnyü pusztítássaik, azután pedig magok pusztulása által. 15000-re teszik a' meg öletett fekete Emberek számát, mellyet nem egy könnyü dolog ki pótolni a' Frantziáknak.¹⁰

A felkelés elhúzódásával a gyarmattal kapcsolatos tudósítások a lázadók kegyetlenkedései, az áldozatok száma, valamint a lehetséges felbujtók és vezérek kilétét illető híresztelések¹¹ mellett mind többet foglalkoztak az események gazdasági vonatkozásaival. Egy „*Cápból* [Cap-Français] a' Sz. *Domingó* szigetének fő Várossából”¹² a francia Nemzetgyűlésnek írt jelentést idézve a *Magyar Kurir* 1791. december 2-án arról számolt be, hogy „[s]záz ezer Szeretsenek rebelláltak a szigetnek Északi részében, kik már 2 száz nádméz plánta helyeknél többet felégettenek”.¹³ A bő két hónap múlva a gyarmaton továbbra sem szűnő vérontásról tudósító lap szerint az „eddig tétetett kár már 500 Mill. Livrákra számláltatik”, két hétre rá pedig már legalább hatszázmillió livre-re taksálja a veszteséget.¹⁴ Mindeközben a fontos kávé- és cukorszigeten zajló történések az európai piacokra gyakorolt hatásáról is egyre vészjóslóbb hírek érkeztek. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1791 decemberének közepén arról írt, hogy bár a londoni „tzúkros magazinok mind teli vagynak; de a' tzúkor-kereskedők öszve-esküdtek, hogy a' tzúkor árrát 52 procentóval fellyebb-vigyék”.¹⁵ A drágulás szorosan összefüggött a saint-domingue-i eseményekkel, hiszen mint arról

10 *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. dec. 9., 747.

11 Ezekről lásd pl. *Magyar Kurir*, 1791. dec. 2., 1521; dec. 6., 1538; dec. 23., 1612; 1792. febr. 3., 157; febr. 14., 207; *Magyar Hírmondó*, 1792. jan. 10., 55; febr. 28., 294.

12 A gyarmati adminisztráció központja valójában Port-au-Prince volt, de az üzleti és kulturális élet centruma ebben az időben az „Antillák Párizsának” is nevezett Cap. Vö. J. NAGY, *Forradalom az Antillákon...*, 19–20.

13 *Magyar Kurir*, 1791. dec. 2., 1521.

14 *Magyar Kurir*, 1792. febr. 14., 207; illetve febr. 28., 268.

15 *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. dec. 16., 784.

a *Magyar Kurir* tájékoztatta olvasóit, az angolok a rabszolgafelkelés a maguk legjelentősebb cukor- és kávétermelő gyarmatára, a francia kolónia szomszédságában fekvő Jamaicára való átterjedésétől tartottak. A kereskedők többszöri folyamodásának eleget téve ezért a kormányzat „egy egész gyalog Regiment” Barbadosról Jamaicára szállítását határozta el, „ugymint a’ hová Sz. Domingóról leg könnyebben keresztül harapozhatnék a’ rebellió a’ Szeretsenek közzé”. Amit azonban, szólta a baljós kommentár, „ezen sziget tsak ugyan bajoson is fog ez úttal el-kerülni”.¹⁶

Olykor azért biztató hírek is keveredtek az európai cukor- és kávéimport további visszaesését és az árak jelentős növekedését jósoló beszámolók közé. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1791 végi, *Vígasztalás az édes szájaknak* című cikke egy ültetvényes a francia Nemzetgyűléshez intézett levelére hivatkozva azt állította, hogy a rabszolgák által „fel gyújtott tzúkor-termő nád új jövést kezd hajtani, s 50 milliónál többet érő tzúkrot bé lehet még kapni”.¹⁷ Másfél hónappal később azonban, a korabeli magyar sajtóban a saint-domingue-i felkelésről megjelent leghosszabb írásban a *Magyar Kurir* határozottan kiábrándította olvasóit az áremelkedés megállításával kapcsolatban esetleg még dédelgetett reményeikből, kijelentve; „[h]ogy a’ nádméz és kávé Európában valahol oltsódjék, ez a’ leg-első hazugság”.¹⁸ 1792 elejére a cukor és kávé árának elszabadulása miatt kitört franciaországi zavargásokról szóló hírek is elérték a magyar közönséget; Párizsban a „zabolátlan nép fel-töréssel fenyegeti a’ még telyes magazinumokat”, a kereskedők pedig törvényes tulajdonuk védelmét kéri a Nemzetgyűléstől, tudósított a *Magyar Kurir*. A lap idézte egy „Sz. Domingóbeli vólt birtokos” folyamodványát is, amelyben a földjeit elvesztett ültetvényes többek között arról írt, hogy a felkelők elől még idejében kimenekített, s jelenleg minden vagyonát jelentő cukorkészletén a lehető legmagasabb áron szeretne túladni, ezért nem hajlandó azonnal piacra bocsátani azt. Az ehhez fűzött magyarázat minden bizonnyal figyelmeztetésként hathatott a magyar kereskedőkre és vásárlókra is: „Ennek [vagyis az ültetvényes cukorkészletének] mostani közönséges árra tsak 8 Millió: de kevés idő mulva fellyebb fog 15 Millióknál is hágni.”¹⁹ A franciaországi üzletekben tapasztalható drágaságról, áruhiányról és az emiatti zavargásokról szóló beszámolók²⁰ mellett 1792 elején a két fogyasztási cikk árának a Habsburg Birodalmon belüli emelkedése is téma volt a lapokban. „A’ Bétsi Kávésok, négy krajtzarra tsapták egy ibrik kávénak az árrát, melly az előtt 3 krajtz. vólt” – írta a *Magyar Hírmondó*, újfent felhívva a közönség figyel-

16 *Magyar Kurir*, 1791. dec. 2., 1521.

17 „Vígasztalás az édes szájaknak”, *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. dec. 20., 796.

18 *Magyar Kurir*, 1792. febr. 3., 157.

19 Vö. *Magyar Kurir*, 1792. febr. 10., 190–191.

20 Lásd pl. *Magyar Hírmondó*, 1792. febr. 17., 241; *Magyar Kurir*, 1792. márc. 4., 286.; márc. 6., 301.

mét a jelentős drágulás hátterében álló eseményre: „Ennek oka, kétszég kívül a’ *Frantziák’* tzúkor és kávé termő helyének (*S. Domingó* nevezetű *Amerikai* Szigetnek) pusztúlása.”²¹ Február végén az újság ismét konstataulta az áruk elszabadulását, a rebellió továbbterjedésének lehetősége miatt azok további növekedését valószínűsítve: „A’ *nád-méz* (*tzukor*) és kávé már is rendkívül drága; de még drágább lesz, ha igazak találnak lenni azok a’ Tudósítások, mellyek szerint *Jamaika* szigetében is (*ez az Anglusoké*) fel támadtak a’ fekete Emberek.”²²

Ahogy a fentiekből látható, a Nagy János költeményének születését megelőző hónapokban a magyar közönség a hazai lapok híradásai alapján viszonylag pontos képet alkothatott a francia gyarmaton zajló történésekről. Ugyanezek a beszámolók azt is jelezték a publikum számára, hogy a Saint-Domingue-on kialakult helyzet nem kizárólag Franciaországot érintő ügy, hanem a jelentős földrajzi távolság dacára olyan eseménysor elindítója, amelynek hatása az európai és hazai piacokon keresztül közvetlenül érinti a magyar vásárlókat is.

A XVIII. század végén a világon megtermelt cukor és kávé zöme a nyugat-indiai gyarmatokról került ki, Saint-Domingue pedig élen járt e két fogyasztási cikk előállításában. A karibi sziget nyugati harmada, amit a franciák az 1660-as években foglaltak el, s amely a spanyolok a területről való 1697-es lemondása után hivatalosan is a birtokukba került, az 1789-es forradalmat megelőző évtizedekre a világ legjelentősebb cukortermelőjévé vált, s egymaga nagyobb mennyiséget állított elő a termékből, mint a brit gyarmatok összesen.²³ A XVIII. század első felétől fogva a kávéültetvények száma is rohamosan növekedett, s a rabszolgafelkelés kitérősekor a kolónia az akkori világ legnagyobb kávéexportőrének számított.²⁴ Az anyaország Saint-Domingue (és persze más gyarmatainak) terményeiből nem csupán a maga jelentős belső fogyasztását tudta kielégíteni. A franciák a behozott

21 *Magyar Hírmondó*, 1792. febr. 3., 176.

22 *Magyar Hírmondó*, 1792. febr. 28., 294.

23 A francia gyarmat cukortermeléséről magyarul lásd J. NAGY, *Forradalom az Antillákon...*, 15–16; LÉVAI Csaba, „Förtelmes kereskedelem”: *A rabszolga-kereskedelem és a rabszolgatartó rendszerek kialakulása a kora újkori Észak-Amerikában* (Budapest: L’Harmattan–Uránia Ismeretterjesztő Alap, 2020), 229–231. – A karibi cukortermelés és export tekintetében folyó XVIII–XIX. századi francia-angol vetélkedés gazdaságtörténeti elemzését lásd Seymour DRESCHER *Econocide* című könyvének *French Sugar: „The Most Amazing Phenomenon” és Staple Production During the Caribbean Revolution* fejezeteit. Seymour DRESCHER, *Econocide: British Slavery in the Era of Abolition*, second edition (Cape Hill: The University of North Carolina Press, 2010), 46–54, 76–91.

24 A saint-domingue-i kávétermesztésről és exportról, amire gyors és átütő sikereket hozó fejlődése miatt már a kortársak is „kávéforradalomként” utaltak. Vö. Michel René Hilliard d’AUBERTEUIL, *Considérations Sur L’État Présent De La Colonie Francaise De Saint-Domingue*, Tome I. (Paris: Grangé, 1776), 51. A rabszolga felkelés előidézte világgiaici változásokról lásd DRESCHER, *Econocide...*, 87–91; illetve J. NAGY, *Forradalom az Antillákon...*, 16.

kávé és cukor jelentős részét továbbexportálták,²⁵ így a karibi sziget sorsának alakulása alapvetően befolyásolta Európa más országainak ellátását is. Az éppen a nyugat-indiai ültetvények számának növekedése miatt mind olcsóbbá váló, s így mind többek számára hozzáférhető, egyre rendszeresebben és folyamatosan növekvő mennyiségben fogyasztott²⁶ két gyarmatáru importjában a rabszolgafelkelés által okozott kiesés és az ennek nyomán fellépő ellátási zavar, ahogy a magyar lapok híradásaiból is kiderül, komoly feszültséget idézett elő a kontinensen, mely a cukor- és kávéfüggés kielégítésében erőteljesen függött a távoli kolóniáktól és a termékek előállítását biztosító rabszolgamunkától.

Nagy János költeménye szubjektív perspektívából, belső dialógus formájában mutatja be az ellátási krízis Magyarországot is elérő hatásait. A disputa résztvevői, Erszényházi Pál, aki „fösvénységében [n]agyon meg-kíméli a' pénzt erszénnyében” és a testi élvezetek csábításának ellenállni nem tudó, „puhább természettel” bíró Gyomordi kisasszony az expozíció szerint az elbeszélő énjének saját karakterrel felruházott részeit, beszélő nevüknek megfelelően, annak „erszényét” és „gyomrát” képviselik, amelyek/akik homlokegyenest eltérően reagálnak az áremelkedés hírére. Az előbbi a drágulásban és a két gyarmatáru beszerezhetetlenné válásában esélyt lát arra, hogy megszabaduljon a háztartást feleslegesen terhelő kiadásoktól, ezért ezekről értesülve „vigadni látszatott”, amin azonban az árucikkek nyújtotta örömről lemondani nem akaró társa

úgy fel-háborodott,
Hogy tsak nem Erszényem' üstökébe kapott,
Változott színében, 's szinte alétozott.

A váratlan eseményt és annak lehetséges következményeit finansiális szempontból értékelő „erszény”, illetve a kizárólag a maga testi jólétével törődő „gyomor” közti vetélkedés az elbeszélő mint piaci szereplő egymással rendszerint együttműködő, ám a krízis hatására most egymással ellentmondásba kerülő *vásárlói* és *fogyasztói*²⁷ funkcióinak/énjeinek perlekedését viszi színre. Egyúttal azonban az 1790-es évek Magyarországnak két jellemző fogyasztói magatartását/csoportját

25 Erről lásd Seymour Drescher könyvének már citált fejezeteit. DRESCHER, *Econicide...*, 46–54, 76–91.

26 A cukor és kávé termelésének, és egymással szorosan összekapcsolódó európai fogyasztásának történetéről összefoglalóan lásd James WALVIN, *How Sugar Corrupted the World: From Slavery to Obesity* (London: Robinson, 2019), 1–118; illetve Jonathan MORRIS, *Coffee: A Global History* (London: Reaktion Books, 2019), 45–89.

27 A két szerepkör különbségéről lásd például REKETYE GÁBOR, TÖRÖCSIK MÁRIA és HETESI ERZSÉBET, *Bevezetés a marketingbe* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2015), 92–97.

bemutató háztartáson belüli vitaként is értelmezhető.²⁸ A dialógus az aktuális esemény kapcsán a hazai vásárló/fogyasztó a világgazdaságnak való kiszolgáltatottságát ábrázolja; annak tapasztalatával szembesít, hogy egy igen távoli, és a vele párhuzamosan zajló európai történésekkel (mint a francia forradalom) összevetve talán jelentéktelennek tűnő esemény az általa elindított piaci folyamatokon keresztül miként gyakorolhat közvetlen befolyást a magyar publikum életvezetési gyakorlatára, mindennapi szokásaira.²⁹

Bár a költemény expozíciójából úgy tűnik, hogy az áremelkedés teljesen felkészületlenül éri őt, a történet elbeszélője az énjének perszifikált részei közt zajló disputa alapján egyáltalán nem látszik tájékozatlannak a szóban forgó ügyben. Éppen ellenkezőleg, a két versengő fél argumentációja nem csupán a rabszolgafelkelésről és a piaci hatásairól beszámoló napi hírek állandó figyelemmel kíséréséről árulkodik, hanem a vita tágabb kontextusát jelentő, a gyarmati termékek fogyasztásával összefüggő gazdasági, társadalmi, kulturális, morális, sőt orvosi/dietetikai kérdések meglehetősen alapos ismeretéről is. A perlekedés, amely lefedi a kávéval és cukorral kapcsolatos korabeli diskurzus csaknem teljes spektrumát, tehát egyáltalán nem naiv, hanem egy olyan jól informált XVIII. század végi magyar vásárló vívódásainak színrevitele, akit egy előrelát-

28 Így, mint a XVIII. század végi jobb módú női fogyasztók „modelljét” említi meg Gyomordi kisasszonyt a magyar kávékultúra kialakulásáról szóló tanulmányában KISBÁN Eszter, „A kávé bevezetése Magyarországon”, *Ethnographia* 99 (1988): 149–177, 158.

29 Ez a tapasztalat természetesen nem volt ismeretlen a korabeli magyar publikum számára. Jó tíz évvel korábban éppen a *Magyar Hírmondó* számolt be a cukor árának hasonló okokra visszavezethető emelkedéséről: „Miólta a Frantziák és Ánglusok között való háború anynyira el-hatalmazott, hogy ezek amazoknak terhes hajóit gyakorta el-foglalják: holott az Európában meg-emésztetni szokott nádméznek nagyobb része a' Frantziáktól vétetik; az ólta a Magyar országi rév-partokra-is olyan bővön a nádméz nem hozattathatik, mint annak előtte. Azon okra nézve tzuokor-készítő mív-hely, melly *Fiúm* városában vagyon, a tzuokornak árrát fellyebb verte: úgy hogy Bőjt más-havának 8dik napjától fogva minden mázsája 2 N. Forinttal drágábban kél, hogy sem annak előtte.” *Magyar Hírmondó*, 1780. máj. 17., 318. A lapnak ehhez az évfolyamához csatolt *A Magyar hírlelő levelek iránt való tudósítás* 16. pontja úgy érvelt a hazai újságok olvasásának hasznossága mellett, hogy azok segítségével a távoli események hazai (gazdasági) jelenségekkel való közvetlen kapcsolata is nyilvánvalóvá válhat. Példaként az amerikai függetlenségi háború („Ki gondolná, hogy az ott való zenebona hazánknak hasznára lehetne?”) a virginiai dohányexportra gyakorolt kedvezőtlen hatását hozza fel a szöveg. A távoli harcok ebben az esetben hasznosnak bizonyultak Magyarország számára, hiszen a korábbi gyarmat, „míg a pusztító háborúval meg-nem zajosodott, igen sok és jó-féle dohányt termesztett és küldött Európába, mellyet most nem mivelhetvén, a Magyaroknak kéntelenítetik hajdani nyereségének egygy részét engedni”. *Magyar Hírmondó*, 1780. oldalszám nélkül. – A két itt citált szövegre korábban Závodszy Géza is hivatkozott hasonló összefüggésben. Vö. ZÁVODSZKY Géza, *Az Amerika-motívum és a polgárosodó Magyarország: A kezdetektől 1848-ig* (Budapest: Atlanti Kutató és Kiadó Társulat–Tankönyvkiadó, 1992), 40–41.

hatatlan gazdasági esemény bekövetkezése eddigi fogyasztói magatartásának felülbírálatára kényszerít. Az „erszény” és „gyomor” vitája a korabeli hazai piac (ön)tudatos szereplőjének „lírai” önvizsgálata.

Tanulmányomban egyfelől azt szeretném bemutatni, hogy a XVIII. század végi hazai közönség milyen tudással rendelkezhetett az általa fogyasztott idegen eredetű árucikkekről, s e tudás Nagy János költeményének alapján miként befolyásolhatta vásárlói döntéseit. Másfelől arra keresem a választ, hogy mi lehetett az alapvetően gazdasági érdekeltségű téma irodalmi köntösbe öltöztetésének célja. Milyen sajátos, más formában nem, vagy kevésbé hatékonyan közvetíthető tanítással kívánt szolgálni a magyar vásárlók/fogyasztók számára az „erszény” és „gyomor” vitáját megíró szanyi plébános? E kettős célkitűzés szempontjából praktikusabbnak látszik, ha a továbbiakban nem a vita menetét követve mutatom be a szöveget, hanem a benne felbukkanó egyes témákat és az ezekkel kapcsolatos argumentumokat csoportokba rendezve.

Egyéni fogyasztás

Arra, hogy a XVIII. század végi magyar közönség miért érzékelhette viszonylag nagy horderejű problémaként e két, alapvető létszükségleti cikknek távolról sem nevezhető termék árának hirtelen megugrását, a dialógus többféle magyarázattal is szolgál. A beszélgetést az áremelkedés ténye, különösen pedig a cukor és kávé boltokból való eltűnésének lehetősége miatt pánikba eső Gyomordi kisasszony indítja, hatalmas készletek idejekorán való felhalmozását javasolva partnerének:

Még van a' boltokban nádméz, addig vegyünk!
Hogy kávé-italban kárt mi ne szenvedgyünk,
Előre nádmézből *proviziót* tegyünk,
'S egyszerre leg-alább húsz mázsát szerezzünk.

Bár a kereskedelmi nagyságrendű (legalább ezer kilónyi) beszerzés nyilvánvalóan a korabeli fogyasztó karakterének satirikus ábrázolására szolgál, a beszélgetőtárs válaszában olvasható helyzetértékelés fényében mégsem látszik teljesen képtelen túlzásnak. Erszényházi első replikájának rosszálló jellemzése szerint ugyanis a kávézás ekkorra, ha nem is a magyar társadalom egészében,³⁰ de an-

30 Az ital fogyasztása a XVIII. század végén elsősorban a társadalom felső rétegeire, illetve a városi lakosságra jellemző. Almási Balogh Pál még negyven évvel később is mint a magyar parasztság körében a német területekkel összevetve csak kevésbé elterjedt, inkább csak ün-

nak több szegmensében is egészen általános gyakorlattá, sőt szinte mértéktelelné vált. Kritikája persze elsősorban a vitapartnere képviselte fogyasztói csoportot, a jobb módú asszonyokat illeti, akik e szerint „már sok időtől” úgy itták a serkentő italt, „[m]int a’ szomjús ökor a’ posványznak vizét”,³¹ eközben persze „nem kémélvén a’ nád’ drága mézét” sem. De az is kiderül Erszényházi szávaiból, hogy a kávéfogyasztás a XVIII. század végére már a társadalom alsóbb osztályaiba is utat talált; elsőként – ahogy Európa nyugati felén is³² – a nemesi és polgári házaknál szolgált, gazdáik készleteit megdézsmáló személyezethez:

Annyi kávéfőztek meg-hitt Szoba-l’ányok,
Hogy bőven bé-érték nem tsak önnön magok,
Hanem ittak abból még más két Inasok.

Noha Erszényházi a dialógusban többször utal a két árucikk fogyasztásának költséges voltára, utóbb idézett mondata mégis azt sejteti, hogy ez az 1790-es évek elején már csak viszonylagosan volt igaz. Az, hogy a cselédek a maguk kedvére használhatták a házi készleteket, s ez nem szűrt szemet, vagy legalábbis gazdáik csekélyebb jelentőségű visszaélésnek tekintették és eltűrték azt, arra utal, hogy ekkora már sem a kávé, sem a cukor nem tartozott az úri háztartások féltve őrzött, különleges kincsei közé. Ezt csak megerősíti, hogy a dialógus egy későbbi szakaszában Gyomordi kisasszony a drágulás hatását enyhítő megoldásként mint új gyakorlatot ajánlja fel társának fogyasztásuk szigorúbb felügyeletét:

Fogadom, hogy reggel egy tsészével iszom,
A’ kávéfőztemként magam ki-olvasom,
Kissebb darabokra nádmézem’ vagdalom,
És mivel illy drága, jobban gazdálkodom.

nepi alkalmakhoz kapcsolódó szokásról írt a kávézásról. Vö. ALMÁSI BALOGH Pál, *A’ kávé, thé és csokoládé történeti, természethistóriai, diaeteticai és orvosi tekintetben* (Pest: Wigand Ottó, 1831), 30, 137. Ugyanerről lásd KISBÁN, „A kávé bevezetése Magyarországon”, 150–151, 161–170.

- 31 Erszényházi állítása minden bizonnyal nem csupán szatirikus túlzás. Erre utal, hogy 1831-ben mint korábban jellemző, ám ekkorra már visszaszorulóban lévő szokásra utalt a nem csupán reggeli vagy étkezések utáni kávézásra Almási Balogh Pál: „Még nem sok esztendővel ez előtt, több házaknál minden időben készen volt a’ kávé, s a’ tehetősebbeknél rendszerint háromszor volt szokásban, ezen kedves italt hörbölgetni, a’ mi most hálá-Istennek ritkább helyen történik. Fájdalommal kellek tapasztalni, hogy legmagyarabb Vármegyéinkben, mint különösen az alföldön, ezen visszaélés mai napig is, nagy mértékben feltaláltatik, ellenben több helyeken, nevezetesen Pest környékén, sok Házakban most ritkábban és sokszor csak vendégek’ kedvéért fordul elő a’ kávé.” ALMÁSI BALOGH, *A’ kávé, thé és csokoládé...*, 7.
- 32 Erről lásd például WALVIN, *How Sugar Corrupted the World...*, 77–78.

Gunyoros megfogalmazása dacára Nagy János jellemzése a korabeli helyzetről egyáltalán nem áll távol a valóságtól. A cukros serkentő ital hazai fogyasztása – minden bizonnyal nem függetlenül az elkészítéséhez szükséges gyarmatárak árának az időszakos ingadozások ellenére hosszú távon folyamatos csökkenésétől – a XVIII. század utolsó éveire valóban jelentős mértékben megemelkedett.³³ És nem is csak a házi használatban. Az 1700-as évek második évtizedétől fogva az elsőként a nagyobb városokban megjelenő kávéházak a század utolsó harmadára országszerte elterjedtek,³⁴ közönségük soraiban pedig ekkorra már a társadalom alsóbb osztályainak képviselői is megtalálhatók voltak. Erről tanúskodik Erszényházi Pál rosszálló megjegyzése a kávézás gyakorlatának a korabeli hazai társadalomba való beágyazottságát érzékeltető felsorolásának végén: „Kávéházba jártak sok helyen Kotsisok”.³⁵ Azt, hogy az ellátási krízis miatt pillanatnyilag megrágult termékek a hasonló, kivételes helyzetektől eltekintve áruk alapján már nem számítottak valódi luxuscikknek, mi sem mutatja jobban, mint hogy a velük élő publikum ostorozásába belelendülő Erszényházi gondolatmenete hamar eléri a szükségtelen és pazarló, sőt kifejezetten káros fogyasztás példáit is. E szerint a tehetősebb házaknál nem csupán a család felnőtt tagjai és a személyzet, hanem még a gyerekek, sőt a házi kedvencek is részesülhetnek a két élvezeti cikk nyújtotta örömeiből:

Láttam, hol a' Dajka, a' Dáma' magzatját;
Maga pedig ölben, törpe kis kutyáját
Kávéval kínálta, 's ha ez, az ortzáját
Nyalta, nem kímélte tőle a' tzukorját.

Hogy ebben az esetben sem egyszerűen szatirikus túlzásról van szó, igazolja, hogy a korabeli újságokban is találkozni a kávéval és cukorral való efféle visszaélésekről beszámoló írásokkal. A *Mindenes Gyűjtemény* 1790-es évfolya-

33 Lásd KISBÁN, „A kávé bevezetése Magyarországon”, 158–161; DOBROSSY István, „A kávézás elterjedése és a kávéházak története Miskolcon”, in *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 28–29, szerk. SZABADFALVI József és VIGA Gyula (Miskolc: Hermann Ottó Múzeum, 1991), 257–280. – A cukor használatának magyarországi terjedéséről lásd KISBÁN Eszter, „Köleskását hoztam, mégpedig cukrozva ...»: a cukor bevezetése a parasztnál Magyarországon”, in *Agria XXIII.: Az egrí Dobó István Múzeum évkönyve*, szerk. BODÓ Sándor és PETERCSÁK Tivadar (Eger: Dobó István Vármúzeum, 1987), 239–264.

34 Lásd KISBÁN, „A kávé bevezetése Magyarországon”, 150, 157, 161; illetve DOBROSSY, „A kávézás elterjedése és a kávéházak története Miskolcon”, 260–262.

35 Kisbán Eszter idézett tanulmányában Gaál György bő tíz évvel későbbi *Tudós palótzából* hozott hasonló példákkal igazolta, hogy a századforduló körüli évekre a kávéfogyasztás és kávéházak látogatásának szokása már a városi lakosság szegényebb részében is elterjedt. Vö. KISBÁN, „A kávé bevezetése Magyarországon”, 161.

mában napvilágot látott viszonylag hosszú értekezés, amely a kávé fiziológiai hatásait taglalva annak különböző lehetséges kockázataira is figyelmeztette olvasóit, külön kiemelte, „hogy már csak ezen okból [vagyis potenciális egészségkárosító hatásai miatt] is, nem kellene a’ gyermekeket arra szoktatni”.³⁶ Ez utóbbi gyakorlat elterjedtségére utalt A’ *Gyümölsökről* címmel ugyanebben a lapban megjelent cikk is. A közlemény szerzője egyebek mellett a gyümölcsfogyasztás veszélyeiről a köztudatban élő tévhiteket kívánta eloszlatni (például, hogy az „hideg-lelést okoz”), s kifejezetten a kávézás helyett javasolta azt a gyerekek számára: „Sok Szülék úgy gondolkoznak, hogy talán menten meghalnának gyermekeik, ha reggel éh gyomorra gyümölsöt ennének; holott pedig sokkal hasznosabb volna nekik azt adni, mint kávéval a’ nélkül is meleg véreket hevíteni.”³⁷

A *Mindenes Gyűjtemény* egy 1789-es cikke pedig a szobakutyák kényeztetésének igencsak hasonló módjáról számolt be. A Bécs ló- és kutyaállományáról számadatokat közlő, s az utóbbiak becsült élelmiszerfogyasztásán méltatlankodó író (aki szerint az ebek táplálására szánt forrásokat inkább a város szegényeinek élelmezésére kellene fordítani) felháborodottan tudósított arról, hogy egyes császárvárosi gazdák miféle túlzásokba esnek kedvenceik ajnázásában:

Sokan gyermekeiket nem hagyják asztaloknál enni, pedig az ebek tányérjokról esznek mellettük. A’ kutyákat lágy párnákon hálaltják, tisztán feresztik ’s fűsültetik, a’ legjobb levesekkel, Kávé’ Chokoladéval táplálják, gyermekeiket pedig egy alá-való ember’ ’s tselédnek gondviselésére ’s fel-nevelésére bízzák.

A szerző ehhez még hozzátette, hogy ez a módi az utóbbi időben már a magyar dámák, sőt „a’ mi még ennél is nevetségesebb” a polgárosszonyok között is terjedni kezdett.³⁸ Bár Ersényházi szemrehányásai első pillantásra túlzásnak tűnhetnek, ám ahogy az a korabeli lapok írásaiból is látszik, a bennük megfogalmazott állítások nem voltak alaptalanok. A XVIII. század végi Magyarországon a két élvezeti cikk fogyasztása – legalábbis a társadalom egy része számára – nemcsak hogy hétköznapi gyakorlat volt, de pazarló használatuk sem számított rendkívüli jelenségnek.

A dialógus azonban nem csupán mindennapos rutinként, hanem szinte elhagyhatatlan, vagy legalábbis igen nehezen feladható szokásként mutatja be a

36 A’ *Kávé plántáról*, *Mindenes Gyűjtemény*, 1790. jún. 26., 398.

37 *Mindenes Gyűjtemény*, 1789. júl. 18., 82. – A gyerekek kávéfogyasztásának egészségügyi veszélyeire felhívó korabeli szerzőkről lásd ALMÁSI BALOGH, A’ *kávé, thé és csokoládé...*, 129.

38 „Béts Városa’ népességének le-írása folytatatik”, *Mindenes Gyűjtemény*, 1789. aug. 15., 214.

kávézást. Erszényházi a mértéktelenné vált fogyasztást kárhóztató első kirohánására vitapartnerre a következő replikával él:

Természté vált már én bennem ez ital,
A' ki hozzá szoktam, mikor még fiatal
Vóltam, 's már akkor is vettük ezt több fonttal
'S nem kóstoló képpen, két vagy három lattal.

Ez utóbbi sorok, azon túl, hogy igazolják a disputa férfi szereplőjének szájából korábban elhangzó vádat („Úgy ittátok már sok időtől a' kávé, / Mint a' szomjúos ökör a' posványnak vizét”), az arról folyó korabeli diskurzus fontos aspektusát, az ital fogyasztását illető dietetikai és orvosi megfontolásokat vezetik be a vitába. Csakhamar kiderül, hogy a fiatal kortól kezdve folytatott gyakorlat „természté” válása ebben az esetben nem, vagy nem csupán a megszokás erejének magyarázatául szolgál, hanem a szó szoros értelmében fiziológiai függőséget takar:

Én, ha tejes kávé reggel nem ihatom,
Már az egész napot tsak ollyannak tartom,
A' mellyen fejemnek fájását várhatom,
Alétozik gyomrom, azért nem hagyhatom.

Az addikció erejét mutatja, hogy a magát kávéfüggőként jellemző Gyomordi kisasszony még vitabeli utolsó megszólalásának elején is úgy nyilatkozik, hogy szívesebben vállalja az anyagi romlást, mintsem lemondjon kedves italáról:

Inkább szegény leszek, tsak reggel ihassam!
Mert bizony meg-sénli hozzá szokott hasam

Bár végül beletörődik abba, hogy szakítania kell a régóta gyakorolt szokással, ám ismét saját függőségre hivatkozva, kompromisszumos javaslatként nem a kávézásról való azonnali lemondásra tesz ígéretet, hanem az ital fogyasztásának lassú, fokozatos felfüggesztésére, a készletek gondosabb ellenőrzésére és takarékosabb felhasználására:

Nem lehet kivánni, hogy azt el-hagyhassam
Egyszerre, bár töle lassan el-szokhassam!
Fogadom, hogy reggel egy tsészével iszom,
A' kávé szemenként magam ki-olvasom,
Kisebb darabokra nádmézem' vagdalom,
És mivel illy drága, jobban gazdálkodom.

A váratlan ellátási krízis a XVIII. század végi magyar kávéfogyasztót, amint a dialógusban őt képviselő szereplő reakcióiból is látható, nem csupán a hosszú ideje folytatott mindennapi rutin kényszerű feladásának lehetőségével szembesítette, hanem az addiktív hatású italra való rászokás problémájával, és a leszokás nehézségeivel is.³⁹ Erszényházi ebben a tekintetben is igyekszik megnyugtítani partnerét. Vitájuk lezárásában a végül jobb belátásra tért Gyomordi kisasszony fogadkozását nyugtázva a döntés gazdasági hasznossága mellett az attól várható egészségügyi előnyöket is hangsúlyozza:

Kávétól el-szokván, meg-marad sok pénzéd!
 'S a' Borbély se vágja meg annyiszor ered';
 Mert e' Török abrak el-fogyván, a' véred
 Nem hevül annyira, 's jobb lesz egészségéd.

Az, hogy az ital élettani hatásainak kérdése Nagy János költeményének fontos elemévé vált, egyáltalán nem meglepő. A kávé terjedését – szinte felbukkanásától fogva – komoly orvosi viták kísérték úgy az arab világban, mint Európában,⁴⁰ a XVIII. század második felének magyar olvasóközönsége pedig több hazai munkából⁴¹ is tájékozódhatott annak az emberi szervezetre gyakorolt hatásáról. Az ital fogyasztását illető, a század végén az újságok oldalain is többször felbukkanó⁴²

39 A leszokás kérdéséről orvosi tekintetben lásd ALMÁSI BALOGH, *A' kávé, thé és csokoládé...*, 134.

40 Erről lásd például Steven C. TOPIK, *Coffee*, in *The Cambridge World History of Food*, Volume I., ed. Kenneth F. KIPPLE and Kriemhild CONEÈ ORNELAS (Cambridge–New York–etc.: Cambridge University Press, 2000), 643; vagy ALMÁSI BALOGH, *A' kávé, thé és csokoládé...*, 24, 37, 92, 129.

41 Ezek közé tartozik Pozsony főorvosának Torkos Justus Jánosnak a különböző italok egészségre gyakorolt hatásáról 1764-ben írt német nyelvű értekezése. Vö. KISBÁN, „A kávé bevezetése Magyarországon”, 157. Számos helyen foglalkozik a kérdéssel Mátyus István több kötetes *Ó és Új Diaeteticája* és Borsod vármegye főorvosának, Benkő Sámuel részben angoltól fordított könyve is. Lásd például MÁTYUS István, *Ó és Új Diaetetica*, Első darab (Kolozsvár: Páldi István, 1762), 316–322; BENKŐ Sámuel, *A' fekete epés mértékletnek és az alatt el-rejtezett számtalan és tündéres betegségeknek [...] le-írása* (Pest: Trattner, 1791), 129; 141; 146–147; 449.

42 A korábban említett cikkek mellett a *Mindenes Gyűjtemény* idézett, *A' Kávé plántáról* szóló írása is foglalkozott a kérdéssel. Ennek szerzője nem foglalt egyértelműen állást az ital fiziológiai hatását illetően, amely szerinte fogyasztójának testi adottságaitól függően „[h]asznos is, káros is lehet”, ám gondosan felsorolta a vele való élés lehetséges kockázatainak teljes skáláját, az enyhébb következményektől – mint az álmatlanság és az étvágy elvesztése –, a reszketegség kialakulásának esélyén át, egészen az olyan súlyos esetekig, mint a gutaütés, külön felhívva a figyelmet arra, hogy bizonyos testi és lelki nyavalyák esetén az ital kifejezetten veszélyes lehet. Vö. *A' Kávé plántáról*, 398–399. A *Mire kell a' betegeknek vigyázni?* című cikk a betegségben szenvedőknek általában fokozott folyadékbevitelt javasolt, ám a bor mellett kifejezetten tiltva a kávé fogyasztását is. Vö. *Mindenes Gyűjtemény*, 1789. nov. 4., 156. Ezekhez hasonló dietetikai tanácsokat a cukorral kapcsolatban is lehetett olvasni a hazai lapok-

dietetikai dilemmák releváns érvekkel szolgálhattak az annak konzumálásáról folytatott vitában.⁴³

Erszényházinak azonban nem csupán bevett szokásáról való lemondásra és függőségének legyőzésére kell rábírnia társát, hanem egy még nehezebb feladattal is meg kell birkóznia. A dialógus kezdetén az „erszény öre” hasztalanul hivatkozik a fogyasztási cikkek megemelkedett ára és a háztartás anyagi teherbíróképessége közti ellentmondásra („Bátor soha sem vólt háznál szaporaság, / Költhetett rá mit azt, félre tett gazdaság. / De illy árron venni, lenne balgatagság.”), a gazdasági racionalitásra apelláló érvelése a legkevésbé sem győzi meg partnerét:

Sőt ezért [t. i. magas ára miatt] nem venni, lenne sült parasztság!
Mert ha származna is ebből kis adósság,
El kell nyelni e' kárt, mivel más Uraság
Meg-szólhatna ezért, 's lenne ez tsunyaság.

Gyomordi kisasszony szerint a kávé nem egyszerűen élvezeti cikk, amelyről kedve szerint lemondhat a vele élő; fogyasztásának az említett belső ösztönzők – a megszokás és az addikció – mellett erős külső motivációja is van. Ahogy az a replikából kiderül, a XVIII. század végi Magyarországon a kávézás nem csupán egyre elterjedtebbé váló szokás, hanem egyúttal a társadalmi státusz indikátoraként funkcionáló „módi” is. A kisasszony Erszényházi ökonómiai alapú argumentációjával, amely a két gyarmatáru túlzott drágaságára, illetve a háztartási kiadások emiatt várható jelentős megemelkedésére hivatkozva próbálja meggyőzni őt a divat követéséről való lemondás szükségességéről, ez utób-

ban. A *Magyar Kurir* egyik írása szerint a „Kis-asszonyok reggel tejet ihatnak Kávé helyett, ha pedig Kávét akarnak inni igyák szín mézzel – e' még egészségesebb”. A cikk hasonló megfontolásból javasolta a cukros serkentő ital helyett a szilvapálinka és füstölt szalonna reggeli fogyasztását a férfiak számára. Vö. *Magyar Kurir*, 1790. febr. 3., 132.

43 Bár az egykorú hazai szakírók óvatosságra intenek a kávéval kapcsolatban, hangsúlyozva, hogy az azzal való visszaélés súlyos károkat okozhat a szervezetben, ám megfontolt fogyasztását jellemzően nem ellenzik, sőt, egyes esetekben még javasolják is. Mátyus István szerint az itallal szembeni, számos orvos hangoztatta félelmek túlzó voltát éppen annak népszerűsége bizonyítja, hiszen „[k]i-is hinné-el, hogy ha ez a' mi természetünkkel annyira ellenkeznék, az egész világon illy közönségessé és betsessé lehetett volna”. MÁTYUS, *Ó és Új Diaetetica*, 321. Benkő Sámuel egyes nyavalyák (például a köszvény) esetén kifejezetten javallotta a kávézást, s bár hatása tekintetében olyan izgatószerekkel sorolta egy csoportba, mint a töményszesz, a dohány, a tea és az ópium, külön jegyzetben emelte ki, hogy az ital fogyasztása már csak azért sem lehet igazán ártalmas, mivel a tapasztalatok alapján egyáltalán nem csökkenti az élettartamot: „A' mi a' kávéval illeti, esmérek 80, 90 esztendő Magyarokat, kik borral nem, a' kávéval pedig gyerek koroktól fogva bővön élvén egészségesek voltak. Esméretes az a száz esztendőt meghaladott Egri asszony, a' ki a' kávéval bőven élt, és azt utoljára nem ihatván tsak tollú által hörpögette.” Vö. BENKŐ, *A' fekete epés mértékletnek...*, 141, 146.

bi társadalmi értékét állítja szembe. Érvélese szerint az áremelkedésből adódó terheket azért kell feltétlenül vállalni, mivel a kávé fogyasztásának felfüggesztése az anyagi veszteségeknél jóval nagyobb károkat okozna; szükségszerűen maga után vonná a presztízs csökkenését, sőt talán a társasági életből való kirekesztéssel járna. Mivel pedig a kávéfogyasztás szimbolikus értéke az ahhoz szükséges cikkek árának emelkedésével párhuzamosan növekszik, a szokás fenntartása Gyomordi kisasszony szerint az azzal járó anyagi terhek fokozódása ellenére is ésszerű (sőt mindinkább azzá válik), hiszen az erre fordított pénz olyan befektetésnek tekintendő, amely a társadalmi tőke felhalmozódásában térül meg. A dialógus női karakterének szájából elhangzó gondolatmenet a születőben lévő fogyasztói társadalom működésének logikáján alapul, amelyben – Neil McKendrick a XVIII. századi Angliában lezajló fogyasztói forradalomra vonatkozó megállapítása szerint – a luxus illendővé, az illendőség pedig szükségletté válik.⁴⁴ Gyomordi kisasszony nem mint a fényűzés kellékeire, hanem mint a környezet megbecsülésének megőrzéséhez nélkülözhetetlen szükségleti cikkekre hivatkozik a kávéra és a cukorra. Számára azok státusszimbólumként funkcionálnak, vásárlásuk pedig a társadalomban elfoglalt (vagy elfoglalni vágyott) pozíciót demonstráló/védelmező státuszfogyasztás, amelynek fenntartása a gazdasági ésszerűséget is felülíró kötelesség.⁴⁵

A kijelentésnek, mely a két gyarmatáru fogyasztásának a társadalmi státuszt kifejező és biztosító voltára vonatkozik, a XVIII. század végi magyarországi érvényességét mutatja, hogy Gyomordi kisasszony ellenvetései közül ez az egyetlen, amit vitapartnere nem utasít el teljes határozottsággal. Érveinek hatástalanságát látva Erszényházi megkísérli összhangba hozni saját célját, vagyis a háztartási kiadások csökkentését a módi követésének szociális kényszerével, ezzel elismerve társa aggodalmainak jogosságát és az azokat megalapozó fogyasztási gyakorlat létezését is. Első próbálkozásként a férfi a divatos fogyasztási cikkek más, olcsóbb termékekkel való helyettesítésre tesz javaslatot, mondván, az áremelkedés a közvetlen környezetet is hasonló eljárásra fogja kényszeríteni:

44 Vö. Neil McKENDRICK, „Introduction”, in Neil McKENDRICK, John BREWER and J. H. PLUMB, *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-century England* (Bloomington: Indiana University Press, 1982), 1.

45 A fogyasztás efféle motivációjáról lásd például Jan DE VRIES, *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present* (Cambridge–New York: Cambridge University Press, 2008), 20–36; 44–50. – A XVIII. századi nyugat-európai státuszfogyasztásról és annak más divatos cikkek mellett a kávé és cukor konzumálásában megnyilvánuló példáiról lásd Ina Baghdiantz McCabe könyvének *Consumption as a Global Phenomenon* című fejezetét, különösen ennek *Consumption as Social Classifier* című alfejezetét. Ina BAGHDIA NTZ MCCABE, *A History of Global Consumption 1500–1800* (London–New York: Routledge, 2015), 187–228.

Más Uraságok is így élnek ezentúl,
 A' szilva-pálinkát meg-veszik hordóstúl,
 Azt, 's falat kenyeret szelve, tányérostúl
 Az asztalra rakják, 's nem tartanak szótúl.⁴⁶

Bár felvetése az azonos társadalmi helyzetűek hasonló jövőbeli gyakorlatát prognosztizálja, vagyis látszólag alkalmas arra, hogy elhárítsa partnere a presztízsveszteséggel kapcsolatos félelmeit, mégis sutára sikerült, hiszen nem vette figyelembe a módiban is megnyilvánuló nemi különbségeket. Emiatt elfogadhatatlanná válik Gyomordi kisasszony számára:

Hát ha Kis-Asszonyok, 's Dámák látogatnak?
 Szilva-pálinkából azok nem ihatnak!
 Tudod, hogy a' kávé tartják nagy módinak.
 Kávé nem ihatván, nyelveken hordoznak.⁴⁷

Az argumentum továbbfejlesztett változata kijavítja az előbbi hibát, s már a hölgyek számára is illendő ételeket javasol a kávé és cukor helyett:

[S]zolgály nékik [t. i. a vendégségbe érkező hölgyeknek] friss gyümöltsel
 Mikor ideje lesz, meggyel, tseresnyével,
 Télen aszalt szilvát meg-hintve köménnyel,
 Vagy baratzkot tégy fel Sopronyi körtvélyel.

Ersényházi elismeri ugyan, hogy ezek a jó társaság szemében nem lehetnek igazán tökéletes szurrogátumai a két divatos importcikknek, ám úgy érvel, hogy azok tartósan ígérkező drágasága, behozataluk esetleges megszűnése és a készletek teljes elapadása mindenkit hasonló döntésekre kényszerít majd, így a kávézásról való lemondásból fakadó társadalmi tekintélyvesztés nem lesz örökös érvényű:

46 A *Magyar Kurir* korábban idézett cikkének ehhez hasonló javaslatát lásd *Magyar Kurir*, 1790. febr. 3., 132.

47 A dialógusban a vitapozíciók nemekhez kötöttsége miatt elsősorban női szokásként jelenik meg a kávézás. Bár ez nyilvánvalóan torzítva mutatja be a valós helyzetet, a társas fogyasztás itt szóban forgó módját, vagyis a házi összejöveteleken való kávézást valóban elsősorban a hölgyekre jellemző társasági gyakorlatként írja le a szakirodalom és a korabeli források is. A férfiakra (az otthoni kávézás mellett) a nyilvános, kávéházakban történő fogyasztás volt jellemző, amely azonban a dialógusban a gyakorlat felfüggesztése mellett érvelő férfiszereplő miatt kevésbé hangsúlyosan jelenik meg. Mindezekről lásd például KISBÁN, „A kávé bevezetése Magyarországon”, 159; MORRIS, *Coffee...*, 73–77.

Tsak addig szóllnak-meg a' kényesebb nyelvek,
Még a' drága italt győzi az erszénnyek;
De majd ha nádmézet pénzen sem vehetnek,
A' kávéra akkor azok se dühödnek.

Gyomordi kisasszony azonban kételkedik ebben az előrejelzésben („Mikor lesz ez Pali?”), partnere ezért ismét fordít egyet az argumentáción, s már nem a gazdasági kényszernek való engedelmességre, hanem az ennek betudhatóan máris megváltozott fogyasztási divatra hivatkozik társának módira apelláló érvelésével szemben. Erszényházi szerint ugyanis Bécsben már le is zajlottak ezek a változások:

Itt láttam jó Néne! hogy kávé-s paloták
Módit változtatván, lettek latzi-konyhák.

A császárvárosi divat követésének gyakran kárhozott hazai gyakorlata ezúttal a túlzott kiadások miatt aggódo vásárló kezére játszik a konformista fogyasztó megnyerésében, hiszen, mint mondja,

a' mi Dámáink is ha eztet meg-tudják,
A' meg-drágúltt italt, tudom, farba rugják.

Erszényházi ettől fogva a módi ellen nem gazdasági érvekkel, hanem (annak változékonyságát kihasználva) magával a módival harcol. Már nem a társasági kirekesztés ódiúmat is vállaló nonkomformista, hanem – a bécsi divat módosulásáról első kézből kapott friss információk birtokában – a fogyasztói társadalomban igen csábító ízlésvezér⁴⁸ szerepében való fellépés lehetőségét kínálja partnerének:

Ezen új módinak te légy itt kezdője,
A' kávé-italnak okos megvetője,
Azontúl lesz nem egy, példád' követője;
Ezt, 's nem mást javasol erszényed' őrzője.

A dialógus lezárásából ugyan nem derül ki, hogy ez utóbbi érvnek mekkora szerepe volt Gyomordi kisasszony meggyőzésében, a vita e szálának alakulásából azonban úgy tűnik, hogy annak szerzője elsősorban nem a kávézás hétköznapi gyakorlattá válásában, s nem is az addikcióban látta a fogyasztási szokás el-

48 Erről lásd BAGHDIA NTZ MCCABE, *A History of Global Consumption...*, 213, 230.

hagyásának legfőbb akadályát, hanem annak külső motivációiban: társadalmi értékében, státusszimbólum voltában és a divatkövetés kényszerében.

Gazdasági összefüggések

Gyomordi és Erszényházi vitája főként az őket közvetlenül érintő, az egyéni fogyasztási szokásokat és a háztartási kiadásokat befolyásoló hatásai szempontjából tárgyalja a kávé és cukor áremelkedését. A szereplők okfejtéseinek háttérben azonban felsejlenek a két gyarmatáru importjának és konzumálásának tágabb gazdasági összefüggései is. A disputa férfi szereplője azért javasolja több ízben is partnerének a külföldi áruk hazai termékekkel – mint a pálinka, a gyümölcsök, a bor és a méz – való helyettesítését, mivel ezáltal csökkenthetők a kiadások, a háztartás pedig pénzt halmozhat fel: „Kávétól el-szokván, meg-marad sok pénzed!”⁴⁹ Az „erszény örének” tanácsai ugyan közvetlenül a háztartás gazdasági irányítására vonatkoznak, ám azokkal párhuzamos, kameralista gazdaságelméleti háttérű gondolatmenetekkel rendre találkozni a korabeli lapokban is. Ezek aggasztónak ítélik a pénz kiáramlását az országból, ezért a kávé és cukor helyettesítésére a helyi mezőgazdaság által megtermelhető pótszereket ajánlanak.⁵⁰

A *Magyar Hírmondó* 1780 júniusában kitörő örömmel adott hírt arról, hogy a „békével élő nemzetek, otthonn az alattombann pusztító ellenségeket rendre meg-támadják”. „Ellenség” alatt – mint a cikk folytatásából kiderül – ebben az esetben egyes importcikkék értendőek, az írás felütésének lelkesült hangvételét pedig az indokolta, hogy a tudósítás szerint egy német tartományból sikerült száműzni „az egészséget és pénzt fogyasztó” kávé, egy azt helyettesítő, ám annál sokkalta olcsóbb és helyben termelhető alapanyagból, sárgarépbából készített ital segítségével. A közlemény arról is beszámolt, hogy a németek ugyanilyen sikereket értek el az amerikai dohányval kapcsolatban, „melly-is mivel az ország pénzét mind úntalan lopja, végképp ki-tsapatván, az otthonn termett hazafi dohánynak helyet engedni kéntelenítettett”. Bár ez utóbbi probléma nálunk nem állt fenn, hiszen Magyarországon a dohány ekkorra nemcsak „hazafivá”, hanem jelentős

49 A dialógus zárlatában Erszényházi a cukor helyettesítésére alkalmas mézet illetően kifejezetten az önellátására való berendezkedésre buzdítja társát: „Mézes borsos borhoz, szoktani gyomrodát; / Nádmez helyett mézre fordítsd a' gondodat, / Szaporitván kertben a' méhi kasodat”.

50 Az egzotikus fogyasztási cikkek importja elleni XVIII. századi kameralista érvelést – elsősorban Carl von Linné példáján – szemléletesen mutatja be Ina Baghdiantz McCabe korábban hivatkozott könyve. Vö. BAGHDIAANTZ MCCABE, *A History of Global Consumption...*, 200–207.

exportcikké is vált,⁵¹ a kávé és cukor tekintetében a szerző követésre méltónak állította a német példát, mégpedig nem egészségvédelmi, hanem kifejezetten gazdaságvédelmi megfontolásból: „A Magyar-nak-is hasznosabb volna a tengeriből (kukoritzából) főtt Kávé, vagy a Debretzeni bor-leves (ha nem fűszerszámozna), hogy sem a külföldi nádmézezett Kávé, melly a Körmötzi és Nagy-Bányai aranyokat az ő saját hazájokból szemtelenül ki-ortzázza.”⁵² A következő év márciusában a lap ez ügyben már örvendetes hazai eredményekről is be tudott számolni olvasóinak; Kis-Hont vármegyében egy tudós hazafi ugyanis kukoricaszárából főzött „jó-féle nád-mézet”. A cikk szerzője szerint, ha az eljárás gazdaságosan alkalmazható lesz nagyobb mennyiségű cukor előállítására is, nagyon hasznossá válhat, hiszen „[u]gy a külföldi nádméz nélkül el lehetnének, valamint szinte a Kávé nélkül is”. A kávé jövőbeli elhagyását illető bizakodás egy korábbi híren alapult, amely szerint pörkölt kukoricaszemekből, „kivált ha fel-metélt és megszárogatott Túrótzi répát elegyítenek közibe, Kávé gyanánt lehető, s a Kávénál egészségesebb italt lehet készíteni”. A dietetikai szempontoknál azonban ebben az esetben is fontosabbak az anyagi megfontolások; „ugy-is azon külföldi szerek napról napra mind drágábbak lesznek” – zárja a gondolatmenetet a szerző.⁵³

Hasonló argumentációk a Nagy János dialógusát közvetlenül megelőző időszakban is többször felbukkantak a hazai lapokban. A *Magyar Kurir* 1790 februárjában arról adott hírt, hogy a „Nádméznek – vagy ugy nevezett Czukornak a’ Külső-országokról való bé-hozattatása, egy Jan. 21-dikén költ Felsőleges rendelés által egészen meg-tiltatott”. A hírt kommentáló szerző igen örvendetesnek tartotta az uralkodói rendeletet, hiszen erre a termékre „nem sok szüksége volt eddig-is a’ mi Hazánknak”. A cukor fogyasztását jellemző módon a kávézás szokásával asszociáló írás a hölgyeknek reggeli italként a tejet, vagy ha a kávéról nem tudnak lemondani, annak mézzel való édesítését ajánlotta, a férfiaknak pedig szilvapálinkából és füstölt szalonnából álló első étkezést javasolt.⁵⁴ Azt, hogy a cukorral szembeni ellenérzéseket elsősorban nem annak idegen eredete, vagy egészségkárosító hatása, hanem importcikk volta okozta, jól mutatja a hazai előállításával kapcsolatban olykor felcsillanó remények kiváltotta lelkesedés. A *Mindenes Gyűjtemény* egy 1790 áprilisában megjelent cikke a Tisza élővilágának ismertetése során megjegyezte, hogy a jászszági szakaszon annak „partján a’

51 Ennek kapcsán lásd például a lap ugyanezen évfolyamában megjelent *A Magyar hírrelő levelek iránt való tudósítás* című írás a 27. lányszalomban idézett részét. – A dohány nacionalizálásáról és annak gazdasági hátteréről lásd Alexander Maxwell *Everyday Nationalism in Hungary* című könyvének *Hungary’s National Tobacco* című fejezetét: Alexander MAXWELL, *Everyday Nationalism in Hungary: 1789–1867* (Berlin–Boston: De Gruyter, 2019), 66–93.

52 *Magyar Hírmondó*, 1780. júni. 10., 384.

53 *Vö. Magyar Hírmondó*, 1781. márc. 28., 198–199.

54 *Vö. Magyar Kurir*, 1790. febr. 3., 132.

több nádok között tzuikor nád is terem; a' honnan némellyek úgy gondolkoznak, hogy a' Tiszának ez a' térsége a tzuikor plántáknak meg-termésekre alkalmas lenne".⁵⁵ Mivel azonban egyelőre sem a hazai cukornád, sem a kávé és nádméz helyettesítésére javasolt szurrogátumok nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, a magyar lapok az 1790-es évek elején is többször figyelmeztették olvasóikat ezzel kapcsolatos felelőségükre: a gyarmatárak fogyasztása roppant mód költséges, s élvezetük az egyes polgárok zsebéből külföldre vándorló jelentős mennyiségű pénz miatt nemcsak azok vásárlóit, hanem rajtuk keresztül országukat is elszegényítheti. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* egy 1791-es írása úgy igyekezett büntudatot ébreszteni az érintettekben, hogy arra biztatta őket, a reggeli kávézás közben idézzék eszükbe, hogy „csak magából Német Országból 25 millió tallér megy ki esztendőnként ezért a' fölöstökömért”.⁵⁶

Ha a kameralista hátterű argumentációnál sokkal kevésbé hangsúlyos módon is, de a gyarmatárakkal való kereskedelem Erszényháziéval ellentétes gazdasági megközelítése is felbukkan a dialógusban. A vita egy pontján Gyomordi kisasszony, partnere a kávéról való teljes lemondást sürgető érveivel szemben a következő ellenvetéssel él:

[H]át a' kávé-házak
Gondolod é ezért hogy el-pusztúlyanak?
Nagy kárára lenne ez a' Publikumnak,
'S a' nagy Arendások rá mit mondanának?

A kávé fogyasztásának és forgalmazásának megszűntével a XVIII. század végén jelentős bevételt biztosító üzletek⁵⁷ haszonbérlióit, illetve a valószínűleg nemcsak a kávéházak látogatóit, hanem a társadalom egészét érő veszteségekre történő utalás mögött szintén komoly gazdasági megfontolások álltak. Gyomordi kisasszony észrevételével arra igyekszik felhívni társa figyelmét, hogy az általa nemcsak igen költségesnek, hanem feleslegesnek is állított szokás elhagyása súlyos gazdasági következményekkel járna. Hiszen a látszólag csupán egyesek élvezetét és a társadalmi státusz jelzését szolgáló módi valójában sokak megélhetésének biztosítója. A vele való szakítás így nemcsak a fogyasztókat bosszantaná, hanem a rá épülő kereskedelem és az azzal összekapcsolódó különböző üzletek megszűnését, s az ezekből élők anyagi romlását idézné elő.

55 Vö. „Magyar Országának második nagy folyó-vize a' Tisza”, *Mindenes Gyűjtemény*, 1790. ápr. 17., 75.

56 *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. jan. 14., 54.

57 Vö. KISBÁN, „A kávé bevezetése Magyarországon”, 157; illetve DOBROSSY, „A kávézás elterjedése és a kávéházak története Miskolcon”, 260–261.

Ehhez hasonló gondolatmenetek szórványosan a hazai sajtóban is felbukkantak a század végén. Ezek közé tartozik a *Mindenes Gyűjtemény* 1789-es évfolyamának *A' Kafféval való kereskedésről* szóló, a tárgy iránti őszinte lelkesedésnek hangot adó cikke is. A szerző szerint annak, aki „jól meg-gondolja”, hogy a kereskedelemnek ez az ága, amelybe csupán az előző évszázad közepe táján vágtak bele az európaiak, „melly nagy hasznára légyen [...] az emberi társaságnak”, feltétlenül „el kell azon tsudálkozni”. Ha a 130 milliós lélekszámúra taksált Európának csak minden negyedik lakosa él az itallal, s ezek naponta csupán egy lat kávé-t használnak is el, az évente 3,7 millió mázsányi fogyasztást jelent. A becsült adat alapján további kalkulációkat végző szerző, a nagy volumenű kereskedelem lebonyolításához szükséges hajók, az azok megépítéséhez és karbantartásához szükséges anyagok és munka, a rajtuk alkalmazott matrózok, az áru szállításhoz elengedhetetlen ládák, zsákok stb. akkurátus számba vétele után ámultan kiált fel: „Melly sok szegény ember él minden nap ebből az árticulusból!” Pedig még távolról sem ért számításai végére, csak most tér rá a fogyasztáshoz szükséges eszközök előszámolására:

A' kaffé-italhoz melly sok holmi kívántatik! Kaffé-tartó, főző, pergelő, őrlő, kalán, fintsa, tzúkor, téj-forraló, tejes-kanna: mennél több kaffét isznak, ezekből a' holmikból is annál több kél-el, 's annál több emberek kereshetnek kenyeret.

A mindebből levonható tanulság pedig az, hogy a fogyasztási divat kísérőjelenéseiből, a pazarlásból és az egyesek anyagi romlását előidéző túlköltekezésből származó károk eltörpülnek a kávéval való nagy- és kiskereskedelemből, illetve a fogyasztáshoz szükséges kellékek előállításából és vásárlókhöz való eljuttatásából származó óriási anyagi haszonhoz képest. A cikket záró mondatok mindezekből következően egyszerre tartalmazzák a luxusfogyasztás apologetikáját és a szabadkereskedelmi rendszer igazolását:

Jobb hát arra vigyázni, hogy a' kaffé után sok szegények élhessenek, mint arra, hogy valaki pénzét a' kafféra ne vesztegesse. Maga a' természet úgy igazgatja a' dolgot, hogy a' ki pazérol, az nem tselekszik egészen rosszszúl. A' mit valaki elveszteget: más munkás ember azzal él, mellyel nem élhetett volna, ha amaz azt el nem vesztegette volna. A' szabadság a' Világ' élete: a' kényszerítés halála.⁵⁸

58 Vö. *Mindenes Gyűjtemény*, 1789. szept. 23., 427–429. – A kávézás szokásának az európai tárgyi kultúrára gyakorolt hatásáról részletesebben lásd például James Walvin *Slavery in Small Things* című könyvének *A Sugar Bowl: Sugar and Slavery* fejezetét. James WALVIN, *Slavery in Small Things: Slavery and Modern Cultural Habits* (Gloucester: Wiley–Blackwell, 2017), 11–36.

Bár Gyomordi kisasszony felvetésének háttérben igen komoly (és az egykorú hazai újságolvasók számára nem ismeretlen) gazdasági megfontolások állnak, álláspontja mégsem érvényesülhet. Erszényházi ugyanis egy saját tapasztalatára alapozott érveléssel vet gátat a gazdaságtudományi vitának: Bécsben már tanúja volt egy kávéház bezárásának. A szöveg terjedelméhez képest feltűnően hosszan előadott szatirikus jelenetben a kávéház egyik vendége a nézők kacajaitól kísérvé, a kávétól és egyéb „[é]des tsemegéktől” búcsúzik siránkozva:

Siratta a' nádméz-termő Szigeteket!
 Jajgatta el-rontott drága műhelyeket!
 Átkozta bujában a' Szeretsenyeket,
 Bújtatván beléjek ezer ördögöket.

A szomorú „sógor” végül azért könyörög a kávéház tulajdonosához, hogy ha nem is tud neki a továbbiakban kedves italával szolgálni, legalább az illő végzettséget megadva búcsúztassák el azt. A kávé halotti torán az importált italok és ételek helyét belföldi termékek (sonka, hurka, vajas szarvacskák, fehér és vörös borok) veszik át, a *Mindenes Gyűjtemény* imént idézett cikkében felsorolt kiegészítők pedig szintén egyszerűbb edényeknek és evőeszközöknek adják át a helyüket:

Ibrik, 's tsészék helyett, tserép tányérokat,
 Kis kanálka helyett, késeket, villákat,
 A' rozsólis-pohár helyett, poharakat
 Rakatott asztalra, 's boros palatzkokat.

A látomásszerű jelentben, akár egy megvalósult kameralista vágyálomban, a külföldieskedő luxus honias jólétté alakul:

Itt láttam jó Néne! hogy kávé paloták
 Módit változtatván, lettek latzi-konyhák.

Az Erszényházi által felhozott példa teljesen alaptalannak tünteti fel vitapartnere félelmeit a kávé és cukor fogyasztásával való felhagyás gazdasági következményei miatt. Sugalmazása szerint a gyarmati áruk eltűnése semmiféle kárt nem okoz, sőt igen hasznosnak bizonyulhat, hiszen felszabadítja a piacot a honi termékek számára.

Vásárlás, fogyasztás, erkölcs

A vita során Erszényházi nem elégszik meg a kávé- és cukorfogyasztás gazdasági hátrányainak és az arról való lemondás előnyeinek hangsúlyozásával, hanem igyekszik morális argumentumokkal is megerősíteni álláspontját. Ezt a célt szolgálja a „sok időktől” divatos kávézás mint régi-új, generációkon átívelően rögzült, eredetében mégis idegen gyakorlatként való bemutatása. Erszényházi a háztartásra alkalmazott kameralista háttérű érvelést egy lényegét tekintve párhuzamos gondolatmenettel támogatja meg. A külföldi termékek behozatalát a pénz kiáramlása és az ország elszegényedése miatt kárhoztató ökonómiai megfontolások morális párhuzamaként az idegen szokások „importját” és ennek következményét, az eredeti erkölcsök elvesztegetését ostorozza. A szokás idegen eredetére legegységesebb módon a dialógus végén utal Erszényházi, „török abaraknak” nevezve a kávé. Noha a nemrégiben lezárult török háború (1787–1791) miatt a módi efféle megbélyegzése 1792-ben talán még bírhatott némi retorikai erővel, az általa sugalmazott állítás – vagyis, hogy annak gyakorlásában az ellenséget utánozná a hazai fogyasztó – távolról sem felelt meg a valóságnak. Az ital ugyan valóban a törököknek köszönhetően lett ismert Magyarországon, fogyasztása azonban csak a hódoltság kora után, a XVII. század végén és a XVIII. század elején kezdett terjedni elsősorban bécsi közvetítéssel átvett nyugat-európai minták alapján.⁵⁹ Noha Nagy János költeményének szereplői, akik pontosan ismerik a Magyarországra importált kávé és annak kifejezetten európai fogyasztásában⁶⁰ nélkülözhetlenné vált cukor forrását (a dialógusban megnevezett francia Saint-Domingue gyarmatot és az angol Jamaicát), a szokás eredetét nem kötik a nyugati országokhoz, a beszélgetés egykorú olvasói számára ez az összefüggés egészen nyilvánvaló lehetett. Már csak azért is, mivel a dialógust közlő *Magyar Hírmondó* egy 1792 elején megjelent cikke éppen erre alapozta Erszényháziéra erősen emlékeztető, a publikumot az áremelkedés miatt a kávézással való felhagyásra buzdító gondolatmenetét: „Kávé ital bizonyonnyal nem az Eleinkről szállott reánk *Magyarokra* örökségben; hanem a’ *Frantziák* és *Németek* szoktattak reá bennünket”. Az írás arról tájékoztatta az újság olvasóit, hogy a saint-domingue-i események előidézte drágulás miatt e két nemzetből már „sokan [...] le-mondottak a’ kávé-italról”, s ez a szerző véleménye és kívánsága szerint „most már ismét el-szoktathatna bennünket arról”.⁶¹ A tudósítás írója ugyan közvetlenül nem a régi szokások regenerációjára, hanem a német és francia példa újbóli követésére buzdítja a hazai közönséget, ám ennek az

59 Vö. KISBÁN, „A kávé bevezetése Magyarországon”, 154–155.

60 Erről lásd például WALVIN, *How Sugar Corrupted the World...*, 71–72.

61 Vö. *Magyar Hírmondó*, 1792. febr. 24., 278.

újabb „divatnak” való behódolás értelemszerűen nem jelenthet mást, mint az „eredeti” állapot visszaállítását. Erszényházi lényegében ugyanezzel a módszerrel próbálja meggyőzni partnerét, amikor annak konformizmusára apellál, s a császárvárosi módi megváltozására hivatkozva javasolja neki, hogy mondjon le az amúgy is igen költségessé vált kávéivásról. Nagy János költeménye abban a tekintetben sem hagyja bizonytalanságban olvasóit, hogy az új nyugati divat követése valójában visszatérést jelent az eredeti erkölcsökhöz és szokásokhoz. Az ugyanis a férfi szereplő reményei szerint nem csupán a háztartást szabadítja meg a felesleges kiadásoktól, hanem a házi élet régi rendjét is helyreállítja, újból életbe léptetve – legalábbis a női viselkedésmintákat illetően – annak hagyományos szabályait:

Kis-Asszonyok, 's Dámák otthon maradjanak
Reggelenként házról házra ne járjanak.
Menjenek Templomba, fonnyanak, varjanak,
Magokéból otthon egyenek, igyanak.

A kávé és cukor fogyasztásával kapcsolatos morális megfontolások nem csupán a hagyományos életvezetéstől, régi szokásoktól való eltávolodás és az idegen módi követésének ostromozása kapcsán merülnek fel a dialógusban. Erszényházi már a vita kezdetén igyekszik valláserkölcsei érvekkel is megtámogatni a maga alapvetően ökonómiai célú argumentációját. A drágaság és a lehetséges áruhiány hírére reagáló Gyomordi kisasszony élethosszig elégséges készletek beszerzésére tett, korábban citált kétségbeesett javaslatát az „erszény öre” a következőképpen utasítja el:

Hohó Néne! hátrább, 's lassabban ezekkel,
Nem jó számot kezdesz vetni te Egekkel!
Meg kell elégedned szent rendelésekkel,
A' torkosság eránt tett bölts végzésekkkel.

Erszényházi értelemezése szerint a rabszolgafelkelés hatására kialakult ellátási krízis nem egyszerűen gazdasági jelenség, hanem a két gyarmatáru fogyasztóit jellemző vétek, a hét főbűn sorába tartozó torkosság büntetése is. Gyomordi kisasszony felvetésének elfogadása így azért nem lehetséges, mivel az csak tovább tetézná a korábban elkövetett bűnöket; az áruk felhalmozása egyet jelentene az isteni akarattal való szembeszegüléssel. A vita ezen a ponton akár le is zárulhatna, ám Erszényházi Pál nem minden egyéb megfontolást felülíró ultima ratioként használja az isteni szándéokra hivatkozó érvet. Gondolatmenetének folytatása szerint ez utóbbi megnyilvánulásaként az áruhiány és az áremelkedés

nem pusztán a bűn jogos megtorlásának, hanem a gazdasági folyamatokba való jószándékú beavatkozásnak is tekintendő:

Inkább hálát adhatsz a' Nagy Isteneknek,
 Hogy olly ürülése nem lesz Erszényeknek!
 Jó hogy fel-ment árra, mert sok szegényeknek
 Nagy hasznára lesz ez, 's számos özvegyeknek!

Vagyis a gondviselés nem csupán a vétket sújtja és az erkölcsi javulást segíti elő, amikor megnehezíti a fogyasztó bűnös vágyainak kielégítését, hanem annak hosszú távú gazdasági érdekeit is szolgálja: megóvja őt javainak elfecsérlésétől és az anyagi romlástól. Erszényházi első replikáját némiképp gyanússá teszi, hogy úgy tűnik, abból nem annyira a lélek üdvösségének féltése szól, mint inkább a test hosszú távú jóléte miatti aggodalom. A benne előadott érvelés, vallás-erkölcsi vonatkozásai dacára, azt a benyomást kelti, mintha általa nem a véges, anyagi dolgokhoz való ragaszkodás hiábavalóságáról, a fényűzés és az élvezetek hajszolásának veszélyességéről akarná meggyőzni társát, pusztán később előadott gazdasági argumentációját kívánná erősebb alapokra helyezni.⁶²

Erszényházi szerint az áremelkedés a piaci folyamatokba való isteni beavatkozás eredményének tekintendő. Nem egyszerűen a torkosság „hagyományos” bűnét sújtja, hanem egyúttal egy olyan, korábban ismeretlen vétket is, amely kifejezetten a kávé és cukor XVIII. század végi fogyasztóira jellemző:

Senki közzületek eszébe nem vette,
 Mennyi ezer Ember vérét ki-öntötte,
 Mikor e' nád-termő teleket szerezte,
 Mind a' *Frantz*, mind pedig *Anglusnak* Nemzete.

62 Ezt támasztja alá az is, hogy a dialógus lezárásában Erszényházi a luxusjavak alacsony eredetére utaló, rendszerint a világi gazdagság megvetésére buzdító vallás-erkölcsi szövegekben felbukkanó érvet kifejezetten az anyagi és testi jólét megőrzése melletti argumentációra használja: „Szokj' hozzá! 's úgy nézzél a' pergeltt kávéra, / Mint a' gyepen el-szórtt rút ketske bogyóra, / Meszes kőnek tartsad, ha talán tzukorra / Ásítózna a' szád, 's vess lakatot arra. / Kávétól el-szokván, meg-marad sok pénzéd! / 'S a' Borbély se vágja annyiszor ered'; / Mert e' Török abrak el-fogyván, a' véred / Nem hevül annyira, 's jobb lesz egészségéd.” A magyar mű- és közköltészetben is gyakran felbukkanó érvelés eredeti funkciójában való használatának egyik legismertebb példája Nyéki Vörös Mátyás *A múlandó világtól való bulcsúzat, az örökkévalóságért című* verse. Az üdvösség elnyeréséért a hívságok elutasítására intő szöveg szerint a „szinarany csak sárga föld”, a bíbor csupán „csigavér sokat nem ér”, a selyem pedig „pondrók ganéja”. Nyéki Vörös versének a XVIII. században is számos átköltése keletkezett. Az abból idézett gondolatmenet egy variációja olvasható például Ungvárnémeti Tóth László *Sennovicz Mátyás Úrhoz* címzett episztolájában is.

Most bünteti az Ég nagy prédálástokat!
 Sok vér után hízó rút nyalánkságotkat!
 Más szűkebb kaptára húzván gyomrotokat,
 Kávés ibrikekből álló konyhátokat.

A karibi térség gyarmatainak birtoklásáért folyó szakadatlan hatalmi versengésről, amelyre a fenti sorok utalnak, a XVIII. század végén a magyar lapok is többször beszámoltak. Híradásaik nyomán olvasóiknak nemcsak arról lehetett tudomásuk, hogy a „*Nap-nyúgati Indiának*” nevezett szigeteken már „régfól fogva nagyon kaptanak az Európaiak”, hanem az értük folytatott háborúk gazdasági hátteréről is; vagyis arról, hogy „itt (úgy szólván) a tengerből tsak kevésé ki-tetsző kő-száloknak-is nagy hasznát vehetni”.⁶³ Mint ahogy az sem volt titok előttük, hogy e területek értékét mindenekelőtt a cukornád és kávécserje termesztésére kiválóan alkalmas klímájuk biztosította, kiemelkedő gazdasági jelentőségüket pedig az ezekből előállított fogyasztási cikkek európai exportjának jövedelmező volta. Mindezek ellenére Nagy János dialógusának olvasóit valószínűleg meglephette Erszényházi argumentációja. A termékek előállításának módjával kapcsolatos erkölcsi aggályokról – mint arra a későbbiekben részletesebben kitérek – ekkoriban már viszonylag sűrűn lehetett olvasni a hazai lapokban. A cukor és kávé „véres” eredetének firtatása azonban sohasem öltött a fent idézethez hasonló formát, amely azok hazai fogyasztóinak közvetlen felelősségét is felvetné. Erszényházi egy olyan elemmel egészítette ki a bűnök hagyományos katalógusát, amelynek – a vétkek megszokott formáival ellentétben – a pusztá felismeréséhez is komoly tájékozottságra, a korabeli világ gazdasággal kapcsolatos ismeretekre volt szükség. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a gyarmati termékek európai és hazai vásárlói a világpiaçi folyamatok logikájából adódóan cinkosaivá válnak a távoli cukorszigetek birtoklásáért véres háborúkat vívó hatalmaknak, és a konzumálás által valójában ők tartják működésben a rendszert, amely kielégíti az élvezeti cikkek iránti igényüket.

Erszényházi erkölcsi kifogásait Gyomordi kisasszony igen röviden utasítja vissza. A torkosság vádját egyszerűen azzal hárítja el, hogy meggyanúsítja vitapartnerét, hogy érveinek hátterében a látszat ellenére nem erkölcsi meggyőződés, pusztán anyagi érdek áll:

Erszényházi Pálból az egy fősvényység szóll,
 Ki nékem e' pontban éppen nem parantsol

63 „Ánglus és Belga háború”, *Magyar Hírmondó*, 1781. ápr. 4., 210. – A karibi szigetekért folyó harcokról szóló beszámolókat lásd még *Magyar Hírmondó*, 1781. máj. 16., 299–300; aug. 29., 532–533.

A viszontvád kettős. A kisasszony nem csupán az anyagi javak megszerzésének és birtoklásának szertelen vágyát, az ugyancsak a hét főbűn közé tartozó kapzsiságot/fösvénységet rója fel társának, hanem – állításával egyúttal képmutatónak, vagy még inkább álszentnek nevezve őt – annak gyakori kísérőjét, a hazugságot is. A termékek bűnös eredetét illető kérdésről pedig egyszerűen úgy nyilatkozik, hogy az számára teljességgel érdektelen:

A' Szeretsenyekről bár mit irjon a' toll,
Bé-vett szokásomból engemet ki nem tol.

Bár a dialógusban a fogyasztót képviselő gyomor kétségkívül igen érzéketlennek mutatkozik az erkölcsi megfontolások iránt, legyenek azok vallási eredetűek, vagy a felvilágosodás emberbaráti eszméiben gyökerezők, abban kétségkívül igaza van, hogy az ezeket érvként használó Erszényházi hipokrita. A dialógusból ugyanis világosan kiderül, hogy a férfi morális felháborodása csupán látszólagos. Dühös kirohanását nem annyira az általa megnevezett bűn, a fogyasztás mennyiségében (mértéktelenség) és minőségében (válogatás, csemegék fogyasztása) is megnyilvánuló torkosság váltja ki, s nem is partnerének a szenvedélye tárgyát jelentő termékek kétes eredete iránti erkölcsi közömbössége, jóval inkább azok aktuálisan megemelkedett költségei. Az „erszény öre” maga is megerősíti a vitahelyzetből nyilvánvaló tény, hogy amíg az nem jelentett komoly anyagi kiadást, elnézte társa vétkét, sőt támogatta őt a most már keményen osztorozott bűnbán:

Még annyiba nem telt e' merő nyalánkság,
Bátor soha sem vólt háznál szaporaság,
Költhetett rá mit azt, félre tett gazdaság.
De illy árron venni, lenne balgatagság.

Azt, hogy Erszényházi e tekintetben valóban álszent módon viselkedik, és csupán gazdasági céljainak elérését szolgáló retorikai eszközként használja a vallási és morális megfontolásokat, megerősíteni látszik a rabszolgasággal kapcsolatos attitűdje is, amely szorosan összefügg a dialógus tárgyával.

A rabszolgaság kérdése

A kávé és cukor eredetét illető erkölcsi kifogások tekintetében a szereplők feltűnően elbeszélnek egymás mellett. Míg Erszényházi csupán a gyarmati háborúk európai áldozataira kívánja figyelmezteti beszélgetőtársát, az utóbbi mintha egy

el nem hangzó vádra felelne, amely a rabszolgaság ügyének ignorálására vonatkozik. Mivel a vita tárgyát képező ellátási krízis közvetlen kiváltó oka a francia kolónián történt rabszolga felkelés, a téma természetesen többször felbukkan a szövegben. A feltűnő azonban éppen az, hogy – Gyomordi kisasszony sommás megjegyzéséhez hasonlóan – maga a rabszolgaság intézménye a disputa során egyszer sem válik erkölcsi reflexiók tárgyává. Az elhangzó vélemények az együttérzés legcsekélyebb jele nélkül kárhóztatják a rebelláló „szerecseneket” a gyarmaton folyó harcok okozta gazdasági károk miatt, ám egyáltalán nem firtatják a felkelés kiváltó okait. A bécsi tapasztalatairól beszámoló Erszényházi elbeszélése szerint az osztrák „sógor” átkozza a lázadókat, akik a kedvenc italáról való lemondásra kényszerítik, de nem mutatkozik együttérzőbbnek a magyar kereskedő (aki az áremelkedés okaként „Domokos sziget fabrikáinak” lerombolását nevezi meg), sem annak vevője. Erszényházi is csupán az őt és vitapartnerét érintő gazdasági hatásai tekintetében értékeli a karibi térségben zajló eseményeket:

Mert olly drága lészen kiváltkép' a' nádméz
 A' mellynek műhelyét el-rontá a' vad kéz,
 Hogy három forintot tsinaló kongó réz
 Egy fontot sem vesz-meg, szemembe tsak úgy nézz.

Sőt ha *Jamaikát*, Anglusok' Szigetjét,
 A' nádmézet öntő, 's munkáló műhelyét
 Víjja a' Szeretseny, a' mint hozzák hírét,
 Végy, 's vész nem sokára attól végső Válét.

A *Magyar Hírmondó* olvasói számára mindenesetre szembeötlő lehetett Erszényházi közömbössége a rabszolgaság intézményével szemben, mégpedig éppen az általa felhozott morális érvek egyike, a (magyar) fogyasztók a gyarmati háborúkkal kapcsolatos felelősségét firtató megjegyzés miatt. Bár a karibi szigetek birtoklásáért folytatott harcokról a megelőző években számos tudósítás jelent meg a lapokban, és a termékek „véres” eredetére történő utalás – legalábbis a róluk szóló nyugat-európai diskurzusban⁶⁴ – közhelyszámba ment a XVIII. század utolsó évtizedeiben, az egykorú publikum mégis felismerhette az argumentáció közvetlen forrását. Nagy János költeményének keletkezését bő egy hónappal megelőzve a *Magyar Hírmondó* egy rövid írást közölt, amely a kávéról és cukorról való lemondásra buzdította olvasóit, mégpedig kifejezetten

64 Erről lásd például Ina Baghdiantz McCabe idézett könyvének *Blood in the Sugar* című fejezetét. BAGHDIA NTZ MCCABE, *A History of Global Consumption...*, 261–264.

a termékeket előállító gazdasági szisztémával kapcsolatos erkölcsi aggályokra apellálva. A cikk egy, a rabszolgaság intézménye ellen szót emelő, közelebbről meg nem nevezett francia moralista gondolatának felidézésével indul:

[H]a elgondolja az ember azon a' hadakat, mellyeket az a' tziel eszközöl *Afrikában*, hogy *mancipiumokra* (fogoly-jobbágyokra) tehessenek szert az *Anglusok*, és a' *Frantziák*: azt a' sok embert, melly el-vész ezekben a' hadakban; azokat a' lántzra tett nyomorúltakat, kik rész szerént a' tengeren, rész szerént a' velek való kegyetlen bánás miatt el-halnak: egy darab tzukorra se tekinthetünk úgy, hogy ember-vérrel meg-fetskendezve ne képzellyük azt magunknak.

A szöveg egy Benjamin Franklinnek tulajdonított megjegyzéssel egészítette ki az előbbi gondolatmenetet. Eszerint az amerikai tudós és államférfi úgy vélte, a fenti számadás csak akkor lenne teljes, ha a francia bölc

még azokat a' hadakat is elő-hozta volna, mellyeket azért folytatunk mi (*Anglusok* és *Frantziák*), hogy a' tzukor-termő Szigetek' birtokából egymást kiforgassuk; ha illette volna egy két szóval azoknak a' számos Seregeknek semmivé léteket, mellyet az említett hadak okoztak: úgy valóban nem tsak vérrel fetskendezettnek; hanem egészen vérbe mártottnak képzelte volna a' maga tzukorát [...].

A cikk még egy további észrevétellel fejelte meg az utóbbi kiegészítést:

*De a' mi igaz a' tzukorról: vallyon nem igaz é az, ugyan azon okokból a' kávéról is? Nem lehet é a' tsészébe ki-töltött kávé úgy képzeln: mint emberi vérrel fel-elegyített italt?*⁶⁵

Erszényházi érvelése a *Magyar Hírmondó* olvasói számára mindenesetre felidézhetette a lapban nem sokkal korábban megjelent írást. Az is feltűnhetett, hogy a gondolatmenetből nem használta fel saját álláspontjának alátámasztására az annak alapvető célját kifejező argumentumot, csupán az azt megerősítő kiegészítést.

Erszényházi ennek fényében a kérdésben vélhetően egyáltalán nem tájékozatlan, de következetesen tartózkodik a rabszolgatartó rendszer morális értékelésétől. Azt a benyomást kelti, hogy a szövegben általa képviselt magyar vásárlót – legalábbis Nagy János véleménye szerint – hidegen hagyták az őt élvezeti cikkekkel ellátó gazdasági szisztémát érintő erkölcsi aggályok. Persze a cukor és kávé termelése térben igen távol zajlott ahhoz, hogy az azt működtető rendszer

65 „A' Kávé ital”, *Magyar Hírmondó*, 1792. febr. 24., 278–279.

embertelensége különösebben felkeltse a magyar olvasóközönség érdeklődését, mivel abban Magyarország amúgy sem érdekelt gyarmattartó hatalomként. A magyar lapok ugyanakkor ebben az időszakban relatíve gyakran foglalkoztak a rabszolgaság és rabszolgakereskedelem kérdésével, főként az ezek ügyében leginkább érintett országok, Anglia, Franciaország és a fiatal Egyesült Államok politikai életéről szóló híradásaikban. Az előző évtized folyamán főleg az Egyesült Királyságban a rabszolgakereskedelem és rabszolgatartás megszüntetéséért küzdő abolicionizmus jól szervezett mozgalommá vált. Nemcsak óriási mennyiségű kiadványt publikált, hanem komoly társadalmi bázissal is rendelkezett, gyűléseket, előadásokat, valamint – a parlamenthez intézett petíciók támogatására – aláírásgyűjtéseket szervezett.⁶⁶ Az 1780–1790-es évek fordulója körül pedig a rabszolgakereskedelem betiltásának kérdésével Nagy-Britannia és néhány más állam (mint Franciaország, az Egyesült Államok, és a kereskedés teljes felszámolásáról – tíz év türelmi idővel – éppen 1792-ben döntő Dánia) törvényhozása is foglalkozott. A hazai lapokban erről számos híradást, olykor hosszabb beszámolókat is lehetett olvasni,⁶⁷ mégpedig elsősorban olyanokat, amelyekből kifejezetten az üggyel kapcsolatos abolicionista álláspontot ismerhette meg a magyar közönség. Ezek közé tartozott a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*ben 1791 májusában megjelent írás is, amely a brit parlament alsóházában a „*Szeretsenekkel való kereskedés*” tárgyában lezajlott vitát foglalta össze.⁶⁸ A cikk szerzője már a szöveg felütésében igyekezett hangsúlyozni az abolicionizmus társadalmi támogatottságát, kiemelve, hogy a Cambridge-i Egyetem és az alsópapság is „könyörgő Levelet adtak bé a Parlamentumba” az ügyben. A két napig tartó „vetélkedésről” szóló beszámoló pedig kizárólag az abolicionista felszólalásokat ismertette. A lap olvasói megismerhették az „*ördögi és átkozott* [...] kereskedésnek el törléséért” síkra szálló legfontosabb brit politikusok – a miniszterelnök William Pitt, valamint William Wilberforce és Charles James Fox – neveit, akik „[s]zívreható elő adásokkal sürgették azt [...] a' vallás', a' józan okosság', 's az emberiség' nevében, a' *Nagy-Britanniai* nemzetnek ditsóságára, 's valóságos hasznára”. A szerző a tudósítás terjedelméhez viszonyítva hosszan (és a legmesszebbmenőkig egyetértve) citálta a miniszterelnök „kemény ki fejezésekkel” élő felszólalásait. Az abolíciót „*az emberiségnek, igazságnak, és szabadságnak*” ügyével azonosító

66 Az abolicionizmus XVIII. századi történetéhez lásd például DRESCHER, *Abolition...*, 115–241; David Brion DAVIS, *The Problem of Slavery in the Age of Revolution: 1770–1823* (New York–Oxford: Oxford University Press, 1999); magyarul Daniel P. MANNIX és Malcolm COWELEY, *Fekete elefántcsont*, ford. VÁRADI Szabolcs (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1973), 214–237.

67 Lásd például *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. máj. 13., 594–595; szept. 13., 341; nov. 25., 688; *Magyar Kurir*, 1792. márc. 23., 390–391; ápr. 20., 511–512; *Magyar Hírmondó* 1792. márc. 23., 430; ápr. 24., 588; máj. 22., 733–734; máj. 25., 746–750.

68 *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. máj. 13., 594–595.

ifjabb Pitt szerint, míg egy ezt támogató döntéssel a testület a brit törvényhozás becsületét mentheti meg, az ellenkező esetben tulajdon gyalázatát fogja „*bé írni a' Krónikákba: hogy még a' következő századoknak is úndorodást okozhasson a' mi határozásunk*”; végül kijelentette, hogy akik a szavazáskor ellene voksolnak, „*azoknak vagy kő-szívek, vagy felette igen kevés eszek vagyon*”. Az ügy elbukását az alsóházi szavazáson a cikk az önös anyagi érdekek a humánium felett aratott győzelmeként kommentálta: „Szer felett való nyereségeknek hijjánosodását féltvén némellyek, bé-zárták szíveket minden hathatós indítások előtt, 's másokat is meg nyertek részekre; úgy hogy a' voksok többsége meg állította, hogy továbbra is helye legyen a' *Szeretsenekkel való kereskedésnek*”.⁶⁹

A rabszolgatartás és az emberkereskedelem borzalmairól az egykorú hazai lapokban napvilágot látott legrészletesebb és legérzékletesebb írást a *Magyar Hírmondó* közölte két hónappal Nagy János költeménye előtt.⁷⁰ A cikk egy korábbi, ám ekkorra már álhírnek bizonyult tudósítás cáfolatával indul, amely szerint a brit parlament törvénybe iktatta volna a rabszolgakereskedelem eltörlését. Az alsóház ugyan valóban megszavazta az abolíciót, ám a felsőház azt nem hagyta jóvá, így az Egyesült Királyságban továbbra is „függőben van a' fekete Emberekkel való kalmárokodás dolga”. Az írás ezt követően a publikum azon részének kedvéért, „a' kik talán nem olvasták még eddig, az arról írt nevezetes, és minden hitelre méltó könyveket”, néhány oldalon összefoglalja, hogy a „Szeretsenekkel való kereskedés, és bánás miből állyon”. Bár a szerző nem nevezi meg azokat a munkákat,⁷¹ amelyek ismeretét a fentiek szerint a hazai közönség egy részénél feltételezte, ám valóban a korabeli abolitionista kiadványokra jellemző szisztematikus módon, olykor statisztikai adatokra is utalva,⁷² ugyanakkor erős érzelmi és erkölcsi hatás kiváltására törekedve adta elő tárgyát. A cikk nem csupán a hosszú ideje folyó „üzlet” legnagyobb haszonélvezőit (spanyolok, portugálok, hollandok, franciák, angolok és dánok) sorolja fel, hanem pontos ismertetést adott annak módjáról is. Az európai emberkalmárok cserekereske-

69 A magyar újságok beszámolóiban szereplő brit parlamenti vitákról lásd DRESCHER, *Abolition...*, 219–223.

70 *Magyar Hírmondó*, 1792. máj. 25., 746–750.

71 Bár a magyar szerző nem tárta fel forrásait, a *Magyar Hírmondó* cikkében egyértelműen azonosítható Thomas Clarkson eredetileg latinul írt, ám 1786-ban angolul is napvilágot látott *An essay on the slavery and commerce of the human species, particularly the African* című értekezésének több jellegzetes szöveghelye. Ezek közé tartoznak például a „fekete Fejedelmek” alattvalóik elfogására alkalmazott módszereit ismertető, vagy a családok szétszakításának embertelenségét és az ültetvényeken folyó élet sanyarúságát bemutató részek. Vö. Thomas CLARKSON, *An essay on the slavery and commerce of the human species, particularly the African* (London: J. Phillips, 1786), 119, 122, 132, 138–155.

72 Az ellenőrzött adatokra és analízisre épített érvelés jelentőségéről az abolitionizmus politikai stratégiájában lásd például WALVIN, *Slavery in Small Things...*, 204.

delmet folytatnak az afrikai uralkodókkal, „papirossal, vassal, pálinkával (égett borral), kartonnal, és egyéb portékákkal” fizetnek a rabszolgákért, akiket aztán hajóikon Nyugat-Indiába szállítanak, s „ott drága pénzen el-adják őket a’ kávé, nádméz, és bors-termesztőknek”. A szöveg legnagyobb része az atlanti rabszolgakereskedelem áldozatainak szenvedéseit taglalja. Az afrikai „fekete Fejedelmek” saját alattvalóikat kegyetlen módszerekkel fogják el, „keményen meg-kötöztetik, ’s viszik, mint barmokat, vagy még azoknál is alább való módon a’ keresztyén Kereskedőkhöz”. Ezt követően a rabszolgakereskedelem betiltásáért szót emelő egykorú írások legfontosabb elemének összefoglalására kerül sor. Az óceánon átkelés (angol szövegekben: „middle passage”)⁷³ borzalmainak röviden, de az abolicionista munkák e részének lényegét tartalmilag pontosan közvetítő bemutatására: „Ezek [t. i. az európai kereskedők], hogy annál több száz fekete Embereket rakhassanak hajójaikra: le-kötöztetik azokat sűrűen a hajóknak fenekére, ’s minden más üres részekre; úgy hogy ezen szerentsetlen Embereknek fele is hal a’ szenvedésbe addig, míg Amerikába érkeznének.” Az embertelen bánásmód miatt a rabszolgahajók fedélzetén gyakran kitörő lázadásokat kegyetlen megtorlás követi, tovább növelve az átkelés áldozatainak számát. A *Magyar Hírmondó* írása szerint a legsanyarúbb sors az út túlélőire vár, akiket a partraszállást követően „kötözve, és anyaszültt mezítelen a’ vásárra hajtanak”, ahol a helyi ültetvényesek megvásárolják, megbilgozzák, majd birtokaikon munkába állítják őket. A szöveg külön kitér a családok szétszakításának az abolicionista röpiratok morális és emocionális hatása szempontjából roppant fontos mozzanatra is, egyaránt hangsúlyozva a kereskedelemben áruként szereplő rabszolgák ember voltát és a velük kereskedő európaiak embertelenségét: „Az ismét új keserveket okoz a’ szegény Szeretseneknek ez alkalmatossággal, hogy a’ szülék külön szakasztatnak magzatjaiktól, ’s a testvérek a’ magok testvérjeiktől; és ha sokátska találhatnak egymás nyakába borúlva siránkozni: addig vágják korbáttal a’ hátokat, míg ki nem eresztik egymást, ölelő karjaik között.”

A cikk az ültetvényeken folyó élet leírásával folytatódik. Az olvasók megtudhatták, hogy a rabszolgák elsősorban annak a két terméknek az előállítására használják, amelyeknek drágulása Nagy János dialógusa szereplőinek olyan nagy bosszúságot okoz: „A’ Szeretsenek’ munkája abból áll, hogy vagy nádméz és kávé-termő földeket művelnek, vagy füvet kaszálnak a’ marha számára, vagy a’ malom kövek alá tartják azt a’ nádat, mellyből készül a’ tzukor (igaz magyarosan *nád-méz*).” A lap az Afrikából a karibi gyarmatokra hurcolt emberek életkörülményeinek sanyarúságával is szembeállította közönségét. A rabszolgák számára a napi munka reggel öttől este kilencig tart, és „alig engednek nékiek avagy tsak annyi időt is, hogy napjában kétszer valami keveset ehessenek”. Szünetüket

73 Erről lásd például MANNIX és COWELEY, *Fekete elefántcsont*, 135–166, 224–225.

tovább növeli, hogy a „pallér” állandóan a nyomukban jár és irgalmatlanul bánik velük, így aztán nem csoda, ha „[k]ilentz ’s tíz esztendeig, tsak el-nyomorognak így Amerikában a’ Szeretsenek; de rend szerént tovább nem vihetik”. Szökés esetén „vadászatot indítanak ellenek a’ Gazdák, mint szintén a’ vad állatok ellen”, s ha elfogják, kegyetlenül megbüntetik, nem ritkán meg is ölik őket, hiszen „nem is tartatnak Embernek”. Írása végén a szerző visszakanyarodik a londoni parlamentben a kérdésről aktuálisan folyó vitákhoz, amelyek során az abolicionista felszólalók szájából elhangzó szívre ható beszédek „iszonyodás, bosszankodás és el-keseredés nélkül lehetetlen [...] olvasni”.⁷⁴

Bár a dialógus tárgyával közvetlenül összefüggő saint-domingue-i eseményekről a hazai sajtóhírek többsége a felkelők kegyetlenkedéseit és az ültetvényeken véghezvitt pusztításait, valamint ezek gazdasági következményeit hangsúlyozta, akadt olyan beszámoló is, amely a rebellió kirobbanásának okát firtatva, azt kifejezetten a gyarmati rabszolgatartás embertelen voltában jelölte meg. A *Magyar Hírmondó* 1792 áprilisának végén közölt egyik írása a „józan felvilágosodás’ gyümölcse”-nek nevezve üdvözölte, hogy a korábban a rabszolgakereskedelem abolícióját törvénybe iktató Dánia példáját Nagy-Britannia is követni látszik. A lap (tévesen) azt adta hírül olvasóinak, hogy Londonban a hónap elején „mind a’ két Parlamentom” megegyezett ebben, s a közeljövő tekintetében a francia törvényhozás hasonló döntését prognosztizálta, mégpedig azért, mivel „a’ Sz. Domokos szigete-béli pártütésnek is egy fő oka a’ volt, hogy a’ Gazdák, valóságos hóhérjaik voltak a’ magok pénzén vett Szeretsen jobbágyaiknak; kik ha feketék is, tsak ugyan emberek, ’s ugyan azért nagyon emberi érzések is”.⁷⁵

A termékek eredetét illető legsúlyosabb erkölcsi kérdéssel való szembenézés hiánya a cukorról és kávéról szóló XVIII. század végi diskurzus minden lényeges aspektusát érintő vers kortárs olvasói számára is feltűnhetett. Hiszen a két fogyasztási cikk, valamint az emberkereskedelem és rabszolgatartó rendszer közti összefüggés – ahogy az a fentiekből látható – egyáltalán nem volt titok számukra. E hiátust csak még szembeötlőbbé tehetette, hogy a rabszolgamunkára épülő gyarmati gazdasági szisztéma kritikája remekül illeszkedett volna Erszényházi argumentációjába, melyet egymást erősítő ökonómiai és morális érvekre épített. A hazai kávéfogyasztók a koloniális háborúkkal kapcsolatos felelősségét firtató megjegyzéssel Erszényházi igen közel került ennek megfogalmazásához. Mindezek miatt a dialógus olvasóiban joggal merülhetett fel a gyanú, hogy az e kérdésekben igen tájékozottnak mutatkozó férfi tudatosan ignorálja a témával összefüggő legnagyobb morális problémát: az Európában élvezett jólét és

74 *Magyar Hírmondó*, 1792. máj. 25., 746–750.

75 *Vö. Magyar Hírmondó*, 1792. ápr. 24., 588.

gazdasági prosperitás, valamint az ennek megteremtéséhez jelentős mértékben hozzájáruló rabszolgamunka igazságtalan és embertelen volta közti ellentmondást. Ha azonban a látszólag helyes ítéleteket megfogalmazó, partnerével szembeni erkölcsi fölényét mindvégig érzékeltető, s a vitában végül győzedelmeskedő szereplő viselkedése kételyeket ébreszt karakterének őszintesége és megbízhatósága tekintetében, okkal tehetjük fel a kérdést: Nagy János költeménye valójában milyen tanulssággal kívánt szolgálni a magyar publikumnak?

Műfaj és tanítás

Ha szállhat ló's számár a' Nagy Poétáknál,
Szóllanak fazakok a' Bölts Ezópusnál:
Mért nem az Erszény is? mért szót a' Gyomornál
Nem lehet keresni, mint egy Kis-Asszonynál?

A szöveg expozíciójában feltett retorikai kérdés a tanmesék esetében megszo-
kott értelmezési stratégia használatát sugalmazta az olvasóknak. Ennek értel-
mében a mű szereplői szabad erkölcsi lényekként lépnek fel, vetélkedésük bemu-
tatása pedig valamely általános erkölcsi igazság/tétel szemléltetésére szolgálna.⁷⁶
Nagy János költeményében azonban – a fabulák többségétől eltérően – a beszélő
„személyek” nem pusztán erkölcsi karaktertípusok képviselői, hanem egyazon
agens tulajdonságainak megszemélyesítői. Perlekedésük két olyan szenvedély,
a torkosság és a kapzsiság/fukarság küzdelmét jeleníti meg, amelyek egyúttal
a kerettörténet elbeszélőjének mint piaci szereplőnek két funkcióját (a vásárlóit
és fogyasztóit) is képviselik. A polémia kirobbanásának oka egy váratlan ese-
mény (a fogyasztási krízis) bekövetkezte, amely helyzetének mérlegelésére és a
jövőben követendő piaci magatartásával kapcsolatos állásfoglalásra készíteti an-
nak előadóját. A belső disputa a látszat szerint tehát egy olyan gazdasági döntés
megalapozását szolgálja, amely meghatározó jelentőséggel bír a perszifikált
szenvedélyek/piaci funkciók csatateréként ábrázolt személy jövőbeli sorsát il-
letően. A helyzetet végül megoldó, vagy legalábbis a felek vetélkedését lezáró
gazdasági döntés szempontjából azonban a vitának nincs valódi tétje. Abban
ugyanis a szereplők nem egyenrangú felekként vesznek részt. Erszényházi a tár-
sa jóváhagyása nélkül is képes érvényesíteni akaratát, egyszerűen megvonva a
kávé és cukor beszerzéséhez szükséges anyagi forrásokat, s ezt perlekedésük egy
pontján nyilvánvalóvá is teszi partnere számára:

76 Vö. Gotthold Ephraim LESSING, „Értekezések a meséről”, ford. KÁRPÁTY Csilla, in Gotthold Ephraim LESSING, *Válogatott esztétikai írásai*, 35–101 (Budapest: Gondolat, 1982), 61.

Nem ad erre több pénzt a' szükültt Erszényház!
 Azért torkosságod hasztalanúl tsatáz,
 Mert fel-tett szándékból engem' ki nem kurdáz.

A vitapozíciók aszimmetrikussága kételyeket ébreszt: vajon a hosszú disputa valódi célja egyszerűen az egyén/háztartás számára legkedvezőbb döntés kikényszerítése lenne? A dialógus mint tanmese tétje pedig pusztán annyi, hogy igazolja a benne győzedelmeskedő vásárló gazdasági nézeteinek helyességét, illetve kárhóztassa a szükségszerűen alul maradó fogyasztó magatartását? Ezt a gyanút erősíti, hogy a konfliktus kirobbanásának lehetőségét maga a perlekedésben vádlóként fellépő Erszényházi teremtette meg azáltal, hogy mindeddig támogatta torkosságában Gyomordit, holott az képtelen önálló pénzügyi döntésekre, s így vágyainak kielégítésére is. Ez alapján úgy tűnik, hogy a váratlan piaci esemény következményeitől megrettent, hosszú távú jólétét féltve most már megfontoltan viselkedő vásárlónak nem a krízis megoldása miatt van szüksége a disputa lefolytatására. Sokkal inkább azért, hogy megkísérelje áthárítani a helyzet kialakulásának ódiúmat az efemer élvezetek rabjaként jellemzett fogyasztóra.

A szereplői karakterek és azok egymáshoz való viszonya, valamint a szituáció és a versengés jellege miatt Nagy János költeménye a tanmeséknél inkább emlékeztet az erkölcsi exemplumok egy sajátos, a szerző által minden bizonynyal jól ismert típusára, a *test és lélek*-vitákra.⁷⁷ A magyar irodalomban a *Visio Philibertinek a Nádor-kódex*beli változata, majd Nyéki Vörös Máttyás *Dialogusa* által képviselt példázat egy, a világi élvezetekben elmerült, életében a túlvilági üdvösséggel mit sem törődő, ezért halála után elkárhozó (Nyéki Vörösnél kifejezetten gazdag) emberről szól, akinek teste és lelke egymást hibáztatja a rájuk váró örök szenvedésért. Mivel a halál után már nem nyerhetnek bűnbocsánatot, sem a vádaskodás, sem az elkövetett vétkek feletti kesergés nem javíthat a vitatkozók sorsán. Ám a kétségbeesett civakodást bemutató vízió éppen ezáltal nyújthat elrettentő példát az olvasónak. Figyelmezteti őt az anyagi javakban és testi élvezetekben való tobzódás veszélyességére, az élet végességére és a halál percének kiszámíthatatlanságára, a kései megbánás hiábavalóságára és az előrelátás fontosságára. („Ez példát úgy írták, hogy félelmet hozzon / Rút bűnnek álmából mindent föl indéchon.”)

A vita egy további fontos tanulással is szolgál: bár a minden élvezetre fogékony test gyengeségének kétségkívül fontos szerepe van a lélek bűnre csábításában, vétke mégsem mérhető az utóbbiéhoz. Hiszen éppen az értelemmel és

77 A műfajról és annak magyarországi példáiként idézett szövegekről lásd például SZILÁGYI Mariann, „Az apokalipszis megjelenése és katolikus hagyományai régi irodalmunkban”, <http://www.arkadiafolyoirat.hu/index.php/5-apokalipszis-abrazolas-az-irodalomban>.

tudással rendelkező, tehát az efemer világi gyönyöröknek való behódolás veszélyességével tökéletesen tisztában lévő lélek feladata lett volna, hogy megzabolázza társát és legyőzze annak vágyait. Ehhez pedig minden szükséges eszköze megvolt, hiszen a test nem képes sem jó, sem rossz cselekedetek elkövetésére a lélek jóváhagyása nélkül. A kapcsolatukat jellemző úr–szolga viszony miatt az utóbbi az, akit a bűn súlya elsősorban terhel, még ha annak következményét (az örök kárhozatot) együtt kell is viselniük.

Az *Erszényházy Pál és Gyomordi Kis-Asszony* a valláserkölcsi dialógus a XVIII. század végi világba transzponált, profanizált változataként is olvasható, amelyben a test és lélek szerepét a fogyasztói és vásárlói „én” veszi át. A váratlanul bekövetkező kritikus helyzet kiváltotta önvizsgálat a hosszú távú jólétet garantáló viselkedés kérdését firtatja ugyan, ám annak tétje Nagy János költeményében nem az örök üdvösség elnyerése, csupán az anyagi boldogulás lehetősége. Ezt pedig már nem állandó érvényű vallási parancsolatok megtartása és morális elvek követése, hanem kizárólag a piaci környezet változásaihoz való folytonos alkalmazkodás biztosíthatja. A szöveg expozíciója szerint a vita szereplői ennek megfelelő, „időhöz szabott bölts, nyájas” beszédekben érvelnek a maguk igaza mellett, Gyomordi kisasszony pedig kifejezetten „Módi-betsülettel” védelmezi álláspontját. A disputában a lélek szerepét átvevő Erszényházy ugyan használ (vallás)erkölcsi érveket, ám ezek szerepe csupán az aktuális gazdasági cél elérését szolgáló retorikai instrumentumé. A dialógus szerint, ahogy az üdvözüléshez, úgy az anyagi boldoguláshoz is szükséges az előrelátás (prudencia), annak horizontja azonban nem terjed túl az evilági lét határain. Mivel e kereteken belül nincs alternatívájuk, az önmaga érdekeit szem előtt tartó embernek nem az a feladata, hogy elfojtsa az őt az anyagi javak felhalmozására és élvezetére sarkalló szenvedélyeket, hanem az, hogy az állandóan változó állapotokhoz alkalmazkodva a legcélravezetőbb módon irányítsa, egyensúlyozza azokat.⁷⁸ Nagy János költeménye a valláserkölcsi exemplumot a születőben lévő fogyasztói társadalom viszonyaira hangszereli át, s a világ erkölcsei rendjének megváltozásával szembesíti olvasóit. A dialógus mint példázat szerint az egyén által követendő viselkedési minta ugyan továbbra is meghatározható, annak bázisát azonban már nem morális princípiumok jelentik, hanem a változó környezethez való idomulás, nem a *helyes*, hanem a *hasznos*, vagyis az anyagi érdekek tekintetében ésszerű döntések meghozatalára való képesség.

A vásárló és fogyasztó beszélgetése kétségkívül praktikus tanácsokkal szolgál a hosszú távú anyagi jólét biztosítását illetően, a vitapartnerek viselkedésének amorálisága mégis távolságtartásra készíthette Nagy János figyelmes olvasóit

78 Erről lásd Albert O. HIRSCHMAN, *Az érdekek és a szenvedélyek: Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt*, ford. PÁSZTOR Péter (Budapest: Jászóveg Műhely Kiadó, 1998).

ezek elfogadását illetően. A gazdasági tekintetben hasznos cél és az annak elérésére alkalmazott érvelés erkölcsileg kétséges volta közti szembeötlő ellentmondás legalábbis felkelthette annak gyanúját, hogy a szöveg intenciója nem a mindennapi vásárlói/fogyasztói gyakorlatban követendő viselkedésminta felmutatása, hanem az, hogy a kerettörténet elbeszélőjének önvizsgálatához hasonló számvetésre készítse közönségét. Másképp fogalmazva, a XVIII. századi vásárló belső vívódásait színre vivő költemény nem közvetlen tanulsággal szolgáló tanmese vagy exemplum, hanem a publikum „közönséges, és mindenekre ki-terjedő hibáit, vagy vétségeit”⁷⁹ egyedi (ebben az esetben saját) példán bemutató szatíra. Fő célja az, hogy a maga erkölcsi pozíciójára való rákérdezésre ösztönözze az olvasót. Így értelmezve a szöveg nem csupán a világgazdaságtól való függését, valamint az ezzel kapcsolatos morális felelősségét teszi nyilvánvalóvá a hazai publikum számára, hanem azt is, hogy a viselkedését eddig szabályozó (vallás)erkölcsi princípiumok e világon belül érvényüket veszítik, s eredeti céljukkal ellentétben csupán az anyagi érdekek érvényesítését szolgáló retorikai eszköz alságos szerepére vannak kárhóztatva. A test és lélek vitáját a vásárló és fogyasztó szatirikus dialógusaként újrajátszó költemény tanulsága ebben az esetben az lenne, hogy abban a világban, ahol az irányítást az anyagi érdekek és az ezek kielégítésre törekvő szenvedélyek veszik át, ésszerű viselkedés igen, erkölcsileg helyes azonban aligha létezik. Az ezt felismerő olvasónak választania kell a piac csábításainak való feltétlen behódolás és morális karakterének, elveinek megőrzése között. Ez utóbbi pedig csak a piacról való kilépés által lehetséges.

Erszényházi Pál és Gyomordi kisasszony beszélgetésének szatíraként való olvasása magyarázattal szolgálhat a rabszolgaság kérdésének szövegbeli negligálását illetően is. A kávé és cukor előállításában használt rabszolgamunka és a vásárló/fogyasztó ezzel kapcsolatos erkölcsi felelőssége közti összefüggés elhallgatása Erszényházi egyébként nagyon alapos argumentációjában olyan feltűnő és a korabeli közönség számára a kontextusból könnyen rekonstruálható ellipszis, amely valójában nem elrejt a szereplő érveléséből elhagyott elemet, hanem éppen hogy kiemeli annak jelentőségét. A látszólag helyes érvelésben mutatkozó hiátus nem csupán az „erszény örének” hipokrita viselkedését leplezhette le a dialógust szatíraként értelmező olvasó előtt, hanem a műfaj didaktikus céljának megfelelően az önmagával való számvetés legfontosabb tárgyát is kijelölhette számára. Ennek eredményeként pedig a két élvezeti cikk fogyasztása ellen felhozható legerősebb erkölcsi argumentumként mutathatta fel a rabszolgaság

79 [Gottlieb Wilhelm RABENER], *Rabnernek szatírái, vagy-is gúnyoló beszédei...*, ford. Sz. S. J. (Pozsony: Füskuti Landerer Mihály, 1786), 7. – A könyvet Nagy jól ismerte. Az abban olvasható szatírák egy részének verses átköltését a *Nyájás Múzsában* adta közre. (Erről bővebben lásd KERÉNYI, *A magyar irodalmi népiesség úttörői...*, 49–57.)

intézménye és az ezen alapuló gazdasági rendszer termékeinek hazai vásárlói között fennálló kapcsolatot.

Perspektívák

Persze azt, hogy a téma erkölcsi reflexióinak látványos elhagyásával Nagy János éppen a rabszolgaság problémájára, s az ezzel kapcsolatos viselkedésében megmutatkozó hipokrizisre kívánta volna felhívni közönsége figyelmét, nem lehet egyértelműen igazolni. Ha a szöveg elkészítésének mégis lett volna ilyen intenciója, úgy az a hazai vásárlót egyben a piac befolyásolására való képtelenségével is szembesítette. A satirikus dialógusban felvetett dilemma kizárólag a kávé és cukor élvezetét biztosító embertelen gazdasági rendszer fenntartásában való cinkosság, illetve a piac elhagyása közti választás lehetőségét kínálja fel. Ez utóbbi ugyan felment a bűnben való részesedés ódiума alól, ám egyben annak beismerését is jelenti, hogy a vásárló/fogyasztó valójában képtelen akaratának érvényesítésére az őt kiszolgáló rendszeren belül, hiszen nem tudja saját morális elveinek megfelelően átformálni azt.

A dialógus születésével éppen egy időben, s az annak apropóját szolgáló saint-domingue-i eseményektől sem függetlenül, a rabszolgaság eltörléséért folytatott küzdelem egy sajátos változata jött létre Nagy-Britanniában, amely a rabszolgamunkával előállított cukor (és annak mellékterméke, a rum) fogyasztásától való tartózkodásra buzdította az angol vásárlóközönséget.⁸⁰ Az 1791–1792-es években a csatlakozók számát tekintve elég sikeres, korabeli becslés szerint mintegy háromszázezer tagot maga mögött tudó mozgalom eszközt, a gyarmatárak fogyasztásáról való lemondást tekintve ugyan emlékeztetett Nagy dialógusának javaslatára, célját illetően azonban nem. A mozgalom a termékek bűnös eredetét és a vásárlók a rabszolgaságon alapuló gyarmati gazdálkodási szisztéma fenntartásában való cinkosságát hangsúlyozó, nézeteiket vallás erkölcsi érvekkel is alátámasztó⁸¹ kezdeményezői nem a luxuscikkek fogyasztásának végleges feladását akarták elérni. Céljuk nem a piac elhagyása, hanem annak morális átformálása volt. A mozgalom támogatói a nyugat-indiai cukor és rum

80 Lásd például Clare MIDGLEY, *Women Against Slavery: The British Campaigns, 1780–1870* (London–New York: Routledge, 2005), 35–40; BAGHDIA NTZ MCCABE, *A History of Global Consumption...*, 262–263; DRESCHER, *Abolition...*, 129, 221–222; DRESCHER, *Economic...*, 117–118.

81 Erről lásd a mozgalom legfontosabb dokumentumát, William Fox különböző címváltozatokkal megjelent, több mint húsz kiadást megért röpiratát. [William FOX], *An Address to the People of Great Britain, on the Propriety of Abstaining from West India Sugar and Rum*, tenth edition (Birmingham: Swenney & Walker, 1791).

vásárlásának tömeges elutasításától azt remélték, hogy kiszoríthatják a piacról a számukra erkölcsileg elfogadhatatlan rabszolgamunkával előállított termékeket, s ezzel a szabad munkaerő alkalmazására kényszeríthetik az ültetvényeseket. A szigetország vásárlóközönsége 1791–1792-ben felismerte saját – éppen a piactól való függőségéből fakadó – erejét, s ebben rejlő, akár a gazdaság működését is befolyásolni képes hatalmát. És bár ez az emberkereskedelem és rabszolgatartás abolícióját illetően nem bizonyult döntő jelentőségűnek, a mozgalom az etikus fogyasztásban olyan alternatívát kínált a vásárlók számára, amelynek követésével piaci szereplőként sem kellett feladniuk erkölcsi elveiket, sőt azok érvényesítésével a piac átformálására is aktív kísérletet tehettek.

Az időbeli egybeesés ellenére az Erszényházi Pál és Gyomordi kisasszony dialógusában megfogalmazódó dilemma hasonló megoldásának lehetősége aligha merülhetett volna fel az azt jóval csekélyebb létszámú, a gyarmati kereskedelem kérdésében eltérő módon érintett, más közéleti viszonyok és fogyasztói kultúra keretei között élő magyar vásárlóközönség okulására papírra vető szanyi plébánosban. A hazai vásárlót önvizsgálatra ösztönző költemény a fogyasztói társadalom formálódásának dokumentuma, amely a hagyományos morális értékrend nevében kéri számon olvasóit. A régi és új közötti átmenet határpozíciójából megszólaló satíra szerzőjét aggasztja a vásárló/fogyasztó a világpiacnak való kiszolgáltatottsága és annak erkölcsi következményei, ám az újszerű helyzet kihívásaira csak régi válaszokkal tud szolgálni. Az 1791–1792-es angliaihoz hasonló, a fogyasztói magatartás erkölcsi motiválásán keresztül a gazdasági folyamatokba beavatkozni szándékozó első hazai mozgalom felbukására a nemzeti ipar felkarolásáért síkra szálló Védegyelet fél évszázaddal későbbi megalapításával kerül majd sor.

MÉSZÁROS GÁBOR

Hozzászólás az Árkádia-vitához

Pálóczi Horváth Ádám verse Csokonai sírkövéről

A *Hazai Tudósítások* 1807. január 14-ei és január 17-ei számában egy név és cím nélküli vers olvasható két részletben, amely a Csokonai Vitéz Mihály sírköve körül kibontakozó vitához, az Árkádia-perhez kapcsolódik.¹ A január 14-ei lapszámban cím helyett helyszín és dátum szerepel: „NAGY BAJOM 1 Januar.”, a január 17-ei számban cím helyett: *Csokonaira írtt Verseknek folytatása*. A vers előtt a következő előbeszéd olvasható:

NAGY BAJOM 1 Januar. A' Hazai Tudósításoknak 30, 35, és 37 Számjai alatt kihirdetődött Szó-váltások, kétségessé teszik előttem, annak a' született *Poétának*, a' kinek sírkövet készítenek, érdemlett emlékezetet' tartosságát. Az öszve egyeztetést ha várni lehetne is, nehezebb vele a' dolgon segíteni, mint gondolnánk: kivált ilyen keresetlen Bírónak, mint én, a' kinek még azt sem mondták: *Audiat haec tantum vel qui venit ecce Palaemon* Virg: Ec: 3: 50: de ha mondták volna is, meg kellene vallanom, hogy: *Non nostrum inter vos tantas componere lites* V 180 már én e'hez öreg vagyok. Mivel azomban *Csokonay* valóban megérdemli a' tartós emlékezetet; és azt neki megszerezni; a' mennyiben rajtam áll,

* A témáról a Csokonai Vitéz Mihály születésének 250. évfordulójára rendezett konferencián tartottam előadást „A meg-haltt Csokonai Vitéz Mihály” – A Csokonai-recepció korai fejezetei címmel. A konferenciát 2023. november 8–9-én a Debreceni Református Kollégiumban tartották, s készülő tanulmánykötetében egy teljesebb, a verset elemző tanulmányban fejtem ki gondolataimat a témáról. A jelen közleményben a szövegkritikai kérdésekre koncentrálok, és egy eddig egészében nem publikált szövegváltozatot közlök. Ezúton köszönöm Csörsz Rumen Istvánnak a témában nyújtott segítségét.

1 N. n, cím nélkül, *Hazai Tudósítások*, 2.1, 4 (1807. január 14.): 29–31; N. n, „Csokonaira írtt Verseknek Folytatása”, *Hazai Tudósítások*, 2.1, 5 (1807. január 17.): 38–39.

én is tartozom: a' helyett, hogy a' kö *monumentum* felül való intézetben közbe szóljak; abba a' kis Halottas Kronikámba, melyben szorossabb kötelességű Barátimnak időről időre *parentalni* szoktam, iktatom ez egynehány verset: utánna fogom tenni, ha megkapom, életének környüllalásos leírását is.

A közlemény tehát vállaltan a *Hazai Tudósítások* 1806-os, első évfolyamában folyt Árkádia-vitára reagál. Kazinczy Ferenc (30. szám, 1806. október 11.), Kis Imre (35. szám, október 29.) és Fazekas Mihály (37. szám, november 5.) korábbi levelezésének nyilvános megjelenése élénk irodalmi vitát indított el. A vita Csokonai Vitéz Mihály sírfelirata körül bontakozott ki: Kazinczy Ferenc az „ET. IN. ARCADIA. EGO” sírfeliratot javasolta a költő sírjára, amelyet a debreceniek városuk lebecsüléseként értelmeztek.

A szakirodalom tud a vers szerzőjének személyéről, Pálóczi Horváth Ádám-ról, azonban mint az Árkádia-vitára történő reflexiót és izgalmas kultúr- és irodalomtörténeti mondandóval bíró verset nem elemezte. A *Hazai Tudósítások*-ban közölt vers voltaképpen baráti szempontból szól hozzá a vitához, s szövege majdnem egészében megegyezik Horváth negyedik *Hol-mi* című gyűjteményes kötetében olvasható *Csokonai Mihály Sírköve* című verssel.²

A *Hol-mi*-beli variáns a fennmaradt legteljesebb kéziratos szövegváltozat, s feltehető, hogy a *Hazai Tudósítások*nak küldött vers tervezete.³ Ezt igazolja, hogy Horváth Ádám jellemzően gyűjteményes kötetként, valamint művek vázlatának lejegyzésére használta a *Hol-mi*-t. A kéziratban három helyen felcserélve olvashatók az egymást követő strófák a *Hazai Tudósítások*ban megjelent változathoz képest, s nem szerepel benne a vers elé írt előbeszéd.

A Csokonai Vitéz Mihály sírkövééről szóló vers egy variánsának másolata szerepel Pálóczi Horváth Ádám hátrahagyott írásai között; ezt a kéziratot az özvegy, Kazinczy Klára adományozta az Akadémiának. Ezzel a változattal nem egyezik a *Hazai Tudósítások*ban közölt vers és a *Hol-mi IV*-ben olvasható kézirat sem: olvasható benne az előbeszéd, a vers azonban csonka, és hiányoznak belőle a szerző jegyzetei. A kézirat címe, amelyben a Göcseji Helikonhoz kötődő művek megőrződtek: *Pálóczi Horváth Ádám halála után hagyott munkái*. Az MTA KIK Kézirattárában őrzik (jelzete: MTA KIK Kt. RUI 4r. 41., korábban: K 688), jelenleg két kötetbe kötve, de a tartalomjegyzék alapján öt rész

2 Csurgó, Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium Könyvtára, K 241. *HOLMI. Tom. IIIus, Pro anno 1791*. (A továbbiakban: *Hol-mi IV*), 191–193.

3 Écsy Ödön István sajtó alá rendezésében megjelent a vers, azonban nem teljes egészében. Écsy Ö. István, kiad., *Pálóczi Horváth Ádám Holmi-jának negyedik darabja*, Csurgói könyvtár 18 (Csurgó: Csurgói Református Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium, 1942), 81–84. A kiadványról részletesen lásd Mészáros Gábor, „Pálóczi Horváth Ádám *Hol-mi*-jének negyedik darabjáról”, *Irodalomismeret* 27, 3. sz. (2016): 64–75.

volt. Kazinczy Klára 1835-ben adta az Akadémiának, és a címlapon szerepel, hogy Döbrentei Gábor vette át.⁴ Az MTA Könyvtárában őrzött kézirategyüttes másolat, az *Első darab* tartalomjegyzéke előtt olvasható: „Leirta Kazintzy Gábor. 31dik Mártziusban 1834dik Esztendőbenn. – testvér Ötse az Özvegynek.”⁵ A hátrahagyott munkák első kötetének első darabja a Csokonai sírkövérről szóló vers. A másolatban a következő cím szerepel: *A' Csokonai sírköve felől*.⁶

A vers megjelent az 1871-ben kiadott, *Csokonai-emplény* című kötetben.⁷ A válogatás érdekes kiadvány a debreceni Csokonai-kultusz alakulásának szempontjából. A kötet emlékverseket és a Debrecenhez kapcsolódó helyekről, relikviákról közöl írásokat. Horváth versét Szana Tamás publikálta mint „hosszadalmas, áradozó költeményt”, amelyet inkább irodalomtörténeti értékéért, mintsem „benső értékéért” tart érdekesnek. A variáns közelebb áll Kazinczy Gábor másolatához, mint a *Hazai Tudósítások*ban megjelent vershez vagy a *Hol-mi IV*-ben olvasható kézirathoz. Szana Tamás közleményének bevezetője szerint Horváth Ádám „Hátrahagyott levelezésében” olvasta a művet, amely baráti szíveségből került hozzá. Szana átírásában a *Pálóczi Horváth Ádám halála után hagyott munkáiban* közölt vershez képest egy-egy szó szerepel más formában, illetve mindkettőből hiányoznak azok a szerzői jegyzetek, amelyek nagyon izgalmas kultúr- és irodalomtörténeti horizontot adnak a versnek, s olvashatók a *Hazai Tudósítások* közleményében és a *Hol-mi IV*-ben is. Felmerül, hogy Szana a „Hátrahagyott levelezés” alatt a Kazinczy Gábor által másolt *Pálóczi Horváth Ádám halála után hagyott munkáit* értette. Mégsem az ott szereplő változatot közli, az ugyanis csonka. A hátrahagyott munkák versében az utolsó sor: „S egy nyájas Amarillisban Pásztor Leányt rajzoltál.” Szana Tamás ezután még

4 A címlapon olvasható: Az I. kötet 1a. levelén: „Első darab”. Fölötte: „Vettem Majus 24. 1835. Döbrentei”. A címlap a 2a. levél, rajta ez szerepel: „Tekintetes Pálotzi Horváth Ádám Úr, több tekintetes Nemes Vármegyék Tábla-Birájja, a' Külső Somogyi, és a' Baranyai Tiszteletes Edgyházi Megye Coadjutor Curátora, Ügyvéd, 's több Esztendőkig Földmérő, *halála utánn hagyott, Poetriáival, és némelly Barátival való levelezései, 's többféle tárgyakról írott, munkái;* – mellyek öszveszedődtek, Kazintzy Klára Aszszonyság, a' megboldogult Úrnak Özvegygye, fel-vigyázása, és szorgalmatosága alatt, 's ajánllyá a' boldogult Úrnak Özvegygye, fel-vigyázása, és szorgalmatosága alatt, 's ajánllyá a' tisztelt özvegy, a' Méltóságos, 's Tekintetes Túdós Társaság vizsgallata alá, hogy őket; az örök semmiségtől megmentené 1835dik Esztendőbenn Márczius holdnapnak 24dik Napján.” Kiemelés az eredetiben. A hátrahagyott írások göcseji költőkörhöz kötődő darabjairól részletesen lásd MÉSZÁROS Gábor, „Lokalitás és női íráshasználat a 19. század elején: A Göcseji Helikon költői”, in *Női íráshasználat és kéziratok kultúra a hosszú 19. században*, szerk. Török Zsuzsa, Reciti konferenciakötetek 18, 39–55 (Budapest: reciti, 2022).

5 MTA KIK Kt. RUI 4r. 41. I. 134a.

6 Uo., I. 3–7.

7 SZANA Tamás, „Csokonai és Pálóczi Horváth Ádám”, in HAMAR László, szerk., *Csokonai-Emplény*, 17–20 (Debrecen: Ifj. Csáthy Károly, 1871).

32 sort sort közöl. Ahogy a *Hazai Tudósítások*ban megjelent versben és a *Hol-mi*-beli szövegváltozatban is 32 sor követi a „S egy nyájas Amarillisban Pásztor Leányt rajzoltál.” sort. Kazinczy Gábor másolatának előbeszédéből hiányzik a záró mondat is, amely a *Hazai Tudósítások* és Szana Tamás közleményében is szerepel: „utána fogom tenni, ha megkapom, életének környülállásos leírását is”. Ehhez Szana hozzáteszi: „Az életírás vagy elmaradt, vagy nem maradt fenn a költő kézíratai közt, az emlékvers azonban sajátkezű írásáról hiven lemásolva így hangzik: [...]”. Elképzelhető, hogy Szana Tamás egy mára elveszett vagy lappangó „Hátrahagyott levelezés”-ből közölte a verset 1871-ben, mert ő a teljes verset publikálta, valamint reagált az előbeszéd utolsó sorára, amely a *Pálóczi Horváth Ádám halála után hagyott munkáiban* nem olvasható.

Vargha Balázs *Csokonai emlékek* című kötetében közölte, a *Hazai Tudósítások*ban megjelent szövegváltozattal megegyezően.⁸ Ő egyértelműen a *Hazai Tudósítások*ból közli a verset.

Az egyik forráscsoport: a *Hol-mi IV* kéziratos szövege, a *Hazai Tudósítások*ban közölt vers és Vargha Balázs közleménye, amely a folyóirat-megjelenést használta fel. Másféle forrás azonban az Akadémia Kézirattárában őrzött hátrahagyott írások lemásolt verse, s – azzal együtt, hogy Szana Tamás talán a *Hazai Tudósítások* közleményét is felhasználta a szövegközléshez – úgy tűnik, más, egyelőre ismeretlen forrásból közölt variáns jelent meg a *Csokonai-émlényben*.

A következőkben a *Hol-mi IV*-beli kézirat átírását közlöm.⁹ Az átírásban a betűhűségre törekedtem, és az RMKT XVIII. századi műveket közlő kiadások átírási elveit vettem alapul. A rövidítéseket jelöletlenül feloldom. A központosítás eltéréseit, a rövid-hosszú magánhangzók és mássalhangzók oppozícióját nem jelölöm. Horváth saját jegyzeteit idézőjelben közlöm, az ide beszúrt fordításokat és kommentárokat {}-ban. A Horváth által aláhúzott részeket kurzívval, az áthúzott részt <> között jelölöm. Ezúton is köszönöm Rédey-Keresztény János munkáját, aki a latin szöveghelyek ellenőrzésében segített.¹⁰

8 PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM, „Emlékverse”, in VARGHA Balázs, szerk., *Csokonai emlékek*, A magyar irodalomtörténetírás forrásai I, 268–271, 594–595 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960).

9 *Hol-mi IV*, 191–193.

10 A latin szerzők magyar nyelvű fordításaihoz az alábbi munkákat használtam: IUVENALIS, *Saturae: Decimus Iunius Iuvenalis szatírái*, ford. MURAKÖZY Gyula, Görög és latin írók 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964); OVIDIUS, *Átváltozások*, ford. DEVECSERI GÁBOR ([Budapest]: Magyar Helikon, 1964); VERGILIUS, *Összes művei*, ford. LAKATOS István ([Budapest]: Magyar Helikon, 1967).

Csokonai Mihály Sírköve

Arnyékok! kik itt előttem rémletek e' Templomban,
 Kiknek oszlopot emeltem kis Mausoleumomban;
 Szabad e egy Poétának árnyékját közitekbe
 Iktatnom? 'S koszorújának helyt adnom ez rejtekbe'?
 Őtet ugyan az Orpheus titkai' tornáttzában
 Még kívül erre Morpheus, a halgatók' sorában,
 De méltó vólt az ő nemes elméje már azokra. -
 Hóltta után is érdemes a' Ti barátságokra:
 El tér 's éppen jó helyt talál Ifju sorban kötözött
 Koszorúja Németi Pál¹¹ 's Czindery¹² lantja között.
 Ugy is üressen maradnak mahólnap a' Szent helyek,
 Mihelyt engem' be fogadnak hív barátimnak,¹³ mellyek
 Ha én be töltöm a' számot¹⁴ mert én is bizton várom
 Ölelésteket, 's kriptámat magam után bezárom:
 Hátha nints is hátra több fő, a' kinek ma szentelek
 Koszorút, és utolsó kő a' mellyet ma emelek.¹⁵
 Őtet ugyan hív Barátok! Ti alig ismertétek
 Avagy tsak azt nem tudtatok, hogy ő is a' tiétek,
 Hogy őtet is ide hozom; hogy sir követ tsinálni
 Ő neki is én tartozom, 's én fogok parentálni:
 De én esmertem sokképpen az Egekig szárnyaló
 Lelkét 's tudom hogy ő éppen Ti közitekbe való.
 Hogy a' hatalmas természet' keze ellen vétkezném,
 Ha őtet örök enyészet ellen nem védelmezném.
 'S vallyon egy ilyen ritka miv, Magas elme, nemesibb
 Agyagbúl alkottatott sziv, nem e sokkal jelessebb
 Targyja egy Philosophusi Nemes Örök életnek?
 Mint méltatlan triumphusi sok haddal nagygyá lettnek. -
 Hány kegyetlen Bajnokoknak emelünk oszlopotat?
 Azért hogy büntelen soknak ezközlik Halálokat;

11 Németi Pál (1758–1783) költő, debreceni diák, később nevelő a debreceni kollégiumban.

12 Czindery Pál (1758?–1798) költő, Somogy vármegye másodalispánja.

13 barátim, [szótagszám]

14 „Discedam, inplebo numerum, reddasque tenebris Aeneis: 6:545.” („Déiphobus pedig így szólt: »Nagy papnő, ne neheztelj, / máris térek vissza, betöltöm a számot az éjben, / ellenben, díszünk te, eredj s éj célba különbül.« / Ennyit szólt, de el is kanyarult léptével eközben.” Aen. VI, 544–547.)

15 [A következő strófa három kereszttel elválasztva az előzőtől.]

Hát a' maga kedveltető *Vitéznek* sirkő helyett,
 Egy homok sziklás temető kertben adunk e helyet,
 Hol az el múltak' királyja' feledékeny hatalma,
 'S a' nem létel ideája lessz az Erdem' jutalma.¹⁶
 Oh nem - ha nints magasra hányt dombon temető sírja,
 Ha a' főveny, a' néki szánt oszlopot meg nem bírja,
 Ha ki sokall egy költséges sirkövet a' szegénynek,
 Ha szálka, a' tisztességes intézet sok szemfénynek;
 Ha elmés vers darabjai talán nem elegendők,
 Hogy meg éljen Csokonai; vagy azok is veszendők,
 Jer! édes név! hadd irjalak e' nagy nevek' számába',
 Jer Mihály! hadd iktassalak olly Angyalok' sorába,
 A' kik itt példáulú vagynak az Erkölsnek, és észnek,
 A' kik meg halni nem hagynak, míg ők élendők léznek.
 Homér,¹⁷ nem hogy kissebb vólna most a' Nagy Akhillesnél¹⁸
 Sőt ha Homér nem lantolna 's e' kóldus Enekesnél
 Nem bámúlnánk az erősnék remek monumentumát,
 Alig lelnénk Achillesnek emlékezete' nyomát:
 Horác¹⁹ tovább él 's most ditsőbb az Ő Mecœnássánál,²⁰
 Virgil²¹ a' legelső 's legfőbb Romai Monarchánál,
 Legalább örök életek szebb, mint ama' Nagyoké,
 Gyakrabbb 's jobb emlekezetek sokkal mint amazoké:
 A' mit az Anya nem adott, és a' mit a' születés,
 A' Lélektől megtagadott, majd egy késő számvetés
 Végtelenül ki potolja, midőn mind Achillesrúl
 Az erő, melly magasztalja, mind a' vak Enekesrúl
 A' ruha rongy lerothadnak, mint nem rá tartozandók,
 Csak *elme* 's *erkölts* maradnak öszve hasonlítandók.
 'S mig azokat Egyiptomi vádolók kitsinyítik,
 Sőt hosszabb idők ostromi el enyészni segítik.

16 [A következő strófa három kereszttel elválasztva az előzőtől.]

17 Homérosz: i. e. VIII. század, görög költő, az *Iliász* és az *Odüsszeia* szerzője.

18 Homérosz *Iliászának* főhőse.

19 Horatius Flaccus, Quintus (i. e. 65 – i. e. 8) római költő.

20 Gaius Maecenas (i. e. 70? – i. e. 8) római államférfi, aki támogatta Horatiust és Vergiliust is.

21 Publius Vergilius Maro (i. e. 70 – i. e. 19) római költő, az *Aeneis* szerzője.

Ezek Fabricz²² Harlez²³ 's mások fényes Pantheumban
 Ragyognak,²⁴ 's mulató Társok velünk írásaikban.²⁵
 Ne irtózz hát Csokonai! ha sirkő híjjával léssz,
 Egy Kegyesnek²⁶ barátjai közt koszorúd' helyje kész:
 All már 's jó forman rakva van egy barátod' házában,
 Egy kis kripta a' tsinatlan Magyar Arkádiában²⁷
 A' hol hajdan sipolgattál, Széchényit idvezletted,
 Egy Czinderit el sirattál, Dorottyát éneketted;
 Hol velem Megapolisban néha versent lantoltál,
 'S egy nyájas Amarillisban²⁸ Pásztor Leányt rajzoltál
 Vagy Messene' szomszédjában a' Sugárt terjesztetted,
 Egy új épült oskolában Apolló terhét vitted²⁹

22 Egyelőre nem tudtuk azonosítani.

23 Egyelőre nem tudtuk azonosítani.

24 Ragyognak [értelem]

25 [A következő stófa három kereszttel elválasztva az előzőtől.]

26 „Nem tsak az Istenhez kegyes az ember, hanem szüleihez, hazájához, baratihoz &c. *Sum pius Aeneas*. Vergilius. *Aeneis*” {Utalás Vergilius *Aeneis*ére: „Sum pius Aeneas, raptos qui ex hoste penates / Classe ueho mecum, fama super aethera notus.”; „Aeneás vagyok én, a kegyes, ki hajóin a harcból / Megmentett honi isteneit viszi, hírem eget ver.” *Aen.* I, 378–379.}

27 „Ha a' régi Görög Ország' tartományai 's városai fekvése szerint sértő hasonlítás nélkül akarjuk el nevezni Hazánk' vidékeit, *Euboea* lessz Erdely. *Attica*, Debreczen, *Thebe* Kassa' vidéke, *Megara* Patak; *Argolis* Buda Pest, *Elis* Zala, *Messzena* a' Horváth vidék. Somogynak jut Arkadia: van is itt makk elég, ha úgy tetszik Artemidorusnak: számár ugyan kevés, de ló sok van és számos <I> jóra való Ménesek. *Aeneis* 8:518. *Arcades* huic equites, bis centum robora pubis {»Kap tőlem kétszáz arcádi lovast, a legények / színe-javát, de nevében ad ő, Pallásom is ennyit.« *Aen.* VIII, 518–519}, és 10: 504. *Arcades* insvetos acies inferre pedestres {»az arcast, / kik kezdők a gyalog-harcban, Pallás menekülni / látja a sarkukban loholó latiumbeli hadtól,« *Aen.* X, 363–365, tehát más szöveghelyen, mint amit Horváth megadott. Megjegyzése a *Hazai Tudósítások* jegyzetében: „noha ez már talán a transplantatio után volt”}; Rossz nevét költötte neki Losonczy István, mint Arkádiának *Iuvenalis* *Laeva in parte mamillae nil salit Arcadio Iuveni.* {»hogya a bal mellében semmi se szökdél a bamba / Arcádiából jött ifjúnak« *Iuv. Sat.* VII, 159–160.} De az éneklésben, akkor e, vagy mikor? különös híres volt Vergilius *Ec.* 7:4. *Arcades* ambo, et cantare pares et respondere parati {»Mindegyikük viruló fiatal, mindegyikük arcas, / s verse csakúgy, mint egymással versengeni készek.« *E.* VII, 4–5}; vagyunk ketten hárman most is, noha nem akarunk azzal az exclusivával ditselkedni. Vergilius *Ec.* 10. *Soli* cantare periti *Arcades* {»Zengjétek csak el arcasok ezt, hisz a dalhoz az arcas / ért igazán.« *E.* X, 32–33}; hanem tsak [sor fölé írva] azt mondjuk, hogy a' makkra az Arkádiaiakat <tsak> meg [sor fölé írva] Arkas szoktatta, még a' nap és hód világ előtt, Noé idejében – (Kupa Herczeg alatt) mind a' földnek, mind lakossainak olly szembe tűnő miveletlensége tsak *Aristeus*ig tartott; a' ki sok culturát vitt be, 's talán a' Musikát is ő, mert Apolló fija volt.”

28 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Amaryllis: Idyllum Schraud kir. tanácsosné halálára* (Pest: Trattner, 1803).

29 „Csurgónn supplens Professor volt, és ditséretesen folytatta hivatalát.”

Mindenütt Aesthesisednek szűz példáját mutattad,
 Emberszerető szivednek nemes jeleit adtad³⁰
 Itt mondom, itt ama' hajdan Pán Isten' hazájában,
 Egy, az Arion' tulajdon keze alkotmányjában,
 Kész a' Te 's a' mi sir bóltunk, mellyben fogják szemlélni
 Hogy *valaha mi is voltunk* 's nem is szününk-meg élni.
 Vagynak itt már *Euboeábúl*, vagynak *Athenébül* is
 Lessz ha élek *Megarábúl*, 's előre *Thebébül* is,
Argolisi a' Hazában nevezetes férjfiak,
Messenábúl Eliába költözött Atyafiak,
 Egy kis sereg, melly félve várt, 's a' hajnalt sohajtozta,
 Mikor Arion az óltárt egy éjjel karján hozta³¹
 Itt, itt, ezek közt intézem el sorsát emlekezet-
 Oszlopodnak én Vitézem! itt ezekkel fogj kezét.³²
 Mitsoda kegyetlenség is volna 's öldöklés' neme,
 Hogy az elme' deréksege 's eredeti erdeme
 A' dög testre rá halmozott sir alatt el folytassék,
 Csak míg mozgott és dolgozott, és ne tovább tudassék.
 (Mert az égi származású Szent tűz mig melegített,
 Egy alacsonyabb szabású testet elevenített.)
 'S tsak harminczkét esztendeig éljen e Csokonay?
 Kinek illy kevés ideig tündöklött virtusai
 Százakat érdemlenének – 's másként is a' szünetlen-
 Munkás eleven elmének el múlni lehetetlen.³³
 Jer hát jer! végy halhatatlan árnyék! helyt sir boltomban
 Koszorúd hervadhatatlan marad Pantheumomban.
 Ide le a' menykő se hat³⁴ méjj kripta. – sem olvasztó
 Tűz az arnyéknak nem árthat; sem a' mindent apasztó-
 Régiség meg nem semmisít: 's mig magyarul beszélnek,
 A' magyarok, mind, a' kik' itt elöttem álnak, élnek.

30 „A' mi misantropia láttatott lenni *Csokonaiban*, az valóságos nyavalya volt; a' miatt vonta el magát néha; egyébaránt ő átaljában ember-barát volt.”

31 „*Sacra manú, patrisque Penates Aen: 2:717. Ilium in Italiam portans 1:68.* {»Házunk szentjeit, isteneink, apa, tartsd te magadnál;« *Aen. II, 217.* »Ílium úszik, nézd, tyrrhén vizen, óh, a gyülöltek, / isteneikkel im Ítaliát igyekezve elérni:« *Aen. I, 67–68.*}

32 [A következő strófa három kereszttel elválasztva az előzőtől.]

33 [A következő strófa három kereszttel elválasztva az előzőtől.]

34 „*Qvod Nec Jovis ira nec ignes, nec poterit ferrum nec edax abolere vetustas. Metam: conclus[io].* {»Íme, a művem kész, mit sem Jupiter dühödése / Sem tűz, vas, se falánk nagy idő soha nem töröl el már.« *Metam. 15, 871–872*»

PERGER GYULA

Az Énekek Gyűjteménye Csokonai-versei

Jenei Ferenc 1936-ban, a *Győri Szemlében* számolt be arról, hogy

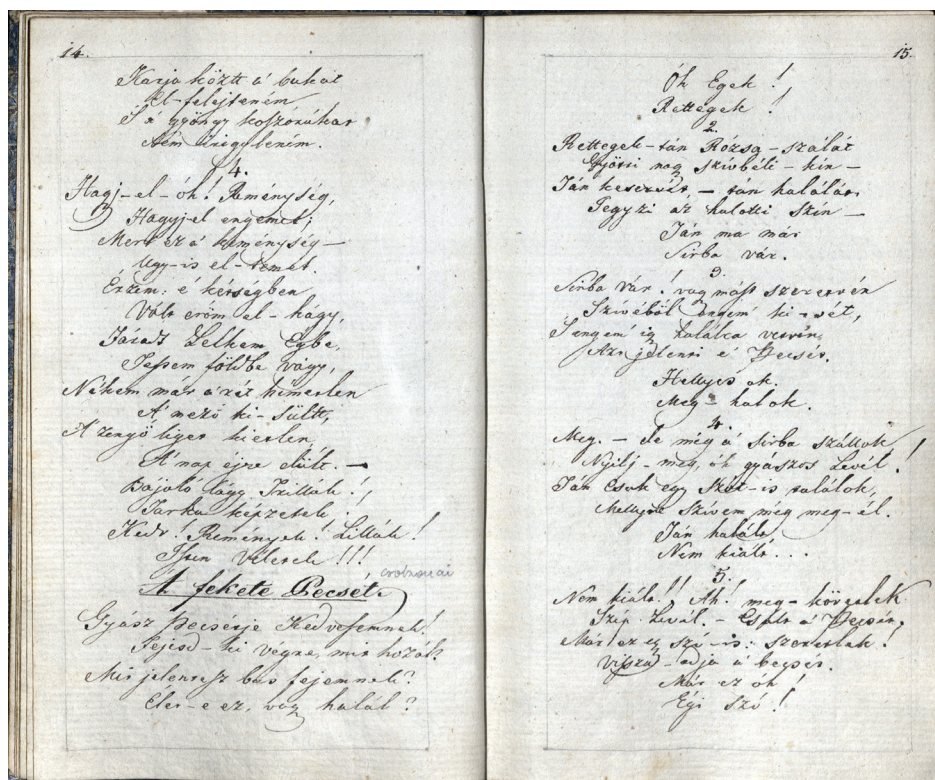
A győri püspöki nagyobb Papnevelő Intézet könyvtárában akadtam egy, az 1830-as évekből származó, ezideig ismeretlen kéziratos verses kötetre, mely a múlt század fordulójáról számos éneket őrizett meg. A kötetben mintegy száz vers van, ismert és ismeretlen műköltők költeményei, és sok dal, induló az 1809. évi nemesi felkelés költészetéből.¹

Két év múlva az *Irodalomtörténeti Közleményekben* így pontosította a kötet leírását:

A győri püspöki papnevelő intézet könyvtárában végzett kutatásaim során akadtam, a még be nem sorozott, rendezésre váró könyvek között, egy kéziratos kötetre, amelyet egy kéz másolt az 1830-as években. Tartalmát a XVIII. és XIX. század fordulójának műköltőiből válogatta egybe. Mintegy száz verset tartalmaz, melyek jórészenek szerzőjét is ismerjük, a többi ma már ismeretlen. A versek között insurrectiós versek is vannak: Pálóczi Horváth Ádám és más ismeretlen szerzők versei. Valószínű, hogy a kötetet Győrött jegyezték össze. Gyűjtjük elsőkézből kaphatta a versek szövegét, ezért általában jobb, érthetőbb állapotban maradtak fenn, mint az egyéb helyeken megőrzött insurrectiós versek.²

1 JENEI Ferenc, „Ányos Pál egyik költeményének hatásához”, *Győri Szemle* 7, 4. sz. (1936): 282. A vers a gyűjtemény 19–20. oldalán.

2 JENEI Ferenc, „Adalék az utolsó nemesi felkelés költészetének történetéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 48 (1938): 68–71.

A Győri Papnevelő Intézet könyvtára, akkor még rendezetlen részében, 1935 nyarán bukkantam egy nyolcadrétű kéziratos kötetre, amely a XVIII. és XIX. század fordulója magyar versköltészetének értékes gyűjteményét őrizte meg. A nyolcadrétű, 12×20 cm nagyságú kötet, 123 számozott és beírt, valamint 37 számozatlan, üres lapot tartalmaz. Hiányzik belőle a 111–112. lap. Ezt késsel vagy ollóval kivágták. Mindvégig ugyanaz a XIX. századi kéz írta. A kötet XIX. századi kötése hátán, aranynyomásos címkén, „Énekek Gyűjteménye” felírat van. Ez után nevezzük „Énekek Gyűjteménye” címmel.⁶

Jenei 1941 és 1943 között tette közzé „a Győri Szemle által megadott szűk keretek között a legrövidebbre szabott tárgyi jegyzetekkel” az Énekek Gyűjteménye 89 versét. Pontosabban annak „ki nem adott – vagyis közköltészeti – darabjait” betűhíven, míg a szerzővel azonosított verseket csak azok címével, illetve a kötetben elfoglalt helyük sorszámával jelezte. Pedig, mint írta,

6 JENEI Ferenc, „Énekek Gyűjteménye”, Győri Szemle 12, 3. sz. (1941): 154.

Jenei a kézirat keletkezését az 1830-as évekre tette első közleményében.¹⁰ Stoll a XIX. század elejében határozta meg a számára is csak Jenei leírásából ismert kézirat korát, ami az énekeskönyv szerzőkhöz köthető verseinek ismeretében nyilvánvalóan helytálló. A XVIII. század végén keletkezett a kötet 2., *A Holdhoz* című verse – melyet Jenei egy német műdal fordításaként tett közzé –, valójában Péteri Takács József 1796-ban kötetben is megjelent költeményének másolata.¹¹ Ányos Pálnak a 22. szám alatt, *A Holdhoz*,¹² illetve a 39., *A csalfa szeretőnek megvetése (A csalfa szívnek megvetése, 1782–1784)* címmel lejegyzett verse. A 11., *A' sír felett* címmel szereplő Ányos-vers a *Magyar Museum* 1790. évfolyamában jelent meg.¹³ Az *Énekek Gyűjteményében* a vers 5. versszakkal kiegészítve szerepel:

Itt nyugszik egy hallandónak ékes magzattya
A' Venus Isten Aszszonynak kész hasonlattya,
A' ki titkos szerelmének lett áldozattya,
Szívem azért örökössen vérét folyattya;
Emlékezetének
Jelét illy sebének,
Az irta, ki birta részét Szívének.¹⁴

Az ezt követő *Feleletet* – Jenei szerint – „[h]ogy ki és mikor írta, nem tudjuk, az írás az egész kötet 1830-as másolójaé”.¹⁵ A szöveg ugyanakkor egyértelműen Pálóczi Horváth Ádám 209. éneke *Felelet* részének első három szakasza, amely Ányos verséhez készült toldalékként.

A 19. számú *Henrich és Wilhelmina* „Katzner János Frigyes (1732–1798) előszőr 1779-ben megjelent Heinrich und Wilhelmine című, ismert és elterjedt költe-

10 JENEI, „Ányos Pál egyik...”, 282.

11 PÉTERI TAKÁCS József, *Munkáji* (Bécs: [s. n.], 1796).

12 „1780 elején, valószínűleg január 5-e és február 25-e között, írta egyik legfájdalmasabb költeményét, a Boldogtalannak panaszsza a halavány holdnál” címmel. CSÁSZÁR Elemér, *Ányos Pál (1756–1784)*, Magyar történeti életrajzok (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1912), 115.

13 ÁNYOS Pál, *A' sír felett*; *Magyar Museum* 2, 1. sz. (1790): 12–13.

14 Ányos versének „megtoldására”, halotti búcsúztatóként való alkalmazására Kerényi Ferenc figyelt fel. KERÉNYI Ferenc, „A nyeretlenek (A Kisfaludy Társaság nem jutalmazott pályaművei)”, *Irodalomismeret* 27, 2. sz. (2016): 3–21, 8. Erre hoz példát DÁVIDHÁZI Péter, „A sejtelen, avagy a költészet vigasza”, *Holmi* 21 (2009): 1326–1347; illetve PINTÉR Márta Zsuzsanna, „Ányos Pál korabeli recepciójához: érzékeny játék Ányos egyik versével”, *Iskolakultúra* 23, 3–4. sz. (2013): 76–88.

15 JENEI, „Ányos Pál egyik...”, 282–283.

ményének fordítása.¹⁶ A kéziratban 75. tételként lejegyzett, A' jövendőbeli szerető – Kis Jánosnak német mintára 1793-ban írt verse,¹⁷ mely már 1815-ben hozzáférhető volt nyomtatásban is.¹⁸ Az *Énekek Gyűjteménye* többi szövege miatt érdemes tudnunk, hogy a *Hasznos Mulatságok*ban egy 1823-as hirdetés reklámozta:

Spech János Úr [...] a' magyar éneklésnek különös dísz, megkedveltetést, és előmenetelt ígérve, muzsika darabjai közt Kiss János Úrtól a' jövendőbeli szerető" című dalát is kiadta., hogy „Spech úr több muzsika daraboknak szerzésével megmutatta már mesteri tehetségeit, de ezekben különösen, mint Pozsonyi fi, hazafiúságát is; mert ezen énekek nótáit különösen a magyar ízléshez alkalmaztatta. Ezen gyűjteményben találatnak Himfy kesergő szerelméből a' nyolctzadik Dal s ugyan abból a' huszonhetedik, és száz huszonhatodik Dal, nem különben, ugyan abból a' harmincz eggyedik Dall; Kiss János Úrtól a' jövendőbeli szerető; Himfy boldog szerelméből a'százhetven eggyedik Dall. Valamint az énekeknek tartalma különös válogatással esett meg, úgy a' reájok készített muzsika, mind egygyiknek lelkét kiméreti, úgy hogy nem kételkedünk, hogy ezen szép mesteri művek gyűjteménnyé minden muzsika kedvelőknek tetszését bizonyosan megnyeri. A' nyomtatás tiszta, és tsinos, a' papiros jó, és, mint a' Klavirkóták szoktak, széle hoszszában négy árkusra vagon nyomtattatva, az ára 3 fl V. Cz.¹⁹

A 6., *Odis és Minka* Christoph August Tiedge *Der Kosak und sein Mädchen* című, 1808-ban írt dalának fordítása.²⁰ A kéziratban szereplő insurgens versek (változatainak) okán egyértelmű, hogy azok csak 1809 után kerülhettek összeírásra. Ezek egyike, Helmeicz [Mihály] *Harcz-szózat 1809*.²¹ verse, már címében is korjelzőnek tekinthető.

16 Egy változata kapcsán szól róla GÁLOS Rezső, „A német érzelmes dalköltészet magyar emlékei”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 50 (1940): 31–49, 44–45.

17 Johann Peter Uz 1749-ben megjelent *Die Geliebte* című verse alapján. Vö. GÁLOS Rezső, „Kis János és a német költészet”, *Egyetemes Filológiai Közöny* 35 (1911): 449–460, 456; CsÁSZÁR Elemér, „A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században”, *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből* 22 (1913): 655–656.

18 Kis János, *Versei*, 3 köt. (Pesten: Kiadta Kazinczy Ferenc Trattner János Tamásnál, 1815).

19 *Hasznos Mulatságok* 22, 14. sz. (1823): 105–106.

20 Közölte GÁLOS Rezső, „Tiedge Kozák-dalának ismeretlen fordításai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 47 (1937): 407–408. Közköltészeti szerepéről VADERNA Gábor, „A közköltészet kutatása és az irodalomtörténet”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 3, szerk. Csörsz Rumen István, 13–49 (Budapest: Reciti, 2014), 18–19; illetve KALAVSZKY Zsófia, „Puskin liceumi lírájának közköltészeti vonatkozásai egy ukrán dal tükrében”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 7, szerk. Csörsz Rumen István, 389–424 (Budapest: Reciti, 2019). 2023-ban az Irodalomtudományi Intézetben Kalavszky Zsófia koncepciója nyomán nemzetközi műhelykonferenciát tartottak a *Minka*-daltípus közép-európai történetéről.

21 *Énekek Gyűjteménye*, 73.

A Jenei által közölt Győr vissza vétele,²² illetve a *Törvény-Tanuló fejezések*²³ is segíthet a kézirat pontosabb datálásában. Ma már tudjuk, hogy a Győr vissza vétele a Szabó Flóris által azonosított,²⁴ Pázmándi Horváth Endre Győrött, 1820. május elsején előadott színművének²⁵ betétverse, amely aprónyomatványként már a bemutatás idején, majd 1826-ban – igaz, név nélkül – a *Szép-Literatúrai Ajándékban* is megjelent.²⁶ A lefejezett törvénytanuló versét pedig csak 1820 után, talán az ez időben ponyván is terjedő szövegek ihlethették.²⁷

Kisfaludy Károly *Hon vágy* című költeménye az *Aurora* 1823. évfolyamában jelent meg először nyomtatásban.²⁸ Az énekeskönyv 78–80. oldalára lejegyzett *Vigasztaló Dal*, melynek lezárásaként a szerző Szalay Benjamin álneve is szerepel, egyértelmű másolása az *Aurora* 1824. évfolyamában közölt Kisfaludy Károly-versnek.²⁹

A kézirat verseinek több mint egyharmada, 33 szöveg Jenei által azonosított szerzői vers. Az *Énekek Gyűjteményének* összeállítója ugyanakkor csupán a *Harc-szózat 1809.*, a *Vigasztaló Dal*, illetve *A' jövődöbeli szerető* lejegyzése végén jelezte, hogy azok Helmeicz, Szalay Benjamin, illetve Kis Já.[nos] munkái.³⁰ Másutt sehol sem jelölte az ismert szerzőket.

Szemere Pál verse a kötetben tizenharmadikként bejegyzett, *A' keserűség*, illetve a 68., *A Buslakodás*, a 70., *A' pataknál homolygó Ifjú*. A 21. *Buonaparte-Márs*, az 52. *Francia Mars* Pálóczy Horváth Ádám, az 55. *Harc-szózat 1809.* pedig Helmeicz Mihály szerzeménye. A 62., *A' Bátskai menyecske* Kazinczy Ferenc, a 23., *A' Szép Eörzsike*, Verseghy Ferenc 1806-os *Örzsike* című verse.

Az *Énekek Gyűjteményébe* 74. tételként jegyezték le Kisfaludy Sándor *Himfy Kesergő Szerelméből* a 8., 27., 126., és 31. dalt,³¹ majd 76. számmal szerepel a 39., 71., 90. (valójában a 107.) dal.

22 Uo., 47–48.

23 Uo., 23–24.

24 SZABÓ Flóris, „Pázmándi Horváth Endre ismeretlen műve Pannonhalmán”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 67 (1963): 334–336. A teljes kézirat kiadása: PÁZMÁNDI HORVÁT Endre, *Győr visszavétele*, kiad. Z. SZABÓ László (Győr: Kazinczy Ferenc Gimnázium, 1987).

25 MOHL Adolf, *Győr elestének és visszavételének irodalma* (Győr: [s. n.], 1935), 34.

26 *Szép-Literatúrai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez* 6 (1826): 125–126.

27 PERGER Gyula, „A »törvény-tanuló« lefejezése, avagy verselő győri jurátusok”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 8, szerk. Csörsz Rumen István, 385–410 (Budapest: Reciti, 2020); PERGER Gyula, „Egy furcsa szerelmi história: az utolsó győri nyilvános lefejezéshez vezető út története”, *Győri Tanulmányok* 41 (2020): 129–146.

28 *Aurora: Hazai Almanach* 2 (1823): 35–38.

29 *Aurora: Hazai Almanach* 3 (1824): 183–186.

30 *Énekek Gyűjteménye*, 73, 78–80, 99.

31 Kiadása: KISFALUDY Sándor, *Himfy' szerelmei*, 2 köt. (Budán: Kir. M. Universitas, 1807).

Jenei 77. sorszám alatt közölte a kézirat 101–102. oldalára *Vétek-é a szerelem?* címmel lejegyzett verset. E szöveg egyértelműen Szentjóni Szabó László *A Reménységhez* című költeményének a közköltészet útján elinduló változata.³²

A Reménységhez

Ó ha reménység nem lenne
Éltét ki kívánhatná!
A szerelem mire menne
Ha magát nem bíztatná!

A raboknak mi lágyítja
Keserves vas láncait
A hajósoknak mi indítja
Utra tört csónakjait

A mély tömlőc setét alját
E teszi világosnak
A beteg vas derékalját
Lágynak s nyúgodalmosnak

A keservet a bánatot
Ez lassan el oszlatja
Ez a könyves ábrázatot
Csendesen száríthatja.

Vétek-é a szerelem?

1.
Oh! ha reménység nem volna!
Éltét ki kívánhatná?
A' szerelem mire menne?
Ha magát nem bíztatná.

2.
A' hajósoknak ez indítja
Útra tört vitorláit
A' raboknak ez enyhíti
Keserves rab-lántzeit.

3.
A' keservet, és bánatot
Ez lasan el-oszlatja,
És a' könnyes ábrázatot
Csendesen szárógattya.

4.
Jövendővel kecsegteti
A' bajokkal küszködőt,
És balzsamát csepegteti,
Hogy adhasson új erőt.

32 A vers megtalálható a sárospataki gyűjtemény 69. tételeként. *Régebbi és újabb részint érzékeny, részint víg, többnyire eredeti dalok gyűjteménye* (S.Patakon: [s. n.], 1826), 68–69; illetve KECSKEMÉTHY CSAPÓ Daniel, *Dalfűzérke válogatott népszerű dalokból fűzve: Negyedik fűzér* (Pest: Emich Gusztáv, 1846), 56–57, 79. dana.

Hány nyomorúlt hány szegénynek
Folyna naponként vére
Ha fénye egy jobb reménynek
Nem sütné bús lelkére?

Hány szerelmes unalmába
Választott volna halált!
Midőn végső órájába
Még reménységet talált.

Jó reménység! életembe
Már reá hányszor szedtél
Rózsa helyett kis kertembe
Mennyi tövist ültettél!

Még is, ah mert csak szeretném
El érni fel tételem,
Felőled fel nem tehetném
Hogy még jól ne tégy velem!

5.
Hány szerelmes unalmában
Választott volna halált;
Ime végső órájába
Jóreménységre talált!

6.
Jó reménység! életemben
Már hányszor reá szedtél?
Rózsa helyett kis kertemben
Mennyi töviseket ültettél?

9.
Idvözlégly Isteni Remény!
Te, ki öröm-szárnyait
Neveled, és ha a' sors kemény,
El-tompítod nyilait.

10.
Mind enyhül a' keserűség
Általad, akár melly nagy,
Te halál lész gyönyörűség,
Ki rémítő váz-kép vagy.

11.
Bárkáját szerencsétlennék
Védelmezi vas-macskád,
Ha baráti el-reppennek,
Még-is támaszkodik rád.

Az *Énekek Gyűjteményé*be lejegyzett 89 versszövegből – noha a kötet összeállítója csak háromnál jelezte a szerzőt – Jenei huszonháromat nem közölt mint jól

azonosítható műköltői darabot. (Sajátos módon ezek között szerepel a 81., *Mixtura. Ja sum pater minorita* kezdetű „latin és tót nyelvű keverékvers” is.) További tíz szöveghűen közölt versnél jelezte, hogy azok egy-egy ismert, folyóiratokban, kötetekben közölt vers variánsai.

Miután az eddig lappangó eredeti kötet az Győri Egyházmegyei Könyvtár állományellenőrzése során az elmúlt évben előkerült,³³ megismerhetővé váltak azok a szövegek, szövegváltozatok is, amelyeket eddig csak Jenei szűkszavú utalásaiból ismertünk. Az *Énekek Gyűjteménye* kéziratát átvizsgálva kiderül az is, hogy a műköltői szövegek száma – és ezzel együtt a kötetben belüli aránya – sokkal nagyobb, mint azt Jenei feltételezte.

A 86., *Igaz mondás*³⁴ Faludi Ferenc *Páras ének* című költeményének hiányos változata:

Páras ének

1.
Nehéz jó barátat,
Szives igaz társat
 Találni;
De tőle nehezebb
És keservesebb
 Elválni!

2.
Mert a két sziv
 Olyan kincs,
Ha egymáshoz hiv,
 Melynél drágább nincs.

Igaz mondás.

Nehéz jó barátat, szives, igaz Társot, találni.

Mert a két sziv olyan kincs, mellyné drágább nincs,
Ha egymáshoz hiv,

A 40. versként közölt 15 versszakos *Szerelem érzés* Dukai Takách Judit *Édes érzés* című költeményének továbbírt, kibővített változata:

33 Leltári jelzete: XXXVII.3.7.

34 *Énekek Gyűjteménye*, 116.

Édes érzés

Édes érzés a szeretet,
Mely nyilával sebesített;
Nyilaidtól, látod, vérzem,
Nyilaid sebeit érzem.

Tégedet ki ne szeretne,
Nálad nélkül ki lehetne;
Nálad nélkül nem is élhet,
Melletted a holt is élhet.

Domborodott melled hódít,
Nincs oly szív, kit meg nem bódít.
Az alatt egy érzékeny szív,
Csak az boldog, kihez az hív.

Ennek oka csak te lettél,
Hogy engem raboddá tettél.
Szép fejeddel meggyötörtél,
Szerelmed rabjává tettél.

Az egekre felesküszöm,
Hogy szeretni meg nem szűnöm,
Míg a halál bús fátyola
Szememet bé nem takarja;

Kinyílt szívem te előtted,
Melyből bőven megérthetted:
Hogy szeretlek halálomig,
Míg a szívem szét nem omlik.

Szerelem érzés

1.
Én is érzem a szerelmet,
Mert nyilával sebesített;
Nyilai ereit érzem,
Sebeitől, látom, vérzem

5.
Téged hát ki ne szeretne
Nálad nélkül ki lehetne
Nálad nélkül nincsen élet
Mellyetted az holt is élhet.

3.
Domborodott mellyed hódít,
Nincsen szív, mellyet nem csábít
Az alatt egy érzékeny Szív
Tsak az boldog, a' kihez hív!

12.
Arra ugyan meg-esküszöm
Hogy szeretni meg-nem szűnöm,
Még a' halál' bús homálya
Szemeimet bé-nem zárja.

A 43. számú *Társasági dallról* már Jenei megjegyezte, hogy azt „Pálóczi kiadta a Holmiban” (*De mit töröm fejemet*; itt kontaminálva a költő azonos dallamra írt

Szántódi tusának egy szakaszával). A 49., *Társasági Dall* pedig Pázmándi Horvát Endre *Nem kell nekem sem Cziprusi, Sem a vörös Burgundi* kezdetű bordala.³⁵

Egy árulkodó szövegbokor

A kézirat öt egymás után következő, 44–48.³⁶ verse – bár Jenei azokat minden megjegyzés nélkül mint ismeretlen szerzőjű darabokat tette közzé – kivétel nélkül az *Aurora* 1825. évfolyamából másolt szöveg. A kéziratot lejegyzések teljes szövegegyezést mutatnak a nyomtatásban megjelent változatokkal. A 44., *A szerelem hang: Rózsa*. Kisfaludy Károly *Hűség* című verse.³⁷ A 45., a *Tihamér* Kisfaludy azonos című „beszély”-ének, történelmi novellájának egyik betétverse.³⁸ A következő, 46., *Rózsa* című szintén innen való.³⁹ A 47.-ként lejegyzett *Egy Leányka éneke* Makári György verse,⁴⁰ s a 48., „Szerényi” által jegyzett, *A Magyar Géniushoz* szintén az *Aurora* negyedik évfolyamában jelent meg.⁴¹

Szerző nélkül – nyomtatásban

A szerző megnevezése nélkül szereplő 66., *A tegzes Ámor* már 1826-ban megjelent nyomtatásban.⁴² Már a XIX. század elején ponyvára került a 38. versként lejegyzett *A szerelem*,⁴³ illetve a 69., *A gyermek-kori boldogság*.⁴⁴ *A Vigan élem*

35 PÁZMÁNDI HORVÁT Endre, *Kisebb költemények* (Pest: Beimel József, 1832), 179–180.

36 *Énekek Gyűjteménye*, 61–63.

37 KISFALUDY Károly, *Tihamér*, kiadása: *Aurora: Hazai Almanach* 4 (1825): 107–211, 171.

38 Uo., 142–143, 149.

39 Uo., 107–211, 151–152, 149.

40 MAKÁRY György, *Egy Leányka éneke*, kiadása: *Aurora: Hazai Almanach* 4 (1825): 95.

41 SZERÉNYI Gyula, *A Magyar Géniushoz*, kiadása: uo., 59.

42 *Regibb és újabb dalok Gyűjteménye* (Kassa: Werfer Károly, 1836), 1:139.

43 „A közismert érzékeny dalocska sokféle hasonló kezdősorral terjedt a XIX. század első felében: *Nini, mi hát a szerelem? Mi, mi, hát mi a szerelem?* stb. Edvi Illés Pál reformkori tudósítása szerint ennek dallamát játszották a parasztlakodalmakon menyasszonyfektetéskor (*Tud Gyűjt* 1827/XII, 24–25). Az *Érzékeny és víg dalok* (1834, 87) is közölte, de nem a ponyvakiadást követve, hanem feltehetőleg kéziratok nyomán.” Csörsz Rumen István, kiad. *Magyar világi ponyvairodalom, 1700–1820: I. Lírai dalok és versek*, ReTextum 8 (Budapest: Reciti, 2018), 118.

44 „Mindeneknek alkotója, tekénts meg ínségemet. SZÍVREHATÓ DALLOK (1818), Első. Dési Nagy Sándor dalverse Kisfaludy Sándor modorában. Elsőként 1803-ban, Pesten jelent meg *A szerelem gyötrelmei* című, név nélkül kiadott kötetében.” Uo., 163–165, 247.

világom, Míg virít ifjúságom kezdetű, 79.-ként *A Meg-elégedés* címmel lejegyzett vers ponyván⁴⁵ és Trattner kalendáriumában is olvasható volt.⁴⁶

Ezeket a verseket valóban első kézből vehette a lejegyző, mivel még írásképkben is követik a nyomtatásban megjelent változatokat. Ezek alapján az *Énekek Gyűjteménye* valóban az 1820-as évek végén keletkezhetett.

A 17., *A' Tusakodás* címmel szereplő hat versszakos szerelmi kesergő – mivel az a *Világi énekek és versek* gyűjteményen kívül „[m]ás kézirat forrásból még nem került elő”⁴⁷ – az *Énekek Gyűjteményének* unikális darabja.

Csokonai versei

Bár a fentiek alapján a Jenei által jelzett harminchárom, ismert szerzőjű versek száma negyvenegyre bővül, az ezek között szereplő Csokonai-művek aránya még így is meghatározó. Jenei a *Győri Szemle*-béli cikksorozatában és a kötetbe rendezett kiadásban az alábbi szövegeket azonosította Csokonai-versként:

7. *A reményhez*, a költő megnevezése nélkül.
8. *A fekete pecsét*, a költő megnevezése nélkül.
9. *A sírhalom*, a költő megnevezése nélkül.
30. *Megkövetés*, a költő megnevezése nélkül, *Az Engesztelés* címmel.
32. *Búcsúvétel*, a költő megnevezése nélkül, *Kettős búcsú* címmel.
33. *Két szerető dallja*, a költő megnevezése nélkül.

45 „*Gyászos napom siratom. ÖT ÚJDONON ÚJ VILÁGI ÉNEKEK* (é. n.), Negyedik. Nj.: Vigan élem világom, míg virít [ifjúságom] Az egyedi panaszvers nótajelzése egy népszerű verbunkos mulatódal, amely szintén megjelent ponyván 1800 körül (RMKT XVIII/8, 59. sz.). Az 1. strófa 5–6. sorának rímei is innen származnak, vö. »Búmban, tudom, soha meg nem boldulok«. Uo., 240.

46 „Trattner kalendáriumában a legsokoldalúbb, s művelődési hovatartozását tekintve legszínesebb a lírai rész. *Elegy tárgyú dalok* cím alatt az 1810-es évektől a legkülönbélebb versek és dalok jelentek meg. A címben ígérteknek megfelelően egyaránt olvashatunk valódi népdalokat, közköltészeti alkotásokat és jeles költőktől származó verseket. A közköltészeti, illetőleg kollégiumi diákköltészeti szövegekre példa mindjárt az első évfolyamban megjelent *Vigan élem világom* kezdetű, cím nélküli mű, melynek párhuzamát megtalálhatjuk Bán Imre és Julow Viktor antológiájában is.” Vö. MIKOS Éva, „Szerelmdal...: Megjegyzések egy Csokonai-vers társadalmi és művelődéstörténeti kapcsolatairól, valamint népszerűségéről a XIX. századi kalendáriumok alapján”, in *Mindenes Gyűjtemény II: Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, szerk. GULYÁS Judit és TÓTH Arnold, Artes Populares 23, 169–189 (Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005).

47 „A 4. vsz.-os, ismeretlen szerzőjű szerelmi kesergés, végrendelkezés. Más kézirat forrásból még nem került elő.” KÜLLÖS Imola, kiad., *Világi énekek és versek B. P. 1800*, ReTextum 9 (Budapest: Reciti, 2018), 600.

37. *Alku*, a költő megnevezése nélkül.
 42. *Szerelemdal a csikóbőrös kulacshoz* című költeménye.
 57. *Egy vén fának árnyékában régen szenvedő rózsafa*, a költő megnevezése nélkül.
 58. *Parasztal*, a költő megnevezése nélkül.
 65. *Szegény Zsuzsi a táborozáskor*.

Mivel az *Énekek Gyűjteménye* eredeti kötetében fennmaradtak Jenei ceruzával írt bejegyzései is, ezekből kiderül, hogy a fenti verseken kívül még három darabot tekintett eredetileg Csokonai művének: a 39. tételszám alatti *A csalfa szeretőnek megvetése*, illetve a 66., *A tegzes Ámor* című verseket. Az elsőt közleményének megjelenésének idejére már mint Ányos Pál versét azonosította, a másikat pedig ismeretlen szerzőjű alkotásként teljes szövegével közzé is tette.

A legérdekesebb megoldást azonban a 41. tételszámú vers kapcsán választotta. Ezt mint „Csokonai Vitéz Mihály költeményei között eddig ismeretlen Lilla vers”-et teljes terjedelmében közölte:

Fogadás.

1.

Ugy vagyon: Lillát noha el-ragadta
 A' kegyetlen végzet örökre tölem,–
 Még-is én Lillát soha nem felejttem,
 Oh soha Lillát!

2.

Bár emeljen, mint sokakat leg elsőbb
 Poltzra a' mindent-tehető szerencse,
 Még-is én Lillát soha nem felejttem,
 Oh soha Lillát!

3.

Vagy kötözzön szolgál bilincseket rám
 S martalék holtig legyek egy Tyrannál,
 Még-is én Lillát soha nem felejttem,
 Oh soha Lillát!

4.

A' tudósb rész homlokom' érdeemesnek
Zöld babérból font koszorúra tartsa,
Még-is én Lillát soha nem felejttem,
Oh soha Lillát!

5.

Egy vadon' buzgó Remetéje légyek
A' vagy a' pompás paloták lakóssa,
Még-is én Lillát soha nem felejttem,
Oh soha Lillát!

6.

Jó baráttal töltssem időm mulatva,
Vagy fejem' bú bánat epossze egyre,
Még-is én Lillát soha nem felejttem,
Oh soha Lillát!

7.

Nyugalomnak csendes ölen pihenjek,
Vagy Hazám a' Márs' mezejére küldjön
Még-is én Lillát soha nem felejttem,
Oh soha Lillát!

8.

Add nékem kintsét az egész Világnak
Vagy szoríts kóduz botot a' kezembe,
Még-is én Lillát soha nem felejttem,
Oh soha Lillát!

9.

Újra hálóját kiszegezze Ámor,
S bé-kerítvén rabja maradjak ismét, -
Még-is én Lillát soha nem felejttem
Oh soha Lillát!

10.

Sótt, midőn majd kezd hidegűlni vérem,
'S oszlatásom lesz jelen, akkor-is még
Vég sóhajtásom keseregve Lillát
Fogja zokogni.

Hogy Csokonai írta-e a fent idézett verset, mindeddig semmi sem igazolta. Jó eséllyel valamelyik tisztelője írta a szapphikus metrumú, refrénes verset, amely így a (dunántúli?) Csokonai-kultusz elemeként érdemel figyelmet.

Jenei nem azonosította ugyanakkor az 54., *Az Emberiség és szeretet* címmel bejegyzett szöveget,⁴⁸ pedig az bizonyosan Csokonai 1797-ben írt verse!

Nyitva maradt az *Énekek Gyűjteményében* szereplő Csokonai-versek forrásának kérdése is. Jenei jegyzetei szerint:

Úgy véljük ez a kötet egy korábbi kézirat másolata. Erre utal az, hogy benne az ismert és ismeretlen költők versei szinte irodalomtörténeti sorrendbe vannak szedve, Pálóczi Horváth Ádámától és Ányos Páltól a népdalokig. Az eredeti gyűjteményt is a Dunántúlon, talán éppen Győrött írhatták össze. Ezt igazolja a Pannonhalmi Énekeskönyvvel⁴⁹ és a Zirci versekkel való kapcsolata⁵⁰ és győri vonatkozású versei.⁵¹

Csokonai-versek viszont nem szerepelnek sem a zirci, sem a pannonhalmi énekeskönyvben, így az *Énekek Gyűjteményével* való rokonságuk esetlegesen csak a XVIII. századi közköltészeti szövegekben mutatható ki. A negyvenegy nyomtatott forrásból származó, legnagyobbbrészt betűhíven másolt szöveg arra enged következtetni, hogy az *Énekek Gyűjteményének* összeállítója Csokonai verseit is közvetlenül egy nyomtatásban megjelent kötetből másolhatta. A kötetbe lejegyzett Csokonai-versek közül *A reményhez* (12–14) nemcsak a cím aposztrófos⁵² nagy kezdőbetűs írásmódjában követi a nyomtatott változatokat, hanem a záró három felkiáltójelben is.⁵³ Az eltérések tollhibából (forrásim/farrásim, kétségbe/kétségben) vagy nyelvjárási különbségekből (csörgő/csergő, híjját esmértem/héjját ösmértem) eredhetnek. Ugyanez jellemző a *Fekete pecsét* (14–16) lejegyz-

48 *Énekek Gyűjteménye*, 71–72.

49 GÁLOS Rezső, *Pannonhalmi énekeskönyv (1796)* (Győr: A Győri Szemle Társaság kiadása, 1930).

50 „Több darabja megvan a Pannonhalmi Énekes könyvben és a Gálos Rezső által megtalált Zirci versek között.” GÁLOS Rezső, „Verseghy Ferenc zsengei”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 48 (1938): 165–177, 286–293.

51 JENEI, „*Énekek Gyűjteménye*”, 154.

52 A vers lejegyzésében az aposztrófok használata híven követi a nyomtatott változatot.

53 Az összehasonlításhoz Csokonai Vitéz Mihály összes műveinek elektronikus kritikai kiadását vettem alapul. CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Összes művei*, szerk. DEBRECZENI Attila (Debrecen: MTA DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016), https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/. *A' Reményhez: Muzsikális Gyűjtemény*, III. darab 1802/1803 A, illetve *A' Reményhez: Lilla*, 178–181. 1802–1803/1805 B. https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/genetikus_szoveg.php?szv=csokonai_vers_0825_k.

zésére. A mű itt hat versszakkal szerepel, tehát az 1805. évi nagyváradi kiadás⁵⁴ változatát követi.⁵⁵ A' *Siralom* (16–17) csak stilisztikai eltéréseket mutat: szerze/szerzé, halovány/halavány, bájoló/bájaló, gyengén/gyöngén. Az *Egy vén fának árnyékában régen szenvedő rózsafa* (76–77) hasonló: tövissei/tövezsei, segítenek/segétenek mellett a „kesereg búvában/kesereg magában”, illetve a „mohos vén gallyait/mohos vén gyapjait” változatok akár tollhibából is eredhetnek. A *Két szerető dalja* (44–47) pedig egyes szám második személyről a távolságtartóbb egyes szám harmadik személyre (szemeddel/szémével, tekintetteddel/tekintetével) vált.

Az *Énekek Gyűjteményébe* bejegyzett Csokonai-versek közül csupán kettő mutat jelentősebb eltéréseket a nyomtatott változatokhoz képest: *Az Engesztelés* címmel, a kézirat 41. oldalára lejegyzett, illetve a 43–44. oldalakon szereplő *Kettős búcsú*. Az első a *Megkövetés*, a másik pedig a *Búcsúvétel* című Lilla-vers változata. A szótagszámhibák azzal függhetnek össze, hogy a másoló nem ismerte a versek énekelt formáját.

Megkövetés

Ha haragszol, megkövetlek;
Békélj meg, szép angyalkám!
Csak azt mondtam, hogy szeretlek,
S e szóért haragszol rám?

Ki az oka? s ki hibája,
Hogy kellemed olyan nagy?
Hogy te, óh virtus példája,
Szeretetre méltó vagy?

Ha téged szeretni vétek:
Hányan esnek úgy beléd?
S hogy én legtartósban vétek,
Magam azért büntetsz-e?

Az Engesztelés

1.
Ha haragszól, meg-követlek:
„Békély-meg szép Angyalkám!”
Tsak azt mondtam: hogy „szeretlek”
Azért haragszól rám?

2.
Mi az oka, 's ki hibája?
Hogy kellemed olyan nagy?
Hogy te **szép** virtus példája,
Szeretetre méltó vagy!!

3.
Ha Téged szeretni vétek
Hogyan estek úgy bele?
S hogy én **leg hívebben élek**,
Azért magam büntetsz-e?

54 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Lilla: Érzékeny dalok III. könyvben* (Nagyvárad: Gottlieb Antal, 1805), 21.

55 A' *fekete Pecsét* [Rózi-versek (8a–b). 1797 A.] záró szakasza: „Szívem él! örökre mondok / Bánatimnak ádiót / Írt Juliskám, félre gondok, / Kedvel engem én is őt. / Már enyím / Szép Julim!”

Lelj csak egyet, ki szépséged
Látván (de mint én, úgy ám)
Ne szeressen mindjárt téged:
Úgy neheztelj osztán rám.

És ha e szómért: szeretlek,
Úgy kikelhetsz ellenem:
Egypár csókkal megkövetlek:
Csak hagyj holtig vétenem.

Vagy ha e szó úgy megsérte;
Mondd vissza, Lillám, te is:
Én nem haragszom meg érte,
Megbocsátok százszor is.

4.
Lelj tsak egyet, ki szépséged
Látván, de mint én, úgy ám,
Ne szeressen mindgyárt Téged;
Úgy nehesztelly osztán rám!

5.
Hogyha e' szóért: „Szeretlek”
Igy ki-kelhetz ellenem?
Egy pár csókkal meg-követlek,
Csak **hogy** holtig vétenem!

6.
Vagy, ha e' szó úgy **meg-sértett**,
Mond vissza **Kedves!** te is,
Én nem haragszom meg érte,
Meg-bocsátok százszor-is.

Öt, a kéziratos kötetbe felvett Csokonai-vers ugyanakkor egyértelműen nyomtatott kiadásból másolt változat! A *Szegény Zsuzsi, a' táborozáskor* (86) sortördelése, aposztrófós írásmódja és ortográfiája (a' kertek' allyáig, gerlitze, tsákóját, tsókot) teljesen egyezik az 1816-os bécsi kiadásával. Az *Alku* című vers lejegyzésében (49–51) egyetlen eltérésként az ismétlődő „míg csak élek” refrain következeten „még csak élek” formában szerepel, de a vers sortördelése és írásképe teljesen azonos a Bécsben, Pichler Antal betűivel, 1816-ban kiadott változatával.⁵⁶ Míg az 1805-ös nagyváradi kiadásban a kettős dal záró sorai ismétlődnek, a Márton József által sajtó alá rendezett kötetben ezt ismétlőjelek helyettesítik – csakúgy, mint a kéziratban.

Egészen bizonyos, hogy a bécsi kiadás szolgált a *Szerelem Dall A' csikó-bőrös Kulacshoz* (57–60), illetve a *Paraszt Dal* (77–78) lejegyzésének alapjául. E verseknél nemcsak a tördelés és a helyesírás követi a nyomtatott változatot, hanem azok a szövegváltozatok is, amelyek csak a Márton-féle kiadásban találhatók meg. Ilyen a *Szerelem Dall* 5., 13. és 16. versszaka:

56 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Nevezetesebb poétai munkái két kötetben a' szerző képével el együtt* (Bécs: Márton József-Pichler Antal, 1816).

- Szerlemdal**
a csikóbőrös kulacshoz
- Szép a hajad szép szála is,
Ha kis csikó hordozta is,
Nem akasztott ember haja,
Mint a Trézi rőt vuklija.
- Szerlemdal**
A csikó-bőrös Kulacshoz.
(*Énekek Gyűjteménye* 57–60)
5.
Szép a hajad, szép szála-is,
Ha kis csikó hordozta-is,
Nem **frizér fel-rakta** haja,
Mint **sok vén fraj** rőt vuklija.
- Szerlemdal. A tsikó-bőrös kulacshoz.**
(1816. Ódák. XVI. 174–177.)
- Szép a hajad' szép szála is,
Ha kis tsikó hordozta is,
Nem frizér felrakta haj a,
Mint sok vén fraj rőt Vuklija.
13.
Bár csak a feleségemmel
Téged cserélhetnék fel,
Hogy fiaikat, leányokat
Szűlnél, apró kulacsokat:
- Bár tsak a feleségemmel
Addig tserélhetnék fel,
Míg fiaikat, leányokat
Szűlnél apró kulacsokat:
16.
Késerves sors! adjatok bort!
Lakjuk-el előre a tort;
Ami menne más kutyába [!],
Jobb, megy a magunk torkába.
- Késerves sors! adjatok bort!
Lakjuk el előre a tort;
A' mi menne más **gyomrába**,
Jobb megy a' magunk torkába.

Parasztdal

Ama fejr nyárfák alatt
 A part felé,
 Sűrű rekettye közt vezet
 Egy róna bé.
 Óh! mert ez a hely énnemem
 Irtóztató;
 Ott egy vityilló, abba nyög
 A szép Kató.

Paraszt Dal.

(Énekek Gyűjteménye 77 – 78.)

1. Ama fejr nyárfák alatt a part felé,
 Sűrű rekettye közt vezet Egy róna bé.
 Óh! mert ez a hely énnemem Irtóztató;
 Ott egy Vityilló, abba nyög A szép Kató.

Paraszt Dal

(1816. Ódák XIV. 173–174.)

Ama fejr nyárfák alatt a part felé,
 Sűrű rekettye közt vezet Egy róna bé.
 Óh! mert ez a hely énnemem Irtóztató;
 Ott egy Vityilló, abba nyög A szép Kató.

2.

Hiszen no csendes este van,
 Nincs semmi szél:
 Mégis hogyan, hogyan rezeg
 A nyárfalevél.
 Óh, szép Katóm! nem reszket úgy
 A nyárlevél,
 Mint én teérted reszketek:
 Hová levél

Hiszen no csendes este van, Nincs semmi szél:
 Még-is hogyan, hogyan rezeg A nyárlevél.
Mint én Érted; nem reszket úgy A nyár levél
Oh szép Katóm! reszketek; Hová levél.

Hiszen no tsendes este van, Nints semmi szél:
 Még is hogyan, hogyan rezeg A nyárlevél.
 Oh szép Katóm! nem reszket úgy A nyár levél,
 Mint én te értted; reszketek; Hová levél.

Parasztdal

Katóm! Katóm! ki sem jöhetsz
Te tán soha,
Úgy bécsukott az a guta
Vén mostoha,
Miolta szép orcádat,
Szép violám,
Ottbenn az ajtósark megett
Megcsokolám.

T'od, azt hazudtam volt neki:
Csak a pipát...
Hogy a manó el nem vivé
A vén szipát!
El sem hivé, rá sem hagyá
Egy szómat is;
Kikergetett s lelúgozá
Subámat is.

Paraszt Dal.

(Énekek Gyűjteménye 77 – 78.)

3.
Katóm! Katóm! ki sem jöhetsz Te tán soha,
Úgy bé-csukott az a guta Vén mostoha,
Miólta szép orczádat, szép Violám,
Ott benn az ajtó sark megett Meg csokolám.

4.
T'od, azt hazudtam volt neki: Csak a pipát
Hogy a manó el nem vivé A vén szipát!
El sem hivé, rá sem hagyá Egy szómat is;
Ki kergetett, s le lúgozá Subámat is.

Paraszt Dal

(1816. Ódák XIV. 173–174.)

Katóm! Katóm! ki sem jöhetsz Te tán soha,
Úgy bécsukott az a guta Vén Mostoha,
Miólta szép ortzádat, szép Violám,
Ottbenn az ajtó sark megett Megcsokolám.

T'od, azt hazudtam volt neki: Tsak a pipát
Hogy a manó el nem vivé A vén szipát!
El sem hivé, rá sem hagyá Egy szómat is;
Ki kergetett, s lelúgozá Subámat is.

Parasztdal

Azolta erre jönni is
Nem mertem én:
Tudod, pemetén jár az a
Puruttya vén.
Csak itt nyögök hozzád, Katóm!
E fák alatt;
Tudom, te is nyögsz a setét
Kémény alatt.

Paraszt Dal.

(Énekek Gyűjteménye 77–78.)

5. Az olta erre jönni is Nem mertem én;
Tudod, pemetén jár az a Puruttya vén.
Tsak itt nyögök hozzád, Katóm! E fák alatt;
Tudom te is nyögsz a setét Kémény alatt.

Paraszt Dal

(1816. Ódák XIV. 173–174.)

Azolta erre jönni is Nem mertem én;
Tudod, pemetén jár az a Puruttya vén.
Tsak itt nyögök hozzád, Katóm! E fák alatt;
Tudom te is nyögsz a setét Kémény alatt.

6.

Füstöl, galambom! füstöl a
Kéményetek;
Mert tán bizony nagyon alá
Tüzeltetek,
Héj, héj, az én szívembe is
Nagy tűz vagyon;
Héj, héj azért sohajtok én
Ilyen nagyon.

Füstöl Galambom! füstöl A Kéményetek;
Mert tán bizony nagyon alá Tüzeltetek,
Héj, héj, az én szívemben is Nagy tűz vagyon;
Héj héj azért sohajtok én Ilyen nagyon.

Füstöl Galambom! füstöl A Kéményetek;
Mert tán bizony nagyon alá Tüzeltetek,
Héj, héj, az én szívembe' is Nagy tűz vagyon;
Héj, héj azért sohajtok én Ilyen nagyon.

Parasztdal

De még az Isten módot ád –
Tudom, hogy ád –
Kimentlek én, vagy meggebed
A vén anyád.
Ha máskülönben nem lehet,
Felégetem
Azt a vityillót s ötöt is
Belévetem.

Paraszt Dal.

(Énekek Gyűjteménye 77 – 78.)

7.
De még az Isten módot ád – Tudom, hogy
ád –
Ki mentlek én, vagy **meg enged a' Mostohád.**
Ha más különben nem lehet Fel égetem
Azt a' Vityillót, s majd ötöt Hozzám veszem.

Paraszt Dal

(1816. Ódák XIV. 173–174.)

De még az Isten módot ád – Tudom, hogy ád –
Kimentlek én, vagy megenged a' Mostohád.
Ha más különben nem lehet, Felégetem
Azt a' Vityillót, s majd ötöt Hozzám veszem.

8.

A szívem is majd meghasad,
Kedves Katóm!
Hogy képedet még csak nem is
Csókolhatom.
Szegény legény vagyok; de csak
Egy csókot adj:
Ihon van a szűröm, nesze,
Gatyába hagyj.

A szívem-is majd meghasad, Kedves Katóm!
Hogy képedet még csak nem is Tsókolhatom.
Szegény legény vagyok; de csak Egy csókot
adj:
Ihon van a' szűröm, nesze, Gatyába hagyj.

A' szívem is majd meghasad, Kedves Katóm?
Hogy képedet még tsak nem is Tsókolhatom.
Szegény legény vagyok; de csak Egy tsókot
adj:
Ihon van a' szűröm, nesze, Gatyába hagyj.

Parasztdal

De már reám setétedett
 Az éjjel is:
 Mégis csak itt kesergék én
 Potomra is.
 Bús sorsomat kesergem én
 S a szép Katát.
 Rózsám, aludj helyettem is -
 Jó éjszakát!

Paraszt Dal.

(*Énekek Gyűjteménye* 77 – 78.)

9.

De már reám setétedet Az éjjel-is:
 Mégis csak itt kesergék én Potomra-is.
 Bús sorsomat kesergem én, s' A' szép Katát.
 Rózsám, aludj helyettem-is - Jó éjszakát!

Paraszt Dal

(1816. Ódák XIV. 173–174.)

De már reám setétedet Az éjjel is:
 Még is tsak itt kesergék én Potomra is.
 Bús sorsomat kesergem én, s' A' szép Katát.
 Rózsám, aludj helyettem is - Jó éjszakát!

Az ötödik, hasonlóan teljes szövegegyezést mutató darab – a Jenei által nem azonosított – *Az emberiség 's a' szeretet* című Csokonai-vers.

Az *Énekek Gyűjteményé*be bejegyzett tizenkét Csokonai-vers közül hét is erősíti a Csörsz Rumen István által felállított, a populáris hagyományban közkezen forgó Csokonai-versek népszerűségi listáját:⁵⁷

<i>helyezés</i>	<i>előfordulás</i>	<i>incipit</i>	<i>cím</i>
1.	51	Földiekkal játszó égi tünemény	A' Reményhez
2.	40	Gerliceként nyögdecselek	Siralom
3.	31	Ha haragszol, megkövetlek	Megkövetés
4.	28	Estve jött a parancsolat	Szegény Zsuzsi...
	28	Mégyek már. Engedd meg	Búcsúvétel
	28	Szép Hajnal! Emeld fel Dafnis	Hajnalkor
5.	27	Drága kincsem, galambocskám	Szerelemdal...
[...]			
10.	15	A hatalmas szerelemnek	Tartózkodó Kérelem

Az *Énekek Gyűjteménye* keletkezésének lehetséges datálása, a kötetbe felvett Csokonai-versek a recepciós folyamatról írottakat is igazolja:

A recepciós folyamat csúcsának a 1820-as éveket tarthatjuk, amikor (a korábbi tendenciához képest) váratlanul megerősödik a Csokonai-divat, majd 1840 felé közelítve fokozatosan háttérbe szorul. [...] Mind a közkezen forgó Csokonai-művek, mind az összesített szövegadatok tekintetében világos határvonalat jelentenek az 1830-as évek. A csúcstartók helyezése sem állandó. A *Földiekkal játszó...* és a *Gerliceként...* stabil vezetőszerpe mellett meglepő, hogy a *Mégyek már...* és a *Ha haragszol...* viszonylag későn került be a kánonba: 1820 előtt elenyészően kevés feljegyzést ismerünk belőlük. A két utolsó évtizedben annyira gyakorivá váltak, hogy ekkori recepciójuk emelte őket az országos átlag élvonalába.⁵⁸

57 Csörsz Rumen István, „Csokonai közkezen, avagy egy költő kéziratostoplistája”, in „'s végre mivé lesz?": *Tanulmányok Csokonai Vitéz Mihály halálának bicentenáriuma alkalmából*, szerk. HERMANN Zoltán, Ráció–Tudomány 10, 278–294 (Budapest: Ráció Kiadó, 2007).

58 Csörsz Rumen István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800)*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2016), 330.

NAGY LEVENTE

Homérosz, Csokonai, Kontz Jósi

A Békaegérharc XIX. század eleji román fordítása

Minden bizonnyal anyagi okok miatt nem jelenhetett meg a XIX. század elejének egyik legérdekesebb román közköltészeti műve, Csokonai *Békaegérharcának* román fordítása. A fordítást egy bizonyos „Kontz Josi” készítette 1816 júliusában latin betűkkel és magyar helyesírással, a következő címmel:

*Batrachomyomachia luj Homerus, Batáje Brostyilor ku Soretsi Intorsze gyintij in
versu Unguresty de Domnu Csokonay si dupa jel Kontz Josi
in Anul 1816 luna luj Julii*

*[Homérosz Batrachomyomachiája, avagy a békák harca az egerekkel, magyarra
fordította először Csokonay uram, utána pedig {románra} Kontz Josi
1816. évben, július hónapban]*

A fordítás legalaposabb kutatója, Köllő Károly összesen nyolc másolatot azonosított Kontz Józsi művéből: ebből négy jelenleg a kolozsári Egyetemi Könyvtárban található, egy-egy példány pedig a nagyenyedi Bethlen Dokumentációs Könyvtárban, a bukaresti Akadémiai Könyvtárban, valamint a Tiszántúli Református Egyházkerült Nagykönyvtárában, Debrecenben.¹ Említ Köllő még egy példányt, mely a XIX. század második felében a budapesti Petru Maior Társaság birtokában volt, ezt azonban 1984-ben már nem találta. Ez a példány 1924-ben Valeriu Braniște (1869–1928) tulajdonában volt. Braniște a budapesti egyetemen

* A tanulmány az NKFIH (OTKA) 128 151. sz. pályázat keretében készült.

1 E példányok részletes leírását lásd: KÖLLŐ Károly, *Két irodalom megszgyéjén: Tanulmányok a román–magyar irodalmi kapcsolatok történetéből* (Bukarest: Kriterion, 1984), 66–76.

végzett magyar–román szakon, 1919 után rövid ideig román kultuszminiszter volt, és elévülhetetlen érdemeket szerzett a kolozsvári román egyetem 1918 utáni megszervezésében. A Csokonai-fordításról azt írta, hogy az a temeskubini Szerb György tulajdonában lévő példányról 1881-ben a Budapesten tanuló Valeriu Sever Olariu orvostanhallgató által készített másolat.² A Szerb-féle példányról jelenleg nincs tudomásunk, de ezek szerint összesen nem nyolc, hanem kilenc másolatunk volt.

Gavril Scridon, aki a Ceaușescu-korszak legkeményebb éveiben (1981-től) a budapesti Román Filológiai Tanszéken anyanyelvi lektorként dolgozott, 1989-ben egy magyarországi román irodalmi lapban tette közzé a *Békaegérharc* román fordításáról szóló tanulmányát, mely sajnos teljesen elkerülte mind a magyar, mind a román kollégák figyelmét. Itt említi Scridon, hogy 1989 tavaszán Marjai Márton a Bordás (helyesen: Borda) Antikváriumban egy újabb példányt azonosított. A kéziratot Scridon szerint Vargha Balázs (1921–1996) író és irodalomtörténész vette meg.³ Nem tudom, jelenleg hol lehet Vargha Balázs hagyatéka, így nem volt módomban látni a kéziratot sem. Nem kizárt, hogy vagy a Szerb család tulajdonában volt példány, vagy esetleg Braniște példánya került a Borda Antikváriumba, habár Braniște 1924-ben azt írta, hogy a kéziratot a kolozsvári Román Nyelv Múzeumának (Muzeul Limbii Române) szándékozik eljuttatni, de Köllő Károly 1984-ben már nem találta, és azóta sem került elő.⁴ Könnyen lehet az is, hogy a Borda Antikváriumba került példány új másolat. Ebben az esetben Csokonai *Békaegérharc*ának román fordításából összesen tíz kézíratos példány készült.

Ezt azért tartottam fontosnak hangsúlyozni, mert Csokonai művének egyetlen más irodalomban sem volt ilyen mértékű recepciója. Ugyanakkor az a tény, hogy Kontz előszóval is ellátta a szépen letisztázott kéziratot, arra enged következtetni, hogy nyomtatásban is meg szeretne volna azt jelentetni. Annak, hogy mégsem jelent meg, véleményem szerint maga a szerző volt az oka. Pontosabban az, hogy Kontznak nem volt pénze a nyomtatási költségek fedezetére. Pedig a kézíratos másolatok számából kiindulva nem lett volna veszteséges vállalkozás.

Csakhogy *Kontz Josi* színész volt, zseni és alkoholista. A Szeben megyei Örményszékesről származó Kontz még enyedi diák korában, 1792-ben színésznek állt. Nemcsak játszott, hanem fordított is német (Philipp Hafner, August Friedrich Ferdinand Kotzebue) és talán francia (Molière) darabokat. Kontz József ap-

2 Valeriu BRANISCE, „Un ungar... poet român”, *Convorbiri Literare* 56, 1–2. sz. (1924): 23–32, 28.

3 Gavril SCRIDON, „Despre un vechi manuscris românesc”, *Timpuri Revistă de Cultură* 4 (1989): 43–60, 46.

4 KÖLLŐ, *Két irodalom...*, 74.

jának, Kontz Ádámnak egy 1807–1812 között a Felső-Fehér vármegye főispánhoz, TÜR Lászlóhoz írt „könyörgő leveléből” megtudjuk, hogy hősünk

otthagya a kollégiumot, és mindenét elkótyavetyélve [...] összeszúrta a levelet egy tisztátalan actrix-szel, akit a gyermek megszületése előtt egy hónappal kénytelen volt feleségül venni. Az ifjú asszony rövidesen meghalt, s árváját másfél esztendő korától fogva ő, a nagyapja nevelte.⁵

Kontz közben tizennégy évig színészkedett, miközben egy szolgálólánnyal újabb viszonyt folytatott, aki a feljelentette Kontzot azért, mert nem fizetett gyermektartást. Miután ezért Kontzot letartóztatták, apja 40 rénesforint váltásdíjat fizetett fiáért, akit hazavitt és munkát szerzett neki egy bizonyos Vajna Miklósnál. Ennek ellenére

soha egy krajcár érőt nem hozott haza [...] noha mint színész feleségestül együtt havi 50 forintot is megkeresett. Minden jövedelmét elitta, elkurválkodta, úgyhogy az apja hordta neki otthonról éveken át Kolozsvárra a szalonnát, lisztet, ő vette meg a tűzfát, csinálta ingeit. [...] Kárt kárra, adósságot adósságra halmoz, s az egészségi állapota is annyira megromlott, hogy szájának bűzétől nem lehet közelében meglenni, a keze pedig úgy reszket, hogy reggelenként, míg patikát nem iszik, nem képes a szájához sem vinni.⁶

Azért idéztem ilyen hosszan Köllő összefoglalója alapján Kontz Ádám levelét, mert egyrészt a becses dokumentum, mely Köllő tulajdonában lehetett, jelenleg nem található hagyatékában, másrészt pedig azért, mert Kontz ilyen állapotban fordította le 1816-ban a *Békaegérharcot*.⁷ Aki alkoholistaként is ilyen kiváló fordítást tudott készíteni, az nem lehetett más, mint zseni. És így érthetővé válik, miért nem tudta Kontz kiadattatni a minden jel szerint komoly érdeklődésre

5 Kontz Ádám levelét Köllő Károly összefoglalója után idézem: Uo., 64.

6 Uo. 65.

7 Versényi György szerint nem biztos, hogy Kontz volt a fordító. „A fordítás dicsőségét ráfogták erre, arra, Gyújtó Sándorra, sőt Debreczeni Mártonra is.” Véleményem szerint a Kontz által szignózott előszó elegendő bizonyíték Kontz szerzőségére. Gyújtó Sándor túl gyenge költő volt ahhoz, hogy ilyen fordítást készítsen, Debreczeni pedig 1816-ban mindössze 14 éves volt. Amíg nem kerül elő erősebb adat Kontz József szerzőségét cáfolandó, addig Versényi értesülését csak erdélyi irodalmi pletykának tarthatjuk. VERSÉNYI György, „Életképi elemek Csokonai költészetében”, *Erdélyi Múzeum* 22 (1905): 453–467, 455. Lásd még: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények 2: 1791–1793*, kiad. SZILÁGYI Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai, 1988), 468. A továbbiakban CsVMÖMK 2.

számot tartó művet. A kiadás szándékát erősíti az előszó is. Ebben Kontz érdekes információkat oszt meg:

Néhai Csokonai Vitéz Mihály úr Homérból magyar versekre fordított *Batrachomyomachiája* (Békaegérharca) oly kedvességet nyert, hogy a nyelvével mindennek felett kevélykedő francia is, nem szégyenlette maga nyelvére által fordítani. Kedvem ereszkedvén azért nékem is hozzája, fordítani kezdettem vala deák hexaméterekbe e szerint [következik 21 sor latin hexameter]. Ekkor eszembe jutván, hogy ezt én csak a deákul tudó emberek számára írom, belé untam, s így gondolkodtam: hogyha oláh versekbe fordítom, így az egész oláhság, s az erdélyi magyarságnak nagyobb része is megérti, s mégis ez a munkácska eggyel több nyelvre lesz lefordítva. Jól cselekedtem-é vagy nem, érdemes olvasó kegyes ítéletre bízom. Én ebben a részben is kedvezek magamnak az ítélettel, és azt gondolom, hogy ha hibáztam is, a hiba megbocsátható. Legelőször magamtól kellene engedelmet kérnem elvesztett időmért, ez pedig készen áll. Néked olvasásra kevesebb idődbe kerül, mint nékem kidolgozásra. Reménylem azért, hogy ezen kicsiny károdért te is megbocsájhatsz, melyre egész bizodalommal kérlek is. A fordító, tudniilik Kontz Jósi.⁸

A Kontz által említett francia fordítás több mint meglepő. Nem tudom ugyanis, ki lehetett az, aki 1816 előtt Csokonai művét franciára fordíthatta volna. Köllő azt írja, hogy a XVIII. század második felében

hosszú éveken át keringett kéziratban egy, a Csokonaiéval rokon *Batrachomyomachia*-feldolgozás, amelyet nyomtatásban másodszorra 1808-ban adtak ki. Nincs kizárva, hogy Kontz erre a kiadásra céloz, amely valamilyen úton-módon a napóleoni háborúk ellenére Erdélybe is eljuthatott.⁹

Egyszóval Kontz látott egy francia fordítást (vagy csak hallott róla), és azt hitte, hogy az Csokonai műve alapján készült. Véleményem szerint Kontz egyszerűen csak nagyot akart mondani, amikor azt állította, hogy a franciák Csokonai szövegét fordították le.

Azt is nehéz eldönteni, hogy a *Békaegérharc* különböző másolataiban felbukkanó egyéb szövegek csak a másolás során kapcsolódtak Kontz fordításához, avagy már eredetileg is megvoltak, és azoknak is Kontz a szerzője. Így például

8 Az előszót nem mindegyik másolat tartalmazza. Jómagam a kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtárban (a továbbiakban KEK) lévő 1852-ben készült másolatból idézem: Ms. 430, Fol. 3r–4v.

9 KÖLLŐ, *Két irodalom...*, 77.

az enyedi példány 370 magyar nyelvű jegyzetet (melyek nem azonosak Csokonai eredeti jegyzeteivel) és egy 80 szavas román–magyar–német szójegyzéket is tartalmaz. A jegyzékben található *Enyed* szónál megjegyzi a másoló, hogy „Hier hat der hr. Kontz József dieses Werk in’s walachischen übersetzt („Itt fordította le Kontz József uram ezt a művet oláhra”).”¹⁰ Ha ez így van, akkor Csokonai műve rekordidő alatt eljutott Enyedre. A *Békaegérharc* fordítását ugyanis Csokonai 1792 végére fejezte be, Kontz ekkor még enyedi diák lehetett, de rövidesen ott is hagyta a kollégiumot. Így a kéziratokban a fordításra vonatkozó dátum (1816. július) sem stimmelne. Szerintem azonban az enyedi másoló csak azért írta azt, hogy a *Békaegérharc* fordítása Enyeden készült, mert Kontz enyedi diák volt.

A kolozsvári Egyetemi Könyvtár már említett példányában (Ms. 430) talá-lunk még 36 román közmondást, a bukaresti Akadémiai Könyvtár (Ms. 5546) példányában pedig egy másik Csokonai-vers, a *Szerelemdal a csikóbőrös kulacs-hoz* román fordítását.¹¹ A különböző példányokban található megjegyzésekből érdekes recepciótörténeti következtetések vonhatók le. A kalotaszentkirályi Deésy Hosszú István ezt jegyezte fel másolatába:

Ezen mulattató szeszélyes, s gyakran lassú mosolyt, sőt még hahotát is előidéző, az eredetit ha felül nem is muló, de annak nem is sokat engedő, az oláh nyelv természetéhez, s főként pedig a nemzet akkori jelleméhez alkalmazott munkácskából egyszer s másszor darabocskákat hallván élőszóval előadva nem minden gyönyör nélkül, mindig vágytam annak egészbe írásba megkaphatására. [...] Helyen helyen jönnek ugyan elő aethetica elleni nyers kifejezések is, de abban nem kell megbotránkozni, mert azok az oláh nemzet akkori ’816béli jelleméhez és művelődése fokához alkalmazottak és természetesek. Egyébiránt satyra, és a francia forradalmat képezi.¹²

Deésy szerint tehát a román *Békaegérharcot* fennhangon olvasták egymásnak az erdélyi magyar közép- és kisnemesek. Maga Deésy is a maroszeiki táblabíró, Intze Ferenc könyvtárában lévő példányt másolta le 1852-ben. Ez az Intze-féle példány azonos a mai enyedi példánnyal. Intze jó nevű erdélyi tudós volt, s huszonnégy évig gróf Kemény Sámuel nevelője.¹³ Az enyedi példányban lévő jegyzeteket ő készítette, és egy bejegyzésben azt is elárulja, hogy erre egy románul

10 Nagyenyed, Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Ms. 173, fol. 47. Itt szeretném megköszönni Gordán Edina könyvtárvezetőnek az enyedi példány lefotózásában nyújtott önzetlen segítségét.

11 Erről lásd KÖLLŐ, *Két irodalom...*, 346–348; SCRIDON, *Despre un vechi...*, 55.

12 KEK, ms. 430, fol. 4v–5r.

13 Életéről lásd: KÖLLŐ, *Két irodalom...*, 70–72.

jól tudó, görög író, *Bajadzsi* kérte meg 1827-ben Bécsben, akinek azt is megígérte, hogy lemásolja számára a román *Békaegérharcot*.

Ebből én azért tettem németül jegyzéseket; mivel egy oláhul jól tudó görög íróval, Bojádzsival, ki újjörög Grammatikát adott ki Bécsben, ott létemben 1827-ben megismerkedvén, ő arra kért, hogy ezen oláh *Batrachomiomachiát* néki írjam le, és vele közöljem, amit én néki meg is ígértem, t. i. ha érkezem, de nem érkeztem. (Ennek a Bojádzsinak új görög Grammatikáját is megvettem volt)¹⁴

Bajadzsi nem más, mint a bécsi görög iskola tanára, a macedoromán Mihail Boiagi (1780–1828 vagy 1842), aki 1813-ban Bécsben kiadta görögül és németül az első aromán nyelvtant (*Romanische oder Makedonowlachische Sprachlehre*).

Egyébként Kontz fordítása jórészt magyar közegben terjedt, ami ismét felveti az erdélyi és magyarországi, románul tudó magyar kis- és középnemesek szerepét a román közköltészeti és ponyvairodalom alakulásában. Ez külön kutatási téma lehetne, itt csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy a *Békaegérharc* román recepciója csak megerősíti Csörsz Rumen István azon véleményét, miszerint a román világi (pontosabban szerelmi) költészet egyetlen XVIII. századi, nyomtatásban megjelent (*Kintyets kimpenyest*, 1768) művének kiadása mögött is magyar személyek álltak:

Az itt közölt repertoár népiesnek tűnő elemei inkább a közköltészet alacsonyabb regiszteréből érkeznek, s nem vitás: bátor vállalkozás volt sajtó alá rendezni őket a versek néha kifejezetten frivol hangulata miatt. Talán épp ez adja meg a kulcsot a kiadáshoz: románoknak „öltöztetve” meg lehetett kerülni a cenzúrát, no meg az erényeket őrző hatóságokat. Történeti poétikai értelemben tehát az egész kiadvány a szerepjáték körébe tartozik, hiszen románként őszintébben, mintegy naivabban lehetett beszélni mindarról a nyomtatott nyilvánosságban, mint a szemérmesebb és tudálékosabb magyar műfajok által. Nem vitás, hogy a szigorú hagyományú román értékrendhez képest is formabontó újítás, ahogy itt egymást érik a boldogtalan nők és férfiak vallomásai, akárcsak az előszónak az a dedikációja, hogy „mások mulattatására, akik mást szeretnek”, ami nem más, mint a szabad szerelem apológiája. [...] A kiadvány háttérében okkal sejthetünk felvilágosult erdélyi magyar mágnásokat, leginkább a Teleki vagy Kemény családot, akik a román művelődés ügyét több módon felkarolták. Úgy tűnik, a közköltészetben mint irodalmi hatóterületben rejlő lehetőségeket is felfedezték,

14 KÖLLŐ, *Két irodalom...*, 71.

még hozzá egy emberöltővel a magyar ponyvakiadás tömegessé válása, az 1790-es évek előtt.¹⁵

Tökéletesen illik ez az elemzés a *Békaegérharc* román fordítására is. Magyar szerző fordítja, aki ugyan a kiadáshoz nem tud erdélyi arisztokratákat megnyerni, de fordítását épp azért részesítik előnybe és olvassák, valamint másolják szét a magyar nemesek, mert románul a vaskos trágárságokat szabadabban lehetett fennhangon csoportosan olvasni, hiszen azokat amúgy is csak a beavattak (azok, akik szintén tudtak románul) értették. Deéry beszámolójából az is kiolvasható, hogy a román Csokonaiban előforduló tárgárságokat az erdélyi magyar nemesek a románok jelleméből és természetéből magyarították. Ez azonban igencsak tendenciózus és hamis érvelés volt, mivel „az *aesthetica* elleni nyers kifejezések” nem a románok jellemének és „mívelődése fokának”, hanem a fordító, a magyar Kontz József ízlésének köszönhetőek. Kontz egyáltalán nem túlozta el Csokonaihoz képest a trágárságokat. Íme, két részlet, melyben Kontz nem tér el Csokonaitól.¹⁶

Csokonai	Kontz fordítása	Kontz román szövegének visszafordítása
Én bé viszem a hátamon, Hogy segge meg ne ázzon.	Sztrinsete tzápen d'in vine, Nu tzi sze ude kuru	Szorítsd erőst inaidból, Hogy segged meg ne ázzon
Társa oldalbordáját; Nem fért volna ijedtébe Már egy zabszem a seggébe, Ki verte a szar szeplő.	Ku lábele a strindzse De kásztele Bukurului Dar in gaura kurului, Fir d'ovez n'ár tuná.	Lábaival szorította Bukur oldalbordáját, De a segge lyukába Egy zabszem se dörögne.
Éppen ott karessíroza Obester Pörtznali úr: Elmeresztí szemét száját, Seggbe rúgja szép dámáját, S az aulánál hírt téssen. (41)	Domnu Kirtzu nimerire Tregindusze kő fáte Si de in kur s'lásze fátá Alerge si spune fáptá Le kurte csej krejászke (12v)	Kirtzu úr ottan éppen Egy lánnyal huzakodik, Seggbe rúgja a lányt És fut, hogy a tettét a királyi udvarban elmondja.

Csokonai esztétikai, öncélú csakis a szórakoztatást és nevettetést szolgáló trágársága érdekes módon épp a magyar nemesi írók tollán alakult át az etnikai gúnyolódás fegyverévé. Legalábbis így lehet értelmezni azt a román strófát, me-

15 Csörsz Rumen István és SZILÁGYI N. Zsuzsa, „*Kintyets Kimpenyesty* (1768): Egy román–magyar verses ponyva tanulságai”, in *Nunquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordításirodalom a 18. században*, szerk. LENGYEL Réka, 69–93 (Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2016), 92–93.

16 CsVMÖMK 2, 38; KEK, Ms. 430, 9v.

lyet a Kontz-féle fordítás egyik másolatába (KEK Ms. 3119) írt be az ismeretlen másoló.¹⁷

Jesztye un nyám in Árgyál
Kare sze zitse Román
Hotz, telhár si blesztemátz
Motz gyin muntye si Mokán.
nyám preszit gyin gyául gyin dráts,
Fuzsind gyin Itálie.
Furts la grumáz, bube pe kur
Domn sze nu kumvá fie.

Van Erdélyben egy nép,
Kinek neve román,
Rabló, tolvaj, átkozott,
Hegyi móc és mokány,
ördögtől fajzott szapora,
Itáliából futott,
Nyaka golyvás, segge bibircsókos,
Vigyázz, úr ne legyen belőle.

A kéziratot nem volt alkalmam kézbe venni. Scridon és Köllő beszámolója alapján annyit tudunk róla, hogy Mike Sándor hagyatékából került az Erdélyi Múzeum könyvtárába, és a szöveg mellett 413 román szónak közli a magyar, helyenként pedig a német és latin magyarázatát. Ezenkívül még egy latin–magyar epigramma is szerepel benne, melyet báró Naláczy István (1770–1844) faragott Bánffy Farkas rovására, aki „1809-ben az Insurrectionál major, később Convertált”.¹⁸

Egyébként a román fordításban a Csokonainál meglévő szatíra politikai éle elvész. Szilágyi Ferenc mutatta ki, hogy már az se véletlen, hogy „a magyar (illetve a német és szláv) neveket mind egerek viselik, a francia (franciás) neveket pedig kivétel nélkül a békák. [...] A nevek tanúsága szerint tehát a vígeposzi harcban a *békák* képviselnék a *franciákat*, az *egerek* pedig a francia forradalom ellen fellépő *Habsburg (magyar, német és szláv)* seregeket.”¹⁹ (Kiemelések az eredetiben.) Kontz egyáltalán nem tartotta meg Csokonai névadási gyakorlatát, ő minden nevet románra fordított (általában a görög szavak jelentése alapján), és sok esetben hangutánzó szavakat használt. Így például Csokonainál Marsal Kriór a francia *crieur* (kikiáltó) szóra megy vissza, mely esetben a görög név eredetileg *Poliphonos* (sokhangú) volt. Kontz a *general Poffle* kifejezéssel adja ezt vissza, ami egyértelműen jelzi, hogy nem Csokonait, hanem a görög szöveget követte. Markaszó/Markészó a francia *marécageux* (lápos, mocsaras, mocsári) magyar fonetikus alakja, aminek a görög megfelelője a *Limnoharis* (mocsárkedvelő). Kontz ezt egy egyszerű hangutánzó szóval adja vissza: *Brăcăcoiu*.²⁰

17 Idézi SCRIDON, *Despre un vechi...*, 55.

18 KÖLLŐ, *Két irodalom...*, 72, SCRIDON, *Despre un vechi...*, 54–55.

19 SZILÁGYI Ferenc, „Csokonai *Békaegérharcának* keletkezéséről, politikai vonatkozásairól, szövegeiről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 74 (1970): 14–26, 19.

20 Az idézett nevekről lásd: Uo., 18; ENIKŐ PÁL, „Numele personajelor animaliere într-o versiune românească inedită a *Batrachomyomachiei* pseudo-homerice”, *Analele Științifice ale Universității Ovidius: Seria Filologie* 27, 2. sz. (2016): 439–451, 442.

A politikai gúnyolódás élet tompítandó már a magyar *Békaegérharc* első kiadója (1813), Márton József is kihagyott, vagy átírt egyes részeket a szövegből. Ezek a román változatba is így kerültek be, ami egyértelműen jelzi azt, hogy Kontz Márton kiadását fordította.²¹

Csokonai-kézirat	Csokonai 1813. évi Márton-féle kiadás	Kontz fordítása	Kontz prózai magyar visszafordítása
Látván ezt gróf Deszkarági, Egy nagy vitéz generál, Hogy már a magyarországi Nép is mindjárt retirál:	Látván ezt gróf Deszkarági, Egy nagy vitéz generál, Hogy már a <i>belsőországi</i> Nép is mindjárt retirál:	Nimeri si Roade Szkindur Un generál inimosz, Si vazind <i>fugatsi</i> szingur Intsepu kam inimosz.	Arra járt épp Deszkarági, egy lelkes nagy generál, És látván a <i>menekülőket</i> , Egyedül nagy hévvel rákeзде:
E' [d'ó békavezér] Khalch- fresszert, egy nagy szájú, Német marsalt levága,	E' Khalchfresszert, egy nagy szájú, Tokos marsalt levága,	Májor Vórt pre printzu Jete Urit il inseláre	Vórt őrnagy Jete herceget, rútul bizony rászedte
Elég, hogy printz Khalch- fresszernek, Ily véltelen halála, A <i>pór német</i> egereknek, Rémülésekre vála	Elég, hogy printz Khalch- fresszernek, Ily véltelen halála, A <i>sógor</i> egereknek, Rémülésekre vála	Printzu Jete kit o kezut, Szo szpariát soaretsi, Tregind moarta kit lő vezut, Plekáre fuga d'átsi.	Mikor Jete herceg elesett, Megijedtek az egerek, És futásnak eredtek, Látván néki halálát.

A fenti példákban látszik, hogy Márton változtatásaival igyekezett elhomályosítani Csokonai utalásait, s megnehezíteni az olvasónak azt, hogy az egereket a németekkel, vagy inkább a Habsburg Monarchia hadseregével lehessen azonosítani. Kontz fordításából ezek az utalások még Márton kiadásához képest is visszaszorulnak, hiszen ezeken a helyeken inkább Csokonai szövegének átírásáról, semmint fordításról van szó. Kontz eljárása nem véletlenszerű, ugyanis bizonyos helyeken teljesen átírja Csokonai versét:²²

21 A táblázatban idézett szövegrészeket lásd: CsVMÖMK 2, 53–54, KEK, Ms. 430, Fol. 24v. Lásd még: SZILÁGYI, „Csokonai *Békaegérharcának*...”, 20–21; Enikő PÁL, „Mijloace de autohtonizare a traducerii românești a *Batrachomyomachiei* pseudo-homerice”, in *Stranger/Străinul*, szerk. Zsuzsanna AJTONY, László HUBBES, Katalin LAJOS și Zsuzsa TAPODI, 135–144 (Miercurea-Ciuc–Cluj-Napoca: Editura Status–Erdélyi Múzeum Egyesület, 2017), 138–139.

22 KEK, Ms. 430, Fol. 17r–v.

Csokonai	Kontz	Kontz visszafordítva
Mihelyt népünkre rontanak És határinkhoz érnek, Verjük meg! rajta! fúljanak Özönébe a vérnek; Verjük meg győzedelmesen, Hogy haza egy se mehessen Épen fegyverünk elől.	Szö le jesim innáinte Lá kapu hotáruluj Sz ij kám dem de tzinye minte Domnului Toxtartuluj Nu umblem ku zsudekáte Szö inkerkem totz odáte De bárbe, flots si de par	Menjünk elejebbe ki a határ szélére, Hogy véssük jól az eszébe Toxtar uram nagyságának, Hogy nem fogunk törvényt ülni, Hanem egyszerre mindenkit, Hajánál, szakállánál fogva,
Akiket hadi foglyokká Teszünk ezen csatába, Légyenek új polgárokká Ők e Republicába; Ha négy-öt krajcárt találunk Zsebjeinkbe, jó lesz a nálunk A nemzet fundusának.	Pe káre om pute prinde Si norkede in mune Noave pre bine nor prinde Tri zile'n szeptemüne; Aud ke szint buni szeptetori Koszás, szárdás, szetseretori szebaj, csizmás kosokár,	Akit tudunk, megfogunk, És kezünkbe kaparintunk. Mert hallom, jó kubikosok Jók lesznek ők nekünk, A hét három napjában kaszáznak és aratónak, szücsmester, csizmadíanak.
Így osztán a Republicát Köztünk felépíthetjük, S nálók az új politicát Javunkra bévihatjuk; Mindjárt a csata mezején Állítsuk fel jó idején A szabadság szent fáját.	Kej muntsitor tot niemsugu Isz multz mester intre jej Kár invátze mestesugu Jije bun vó kit de rej: Kolopári kurelári Kosokári ku pielári Sze tjeme totz: Domnule!	Dolgozzon a nemesség, Mert sok mester van köztük, Ki titeket is megtaníthat mesterségre, ha jó, ha nem, üstfoltozót, nadrágszíjast, Szücsöket és bőrszőket, Mindenkít szólítsanak úrnak!
Felkiált a klub viváttal: Éljen a nemzet! Éljen! Éljen nép Fizignáttal Kettőzteti kevélyen. Azután a sok Barére A Convent itéletére Más holmiket említe.	Vivát, vivát totz czipáre, Ó dáte ku inime. Dieta toate sztrigáre Blátz ku totzi la krisme, De batáje sze ne getem Pre táre szö nu n'imbatem Ke zó nor csufului.	Mindnyájan vivátot kiáltnak, Egyszer csak nagy szívvel, Mire a diéta ráfelel: Gyerünk mind a kocsmába, Hogy a harcra készüljünk, De nagyon azért ne rúgjunk be, Mert minket fognak csúfolni.
Végtére egy, a többeknél Okosabbik felállá.	De dur ins álte kuvinte, Kis beure binisor.	És míg egyebet is szóltak, Berúgtak jó rendezen.

Csokonai szövege tele van francia utalásokkal, melyekből a román fordításban semmi sem marad. A fenti idézet első strófája a *Marseillaise* parafrázisa. A hadifoglyok integrálása a republicába a francia forradalmi kormány tervei közt szerepelt. A „szabadság szent fája” nem más, mint az *arbre de la liberté*, mely „májusfára emlékeztető díszes oszlop volt, amelyet a függetlenné vált észak-amerikai gyarmatok példájára 1790 óta kezdtek felállítani a francia falvak és városok főterein”.²³ „Azután a sok Barére” sor Barère de Vieusac-ra utal, aki a pireneusi választókerület képviselőjeként 1792 szeptemberében került a konventbe, majd XVI. Lajos király hazaárulási perének volt az elnöke.²⁴ A román szövegben ezzel szemben arról van szó, hogy az elfogott nemeseket beállítják a jobbágyok

23 SZILÁGYI, „Csokonai Békaegérharcának...”, 23–24.

24 CsVMÖMK 2, 460.

helyett heti három napon át dolgozni, és mindenkit (azaz a nem nemeseket is) ezentúl úrnak kell szólítani. A román szövegben *domnu Rogoz* (Csokonainál *gróf Nagy Kákai*) nem úgy beszél, mint egy, a konventben felszólaló francia polgártárs, hanem úgy, mint egy kocsmában szónokló paraszt. Arról, hogy dolgozzon a nemesség, avagy hogy mindenkit úrnak kell szólítani, avagy hogy a harcra készülő békák a csata előtt még jól berúgnak, a XIX. század elején Erdélyben minden magyar nemesnek az 1784. évi Horea-féle felkelés juthatott az eszébe. Ez lehet az egyik magyarázata annak, hogy épp a magyar kis- és középnemesség körében volt népszerű Kontz fordítása. A fordításhoz másolt és az imént idézett románságot gúnyoló strófa, valamint a szintén idézett Deésy-megjegyzés a másik bizonyíték arra, hogy Erdélyben a békákra és az egerekre vonatkozó gúnyt és szatírákat nem a franciákra és a németekre, hanem a románokra vonatkoztatták.

Ugyanakkor nemcsak etnikai és társadalmi szatíráként, hanem egyéni gúnyolódásra is lehetett használni Csokonai románosított szövegét a recepció során. A púpos Bánffy Farkast (1780–1840) gúnyoló disztichon ugyanis nemcsak a már említett kolozsvári egyetemi könyvtárbeli (Ms. 3119), hanem az enyedi példányban is megtalálható.

Conversum foveat Romana Ecclesia gibbum!
An fiat e' curvo, recta jatentes fides

Púpos Bánffy Farkas görbe kálvinista
Görbéből lehető egyenes, pápista?²⁵

Gavril Scridon azt írta 1989-ben, hogy Kontz József fordítását, jegyzetekkel és kísérettanulmánnyal együtt, egy 200 gépelt oldalt kitevő kötetben előkészítette kiadásra, és az 1990-ben meg fog jelenni. Sajnos a kézirat nem jelent meg, és a hollétéről sincs tudomásom. A fentiek alapján azonban úgy vélem, hogy Kontz fordítása, a különböző másolatokban fellelhető egyéb versekkel, a magyar, a román és a német jegyzetekkel, valamint szómagyarázatokkal együtt megérdemelné a kiadást, mivel az nemcsak Csokonai *Békaegérharcának* igen érdekes recepciótörténeti mozzanata, hanem a magyar–román közköltészeti kapcsolatoknak is egy igen fontos fejezete.

MIKOS ÉVA

Táltos volt-e Csokonai?

A költő néphagyományának jelentőségéről

Az ünnepi évforduló kapcsán egy sokak által érintett témát, a költő Csokonai Vitéz Mihály elit és népi kultuszát, mondai hőssé válását, vagyis az életútját tárgyaló valós és apokrif történetek kialakulását és elterjedését szeretném körbejárni. Ennek kapcsán a költő és a folklór, a színhagyomány, valamint a nem színhagyományozott, hanem kéziratos, esetleg nyomtatott folklór, a népköltészet és a közköltészet kapcsolatrendszerének bonyolult kérdéshálózata tehető fel. Azért lehet fontos mindez, mert, ahogy többen megfogalmazták már a szakirodalomban, bizonyos értelemben Csokonai a *poéta* archetípusává vált a magyar kultúrában, feltehetően jóval halála után, ami nem kis részben regionális értelmiségi kultuszának volt köszönhető. Negyven évvel az után, hogy alig több mint harminc esztendősen elhunyt, mintát és példát jelentett a korszak feltörekvő ifjú tehetsége, a szintén idén jubiláló Petőfi Sándor számára.¹ Csokonai nem csupán a költő, hanem a *népi költő* prototípusa is lett a XIX. század derekán,² s ebbéli pozícióját nehéz megingatni. Még akkor is, ha az utóbbi időszak beható vizsgálati tisztázták, hogy Csokonai esetében a poétikai minták, zsánerek, témák követése

1 Petőfivel kapcsolatban a „Csokonai redivivus” kifejezést először a *Pester Zeitung* eperjesi levelezője írta le a lap 1845. április 18-ai számában. Idézi PÁNDI Pál és TÓTH Dezső, *Tanulmányok Petőfiről* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 125. Petőfi Csokonaiéhoz hasonló magyaros viseletben járt Pesten az 1840-es évek derekán. Erről Vahot Imre visszaemlékezéseiből tudhatunk. Idézi KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete: Kritikai életrajz*, Osiris monográfiák (Budapest: Osiris Kiadó, 2008), 139.

2 A kései utókor kutatója persze már finomabban fogalmaz: „Költői egyénisége bármely más kortársánál alkalmasabb *lehetett volna* valódi népies gyakorlat kezdeményezésére.” HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfigig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978, 1927¹), 76. Kiemelés tőlem – M. É.

egyértelműen a számára szociokulturálisan elérhetőbb közköltészethez viszik közel, s a népi regiszterhez viszonylag kevés kapcsolódása volt.³

Meg kell azonban jegyezni, hogy Csokonai népköltővé válásához hosszú út vezetett a XIX. század első felében. A közvetlen utókor verseinek dévajságát, helyenkénti vaskosságát, játékos hetykeségét, valamint a közrendűek körében való népszerűségét mint a Csokonai-költészet elutasításának okát fogalmazta meg, amely vélemény pedig nehezen választható el Kazinczytól és Kölcseytől.⁴ A szerző hivatalos megítélése az 1840-es években változott meg radikálisan, nem kis részben Petőfinek köszönhetően.

A kultusz- és hagyományképződés történetének visszabontása több okból is érdekes lehet.⁵ Egyfelől az első bekezdésben felsorolt jelenségek, úgymint száj-hagyomány, folklór, népköltészet és közköltészet az elmúlt kétszáz évben sokféle átrendeződésen, átstrukturálódáson estek át. A fenti fogalmak körüli tudományos és közéleti diskurzus is sokat változott, ami a jelenségek kapcsán használt fogalmak módosulásához vezetett. Ma már nyilvánvaló, hogy nem ugyanazt értjük *népköltőn*, amit Petőfi korában, de azzal is tisztában kell legyünk, hogy Petőfi számára is mást jelenthetett ez a fogalom, mint amit majd a XX. század elején jelenteni fog.

Kérdézhető az olvasó, hogy mi végre a „népi Csokonai” ismételt citálása, hiszen a Csokonai-kultuszt, valamint a költő szóbeliségben és popularitásban elfoglalt helyét az utóbbi két évtizedben jelentős munkák sora tematizálta. Lukács László gyűjtötte egybe azokat a történeteket és tárgyi adatokat, amelyek a hagyomány fogalma alá sorolhatók, vagyis amelyek a szerző megközelítése szerint kívül esnek az irodalmi élet, illetve az elit tudományosság körein.⁶ Szilágyi Márton több tanulmányában értekezett a Csokonai körüli kultusz eredőiről és

3 Csörsz Rumen István, „Csokonai közkézen, avagy egy költő kéziratok toplistája”, in „s végre mivé lesz?": *Tanulmányok Csokonai Vitéz Mihály halálának bicentenáriuma alkalmából*, szerk. HERMANN Zoltán, 278–294 (Budapest: Ráció Kiadó, 2007).

4 DOROGI-ORTUTAY Gyula, *Csokonai utóélete* (Pécs: Dunántúli Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt, 1936). Itt kell megjegyezni, hogy a szerző, az irodalomtörténész, műfordító Dorogi-Ortutay Gyula, más névváltozatban Lovass-Ortutay Gyula (1914–1943) nem azonos a néprajzkutató Ortutay Gyulával (1910–1978), akinek kortársa volt.

5 Csokonai népszerűsége és kultuszának friss összefoglalása: KERESZTESNÉ VÁRHELYI Ilona, „Egy kultusz metamorfózisai: A kultuszképződés modellje a debreceni Csokonai-kultusz fejlődésében”, in *Az irodalom ünnepei: Kultusz-történeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 9, 188–197 (Budapest: PIM, 2000).

6 Lukács László több különböző alkalommal is közzétette gyűjteményét. LUKÁCS László, „Csokonai a néphagyományban”, *Limes* 18, 3. sz. (2005): 61–99; LUKÁCS László, *Csokonai a néphagyományban* (Budapest: Ráció Kiadó, 2007); LUKÁCS László, *Ezer év gyöngye: A magyar történeti néphagyomány köréből*, A Szent István Király Múzeum közleményei: A 47, 112–177. (Székesfehérvár: Szent István Király Múzeum, 2013).

terjedéséről,⁷ monográfiájában pedig igyekezett új alapra helyezni Csokonai és a népiesség viszonyának egész problematikáját.⁸ Mindketten több ötlettel gazdagították tudásunkat a hagyományalakulás folyamatával kapcsolatban is. Szilágyi Márton egyértelművé tette, hogy a kultusz a költő esetében többféle társadalmi szinten zajlott, s hogy a népinek nevezett hagyomány az értelmiségi kultuszból táplálkozhatott, közvetlen útvonalakat is rajzolt az elit, illetve közköltészeti irodalmi kultusz és a néphagyomány közti kapcsolódási lehetőségeket illetően. Az adatok összegyűjtése és elrendezése is megtörtént tehát, s vélhetően a költő népi hagyományának, vagyis a paraszti szóbeliségben megőrzött emlékeinek anyaga a következőkben már kevésbé fog bővülni. Az elit Csokonai-kultusszal és a többi hagyományréteg történetének visszabontásával kicsit talán más a helyzet, s vélhetően az évforduló okán újra fel fog pezsdülni ez a terület.

E tanulmány arra vállalkozik, hogy megpróbálja szétszálazni a Csokonai személyéről szőtt másodlagos, sokféle eredőjű és célú narratívum-hálózatot. Emellett a társadalmi és/vagy műveltségi szempontból elkülöníthető hagyományrétegek közti kapcsolatokat igyekszik feltárni, s a szóbeliség–írásbeliség ellentétpárt további szempontokkal egészíti ki. A költő magas presztízse és kánonban elfoglalt előkelő helye miatt fennmaradt elbeszélő hagyomány viszonylagos gazdagsága és rendszerezettsége lehetővé teszi, hogy megmutatkozhasson a magyarországi populáris kultúra utóbbi kétszáz éves történetének és működési módjának egy lehetséges modellje. Segítségével láthatóvá válhatnak a korszakban még a szóbeliségben élő csoportok kultúrájára tett külső hatások, amelyek nem feltétlenül és közvetlenül az elit írásbeliségből származtak, sőt feltehetően a legkevésbé onnan. A zömmel falusi emberek által terjesztett szóbeli folklór, amelyet leggyakrabban *népköltészet*ként nevezett meg az értelmiség az utóbbi kétszáz évben, a mindenkori középosztály részben szóbeli populáris kultúrájából (*közköltészet*), emellett a *populáris írásbeliségből*, a sajtóból, illetve az előbbieket az 1860-as évektől becsatornázni igyekvő *tömegkultúrából* egyaránt táplálkozhatott. A falusi közösségek a tárgyalt időszakban, de különösen annak második felében már korántsem voltak olyan ártatlan, külső hatásoktól mentes, autochton entitások, amilyeneknek még a XX. század nagy részében is hajlamos volt az értelmiség elképzelni őket. A szóbeliség változásának lehetőségei, a falusi közösségek folklórijának, vagy, ahogy előszeretettel nevezzük, népköltészetének és népművészetének módosulásai általában ritkán képezték tudományos

7 SZILÁGYI Márton, „Történeti rétegek a Csokonai-kultuszban: Csokonai Vitéz Mihály mint kultusztárgy”, *Acta Papensia* 8, 3–4. sz. (2008): 325–346; SZILÁGYI Márton, „Irodalom és folklór összefonódása egy Csokonai-anekdota körül: Esettanulmány”, *Ethnographia* 119 (2008): 23–38.

8 SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2014).

kutatások tárgyát.⁹ Holott e folyamatok tudatosítására más esetek elemzésénél is nagy szükség volna.

A szóbeliség és az azt körülvevő, rétegzett írásbeliség változásaihoz járul általában az ezeket értelmezni hivatott értelmiségi fogalmak módosulása is, az iménti bekezdésben használt kifejezések és jelentéstartalmuk térben, időben és társadalmi térben is különböző, változékony jelentéseinek és jelentőségének problémája tovább árnyalja a Csokonai körül kialakult elit, populáris és népi elbeszélések alakulástörténetének kérdéseit. Jelen írás célja végső soron Csokonai és hagyományának újraértékelése a korábbiaknál jelentősebb társadalomtörténeti tudatossággal.

A Csokonai-hagyomány rétegei

A Csokonai-hagyomány kifejezéssel leírható elbeszélések, vagyis a költő életének vélt vagy valós eseményeiről terjedő *mondai*, illetve *anekdota jellegű* történetek, illetve motívumok azok eredeti társadalmi hovatartozása alapján több rétegre oszthatók. Egyrészt a mindenkori műveltségi elit teremtette és mozgatta életrajzi és kultuszképző szövegekre kell gondolnunk, a Csokonai-hagyomány legfelső szintjeként. Ez a hagyományréteg elsősorban írásban terjedt: részben nyomtatásban is megjelent, de létezett a kéziratos írásbeliségben is, az írók, illetve az irodalmi élet egyéb szereplőinek levelezésében, amely, ha fennmaradt, csak jóval a levelezők halála után látott nyomtatásban is napvilágot.¹⁰ Emellett már közvetlenül a szerző halála után megindult a debreceni kollégiumban a köré szőtt, elit és profán mágiából, hiedelmekből, vándormondákból és -anekdotákból táplálkozó köz- vagy diákköltészeti regiszter kialakulása.¹¹ A református kollégiumok diákköltészete, és az ezzel rész-egész viszonyban lévő, a vidéki középrétegek műveltségét jelentő közköltészeti hagyomány egyfelől kéziratos formában létezett, ami főként annak verses részét illeti, de mind a kéziratok, mind a sokkal lappangóbb prózai elbeszélő hagyományrész szóban is, vagy inkább szóban terjedt. Részben pedig ez utóbbi leágazásának vagy hatásának

9 A népi kultúra, ezen belül a parasztság kultúrájáról egy kicsi és viszonylag szegény falusi közösség zenei világán keresztül, annak sokszínűségét bemutatva rajzolt érzékletes képet a népi kultúra XX. század közepi állapotáról Vargyas Lajos monográfiája. A falusiak a szó szerint értett népdal mellett magyarnótákat, slágereket, kuplékat, népszínmű- és operettbetéteket is énekeltek. VARGYAS Lajos, *Egy felvidéki falu zenei világa – Áj, 1940* (Budapest: Planétás Kiadó, 2000).

10 Lásd pl. VARGHA Balázs, szerk., *Csokonai-emlékek* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 467–540.

11 Ennek áttekintését a fennmaradt kéziratok alapján lásd BÁN Imre és JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964).

tulajdonítható az a bizonyos népi hagyományréteg, amelynek vizsgálata lényegében e tanulmány célja lenne.

Feltételezhető, hogy a paraszti szóbeliségből gyűjtött adatok egy része korrelál, vagy akár közvetlen kapcsolatban áll a középső, deákos-közköltészetes réteggel, ám az is valószínűsíthető, hogy előbbi erősen szűrte azt, amit más regiszterekből elsajátíthatott volna. Csak azokat az elemeket – motívumokat vagy toposzokat – tartotta meg, amelyeket be tudott építeni a már létező rendszerébe, amelyek valamilyen módon kapcsolódni tudtak a paraszti folklór korabeli struktúrájába.

A Csokonai-hagyomány egyes rétegei már a XIX. század folyamán bekerültek különböző sajtótermékekbe, főként a középső és a felső réteg, amelyek alkalmasak voltak szélesebb néptömegek szórakoztatására és művelésére is. Az eredetileg különálló hagyományrétegek a század utolsó harmadától mindinkább tömegesedő hazai sajtóban alaposan összekeveredhettek. A lapok ugyanis a tömegkultúra korszakában már nem egy jól behatárolható társadalmi rétegre vagy csoportra kalibrálták tartalmukat, mint az az 1850-es évekig jellemző volt. A profit maximálása érdekében egyre nagyobb társadalmi bázis felé igyekeztek nyitni, s keresték, milyen tartalmi elemek lennének alkalmasak a különböző olvasói igények szintetizálására.¹² A folklorikus elbeszélések, anekdoták és mondaszerű történetek, például hiedelemtörténetek, csodaelbeszélések ilyenek voltak. A híres írókról, költőkről szóló elbeszélések pedig adott esetben a legkényesebb ízlésnek is megfelelhetek, egyúttal hívószót és vonzerőt is jelenthettek.

Az is feltételezhető, hogy a tömegek számára előállított, s mindinkább tömegek által olvasott sajtótermékek, különösen a hírlapok nagy hatással voltak a paraszti szemléletmód és folklór alakulására. Számos olyan mondát, illetve anekdotát gyűjtöttek a XX. század folyamán a paraszti szóbeliségből, amelyek eredőjét a napi- és hetilapokban kell keresni, illetve a sajtóban megjelent hírek vagy annak látszó, álhírnek tekinthető mondaszerű elbeszélések – kortárs mondák – hatással voltak a szóbeliségben élő hasonló történetekre.¹³ Mindez érvényes lehet részben a Csokonaival kapcsolatos, falusi szóhagyományból gyűjtött szövegekre is.

Feltételezhető, hogy ha hosszabb idő állt volna rendelkezésre, vagyis a paraszti életforma, társadalmi berendezkedés és gondolkodásmód a XX. század folyamán nem változott volna olyan hirtelen és gyorsan, mint ahogy ez történt, a Csokonaihoz kapcsolódó népköltészet is tovább bővült, színesedett, illetve árnyalódott volna. Abban a formájában, ahogy most ismerjük, egy felbomlóban lévő kultúra még formálódóban lévő ismeretanyagának tűnik. Az anyag

12 BUZINKAY Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig* (Budapest: Wolters Kluwer, 2016), 177–318.

13 MIKOS Éva, „A Kígyó a testben mondatípus útja a szóbeliségből a sajtóba”, *Ethno-Lore: Az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve* 39 (2022): 217–237.

viszonylag kicsinek mondható, ami több okkal is magyarázható. Egyrészt az említett társadalmi változással, a paraszti kultúra és a hagyományhoz való viszonyulás átalakulásával, másrészt pedig a gyűjtések esetleges, véletlenszerű és csekély mivoltával.

A szóbeli hagyomány részei és eredője

A XX. század derekától találkozhatunk szaktudományos munkákban azzal a toposszal, hogy Csokonai az első azon poéták sorában, akik nyomot hagytak a népi emlékezetben, akik kapcsán népköltési szövegek sokasága gyűjthető.¹⁴ Az ilyen és hasonló megnyilatkozások nyomán az a benyomásunk alakulhat

14 „A Magyar Néprajzi Társaság ma tartotta felolvasó-ülését. Gulyás József dr. választmányi tag olvasott fel részleteket: Népi és folklorisztikus elemek Csokonai műveiben című székfoglaló munkájából, időszerűvé a művet Csokonai születésének százötvenéves fordulója tette s a költőnek a népieshez és a néphagyományokhoz való viszonyát tárgyalta. Szerinte Imre Sándor helytelenül ítélte meg Néphumor a magyar irodalomban című munkájában Csokonait, mikor azt állította róla, hogy a népiestől távol tartotta magát. Ellenkezőleg: a magyar nép szívéhez közel feküdt, mert ismerte életét, s művei telve vannak a népielet és néphagyomány adataival. A nép gazdag nyelvéből igyekezett sokat meríteni és sűrűn szerepelteti a néphumor alakjait. Ismerte a nép meséit, dalait és forgatta a népi történetek ponyvatermékeit is, sőt valószínűleg jó mesegyűjtő is vált volna belőle. *A magyar nép ajkán viszont Csokonai mint tréfás garabonciás él.*” „A Magyar Néprajzi Társaság ülése”, *Magyarság* 4, 270. sz. (1923): 5. Kiemelés tőlem. – M. É.

„Hitelesen csak a költészet ad számot róla, hogyan látja egy nép a világot. Minden egyéb szófia-beszéd. De ha fontos, amit a dal, a rege kimond, az sem mellékes, hogy miről hallgat. A némaság sokszor iszonyúbb ítélet, mint a hangos jajszó. Vedd kezedbe akármelyik mondagyűjteményünket, a pusztá címeiből meglátod, hogy Dózsától fogva süket csöndbe burkolózik a nép. Addig együtt lélekezett [!] az országgal, »csakka meséket« szótt a honfoglalókról, királyokról, szentekről. De mitől kezdve kitessekelte a históriából Werbőczy, fülükre húzták a jobbágyok a subát: így is jó, nemes urak, lássuk, mire mentek nélkülünk. Hát nem mentek sokra! Elnézte a nép, hogy lovagolnak kartácstűzbe a mohácsi mezőn. Bocskai, Bethlen Gábor egy népi dalra, mondára nem ihletett senkit. Rákóczi libertások zászlai alól is hazaszéledtek, mikor észrvtették [!], hogy az esedékes társadalmi forradalomból nem lesz immár semmi. Azok a lékes szép kuruc balladák egytől-egyig múltszázadi koholmányok. Debrecen képviselőjének, Thaly Kálmánnak a poémái. A székely balladák egészen másról szóltak; nem országos tettekről, hanem szerelemről, nászról, féltésről, hosszúról. Zengtek nagy urakról, a jobbágyról, betyárról sz[...] a szegénylegényeket érezte a maga hőseinek a nép. Csak a 19. század küszöbén fordult a figyelem újból országos nagyokra; de nem ám a kard vagy az államtanács koszorúsairól, hanem a debreceni Kollégium »ördögös« professzoráról, Hatvaniról, meg a vidám *garabonciás Csokonairól* röppent szárnyra egy sereg csodálatos történet. Mind a kettő érdemes férfi volt, haladó szellem hőse, Hatvani a természettudomány fényét árasztotta szét a Hortobágy mentén, Vitéz Mihály meg a szabad, fölvilágosult költészetet.” JUHÁSZ Géza, „Mondák és rémhírek”, *Néplap* 3, 121. sz. (1946): 5.

ki, mintha egy nagyszabású, mind földrajzi értelemben kiterjedt, mind pedig motívumait tekintve gazdag hagyományagról lenne szó.

Csokonai néphagyományáról számos tudományos értekezés és ismeretterjesztő szakmunka látott napvilágot a XX. század második felében.¹⁵ Ezek azonban mind nagyjából ugyanazt a néhány folklóradatot használják fel. A fentiek alapján az előzetes feltevésem, hogy Csokonai „népi” hősként a XX. század első felének közepe táján jelenhetett meg a szóbeliségben, s részben az értelmiség vágyvezérelt gondolkodásának eredménye lehetett, a középosztályi-értelmiségi hagyományok leszivárgásaképpen. Mindezt a Petőfi-kultusz és a valóban viszonylag gazdagnak mondható Petőfi-néphagyomány ihlethette. Ezt az elképzelést igyekeztek tartalommal megtölteni azok a néprajzosok és néprajz iránt érdeklődő önkéntesek, akik néhány gyűjtőponton végzett gyűjtései ma a témával kapcsolatos népköltési anyagot jelentik. Ezek a gyűjtések többször, több különböző orgánumban újra megjelentek, egyebek mellett akár napi- vagy hetilapokban is, ami egyfajta visszatáplálást jelentett a néphagyomány számára.

A célzott hagyománygyűjtés minden bizonnyal Vargha Balázs 1954-es felhívásával kezdődött, amelyet ő a költő halálának 150. évfordulójára készülve tett közzé a Magyar Irodalomtörténeti Társaságon keresztül. A gyűjtések eredményei, legalábbis részben a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárába kerültek.¹⁶ Vargha kezdeményezése a folklórgyűjtések XIX. század derekán jellemző metódusához nyúlt vissza, hiszen adatainak jelentős részét levelezés útján kapta meg. A beküldők többsége vidéki értelmiségi lehetett, akik számára a hagyományok fenntartása, őrzése privilegizált feladatnak, küldetésnek számíthatott. Ez is az oka annak, hogy a megjelent adatok többnyire egy-két mondatos közlések. Ezeket más társadalmi rétegekből és korszakokból származó egyéb folklorikus anyagokkal kiegészítve sikerült felrajzolni az úgynevezett Csokonai-hagyomány képét, amelyet a későbbi évtizedek során számos alkalommal újraközöltek. A Csokonai-kultusz társadalmilag elkülönülő rétegeinek egymás mellé montírozása is Vargha Balázsnak köszönhető, aki különböző korszakok és rétegek emlékezetének egy kötetbe rendezésével lényegében megalkotta a heterogén Csokonai-hagyományt.¹⁷

15 Lukács László fentebb már idézett munkái mellett lásd még MAGYAR Zoltán, *A magyar történeti mondák katalógusa II/b* (Budapest: Kairosz, 2019), 305–310. Úgy tűnik, a szerkesztő Lukács László munkájából indult ki, aki azonban nem katalógust készített, hanem tanulmányt írt, amelyben az egyes adatait bőséges magyarázattal látta el, illetve elhelyezte azokat szociokulturális környezetükben.

16 VARGHA Balázs, „A Csokonai pályázat tanulságaiból”, *A Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője* 55, 1–2. sz. (1955): 20–25. E gyűjtés anyagából először a következő jelent meg: ENYEDI József, „Csokonai, mint táltos”, *A Néprajzi Múzeum Adattári Értesítője* 55, 1–2. sz. (1955): 73–74.

17 VARGHA, *Csokonai-emlékek*.

A Vargha Balázs kezdeményezte gyűjtés hatására megjelenő népköltési adatok (közlések), illetve kisebb részben valóban népköltési szövegek alkotják máig a költő népköltési hagyományának legjavát. A gyűjtési felhívás hatására táltos-adatokat küldött be Enyedi József Hajdúhadházzal, ezek esetében nem tudjuk biztosan, hogy ő az adatközlő vagy a gyűjtő, esetleg mindkettő.¹⁸ Vélhetően Vargha felhívására reagálva gyűjtötte össze Szűcs Sándor karcagi muzeológus az adatokat, amelyek máig a legfontosabb hivatkozási alapot jelentik.¹⁹ Szűcstől eredhet az az elgondolás is, hogy a Csokonairól szóló néphagyományok elterjedésében nagy szerepe lehetett a debreceni, esetleg sárospataki kollégiumokból kikerülő lelkészeknek.²⁰ Kétségtelen, hogy az eddig összegyűjtött adatok döntő többsége az Alföld református településeiről származik.

Ezen a ponton nem szabad elsiklanunk afelett, hogy Szűcs Sándor adatgyűjtésével és folklóradatai értelmezésével kapcsolatban a közelmúltban komoly aggályok merültek fel. Pócs Éva véleménye szerint a muzeológus táltosokkal kapcsolatos szóbeli és díszítőművészeti adatait publikációiban erőteljesen manipulálta, ami kimeríti a hamisítás tényállását is.²¹ Abból persze, hogy valaki egy bizonyos adatcsoport esetében nem a szakmai etika szabályai szerint járt el, még nem következik automatikusan, hogy más esetekben is ilyet tett. A bizalomvesztésen azonban nehéz túllépni, ami hosszú távon is erős hatással lehet, különösen, hogy Csokonaival kapcsolatban is táltos-elbeszéléseket vagy azokra utaló közléseket publikált.

További adatokat közölt az 1970-es években Nagy Czirok László a Kiskunhalasról, valamint Rákos Sándor Kálmánházaról.²² Itt is meg kell állni egy szóra: Rákos Sándor rövid, saját gyerekkori emlékeire építő, napilapban megjelent tárcanovelláját vajon néprajzi adatközlésnek tekintsük-e?²³ Úgy vélem, hogy ez a kétségtelenül érdekes és olvasmányos újságcikk túlmutat a néprajzilag releváns adatközlésen, annak szépirodalmias külsőségei, illetve adatolatlansága miatt néprajzi adatként nem volna számításba vehető. Néhány adattal gazdagította

18 Enyedi 1955-ben egy nehezen hozzáférhető helyen közölt gyűjtését például húsz évvel később a jóval nagyobb elérésű *Honismeret* című ismeretterjesztő lap újraközölte. ENYEDI József, „Csokonai mint táltos”, *Honismeret* 1, 3–4. sz. (1973): 166–167.

19 Például a Csokonai-hagyomány rétegeit feltáró monográfus számára is. Lásd SZILÁGYI, *A költő mint társadalmi jelenség*, 401–404, 407–409.

20 Szűcs Sándor, „Népi legendák Csokonairól”, *Alföld* 16, 11. sz. (1965): 48–52.

21 Pócs Éva, „A honfoglaló magyarok világfája a kutatói illúziók fényében: Rekonstrukció, konstrukció, dekonstrukció”, in *Emberarcú tudomány: Áltudományok és összeesküvés-elméletek szorításában*, szerk. BÁRDOS Dániel és TUBOLY Ádám Tamás, 284–324 (Budapest: Typotex Kiadó, 2023), 289–292.

22 NAGY CZIROK László, „Csokonai- és Petőfi emlékek a Kiskunságban”, *Forrás* 5, 4–5. sz. (1973): 138–142; RÁKOS Sándor, „A mesebeli Csokonai”, *Népszabadság* 31, 194. sz. (1973): 13.

23 Ezt teszi Lukács László és nyomában Magyar Zoltán is.

tudásunkat Szilágyi Miklós is, aki főként saját családja és szűkebb környezetében ismert változatokat közölt, egyfajta visszaemlékezés keretében már a 2000-es években.²⁴

Mind az adatolás minősége, mind az adatgazdagság tekintetében üde színfoltot képvisel a palettán A. Molnár Ferenc munkája, aki *A két költő találkozása* címmel ismert anekdota különböző, például Csokonai és Bessenyei, valamint Csokonai és Berzsényi találkozásait leíró változatait gyűjtötte egybe. A variánsok egy része az Alföldről és a Partiumból, más része Somogy településeiről, Csökölyből, Csurgóról, Gigeről vagy Nikláról származnak, illetve e helységekhez kötődő adatközlők beszéltek el őket. A szövegváltozatok részben irodalmi forrásokból, részben pedig szóbeli gyűjtésből kerültek elő. Molnár végigköveti a történet útját a XIX. század végi sajtóadatoktól, Tóth Béla a századvégen megjelent kötetén át a XX. század végén még élő emlékezetig.²⁵ Informátorai részben Vargha gyűjtési felhívására beküldött pályázati anyagokból ismerhetők. A sor Móricz Zsigmond ismerősétől, az egykori debreceni Csokonai-iskolatárs, Milkovics Miklós leszármazottjától a nyugdíjas körzeti orvoson át az egykori iskolaigazgatóig és a nyugalmazott niklai cipésmesterig ível. Az összegyűlt adatok szinte kizárólag kistelepülésen élő, vagy onnan származó értelmiségiektől vagy iparos kispolgároktól származnak. A legtöbb elbeszélő beszámol arról, hogy ő vagy valamely felmenője egy református lelkésztől ismerte meg a történetet, és/vagy ő, illetve a környezetében élők rokonságban álltak a niklai birtokos Berzsényivel, esetleg Csokonaival.²⁶ Gyönyörűen kirajzolódik az a mintázat, amelyet Szűcs Sándor felvázolt, vagyis hogy a debreceni és esetleg sárospataki református kollégiumokban tanuló diákok hagyományozták tovább leszármazottaikra és környezetükre Csokonai anekdotakörének egyes darabjait.²⁷ Ehhez még hozzátehetjük, hogy az anekdota Berzsényi szűkebb pátriájában, „Dani uraság” egykori birtokának lakosai körében is terjedt. Minden bizonnyal a XIX.

24 SZILÁGYI Miklós, „Tiszafüredi emlékek a garabonciás Csokonairól és más történelmi alakkokról”, *Ethnica* 8, 3. sz. (2006): 97–98.

25 Ugyane folyamatot az irodalomtörténetész szempontjából vette végig SZILÁGYI Márton, „Irodalom és folklór összefonódása...”

26 A. MOLNÁR Ferenc, „Egy Csokonai-anekdota Biharban és Somogyban I–II”, *Somogyi Néplap* 28, 28. sz. (1974): 6; 34. sz. (1974): 6; A. MOLNÁR Ferenc, „Csokonai a különböző Kovácsikban I–III”, *Hajdú-Bihari Napló* 31, 98. sz. (1974): 12; 100. sz. (1974): 12; 109. sz. (1974): 12; A. MOLNÁR Ferenc, „Egy Csokonai-anekdota háttere és változatai”, *Ethnographia* 89 (1978): 109–118.

27 A mondanyilvántartás Molnár két napilapokban közölt cikkére nem hivatkozik. Az előbbiket szintetizáló *Ethnographia*-tanulmányból pedig – valamilyen különleges okból – csak az irodalmi előfordulásokat, valamint a Hegyközkovácsira vonatkozó adatokat veszi figyelembe, a többi gyűjtőpontot és szövegváltozatot azonban nem. MAGYAR, *A magyar történeti mondák katalógusa II/b*, 310.

századi középosztályi elbeszélő gyakorlat, a társasági életet jellemző anekdotázási hagyomány tartotta fenn, és örökítette tovább a XX. századra, amikor is értelmiségi családok dédelgetett emlékeként élt tovább. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy a történet már a XIX. század közepén megjelent a sajtóban is.²⁸

Gyűjtését Molnár mindvégig „néphagyománynak” nevezi, annak ellenére, hogy a szó szoros értelemben vett „népi” adatközlője alig volt. Mindez a korszak fogalmi bizonytalanságaiból fakadt. Egyfelől a XX. század már leszűkítette, s lényegében csak a parasztságra, a földművelésből élőkre redukálta a *nép* korábban jóval kiterjedtebb fogalmát. Másfelől minden szóbeliségben élő hagyományt népinek tekintett, a szóbeliséget a népivel azonosította. A magyar értelmiség ekkorra már megfedkezett a XIX. század gazdag és rétegzett, a középosztályt is érintő szóbeliségéről. Ennek és a korszak marxista társadalomszemléletének is tulajdonítható, hogy a szóbeliség és a nép szorosan összefonódtak, s egymást tautologikusan magyarázó, komplementer fogalmakká váltak. Fontos adalék továbbá, hogy az anekdotának több változata jelent meg a XX. század folyamán különböző lapokban, amelyek egyszerre lehettek szóbeli változatok lenyomatai és további elbeszélések ihletői.²⁹

Érdeemes közebről és alaposabban is megvizsgálni a rendelkezésre álló folkloradatokat. A magyar történeti mondák egy frissen megjelent nyilvántartása Csokonai kapcsán mindössze 42 mondainak nevezett adatot közöl, a fentebb felsorolt forrásokat néhány más szórványos közléssel kiegészítve, amelyeket 20 különböző mondatípusként klasszifikál.³⁰ E 42 adat a korábbi bekezdésekben felidézett, igen heterogén források szétszalazásával keletkezett, ahol lényegében minden egyes motívum önálló mondatípusként értelmeződött. A szerző ugyanakkor például A. Molnár Ferenc adatainak egy részét nem vette számításba. A rendelkezésre álló adataink száma tehát valójában meghaladja az 50-et.

A katalógizálás alapjául szolgáló elbeszélések jelentős része valójában tehát nem monda, hanem egy vagy két motívumot tartalmazó mondai töredék, a folklorisztika szaknyelvén, az elbeszélés megformáltságát tekintve pedig javarészt úgynevezett *közlések* (dite).³¹ Továbbá nem történeti mondák, hanem zömmel

28 A *Kalauz* című rövid életű, paraszti olvasókat megcélzó lapban, FEKETE János, „A falu költője: Népies beszély”, *Kalauz, Hetilap a nép jólétére* 1, 17. sz. (1857): 265–266; 18. sz. (1857): 282–285; az adatot először Szilágyi Ferenc közölte. A *Kalauz* Csokonairól szóló írásait részletesen szemlézi SZILÁGYI, „Irodalom és folklór összefonódása...”, 25–27.

29 INCZE Magda, „Kikötő lesz Bakonszegen”, *Szabad Ifjúság* 7, 112. sz. (1956): 2; [N. N.], „Csokonai meg a sok Kovácsi”, *Turista Magazin* 20, 1. sz. (1974): 29.

30 MAGYAR, *A magyar történeti mondák katalógusa II/b*.

31 Carl Wilhelm VON SYDOW, „Kategorien der Prosa-Volksdichtung”, in Carl Wilhelm VON SYDOW, *Selected Papers on Folklore*, 60–85 (New York: Arno Press, 1977, 1948').

hiedelemtörténetek töredékei, illetve anekdoták, a szó szoros értelmében vett történetimonda-típus egy sincs köztük.³² A Csokonaival kapcsolatban elmesélt történetek jelentős része továbbá úgynevezett kontamináció, tehát olyan szüzsé, amelyet más szereplőkkel is megtalálunk a magyar paraszti szájhagyományban és/vagy a nemzetközi porondon. Olyan történet, amelyet kifejezetten Csokonaira applikáltak volna, e viszonylag csekély számú elbeszélés között egyáltalán nem található.

A mondanyilvántartás által bemutatott elbeszélések, amint az a statisztikából is látható, igen kis variabilitást mutatnak, típusonként nagyjából két-három változatot jelentenek. A statisztika mögötti valóság persze más, hiszen vannak olyan típusok is, amelyek akár fél tucat variánssal is szerepelnek.

Az elbeszélések az alábbi tematikus csoportokra oszthatók:

- 1) A vándorpoéta Csokonainak a *táltos*, illetve *garabonciás* hiedelemkörrel való kontaminációi
- 2) A *Hatvani István* professzorról szóló, közköltészeti-diákirodalmi eredetű hiedelemtörténetekkel való kontaminációk
- 3) Túlvilágjárása
- 4) Csokonai jövődölései
- 5) A két költő – Csokonai és Berzsenyi Dániel/Bessenyei György – találkozását elbeszélő anekdota
- 6) Egyéb, invariáns adatok

Az adatok többsége a XX. század közepét követően került rögzítésre, mindössze egyet találunk közöttük, amely ennél régebbi, ez pedig a Szendrey Zsigmond által Nagyszalontán végzett hiedelemgyűjtés eredménye 1914-ből. A 2., 3. és 4. tematikus csoport adatai kivétel nélkül a kéziratos vagy a nyomtatott írásbeliséggel mutatnak szoros kapcsolatot, illetve néhány ponyvai adat is bekerült a nyilvántartásba. Az 5. csoportról fentebb már volt szó, itt a XX. század közepét megelőzően keletkezett adatok is bőven akadnak, igaz, többségük irodalmi vagy az írásbeliséghez kötődőnek mondható. Ezeket, de még a Vargha-pályázatra beérkezetteknek is csak egy részét vette fel a mondanyilvántartás.

32 Érdemes itt megjegyezni, hogy mindeközben a Pócs Éva vezette Kelet-Nyugat Vallászetnológiai Kutatócsoport által folyamatosan készülő és frissülő hiedelemmonda-archívum nem tartalmazza Csokonai nevét. (Utolsó ellenőrzéskor, 2023. december 12-én az adatbázis 88 246 szöveget tartalmazott. A tervek szerint elkészültekor kicsit kevesebb, mint ennek a duplájával, nagyjából másfélszáz ezer körüli szövegadattal rendelkezik majd.) Elképzelhető, hogy az ide vonatkozó adatokat egyelőre nem töltötték fel a rendszerbe, de az sem zárható ki, hogy nem is szándékoznak felvenni ilyeneket, vagyis Csokonait mint önálló hiedelemként a katalógus készítői nem vették számításba: <https://hiedelemszovegek.boszorkanykorok.hu/>.

Nem világos, milyen megfontolás alapján kötnek olykor a populáris írásbeliséghez kapcsolható adatokat a szóbeli paraszti hagyományokhoz.³³ A ponyvák tartalmának népköltészetként való azonosítását semmi nem indokolja. Tény, hogy a legtöbb, ponyvának nevezett, pontosabb szakkifejezéssel *populáris nyomtatvány*ként azonosítható, vagyis olcsó kiadványt a köznépnak, a kispénzű vásárlóknak szánták. Ugyanakkor az mára többszörösen bizonytságot nyert, hogy az igénytelen papírra nyomtatott, egyszerű, többnyire innen-onnan összeollózott, vagy legalábbis kompilált szöveg- és képanyagot tartalmazó, korrektúra nélkül megjelent kiadványok néhány ismert esetet leszámítva nem a mindenkori népi kultúrát, néphagyományt vagy szóbeliséget tükrözték. A populáris olvasmányok tartalmát többnyire maguk a nyomdászok hozták létre, később esetleg egy-egy alkalmazottjuk állította össze, de mindez bizonytalan, mivel a legtöbb kiadvány névtelenül, szerzői entitás feltüntetése nélkül látott napvilágot. Ennek ellenére, a tartalomtól következtethetően legtöbbször más írásos forrásokból, kéziratos és főként nyomtatott anyagokból táplálkoztak, elsősorban a mindenkori középosztály műveltségéből, illetve a kiadó egyéb kiadványaiból, amelyeket magasabb társadalmi állású és műveltségi szintű olvasóknak szántak. Való igaz, hogy az eladhatóság érdekében a nyomdászok figyelhették kuncaftjaik visszajelzéseit, ügyelhetek arra, hogy mi tetszik a vevőknek és mi nem. Ez azonban nem jelentette azt, hogy közvélemény-kutatást folytattak volna, azt meg különösen nem, hogy megfigyelték volna a nép kulturális tevékenységét, például mesemondását, éneklését stb. Előfordulhat olyan eset, hogy egy-egy városi dalt vagy közköltési alkotást a nyomdász hallás után jegyzett le, de ezeket egyrészt nem tudjuk bizonyítani, másrészt pedig nem is lehetett tipikus. A mindenkori populáris olvasmányok olykor hatással lehettek a szóbeli kultúrára, még akár a társadalom alsó rétegének szájhagyományára is, de tartalmukból nem tudunk közvetlenül a népi kultúra mibenlétére következtetni.³⁴

Csokonai megjelenése a populáris olvasmányok lapjain a szerző középosztályi ismertségére, esetleg népszerűségére utalhat, de például a Csokonai-jövendöléseknek nem sok közük lehet a költő biológiai életéhez, de művészi aktivitásához, a népi kultúrában játszott vélt vagy valós szerepéhez sem. Valaki valamikor az ő nevéhez kapcsolta ezeket a több évtizede vagy évszázada megjelenő jóslásokat, arra gondolván, hogy a jól csengő név majd eladhatóbbá teszi a portékát. A populáris olvasmányoknak ugyanis egyik sajátosságuk, hogy különböző kor-

33 Ugyanakkor, a ponyvai előfordulásokat csak részben sorolja fel a katalógus. Az Országos Széchényi Könyvtár vonatkozó anyagát egészében lásd VARGHA Balázs, „Csokonai Vitéz Mihály csalhatatlan jövendölései: Apokrif Csokonai jóslatok kéziratban és ponyván”, *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (1960): 289–295.

34 MIKOS ÉVA és Csörsz Rumen István, „Közelítések a magyarországi ponyvairodalom történetéhez (18–19. század)”, *Ethnographia* 134 (2023): 507–532.

szakok hordalékát viszik magukkal, korábbi időszakok világképét, stílusát, eszményeit csatornázzák be, és örökítik tovább.³⁵ A populáris olvasmányok, ponyvafüzetek és kalendáriumok ismeretei a XIX. század végétől folklorizálódhattak, illetve felszívódhattak a paraszti társadalom hasonló ismeretei közé.³⁶

Talán azzal sem állítunk túlzót, ha a Csokonai-jövedőléseket tartalmazó olcsó nyomtatványokat a költő nevének *branddé válásaként* értékeljük. Ebben a tekintetben is megelőzte vagy megelőlegezte Petőfit, aki egy friss kutatás megállapítása szerint szintén brand lett a XIX. század végének populáris nyomtatványain.³⁷

E helyütt nincs tér megvitatni a történeti és más mondatakatalógusok általános problémáit.³⁸ Mint fentebb szó volt róla, az újkori írásbeliségből származó adatok esetében többnyire nem tudható az elbeszélő kiléte, s a rögzített elbeszélés társadalmi háttere sem feltétlenül ismert. Az azonban a legtöbb esetben feltételezhető, hogy a lejegyző saját társadalmi rétegének tudását rögzítette. Az írástudás ugyanis még a középső társadalmi rétegben sem feltétlenül általános a XVIII–XIX. század fordulóján. Továbbá szórványos adataink vannak még a XIX. század első feléből is arra vonatkozóan, hogy valaki a nála alacsonyabb rendűek szóbeliségét önmagáért rögzítette volna. Szintén tény, hogy a ma vagy a XX. század folyamán mondataként vagy mondai motívumként azonosított narratív elemek egykor, még akár a XIX. században is a társadalom széles, vagy a mainál szélesebb rétegében voltak ismert, s akár még elhitt vagy elfogadott tudástartalmak. Ez az idők során változhatott, az egyes társadalmi rétegek és csoportok mintegy kivonultak azok használatából.³⁹

35 Robert MANDROU, „Magas kultúra és népi műveltség a XVII–XVIII. századi Franciaországban: A ponyvairódalom”, *Századok* 104 (1970): 118–125, 121–122.

36 Szűcs Sándor rövid írásának jegyzetében utal arra, hogy birtokában van egy olyan kézirat, amely Csokonai jövedőléseket tartalmaz, még a szerzőt is említi, a kézirat egy bizonyos Kemecsi Jánostól 1850-ből származna. Érdemes lenne utána nézni, hogy a kézirat megtalálható-e Szűcs Sándornak a karcagi múzeumban őrzött hagyatékában. Az azonban mindenestre nyugtalanító kérdésként merül fel, hogy ha létezett ez a kézirat, miért nem közölte legalább részben tanulmányának mellékleteként. A Csokonai-jóslatok folklorizálására saját gyűjtéseiből hoz további két példát SZIGETI Jenő, „Csokonai jövedőlései”, in *Mindenes Gyűjtemény I.: Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, *Artes Populares* 21, 343–353 (Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005) 343–344.

37 CHIKÁNY Judit, „Közelitések a populáris olvasmányok Petőfi-képeihez”, in *Petőfi: Költészet, kultusz, emlékezet*, *Loci memoriae Hungaricae* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2024), megjelenés alatt.

38 E kérdésről egy 2023 áprilisában a Humán Tudományok Kutatóházában megtartott, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, valamint a Kelet-Nyugat Vallásantológiai Kutatócsoport által rendezett konferencia értekezett kimerítően. Az ott elhangzott hozzászólások és viták anyagát a szervezők, Landgraf Ildikó, Tóth G. Péter és Pócs Éva kötetben is meg kívánják jelentetni, amelynek szerkesztése jelen kézirat leadása idején zajlik.

39 MIKOS, „A Kígyó a testben...”, 217–237.

A legnagyobb jelentősége az 1) pontban rögzített öt táltos- és négy garabonciás-narratívumnak lenne Csokonai néphagyományának szempontjából, mivel ezek, ha nem is történeti hűsítő kapcsolódó történeti mondák, mindenesetre megszemélyesített, egyedi eseteket leíró hiedelemtörténetekként volnának értelmezhetők, amelyek illeszkednek a néphit kialakult sémái közé. A Csokonai-hagyományokra vonatkozó gyűjtések azonban szokatlanra sikerültek. Az ekkor, illetve a következő két évtizedben publikált adatközlések legtöbbször nélkülözi ugyanis a magyar néprajztudományban a XIX–XX. század fordulója óta megszokott adatolási rendet, többnyire hiányosan közlik a gyűjtés helyét, idejét, az adatközlő személyét, korát. Még nagyobb gond, hogy a legtöbb esetben nem a szóbeli előadások rögzítéséről van szó, tehát eredeti nyelvjárásban, megfogalmazásban közzétett elbeszélésekről, hanem többnyire a gyűjtő által másodkézből továbbított folklóradatokról, s e formát már a XIX. század végén meghaladta a kutatási gyakorlat.⁴⁰

Nagy kérdés ezzel kapcsolatban, hogy a táltos, illetve garabonciás Csokonai folklór adatai kapcsán beszélhetünk-e kiforrott, kiterjedt elbeszélői gyakorlatról, vagy csupán néhány szórványos és esetleg forszírozott előfordulásról. Az összegyűlt folklór adatok mennyisége és minősége mindenesetre nem erősíti meg az előbbi feltételezést.

Az 1., 2. és 4. tematikus csoport adatai többségében egy bizonyos régióból, az Alföld keleti peremvidékéről, az egykori Szabolcs, Hajdú, Bihar, Békés megyékből származnak. Néprajzi tájakra lefordítva a Nyírségből, a Hajdúságból, a Nagykunságból.

Egy helység lóg ki bizonyos értelemben, ez pedig Kesznyéten, ahonnan több elbeszélés is előkerült a 4. és 5. tematikus csoportból.⁴¹ A mondanyilvántartás szerkesztője a jelentős adatokat hozó Kesznyéten települést az általa Felföldnek nevezett régióhoz tartozónak tekinti, mivel a 4 + 1 nagytájhoz való besorolást a XX. századi megyerendszer alapján végzi el, s e szerint Kesznyéten Borsod-Abaúj-Zemplén megyében található. Való igaz, Borsod-Abaúj-Zemplén jelentős része az Északi-középhegységben fekszik, ami néprajzilag leginkább az egykori Észak-Magyarországhoz sorolható. A néprajzi nagytájak, de még a kisebb régiók

40 A folklorisztika változó adat-, illetve szövegrögzítési gyakorlatáról, a szóbeliség írásban való rögzítésének filológiai problémáiról szélesebb perspektívában lásd GULYÁS Judit, „A szóbeliség értéke, értelmezése és a magyar folklorisztika önmeghatározásai”, in *Identitások és médiák 2: Médiák és váltások*, szerk. NEUMER Katalin, 11–29 (Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Filozófiai Intézet, 2015); DOMOKOS Mariann, „A folklórgyűjtővel és a folklórszövegekkel szembeni elvárások a 19. században, in Uo., 30–42.

41 GALUSKA Imre, *Kesznyéteni népi elbeszélések*, Folklór és etnográfia (Debrecen: KLTE, 1992), 43–46.

elkülönítése is nehéz feladat ugyanakkor, mivel az elhatárolás számtalan szempont alapján történhet, egy-egy néprajzi jelenség elterjedési területe pedig nem fedi teljesen egy másik néprajzi jelenség elterjedésének területét.⁴² A nagytájak mellett a kisebb tájegységek és régiók elkülönítésekor is számolni kell olyan átmeneti sávokkal, amelyek ide is és oda is, akár két, de esetleg még három különböző tájegységhez, kistájhoz is sorolhatók, vagy ezek sajátosságait is magukon viselhetik. Továbbá az egykori Borsod és Zemplén megyék déli részén folyik át a Tisza, s mindkét partja viszonylag széles sávban teljesen sík vidék, emellett pedig egyes mellékfolyói, például a Hernád és a Sajó partja a torkolat közelében még viszonylag alacsony fekvésű; ez az úgynevezett Borsodi-mezőség. Így a mesterségesen alakított – és többször átszabott – megye több kistája szintén az Alföld kisebb-nagyobb nyúlványaként, leágazásaként értelmezhető, földrajzi értelemben mindenképp, de a fekvésükből adódóan néprajzi tekintetben is, így a Kesznyéten helységet magába foglaló Sajó–Hernád-sík is.⁴³ Ilyen értelemben tehát az adatok egyetlen elbeszéléstípust leszámítva az Alföldről származnak.

Jelen írás központi kérdése, hogy ez alapján a negyvenkét, jelentős részben írásbeli forrásokra visszavezethető, továbbá heterogén társadalmi összetételű elbeszélőktől gyűjtött adat alapján beszélhetünk-e Csokonai népi hagyományáról, népi Csokonai-kultuszról, akár Csokonai-mondakörről egyáltalán, vagy csupán szórványos előfordulásokról. A másik kérdése, hogy igaz lehet-e az a szakirodalomban elterjedt nézet, amely arra utal, Csokonai népi kultuszának kialakulásában elsősorban a falusi református lelkészek közvetítő munkája játszott szerepet, akik a debreceni, esetleg sárospataki kollégiumokban tanulták el az ott közkézen és közszájon forgó elbeszéléseket, s szállították azokat későbbi állomáshelyeikre, az alföldi falvakba és mezővárosokba.⁴⁴ Ez a feltevés arra az elképzelésre alapoz, hogy a falusi nép még a legutóbb időkig is leginkább szájhagyományban élt, ezért a többi kulturális réteg ismeretei csak személyes közvetítés révén juthattak el hozzá. Minden kétséget kizáróan a terjedésnek ez az egyik, s talán a legfontosabbnak mondható módja. Emellett azonban feltételezhetően volt egy másik forrása is, a lelkész és a templom, illetve parókia mellett az iskola is az átadás-átvétel segítője lehetett. Az iskolában a tanulók elsajátították a betűvetést, s emellett fontos írott dokumentumokhoz is hozzájutottak, mindenek-

42 BORSOS Balázs, *A magyar népi kultúra regionális struktúrája: A Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében* (Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet, 2011).

43 Ezúton szeretném megköszönni a tájegység kiváló ismerőjének, Ispán Ágota Lídiának, valamint a néprajzi kartográfia szaktekintélyének, Borsos Balázsnak a kérdésben való eligazodásban nyújtott segítséget! Kesznyéten átmeneti helyzetét, tájegységek metszéspontjában való létezését ennél részletesebben lásd KECSEŐ Imre, *Kesznyéten könyve* (Kesznyéten: Faluszépitő és Faluvédő Egyesület, 1998).

44 Pl. SZŰCS, „Népi legendák Csokonairól”, 48.

előtt tankönyvekhez, de akár más nyomtatványokhoz is. Az írásbeliség egyéb formái pedig a közvetlen, magános olvasás mellett közvetítés, például felolvasás vagy tovább mesélés révén is hathattak a paraszti közösségek tudására már akár a XIX. század végén is.⁴⁵

Ugyanez érvényes a XIX. század végétől egyre nagyobb volumenű és jelentőségű, tömegesedő sajtóra is, amely mind tartalmában, mind nyelvében egyre inkább közelíteni igyekezett a legszélesebb társadalmi rétegekhez is. Az, hogy a sajtótermékek egy része nyelvezetében, tartalmában legalább részben fogyaszthatóvá válik a társadalom szinte valamennyi tagja számára, nem jelenti azt, hogy ők automatikusan rendszeres újságolvasóvá váltak volna. Még az olvasni tudás teljes társadalmi spektrumon való elterjedése is várat magára a XIX. század végén, amikor az Eötvös-féle iskolareform igyekezett száz év után új vágányra állítani a közoktatást. Az írásbelivé válás hosszú folyamata során sokféle átmeneti forma és megoldás is kialakult, egy-egy közösségben úgy is fel tudtak szívódni az írásbeliség hatásai, ha csupán annak egy-két tagja tudott olvasni. A közösségi felolvasások, illetve a magános olvasással megszerzett ismeretek közösségi elbeszélése, az írásbeliség szóbeliesítése még a XXI. század elején is rendszeres gyakorlat volt a magyar nyelvterület olyan elzárt vidékein, ahol a paraszti életforma, gondolkodás és műveltség legtöbb eleme hosszú távon fennmaradt. A más csatornákon megszerzett ismereteknek a szóbeliségbe kapcsolása újrameselés révén nem csupán az írásbeliségből szerzett tudásra volt érvényes, hanem a rádió vagy a televízió bizonyos műsoraira is.⁴⁶

Volt-e valaha Csokonai táltos vagy garabonciás?

A költővel kapcsolatban leggyakrabba a táltos és garabonciás kontaminációkat emlegeti a szakirodalom. Ehhez képest meglepő, hogy a mondanyilvántartásban a két kategória mindössze kilenc adattal reprezentált. A kilenc adat közül csak négy vonatkozik arra, hogy Csokonai garabonciás volt.

45 Széles horizontú áttekintést ad az egyes társadalmi rétegek alfabetizációjának hosszú folyamatáról, a néprajzos szempontjait is figyelembe véve az alábbi monográfia: Alfred MESSERLI, *Lesen und Schreiben 1700 bis 1900: Untersuchung zur Durchsetzung der Literalität in der Schweiz* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2002). Az írásbeliség folklorizálódásának mikéntjéről és jelentőségéről: Rudolf SCHENDA, *Von Mund zu Ohr: Bausteine zu einer Kulturgeschichte volkstümlichen Erzählens in Europa* (Göttingen: Vanderhoeck & Ruprecht, 1993).

46 A ponyvák és más olcsó nyomtatványok, valamint a tévéműsorok rendszeres újrameselésének magam is többször voltam tanúja a 2000-es évek elején Gyimesközéplekon. Erről lásd MIKOS ÉVA, „Szent Genovéva – Genoéva – Éva: Egy ponyvatörténet folklorizálódása Gyimesközéplekon”, in *Folklór és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, *Folklór a magyar művelődéstörténetben* 1, 304–314 (Budapest: Akadémiai Kiadó 2005).

Azt is érdemes újból tudatosítani, hogy a Csokonait a táltossal vagy garabonciással azonosító mesélőktől többnyire csak *közlések* – von Sydow szóhasználatát követve *díte* – gyűltekk össze, kifejtett, kerek elbeszélések alig. Ennek azért is van jelentősége, mert a Csokonai kapcsán közölt, népinek tekintett szóbeli eredetű elbeszélésekből nem rajzolódik ki az a narratív struktúra, amely az egyéb táltos, illetve garabonciás elbeszélések alapján megismerhető.

A paraszti szájhagyomány táltosának sajátosságait az alábbiakban foglalhatjuk össze. Különleges jelekkel, legtöbbször foggal születik, hétévesen elviszik otthonról, elragadják, valamiféle beavatáson esik át. Előfordul, hogy nagyon korán kezd el beszélni, már a bölcsőben kenyeret kér. Csak egy-kétféle ételt, például aludtejet és/vagy tojás eszik. Külseje szokatlan, többnyire rongyos ruhában jár. A táltos olykor több napra elalszik, ilyenkor a másvilágon jár, visszatérve megjósolja a jövőt, az időjárást, a termést stb. Képes eltéríteni a felhőket, megjósolni az esőt, imádkozik a jó időért. Meg tudja fejni a kútágast, megtalálja az elrejtett kincset.⁴⁷

A garabonciás és a táltos hiedelem-elbeszélések között sok átfedés van, a később keletkezett garabonciás számos attribútumát a kikapóban lévő táltos-hiedelmektől vette át.⁴⁸ Ő is foggal születik, őt is elragadják hétéves korában. Szintén képes esőt varázsolni, illetve a viharral megküzdeni, vagy azzal büntetni. Rongyos ruhája mellett sajátos attribútuma a könyv, a garabonciás megnevezése gyakran a „garabonciás diák” állandósult szókapcsolattal történik. Másik sajátossága a táltossal szemben, hogy vándorol, ahová betér, tejet kér. Ha nem adnak neki, oda vihart küld. Felkantározott sárkányon lovagol, így tud megküzdeni a viharral.⁴⁹

Költőnk egyes műveinek, így a *Karnyóné* című vígjátékának, vagy a *Dorottyá, vagyis a dámák diadalma a fárságon* című eposzparódiájának szövegében megjelennek a táltos (*tátos* alakban), illetve garabonciás (*garabonczás* alakban) kifejezések.⁵⁰ Ezt hajlamos lehet az utókor a népi kultúra ismeretére utaló jelként

47 BIHARI Anna, *Magyar hiedelemmonda katalógus*, Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 6 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportja, 1980), 102–105; DÖMÖTÖR Tekla, *A magyar nép hiedelemvilága* (Budapest: Corvina Kiadó, 1982), 114–118.

48 DÖMÖTÖR, *A magyar nép hiedelemvilága*, 114; PÓCS Éva, „Sárkányos» idővarázslók Magyarországon és a Balkán-félszigeten”, in *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*, szerk. KLANICZAY Gábor és PÓCS Éva, Vallástudományi tanulmányok Közép-Kelet-Európából 1, 363–410 (Budapest: Balassi Kiadó, 2014).

49 BIHARI, *Magyar hiedelemmonda katalógus*, 106–111; DÖMÖTÖR, *A magyar nép hiedelemvilága*, 106–111.

50 „Ott üsse a' Guta, mostmár tyuk pásztoromnak sem venném be ha ha ha még előre nevetem, majd perel magába a' vén *tátos*, de kukkanni sem mér a' 25 ezer forintos Lipittlotty Ur előtt.” – CSOKONAI VITÉZ Mihály, Özvegy Karnyóné's két szeleburdiak: Vígjáték 3 felvonásbann. Kritikai kiadás: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Színművek 2: 1795–1799*, szerk. PUKÁNSZKYNÉ

értelmezni.⁵¹ Kérdés: attól, hogy valaki használja a táltos vagy garabonciás szó valamelyik alakváltozatát a XVIII. század végén, adódik-e automatikusan, hogy az illető ismerte a népi hiedelemalakokat? Az előbbi megközelítés abból a felfogásból táplálkozik, hogy bizonyos jelenségek, amelyek a XX. századi megfigyelések szerint a 'népi' kultúra, vagyis lényegében a paraszti szájhagyomány jelenségei voltak, azok kellett legyenek korábban is. Holott a paraszti szájhagyomány, illetve a szóbeliség változása ma már bizonyított, s külön elbírálást igényel, hogy egy hiedelemalak vagy történeti mondai hős mikor, melyik évtizedben vagy évszázadban vált hiedelemalakká vagy mondai hőssé.

A táltos képzetköre, illetve általában a hiedelmek kétszáz-kétszázötven évvel ezelőtt még valószínűleg jóval szélesebb társadalmi spektrumon lehettek ismeretek, mint a XX. században. Elképzelhető, hogy a parasztság mellett még ismerhette a közrendűek számos más csoportja, mindenekelőtt a mezővárosi parasztpolgárság, a vidéki értelmiség, de akár a nemesség alsó és középső rétege is. Ezt a tudást a magasabb, műveltebb rétegek a XIX. század folyamán az erőteljes polgárosodásnak köszönhetően részben vagy egészében levethették. Ugyanakkor a társadalom középső tartományához tartozók korábban és később sem voltak hermetikusan elzárva a közelükben élő szegényebektől, például cselédek révén is érintkeztek az alacsonyabb társadalmi rétegek tudásával.

Egy napjainkban megjelenés alatt álló kétkötetes szöveggyűjtemény arról tanúskodik, hogy a *táltos/tátos* kifejezés a kora újkortól közismert és viszonylag elterjedt volt a magyar írásbeliségben, amely ekkor a műveltségi elit tudását jelenítette meg. Gyakran feltűnt különböző bírósági eljárások jegyzőkönyveiben is, ahol a társadalmi elit és a köznép szóhasználata egyaránt megjelenhetett.⁵² A táltos/tátos szóalakok által lefedett jelentéstartomány a rendelkezésre álló kéziratok és nyomtatott források szerint az újkor századaiban lényegesen

KÁDÁR Jolán és JULOW Viktor, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 173–206, 186. „Így tántzol a' *tátos* banyák' pasztijába' / Varásló pemetjén a' vasorrú-bába.” – CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Dorottya, vagyis a' dámák' didalma a' Párságon*; kritikai kiadás: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények 4: 1797–1799*, szerk. SZILÁGYI Ferenc és SZUROMI Lajos, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994), 157; „Vagy a' Szen[t]gellér[t]nek bors-termő Szirtjáról / Zablás Sárkánnyán a' garabontzás Deák;”, Uo., 154. Kiemelések tőlem: M. É. Utóbbi közli: KATONA Lajos, „Néprajzi adalékok Csokonai munkáiban”, *Ethnographia* 10 (1899): 163–165, 163.

51 Pl. GULYÁS József, „Népi és folklorisztikus elemek Csokonai műveiben”, *Ethnographia* 34–35 (1923–1924): 151–156.

52 A XVII–XVIII. századi táltosperek részletes elemzését lásd Pócs Éva, „Samanizmus vagy boszorkányság?: Táltosok a boszorkánybíróságok előtt”, in *Orvosisteneiktől a hortikulturális utópiáig: Tanulmányok a Kárpát-medence vonzáskörzetéből*, szerk. HESZ Ágnes és Pócs Éva, *Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Európából* 2, 241–317 (Budapest: Balassi Kiadó 2016).

szélesebb és összetettebb volt, mint amit a XX. században, annak is zömmel a második felében rögzített paraszti szóbeli táltoselbeszélések megjelenítenek. A források táltosai helyenként a néphit XX. században megismert táltosaihoz hasonló figurát adják ki. Másutt azonban sokkal általánosabb a táltos/tátos szó jelentése: a pozitív és/vagy negatív mágiát gyakorló specialisták saját magukra alkalmazott, vagy környezetük által reájuk aggatott elnevezése. Ehhez szorosan kapcsolódóan, de attól valamelyest függetlenül létező csoport volt ebben a korszakban az emberek szándékos megtévesztéséből, hiszékenységük kihasználásából hasznot húzó csalók, szemfényvesztők sora, akiket szintén nevezhettek táltosnak. Akárcsak a bűvészeket, mutatványosokat, a korszak szórakoztatóiparának vándorló munkásait, akiket környezetük a mágikus praxist folytatókhoz hasonlóan a túlvilági erőkkel, ördöggel cimboráló személyeknek is hihetett. Mindezen sokszínű jelentésréteg metaforikus használatával is számolni kell az irodalmi vagy értekező szövegekben.⁵³

A Csokonai körül kialakuló populáris folklorikus narratívum-hálózat jóval gazdagabb, mint amit a paraszti szájhagyományból gyűjtött anyag tükröz, vagyis magában foglalja az előző bekezdésben tárgyalt spektrum valamennyi összetevőjét. Az irodalmi kultusznak tekinthető összetett elbeszélés-hálózat, amely a mindenkori irodalmi elitben alakult ki és variálódott, sok tekintetben folklórszerűen létezett. Azt kell feltételeznünk, hogy a költő és a két hiedelemalak közti kapcsolat az irodalmi elitben is megfogalmazódott. Csokonai táltosként, illetve garabonciásként való azonosításának elit szövegekbeli megjelenései is az irodalmi kultusképződés részének tekinthetők, amelyben a népi táltoshiedelmek motívumai a korabeli műveltségi elit és a középosztály táltosképzeteivel keveredve vannak jelen.

Csokonainak a táltos figurájával való azonosításához kiinduló pontot jelenthetett a mindenkori értelmiség számára Domby Mártonnak a költőről írott életrajza.⁵⁴ A szerző nem használja ugyan a táltos kifejezést, de az általa bemutatott Csokonai-figura nagyban hasonlít a táltosról kialakul korabeli képzetekre. A szerző nagy hangsúlyt fektet alanya különleges, már-már földöntúli képességei illusztrálására. A költő ezek szerint nem csupán alkotói tehetségével vált ki a tömegeből, hanem egyéb különleges képességeivel és különbségeivel is. Egyfelől nagyon excentrikus személyiség volt, szeretett szórakoztatni, a társaság közép-pontjában lenni, a mulattató, afféle gaukler hírében állt. Domby a műveltebb rétegek táltosképe felé kikacsint akkor is, amikor Csokonai bűvészükkjeiről

53 TÓTH G. Péter, szerk., *A táltos nyelvi univerzuma: Szöveggyűjtemény az 1211–1854 közötti források alapján I–II*, A magyar folklór szövegvilága 3 (Budapest: Balassi Kiadó, megjelenés alatt).

54 DOMBY Márton, *Csokonay V. Mihály élete, s némely még eddig ki nem adott munkái* (Pest: Trattner János Tamás betűivel, 1817); modern kiadása: DOMBY Márton, *Csokonai élete és kortársak emlékezései Csokonairól*, kiad. VARGHA Balázs (Budapest: Magvető Kiadó, 1955).

mesél: „ő úgy értett valaminek fainul való elcseneséséhez, hogy azt maga Merkur se könnyen követhette volna”.⁵⁵

Másfelől azonban Dobby feljegyzése szerint költőnk szeretett elvonulni, mind térben, mind időben elkülönülni. Szüksége volt tehát a magányra, amit egyrészt a már anekdotikussá vált szekrénybe bújásával, másrészt éjszakai életmódjával tudott biztosítani magának.⁵⁶ Ez a fajta elkülönülés – elragadtatás – a paraszti hagyományból gyűjtött táltoselbeszélésekben is megjelenő, gyakran visszatérő motívum. Ugyancsak rímel a népi táltos-elbeszélésekre Dobby könyvében a költő kora gyermekkorában megnyilatkozó különleges képességeire vonatkozó közlések sora. Ezek szerint Csokonai rendkívül jó szellemi képességeinek már egészen kicsi korában tanújelét adta, hamar elsajátította az olvasás képességét, rengeteg tudást szívott így magába, korán kibontakozott költészete és a tudományok iránti érdeklődése is.⁵⁷ Ez a Dobby egész írásán végig vonuló motívum a romantikus zsenikultusz hatását is mutathatja. Másfelől azonban Dobby az apokrif Krisztus-életrajzokhoz visz közel elbeszélését, amikor a gyermek Csokonai már-már földöntúli képességeit kitaróan részletezi, például az úgynevezett Apokrif Tamás-evangéliumhoz, amely a gyermek Jézus csodatételeit beszéli el.⁵⁸ Hasonló mintázatot mutatnak a magyar nyelven táltosnak nevezett hiedelemleányok történetei is: a táltos valamilyen különleges jegggyel születik, olyan testi jegyekkel, mint például a fog vagy a hat ujj. Fiatalon is különleges, kilóg környezetéből viselkedésével, tevékenységével, például zárkózottabb, morózusabb kortársainál, magányos, elvonultan érzi jól magát, rongyos ruhájával külsőleg is igyekszik kivonni magát a társadalomból.

A Csokonai-kultusz különlegessége tehát, hogy nem csupán a kereszténység szent iratai, illetve az azokban rögzült elbeszélések lehettek hatással kialakulására, hanem az úgynevezett profán vallásosság, a magyar néphit táltoselbeszélései és az ezekkel több-kevesebb kapcsolatot tartó elit táltos- és garabonciás-képzetek is.

A táltos és garabonciás figurái a modern kori néphitben, mint láttuk, egymásba játszanak. A korabeli középosztály és műveltségi elit által létrehozott garabonciás-képzet azonban lényegesen eltér az ugyanott jellemző táltosfigurától. A garabonciás a műveltebb rétegek írott szövegeiben egyfajta társadalmon kívüli személy, s ez a kívülálló mivolta vándor életmódjában is megmutatkozik. Különc, magányos hős, akit különleges tudással vértezett fel a sors, s nagy tettekre hivatott. Emellett mulatozni, inni, szórakoztatni szerető alak. Az egyes emlí-

55 DOMBY, *Csokonai élete...*, 20.

56 Uo., 19–20, 40–43.

57 Uo., 12–17.

58 Erről részletesen lásd ADAMIK Tamás és DÖRÖMBÖZI János, kiad., *Csodás evangéliumok* (Budapest: Thelosz Kiadó, 1996), [oldalszámok](#).

tések nem mindig adnak pontos definíciót, az itt bemutatott leírás a lehetséges tulajdonságok összességét tartalmazza.

A táltos, de még inkább a garabonciás egy idő után a költő – és nemcsak Csokonai – állandó jelzőjévé vált, tanúsítják ezt a XIX. század végétől sorjázó sajtóadatok. Végignézve a digitális sajtóarchívumokat, meglepően sok adatot találhatunk arra vonatkozóan, hogy egy szöveg, legyen az bár irodalomtörténeti tanulmány vagy ismeretterjesztő megemlékezés a költőről, Csokonai és a garabonciások között párhuzamot von, vagy egyenesen „a garabonciás Csokonai”-ról beszél. Ezeknek az adatoknak a száma lényegesen nagyobb, mint a száj-hagyományból összegyűltéké.⁵⁹ A táltos, illetve garabonciás kifejezés mindkét esetben metaforaként értelmezhető, különböző tulajdonságok vagy azok összességét sűrítő képként. Azt az üzenetet hordozza magában, hogy a költő szinte természetfeletti képességekkel, rendkívüli alkattal, karizmával rendelkezett, isteni kiválasztottság eredményeként, mennyei sugallatra alkotott, a túlvilág üzenetét közvetítette az emberek felé. Vagyis a garabonciás metafora a zsenikultuszba olvadva a különleges irodalmi tehetségek metaforájává, illetve állandó jelzőjévé vált. Emellett a garabonciás olyan személyiség is, aki adottságai okán talán többet engedhet meg magának, mint mások, akinek kicsapongásaival, szélsőségeivel szemben megengedőbb a környezete. A vándorlás nem a kitaszítottság, hanem az önkéntes kívülállás metaforája. A garabonciás képzet mint az újfajta költőkép metaforája a tudományos és ismeretterjesztő szövegek gyakori elemévé vált a XIX. század végétől, s ilyen módon befolyásolhatta a közbeszédet, s végső soron a szóbeli hagyományokat is.

59 „Hát nem hiába jósolta a garabonciás Csokonai, hogy húszban még a kutya se szeretne élni.” KERESZTURY Sándor, „Ökörfilozófia”, *Erdélyi Szemle* 1, 5–6. sz. (1921): 3; „Utaljak-e a debreceni évekre, ahol Zsigmond diák szelleme az örökdiáknak, az égi köntösű garabonciásnak, Csokonai Vitéz Mihálynak, álmaitól és műveiben rejtőző tőzsgyökeres, magyarságától életre kihatóan megtermékenyült?” KUNCZ Aladár, „Móricz Zsigmond”, *Egyetértés: Független Politikai Napilap* 44, 128. sz. (1923): 9; Csokonai garabonciásként való emlegetése még: [N. N.], „A Mont Blanc ember”, *Délmagyarország* 3, 12. sz. (1927): 1; PÜNKÖSTI Andor, „Lilla – Csatkó Kálmán színjátéka a Nemzeti Színházban”, *Ujság* 4, 34. sz. (1928): 2; IGNOTUS, „A magyar újságírás és a magyar próza”, *Magyar Hírlap* 40, 293. sz. (1930): 9; SZENTIMREI Jenő, „Nemzedékváltás az irodalomban”, *Brassói Lapok* 43, 80. sz. (1937): 10; „És meglepte a nézőket az a gáttalan, határozott játékkészség, biztosságos művészi finomság, mely nem egy ízben ragadta a közönséget harsogó nevetésre, megérdemelt tapsokra. Csokonai garabonciái és vaskos tréfái bármily nyersek is, eljátszásukhoz mértéktartás, finomság és rutin szükséges.” [N. N.], „Meglepetések a Színművészeti Akadémia utolsó vizsgaelőadásán”, *Pesti Napló* 90, 111. sz. (1939): 14; „A magyar publicisztika most elhunyt mesterének, a nagy polihisztornak utolsó műve ez az életrajz, amely a Lilla-dalok halhatatlan költőjéről, a debreceni garabonciásról, az örökifjú Csokonairól szól.” TÁPAY-SZABÓ László, „Csokonai”, *Nemzeti Ujság* 23, 239. sz. (1941): 8. A sor egészen a jelenkorig folytatható.

Hatvani és Csokonai bábajos dolgai

A Csokonai-mondakör egyik markáns részét a Hatvani-anekdotákkal, azok egyes epizódjaival és motívumaival való kontaminációk jelentik. Hatvani István (1718–1786) debreceni professzor a XVIII. század egyik kiemelkedő értelmiségije volt, fizikával, statisztikával és lélektannal is foglalkozott, orvosi praxist folytatott, s a természettudományok mellett a filozófiában és teológiában is alaposan elmélyült. Személyisége és sokoldalú érdeklődése vélhetően már életében megmozgatta környezete fantáziáját, a róla szóló mendemondák idővel anekdotákká jegecesedtek, amelyek egy részét a XVIII. század végén, XIX. század elején a debreceni diákok le is jegyezték.

Jókai szerint a debreceni diákság alkotta és terjesztette Hatvani-történetek a babonáságon gúnyolódni, a felvilágosult diákok a paraszti hiszékenységnek állítanak emléket, vagy tartanak görbe tükröt.⁶⁰ Ez is lehet a jelenség egyik olvasata, hiszen a kollégiumi diákság írásaiból valóban kiérezhető az irónia, sőt akár a gúnyolódási szándék is. Ugyanakkor, a másik olvasat szerint a kollégiumba járó fiatalok számára az elektromosság a XVIII. század végén épp olyan érthetetlen volt, mint a falusi parasztemberek számára lett volna, ha tudomást szerezhetek volna róla, s azokkal az eszközökkel magyarázták, amivel tudták. A részben faluról származó, sőt a későbbi életük jelentős részét is falun töltő protestáns lelkészek, tanítók számára a népi hiedelemvilág adekvát eszköz volt, a babonáság egyszerre volt tréfák tárgya, vagy meghaladni vágyott történelmi reliktum, s közös, mindenki által értett és használni tudott nyelv, amellyel magyarázni lehetett akár önmaguk számára is a világ nehezen érthető jelenségeit. A debreceni diákok Hatvaniról szóló elbeszéléseiben érezni lehet a felvilágosodás frissességét, a változtatni akarás lelkesültségét, egyúttal a hiedelemvilágba való belefeledkezés felszabadító hatását is.

A bábajosság és csodatételek korabeli értelmezéséhez, illetve társadalmi szerepéhez gazdag ismeretanyagot nyújt Tóth G. Péter nemrégiben megjelent monumentális monográfiája, aki a XVIII. század babonaismeretét, a korszak igazságszolgáltatásában, orvostudományában és más fontos társadalmi alrendszereiben elfoglalt helyét és annak változásait kutatta a fennmaradt források alapján. Ezekből az derül ki, hogy bár a század uralkodói, a felvilágosult abszolutisták, Mária Terézia és II. József sokat tettek a babonáság felszámolásáért, a folyamat lassabban alakult, mint arra számítottak. A korszakban a Kárpát-medence, sőt az egész Habsburg Birodalom is elmaradt térségnek számított a többi európai nagyhatalom szemében, ahol a babonáság és a kereszténység

60 HÁLA József, „Jókai Mór, Arany János és Hatvani professzor »electricum machina«-ja: Jegyzetek Posta József cikkéhez”, *Honismeret*, 49. 3. sz. (2021): 71–75.

középkorból öröklődött, meghaladni szándékozott hordaléka még sokáig jelen volt. A boszorkányokban, vámpírokban és más ártó szándékú, természetfeletti erőkkel cimboráló személyekben és lényekben való hit makacsul kitartott a társadalom különböző rétegeiben.⁶¹ Vagyis a hiszékenységtől való megszabadulás még állami irányítású program szintjén sem ment könnyen, s az igazságszolgáltatásnak a hiedelmektől és előítéletektől való megszabadítása is csupán egy lépés volt a racionális gondolkodás társadalmi kiterjesztésének útján.

Kronologikus történelemszemléleten edzett XX–XXI. századi emberként hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy a történelmi korszakok és eszmék dialektikusan követik egymást, amikor az egy elmúlik, nyoma sem marad, hogy át tudja adni helyét az újnak. Különösen igaz ez az utóbbi két-három évszázad esetében, például a XVIII. század és benne a felvilágosodás szerepét vagy helyzetét illetően. Sokszor úgy látjuk, főként iskolai élményeink alapján, hogy a felvilágosodás egyszerre söpört el mindent, ami sötét és elmaradott, s hozta el a tisztán racionális gondolkodást minden egyes európai ember számára. Azt kevésbé vagyunk hajlamosak végiggondolni, hogy az inga olykor kileng, s az ellenkező oldal is alaposan megkapja belőle a részét. Ez történt a felvilágosodás esetében is, amely számos fronton sikerrel küzdött a tudatlanság, a babonáság, a hiszékenység ellen. Másfelől azonban egyszerre nem sikerült mindenkit egyenlő mértékben felvilágosítani, továbbá a szigorú racionalizmus ellenhatásaként újabb és újabb hiedelmek keltek lábra. A kétféle világlátás elemei akár egy ember gondolkodásában is keveredhettek, s ma is keveredhetnek egymással.

Bán Imre a debreceni diákirodalomról írt remek áttekintésében nagyon árnyaltan és óvatosan fogalmazott a diákköltészet és a népiesség, a diákok és a népköltészet viszonyát illetően, egyebek közt a Hatvani-történetek kapcsán. Több ízben hangot ad annak az elgondolásának, hogy a rímfaragó diákok *népszerűsége* és nem népiességre törekedtek, továbbá, hogy népköltészeté ezek az alkotások sosem váltak. Ezzel a kijelentésével egyetérthetünk, amennyiben a nép, illetve népköltészet fogalmát abban a leszűkített értelemben használjuk, amelyben az egész XX. század folyamán használatban volt a humán tudományokban, vagyis a zömmel földművelésből élő vidéki népesség, a parasztság, cselédség szóbeli kultúrájára vonatkoztatjuk. Mint láthattuk korábban, százötven évvel később, ha szórványosan is, de Hatvani anekdotakörének egyes motívumai mégiscsak megjelentek a paraszti szájhagyományban.⁶² Egy részük akár Csokonaihoz kapcsolódva is.

61 TÓTH G. Péter, *Boszorkánypánik és babonatéboly*, Vallásantropológiai tanulmányok Kelet-Közép-Európából 8 (Budapest: Balassi, 2020).

62 MAGYAR, *A magyar történelmi mondák katalógusa II/b*, 300–307.

A diákirodalmat alkotó debreceni ifjak részben faluról érkeztek, akik használtak népnyelvi kifejezéseket, esetleg továbbadták a paraszti kultúra más jellegzetességeit is, s bizonyos állomást képviselnek a népiesség felé vezető úton, de az ő esetükben a XX. századi értelemben vett népiességről nem beszélhetünk.⁶³ Egy ponton lehet érdemes vitatkozni Bán Imre megállapításával. Arról ír, hogy a Hatvani-töredékek a *paraszti* hiedelmek kifigurázásaként értelmezhetőek, amely elgondolása egybecseng Jókai korábban idézett véleményével.⁶⁴ Ez abból a feltételezésből indulhat ki, hogy a hiszékenység, babonaság *népi* jelenség, illetve a mindenkori parasztság/alsó társadalmi rétegek tudásának része. Mint fentebb több helyütt is szó volt már róla, a hiedelemtörténetek, vagy a XX. században hiedelemtörténetként definiált elbeszélések korábbi évszázadokban még a társadalom lényegesen nagyobb részében voltak jelen, mint azt a modern kutatók alapos megfigyeléseikkel rögzítették. A babonaságot a mindenkori értelmiségiek a tudatlansággal, iskolázatlansággal, vagy még konkrétabban az írni-olvasni tudás hiányával szokták összefüggésbe hozni. Ez nem feltétlenül igaz. Bizonyítja ezt manapság az internet számos fórumán jelentkező ezoterikus tartalom, amelyben sokan hihetnek, hiszen egyébként nem épülne rá komplett iparág. Továbbá a XIX. századtól, annak is különösen a középső harmadától egészen a XX. század közepéig kifejezetten a társadalmi és műveltségi elit, valamint a középosztály soraiban jelent meg a spiritizmus és okkultizmus, például a holt lelkekkel való kapcsolattartást segítő asztaltáncoltatás, és még számos hasonló ezoterikus hiedelem és gyakorlat.⁶⁵

A *Csittvári krónika* rögzítette hiedelemtörténetek, köztük a Hatvani professzorhoz kapcsolódók is a mindenkori elit mágiához közelítenek, ami a XVIII. század végén már elsősorban a középosztály soraiban létezett, amelyhez a kollégiumi diákság is tartozott, vagy amely felé értelmiségi pályára lépésével igyekezett. A Faust-történetekre rímelő szüzséket a diákok idegen nyelvű olvasmányaikból kölcsönözhatték, amelyekkel nyugat-európai útjaik során találkozhattak. Így Bán Imre gondolatmenete úgy finomítható tovább, hogy a Hatvani-anek-

63 BÁN Imre, „Debreceni diákirodalom a XVIII–XIX. század fordulóján”, in BÁN Imre, *Eszmék és stílusok: Irodalmi tanulmányok*, 142–152 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976).

64 Uo., 248.

65 Nem véletlenül jelentek meg ellenpropagandát kifejtő felvilágosító munkák. Pl. BENICZKY Irma, *Babonaság a salonban* (Budapest: Franklin Társulat, 1877). Az irodalmi életet is behálózó okkultizmusról írt kiváló összefoglalás: TARJÁNYI Eszter, *A szellem örvényében: A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai* (Budapest: Universitas, 2002). Itt jegyzem meg, hogy az okkult tudományok magyarországi apostola a század végén névrokonom, báró Mikos János volt, aki *Rejtelmes Világ* címmel folyóiratot is szerkesztett a spiritizmus tárgyában, továbbá magyarra fordította a következő alapvetést: *Hogyan lett dr. Cyriax, a tudós orvos-tanár, a legnagyobb szkeptikus spiritiszta?* Cyriax iratai nyomán közli MIKOS János (Budapest: Müller, 1899).

dotakör írásbeli eredetű, elit mágiából merített folklorikus hagyomány, amely a társadalom középső rétegében, annak is elsősorban vidéki részében, a református kollégiumok kirajzásaiban volt jellemző. A korszak középosztályi folklórájának, vagyis a közköltészetnek a lappangó prózai elbeszélő hagyományához sorolható.

Itt is meg kell még jegyezni, hogy a Hatvani-anekdotakör fenntartásában kiemelt jelentősége lehetett a mindenkori sajtónak, valamint a populáris olvasmányoknak, a ponyvafüzeteknek és kalendáriumoknak is. Landgraf Ildikó Arany János *Hatvani* című költeményének forrásvidékéhez közelítve összegyűjtötte és kontextualizálta a Hatvani-mondák és anekdoták XIX. századi kéziratos és sajtómegjelenéseit.⁶⁶ A néphagyományból származó adatok az 1940-es és 1960-as évek közötti időszakban gyűltek össze.⁶⁷ Ugyanakkor, a XX. század sajtójából sok Hatvani-monda és -anekdota gyűjthető ki.⁶⁸ Továbbá, Hatvani anekdotakörének egyes epizódjai szállóigévé váltak, s a XIX. század végének sajtójában kedves retorikai fordulatként is éltek.⁶⁹ Ezek minden bizonnyal befolyásolhatták

66 LANDGRAF Ildikó, „A »magyar Faust« nyomában: Arany János *Hatvani* című versének folklorisztikai vonatkozásai”, *Ethno-Lore, A Magyar Tudományos Akadémia Néprajztudományi Intézetének Évkönyve* 35 (2018): 195–222, 198–207.

67 Galuska Imre *Kesznyéteni népi elbeszélések* című munkája 1992-es kiadású, de az alapjául szolgáló gyűjtés 1961-ben zajlott.

68 Ezek megjelenésének olyan motorjai is lehettek, mint Makai Emil 1900-ban a Vígszínházban bemutatott vígjátéka, amelyben a kor híres színészei szerepeltek, például Varsányi Irén és Hegedűs Gyula. Az eseményről a korabeli lapok tucatnyi beszámolót, ismertetőt jelentettek meg, ezek között a mű cselekményét és egyes epizódjait elbeszélők is bőven akadtak.

69 Pl. „Mondom, ebben volt a gaukleria, mert mialatt innen elkezdték a számlálást, az alatt mint a Hatvani professzor bűvös szobája folyton nőtt a ház, az adott jelre a folyosókról beözönlő mamelukok által.” A t. Házból, II-ső melléklet a „Pesti Hírlap” január 16. (keddi) számához, *Pesti Hírlap* 5, 16. sz. (1883): 9; „A lokomotív megindult s a vágányór úgy járt, mint Hatvani professzor tanítványa, aki az előidézett szellemeknek nem tudott parancsolni.” *Pesti Hírlap* 6, 283. sz. (1884): 14; „Hatvani professzor csak dinnyét tudott varázsolni télnek idején a vendégei elé, ez az Exner csengő ezüstöt és ropogós bankókat tár Szápáry káprázó szemei elé.” [N. N.], „Fotográfia a városházáról. – Az új városatyák. »A Budapesti Hírlap« eredeti tárcája. – 2. Szápáry Gyula gróf”, *Budapesti Hírlap* 5, 342 (1885): 2. „Ha pl. Hatvani professzor avagy Kunderlend bűvész volnék, és elkiáltanám: Uraim, vigyázzanak, mert ebben a perczen egy papucs nő a papucshősök orrán: bizony kevesen tartanák kezeiket a zsebükben.” RÁCZ István, „A tiszteletes asszony kakasa, vagy a papucs”, *Váczi Közlöny* 8, 10. sz. (1886): 1–2, 1; „Ha ezt kérte volna Hatvani professzor az ördögtől a „három teljesíthetetlen dolog” közt egynek, még ma is minden ördög kodifikálna.” [N. N.], „A t. Házból”, *Pesti Hírlap* 10, 331 (1888): 2; „A finom mérésekre szükséges efféle eszközök állandó kiállítása valóban nagyot fog lendíteni magán ez iparágon is, melyben különben eddig is oly bámulatos eredményeket mutathatunk fel, hogy a Hatvani professzortól az ördögnek adott egyik feladat már nem is látszik valami nehéznek.” LAKITS Ferenc, „Természettudományi vállalkozások külföldön”, *Természettudományi Közlöny* 21, 9. sz. (1889): 409–422, 412. „Nem tudom, vajjon Apponyi Albert grófnak e holnap napnál nem jut-e eszébe Hatvani professzor, magister magiae, ördögűző formulája: «Post multum cras, cras, tandem dilabitur aetas?» Ez arra a holnap napra épen ráillik. (Derűtség jobbfelől).” [N. N.], „Országgyűlés”, *Pesti Hírlap* 14, 77 (1892): 17–19, 18. „Ki ne

azt a kevés népi elbeszélőt, akik Hatvaniról egy néprajzi gyűjtő mikrofonja vagy jegyzetfüzete előtt megemlékeztek.

Összegzés

A Csokonaival kapcsolatban terjedő kultikus elbeszéléseknek csak egy kis része származik az irodalmi vagy általában műveltségi elitből. Innen sokkal inkább az az elvárás ered, hogy az utókor által mindinkább népi költőként, vagy a népköltő előfutáraként értékelt Csokonai a valóságban is népi hőssé váljon. A személyéhez kapcsolt történetek java része kifejezetten a társadalmi és műveltségi középéből ered, amelyet közköltészeti regiszterként azonosíthatunk, s feltehetően elbeszélés-hálózatának terjedése is ebben a világban lehetett a legintenzívebb. Soványka népi jellegű hagyománya is ennek a középosztályi, kollégiumi, illetve ponyvai műveltségnek a leszivárgása, a szóbeliség és írásbeliség szoros összefonódásának, egymásra hatásának segítségével.

Hogy igény támadt egy nemzeti költő népi hőssé válására, az a sajátos közép-európai történelmi és társadalmi körülményekkel függ össze. A XIX. században Közép-Európa kisebb és nagyobb népei nemzetépítésük során – amely szorosan összekapcsolódott a legtöbbször esetében a függetlenségi törekvésekkel is – kiemelt szereppel ruházták fel a színhagyományozó kultúrát, amely ekkor már főként a földművelő népet jellemezte. Ez abból a késő felvilágosodásban kialakult feltevésből indult ki, hogy a népi kultúra önmagát teremtő, más társadalmi és kulturális rétegektől független jelenség, s mint ilyen egy-egy nemzet esszenciájának hordozója. A nép, és a népi kultúra sajátos szakralizálása, vagy társadalmi alapkővé tétele tőlünk nyugatabbra kevésbé vagy egyáltalán nem volt jellemző, s a XX. század derekára többnyire végképp kikopott. Ez az oka, hogy a szélesebb néptömegek műveltségének kutatása során az őket ért külső – elsősorban az elitből, másodsorban a kapitalizálódó nyomdai vállalkozóktól – érkező hatások figyelembevétele sokkal inkább volt jellemző. A populáris kultúra nyugat-európai, például francia kutatói alapján, illetve a hazai társadalomtörténészek eredményeinek, valamint az irodalom társadalomtörténeti kutatásával foglalkozóknak köszönhetően mára a „népi” Csokonai képe is árnyalódott valamelyest.

Csokonai néphagyományának létrejöttében – ha volt ilyen – a műveltségi elitnek kiemelt szerepe lehetett. A közköltési Csokonai-hagyomány a debrece-

emlékeznek a tudós Hatvani professzor híres lakomájára, melynek végén egy gonosz varázslat minden jelenlevőnek felcserélte az orrát? Ilyen idegen orrokat ragaszt az egyházpolitika is a parlament legismertebb alakjaira.” MICROMEGAS, „Hangulat a Házban”, *Pesti Hírlap* 16, 66. sz. (1894): 7. A sor hosszan folytatható.

ni kollégium partikuláiba kerülő lelkészek közvetítésével juthatott el a paraszti közösségekbe a XIX. század derekától, de a század utolsó harmadától már a mindenkori sajtó és a populáris nyomtatványok is közvetíthették ezeket. Hogy a nagyjából-egészében értelmiségiek által létrehozott, terjesztett és használt hagyományanyag utóbb, a XX. század második felében már „néphagyományként”, „népköltészetként” aposztrofálódott, a nép fogalmának módosulásaival és bizonytalanságával is összefüggött. Mert bár a XX. század elején a nép és a népköltészet fogalmai általában a közrendűekről egyre inkább a földművelésből élőkre szűkült le, a népköltészet és a szájhagyomány vagy szóbeli kultúra fogalmai összezsúsztak, s a korabeli értelmiség mindent, ami szóbeliségben él, véletlenül vagy szándékosan a néphagyománnyal azonosított. Feledésbe merült, illetve nem reflektálódott az a tény, hogy a szóbeliség a XIX. században társadalmi értelemben még jóval kiterjedtebb volt, illetve hogy később sem csak az elzárt falusi közösségekben létezett.

A nép, illetve a parasztság történeti – és irodalomtörténeti – tudatának megismerése két évszázados program, amely talán az elvártnál csekélyebb eredményt hozott. Ez a helyzet mindenkor frusztrálta némileg a szakértelmiséget, akik igyekeztek kozmetikázni a valóságot, szépíteni vagy habosítani a rendelkezésre álló soványka adatokat. A Csokonai-hagyományok feltárására irányuló igyekezet nagyban hasonlít arra a folyamatra, amely szintén az 1950-es és 1960-as években zajlott a Rákóczi-mondakör, illetve a Rákóczi-hagyományok feltárására. Ez utóbbi főként a Rákóczi-ról és szabadságharcáról való tényszerű ismeretek és mondai történetek iskolai elterjesztését párhuzamosan futtató igyekezet eredményeit sikerült rögzítse.⁷⁰ Csokonai esetében ennél jóval hosszabb, és kiterjedtebb folyamatról van szó.

A hagyományanyag néphagyománnyá csiszolódásának folyamatában nagy lépés lehetett, amikor Lukács László gyűjtése, amely finoman utal a hagyomány rétegeire és társadalomtörténeti összefüggéseire is, egy magát „népmonda-katalógus”-ként definiáló kötetbe került át, ahol a korábban heterogén anyag generalizálódott, az egységesség látszatát keltve.

70 LÁSZLÓFI Viola, „Parasztokból kurucok: A Rákóczi-néphagyományok megalkotása Északkelet-Magyarországon a 20. században”, *Sic Itur Ad Astra* 24, 65. sz. (2016): 133–163.

STURCZ NOÉMI

Czuczor Gergely népies költészete és folklorizálódott versei

Bevezetés

Czuczor Gergely műveivel már sokan foglalkoztak, közülük kiemelkedik Zoltvány Irén, aki három kötetben adta ki *Czuczor Gergely összes költői műveit*,¹ továbbá Móser Zoltán,² akinek monográfiája a folklorizálódás vizsgálatában egyedüli kezdeményezés.

Czuczor Gergelynek, a XIX. században közkedvelt és elismert költőnek fontos szerepe volt a népies dalköltészet formálásában. Úttörője volt annak a mozgalomnak, ami Petőfinél teljeseedett ki. Azonban amit ma Czuczorénak vélünk, az sem mind az övé. A kor jellemzője, hogy sok az egymást imitáló szöveg, s élő gyakorlat a közköltészeti strófák használata, beépítése is. Megnő a nyomtatott nyilvánosságot élvező szövegek száma, s a zenei eszköztár is tovább bővül a népies műdalok csoportjával, mely tipikusan a népszerű műköltészeti alkotásokat hordozza.

A következőkben Czuczor Gergely népies költeményeit és azon belül népdalait mutatom be, valamint azokat az utakat, ahogy az elit kultúrából érkező versek különböző formákban átszivárognak a néphagyományba, és ott más elemekkel keveredve, variálódva élnek tovább a szájhagyományban.³

1 CZUCZOR Gergely, *Czuczor Gergely összes költői művei*, kiad. ZOLTVÁNY Irén, 3 köt., Magyar remekírók 21 (Budapest: Franklin Társulat, 1899). A továbbiakban: ZOLTVÁNY.

2 MÓSER Zoltán, *Körülvesznek engem a dalok: A népdalgyűjtő és népdalíró Czuczor Gergely*, Gyurcsó István Alapítvány könyvek 17: A hét szabad művészet könyvtára (Dunaszerdahely: Zsámbék, Gyurcsó István Alapítvány–Apor Vilmos Katolikus Tanítóképző Főiskola, 2000).

3 E témában írt korábbi tanulmányom részben már érinti e kérdéseket: STURCZ Noémi, „Vers és népdal, műköltészeti szövegek a néphagyományban: Czuczor Gergely verseinek továbbélése a népzeneben”, *Credo* 29, 3. sz. (2023): 74–83.

Czuczor Gergely (Andód, 1800–Pest, 1866)

Czuczor népdalai már saját korában nagy ismertségre tettek szert. Tervezett egy gyűjteményt, melyben a nép számára írt dalait közreadja, de ez végül nem valósult meg.⁴ Voltak azonban önállóan megjelent kötetei, melyek szép számmal tartalmaznak népdalokat is. Ilyen például *Poetai Munkái* (1836) címmel megjelent válogatás, Toldy Ferenc szerkesztésében,⁵ vagy Czuczor népies költeményei (1854) Friebeisz István kiadásában.⁶ Utóbbi kapcsán Erdélyi János írja a megjelenés évében a *Pesti Napló*-ban: „Legközelebb, midőn népszerű dalai kiadattak, egy vevő belenézett a könyvecskébe s úgy találta, hogy a benne lévő dalokat többnyire emlékezetből tudja: s nem vette meg a könyvecskét.”⁷ Toldy Ferenc szerkesztésében *Czuczor költeményei* címmel 1858-ban jelent meg egy háromkötetes könyv, mely második kötete tartalmazta a népdalokat. A Franklin Társulat gondozásában három kötet jelent meg: *Czuczor népies költeményei* (1877), *Czuczor költeményei* (1887), valamint *Czuczor Gergely összes költői művei* (1899).

Czuczor Gergely népdalai

A népdalt mint irodalmi műfajt, melyben jellemzően népi vagy népiesnek gondolt toposzok jelennek meg, Czuczor különösen kedvelte. A meséktől a hőskölteményekig, a műfordításoktól a tudományos írásokig változatos műfajokban írt, költői munkásságában mégis a népdalok szerepelnek a legnagyobb számban. Czuczor népdalokhoz való viszonyát meghatározta, hogy ő a reformkori értelmiségnek olyan képviselője volt, aki maga ismerhette azt a közkultúrát, amit később felhasználott. Kortársai közül sokaknak csak úr–szolga kapcsolata lehetett azokkal az emberekkel, akikről a népiességet meg akarták tanulni, vagy akiknek szánták népies költeményeiket. Erdélyi János írja Czuczorról a *Pályák és pálmák* című munkájában (megj. 1886): „Czuczor közrendű szülőktől származva, tősgyökeres magyar vér gyermeke, tanulási pálya után is folytonos érintkezésben maradván a magyar étellel, roppant nyelvi kincsre tőn szert ez úton.”⁸ Az 1840-es évek elején kezd népdalok írásával foglalkozni, barátja, Toldy Ferenc biztatására és az Aurora-kör hatására.⁹ Czuczor külön a nép számára írta népies költe-

4 ZOLTVÁNY, 2:241.

5 CZUCZOR, *Poetai munkái*, s. a. r. TOLDY Ferenc (Buda: magánkiadás, 1836).

6 FRIEBEISZ István, *Czuczor népies költeményei* (Pest: Müller Gyula bizománya, 1856).

7 HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*, hasonmás kiadás (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978, 1927¹), 294.

8 ERDÉLYI János, *Pályák és pálmák* (Budapest: Kisfaludy-Társaság, 1886), 302.

9 HORVÁTH, *A magyar irodalmi népiesség...*, 294.

ményeit, mert tapasztalatai azt mutatták, hogy a parasztságnak nincsenek megfelelő versei, melyekkel esztétikusan és jó modorban ki tudnák fejezni örömeiket vagy bánatukat.¹⁰ Abban a szellemben élt és alkotott, ahogyan az irodalmárok feladatuknak tekintették „a nemes anyagról lemosni a sarat”. Ez volt Czuczor szándéka is, többek között ezért fogott bele a népdalírásba. Népdalait önállóan is ki szeretne volna adni, ami végül elmaradt, de a kötet előszavát megírta:

[...] tisztességesen vigadni szép dolog [...], mint illik a becsület határai között [...]. Könnyebb a' szívének, ha egy kedves nótát eldúdolhat otthon vagy a' mezőn, úton vagy útfelen. Csak az a' kár, hogy nem talál s nem tud gyakran alkalmas éneket érzelmeinek kifejezésére. [...] Hogy tehát ezen hibát helyre hozzam, próba gyanánt egynéhányat közrebocsátok, 's, ha kapósak lesznek, többel elő is állok. A' mi ezen dalok nótáját illeti, azokat az éneklő ifjúságra bízom. [...] a' régi vagy valamely újonnan kigondolt nóta szerint el fogják tudni dalolni ezeket [...].¹¹

Az egyik legkedveltebb és legnépszerűbb népdalköltővé vált, melyről tanúskodik Erdélyi János gyűjteménye és Toldy írása is,¹² melyek szerint népdalait országsszerte énekelték. 1845-ig 78 népdalt írt, ebből Erdélyinél 23 szerepel a nép ajkán elterjedtek között. Ám népdalainak nagy népszerűsége és számos megjelenése (újságokban, gyűjteményekben) nem a nép körében való elterjedésüket igazolja, hanem az irodalmi körökben való népszerűségüket. Egyelőre csak az olvasóközönség számára elérhetőek ezek az alkotások, a parasztság körébe ekkor még nem jutnak el.

Vándorstrófák és sorparók

A XIX. században divatos volt régről ismert szövegeket egy megkomponált rendszerben újra felhasználni. A népdalírók a közkézen és közszájon forgó „szabad” versszakokat újra beemelik a köztudatba.¹³ A költők felfűzhetnek új strófákat, akár maguk írnak, akár meglévőket kontaminálnak, azaz vegyítnek. E szövegek nagyszerűségét az adja, hogy képesek voltak több társadalmi réteghez szólni, és az idő előre haladtával sem vesztek a vonzerejükből.

10 Uo., 294.

11 ZOLTVÁNY, 2:241.

12 D. SCHEDEL Ferenc, „Literatura [Pannonia. Virágfűzér {...}]”, *Athenaeum* 5, II. félév 14. sz. (1841): 210–220, 212.

13 Nemcsak a XIX. századi műköltészetben van jelen az ihletődés vagy akár a konkrét átvétel. Általánosságban elmondható, hogy a korszak irodalmából nem tudjuk kiszűrni a régebbi szövegeket, mert ugyanúgy jelen vannak és hatnak, bár változó mértékben.

Czuczor azzal illeszti össze a szabad strófákat, hogy kompozíciót készít belőlük. Történetet épít a vándorversszak köré, melyek egy része az erős műköltői jelleg (szókincs, rímek stb.) miatt később nem tud folklorizálódni. Czuczor módszerébe beleillik, hogy szívesen merít a régi hagyományból, és olyan sorpárokat használ, amelyeket sokan ismertek. A népdalimitációk akkor valósulnak meg a legjobban, ha bele is szerkesztették egy ismert népdalszöveg strófáit vagy sorait:

Én ültettem a rózsafát,
Más töri le a bimbóját,
Én szerettem egy szép barnát,
Más éli vele világát.

Az idézet Czuczor *A szerelem betege* című versének második versszaka. A költemény az *Aurorában* jelent meg 1837-ben (103–104), Erdélyi Jánosnál is megtalálható (II. 114). Az *Én ültettem a rózsafát* kezdetű szöveg Czuczor előtt már általánosan ismert volt. Sohasem kezdő versszakként fordul elő, hanem belső versszakként. Régebbi előképe ez lehetett: „Én aratom le a búzát, más eszi meg a pogácsát...” Ez a strófa a XIX. században szintén országosan elterjedt. Ugyanez a helyzet a következő sorpárral is, mely *A boros vándor* című költeményének első versszaka:

Bort ittam én, boros vagyok,
Haza mennék, de nem tudok,
Aki tudja, mért nem mondja,
Merre van az országútja.

A vers eredetileg Szilágy álnévvel jelent meg az *Athenaeum* 1837. I. 33. számában (262.), valamint Erdélyinél (II. 498.) és Limbay Elemér *Daltárában* is megtalálható (IV. 44–45). Az első versszak után megjegyzés olvasható: „Némely újdivatú eredetiség vadászoknak meg kell jegyezni, hogy ezen négy vers rég ismeretes 's a' nép' szájában él.”¹⁴ Friebeisz István kiadásában¹⁵ *Régi népdal után* megjegyzés szerepel. Szintén a XIX. század elejétől ismert és közkedvelt strófa.¹⁶

Nemcsak versszakokat, hanem közismert sorpárokat is gyakran beemel népdalaiba:

14 ZOLTVÁNY, 1:251.

15 FRIEIBEISZ, *Czuczor népies költeményei*, 134–135.

16 CSÖRSZ Rumen István és KÜLLŐS Imola, kiad., *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, Régi magyar költők tára: XVIII. század 8 (Budapest: Universitas Kiadó, 2006), 500.

Kecskeméti határ felől
Csillag ragyog éjfél körül.
Én is oda való vagyok,
Hol az a szép csillag ragyog.
Kecskeméti legény (1842), 3. versszak

Iszom a bort, rúgom a port,
Szeretem a húgomasszonyt,
Hipp hopp, heje haj,
Nincsen eddig semmi baj.
Farsangon táncz között (1843), 4. versszak

Hideg szél fúj Mátra felől,
A lelkem is fázik belül,
Hol vegyek én melegítőt,
Őszi éjjel fölhevítőt? [...]

Álom ide, álom oda,
Rám nézz húgom, ne amoda...
Csaplárosné (1834), 1. és 4. versszak

Isten hozzád gyöngy viola!
Kit szám gyakran megcsókola:
Eszemben léssz migcsak élek –
Migcsak bennem lesz a' lélek!
A sötét éj homályában (1837), 7. versszak

Istenem, Istenem,
Ugyan mi lelt engem?
Szólj, édes jó anyám,
Te tudhatod talán.
Első szerelem (1835), 5. versszak

Czuczor Gergely 1833-ban az Akadémia népdalgyűjtési felhívására 14 népdalt küldött be.¹⁷ Küldeményének tartalmát Móser Zoltán publikálta először. Néhány sorpárt Czuczor ezekből a népdalokból is merít:

17 MÓSER, *Körülvesznek engem a dalok*, 199–228.

Iszom a' bort, rugom a' port,
Szeretem a' barna asszonyt,
Barna asszony ábrázatja,
Az vitt engem gyalázatra.¹⁸

Iszom a bort, rúgom a port,
Szeretem a húgomasszonyt,
Hipp hopp, heje haj,
Nincsen eddig semmi baj.

Farsangon, tánc között (1843),
4. versszak

Ki ki borul, meg beborul,
S az én szívem csak szomorú,
Hogy ne volnék én szomorú,
Körül fogott engem a' bú.¹⁹

Komor az ég mindenfelül,
Többé talán ki sem derül,
Mint eget a sötét ború,
Körülvett engem is a bú.

Nem láthatja szeretőjét (1836),
1. versszak

Folklorizálódott versei

Czuczor Gergely népdaltermése nem kevesebb, mint 91 darabból áll,²⁰ melyekből Zoltvány Irén 35-ről állapította meg, hogy a nép ajkán is élnek. Zoltvány e meghatározás alatt azokat a megzenésített költeményeket érti, amelyek a Limbay Elemér által szerkesztett szöveggönyvben, a *Magyar Daltárban*,²¹ annak kottás kiadványában, a *Magyar Dal-Albumban*, valamint a Földes–Demeter-dalgyűjteményben²² és Erdélyi János háromkötetes antológiájában²³ megtalálhatók. Tovább vizsgálva Czuczor népdalainak elterjedését, egyre szembeötlőbb, hogy azon műveinek száma, amelyek a mai tudásunk szerint feltételezhetően folklorikus életet éltek, ennél jóval kisebb.

Ha egy vers műzenei megzenésítést kap, korántsem biztosíték arra, hogy a paraszti hagyományba is be tud illeszkedni. Sok költemény megragad egy bizonyos társadalmi réteg műveltségében, és onnan nem mozdul tovább. Egyes Czuczor-

18 Uo., 204.

19 Uo., 119.

20 A további népies költeményeit és *Paprikás verseit* nem sorolom ide.

21 LIMBAY Elemér, kiad., *Magyar daltár: A magyar nép dallamainak egyetemes gyűjteménye, dallam szerinti rendben*, 6 köt. (Győr: 1880–1888). A gyűjtemény tartalma 1200 dal; a IV. kötetben *Rövid értekezés a népdalról*, hozzá: *Dal-Album*, zongorára alkalmazta BOLLA Gábor és NEMESOVITS Antal, 6 köt.

22 FÖLDES József és DEMETER Róbert, kiad., *A legszebb magyar dalok válogatott gyűjteménye* (Budapest: Bucsánszky Alajos, 1876).

23 ERDÉLYI János, kiad., *Népdalok és mondák*, Magyar népköltési gyűjtemény, 3 köt. (Pest: Beimel József [1, 3], Magyar Mihály [2], 1846–1848). A továbbiakban: ERDÉLYI + kötetszám.

versek viszont valóban nagy területen megtalálhatók a népi oralitásban, szinte a nyomtatásban megjelent dallammal és szöveggel egyező alakban.

Egy versen belül is változó, hogy melyik versszak vagy sorpár kerül népi használatba, és melyek azok, amelyek széthúzó tulajdonságai miatt idővel kikapnak és nem élnek tovább a szájhagyományban. A műköltészeti alkotások közül annak van nagyobb esélye a paraszti környezetben való tovább élésre, amely bele tud illeszkedni a néphagyomány saját szövegrendszerébe. A népies műdalok nagy részében vannak bizonyos költői elemek, amelyek idegennek hatnak, és amelyek miatt a vers nem folklorizálódik, mert nem fér bele abba a szigorú keretrendszerbe, amely azt szabályozza, hogy mi olvadhat be a parasztság szellemi termékei közé, és mi az, ami abból kilóg. A vers szerkezete viszont nem befolyásolja a ráéneklés lehetőségét. Az, hogy mennyire tud illeszkedni a már meglévő dallamokhoz, nem befolyásolja a ráéneklés lehetőségét: a dallam is képes alkalmazkodni a szöveghez vagy fordítva, a szöveg is idomulhat a már meglévő dallamhoz.

Czuczornak most azok a versei következnek, melyek több versszakkal összeépülve maradtak meg a néphagyományban, vagy verseinek egy-egy strófája él népi használatban, és más, azonos szótagszámú versszakokkal éneklődtek össze.

Czuczor folklorizálódott népdalai általában a keletkezésük idejében divatos dallamokkal kapcsolódnak össze. Ezek terjesztésében nagy szerepe van a zenekaroknak és a népszínműveknek. A régebbi stílusú dallamokkal élő versek későbbi és esetleges jelenségek.²⁴

A továbbiakban teljes szövegi folklorizációnak tekintem azt, amikor nagy területen, több versszakkal található meg a Czuczor-versek, részlegesnek pedig azt, amikor az eredeti versből töredékek maradtak meg a népi emlékezetben.

24 A ráéneklés gyakorlata régies, a XIX. században is eleven elzártabb területeken.

1. Teljes átvétel

1.1. Fúj, süvölt a Mátra szele...

Alföldi legény

1.

Sárga csikó a paripám,
Azon mennék hozzád babám,
De a csősz tilosba kapta,
A bíróhoz behajtotta.

Bíró gazda, bátyám uram,
Kérem, adja ki a lovam,
Sürgetős az utam nagyon,
Subámat zálogba hagyom.

Sárga csikóm, rúgd fel a port,
Ne nézz árkot, ne nézz bokort,
Mire a nap nyugonni száll,
Ott légy velem galambomnál.

2.

Fúj, süvölt a Mátra szele,
Üngöm, gatyám repül vele,
Kalapom el is kapta már,
Tiszába vitte a tatár.

Istenadta falu nyája,
Ez is csak útamat állja,
Talán itt jár hét vármegye
Juha, borja és tehene.

Habos sárga csikóm nyaka,
Ujjnyi vastag a por rajta,
Meg ne utálj, kedves rózsám,
Hogy oly sötét poros orcám.

Subám zálog a bírónál,
Kalapom a Tiszán uszkál,
De a szívem itten dobog,
Forró lángja feléd lobog.

1845

Czuczor Gergely *Alföldi legény* című, két részből álló verse 1845-ben jelent meg a *Pesti Divatlapban* (I. 171). Friebeisz István is kiadta 1854-ben *Czuczor népies költeményei* című válogatásában (15). Megjelenései kottás kiadványokban, időrendben: SZÍNI Károly: *A magyar nép dalai és dallamai* (1865, 151. sz., lásd alább az 1872-es kiadásból);²⁵ FÖLDES–DEMETER: *Daltár*²⁶ (I. 93); LIMBAY Elemér: *Magyar Daltár* (I. 66.), *Magyar Dal-Album* (I. 45.); SZABÓ József: *Közkedvelt népdá-*

25 SZÍNI Károly, kiad., *A magyar nép dalai és dallamai* (Pest: Heckenast, 1865), 169, Nr. 151.

26 FÖLDES József és DEMETER Róbert, szerk., *Emlék: A legszebb magyar dalok válogatott gyűjteménye*, 1. füz. (Budapest: Tettey és társa biz., 1876).

lok gyűjteménye;²⁷ SZUNYOGH Lórándné: *Nótáskönyv* (184).²⁸ A szöveg utóéletéhez az is hozzátartozik, hogy egészen az 1960-as évekig kötelező tananyag volt a főiskolákon, gimnáziumokban és kántorképzőkben.²⁹

Mérsékelt. *G moll.*

U-ram, u-ram, bí-ró u-ram, Ad-ja ki a
fa-kó lo-vam: Si-e-tős az ú-tam na-gyon,
Subám zá-log - ba itt ha-gyom.

1. Uram, uram, bíró uram,
Adja ki a fakó lovam,
Sietős az utam nagyon,
Subám zálogba itt hagyom.

2. Fakó lovam, rugjad a port,
Ne nézz árkot, ne nézz bokort;
Mire a nap nyugvóra száll,
Ott legyek a galambomnál.

Ha csak az előbb felsorolt megjelenéseket nézzük, megállapítható, hogy Czuczor Gergely egyik legismertebb és legnépszerűbb költeményéről van szó. Nem csupán az írásos feljegyzések és a megzenésített költemények árulkodnak széles körű ismertségéről, hanem a népzenei adatok sokasága is, főleg a dunántúli, a felföldi és az alföldi régiókból.

A kottás kiadványokban általában az eredeti vers első részének 2–3. versszaka található meg, apró változtatásokkal:

Uram, uram, bíró uram,
Adja ki a fakó lovam,
Sietős az utam nagyon,
Subám zálogba itt hagyom.

Fakó lovam rúgjad a port,
Ne nézz árkot, ne nézz bokrot,
Mire a nap nyugvóra száll,
Ott leszek a galambomnál.³⁰

27 SZABÓ József (V.), *Közkedvelt népdalok gyűjteménye vagy rendszeres népdaliskola* (Nagybánya: Molnár Mihály, 1896), 307. sz. A gyűjtemény 532 népdalt közöl.

28 [SZUNYOGH Lórándné], *Nótáskönyv: 580 összegyűjtött magyar nóta dallama és szövege*, tan. JÓKAI Mór (Bécs: Eberle Józ. és Tsa., 1900), Nr. 184.

29 Katolikus Főgimnázium, Kassa, 1908, 1909, 1910; Királyi Görög Katolikus Kántortanítóképző Intézet, Eperjes, 1911. Arról nincs adatunk, hogy dallamot is hozzárendeltek-e.

30 SZÍNI, *A magyar nép dalai...*, 169, Nr. 151.

A legteljesebb formát Limbaynál találjuk meg, melyben az *Alföldi legény* strófáihoz a *Csaplárosné* kezdőversszakából is találunk áthallásokat.³¹

Comodo

Uram, uram, bi-ró uram,
Hová ki a falco levam,
Sietős az uram nagyon
Szívám zálog - ba itt hagyom.

Jaj, be fázom, kívül-belül,
Hideg a szél Mátra felől,
Süvegem is elkapta már,
Tiszába vitte a tatár.

A Sárosfán 1965-ben Szomjas-Schiffert György által gyűjtött adatban is felfedezhető a „Hideg szél fúj Mátra felől” motívum. A dallama nem ugyanaz a népies műdal, mint amelyekkel a kottás változatok szerepelnek.³²

A forrásokból látszik, hogy történt a szövegben egy korai változtatás, ami később állandósul. A kottakiadók módosítottak a szerzői szövegen, lehet, hogy a dallam miatt, s onnantól ahhoz kötnek vissza a variánsok. Ez egyben azt eredményezi, hogy a népszerű kiadványokban szereplő dalok nemcsak a felhasznált szövegben mutatnak azonosságot, hanem a dallamban is, s ezt követik a folklorizálódott példák is. A népi adatokban hasonlólt Vágfarkasdon (Kertész Gyula, 1958),³³ Hódmezővásárhelyen (Péczy Attila, 1934)³⁴ és Mohin (Kodály Zoltán, 1914)³⁵ találunk.

31 LIMBAY, *Magyar daltár*, 1:66.

32 <https://zti.hungaricana.hu/hu/44985/?list=eyJxdWVyeSI6ICJTXHUwMGUxcm9zZmEifQ.>

33 <https://zti.hungaricana.hu/hu/26584/?list=eyJxdWVyeSI6ICJWXHUwMGUxZ2ZhcmtHc2QgIn0.>

34 <https://zti.hungaricana.hu/hu/195867/?list=eyJxdWVyeSI6ICJGXHUwMGZhaiBzXHUwMGZjd1x1MDBmNmX0IGEGTVx1MDBlMXRyYSBzemVsZSJ9.>

35 <https://zti.hungaricana.hu/hu/188917/?list=eyJxdWVyeSI6ICJYcmFtIHVyeYW0sIGJcdTAwZWRYXHUwMGYzIHVyeYW0gIn0.>

A vers második részének tovább élése valamelyest másként alakult. A *Fúj, süvölt a Mátra szele...* szövegkezdetű népdalok azonos dallammal élnek a Dunántúlon, a Felföldön és az Alföldön. Jellegetesen pásztor-, betyár-, rabénekekhez és balladákhöz kapcsolódnak, de a szövegük leggyakrabban Czuczor verse. Kodály Zoltán 1937-es *A magyar népzene* című könyvében *Kalapom a Tiszán úszkál* szöveggel mari és cseremisiz dallamokkal veti össze.³⁶ Valószínűsíthető, hogy a szöveg későbbi folyamatok eredményeként került egységesen erre a típusra. Egy ilyen dallam-standardizálódás oka feltehetőleg vagy népszínművek hatása, vagy még későbbi, XX. századi jelenség. Ezt a feltételezést erősítik a gyűjtők megjegyzései a modoros előadásra és az elsajátítás lehetséges forrásainál az iskola és a rádió megjelölésével.

A XX. századi gyűjtések során feljegyzett dallamok általában az *Alföldi legény* második részének 1. és 2. versszakával fordulnak elő szolnoki, békési, borsodi, hevesi, pesti, és fejér megyei adatokban. Köztük a legteljesebb Paulovics Géza által 1962-ben feljegyzett mezőtúri népdal:³⁷

Rusado Modoros Rádisk

1. Fúj, süvölt a Mátra szele

Jugem-galyám lobog belé

Kalapom is elkap-ta már

Tiszába vitte a daltár.

36 KODÁLY Zoltán, *A magyar népzene* [1937], példatár VARGYAS Lajos (Budapest: Zeneműkiadó, 1981), 23.

37 A kotta online elérhető, ahol további szöveg hallható és olvasható: <https://zti.hungaricana.hu/hu/31120/?list=eyJxdWVyeSI6ICJGXHUwMGZhaiwgc1x1MDBmY3ZcdTAwZjZsdCBhIElcdTAwZTF0cmEgc3plbGUifQ>

1.2. Jár a kislány virágos zöld mezőben...

A megcsalt leány

Jár a leány virágos zöld mezőben,
Fehér kendő lobog piciny kezében,
Barna legény, hej ne indulj utána,
Bánatvirág fakad minden nyomába.

Fehér kendő a szerelem zászlója,
Nem a világ, állj meg rózsám egy szóra,
Hús a berek, patak csörög az alján,
Gyere oda búslakodó kisleány.

Gyolcs az üngöm, kötőre van az ujja,
Nézd csak rózsám, felbomlott a galandja,
Jöszte ide, kösd meg szépen bokorra,
Nem kívánom ingyen, tedd meg csókomra.

„Barna legény, nem mék én a berekbe,
Galandbokrot sem kötök az üngödre;
Egyszer tettem, s átkozott volt az óra,
Melyben veled megállottam egy szóra.”

1837

Ez a vers 1837-ben látott napvilágot az *Aurorában*, a *Csalatkozás* párjaként, eredetileg *Legénynek ne higgy* címmel.³⁸ Megjelent még a *Közhasznú Honi Vezérben* (1842, 142), a *Szépirodalmi Közlönyben* (1858. 6. sz., 81.), a *Magyar Koszorúsok Albumában* (1863, 66. 1.), Limbay Elemér *Daltárában* (I. 21–22), valamint Friebeisz Istvánnál (141). Népszínmű dalaként is ismerhették, pl. *A legény boldnja: Kóródi Péter népszínművének összes kedvelt dalai*, No. 13. Több kiadványban, köztük Mátray Gábornál *Az alföldön halászegény vagyok én* 5. versszakaként található meg.

A néphagyományban mezősegi és kalotaszegi adatokban bukkantak fel a vers bizonyos strófái. Első feljegyzése: Szék, Lajtha László, 1940. Kezdősorként a Mezőségen, Széken és Magyarországon találkozunk Czuczor versével. Mind-egyik esetben szinte ugyanazok a változtatások szerepelnek: az első sorban a *zöld* jelző helyett *szép* vagy *kis* melléknevek szerepelnek, a második sorban a *piciny*

38 ZOLTVÁNY, 2:250.

helyett *mindkét*. Az első két sort ezután minden esetben a második versszak első két sora követi. Ezekben a változtatások: a *legény* helyett *kislány*, a *fakad* helyett pedig *virágzik* áll. A Lajtha László gyűjtötte széki változat őrzi a legtöbb versszakot.³⁹ Dallama a kezdősor ismétlő, *Kék nefelejcs ráhajlott a vállamra* típus.

Rubato parlando

♩=100 ♩=92

Jár a kis-lán vi-rá-gos zöl-d me-ző-ben

♩=76 ♩=108 ♩=69 sic

Fe-jér ken-dőt lo-bog-tat két ke-zé-ben

♩=80 ♩=60 sic

Fe-jér ken-dő ja sze-re-lem zás-ló-ja N-

♩=72

nem a vi-lág ájj meg ba-bá-m egy szó-ra

♩=84 ♩=92 sic

Hús a be-rek pa-tak me-nye-n az al-ján

♩=66 ♩=60 ♩=66 sic

Gye-re o-da bús-la-ka-dó kis le-ján m

♩=69

Bar-na kis lán ne in-dulj el u-tá-no m

♩=72

Bá-not vi-rág vi-rá-go-zi-k nyomá-bo

39 Kiadása: LAJTHA László, *Széki gyűjtés*, Népzenei monográfiák 2 (Budapest: Zeneműkiadó, 1954), 48. sz., 1-2. versszak.

A folklorizációnál gyakori jelenség, hogy az idő előrehaladtával a vers lényege, az első vagy valamelyik belső strófája megtalálható a teljesen szabályos népköltési rendszerben, merthogy bele tud illeszkedni egy műfaj – leggyakrabban szerelmi dalok vagy keservesek – már meglévő szövegelemei közé. Olyannyira, hogy a strófák között logikai ellentmondások lehetnek. Az első versszak elindít egy történetet, majd egy keserves szöveg követi második versszakként. A következő magyarszováti példa⁴⁰ jól mutatja, hogy nem az a fontos, illeszkednek-e egymáshoz a strófák olvasmányként vagy szöveges üzenetként. Valójában az, hogy a néphagyományban milyen szövegek kerülnek egymás mellé, elsősorban *zenei* jellemzőktől függ. Az, hogy rá tudják-e énekelni már ismert dallamokra, mindennél fontosabb vonzó erő. A magyarszováti változat, a pszalmódizáló stílusú, ékesített előadásmódú dallamokhoz tartozik, mely a pontos igazodás kedvéért az első sorban 15 szótagossá bővül. A típus Kolozs és Szolnok-Doboka megyékben található meg a legnagyobb számban, lírai panaszdalok és hangszeres darabok tartoznak hozzá.

De jár a hirtány vi - ná - gos de virágoz szép mező - ben

Fe - lés mező lohog szü - vén meze - ben

Fehér mező a szőlő - ben Zász - ló - ja

De azt sze - relem a - hit nem mel - lett só - sa

40 Cigánytánc, Magyarszovát, gy. Kallós Zoltán et al., 1962; AP 5223/c. <https://zti.hungaricana.hu/hu/38474/?list=eyJxdWVyeSI6ICJKXHUwMGUxciBhIGtpc2xcdTAWZTFueSB2aXJcdTAWZTFnb3MifQ>

1.3. Ha kél az ég szép hajnala...

Szántó legény dala

Ha kel az ég szép hajnala,
Kezemben az eke szarva,
Ekém előtt négy tulok jár,
Csákó, Szilaj, Gyöngyös,
Bogár, Jézus segélj, haj.

Szántó pajtás, kis madárkám,
Nézz le, nem látod-e babám?
Hej ha én fönn lebeghetnék,
Mindig babám felé néznék.
Csáli, Gyöngyös, haj!

Végig szántok az ugaron,
Járok, kelek gyöngyharmaton,
Csillogó hús gyöngyharmaton,
Mezei szép virágokon.
Haj no Csákó, haj!

Majd ha a nap dél felé kel,
Eljön rózsám az ebédvel,
Tudom, ízes lesz ételem,
Hisz ő együtt eszik velem.
Haj no Bogár, haj!

Kis pacsirta, ég madara,
Szánt fölöttem, zeng a dala,
Párja vígan száll elébe,
Csalogatja a fészkebe.
Hajsz te Szilaj, haj!

Még csak egy-kettőt fordulok,
Pihegve jár már a tulok,
Megetetek, megitatok,
S estig könnyen tovább szántok.
Hó ha, hó no, hó!

1842

A *Szántó legény dala* eredetileg a *Mezei Naptár* 3. évfolyamában jelent meg (1842, 62–63). A vers megtalálható egyéb szöveges gyűjteményekben, például Erdélyinél (II. 435) és a Limbay-féle *Daltárban* (II. 122), mindkét helyen a megjelenéssel egyező formában. A folklorizálódott verset az Észak-Dunántúlon, a Dél-Alföldön és Széken találjuk meg.

A vers négy sorához ötödiknek egy refrénsor kapcsolódik, melyben az ökrök neve hangzik el sorban. A folklorizálódott szövegekből ezt mellőzik, és általában állandósul a *Jézus/Isten/Uram segélj, haj* refrénsor. A népi változatokban jellemzően az első két versszak maradt meg.

A legteljesebb adat a széki dallam, Szabó Varga György repertoárjából.⁴¹ Az első négy versszak szerepel egymás után, szinte tökéletes mása az eredeti versnek, csupán annyiban tér el, hogy a refrénsort minden esetben kihagyja. A népdal nyolcsoros, így az énekes egy versszakra összevon két versszakot. Régies dal-

41 Szék, gy. Kallós–Falvay, 1972. AP 10 117 b. Forrás: <https://zti.hungaricana.hu/hu/81646/?list=eyJxdWVyeSI6ICJIYSBrXHUwMGU5bCBheiBcdTAwZTlnIHN6XHUwMGU5cCB0YWp uYWxhIn0>

Parlando ♩ = cca 104

1. /Ej, de s/ Ha kél az ég szép hajnala,
 Kezembe' j az eke szarva,
 Ekém előtt négy tulok jár,
 Csákó, Szilaj, Gyöngyös, Bogár,
 Végigszántok az u- ga- ron,
 Já- rok - kelek gyöngyharmaton,
 Csil- logó kis gyöngyharmaton,
 Mezei szép virágakon.

lammal él együtt, melynek Széken vannak további 12 szótagos változatai (*Sohase vétettem Szeben városának...*).

A vers élete zenei szempontból kétfelé ágazik: az észak-dunántúli és az alföldi adatok ugyanazzal az emelkedő dallamtípussal élnek együtt. A széki régi stílusú dallammal való társulás egy esetleges ráéneklés és összeolvadás eredménye lehet, hasonló a fent említett *Jár a kislány virágos zöld mezőben* esetéhez. A Czuczor-versek itt stilisztikailag beolvadnak a repertoárba, a keserves vagy szerelmi tematikájú szövegek közé, hiszen a paraszti világban a szöveg és dal összeolvadása az elsődleges megtartó erő.

1.4. Bokorban eprésző kisleány ül...

Eprésző leány

Bokorban eprésző kis leány ül,
Csendes a zöld pagony kívül belül,
De közel kis madár zeng az ágon.
S aranyos lepke csügg a virágon.

„Gyönyörűm, csicsergő kis madárkám,
Szállj alá, szállj alá, röpjél hozzám.
Aranyom, szép szárnyu hímes lepkém,
Ne távozz, ne távozz, jőj, jőj felém.

Ah aki megfogná a madárkát
Od' adnám neki e tölt kosárkát.
És aki megfogná mind a kettőt,
Be tudnám szívemből szeretni őt.”

Amint a leányka így sohajtoz,
Megzörren a bokor és ingadoz,
A madárka suhan távol ágra,
S a lepke ellebeg más virágra.

„Féreg egye, rossz fa, gyökeredet,
Ragya pusztítsa el leveledet,
El a kis madarkát, s a tarka lepkét
Előlem, oh gonosz, mért rezzentéd?”

Míg a kis lány így szól epedve,
Egy szép ifju vadász lép elejbe:
„Oh ne sohajts, anyád szűz zsengeje,
Gyöngé erdóm legszebb csemetéje.

A madárka híved, úgy sem lenne,
Ha szerét tehetné, elröppenne,
A lepke csapodár és változik,
Aranyos szárnyiból kivetkezik.

Ha mégis madár kell, s arany lepke,
Én majd fogok neked, szép kedveske,
S akkor, amit mondtál, megtennéd-e,
A vadászt szívedből szeretnéd-e?”

„Fogj, oh fogj madarkát, s arany lepkét,
De szerethetlek-e, nem tudom még.
Légy mégis, szép vadász, itt a tanyán,
Megkérdem előbb, mit mond rá anyám.”
1835

Eredetileg 1835-ben az *Aurora* 40. lapján jelent meg, valamint szerepel a Földes-Demeter-féle dalgyűjteményben is (1. 29).

Tetszés merint. *Földes-Demeter:*
19. sz. *Emlék. 1876.*

1. Bo. kor-ban ep-ré-sző kis le-ány ül,
Esen-des a zöld er-dő ri-vül be-lül;
Még-is egy kis ma-dár zeng az á-gon,
A-ra mys lep-re csüng a vi-rá-gon. (Egyjuttotta Földes.)

Népzenei gyűjtések során felföldi és székelyföldi folklorizálódott változatai kerültek elő. Legelső feljegyzései Kodály Zoltánnál 1912-ben *Bokorban epré-sző kisleány ül* vagy *Erdőben eprésző kisleány ül* szövegkezdettel fordulnak elő. A folklorizálódott változatokban gyakori, hogy a versszakok nem az eredeti logikai sorrendben követik egymást. A második versszak majdnem minden esetben kimarad, s jellemző a nyolcadik és a kilencedik versszak összevonása. Találunk példát arra is, hogy ha az énekes befejezetlennek érzi a történetet, akkor hogyan kerekíti le: vagy új elemeket költ, vagy a fel nem használt versszakokat illeszti össze, hogy teljes legyen az elbeszélte történet:

„Kisleány, kisleány, mit mond anyád,
Szabad-e szeretni a jó vadászt?
Jó anyám azt mondta feledjelek...”
.....⁴²

„Ne kérdezd anyádat, kisangyalom,
Mefogom mindkettőt, neked adom,
S a vadász dühében a fának ront,
A fának ágára ily átkot mond.”⁴³

Szöveg szempontjából legteljesebb változat a kászoni, melyet hét versszakkal jegyeztett fel Kodály Zoltán.⁴⁴

1. Csak-e van ep-it-mo kis leány-kei il,
 Ken-deo a zold er-do ki-nek-kei-kei-kei
 Me-ges egy kis ma-dar rang a-e a-gon,
 A-ma nyos lep-kei csing a ni-sa-gon.

Vannak dallamok a XIX. században, melyek adatolhatóan műköltészeti szövegekkel élnek. Ilyen ez a dallamtípus is, mely tipikusan és kizárólagosan ezzel a szöveggel fordul elő. A típus német eredetű, a magyar daltörténet biedermerier korszakára jellemző stíuselemekkel,⁵⁹ szekvenciázással és hármashangzat-felbontásokkal teli, páratlan lüktetésű dallammal. A népi adatokhoz hasonló dallammal és szöveggel elsőként a Földes–Demeter-dalgyűjteményben (1876) jelent meg, lásd fentebb.

42 A negyedik sort nem jegyezték fel. <https://zti.hungaricana.hu/hu/8364/?list=eyJxdWVyeSI6ICJCb2tvcmlJhbiBlcHJcdTAwZTlzelx1MDE1MSJ9>.

43 <https://zti.hungaricana.hu/hu/15472/?list=eyJxdWVyeSI6ICJCb2tvcmlJhbiBlcHJcdTAwZTlzelx1MDE1MSJ9>.

44 További versszakok itt: <https://zti.hungaricana.hu/hu/198188/?list=eyJxdWVyeSI6ICJCb2tvcmlJhbiBlcHJcdTAwZTlzelx1MDE1MSBraXNsXHUwMGUxbnlrYSBcdTAwZmNsIn0>

1.5. Az alföldnek sík mezején...

Kecskeméti legény

Az alföldnek sík mezején,
Ott terem a magyar legény,
Sugár leány szótte varrta
Gyolcs üng gatyá lobog rajta.

Nem vagyok én kósza betyár,
Ki csárdákon szerencsét vár,
Csak úgy járok a tanyára,
Házasodom nemsokára.

Pörge kalap nyomja fejét,
Cifra suba válla hegyét,
S ha felpattan a lovára,
El-kinyargal a tanyára.

Tisza mentin, Hódvív partján,
Mint a harmat, olyan a lány,
Vékony-karcsú a dereka,
Csókra csábít az ajaka.

Kecskeméti határ felől,
Csillag ragyog éjfél körül.
Én is oda való vagyok,
Hol az a szép csillag ragyog.

Oda mék én, ott akadok,
Szerelem madara vagyok,
Még ma szólok az anyámnak,
S neki váltok Csongorádnak.

1842

A *Mezei Naptár*ban jelent meg először 1842-ben (3. évfolyam 64), Erdélyi János is közölte 1847-ben (II. 437. sz.), Szabó József gyűjteményében is megtalálható (159), s az *Orgazda* című népszínműben is szerepelt.

A népi változatot csak egy versszakkal jegyezte fel Kodály Zoltán 1913-ban Páskaházán.⁴⁵ Az eredeti vershez képest *magyar legény* helyett *betyár legény* szerepel, majd összevonva következik a harmadik és a negyedik sor: *Gyolcs ing, gatyá lobog rajta, / a babája, szótte-fonta (varrta helyett)*, és ismét a harmadik sor. Ugyanez a gyakorlat jellemző a kottás gyűjteményekre is.⁴⁶ A harmadik sor szekvenciázó és motivikus, 8+8 szótagos. A felgyűjtött adathoz hasonlóak a *Dalfüzér*ben, Kiss Lajosnál és Szabó Józsefnél megjelent variánsok.

45 <https://zti.hungaricana.hu/hu/200200/?list=eyJxdWVyeSI6ICJBeiBhbGZcdTAwZjZsZG5laYBzXHUwMGVkaYBtZXplalx1MDBlOW4gIn0>.

46 <https://zti.hungaricana.hu/hu/184332/?list=eyJxdWVyeSI6ICJBeiBhbGZcdTAwZjZsZG5laYBzXHUwMGVkaYBtZXplalx1MDBlOW4gIn0>.

1.6. Forráskútnál juhászbojtár...

Kútnál

Forráskútnál juhászbojtár,
Arca piros, szeme bogár,
A forrásra nap alkonyán
Dalolva jön három leány.

Egyik így zeng: Én Istenem!
Csak itt volna a kedvesem,
Ki énnem vizet merne,
Szédüléstől megmentene.

Másik így zeng: Gyöngye vagyok,
Vízcsöbreim pedig nagyok,
Hej ha szeretőm itt lenne,
Be örömet segítene.

S a harmadik, mint a hajnal,
Elpirul, s mond bús ajakkal:
Egek ura, szent teremtőm,
Mért nincs nekem is szeretőm?

A lányok ily énekléssel
A forráshoz értenek el.
A szép bojtár mindent halla,
S nekik viszont ő így dalla:

Kinek szédelgős a feje,
Szemeit, ha mer, hunyja be,
Ki egyszerre nem bír sokat,
Kétszer tegye meg az utat.

S kinek nincsen szeretője,
Adjon neki teremtője;
Im reá nyílt karokkal vár,
Ha tetszik, a juhászbojtár.

1835

A vers az *Aurorában* jelent meg először (1835, 171), majd 1846-ban Kecskeméthy Csapó Dániel *Dalfüzérkéjében* (IV. 52. dana). Erdélyinél is megtalálható (II. 500. sz.), továbbá a Földes–Demeter-dalgyűjteményben (1. 49). Somogy megyében bukkantam a népi emlékezetben élő variánsára, melyet négy versszakkal gyűjtött Vikár László Karádon.⁴⁷ Az eredeti formához képest nincsenek nagy változtatások, kizárólag szóelemek cseréje vagy félrehallásokból származó eltérések: *szédülés* helyett *szégyenlés* találkozunk. A karádi példa mazurka ritmusú dallama általában a Dunántúlra jellemző. Szövegei vegyes műfajokba tartoznak: Sobri Jósikáról szóló betyárdalok vagy párosítók.

47 <https://zti.hungaricana.hu/hu/6047/?list=eyJxdWVyeSI6ICJmb3JyXHUwMGUxc2tcdTAwZmF0blx1MDBlMWganVoXHUwMGUxc3pib2p0XHUwMGUxcjI9>.

Egy másik változatot Kodály Zoltán gyűjtött 1922-ben Túrricsén,⁴⁸ melynek „elődje” a Földes–Demeter-dalgyűjteményben és Bartalus István kéziratában is megtalálható.

1.7. A szép magyar legény beteg...

A szerelem betege

A szép magyar legény beteg,
Bántja a szerelemhideg,
Vetett ágya búfa-levél,
S magán kívül ő így beszél:

„Én ültettem a rózsafát,
Más töri le a bimbóját,
Én szerettem egy szép barnát,
Más éli vele világát.

Piros almát szakasztottam,
Barna galambomnak adtam,
Ő az almát törbe rakta,
Szóke legényt fogott rajta.

Szóke legény barna lányhoz,
Nem illenek ők egymáshoz,
Nézz babám, én barna vagyok,
Épen hozzád való vagyok.”

A szép legény folyvást beteg,
Gyötri a szerelemhideg,
Ki gyógyítja meg a szegényt,
A sinlődő magyar legényt?

A német lány kényes igen,
Nem is szeret oly melegen,
A tót leány énekelne
Akkor is, ha sírni kéne.

Érzékeny a magyar szíve,
Ha látja, hogy szenved híve:
Szegény magyar legény baján,
Nem segíthet, csak magyar lány.

1837

Eredetileg az *Aurorában* jelent meg 1837-ben. Erdélyi János (II. 114) és a *Magyar Dal Album* (II. 284) is közreadta. A legkorábbi népi adatot Kodály Zoltán rögzítette 1912-ben Peszektergyénen (Nyitra m.).⁴⁹ További folklorizálódott változatot gyűjtött Balla Péter 1934-ben Andrásfalván.⁵⁰

A néphagyományban továbbélő két szöveg hasonló változtatásokkal maradt meg. Mindkét szöveg összevonja az első és az ötödik versszakot, és mindkettő-

48 <https://zti.hungaricana.hu/hu/182839/?list=eyJxdWVyeSI6ICJGb3JyXHUwMGUxc2tdTAwZmF0bX1MDBlMWwgIn0>.

49 <https://zti.hungaricana.hu/hu/189077/?list=eyJxdWVyeSI6ICJBIHN6XHUwMGU5cCBtYWd5YXlIgbGVnXHUwMGU5bnkgYmV0ZWcifQ>.

50 <https://zti.hungaricana.hu/hu/188107/?list=eyJxdWVyeSI6ICJBIHN6XHUwMGU5cCBtYWd5YXlIgbGVnXHUwMGU5bnkgYmV0ZWcifQ>.

ből hiányzik az *Én ültettem a rózsafát* gondolatmenet. A bukovinai adat azért érdekes, mert továbbkölti a nemzetiségcsúfoló szöveget, és a hetedik versszak utolsó két sorát hozza vissza:

A román lány olyan lusti,
Nem tud egy szép csókot adni.
Így hát szegény legény baján,
Nem segít más, csak magyar lány.

2. Részleges átvétel

2.1. Kicsiny a lány, nagy a gondja...

Kis leány gondja

Kicsiny a lány, nagy a gondja,
Anyja kérdi, még sem mondja,
Ha nem mondja az anyjának,
Mondja meg a galambjának.

Ha én kicsiny leány volnék,
Anyám előtt nem búsulnék,
Mert az anya bár mily kegyes;
Így szidna: miért vagy szerelmes?

De ha látna egy szép legényt,
Sohajtanék: oh én szegény!
S ő így szólna: kis angyalom,
Hej nekem is nagy a bajom!

1837

Elsőként az *Athenaeumban* jelent meg Szilágy álnéven 1837-ben. Megtalálható Erdélyinél (II. 504. sz.), a *Magyar Dal Albumban* (I. 84), a *Magyar Daltárban* (I. 121) és Kiss Lajos kéziratában (II. 561).⁵¹ A vers első versszaka köszön vissza az 1954-ben Vikár László által feljegyzett somogyi példában.⁵²

51 *Kiss Lajos kézírata* (1846–1879), OSZK Ms. mus. 483.

52 <https://zti.hungaricana.hu/hu/4181/?list=eyJxdWVyeSI6ICJraWNzaW55IGEgbFxlMDBlMlW55In0>.

2.2. Nem hittem én, de már hiszem...

Nincs mentség

Nem hittem én, de már hiszem
 Hogy szerelmem búra viszen,
 Búra viszen, búbanatra,
 Ezer gyötrő gondolatra.

Elbolygok én a mezőre,
 Mezőről a vad erdőre,
 Vad erdőről a hegyekre,
 A hegyek legtetéjére.

Piros orcám, hová levél?
 Hervadsz, mint az őszi levél,
 S mint a homokban nőtt bokor,
 Melyet belep a fojtó por.

Talán enyhít a zöld mező,
 Keményté tesz a vad erdő,
 S a nagy hegynek nagy a szele,
 Tán elviszi búmat vele.

De nincs sehol maradásom,
 Visszaragad vonzódásom,
 Visszaragad Erzsikéhez,
 Szivem édes kedveltéhez.

1833

Az *Aurorában* jelent meg 1833-ban *Népdalok* címmel, Cz jeggyel. Első versszakát idézi a *Rajzolatok* (1836. I. félév 30. sz. 233). Dallammal megtalálható a *Magyar Dal-Albumban* (I. 84–85) és annak szöveggyűjteményében, a *Magyar Dal-tárban* (1. 122–123). Kecskeméthy Csapó is közölte 1844-ben a *Dalfüzérkében* (1.28 dana). Az első versszak a néphagyományban elterjedt szöveg, *Sose hittem, de már hiszem...* Kezdősorként élő példáját Demény Piroska gyűjtötte Vámosgálfalváról 1977-ben.⁵³

Dallama a Maros–Küküllők vidékén nagy számban megtalálható pszalmoidizáló stílusú példa. Második és harmadik versszakai az első „továbbköltése” és egy újabb műköltői szöveg: Csokonai Vitéz Mihály *Szegény Zsuzsi, a táborozás-kor* című versében is megtalálható, közköltészeti eredetű vándorstrófák.⁵⁴

53 <https://zti.hungaricana.hu/hu/106842/?list=eyJxdWVyeSI6ICJcdTAwYzluIG5lbSB0aXR0ZW0sIGRIIG1vc3QgaGlzemVtIn0.>

54 Különösen érdekes jelenséget láthatunk, mert nem a Csokonai-vers folklorizálódik Czuczor versével, hanem ez már Csokonainál is idézet. Az *Estve jött a parancsolat* kezdetű szöveg egy önálló közköltészeti szövegcsalád, amely jellemzően az itt is idézett strófákkal kezdődik és eltérően folytatódik. Vö. CSÖRSZ Rumen István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800)*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2016), 280. Csokonai és Czuczor módszerébe egyaránt beleillik, hogy költeményeikbe közismert szövegrészleteket integráltak.

Összegzés

A XIX. századnak kétirányú volt a folklorizációs gyakorlata: az írásbeliség és a szájhagyomány. Az írásbeliségnek van egy saját közege (olvasóközönség), de emellett jelen van az énekelt szájhagyomány. A tömegesedő sajtó és a gyűjtemények felvesznek szövegeket, és széles körben elterjesztik azokat. Ha a költők művei nagy népszerűsége tesznek szert, akkor dallammal is társulnak: vagy egy már ismert dallamhoz illesztik, vagy új zenét írnak hozzájuk. A folklorizáció folyamata összetett és sokszor kiszámíthatatlan. A versek néphagyományba való bekerülése nem vezethető le pontosan, tovább élésüket vizsgálva viszont már megállapítható, hogy a megjelenések száma, illetve az elterjedtsége nagy befolyással bír a folklorizációra.

Czuczor verseinek széles körű ismertségét számos megjelenés segítette: a XIX. századi gyűjtemények, a korabeli sajtó, a kisebb verses válogatások, a kalendáriumok és a ponyvák. Számos zeneszerző húzta rá a verseit a korban nagy divatját élő népies műdalokra, melyek szintén megjelentek különböző, népszerű gyűjteményekben, illetve népszínművekben. De nemcsak terjesztésre és összegyűjtésre szánt művekben jelennek meg a népdalai, hanem az oktatásban is: találkoztam velük tanító- vagy kántorképző iskolák éves értesítőjében is. Annak a versnek, amelyet az írásbeliség mellett az oktatás is támogat, még nagyobb esélye van a folklorizálódásra, mert a XIX. század végétől megnő az iskolák szerepe, emelkedik az írni és olvasni tudók száma, s a paraszti tömegek körébe is eljut a ponyva és a kalendárium.

Czuczornak azok a versei maradtak meg a népi emlékezetben, amelyek a legtöbb írásos formában jelentek meg, és így több évtizedig keringtek közkézen és közszájon. A népdalszöveg maga csupán a felszín, amely számos csatornán és közegen hatolt át ahhoz, hogy ma népdalként ismerjük és énekeljük. Czuczor munkássága csak egy példa azokból a XIX. századi költőkből, akiknek a verseivel népdalok szövegében találkozhatunk, és akik művei alakító hatással bírtak a népköltészetre.

SZILÁGYI MÁRTON

Petőfi, Arany és a ponyva 1848–1849-ben

Ha arra vagyunk kíváncsiak, a professzionális írói munkásságot kifejtő alkotók hogyan próbálták meg saját céljaikra és életművük népszerűsítésére kihasználni a ponyvakiadványokat, akkor ehhez jó esettanulmányul kínálkozik Petőfi és Arany életművének 1848–1849-es szakasza. Még ha ekkor a speciális történeti feltételek olyan környezetet jelentettek is, amelyek aligha kínálnak általánosítható tanulságokat. Mindenesetre az alábbi gondolatmenetben a *ponyva* definícióját a teljesebb kép érdekében tágabban kezelem, mint ezt általában az irodalomtörténeti és folklorisztikai szakirodalom mértékadó része teszi. A ponyva teoretikus meghatározása amúgy sem egyszerű: nem tartalmi és tematikus, hanem funkcionális körülhatárolása tűnik a leginkább célravezetőnek. Jellemző, hogy a magyar ponyvák kutatásában úttörő szerepet játszó, egy nyomdahelyet a közép-pontba állító monográfiájában Pogány Péter óvakodott a definíciótól,¹ a világi ponyvairodalom verses anyagának antológiáit összeállító Csörsz Rumen István pedig – anyagához a legjobban illő módon – inkább a körülírást választotta:

A népszerű nyomtatványok nem alkotnak egységes csoportot, oly sokféle értéket és kiadói szempontot érvényesítettek. A ponyvairodalom átmeneti réteget képvisel a XVIII. századi közköltészetben: bizonyos műfajok, amelyek a kéziratosságban ekkor virágzásnak indulnak, e nyomtatványokról teljesen hiányoznak, ugyanakkor akadnak olyanok, amelyek jellemzően ponyván terjedtek (vőfélyrigmusok, verses találós kérdések).²

1 POGÁNY Péter, *Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán I*, Irodalomtörténeti füzetek 24 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1915).

2 CSÖRSZ Rumen István, kiad., *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820: Lírai dalok és versek*, Rertextum 8 (Budapest: Reciti, 2018), 8. Kiemelés az eredetiben.

Ezek a kutatási előzmények arra bátorítanak, hogy a XIX. század közepi jelenségek kapcsán s ösztönözve a Petőfi- és Arany-életmű sajátos jellegetől, a vizsgálatot más populáris nyomtatványok (így a röplapok, sőt egy lap, a *Nép Barátja*) irányába bővítem ki, még ha ez utóbbiak nem mutatják is a variálódásnak azokat a jegyeit, amelyeket a ponyvakiadványoknál meg lehet figyelni. Ám a kifejezetten politikai célú, agitatív röplapok s a hasonló célból létrehozott hírlap nélkül aligha lehet leírni a popularitásnak azokat a rétegeit, amelyekre a kiválasztott két költői életmű jó példát kínál.

Ide kívánczik még egy megszorítás. Ami az alábbi gondolatmenet közép-pontjában áll, az maguknak az írói stratégiáknak a népszerű kiadványokhoz való viszonya, tehát az, hogy egy alkotó (ez esetben Petőfi és Arany) saját maga mely műveit szánta ponyvára, illetve röplapra, s maga milyen erőfeszítéseket vagy éppen anyagi befektetéseket tett azért, hogy ezeket a kiadásokat finanszírozza is. Természetesen más összefüggésben vizsgálendő az a jelenség, amikor e két életmű bizonyos darabjai ponyvára kerülnek, akár a szerző életében, akár már utána, s egy ponyvák kiadására szakosodott kiadó üzletet kíván csinálni belőlük. Ez utóbbi is érdekes kutatási irány lehet, ízléstörténeti szempontból pedig kifejezetten fontos, s erre már vannak is bizonyos előtanulmányok.³

1.

Petőfi saját műveinek kiadásában vállalt, önálló vállalkozói szerepvállalásáról igen csekély adat maradt ránk, de ami rendelkezésre áll, az mégiscsak méltó a tüzetesebb elemzésre. Felbukkant ugyanis az a hipotézis, hogy ez számára nem 1848-ban felsejlő lehetőség volt, hanem már korábban is kísérletet tett rá. Csak éppen akkor nem a ponyva érdekében, hanem egy olyan kötet esetében, amely éppen poétikai újszerűsége miatt kívánhatta meg az alkotó saját könyvkiadói beavatkozását. A *Felhők* kapcsán fogalmazta meg ugyanis azt Pándi Pál, hogy a kötet kiadását maga Petőfi vállalta, s csupán a terjesztéssel bízta meg Emich Gusztávot. Az rejtély, hogy Pándi mi alapján jutott erre a következtetésre, mert ezen a ponton nem hivatkozott semmilyen forrásra, miközben idézőjelet használt, tehát bizonyosan átvett véleményt közölt.⁴ Akárkitől ered is azonban a ki-

3 Vö. például Kovács I. Gábor, *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig: A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata* (Budapest: Akadémiai, 1989); CHIKÁNY Judit, „A cigányok harca Nagyidán”, *Etnoszkóp* 1, 1. sz. (2011): 26–49. Arany kapcsán lásd még BÁNFI Tamás és KOCSIS Dorottya, „Arany János Az *első lopás* című művének »kalózkidásai«-ról”, *Irodalomismeret* 33, 3. sz. (2022): 156–163.

4 PÁNDI Pál, „Jegyzetek Petőfi „Felhők” ciklusáról”, in *Petőfi állomásai: Versek és elemzések*, szerk. PÁNDI Pál, 163–227 (Budapest: Magvető, 1976), 186.

jelentés, alighanem az a megfigyelés lehet az alapja, hogy a köteten az „Emich Gusztáv bizománya” kitétel olvasható, s nem az, ami a másik, Emichnél megjelent Petőfi-köteten, a *Szerelem gyöngyeiben* szerepel: „Kiadja Emich Gusztáv”. Az eltérésre a kötetben nincs semmi magyarázat, kiadói szerződés pedig egyik kötet esetében sem maradt fenn. A különbségre ugyan a Pánditól is megfogalmazott álláspont adna valamiféle magyarázatot, de a kritikai kiadás ezt a lehetőséget meg sem említette,⁵ tehát érdemes igencsak óvatosan bánni a hipotézissel. Annál is inkább, mert legalább annyi kérdést vet föl ez a nézet, mint amennyit megold: hiszen honnan vette volna Petőfi a kötet kiadásához a pénzt, s miért éppen ezt a gyűjteményét akarta volna maga finanszírozni? A Petőfi anyagi viszonyaival foglalkozó, legrészletesebb vizsgálat eredményei mindenesetre nem egyeztethetők össze azzal a feltevessel, hogy a költő éppen ekkor képes lett volna saját maga kifizetni egy kötetnek a nyomdászamláját.⁶ Aligha valószínű, hogy ebből a vállalkozásból származott volna bármilyen anyagi haszna a költőnek. Nyilván inkább veszteségre lehetett volna számítani. Hiszen éppen a *Felhők* nem bizonyult kritikai értelemben sikeresnek; sajátosan jelzi viszonylagos népszerűtlenségét, hogy a ciklus versei nem is folklorizálódtak, másolatai sem bukkantak föl kéziratos énekeskönyvekben vagy privát versgyűjteményekben – tehát azért az sem valószínű, hogy üzleti értelemben sikeres kezdeményezésről lett volna szó. Még akkor sem, ha hosszabb távon s hatástörténetileg alighanem Petőfi egyik legfontosabb kötete volt a *Felhők*.⁷

Ennél sokkal jobban dokumentálva van egy későbbi történet, amikor Petőfi valóban anyagi kockázatot vállalt egy verse (s nem egy egész kötet) érdekében. 1848-ban Petőfi ugyanis bizonyosan az irodalomterjesztés új módozatával kezdett el kísérletezni, egy versét a propaganda szolgálatába kívánván állítani. S nyilván – nem mellékesen – segíteni akart saját megnehezülő anyagi helyzetén is, amely a számára korábban már meghódított sajtónyilvánosság bizonyos elemeinek átalakulása miatt állt elő.

A *Csatadal* című versét ugyanis Petőfi új és szokatlan módon kívánta terjeszteni: 1848. december 8-án levelet írt az országgyűlésnek, a vers állami költségen való kinyomtatását és a táborokba szétküldését kérve, mintegy a *Marseillaise* hatását és effektusát óhajtván ezzel elérni. A levél világosan utalt helyzetére, amely ekkor még elintézetlen szabadságkérelmének bizonytalanságát jelentette

5 Vö. PETŐFI Sándor, *Összes költeményei (1845. augusztus–1846)*, kiad. KERÉNYI Ferenc, Petőfi Sándor összes művei 4 (Budapest: Akadémiai, 2003), 445.

6 Vö. TÖRÖ Györgyi, „Petőfi anyagi helyzete”, in *Tanulmányok Petőfiről*, szerk. PÁNDI Pál és TÓTH Dezső, Irodalomtörténeti könyvtár 9, 41–90 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962).

7 Saját korábbi elemzésemnek legalábbis ez a tanulása: SZILÁGYI Márton, *A magyar romantika ikercsillagai: Jókai Mór és Petőfi Sándor*, Osiris irodalomtörténet: Tanulmányok (Budapest: Osiris, 2021), 127–138.

(a szabadságra azért volt különösen szüksége, mert közeledett felesége szülésének ideje, s nyilván azt szerette volna, ha jelen lehet a gyermeke világra jövetelkor): „Részemről igen ohajtom, hogy miután szigorú körülményeim elvonták egy kis időre a hadi pályáról személyemet, legalább lélekben azalatt is részt vegyek nemzetem harcaiban.”⁸

A *Csatadal* aztán 1848. december 14-én, délután került a képviselőház elé, ahol Pázmány Dénes elnök felolvasta. Érdekes véletlen, hogy az ülés jegyzője éppen egy régi szatmári ismerős, Riskó Ignác volt. Ekkor 743. szám alatt a következő határozat született: „A tetszéssel fogadtatott *Csatadal* átküldetik intézkedésül a honvédelmi bizottmányhoz.”⁹ Az ülésről a sajtó is hírt adott.¹⁰ Az átküldés megtörtént, azonban a hadihelyzet rosszabbodása és a főváros kiürítése miatt már nem került sor intézkedésre. Fekete Sándor az Országos Honvédelmi Bizottmány szándékos késlekedését is felvetette,¹¹ talán arra a Petőfinek szóló Garay János-leveleire gondolva, amely a vers fogadtatásnak is fontos dokumentuma, s amelynek a vonatkozó részlete a következőképpen szól: „No de lám, ha *kardodat* hevertetik is a körülmények, *karod* azért nem hever, s csatába szállsz s csatába viszesz bennünket hatalmas »hadi daloddal«, melly minap a képviselők házában felolvastatott, de melly magyar szokás szerint, megint a teketória utjára, t. i. bizottmányhoz utasítatott.”¹² Azonban Fekete feltételezésének nincs alapja, s inkább a levél szövegének – ideológiai alapú – félreértését és túlinterepretálását tanúsítja.

Van annak nyoma a Petőfire vonatkozó visszaemlékezések között, hogy a *Csatadal* talán betöltötte buzdító harci dalként az agitatív funkcióját. Legalább is két emlékezés szerint Petőfi 1849. február 4-én, a vízaknai ütközetben a vers 25–27. sorával buzdította rohamra a honvédeket.¹³ A meglehetősen kései s gya-

8 Legutóbb: Kiss József, kiad., *Petőfi-adattár*, 3 köt., A magyar irodalomtörténetírás forrásai 11, 12, 15 (Budapest: Akadémiai–Balassi, 1987–1992), 3:125. A továbbiakban: PAT.

9 Uo., 3:127.

10 *Közlöny*, 1848, dec. 16., 893. Vö. ENDRŐDI Sándor, *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849: Egykorú nyomtatványok másaival*, *Petőfi-könyvtár* 29–30 (Budapest: Kunossy, Szilágyi és Társa, 1911), 513; *Pesti Hírlap*, 1848. dec. 16., 1180; ENDRŐDI, *Petőfi...*, 513; *Nemzeti Ujság*, 1848. dec. 16., 738; PAT, 1:299; *Neue Politische Ofner-Pesther Zeitung*, 1848. dec. 16., 498; PAT, 1:299–300; *Der Ungar*, 1848. dec. 16., 572; PAT, 1:300; *Der Wahre Ungar*, 1848. dec. 16., 454; PAT 1:300; *Die Opposition*, 1848. dec. 17., 854, (Dr. Fr. aláírással), PAT, 1:300–301.

11 FEKETE Sándor, *Petőfi evangéliuma: A költő és a francia forradalmak* (Budapest: Kossuth, 1989), 220.

12 Garay János Petőfi Sándornak, Pest, 1848. dec. 17. Kiadása: PETŐFI Sándor, *Levelezése: Függelék (Vegyes feljegyzések, szerkesztői jegyzetek, dedikációk, másolatok, rajzok)*, kiad. KISS József, V. NYILASSY Vilma és H. TÖRŐ Györgyi, *Petőfi Sándor összes művei* 7 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 186. A továbbiakban: PSÖM 7. A jegyzetek: uo., 458. Kiemelés az eredetiben.

13 GYARMATHI Miklós, „Emlékezés Petőfire”, *Kolozsvár*, 1890. dec. 24; P. SZATHMÁRY Károly, „A vízaknai csata és Dani bátyám emlékezete”, *Vasárnapi Ujság*, 1890. dec. 14., 811–813;

núsan egyidős emlékezések hitelének a megítélésében nem egységes a szakirodalom: Hatvany Lajos a szövegkiadásában kétségbe vonta,¹⁴ Dienes András¹⁵ és Kiss József¹⁶ azonban hihetőnek tartotta.

Jókai Mór egy kései emlékezésében a következő módon foglalta össze a vers keletkezését, a szavakat az akkor már szintén régen halott Nyáry Pál szájába adva:

Irt egy magyar marseillaiset [ti. Petőfi – Sz. M.], ezzel a czimmel: „Előre!” (Véres a föld lábam alatt, Lelőtték a pajtásomat. Előre!) Ezt felajánlotta a magyar kormánynak, hogy nyomassa ki százezer példányban, s ossza ki a magyar honvédség között. Magának kívánt érte egy összeget. Ha jól emlékszem rá, tizezer forintot.¹⁷

Mint már Hatvany utalt rá a közlés jegyzetében, Jókai itt versünket összetévesztette azt *A honvéd* című, 1849. júniusi költeménnyel. A tévesztés azonban nem volt véletlen, hiszen a *Csatadal* és *A honvéd* keletkezéstörténete között igen erősek az analógiák, s utóbb, már 1849-ben valóban *A honvéd* kapcsán sikerült Petőfinak elérnie azt, amit a *Csatadal* esetében csak majdnem tudott megvalósítani: egy saját költségen kiadott költeményét a kormány hivatalos terjesztésre megvásárolta tőle, s egy összegben kifizette neki a vételárat.

A Klapka-affért¹⁸ lezárva Petőfi háromheti szabadságot kapott, aminek letelével, 1849. május 28-án Szalontáról, azaz Arany Jánoséktól küldte el végleges lemondását őrnagyi rangjáról és kilépési szándékát a honvédségből.¹⁹ A lemondást június 28-án fogadták el,²⁰ azonban a költő már májusban, a szabadságolással elvesztette egyetlen biztos jövedelemforrását, katonatiszti fizetését. Május 27-ei levelében arra kérte Aranyt, árvereztesse el Bemtől kapott lovát:

HATVANY Lajos, *Így élt Petőfi*, szerk. Kiss József és PÁNDI Pál, 2 kötet. (Budapest: Akadémiai, 1967²), 2:567–568, 571.

14 HATVANY, *Így élt Petőfi*, 2:571.

15 DIENES András, *Petőfi a szabadságharcban*, Irodalomtörténeti könyvtár 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958), 490.

16 KISS József, „Előre! Egy jelszó irodalmi változatai Uhlandtól Petőfiig”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 93 (1989): 390–414, 402.

17 JÓKAI Mór, „Utolsó találkozásom Petőfivel”, *Magyar Nemzet*, 1900. jan. 7., 2; HATVANY, *Így élt Petőfi*, 2:689.

18 Erről bővebben lásd HERMANN Róbert, „Goromba tábornokok, goromba költő: A Bem–Vécsey- és a Klapka–Petőfi-affér”, in *Ki vagyok én? Nem mondom meg...: Tanulmányok Petőfiről*, szerk. SZILÁGYI Márton, 122–187 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014).

19 PETŐFI Sándor, *Vegyes művei: Útirajzok, naplójegyzetek, hírlapi cikkek és egyéb prózai írások*, kiad. V. NYILASSY Vilma és Kiss József, Petőfi Sándor összes művei 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1956), 143. A továbbiakban: PSÓM 5.

20 PAT, 3:145.

Légy jelen te is az árverésen s megmondhatod a vevőknek, hogy „az a ló Bem csatalova volt, ő adta Petőfinek s Petőfi most eladja, hogy árán kenyeret vegyen magának.” A pénzt vedd át s hozd föl Pestre.²¹

Ugyanezzel a fordulattal élt („pour pouvoir m’acheter du pain, qui me manqueroit absolument en perdant ma gage militaire”) Bemnek küldött, szintén Szalontán írott, francia nyelvű levelében, amelynek csak fogalmazvány-töredékét ismerjük.²² Hogy az árverés megtörtént-e, és a hadügyminisztériummal június 4-én Pestre települt Arany hozott-e magával ilyen pénzt Petőfinek, adatok híján nem tudjuk.

Petőfi egyetlen adatolható bevétele ekkor is az Emich-szerződésből származott, amely értelmében összes költeményeinek tervezett második kötetének verseit előre eladta a könyvkereskedőnek. Ez lehetővé tette, hogy újabb verseinek kéziratáért időnként fölvehessen némi honoráriumot. Egy ilyen pénzfölvételnek a nyugtatványát ismerjük ebből az időszakból:

A második kötet honorariumának második feléből az első száz pengő forintot fölvettem. Pest június 15. 1849. Petőfi Sándor²³

Nem csodálható, hogy a családfenntartás gondjaival szembenező költő – miután fiával és a dajkával Szalontáról Pestre érkezett – június elején új és újszerű vállalkozásba fogott, felújítván azt az ötletét, amelyet a *Csatadal* esetében követett, s amely annak idején nem sikerült.

Berecz Károly úgy emlékezett, hogy Csengery Antal, értesülve a költőtől 600 forintnyi adósságáról, Szemere Bertalan miniszterelnök-belügyminiszterhez fordult, hogy „mikor az egész haza örvend, az ország legnépszerűbb költője ne szenvedjen legalább szükségét!” A *honvéd* tehát – eszerint – Csengery ötletére készült volna. Berecz szerint Csengery a következőket mondta volna:

– Ezt a kormány sokezer példányban ki fogja nyomtatni, s a honvédek közt szétosztatja. Mit gondol ... hatszáz forint elég lesz érte?

Petőfi meg volt lepelve.

– Nem így értettem [ti. hogy drágán fogja adni] – mondá elfogódva.²⁴

21 Petőfi Sándor Arany Jánosnak, Szalonta, 1849. máj. 27., in PSÖM 7, 210.

22 Petőfi Sándor Bem Józsefnek, [Szalonta, 1849. május végén], in *uo.*, 210. A jegyzetek és a levél fordítása: *uo.*, 480–481.

23 PAT, 3:82.

24 BEREZ Károly, *A régi „Fiatal Magyarország”* (Budapest: [s. n.] 1898), 17–18; HATVANY, *Így élt Petőfi*, 2:698–699.

A kormány nevében példányszámot és összeget látatlanban megígérő Csengery és az elfogódott Petőfi szép történetével szemben azonban már 1869 óta publikus volt Petőfi Szemere Bertalanhoz intézett levelének fogalmazványa, amely másként adja elő a történeteket:

Tennap [a fogalmazvány datálatlan – Sz. M.] Csengeri és Kemény Zsigmondra bíztam, hogy beszéljenek Önnel egy, a hadseregnek szánt versem felől. A mint Csengeri szavaiból kivettem, a dolog azon múlt, hogy versemet nem hagytam ott. Ide melléklem tehát azt, de föltételem (mellyet nem tudom közlöttek-e Ön-nel a fenntisztelt urak?) megváltozott. Én versemet kinyomatom saját költségen, s Önt kérem a magam és felhívom a nemzet érdekében, hogy abból bizonyos mennyiségű példányokat rendeljen meg.²⁵

Petőfi kezdeményezésére vall az is, hogy a levél későbbi részében (szokott öntudatos módján) védekezik a *koldulás* vádja ellen.²⁶

A *honvéd* című költemény 1849. június 16. előtt röplapon jelent meg, 17 × 26 cm-es, álló formátumú aprónyomtatványként. Mindkét oldalán, „Lukács és Tsa” nyomdajelzés volt olvasható.²⁷ Június 16. mint *terminus ante quem* azért lehet határdátum, mert ezen a napon Szemere Bertalan miniszterelnök és belügyminiszter már a példányok sorsáról intézkedett. A nem „buzdításul”, hanem csak „szellemi élvezetül” szolgáló költeményből a kormány – a belügyminisztérium irattárában fennmaradt tervezet szerint – összesen 24 000 példányt osztott szét, 4000 példányt juttatva az egyes hadtesteknek: Vécsey Károly (Temesvár), Bem József (Nagyszeben), Klapka György (Komárom), Kmety György (Veszprém), Dessewffy Arisztid (Eperjes), Tóth Ágoston (Verbász).²⁸ A fogalmazványban található papírdarabon egy arányosabb kiosztás tervezete is olvasható, a fenti sorrendben: 4000, 4000, 8000, 2000, 3000, 3000 példányról.²⁹

Érdekes, hogy a Görgei közvetlen parancsnoksága alatt álló I., II. és III. hadtest (Nagysándor József, Asbóth Lajos és Knezić Károly) nem szerepeltek a listán; Klapka azért kaphatott 8000 példányt, mert a VIII. hadtesten kívül a Poeltenberg Ernő vezette VII. hadtest is őalá tartozott.

25 Petőfi Sándor Szemere Bertalannak, [Pest, 1849. jún. első fele], in PSÖM 7, 211.

26 Ferenczi a levél alapján kétségbe vonta Berecz szavahihetőségét, ám Csengery kezdeményező szerepét átvette, noha ezt Petőfi levélfogalmazványa nem teszi kétségtelessé: FERENCZI Zoltán, *Petőfi életrajza*, 3 kötet. (Budapest: Franklin-Társulat, 1896), 3:351.

27 Fennmaradt példányai: PIM Any 61.61. és 78.2. (az utóbbi körülvágot példány), OSZK Fond VII/51.

28 Pat, 3:144–145

29 Uo., 3:271.

Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példány volt Petőfi tulajdonában, s az 1850. februári jegyzőkönyv szerint a hagyatékában foglalták le, a lista 144. tételének részeként: „Ein grosser Korb mit revolutionären Gedichten und Tagebuch, gedr[uckt]. v[on]. Petőfi Sándor.”³⁰ Ezeket utóbb Szendrey Júlia visszakapta, az ő tulajdonából kerültek Petőfi Zoltán, majd Petőfi István birtokába, és onnan közgyűjteménybe.³¹ A röplap megjelenését Endrődi Sándor 1849. június elejére tette,³² azonban a keletkezés- és fogadtatástörténet adatai ezt a dátumot cáfolják, illetve szükségessé teszik némi korrekcióját.

A röplapon megjelent versről fontos információt jelent a *Respublica* című lap egyik jegyzete, amely minden bizonnyal a szerkesztő, Erdélyi János tollából származik. Erdélyi itt röviden reagált arra az új létmódra is, amelyet egy költemény agitatív propagandaként való felhasználása jelent:

A márciusi forradalom óta zökkenést szenvedett az irodalom sokképen. A költészet mutatott még eddig legtöbb életet egyes lapokban[,] most pedig azt módot vették fel a költők[,] hogy egyes verseket nyomtatnak s szórnak ki a közönségbe, villanyozni a közönséget. Ilyen az itt következő vers is. – Szemere látván, minő jó hatása volt a h u s z á r r ó l írt cikkének, mely Mizkolcon [!] jelent meg, e versből 25 ezer példányt vásárolt meg, a honvédek közt kiosztás végett. E vers meg fogja tenni hatását a legszebb névnek dicsőítésével azoknál, kiket épen illet. Az ő hadi vitézségök már is a nemzet becsülete, s a mivelt világ dicsérete.³³

Petőfi a vers eladásának és népszerűvé tételének másik módozatát is megpróbálta, s alighanem szinte azonnal a megjelenés után. A kormányzati terjesztés mellett ugyanis már június 18-án levelet írt Telegdy Lajos debreceni könyvkereskedőnek, aki éppen populáris kiadványairól volt nevezetes, s Arany János majdan tárgyalandó ponyvafüzetének is a kiadója volt, s felajánlotta neki a vers kinyomtatott példányainak fönmaradó darabjait:

Itt küldök Önnek 5,000 azaz ötezer példányt „a honvéd” című versemből. Nyerekedjék rajta s gazdagodjék meg ára enormis! három váltó krajcár, a mint rá is van nyomva. Adom önnek 25 percent nyereségre; ha mind elfogy, küldje meg a pénzt, s akkor új példányokkal szolgállok. Ha július 1^{ig} megküldi ön az árát, ugy

30 PSÖM 5, 256.

31 Vö. még MEZŐSI Károly, „A Karaffa-dramatöredék”, in MEZŐSI Károly, *Közelebb Petőfihez* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1972), 367–368.

32 ENDRŐDI, *Petőfi...*, 533.

33 *Respublica*, 1849. jún. 24., 25. Vö. ENDRŐDI, *Petőfi...*, 535.

50 percentet kap, azaz fele áraban veszi. A kormány 25.000 példányt vett meg belőle a hadsereg számára.³⁴

Telegdy pedig alighanem vállalkozott a terjesztésre, hiszen a *Martzius Tizenötödike* egyik hirdetéséből erre következtethetünk, s innen megtudhatjuk a példányok árát is (ez persze megegyezik azzal, amit a röplapon is olvashatunk, s ami Petőfi Telegdynek is megírt). Amúgy ez a hirdetés Emich Gusztávot is megnevezte terjesztőként, de Emichnek e tárgyban nem ismerünk levelet Petőfítől, könnyen lehet, hogy a költő vele szóban állapodott meg:

Megjelent s Pesten Emich Gusztáv, Debreczenben Telegdi könyvárusoknál kapható: A HONVÉD, költemény; írta Petőfi Sándor. Ára 3 kr[ajcár]. váltóban.³⁵

2.

Petőfinek a popularitást ilyen formában, nem teoretikusan, hanem a könyvkiadói gyakorlatba átültetett módon megvalósító törekvései párhuzamosak voltak Arany hasonló kísérleteivel, így adódik a következtetés, hogy ezeket a jelenséget ne tekintsük egymástól függetlennek, hanem Arany és Petőfi közös, egyeztetett elképzeléseinek a következményeit lássuk bennük. Ilyen módon mindez az „irodalmi népiesség”-ként leírt folyamat sajátos, gyakorlati, médiatörténeti szempontból értelmezhető leágazásaként is felfogható. S ennek a a kezdetei már Petőfi és Arany első levélváltásaiban benne voltak, hiszen kettejük barátsága – szokatlan módon – nem személyes ismeretséggel, hanem Petőfi Aranyt felkereső, a *Toldit* ünneplő levelével és versével kezdődött, s erre Arany már rögtön olyan módon válaszolt, amely irodalompolitikai és esztétikai kérdések firtatását kínálta föl a címzettnek.³⁶ Maga a kapcsolat az irodalompolitikai nézetazonosság levelekben kifejtett megállapításával kezdődött, s ez fejlődött át aztán személyes rokonszenve, amelyet Petőfi szalontai látogatása és tíz napos ott tartózkodása mélyített el komoly személyes barátsággá. Persze a szóbeli beszélgetésekről semmit nem tudunk, hiszen ezek nincsenek dokumentálva (szerencsére legalább a levelek rendelkezésünkre állnak), így a részletek és árnyalatok nagyobbik része

34 Petőfi Sándor Telegdy Lajosnak, Pest, 1849. jún. 18., in PSÖM 7, 211–212.

35 *Martzius Tizenötödike*, 1849. jún. 22., 220; a hirdetések között lásd még PAT, 1:319. A kiadványt hirdette még: *Respublica*, 1849. jún. 24., 28. A másodközléssel egyidőben a röplapkiadás hirdetése (július 8-ig még nyolcszor megismételve: PAT, 1:319.).

36 Ennek a helyzetnek a részletesebb értelmezésére lásd SZILÁGYI Márton, „Az utolsó magyar”: *Arany János élete és költészete*, Osiris irodalomtörténet: Monográfiák (Budapest: Osiris, 2023), 124–135.

is ismeretlen. Annyi azonban bizonyos, hogy 1848-ban és 1849-ben több olyan mozzanat is megfigyelhető, amely a popularitás kapcsán párhuzamosnak mutatkozik Petőfi és Arany pályáján, s ez aligha tekinthető véletlennek.

1848-ban Petőfi már az első adandó alkalommal rá akarta venni Aranyt egy néplap szerkesztésére. Pest városának és Pest megyének a Rendre Ügyelő Választmánya már áprilisban azt tervezte, hogy kiad egy néplapot, amely a tömegeket tájékoztatni tudná a kormány intézkedéseiről, ezért létrehozta egy alváltmányt, amely ugyan nem ülésezett, de háttérmegbeszéléseket folytatott. Ennek a testületnek pedig Petőfi is a tagja volt, így beavatottként tájékozathatta Aranyt:

Landerer néplapot fog kiadni, már előlegesen, hirdetés előtt is van 4,500 előfizető rá. A tervkészítésre választmány van kine[ve]zve, mellynek én is tagja vagyok, s én azt nyilatkoztattam, hogy a szerkes[z]tésre te kivüled senkit sem tartok alkalmasnak. Én elvállaltam volna, de már szerződésem van az Életképekhez Jókai mellé. Ird meg rögtön, micsoda föltételekkel fogadod el a szerkesztést, úgy hogy feljőj lakni Pestre. Ha például biztosítának valami öt évre mintegy 2000 pengő fizetéssel évenként? mi? tüstént irj, a föltételeket magad fogod legjobban tudni, több kell-e vagy kevesebb. Te Jankó, a lenne ám még az élet, ha feljőnél! gyere föl, az isten áldjon meg.³⁷

Petőfi ekkor meglátta lehetőséget arra, hogy Aranyt nemcsak a szerkesztővé válását segítheti elő, s ezáltal az irodalmi nyilvánosság új szereplőjévé avathatja, hanem életformaváltásra is ösztönözheti: kiragadhatja vidéki jegyzői hivatalából, s Pestre csábíthatja. Arany szerkesztői alkalmasságát persze ekkor még semmi más nem garantálhatta, mint Petőfi rokonszenve s határtalan bizalma, valamint a köztük meglévő szemléleti és ízlésbeli azonosság, hiszen Arany ezen a pályán még soha nem próbálta ki magát. Mellesleg az is méltó a figyelemre, Petőfi mennyire nem kapott az alkalmon, hogy egy néplapot szerkeszthesse, hanem ezt Aranyra hagyta volna, s a maga számára fontosabbnak ítélte a Jókaival közös munkát az Életképeknél, amely a korábban tervezett nemzedéki irodalmi orgánium volt.³⁸

Arany érdeklődéssel, de óvatosan reagált. Konkrét anyagi és szervezésbeli kérdéseket fogalmazott meg, s noha nem vetette el, hogy hajlandó lenne kilépni szalontai hivatalából, láthatólag bizonytalannak látta egyelőre a vállalkozás hát-

37 Petőfi Sándor Arany Jánosnak, Pest, 1848. ápr. 18., in ARANY János, *Levelezése (1828–1851)*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István, Arany János összes művei 15 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 198. A továbbiakban: AJÖM XV.

38 Erről bővebben lásd SZILÁGYI Márton, *A Tizek Társasága nemzedéki szerveződése*, megjelenés előtt.

terét. Azt viszont kifejtette, hogy egy néplap létesítésének látná értelmét, persze akkor, ha az nem tisztán politikai karakterű akarna lenni:

De ha a szépirodalom sem lesz belőle kizárva, akkor alkalmasint concurrálok, mert régi kedvencz eszmém költői hatást gyakorolni a népre, s ezt illy úton tettem csak legczélszerűbben és sükeresebben. S a ki a népet ismeri, tudni fogja, hogy nála a mennyit az értelemhez, megannyit az érzelemhez kell szólni, ha az ember sükert óhajt. Emelni a népet az irodalomban lassan lassan, nem olly mellékes feladat, hogy már a jelen időben tekintetet sem érdemelne. Ez úton akarnék én hatni ez lenne elemem. Hiába irunk mi népverset az Életképekbe, hiába adunk ki pengő forintos Toldikat stb, a népre nem hatnak, de ha az ő olcsó – hihetően nagyon elterjedendő – lapjába irnánk, az nem lenne sárbadobott gyöngy. Ez véleményem a néplapról.³⁹

Végül a *Nép Barátja* – Arany húzódozása, majd végleges elhúzódozása miatt – Vas Gereben szerkesztésében, Arany társszerkesztői közreműködésével indult el. Ez pedig azt jelentette, hogy noha Arany neve rajta volt a számokon, valódi szerepe inkább a főmunkatárséra emlékeztetett, hiszen Szalontáról nem is tudott volna érdemi szerkesztői munkát végezni. Mindenesetre saját írásaival jelen volt a lapban, egészen addig, amíg végleg meg nem szüntette a *Nép Barátjában* való publikálást. Ez pedig arra mutat, hogy egészében elégedetlen lett a népiességnek azzal az irányával, amelyet Vas Gereben a lapban megvalósított.⁴⁰

Ha ezeket a műveket nézzük önmagában, akkor mindenképpen feltűnő, hogy Arany költői életművében ekkor bukkannak föl olyan, nyíltan vagy rejtettebb formában agitatív verses szövegek, amelyek sokkal közvetlenebb hatásmechanizmus és egyszerűbb poétikai hatáseffektusok révén kívánták befolyásolni az olvasót. S ezek a szövegek nem kizárólag a *Nép Barátjában* megjelent írásokban fedezhetők fel, hanem valóban Arany új – nem túl sokáig tartó – költői korszakának a termékei. Ezt jól mutatja az ez idő tájt, de az *Életképekben* publikált *Magyar nemzetőr dala*. Ezt a verset ugyanis más, ekkor létrejött orgánumok is átvették, s újraközölték, olykor névtelenül, s ezzel el is fedve Arany szerzőségét. Ezeket a szövegeket általában az Arany-kánon peremén elhelyezkedő, kevés figyelemre érdemesíthető művekként kezelte a szakirodalom, s ebben nyilván szerepet játszott az is, hogy 1849 után maga Arany sem igyekezett beilleszteni őket saját életművébe. Főlértékelésükre Barta János tett kísérletet 1953-as könyvében, ám mivel érvei s az ezek mögött meghúzódo megfontolások sem poétikai vagy esztétikai gyökerűek voltak (sokkal inkább ideológiaiak), tartós hatást ez

39 Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1848. ápr. 22., in AJÖM XV, 201.

40 Erről bővebben SZILÁGYI, „Az utolsó magyar”..., 194–205.

nem tudott elérni az értelmezés-történetben. Annak ellenére sem, hogy a lényeg-
get illetően, leíró szinten volt igazság Barta megállapításaiban:

Verseinek egyrésze igazi katonaköltészet: toborzó, riadó, csatadal: a harci bátorság és helytállás költészete. Említettük már a *Nemzetőr-dalt*, méltán sorakozik hozzá a többi: az *Egy életünk, egy halálunk* (Petőfiből vett jeligével), a *Lóra!..., Haj, ne hátra, haj, előre...* [...] E versek agitatív erejét növeli a népdalmotívumok felhasználása és az évszázados függetlenségi mozgalmak eszméinek újraélesztése.⁴¹

Arany 1849 közepén kísérletezett azzal először, hogy ponyván ad ki verseket. Tehát míg Petőfi röplapokkal próbálta elérni a nagyobb tömeghatást, és ilyen módon kívánt külön jövedelemre szert tenni, Arany ugyanezt a célt a ponyva birtokba vétele révén vélte elérni. A modell mindazonáltal hasonló volt: Arany maga adta ki a füzetet, s nyilván maga is állta a nyomdászamlát, majd ezután próbálta meg a terjesztéshez igénybe venni a kormányzati támogatást. A *sabadság zengő hárfája* Debrecenben jelent meg, Telegdy Lajosnál.⁴² A kötet pontos megjelenését egyelőre nem lehet behatárolni. Arany számára Petőfi kezdeményezése mintául szolgálhatott, hogy mintegy hivatalossá tegye a tömeghatásra törekvő agitatív költészetet, mindazonáltal úgy, hogy az ne megrendelés legyen, hanem a költő kezdeményezésére központi pénzből támogassák az ilyen jellegű irodalmat előállítani képes szerzőket. Ez persze csak feltevés, de Petőfi és Arany szoros baráti kapcsolatát ismerve nehezen képzelhető el, hogy erről a tervről Arany ne értesült volna.

Még inkább így volt Petőfi későbbi kísérlete esetében, amely viszont több értelemben is párhuzamosan zajlott le Arany próbálkozásával, sőt, még az ügyben előkerülő debreceni nyomdász személye is összeköti e két esetet. Petőfi *A honvéd* című vers 1849. június 16. előtt jelent meg röplapon, s keletkezésének előtörténete is éppen Szalontához kapcsolódik, tehát Aranynak mindenképpen tudnia kellett róla. Hiszen Petőfi – ahogy ezt már említettem – május 28-án éppen Szalontáról, Aranyék vendégeként küldte el végleges lemondását őrnagyi rangjáról.⁴³

Ami bizonyos: Arany arról a tervéről, hogy nagy példányszámban, olcsón kiadható, a népnek szóló verseket fog írni, azaz a ponyva lehetőségeit használja ki ugyanennek a debreceni nyomdásznak, Telegdy Lajosnak a segítségével, egy 1849. május 28-ai, feleségéhez írott levelében számolt be. A levél elveszett, de néhány részletét a kritikai kiadás – Voinovich Géza monográfiájának idézete révén – rekonstruálta:

41 BARTA János, *Arany János*, Nagy magyar írók (Budapest: Művelt Nép, 1953), 70–71.

42 ARANY János, *Sabadság zengő hárfája* (Debrecenben: Telegdy Lajosnál, 1849).

43 PSÖM 5, 143.

Miután a művelt publicumnak most írni nem lehet, ími fogok a népnek, istóriákat. Telegdi biztat, hogy ennek az anyagi haszna is meglesz, ő roppant publicumot tud neki teremteni és a sok fillérből vagy krajczárból majd néhány forint is összegyűl. Azt mondja, van olyan garasos históriája, a miből *százhatvan* ezer példányt adott el! Im itt a publicum.⁴⁴

Hogy ekkor megjelent-e már Arany ponyvafüzete, nem tudjuk. Czóbel Ernő szerint: „A megjelenés ideje nyilván arra a tíz napra esik, melyet Arany, hivatalba lépéstől a kormány Pestre költözéséig Debrecenben töltött: 1849 május 24. és június 5. közé.”⁴⁵ Ez elképzelhető. Az azonban biztos, hogy az első füzet június 16-án már készen volt. Azaz Arany – feltűnő módon – ugyanúgy járhatott el, mint Petőfi: saját költségén kinyomatta a ponyvafüzetet, s utána ennek segítségével és referenciájával próbált meg állami támogatást szerezni. Ezen a napon Arany Szemere Bertalan belügyminiszterhez intézett egy levelet, s emellé mellékelte ezt a kiadványt s három, még kiadatlan versét is. A Szemere Bertalannak szóló felajánlás azt tartalmazta, Arany már elkezdett „a vásári nagy közönség számára verseket félivenként, az ide mellékelte alakban kiadni”; a következő darabba szánt verseket mellékelte, s ezeknek a terjesztéséhez kér „álladalmi” támogatást.⁴⁶ A gesztus alighanem úgy értelmezhető, hogy Arany azokat a verseket küldte el Szemerének, amelyek szándéka szerint a következő ponyvakiadványa anyagát alkották volna – ám ez fölveti azt a kérdést, vajon létrejött-e *A szabadság zengő hárfája* című kötet második darabja? Voinovich Géza a tőle gondozott kritikai kiadásban határozottan nyilatkozott arról, mi volt ebben a második füzetben, a *[Beállottam...]* kezdetű versről szólván: „A vers után *Rákócziné* következik, az után *Rásüt az esthajnal...*”⁴⁷ Láthatólag ez a három vers nem azonos

44 Arany János Arany Jánosné Ercsey Juliannának, [Debrecen], [1849] máj. 28., in AJÖM XV, 256.

45 Czóbel Ernő, „Arany János tervezett néplapja, a »Népszabadság«, *Irodalomtörténet* 6 (1917): 479–489, 479.

46 Az irategyüttes közlését és korábbi, sajátos szakirodalmi jelenlétének bemutatását bővebben lásd SZILÁGYI Márton, „Egy többször elfelejtett (s újralfelfedezett) Arany-levél és versmellékletei”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018): 205–216. A levél szövege: uo., 210–211. A Horváth Lajos gyűjteményében megőrzött (s ma is közgyűjteményben lévő) iratanyag ismeretét bizonyítja íf. Ábrányi Kornél cikke, amely bizonyosan a kéziratok ismeretében adott hírt a Szemere Bertalannak címzett levélről és a versmelléletekről: Ífj. ÁBRÁNYI Kornél, „Arany János kiadatlan költeményei: Horváth Lajos megőrzött kincseiből”, I. folytatás, *Pesti Napló*, 1883. szept. 2., reggeli kiadás, [1.]; II. folytatás, 1883. szept. 8., reggeli kiadás, [1.]; III. folytatás, 1883. szept. 16., reggeli kiadás, [1.]. Czóbel Ernő 1913-ban – a korábbi szakirodalmi hagyomány alapján – úgy vélte, ehhez a levélhez Arany a ponyvafüzet két füzetét is csatolta: CZÓBEL Ernő, „Arany János ismeretlen verse”, *Világ*, 1913. ápr. 13., 11–12. Az adat: 12. Ez azonban nem igaz, csak az első, valóban megjelent kiadványt mellékelte.

47 ARANY János, *Kisebb költemények*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Arany János összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951), 425. A továbbiakban: AJÖM I.

azzal, amit Arany Szemerének küldött, csak a [*Rásüt az esthajnal...*] szerepelt a küldeményben. Az is gyanús, hogy Voinovich itt a *Rákócziné* második megjelenését is ebben a kiadványban tételezi, viszont a *Rákócziné* jegyzeteiben a közvetkezőt állítja: „Másodsor: *A szabadság zengő hárfája*. A magyar fiatalságnak Arany János, Debrecenben, Telegdi Lajosnál, 1849.”⁴⁸ Vagyis a ponyvakiadvány első, s igazolhatóan megjelent első füzetét adja meg a szöveg lelőhelyeként, ahol viszont a vers *nem* jelent meg. Persze elképzelhető, hogy Voinovich birtokában lehetett egy olyan kiadványnak, amely aztán megsemmisült az Arany-hagyatékkal együtt a bombatalálatban.

Annyi bizonyos, hogy Arany László apja *Hátrahagyott prózai dolgozatai* című, 1889-ben megjelent kötetének jegyzetében azt írta: „két füzetke jelent meg (legalább eddig többnek nem akadtam nyomára”; s a második kötetről azt állítja, erről „az irodalomban eddig tudtommal nem volt szó s én ennek átengedését Szilády Áronnak köszönöm”.⁴⁹ Az Arany Lászlótól itt megadott tartalom pedig pontosan megegyezik Voinovich adataival. Tehát Voinovich vagy Arany László ezen jegyzetéből indult ki, vagy valóban birtokába került a korábban Arany László tulajdonában lévő, rejtélyes kiadvány (amelyet ezek szerint Arany László az egykori nagykőrösi iskolatárstól, a későbbi jeles irodalomtörténész-től, Szilády Árontól szerzett meg). Ez az egyetlen komoly, valóban mérlegelendő adat a második ponyvanyomtatvány létre – ám ha hitelesnek fogadjuk is el Arany László állítását, akkor is tény, hogy sem 1945 előtt, sem azóta senki más nem volt, aki látta volna és leírta volna ezt a bizonyos második füzetet. A kritikai kiadás munkálatai során sem került elő sehonnan ez a kiadvány, ahol egyáltalán utalás van rá, az közvetve vagy közvetlenül idézet Voinovichtól (az egyetlen kivétel Czóbel Ernő 1913-as cikke, amely már jóval Voinovich monográfiája előtt tartalmazta ezt az adatot, igaz, tévesen, hiszen azt állította, Arany ezt is mellékelte a Szemeréhez intézett folyamodó leveléhez).⁵⁰

Az állítólag itt olvasható versszövegek tehát nem állnak rendelkezésünkre. Pontosabban: csak más, későbbi vagy éppen párhuzamos forrásból ismertek ezek a művek. A [*Beállottam...*] ugyan csak Arany műveinek 1894-es összkiadásában jelent meg bizonyosan, a *Rákócziné* viszont napvilágot látott az *Életképek* 1848-as évfolyamában.⁵¹ Ezek az adatok pedig még inkább növelik a bizonytalanságot. Hiszen Aranyt nem jellemezte az, hogy a ponyvát másodközlésre használta, s arra sem ismerünk példát, hogy egy, ponyván már kiadott művét közölte volna egy olyan, számára fontos orgánumban, mint a Petőfi szerkesztette *Életképek*ben. Tehát

48 Uo., 420.

49 Erre felhívta a figyelmet: Kőrösi Imre, „Az utolsó előtti magyar”, *Mozgó Világ* 49, 11 (2023): 105–109, 107.

50 Vö. Czóbel, „Arany János ismeretlen verse”.

51 *Életképek*, 1848. aug. 20., 241–242.

az, hogy a *Rákócziné* megjelent e folyóiratban, már önmagában szokatlan lenne, vagy éppen kifejezetten ellenérvként használható arra, hogy a vers publikálására feltételezzünk egy ponyvafüzetet is. Még talányosabb a [*Rásüt az esthajnal...*] esete. E vers első ízben ilyen címmel jelent meg ugyanis a *Szegedi Hirlapban: Mutatvány a ponyvairodalomnak Arany Jánostól készített legujabb termékeiből*.⁵² Kérdés, hogyan értelmezhetjük ezt a címadást. Mivel Voinovich a tőle készített kritikai kiadásban föltételezett egy korábbi ponyvanyomtatványt, ezért vélhette úgy, a *Szegedi Hirlap* innen „átvette” a verset közlésre.⁵³ Pogány Péter – kapcsolódva Voinovich állításához, de hozzá képest új forrást nem mozgósítva ehhez a kérdéshez – úgy gondolta, a címben szereplő „legujabb” jelző egyértelműen azt bizonyítja, hogy ez a vers már egy második versfüzetből átvett szöveg.⁵⁴ Ez a vélekedés azonban nem teljesen meggyőző, hiszen a jelző utalhat egyszerűen csak arra is, hogy a lap eddig közöletlen, új szöveget hoz egy ismert szerzőtől. Viszont ha igaz az a sejtés, hogy nem létezett olyan ponyvafüzet, amelyben a vers megjelent volna, akkor ez a mű első publikálása. Ebben az esetben föl kell tételeznünk, hogy a szöveg megjelenéséhez a lapnak szüksége volt Arany kéziratára, s ez pedig valamiféle kapcsolatra utal a költő és a szerkesztők között. A kérdést nem lehet egyértelműen eldönteni, filológiai adatok hiányában. Voinovich kijelentései pedig olyan ellentmondásosak, hogy azok önmagukban is kételyt ébreszthetnek. Ezért aztán az új kritikai kiadás inkább arra az álláspontra helyezkedett, hogy – fönntartván persze a kétely lehetőségét – nem tekinti bizonyítottnak Arany második ponyvafüzetének a létét.⁵⁵

A magyar ponyvák jeles kutatója, Pogány Péter viszont olyannyira nem kételkedett Voinovich szavaiban, hogy noha rögzítette, a második füzet nem található („ma lappang”), Voinovich nyomán mégis rekonstruálta a tartalmát, s hiteles forrásként beiktatta szöveggyűjteményébe.⁵⁶ S ezzel talán még növelte is a zavart. Pogány szerint ugyanis ilyenformán Aranynak három (!) füzete is volt 1849-ben, ebből kettő megjelent, egyet pedig a költő csak tervezett, de nem tudott megjelentetni ekkor. Az első a valóban meglévő, fönntmaradt füzet két verset tartalmazott: [*Haj, ne hátra, haj előre...*], *Rózsa Sándor*. A második anyaga Pogány szerint (bár ez természetesen Voinovichtól átvett állításokra épül): [*Beállottam...*], *Rákócziné*, [*Rásüt az esthajnal...*]. A harmadik pedig azt a két verset foglalta volna magába, amelyet Arany az „ajánlkozási irat”-hoz mellé-

52 *Szegedi Hirlap*, 1849. jún. 9., [1].

53 AJÖM I, 425.

54 POGÁNY Péter, kiad., *Riadj magyar!: 1848–1849 fametszetes ponyvái, csatakrónikái*, Magyar hírmondó (Budapest: Magvető, 1983), 628.

55 Kritikai kiadás: ARANY János, *Kisebb költemények I*, kiad. SZILÁGYI Márton, Arany János munkái (Budapest: Universitas–HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2023).

56 POGÁNY, *Riadj magyar!*, 442–455.

kelt: [Én vagyok az anyám átka...], [Van-e olyan...].⁵⁷ Pogány láthatólag ismer-
te a Szemeréhez intézett levelet és a mellékleteket (ahogyan meg is adja, egy
olyan xerox-másolatból, amelyet az OSZK őriz),⁵⁸ de abban tévedett, amikor úgy
vélte: Arany két verset mellékel a leveléhez (elképzelhető, hogy a tőle felhasz-
nált másolat nem volt teljes, az eredetit pedig Pogány nem kereste vissza). Az,
hogy következetesen igazodni kívánt Voinovich önellentmondó kijelentéseire,
olyan megoldásokra kényszerítette, amelyek még csak logikusnak sem voltak
mondhatók, textológiai értelemben meg végképp nem szolgálhattak volna ki-
indulásul. (Az, hogy Pogány a Voinovich-féle Arany-kritikaiból visszamenőle-
gesen megpróbált rekonstruálni egy olyan szövegforrást, amelynek a léte nincs
megfelelőképpen bizonyítva, sajnos védhetetlen eljárás.) Egyébként Voinovich
szavahihetősége ellen szól, hogy 1929-es monográfiájában (ekkor még együtt
volt az Arany-hagyaték) mást állított ennek a kiadványnak a tartalmáról és stá-
tusáról: szerinte Arany a Szemeréhez írott levél „[m]ellé tette második füzetét
s két új versét is, kéziratban, a »Van-e olyan hamvába holt« s »Én vagyok az
anyám átka« kezdetűeket”.⁵⁹ Ezt a kijelentését megismételte a kritikai kiadásban
is: „Mellékelve volt a beadványhoz *A szabadság zengő hárfája* 1. és 2. füzete,
két vers pedig kéziratban: *Én vagyok az anyám átka...* meg *Van-e olyan...*”⁶⁰
Márpedig ez az állítás tételesen cáfolható a ma is hozzáférhető kézirat alapján:
Arany *A szabadság zengő hárfája* első füzetét csatolta a levélhez, s három verset,
az említett kettő mellett még a [Rásüt az esthajnal...] kezdetűt.⁶¹

Ami azonban kétségtelen: a ponyvakiadvány első füzete bizonyosan megje-
lent. Arany szerzőként való megjelenése a ponyván a költői pálya azon jelenségei
közé illeszkedett szervesen, hogy az irodalmi élet nyilvánosságába csak néhány
éve bekapcsolódó költő 1848-tól nem csupán saját korábbi, bejáratos publiká-
ciós fórumain (*Pesti Divatlap*, *Életképek*, *Hazánk*) kívánt jelen lenni, hanem agi-
tatív verseit sokkal szélesebb, nagyobb tömeghatást ígérő és „népies”-nek szánt
orgániumokban tette közzé. Már a *Nép Barátja* szerkesztésének az elvállalása is
ebbe az irányba mutatott, s még inkább az, hogy mind verseivel, mind újságcik-
keivel egy ideig folyamatosan e lap hasábjain működött. Ám ebben a rövid pe-
riódusban publikált például a Bangó Petó nevéhez kötődő *Arad* című lapban,⁶²

57 Uo., 627–632.

58 Uo., 628.

59 VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*, kiad. TÖRÖK Lajos (Budapest: Universitas-
MTA Könyvtár és Információs Központ, 2019), 149.

60 AJÖM I, 425.

61 Vö. SZILÁGYI, „Egy többször elfelejtett...”.

62 Ez az *Erdély* c. vers volt. Megjelent: *Arad*, 1848. dec. 16., 186. A nehezen hozzáférhető (Buda-
pesten nem, csak Debrecenben található) számhoz Gönczy Monika segítségével tudtam hoz-
zájutni.

valamint az Erdélyi János szerkesztette, 1849-ben indult *Respublica* hasábjain is,⁶³ s elkezdődött verseinek az átvétele különböző alkalmi kiadványokba, azaz megindult műveinek a közköltészeti tulajdonba vétele (ennek a legszebb példája a *Magyar nemzetőr dala* volt, amelyet az *Életképek*ben történt publikálása után nem sokkal már anonym módon, *Szabolcsi nemzetőr dala* címen adtak ki újra).⁶⁴ Arannyal először történt ez meg a pályája során, s ráadásul nem is epikus műveivel (mint például a *Toldival*), hanem lírai verseivel.⁶⁵

A Szemerének való ajánlkozást nem kísérte közvetlen siker, Arany nem kapott állami támogatást versei ponyvakiadásához. Ám a jelentkezésnek azért lett hatása. Czóbel Ernő szerint ez alapozhatta meg azt a tervet, hogy a kormány támogatásával meginduló új lap, amely a *Népszabadság* címet kapta volna, Arany és Gondol Dániel szerkesztésében induljon meg.⁶⁶ Erről június 20-án hírt adott az Erdélyi Jánostól szerkesztett *Respublica* című lap, egy viszonylag hosszú cikkben:

Arany János és Gondol Dániel, több társakkal egyesülve Népi lapot fognak kiadni hir szerint. Mi örülünk e vállalaton, s ohajtjuk a kormány részvétét is iránta, mert igazán hiával vagyunk oly népi lapnak, mely komolyan és épületesen, ne csak elménczkedve, hanem alaposan, ne csak mulattatólag hanem tanítva is szóljon a néphez, a mi atyánkfiaihoz, kiket az evangeliomi mester tanai foglaltak el eddig, most pedig a politikai evangeliomnak el kell foglalni minden gondolataikkal együtt. A nép nem gyermek. Ő megérti a jó szót. Neki nem kell csevegés, vagy épen fecsegés. Az írók humorát alig élvezheti, mivel ő minden írónál gazdagabb humorban, ha kell. Ha törvényeket, eme politikai tizparancsolatot akarunk vele felfogatni, megkivánja hozzá amaz ünnepélyes hangot, mely hagyományosan maradt reá azin időből, mikor tanulá gyermekkorában Jehova megjelenését a sinai hegyen, adván törvényt az ő népének. Az örökös írói elménczkedés, viczkádozás kedélyt ront a népben s hitet gyöngít a szent iránt. Neki az csak komázás, figurázás. Azok a „kend” „kegyelmed” féle megszólítások bárminő mosolygó szavak „Tancsics”nak, még nem népszerűség. Franklin effélen soha nem disputált; nem tartott különösen philologiai leczkét; mégis jól irt

63 Ez az *April 14-e* c. vers volt. Megjelent: *Respublica*, 1849. jún. 21., 15–16. Erdélyi Jánosnak a lapban betöltött szerepéről lásd T. ERDÉLYI Ilona, *Erdélyi János (1814–1868)*, Magyarok emlékezete (Pozsony: Kalligram, 2015), 250–251.

64 A Vahot Imre szerkesztette *Nemzetőr* közölte ilyen módon: *Nemzetőr*, 1848. júl. 23., 53.

65 A *Magyar nemzetőr dala* korai folklorizálódásának problémáiról lásd bővebben: SZILÁGYI Márton, „Arany János *Nemzetőr-dalának* folklorizációjához”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 9, szerk. Csörsz Rumen István, 279–289 (Budapest: Reciti, 2021). Lásd még SZILÁGYI Márton, „Arany János *Nemzetőr-dalának* kontextusai”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 8, szerk. Csörsz Rumen István, 425–436 (Budapest: Reciti, 2020).

66 Ezt az elgondolását már 1913-as cikkében megfogalmazta: CZÓBEL, „Arany János ismeretlen verse”, 11.

a nép számára. A mi népiróink megtarkázták nyelvöket egy két közmondással, s azt hitték, jól van. Pedig nem volt jól. – Mi örülünk, ha minél előbb találkozik író, ki magát a nép felfogásához illő egyszerűségig ki tudta mívelni.⁶⁷

Elképzelhető, hogy ezzel függött össze az, hogy Arany a *Respublicában* is publikált egy verset (*April 14-e*).⁶⁸ Erdélyinek a tervezett új néplapról szóló cikke nyomán polémia alakult ki a *Respublica* és az Erdélyire sértetten reagáló Vas Gereben között.⁶⁹ Mivel ez a nyilvánosság előtt játszódott le, s Arany tartott tőle, hogy ezt otthon maradt felesége is láthatja, igyekezett megnyugtatni Ercsey Juliannát egy Debrecenből írott levélben, amely csak töredékesen ismeretes, s eredeti kézirata elpusztult 1945-ben:

az illet kutyába sem kell venni, első lépés a szerkesztőségben. – Keresd meg azt a levelét Gerebennek, amit a télen írt, s amiben szűk időről panaszkodik és felszólít, hogy írjak neki *ingyen*; és küldd fel. Akkor már a kormánytól 5000 pengő forint volt a markában. Ha nem fér tőlem, majd lefőzöm. – – Az én ujságom a *Közlöny* mellett – és különben is – kormányi költségen fog megjelenni, én és leendő dolgozó társaim készpénz fizetést kapunk.⁷⁰

Amikor a kormány hivatalos lapjában, a *Közlönyben* a Szemerétől kinevezett új főszerkesztő, Emódi Dániel összefoglalta a programját, az utolsó pontban erről a szándékról is megemlékezett:

Gondoskodott a' kormány, hogy a' Közlöny mellett hetenként kétszer, vasárnap és csütörtökön egy néplap is jelenjen meg Arany János és Gondol Dániel által szerkesztve. Czime: „Népszabadság”[.] Programja az első számban megjelenend.⁷¹

67 *Respublica*, 1849. jún. 20., 11.

68 Voinovich ezt az összefüggést sejteti: VOINOVICH, *Arany János életrajza*, 151–152.

69 Vas Gereben alighanem arra a rövid felsorolásra reagált sértődötten, amely az 1849-ben létező, s magukat hirdető lapokat sorolta föl: *Respublica*, 1849. jún. 17., 3. Vas Gereben cikkére Erdélyi reakciója mindössze egy megsemmisítő hatású, lekezelő lábjegyzet volt: „Azon invectivák mellett, melyeket alulirt ellen kapkod össze haragjában V. G. a tegnapielőtti »Marczius« hasábján, igen jellemző azaz [alighanem sajtóhiba „amaz” helyett – Sz. M.] őszinteség, melylyel maga magát tetőtül talpig ledicséri. Meghajlok ez őszinteség előtt! Jó ember! sárral mossa magát. – Erdélyi”. *Respublica*, 1849. jún. 22., 19. A kialakuló konfliktusról Erdélyi és Vas Gereben lapja között: CZÓBEL, *Arany János életrajza*, 481–483.

70 Arany János Arany Jánosné Ercsey Juliannának, [Pest, 1849.] jún. 23., in AJÖM XV, 258–259. A levél szövegének töredékét Voinovich monográfiája őrizte meg: VOINOVICH, *Arany János életrajza*, 152.

71 *Közlöny*, 1849. jún. 30., 542.

Ezt a híradást aztán megismételte a *Respublica* is.⁷²

A lap ugyan meg sem tudott indulni, de tervezésének a története, s ebben Arany szerepe több szempontból is érdekes. Nem ismerjük Szemere döntésének a hátterét, hogy miért Aranyban látta volna egy új, a kormány támogatta néplap megfelelő szerkesztőjét: a sajtótörténeti kézikönyvben Kosáry Domokos úgy vélte, Arany „csakugyan kitűnő szerkesztési elveivel Szemere is megismerkedhetett”.⁷³ Nem világos, hogy Kosáry mire is gondolt: ilyen elveket sem kifejtett formában nem ismerünk, sem gyakorlati megvalósulásukban nem tanulmányozhatjuk (s ezt Szemere sem tehetette), hiszen a *Nép Barátjában* nem érvényesültek Arany szerkesztői elképzelései. Azt ugyan már Czóbel Ernő valószínűsítette, hogy erre az új laptervre a kormánynak Táncsics növekvő népszerűség ellensúlyozásaképpen lett volna szüksége,⁷⁴ de ez önmagában még nem magyarázza meg Arany kiválasztását. Mindenképpen számolnunk kell tehát költői ismertségével, valamint azzal, hogy népszerűsége és irodalmi beágyazottsága ekkor már vitán felül állt. Annak a rövid, de rendkívül intenzív periódusnak az egyik következménye ez a – persze későn jött – bizalom, amely alatt a senkitől számon nem tartott szalontai jegyző közismert és elismert költő lett.

Arany verseinek a ponyvára kerülése szempontjából az 1848–1849-es periódus a legkorábbi időszak. Az ekkor keletkezett versek mutatták először a lírai versek közül a popularitásnak azokat a jegyeit, amelyek alkalmassá tették őket a közköltészeti felhasználás számára is – Arany epikus műveinek a ponyvára kerülése és ponyvai átírása ehhez képest csak későbbi jelenség.⁷⁵ Ennek az anyaga részben még feltárára vár, de egy látványos nyom máris látszik.

Olosz Katalin 2018-ban tette közzé annak a nagyszalontai folklórgyűjtésnek a teljes anyagát, amelyet száz évvel korábban, 1912 és 1919 között szedett össze a Szendrey Zsigmond főgimnáziumi tanár irányította, diákokból álló gyűjtőhálózat, ám amely mindezülig kiadatlan volt. Pontosabban: csak egy kis része volt publikálva.⁷⁶ A gyűjtemény 124. szövege, a *Rózsa Sándor, Rózsa Sándor hova lettél* című egy folklorizálódott Arany-vers.⁷⁷ Ezt a verset Arany nem vette fel egy kötetébe sem, tehát a gyűjtés időpontjában nem lehetett ismerni az életműkiadásokból, viszont 1848-ban megjelent ponyván. Benne volt abban a

72 *Respublica*, 1849. jún. 30., 48.

73 KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla, szerk., *A magyar sajtó története*, 2 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 1:269.

74 CZÓBEL, *Arany János életrajza*, 485–489.

75 Ennek esettanulmányát lásd CHIKÁNY, „A cigányok harca Nagyidán”.

76 OLOSZ Katalin, kiad., *Nagyszalontai népballadák és epikus énekek 1912–1919*, a Folklore Fellows magyar osztálya nagyszalontai gyűjtőszövetségének hagyatékából [...] (Kolozsvár: Kriza János Társaság, 2018).

77 Uo., 233–234. Ezt a sajtó alá rendező nem ismerte föl, ezért az összefüggés nem szerepel a jegyzetekben.

kiadványban, amelyet Arany terjesztés végett fölajánlott Szemere Bertalan belügyminiszternek (ebben a nyomtatványban ugyanis két vers jelent meg: a [*Haj, ne hátra...*] és a [*Rózsa Sándor, Rózsa Sándor...*]). A füzet és a benne közölt versek Arany életében (újra)közlés híján) gyakorlatilag kiszorultak az életműből, de egykorú publikálásuknak lehetett jelentősebb hatása.⁷⁸ Ebben az esetben, ha összekapcsoljuk az Olosz Katalin kötetében lévő szöveget és a filológiai adatokat, félszázados távlatból egy ponyva hatását lehet bizonyítani Nagyszalonta folklórája. S egyúttal valószínűsíteni lehet, hogy – legalábbis lokális formában – lehetett értelme annak a népművelői gesztusnak, amelyet Arany ekkor igyekezett megvalósítani: igényes irodalmi szövegekkel hozzájárulni az 1848-as forradalom és az utána következő szabadságharc propagandájához. Érdemes arra is felfigyelnünk, hogy ami egykorú gesztusként aktuális közlés volt (Rózsa Sándor, egy sajátos, s persze csak átmeneti „pályafordulat” után törvényen kívülől szabadságharcossá válik), néhány évtized alatt mint kvázi-betyárvers épült be a folklórhoz, hozzákapcsolódva az alföldi betyárromantika időközben kiépült műfaji repertoárjához, meg persze Rózsa Sándornak a folklórhoz kiteljesedett és legendásított élettörténetéhez.

Petőfi és Arany tájékozódása a ponyva irányában elég hamar meghozta a kiábrándulást. Petőfi a népszerűség igényével elkezdett nagy tervét, a *Lehel vezér* című elbeszélő költeményt is félbehagyta (s helyette az egészen más poétikát követő, de egyáltalán nem a népies közérthetőségre törekvő *Az apostolt* írta meg),⁷⁹ Arany pedig utóbb nem kezelte életműve integráns részeként az 1848–49-ben írott, agitatív műveit. A verses szövegek nagyobbik részét csak utolsó, életében megjelent gyűjteményes kötetébe vette föl, a *Nép Barátjában* publikált hírlapi cikket viszont soha nem közölte újra.⁸⁰ Petőfinak persze – korai halála miatt – nem volt módja arra, hogy műveinek kiadástörténetében is érvényesítse ennek a periódusnak a tanulságait. Ám annyi talán megkockáztatható, hogy még az ő esetében is van jelentősége bizonyos hiányoknak, amelyeket Arany kapcsán sokkal világosabban látunk. Petőfi soha nem adta ki ponyván ifjúkori főművét, a *János vitézt*, mint ahogy Arany sem engedte ilyenformán megjelenni a *Toldit*. S amikor ezek a szövegek később, más sajtóvállalkozások keretében mégiscsak ponyvára kerültek, akkor jelentős szövegátírások és szerkezeti módosítások kellettek a populáris tételükhöz. Aranynak egy korai reflexiója, amelyet barátjának, Szilágyi Istvánnak még Szalontáról írt meg, azt is érthetővé teszi, ez

78 Vö. SERES István, „Betyárból »ostoros huszár«: Arany János *Rózsa Sándor* (1849) című versének háttere”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 2*, szerk. Csörsz Rumen István, 241–270 (Budapest: Reciti, 2013).

79 Erről bővebben lásd SZILÁGYI Márton, „Egy töredékben maradt Petőfi-mű tanulságai (*Lehel vezér*)”, megjelenés előtt.

80 Erről lásd SZILÁGYI, *Az utolsó magyar...*, 194–215.

miért nem történhetett meg. Arany érzékelt azt, hogy a valódi „népi” közeg, a tőle érzékelt szalontai olvasóközönség egészen más elvárásokat érvényesít a neki szánt szövegek kapcsán, mint amit az „irodalmi népiesség” teoretikusai (köztük amúgy az elméleti értelemben nem túl elmélyült Petőfi is) neki tulajdonítanak. A levélrészlet ugyanis így szól:

Toldit veszettül akarnák elolvasatni nyilvánosan, de nem teszem. Félek a N. J.-né féle kritikától. Általában a szalontai kritikától félek. A hol *János vitéz*re el mondják: „az is bolond, a ki az illyet kinyomatja”, ott *Toldi* nem várhat kedvező fogadtatást. Akarnám, hogy mindenütt elolvassák csak itt ne. Itt a Pegasus sem kell, ha csak nem fontolva haladó, vagy ha politikai cikkekéből nincs a nyeregtekercsje.⁸¹

Mindez arra mutat, hogy Arany már 1847-ben komoly diszkrepanciát érzett a popularitás gyakorlata és azok között a művészi törekvések között, amelyet ő és Petőfi követtek – amúgy éppen a „nép” felemelése és edukatív programja ígézetében. Mindaz, amit aztán mindketten megtapasztaltak 1848–49-ben, inkább csak ezt a benyomást mélyíthette el, de számukra aligha volt teljesen új felismerés.

Az a vizsgálat, amely a ponyvára irányuló érdeklődésből, illetve Petőfinek és Aranynak a tágan értelmezett ponyvakiadványok érdekében tett gyakorlati lépéseiből indul ki, ehhez a mindkét életmű értelmezése szempontjából fontos, irodalomtörténeti következtetéshez vezethet el. Vagyis ha egyeztetni tudjuk a ponyvák vizsgálatának sajátos filológiai szempontjait egyéb, immár nem pusztán bibliográfiai vagy folklorisztikai adatokkal, akkor a kontextualista irodalomtörténetírás újabb lehetőségeihez is eljuthatunk.

81 Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1847. ápr. 2., in AJÖM XV, 79. A levélben emlegett N. J.-né alighanem a református lelkész és iskolafelügyelő, Nagy József felesége volt.

LUFFY KATALIN

Petőfi-versmásolatok a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban

A kolozsvári Egyetemi Könyvtár a Petőfi-év nagyszabású rendezvényei mellett eltörpülő, de fontos eseménnyel emlékezett meg a költő születésének 200. évfordulójáról. Az alkalomra a könyvtár elsősorban különgyűjteményi anyagából rendeztünk kiállítást, amelyet kisebb tudományos tanácskozással egybekötve nyitottunk meg. E kiállítás előkészületei közt kezdtük el feltérképezni kéziratárunk Petőfi-másolatait, ezt bővítettük jelen beszámolóban tovább. Folytattuk tehát, de lezártnak nem tekinthetjük.

A keresés kiindulópontját Szabó T. Attila 1927-ben megjelent munkája jelentette,¹ majd a kéziratkatalógus alapján próbáltunk rátalálni azokra a vers-, dal- és vegyes gyűjteményekre, amelyek Petőfi-versmásolatokat, parafrázisokat, fordításokat tartalmazhatnak. Néhány közülük jól ismert az irodalomtörténészek és a népzene kutatók körében, s e korábbi ismertetésekre minden esetben támaszkodtunk. A kutatás jelen fázisában 30 Petőfi-másolatot találtunk, ez a szám természetesen még módosulhat, előkerülhet még olyan kézirat, amely eddig elkerülte figyelmünket. Egyetlen biztos kijelentést tehetünk: autográf Petőfi-kéziratot nem őriz könyvtárunk.

* A szerző a BTK Lendület – Hosszú Reformáció Kelet-Európában 1500–1800 Kutatócsoport tagja, és jelen tanulmány e projekt keretében készült el.

1 SZABÓ T. Attila, *Az Erdélyi Múzeum-Egylet XVI–XIX. századi kézíratos énekeskönyvei*, Erdélyi tudományos füzetek 20, (Cluj-Kolozsvár: Lapkiadó Nyomdai Műintézet R.-T., 1929). <https://mek.oszk.hu/07400/07425/07425.pdf>. Minden esetben utalok az általa ismertetett kéziratokra. Azoknak a kéziratoknak az adatait (terjedem, méret, tartalom stb.), amelyeket Szabó T. Attila ismertetett, nem ismétlem, csak azokat írom le, amelyek az ő bemutatásában nincsenek benne.

E másolatok irodalom- és mentalitástörténeti, folklorisztikai szempontból is érdekesek lehetnek, hiszen a Petőfi-versek hagyományozódásában igen fontos szerepük volt, s népdallá válásuk pedig az interiorizáció talán legmélyebb és legbensőségesebb fokát jelzi. Tudjuk, hogy Petőfi más nyelvű népek körében is igen népszerű volt. A szomszéd népek közül – a német mellett – legkorábban román nyelvre fordították, s a román nyelvű Petőfi-fordítások száma a XX. században szinte töretlenül növekedett. Kéziratállományunk román nyelvű Petőfi-fordításait is ismertetjük. Nem mélyedünk el a másolatok elemzésében: mit és hogyan másoltak, mennyire pontosan követték a másolás korában hozzáférhető Petőfi-szövegkiadásokat, a fordítások esetében sem értékeljük a fordítás minőségét stb. Ez már külön tanulmány tárgya lehetne.

Formai szempontból kötetben, illetve egy-két leveles másolatban maradtak fenn ezek a szövegek. Tartalmi szempontból két nagyobb csoportba soroltuk hordozóikat: azokra, amelyek Petőfi-verset is tartalmaznak (I), illetve amelyekbe kizárólag Petőfi-verset másoltak (II). Az előbbieket tovább bontottuk, a csoportosítást a versnek a másoló számára betöltött funkciója szerint végeztük, aszerint, hogy éneklésre vagy olvasásra szánt (esetenként: is-is) szövegek közé másolták a Petőfi-verseket. Eszerint az egyértelműen éneklésre szánt, kottás gyűjtemények külön csoportot alkotnak (Ia), ezt követik a dalgyűjtemények (Ib). Ide azokat soroltuk, amelyek címükkel vagy más módon, de egyértelműen jelzik, hogy a szövegmásolás célja az éneklésre szánt szövegek lejegyzése, megörökítése volt. A magukat versgyűjteményként tituláló vagy egyértelműen akként minősíthető források szintén külön csoportot alkotnak (Ic), de itt mutatjuk be azokat is, amelyek esetében nem egyértelmű, miként tekintettek a lemásolt szövegre: dalként-e vagy versként. Esetleg a kézirat címével (pl. dal- és versgyűjtemény/-egyveleg) mindkét használati módot megengedik, vagy a gyűjtemény tartalmi elemzése megengedi dal- és versgyűjteményként való számontartásukat is. A csonkán, töredékesen fennmaradt szövegeket a megfelelő (al)csoportok végén tárgyaljuk.

Ia

Petőfinek több versét még a költő életében többen is megzenésítették. A leghíresebb és a legtöbb szerző által megzenésített verse, a *Nemzeti dal*, amelynek első dallamát Egressy Béni (1814–1851) szerezte 1848 márciusában. Emellett persze számos versét nemcsak olvasták, mondták, hanem énekeltek is. Több verse korán népdallá, a közköltészeti repertoár darabjává vált, kollektív kincs lett, amelyet sokan szerettek, magukénak érezték. Kézirattárunkban fennmaradt néhány olyan dalgyűjtemény, amelyet kottával együtt jegyeztek le.

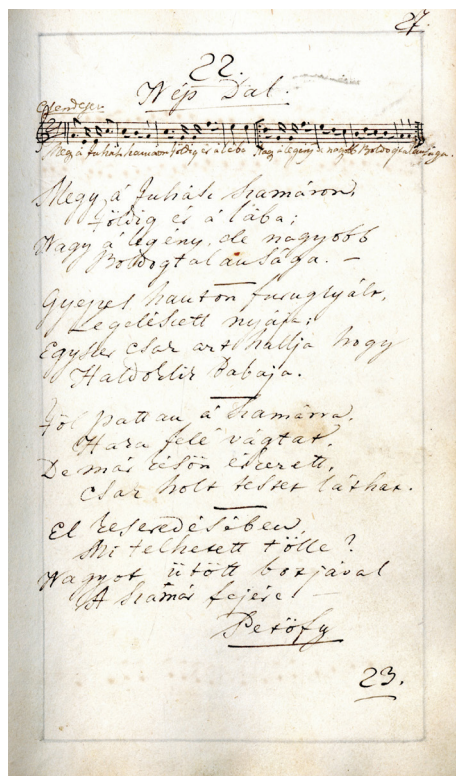
Időrendben a legkorábbi az Ms. 1576 jelzetű kézirat, amely Szentgyörgyi Lajosé volt. Szentgyörgyi Lajos (1837–1904) elemi iskolai tanító tulajdonában három olyan kéziratot vers- és dalgyűjtemény is volt, amelyik Petőfi-verset tartalmaz. Mindháromba beírta a nevét, és mindháromat nagyjából azonos időszakban készítette/szerezte be: 1858-ban, illetve 1859-ben, még kolozsvári tanítóskodása előtt. Nem tudjuk, hogy Szentgyörgyi Lajos a másolója, összeállítója volt-e ezeknek a köteteknek, vagy csak tulajdonosa. Könyvtárunkba az Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) útján kerültek, az Egyesület 1907-ben vásárolta Bagaméry Bélától. A három kéziratban két kéz munkáját véltük felfedezni.

A kottás kéziratába is az első előzéklapra jegyezte be nevét: *Szentgyörgyi Lajosé, 1858*. A kötetet ő is kötötte be, a gerincre az Énekes könyv címet íratta, majd monogramját és az évszámot: *Sz. L. 1858*, a katalógusban is ennél a címnél szerepel.² Az énekeskönyv egyházi és világi énekeket egyaránt tartalmaz, ezeket zeneelméleti és -gyakorlati magyarázó szövegek kísérik, egészítik ki. Egy kéz munkája, erősen hasonlít a másik, a következő csoportban tárgyalandó Ms. 1673 jelzetű, szintén Szentgyörgyi Lajos tulajdonában volt kézirathoz. Kottás másolatában számos népdal mellett ismert költők versei is előfordulnak, köztük pár, megzenésített Petőfi-vers is. Az első előforduló Petőfi-vers a 201. oldalon található *Honfidal* (1844), zeneszerzőjének nevét is feljegyezte *Nagy József kortan.*, akinek utasítása szerint mérsékelt (*Andante*) tempóban kell játszani ezt a dalt. A 209. levéltől külön címmel elválasztva *Világi énekek csakugyan hangórára* következnek, ezek között több kottás Petőfi-verset is felfedezhetünk: *Világi énekek csakugyan hangórára* címmel elkülönítve: *Hull a levél a virágról* (1845), *Ereszkezik le a felhő...* (1846), az *Alku* (1845) című vers *Juhászlegény* címmel, majd az *Kis furulyám [szomorúfűz ága...]* (1843), *Ez a világ amilyen nagy...* (1844), *Nem ver meg az isten...* (1844) című versek. Ez utóbbi az egyetlen a Petőfi-versek között, amelyhez odaírta a szerzőket is: *Petőfy Gyarmathy Miklós*.

A kottás énekeskönyvek sorában a két legismertebb a Szalontai Madass Sándoré és az Almási Sámuelé.

Szalontai Madass Sándor alakja jól ismert a zenetörténeti irodalomban. Daloskönyvét 1840-es és 1850-es éveiben jegyezte le, a kézirat teljes címe: *Kótás dallos könyv a vig társaságokban való használatra. Öszve szedte, rész szerint magyarra fordította, kótára tette, és le írta Szalontai Madass Sándor, [1840–1850]*. A címlap alján, piros tintával: *Ex libr. Alexandri Madass*. Kötete 131 dalt tartalmaz, amelyeket a saját társasága szórakoztatására, a polgárosuló kisne-

2 Leltárszáma: 317/1907. – Szabó T. Attila ismertetésében *Szentgyörgyi Lajos Kottás daloskönyve (1858)* címen szerepel. Uo.

Almási Sámuel: *Magyar Dalnok*, 1812–1870. (Ms. 3871)

Almási Sámuel (nép)dalgyűjtését már két évtizeddel azelőtt, hogy a Kisfaludy Társaság erre 1844-ben felhívást tett volna közzé, megkezdte, a *Magyar Dalnok* 1812–1870 közötti gyűjtőmunkájának eredménye. Kéziratait jól ismerték a magyar népzenevel foglalkozók Erdélyi Jánostól, Seprődi Jánoson, Kodály Zoltánon és Bartók Bélán át egészen napjainkig. Több kötetnyi gyűjtéséből⁵ két kötet Seprődi János hagyatékával együtt, 1943-ban került könyvtárunkba:

messég számára írt le.³ A gyűjtemény két Petőfi-verset tartalmaz: az egyiknek a *Mártzius 15dikei Forradalmi dal* címet adta (ez nyilván a *Nemzeti dal*), a végére odaírta a szerzőt is: *Petőfy S.* A másik vers a *Megy a juhász számaron*, a két vers tehát a korai Petőfi-recepció darabjai. A kéziratot a bibarcfalvi tanárjelölt, Gálos Rezső ajándékozta az EME-nek 1906. szeptember 8-án.

Hasonlóképpen ismert a zenetörténetben Almási Sámuel (1807–1875) sárosmagyarberkeszi református lelkész neve. Madass Sándorhoz hasonlóan a nagy (nép)zenegyűjtők elődjeként tartják számon, két nagy dalgyűjteményt is összeállított. Kézirattárunk a kétkötetes *Magyar Dalnok* (a kötetek gerincén: *Magyar Dallok*) című munkáját őrzi, jelzete Ms. 3871/I–II. Almási lejegyzett gyűjtéseit, a kéziratok egymáshoz való viszonyának tisztázását, elemzését a zenetörténet több ízben is megtette.⁴

3 Jelzete: Ms. 1531, leltárszáma 195/1906. Ismertette: SZABÓ T., *Az Erdélyi Múzeum-Egylet...*, 13–14; BENKŐ András, „Madass Sándor énekeskönyve”, in *Zenatudományi írások*, szerk. ANGI István, 226–267 (Bukarest: Kriterion, 1977).

4 BENKŐ András, „Almás Sámuel kétkötetes dalgyűjteménye”, *Igaz Szó* 19, 1. sz. (1971): 115–120, ALMÁSI István, „Kodály Zoltán és Gyulai Ágost Almási Sámuel dalgyűjteményéről”, [http://www.m-kodalytarsasag.hu/media/eloadasok/2013-/Almasi_Istvan-Almasi_Samuel.pdf.

5 BENKŐ, „Almás Sámuel...”, 115–120; ALMÁSI, „Kodály Zoltán...”, 1.

[...] 1900-ban vagy 1901-ben Almási Sámuel egyik unokája, Almási Dezső tanulmányozásra kölcsönadta Seprődi Jánosnak, akinek tanítványa volt a Kolozsvári Református Kollégiumban. A kézirat – minthogy senki sem kérte vissza – 1943-ban Seprődi hagyatékának egy részével együtt letétként az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárába került, majd ennek megszüntetése, illetve államosítása következtében (1948) a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratárába. Ma is ott van.⁶

Kottás versgyűjteménye számos népdalt tartalmaz, mellettük pedig a magyar irodalom klasszikusai sorakoznak megzenésített verseikkel: Csokonai, Kölcsey (természetesen a *Hymnus* is), Erdélyi János, Berzsenyi Dániel, Szemere Pál, Szász József, Döbrentei Gábor, Kazinczy Ferenc, Ányos Pál, Fáy András, Pálóczi Horváth Ádám, Molnár Borbála, Verseghy Ferenc, Nagy György, Vitkovics Mihály, Kisfaludy Károly, Czuczor Gergely, Bajza József, Csathó Pál, Kisfaludy Sándor, Garay József, Vörösmarty Mihály (természetesen a *Szózat* is), Szentiványi Mihály, Tóth Lőrinc, Kuthy Lajos, Nyiri László, gr. Teleky Ferenc, Szabó Ferenc és Bolyai Farkas. E költők megzenésített verseit Almási Sámuel már népdalnak tekintette, merthogy ekkor már népdalként funkcionáltak, éppen ezért a versek címeit sok esetben nem is jegyezte fel, hanem csak számozta, esetenként végére odaírta a szerző nevét.

A két kötetben összesen hat kottás Petőfi-verset találtunk, mindegyik a mű második kötetébe került. Ezek pedig kivétel nélkül Petőfi korai versei, 1842–1844 között születtek. A Petőfi-versek számára népdallá váltak: címüket nem írta le, csak számozta. Ily módon a *11. Népdal a Hortobágyi kocsmárosné...* (1842), a *20. Népdal a De már nem tudom* (1844), a *22. Népdal a Megy a juhász számaron...* (1844), a *23. Népdal az Üresen áll már a kancsó...* (1843; ma kétes hitelűnek tartják), a *29. Népdal A szerelem, a szerelem...* (1843) és a *31: Népdal pedig A virágnak megtiltani nem lehet...*(1843) kezdetű versek. Mindegyik végén a szerző neve: *Petőfy*.

Nagyjából hasonló korú az Ms. 3588-as jelzetű, részben hangjegyes kis kézirat is, amelyben *nyájas, vig, kellemetes és a bús szívet türelemre, örömrre ébresztő ártatlan énekek* „találtnak”.⁷ A cím alá más kéz írta be nevét: *Szerkesztő Burics János*, a lap alján pedig a címelt beíró kéztől: *Descriptae per T. J. (? – a monogrammot egy áthúzott név fölé írta)*; majd alatta *die 18a Mártii 1866. G. Halász*. E szépen író, gyakorlott kéz munkája a füzet nagyobbik része, ő írta a kottás dalokat is. A kötetben még egy nevet találunk: *Kovács Vendel* (15r lapon), kézírás alapján talán övé lehetett a füzet másik részét kitevő iskolás, gyakorlatlan

6 ALMÁSI, „Kodály Zoltán...”, 4.

7 SZABÓ T., *Az Erdélyi Múzeum-Egylet...*, 14–15.

A virágnak megfittani nem lehet
 hogy ne megfittanjon s virág sikelet sikelet a
 lány virága szerelem ki kelletten siritani kénytelen
 Ezerlince vagyok én megmondjam ü kedve
 egy szép kis barna lány és fehér lilike
 egy szép kis
 barna lány és fehér lilike
 Én vagyok én és szerelem mindegyik
 Dajkám a szívedben zene szíved
 magyarul magyarul csomagsz ki tényleg
 szívedben nyitni ki szíved szíveddel magadba
 magyarul mit szeretnék szíveddel mit kérek
 az engem Régen a szívedben az a virág
 de hát az a mivel nem lehettem
 nék ingáid a jaj mikor lehettem
 nék ingáid a jaj mikor lehettem nék ingáid

Magyar népdal-egyveleg (Ms. 2731)

kéz másolatai. A bemásolt verseknek ritkán írják le címüket, *Dall*, *Más* álcím-mel szerepelnek. A füzetben két Petőfi-verset örökített meg a gyengén író kéz: a *Rég veri már a magyart a teremtő* (1845) című verset kétszer is bemásolta, címét megadta, szerzőjét egyik esetben sem. Más álcímmel az *Elvinnélek én, csak adnának...* (1844) kezdetű verset írta le, ennek némiképpen folklorizálódott, énekelhetővé tett variánsát olvashatjuk itt (apró módosításokat végzett a szövegen, a sorok nem az eredetit követik, a sorhatárokat az énekelhetőség szerint rendezte). A kötet provenienciáját nem tudjuk pontosan, 1945 előtti beszerzés lehet.

Korban kissé „fiatalabb” a német és magyar dalokat tartalmazó Ms. 3125 jelzetű kézirat, ez is több kéz munkája. A 73 gépszámozott lapot tartalmazó füzetnek 30 levelét írta tele két kéz. Két Petőfi-verset olvashatunk benne, az egyiket énekelhetjük is: az *A szerelem, a szerelem (A szerelem sötét verem, 1843)* kezdetű, ennek kottáját is leírta. A füzet teleírt lapjainak végén néhány szöveget

kotta nélkül jegyeztek le, ezek között utolsóként olvasható a *Hortobágyi kocsmárosné...* (1842) kezdetű vers. A füzetet 1912-ben más német zenei kéziratokkal együtt vásárolta az EME Biermann Náthántól.

Egybekötött, de tulajdonképpen három különböző méretű részből, füzetből áll az Ms. 2731-es jelzetű hangjegyes kézirat, amelynek *Magyar népdal-egyveleg* címet adták a könyvtári felvételezéskor. A kéziratokat 1915-ben vásárolta az EME a marosvásárhelyi Rozmann Mártonnétól,⁸ kemény papírtáblás félvászonkötést is ez után kaphatott. A kézirat első és második részében találunk két-két megzenésített Petőfi-verset. Kézírás alapján az első füzet tűnik a legrégebbinek (XIX. század vége?), első levelén *No. 1. Soprano. Latabad.* szerepel, az itt összeírt dalokat tehát énekhang szerint csoportosította, a daloknak sem címét, sem szerzőjét nem jegyezte fel, csak a vonalrendszer választja el őket. A második levelén *A virágnak megtiltani nem lehet* (1843) és a *Szerelmes vagyok én, megmondjam-e kibe* (1846) című versek első szakaszainak kottáját és szövegét találjuk. A kézirat második részében (ez tulajdonképpen egyetlen levél) a *Rákóczy* [!] *Induló* címmel elhíresült verse (tulajdonképpen: *Csatadal*, 1848) és az *Ez a világ amilyen nagy* (1844) című versek kottáit másolták be, a versek szövege nélkül. Ez utóbbihoz a zeneszerzőt – *Egressy B.* – és a zenei utasítást is odaírták: *Andante*, a vers szerzőjének nevét nem jegyezték fel.

A kottás kéziratok közül gazdagságával Farkas Ödön (1851–1912) hagyatéka emelkedik ki. Farkas Ödön a kolozsvári zenekonzervatórium igazgatója volt, zeneszerzőként és karmesterként is elismerték. Hangjegyes kéziratok hagyatékát gyűjteményünkben őrizzük, özvegye 1913-ban adományozta az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek. A nagy német és osztrák romantikusokat (Schumann, Mendelssohn, Wagner, Verdi) követő Farkas Ödön a magyar romantika hangját közkedvelt szerzők verseinek megzenésítésével szólaltatta meg, Petőfi-verseket is megzenésített. Hagyatékából két ilyen vers is előkerült: *Te a tavaszt szereted* (1846) és a *Sohasem volt az szerelmes* (1845), mindkettőt énekhangra írta zongorakísérettel és mindkettőnek 1911-ben szerezte zenéjét, mindkettőt datálta is.⁹ (Előbbi fényképét a következő lapon.)

Ib

Kronológiailag a dalgyűjtemények sorában is elsőként kell említenünk Szentgyörgyi Lajos versgyűjteményét. A három Szentgyörgyi Lajos-féle kézirat közül Petőfi-versek szempontjából a leggazdagabb az Ms. 1673¹⁰ jelzetű. A címlapot

⁸ Leltárszámaik: 6/1915, 7/1915, 8/1915.

⁹ Jelzeteik: Ms. 2724, Ms. 2740, leltári számuk: 245–246/1913.

¹⁰ Leltárszáma: EME 313/1907, SzABÓ T., *Az Erdélyi Múzeum-Egylet...*, 12.

Te a tavaszt szereted...
Petőfi Sándor. Farkas Ödön.

Te a tavaszt szere-
ted, s' az ért szeres-ted. Tavasz a te-
d - le - ted p. Bor ax e' - le - ted.
Pro- d ar - cod a tavasz viri - to - zia - ja.

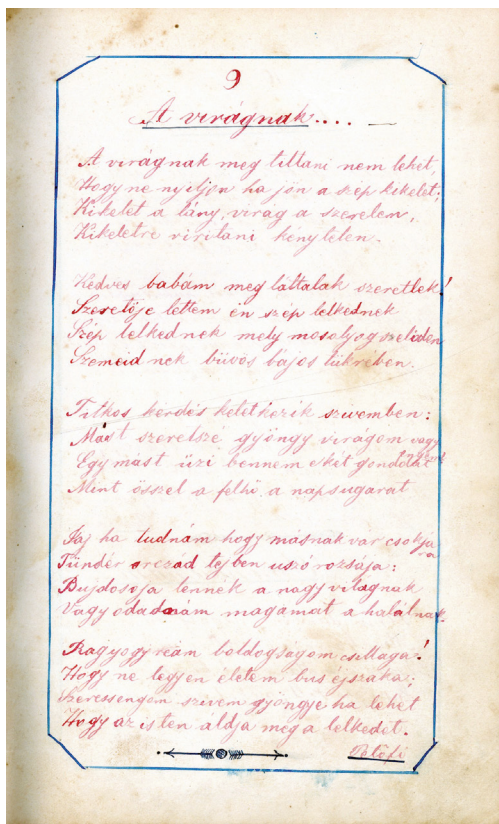
Petőfi: *Te a tavaszt szereted* – Farkas Ödön megzenésítésében (Ms. 2724)

megelőzően (címlapon kézzel írva, díszítve: *Dalfűzér. N. Enyeden. 1859*, arany tintás pecsét: *Szentgyörgyi Lajosé*) az első oldalon festett, színes, díszes virágmin-
tás keretben Petőfi *Szabadság, szerelem* című négy sora, a lap versóján az *Élet, halál* című vers található, a díszes címlap hátoldalára pedig a *Boldogtalan voltam* című verset másolta be, *Petőfy* aláírással. A daloskönyv végig egy kéz írása, gaz-
dag népdalanyaga mellé a legnépszerűbb költők műveiből válogatott be verseket: Arany, Bajza, Borúth Elemér, Czuczor Gergely, Csokonai, Gyulai, Dózsa Dávid, Kölcsey, Pap Endre, Szász Károly, Vörösmarty és mellettük 42 Petőfi-vers (a kö-
tet összesen 317 „dalt” tartalmaz). A versek címét nem adja meg, a dalokat szá-
mozza: *1. Dal, 2. Dal* stb., a végére többnyire odaírta szerzőjüket. A Petőfi-versek zöme 1846 előtt (illetve 1846-ban) született, három kivétel van: az 1847-ben írt *Rózsabokor a domboldalon...* (216. Dal), valamint az első lapon a *Szabadság, sze-
relem* és a *156. Dal, a Nemzeti dal*. Petőfi forradalmi költészetét ez a két vers rep-

rezenálja. Az indító vers mottó-funkciót is betölthet, azonban az 1859-ben összeállított gyűjtemény alapvetően a szerelmi, népies dal típusú verseket válogatta a Petőfi-életműből.¹¹

Az Ms. 949¹² jelzetű kéziratnak két címlapot is rajzolt készítője, Finta Endre. A *Dalfűzér* címet viselő gyűjteményt 1868–1870 között állította össze, a címlap tanúsága szerint Olmützben. Az első címlapon fekete tintával virágos-szalagdíszes keretben: *Dalfűzér. Emlék. Fintha Endre, 1868, a lap alján: 1870. Junius 1.* A második címlap piros, fehér és zöld színekkel festett díszbetűs lapján *Dalfűzér. Fintha Endre, 1868* szöveg alatt, a lap alján piros tintával *Olmütz, 1870. Május 29.* dátum olvasható. A kézirat félvászonkötésének gerincére aranyozott betűkkel is rányomták a címet és Fintha nevét. Eredetileg 243 számozott oldalára 210 dalt és verset másoltak, az első 232

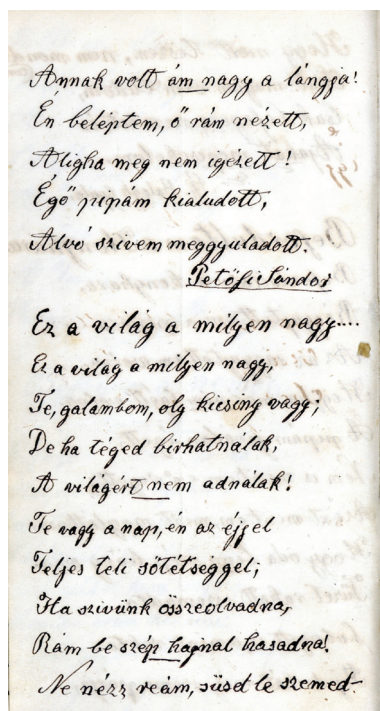
oldal egy kéz munkája, a 233–243. oldalakra másolt szövegek más kéz munkájának tűnnek. 19 számozatlan üres levél után a kötet végén négy levélnyi tartalomjegyzék található, ezután újabb négy üres levél következik. A kötet lapjaira az első kéz gondosan megrajzolt keretbe piros és zöld tintával írta be kedvenc verseit, dalait. Ez a kötet a szerelmes daloskönyv-típust képviseli, a közismert repertoárból tematikusan válogatott: Kölcsey, Vörösmarty, Tompa Mihály, Rajka Teréz, Gyulai Pál, Vachott Sándor, Erdélyi János, Egressy Béni, Bajza József, Lévay József, Verseghy Ferenc, Kerényi Frigyes, Dalmady Győző, Eötvös József,

Finta Endre másolata a *Dalfűzér* című kötetben, Olmütz, 1868–1870. (Ms. 949)

11 A tíznél több Petőfi-verset tartalmazó gyűjtemények verslistáját a *Függelékben* közöljük.

12 1942 utáni beszerzés lehet. Ezen a jelzeten korábban más kézirat volt, amelyet a 973/1942. sz. jegyzőkönyv alapján áttettek az EME levéltárába. Valószínűleg a Seprődi János hagyatékából került a könyvtár állományába.

Ismeretlen másolata
 az 1860-as évekből
 (Ms. 1771)

versének végén Sz.K. (?) 1868. November 13. monogramot és datálást találjuk. A kötetbe Szilágyi Gyula sajátja¹⁵ pecsétet nyomtak, 1909-ben dr. Szilágyi Lászlótól vásárolta meg az EME. A kézirat egy, gyakorlatlannak tűnő kéz munkája. A versek szerzőinek nevét többnyire a versek végére írja, a verscímekeket hol leírja, hol pedig nem. A kötetbe hat Petőfi-verset másolt be, Vörösmarty, Arany, Czuczor Gergely, Erdélyi János versei mellé – e névsor miatt is vehette fel Szabó T. Attila a műdalszövegeket tartalmazó gyűjtemények sorába. A bemásolt Petőfi-versek a kötetbeli előfordulásuk sorrendjében: *Befordultam a konyhára* (1843), *Ez a világ amilyen nagy* (1844), *Csokonai* (1844), *[A virágok]* (1847 – cím és szerző nélkül, csak az első szakasz), *Poharamhoz* (1844), *A huszár. Petőfi Sándortól.* (Végén: Szalonta, 1849). Szabó T. Attila kiemeli a kötet erős osztrákellenes

Lisznyai Kálmán, Emődi Kis Dani, Indali Gyula és számos népdal bukkan fel a kézirat lapjain. A versek címét, végén többnyire szerzőjüket is feltünteti. A második kéz másolatai fekete tintával készültek, a tartalomjegyzéket is kiegészítette saját másolataival. A verseket ellátták címmel, és lejegyezték szerzőiket is. A kis kötet 56 Petőfi-verset tartalmaz, az általa idézett költők közt tehát magasan vezet: a versek lefedik Petőfi teljes alkotói korszakát.¹³ Az *alföldön halász legény vagyok én...* kezdősorú népies verset is Petőfi versének tartja.

Szabó T. Attila *Műdalok* címmel ismertette az Ms. 1771-es jelzetű, félvászon kötésű, kis nyolcadrét, részben üresen hagyott 171 lapos kéziratot, amely feltételezése szerint az 1848-at követő időkben készülhetett.¹⁴ A kéziratári Gyarapodási naplóba *Vegyes iratok* címmel vették fel (ez a cím szerepel a kötés gerincén és a katalógusban is), és az 1868-as évszámmal datálták. A kézirat 24. levelén *Ifjak Hangász Egyesülete* tulajdonából beírás, a 33. levelén, Arany János *A fülemile* című

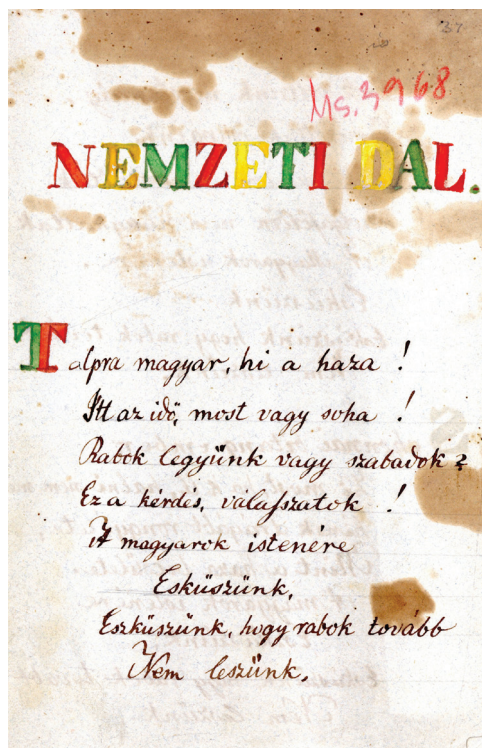
13 A versek listáját lásd a Függelékben.

14 SZABÓ T., *Az Erdélyi Múzeum-Egylet...*, 14.

15 Leltárszáma: 27/1909. Nem sikerült kideríteni, hogy a nagyenyedi kollégiumi igazgató-tanár tulajdonát képezte-e ez a kézirat: Szilágyi Gyula (1855–1898) klasszika-filológus, 1882-től volt Nagyenyeden tanár.

indulatát, erre példának a Szózat németgúnyoló paródiáját említi. A lejegyző osztrákellenessége több szövegből is süt: a 72. levélen a nagy Kossuth után a szabadságharc magyar hőseit sorakoztatja fel (Megváltónk a nagy Kossuth, Bathányi, Böjti, Bém, Démjén, Görgelyi, Lenkei, Dembinszki, Nyári, Deák Kiss, Szemere, Péczel, Vetter, Csányi, Pulszki, Ma..., Czeucz, Klapka, Turmai, Gál, Szérnczei [?] Almási, Asztalos, Bezeredi, Bartos, Berti, Geon, Tót, Mészáros, Mikes mindig fennyen Nagy Nevetek); az Osztrák ármány kategóriában, a 87. lapon, az ellenségek neveit sorjázza (Osztrák Ármány, Ferdinánd, Franz, Karl, Albert Stefko, Lajos, Zsofia, Jelasits, Rájásito, Simenits, Burrits, Urbán, Hurbán, Blonberg, Berger ... Veszzetek ell.). Ebbe a körbe illeszkedik Sárosi Gyula Ponyvára került arany trombitájának Bem Józsefről szóló részlete is. E mű teljes – más kéz által készített – másolatát¹⁶ kötetünkkel egyszerre vásárolták Szilágyi Lászlótól az EME Kézirattára számára.

Az Ms. 3968 jelzetű dalgűjtemény-töredék több kéz munkája, több füzet-maradványból áll, kötése nincs, a XIX. század második feléből származik. A második füzetmaradvány verseit 1848 körül jegyezheték fel. A forradalom iránti lelkesedés nemcsak a lemásolt szövegek eszmeiségén mutatkozik meg. Az első szövege a *Nemzeti dal*, címét nemzeti színekkel írta, a cím betűit kifejtette, a strófafezdő iniciálékat gondosan megrajzolta, pirossal és zölddel festette. A végére pedig odaírta: *Petőfi Sándor. Zenéje Ruzucska [!] Györgytől. 1848.* – nem gyakorlott kéz másolata, vonalazott lapokon. Következő verseket tartalmazza: *Kolozsvárt, márc. 21-én* (Gyulai Pál *Unió-dal* címmel is ismert verse, ezt énekelték Kolozsvár utcáin 1848. március 21-én), *Újonc-állítási népdal* – mindhárom ugyanannak a kéznek a munkája. A következő füzet-töredék ugyanennek a kéznek a másolatait tartalmazza, ebben már más jellegű, népdalnak nevezett-

A *Nemzeti dal* diszes strófái (Ms. 3968)

16 Jelzete: Ms. 1798.

címzett műdalok következnek Alföldy Károlytól és Kapuy Károlytól. A kézirat-csomó további lapjain Petőfi-vers már nem fordul elő. Provenienciájáról nem sokat tudunk, a kézirat mellé tett ceruzás feljegyzés szerint *adományozta Remota*.

Ic

A *Költői versek* címet viselő kis füzet¹⁷ tulajdonosa egykor szintén Szentgyörgyi Lajos volt. A címet is tartalmazó külső borítójának versójára itt is beírta nevét: *Szentgyörgyi Lajosé, 1858*. A kis (18,5×11,5 cm) kötetlen füzet 48 lapjának utolsó öt levele üres, két kéz másolatait tartalmazza. A 39. levéltől a végéig ugyanaz a kéz munkája, mint amelyik az Ms. 1576 és az Ms. 1673-as kéziratokat készítette.

Az első kéz apróbb betűs írása három szöveget másolt le a füzet 1–38v lapjaira: *Vörösmarty Berzsenyi emléke* című verssel indít, majd Szász Károly *Óh mint szeretlek...* című versével folytatja. Ezután Vörösmarty egyik kisebb eposzát, az *Eger* című hőskölteményt másolja le teljes egészében. Ennek végére jegyzi fel a másolat elkészültének idejét: *1858. Május 12*. A 39r–42r levelekre a másik két kéziratból ismerős kéz négy Petőfi-verset másolt le: *Ha szavaid megfontolom...* (1846), *Szeretsz tehát...* (1846), *Félre mostan...* (1845), *Felhő és csillag* (1845). Megadta a versek címét, s a végére odaírta a szerző nevét is.¹⁸

Az Ms. 1361. számú kéziratot szerzője, a Hunyad megyei levéltárnok, homoródalmási Rigó Gyula címmel és évszámmal is ellátta: *Magyar Vers Gyűjtemény, a Rigó Gyuláé, 1851*.¹⁹ Az évszám a kötet összeállításának kezdő időpontja lehet, szerepelnek benne olyan versek is, amelyeket jóval ez időpont után másolt. A kéziratot 1906-ban Bagaméri Bélától vásárolta meg az EME. A verseket egy kéz másolta, bár a kéziratban több kéz nyoma is megtalálható. Az utolsó levél mindkét oldalán nevek sorakoznak és ceruzával írt jegyzetek. A nevek tollpróbák: Gurzó Ferenc, Sófalvi Miklós, Bethlen Dániel, Rigó Gyula (többször is), versón: Szilágyi La..., Szász Gerő, gyergyai L..., Rigó Gyula, Szabó Gerő, Lészai Lajos, Szilágyi Maris [?], Szász Gerő, Szerdahelyi [...], Biró Zsuzsa. A kötetben, különálló lapon ugyanannak a kéznek másolatában Bajza József *Apotheózisa* olvasható. A ceruzával vonalazott papírosra szép kalligrafikus írással mű- és népdalszövegeket másoltak be, nagy részük a szabadságharc eszméihez és a szabadságharc leveréséhez kapcsolódik. A versek címét több-kevesebb pontossággal

17 Jelzete: Ms. 1666, leltárszáma: EME 312/1907, vétel Bagaméry Bélától, akárcsak a másik két Szentgyörgyi-kézirat.

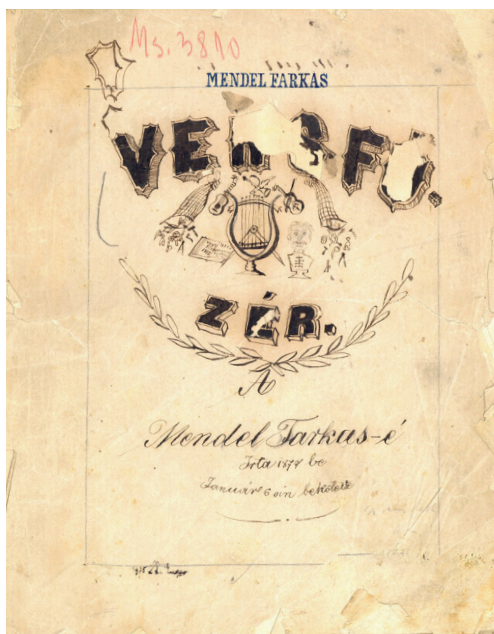
18 A füzet utolsó verse *A nevetlen* című, 20 szakaszos (120 soros) költemény.

19 SZABÓ T., *Az Erdélyi Múzeum-Egylet...*, 16. Ltsz.: EME 120/1906. Talán azonos azzal a Rigó Gyulával, aki a század közepén a Dévai Nemzeti Kaszinó aktív tagja volt. Lásd DEMETER Lajos és SÜLI Attila, „Újabb adatok és szempontok Váradai József 1853–54. évi háromszéki mozgalmanak történetéhez”, *Acta Musei Militaris in Hungaria* 14 (2014): 15–50, 20.

megadja, a szerzőket nem tünteti fel. Arany, Bajza, Garay, Tompa és Vörösmarty versei mellett a helyi kiadványokban megjelent versekből is válogat: Lőrincz Endre *Bujdosó* című versét a Kolozsváron, 1848-ban megjelent *Unió zsebkönyvből*,²⁰ Kócsi György *A szabadság népdala* című versét az 1868-ban a *Szabadság lantja*²¹ című kötetből másolta.

A nyitóvers Petőfi *Vajda Hunyadon* (1849) című költeménye, majd elszórtan a következő verseket másolta be Petőfitől: *A Hadsereghez* (tkp.: *Az erdélyi hadsereg*, Bánffyhunyad, 1849. március 26–27.), *Csata Dal* (Debrecen, 1848. december 8.), *A Köztársaság* (*Itt a nyilam! Mibe löjjem?* Debrecen, 1848. december), *Nemzeti Dal* (1848). A kötettel talán első tulajdonosának távolabbi céljai is lehettek: sötétebb tintával, más kéztől származó, a versekre vonatkozó megjegyzéseket találunk benne, mint pl. *hiba, rossz, meglehetősen*, vagy javítás: *zengene* mellé írta: *zengjék. Láttá Benkő*.

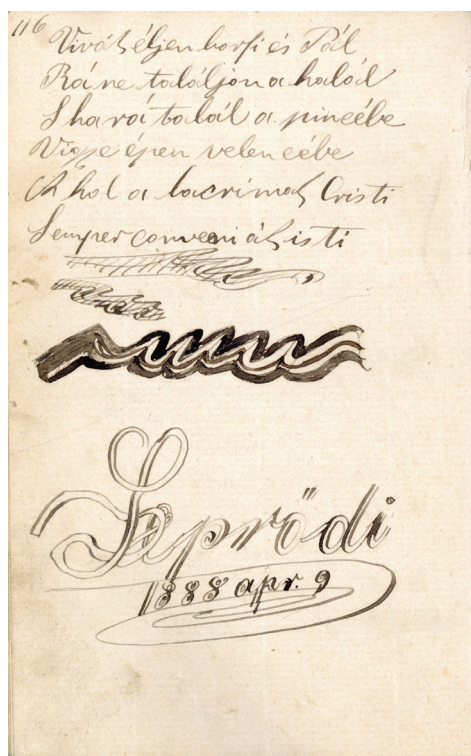
Időrendben Mendel Farkas *Versfűzére* következik (jelzete Ms. 3810), a díszes, rajzos címlap tanúsága szerint 1877-ben állította össze egy ez év január 6-án bekötött füzetbe. A füzet kötéstáblái elvesztek. Eredeti számozással ceruzával keretezett 262 oldal, mérete 165×205 mm. Iskolásnak tűnő kéz írta; a 260–263. oldalakon tartalomjegyzék található. Mendel Farkas neve a címlapon és a kötet végén is szerepel, emellett névbélyegzővel is lepecsételték a címlapot és az utolsó lapot. A kötet provenienciájáról nem tudunk bizonyosat. Feltételezésünk szerint Gyalui Farkas versgyűjteménye lehetett. Egykori könyvtárigazgatónk a Gyalui nevet 1891-ben vette fel, korábban Mendel Farkasnak hívták. 1866-ban született, tehát a versfűzér összeállításakor – amennyiben ő állította össze – 11 éves volt. A névbélyegző is e mellett érvelhet: olyasvalaki készítetett magá-

7. Mendel Farkas: *Versfűzér*, 1877
(Ms. 3810)

20 Szerkeszti Urházy. Kolozsvárt: Barráné és Steinnál.

21 *Költemények az 1848-49-ki függetlenségi harcz idejéből*, szerkesztette Botond [Léczfalvi Bodor László] (Kolozsvár: Stein, 1868).

Seprődi János Petőfi-másolata
udvarhelyi iskolás korából (Ms. 1428)

nak ilyesmit, aki szerette, becsülte a könyveit, büszke volt tulajdonára. Gyalui Farkastól pedig ez nem állt távol. A lebélyegzés a Gyalui Farkas névváltoztatása előtt történhetett.

A kötet 92 verset tartalmaz, közöttük sok Petőfi-költeményt, megadva a versek címét és szerzőjét, sőt néha a vers keletkezési helyét is. A kötet Petőfi-versekkel indít, majd korábban közkedvelt költőinek verseiből válogatott: Gyulai Pál, Rédiger Géza, Arany János, Czuczor Gergely, Berzsenyi Dániel, Kölcsey Ferenc, Faludi Ferenc, Erdélyi János, Bajza József, Jámbor Pál, Vachott Sándor, Tompa Mihály, gr. Ráday Gedeon, Kis János, Tóth Endre, Kisfaludy Károly, Tóth Kálmán, Garay János, Vörösmarty Mihály, Szász Károly, Szini Károly, Sárosy Gyula stb. A 138. oldaltól *Kedveltebb népdalok* címmel következők másolatok, egy részüket – mint jelezte is – a *Magyar Népköltési Gyűjteményből* másolta ki. A kötet szerzői névsorában magasan vezet Petőfi, összesen 24 versét (*Az örült* című kétszer szerepel, egyszer csak egy versszakkal, másodjára teljes szövegével). Láthatjuk, hogy nemcsak a rövidebb, közismert Petőfi-versekből válogatott, hosszabb elbeszélő költemények leírására is vállalkozott.²²

Seprődi János (1874, Kibéd – 1923, Kolozsvár) zenetörténész, akit a népzene-tudomány úttörőjeként tartunk számon, székelyudvarhelyi református kollégiumi diáksága alatt, IV. osztályos korában állított össze egy 49 verset tartalmazó gyűjteményt (Ms. 1428), amelybe hét Petőfi-verset másolt be. A *Pató Pál úr* (1847) mellé nevét és a másolás évét is odaírta: *Seprődi János, 1888*. Ez a kötetecske teljes hagyatékával együtt az 1943-ban a család adományaként került a Múzeum-Egyesület könyvtárába.²³ A 162 levélből álló kis füzetet (157×97

Seprődi János (1874, Kibéd – 1923, Kolozsvár) zenetörténész, akit a népzene-tudomány úttörőjeként tartunk számon, székelyudvarhelyi református kollégiumi diáksága alatt, IV. osztályos korában állított össze egy 49 verset tartalmazó gyűjteményt (Ms. 1428), amelybe hét Petőfi-verset másolt be. A *Pató Pál úr* (1847) mellé nevét és a másolás évét is odaírta: *Seprődi János, 1888*. Ez a kötetecske teljes hagyatékával együtt az 1943-ban a család adományaként került a Múzeum-Egyesület könyvtárába.²³ A 162 levélből álló kis füzetet (157×97

²² A versek listáját lásd a *Mellékletben*.

²³ Lásd SZABÓ T., „Seprődi János tudományos hagyatéka”, *Erdélyi Múzeum* (1943): 137–139; KISS Árpádné SEPRŐDI Anna, „Seprődi János hagyatékának története”, in SEPRŐDI János,

mm) Seprődi a korában kedvelt költők műveiből válogatott: versekkel töltötte meg Tóth Ede, Arany János, Vachott Sándor, Erdélyi János, Szász Károly, Kölcsey, Kisfaludy, Tompa Mihály, Vörösmarty, Gyulai Pál, Garay János, Czuczor Gergely, Ballasi Bálint, Csokonai Vitéz Mihály, Fáy András és Kis József költeményei mellett számos népdalt is lejegyzett. A füzet ugyan Seprődi Jánosé volt, első lapját azonban egy más kéz írta tele versekkel, aki Hollanda Jánosként írta alá magát, 1888-ban (talán a későbbi gyergyóremetei plébános?). Feljegyezte a versek címét, többnyire szerzőjüket is. A kötet negyedik verse az első „Petőfi-vers”: *A puszta kut* címmel szereplő szöveget Petőfi versének tekinti, azonban ez nincs benne Petőfi versesköteteiben, eredetére nem találtam rá. Ezen kívül hat „igazi” Petőfi-verset másolt le: *Ereszkedik le a felhő...* (1846), *Kutyakaparó* (1847), *Élet vagy halál* (1848), *Falu végén kurta kocsmá...* (1847), *Pató Pál úr* (1847), *Ezrivel terem a fán a meggy...* (1844).

Ugyanebből az időszakból, az 1880-as évekből való szentmártoni Lokody Antal²⁴ versgyűjteménye²⁵ is. Nevét két helyen is beírta a füzetbe. Az első kötéstartó belsejére: *H. Szent Mártoni Lokody Antal írta le ezeket a verseket* és a 170. oldalra: *Lokody Antal*. Címlapja nincs, elveszhetett. A füzet színes lapjaira

Petőfi versmásolatok Lokody Antal versgyűjteményében (Ms. 3029)

Válogatott zenei írásai és népzenei gyűjtése, kiad. ALMÁSI István, BENKŐ András és LAKATOS István, 453–456 (Bukarest: Kriterion, 1974).

24 Nem tudjuk pontosan, melyik Szentmártoni helysége utal. Talán az ő leszármazottja H. Lokody Antal, marosvásárhelyi főorvos, aki 1907-ben EME-tag volt. A kötetnek téves leltárszáma van: 84/1916, ezen a számon más könyv van. Lokody György 1916–1917-ben számos családi kéziratot ajándékozott az EME könyvtárának. Ezek közt számos iskolai jegyzet van, több versgyűjtemény is. Feltételezhetően ez a kéziratos is ekkor és ebből az adományból került be az EME kézirattárába.

25 Jelzete: Ms. 3029. SZABÓ T., *Az Erdélyi Múzeum-Egylet...*, 25.

gyöngybetűs írással, díszített címekkel, iniciálékkal és néhol színes rajzok kíséretében másolta be Lokody Antal a verseket. Eredeti oldalszámozás szerint 306 oldalt tartalmaz, mivel jó néhány lapja kiszakadt a kötésből, mára összesen 147 levele maradt meg. Lokody Antal is kora népszerű költőinek verseiből másolt: Ányos Pál – vele kezdődik, majd Arany János, Bajza József, Berzsenyi Dániel (a fejlécen: *Berzsenyi Dani*), Császár Ferencz, Czuczor Gergely, Br. Eötvös József, Faludi Ferenc, Garay János, Páloci[!] Horváth Ádám, Kazinczy Ferenc, Kisfaludy Károly, Kisfaludy Sándor, Kölcsey Ferenc, Lévy József stb. Vörösmartyig, betűrend szerint. Ez a betűrendes gyűjtemény a kéziratnak az 1–210. oldalait foglalja el. A szerzők nevén túl rövid életrajzi adataikat is megadja (született, meghalt stb.), általában csak rövidítve. Petőfi esetében azonban ennél többről van szó. A költő nevét arany színnel színezte, a nevet szalagok fogják körül, s a lecsüngő szalagok mindegyikébe verscímet írt. Petőfitől 11 verset másolt be (összehasonlításképpen: Aranytól hármat, Kölcseytől öt verset), a füzetnek a 120–158. oldalát (vagyis a 60v–79v lapokat) Petőfi-versekkel töltötte meg.

A 212. oldalon (150. f.) *Toldalék* címet viselő levélre Petőfi *Föl a szent háborúra!* (1849) című versének utolsó szakaszát választotta, a verzóra pedig a *Szabadság, szerelem* négy sorát másolta. A *Toldalék*ban más költők versei mellett még hét Petőfi-verset olvashatunk. Ugyanitt *Népdalok közül* címmel három verset írt le, ezek közül kettő Petőfié: a *Befordultam a konyhára...* (1843) és a *Mi nagyobb [a nagy Szent Gellért hegyénél]* (1844).

A „legfiatalabb”, Petőfi-verseket tartalmazó gyűjteményünk Pákey Edité volt, az Ms. 1707 jelzetű kézirat (mérete 195×131 mm), amely a XIX. század legvégén, a XX. század elején készülhetett. Papírtáblás kötésben, 64 utólagosan számozott oldalt tartalmaz, folytatta a 13. oldalig tartó eredeti számozást (a kézirat fele üres). Több kéz munkája. Az utolsó levélre ceruzával irodalmi vizsgáteleket írtak, aláírta *Pákey Edith, VI. r. k.* A Pákey családtól több ízben is érkezett kéziratári anyag az EME könyvtárába. Kelemen Lajos naplójában feljegyzi, hogy Pákey Lajos kolozsvári építész főmérnök 1918-ban nagyobb levelesládát helyezett letétbe a könyvtárban.²⁶ Nem tudjuk, hogy a leveleken kívül érkezett-e más anyag is, mint ahogyan azt sem, hogy mi volt a tartalma annak a nagyobb mennyiségű iratcsomónak, amelyet 1921-ben az építész lánya, Pákey Edith adományozott, de amelyet végül Kelemen Lajos az unitárius egyházi levéltárba vitétt, nem pedig az EME Könyvtárába.²⁷ Az bizonyos, hogy a Pákey Edith verses füzete a családtól került a könyvtárunk tulajdonába. Ez a két kézzel írt, utólagos-

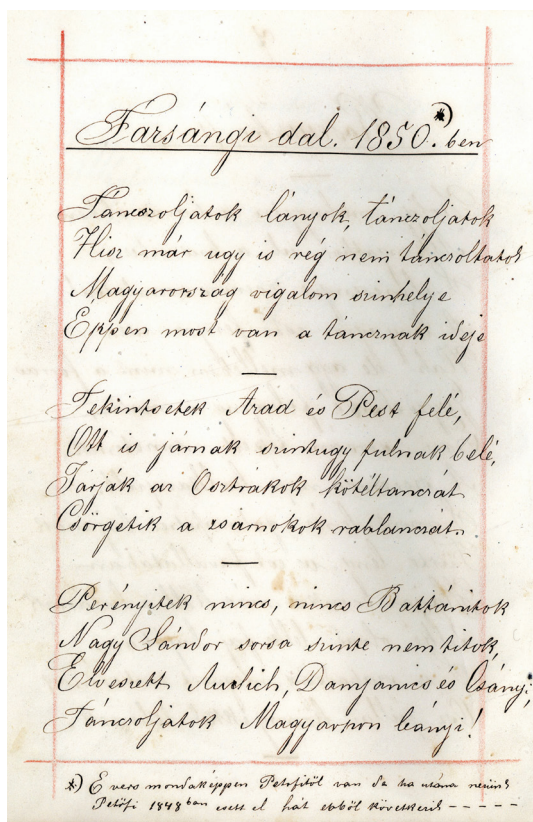
26 KELEMEN Lajos, *Napló I. (1890–1920)*, s. a. r. SAS Péter (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017), 601.

27 KELEMEN Lajos, *Napló II. (1921–1938)*, s. a. r. SAS Péter (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018), 500.

san számozott 64 oldalból álló füzet egy gyakorlott kéz (ez francia nyelvű verset is másolt) és egy iskolás kézre valló másolatokat tartalmaz. A kötetben két vershez kapcsolódik Petőfi neve, mindkettőt a gyakorlott kéz jegyezte le. Mindjárt az első idézet egy Petőfi-versből való: *A magyar ifjakhoz* (1847) utolsó előtti szakaszát másolta le. A negyedik vers *Farsangi dal 1850-ben* címet viseli, a végére odaírta a szerzőt: Petőfi Sándor. A címhez lábjegyzetet fűzött: *E vers mindenképpen Petőfitől van, de ha utána nézünk, Petőfi 1848-ban esett el hát ebből következik...* – a gondolatot nem folytatta a lejegyző. A vers szerzője azonban, mint tudjuk, Sárosi Gyula, de sokan Petőfi versének tulajdonították közvetlenül megírása után is. A vers lejegyzője – talán Pákey Edith – nem filológiai aprómunkát végzett, csupán számára kedves verseket másolt kis füzetébe, innen az életrajzi pontatlanság is. Azt sajnós nem tudjuk meg, a Petőfi eltűnése körüli legendák megérintették-e, ismerte-e őket, elfogadta-e hitelesnek valamelyiket. Ha mindenképpen Petőfi versének tartotta a *Farsangi* dalt, akkor talán talált magyarázatot is arra, miképpen írhatta azt Petőfi 1850-ben.

A többé-kevésbé teljes gyűjtemények után sorra vesszük a Petőfi-verset tartalmazó töredékeket is. Ide soroltunk minden olyan kéziratot, amelyik kötetlenül és nagyobb hiányokkal maradt fenn, esetleg eredetileg is egy leveles másolat volt. Közülük több is a forradalmi időkben vagy közvetlenül az után készült, s természetesen vannak későbbiek is. Provenienciájuk több esetben is homályban marad.

Mindössze nyolc kis levélből áll az Ms. 1810 jelzetű kis (125×100 mm) töredék, amelyben két kéz másolatai, lejegyzései maradtak fenn. A kézírás és a tartalom alapján mindkettő a szabadságharc utáni, kiegyezés előtti időszakból valónak tűnik. Az első kéz Vörösmarty- és Petőfi-verseket másolt. A töredék

Pákey Edith másolata, XIX. század vége (Ms. 1707)

első darabja Vörösmarty *Élő halott* című verse, ennek azonban csak az első öt szakasza maradt fenn, ezután következik Petőfitől *A bilincs* (1846) című vers, ennek azonban hiányzik az első szakasza, majd – cím nélkül, de a szerző feltüntetésével – a *Ha férfi vagy, légy férfi* (1847) megmaradt teljes egészében. Egy másik kéz még egy, *Vigalmi dal* című szöveget jegyzett le.²⁸ E cím mellé a másik kéz megjegyzést fűzött: „Szamárság”. Utána pedig folytatja istenes versek másolatával. E kéz lapszélre jegyzett *D. B.* monogramját nem tudjuk feloldani. A kézirat provenienciája ismeretlen.

Szintén nyolc levélnyi kis füzet az Ms. 3020 jelzetű versgyűjtemény (178×110 mm), amelynek vonalazott lapjaira egy iskolás, XIX. század közepének tűnő kéz 9 verset másolt le, ezek közül az elsőnek az eleje hiányzik, a kéziratnak a végét sem ismerjük, talán folytatódott még. A szerzőket nem adta meg. Petőfitől a *Rákóczi* (1848) című verset tartalmazza. Valamikori fűzéséről a varrás nyomai árulkodnak. A kéziratot 1906-ban Bagaméry Bélától vásárolta meg az Erdélyi Múzeum-Egyesület (leltárszáma: 122/1906).

A pókafalvi Becsky családtól²⁹ két olyan kézirat is érkezett az EME könyvtárába, amelyik Petőfi-verseket tartalmaz. Mindkettőben tulajdonosi pecsét: *pókafalvi Becsky cs.* és az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárának pecsétje: *Erdélyi Nemzeti Múzeum. Kisebb családi levéltárak.* Az Ms. 3799 jelzetű kék papírra írt füzetmaradvány egy kéz munkája, 41 levele maradt meg (mérete: 130×205 mm). A katalógusba *Dalokkönyv-töredék* címmel vették fel. Pár kivétellel csak Petőfi-verseket tartalmaz, lejegyzőjéről sajnos semmit nem tudunk, XX. század előtti. A versek címét és szerzőjét is megadja. Összesen 33 Petőfi-verset tartalmaz, valamint egy Petőfinek tulajdonított, *Zöld vetés közt énekel a pacsirta* kezdetű népdalt.

A másik kézirat (jelzete: Ms. 3963, mérete 190×116 mm) szintén töredék, szintén egy XX. század előtti kéz munkája, de nem ugyanaz, mint az előbbi kéziraté. 14 számozatlan levelet tartalmaz, egy nagyobb munka része volt (eredeti lapszámazása: 99–124). Két korai Petőfi-verset találtunk benne: *Nép dall [Hortobágyi kocsmárosné, 1842]*, *Deák pályám* (1844).

Talán nem is töredéknek, inkább vázlatnak tekinthető a gróf. Bánffy György letétéből származó Ms. 2361 jelzetű kéziratcsomó, amelyet 1912-ben vett leltárba az EME Kézirattára,³⁰ a Gyarapodási Naplóba pedig a következő címmel vezették be: *Nemzeti dalok (különböző költők hazafias költeményeinek gyűjteménye)* – mellette megjegyzés: *A füzetben elől 5 levélen fordítási latin gyakorlatok*

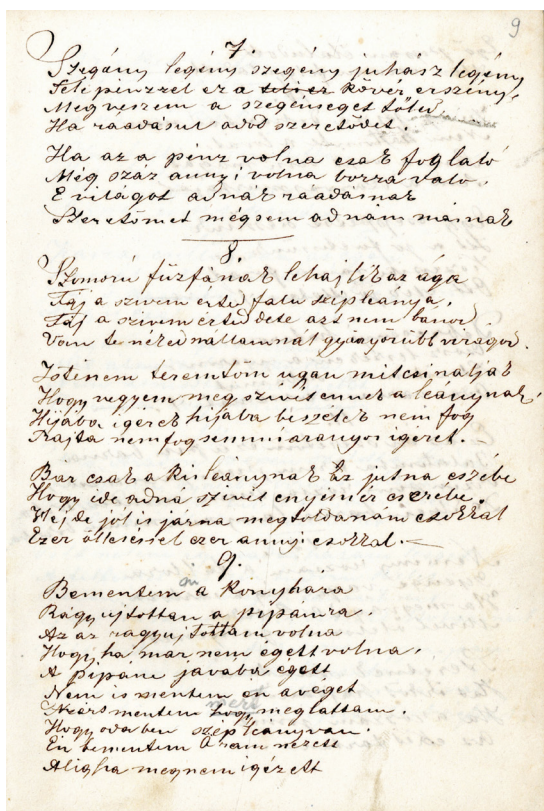
28 Szövegkiadása: <http://www.kjnt.ro/balldatar/ballada/nagy-menyegzo-fog-lenni>.

29 A pókafalvi Becsky családtól az 1940-es években kapta meg az EME a családi levéltárat, lásd JAKÓ Zsigmond, *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárának múltja és feladatai*, Erdélyi tudományos füzetek 133 (Kolozsvár: EME, 1942), 23, 25.

30 Leltári száma: 101/1912.

tok vannak Mellette ugyancsak 8.rétű [!] nagyobb formájú papírra ironnal írt hazafias versgyűjtemény.

A kéziratköteg több darab-
ból áll, XIX. század végi ösz-
szeállításnak tűnik. Az első,
22 levelet tartalmazó füzet
(170×152 mm), első öt lap-
ján latin fordítási gyakorlatok
vannak. A 7. lapon kezdőd-
nek a versmásolatok *Nemzeti
Dallok* címmel. A verseket
számozza. Az első 27 vers ese-
tében nem adja meg a versek-
nek sem címét, sem szerzőjét.
A 28. verstől megadja a címet,
és a szerzők nevét a vers végé-
re írja. A kis füzetben összesen
43 számozott vers van, egy kéz
írta, fekete tintával. A füzetet 8
levél (340×417 mm) egészíti ki.
Ezeket háromszor hajtogatták
össze, az így nyert 2×6 darab
210×113 mm felületen folyta-
tódnak a versek. A különálló
lapok közül kettőnek azonban csak fele maradt meg, így hiányos a versek sora.
A különálló lapokra ceruzával másolták a verseket, talán ugyanaz a kéz, mint
amelyik kis füzetbe is másolt. Az utolsó lap a versek jegyzékét tartalmazza (mel-
lette még a 76. verset). A tartalomjegyzék alapján egy forradalmi versgyűjte-
mény vázlatának tekinthetők ezek a másolatok. 87 verset válogatott volna ki
lemásolásra, tematikus csoportokat alakított ki, ezeknek megfelelően válogatta
a verseket, a címek mellé az esetek egy részében odaírta a szerzőket is. A tarta-
lomjegyzék vázlata a másoló beosztása szerint:

Nemzeti dalokat tartalmazó kéziratköteg,
Bánffy György letétéből (Ms. 2361)

- I. Márczius előtt – ez a Himnusszal és a Szózzattal kezdődik, ide másolta be Petőfinek a *Hazáról*, *A m...-i síkon* című verseit
- II. Márcziusi hangok – *Talpra magyar* – vagyis a *Nemzeti dallal* indít, benne a *Ledőlt oszlop*, *Megint beszélünk*

- III. Remény és csalódás – benne: *Gyáva faj, törpe lelkek, Feleségem és kardom, Fö!l, Élet vagy halál, Európa csendes...*, *A magyarok istene*
- IV. A magyar had: *Csatadal, Milyen lárma [milyen vígalom!], A székelyek*
- V. Bajnokok: *Rákóczy [!]*
- VI. Regék és balladák: *Hont, A király esküje.*

A tartalomjegyzék 87 verséből kisebb-nagyobb hiányokkal 76 vers van meg, hiányzik a 44–48. és 50. vers. Összesen 12 Petőfi-verset tartalmaz, közülük azonban az egyik, amelynek címet és szerzőt is ír, *Farsangi dall 1850*, de ez – mint tudjuk – nem Petőfi Sándor verse.

Verskönyvtöredék címmel vezették be a könyvtári naplóba az Ms. 4420 jelzetű két levélnyi kéziratot, egyértelműen egy nagyobb gyűjtemény része volt, hiányzik az eleje s közbelső lapjai is. Három korai Petőfi-verset tartalmaz: *Me-rengés* (1843), *Egressy Gáborhoz* (1844), *Élő halott* (1843), mindhárom egy XIX. századi, gyöngybetűkkel író kéz munkája. Feltételezzük, hogy a Mészöly Gedeon hagyatékával került könyvtárunkba, hasonlóan az innen származó, e sorban található más, a hagyatékából előkerült különféle kéziratöredékekkel együtt.

Több Petőfi-versmásolatot is őriz, főként egyleveles, esetenként több leveles, kötetlen füzet formájában az *Elegyes versek gyűjteménye* (kézirattári jelzete: Ms. 2991). A gyűjtemény könyvtári összeállítás, különböző időkben, különböző helyekről érkezett versmásolatokat helyeztek el benne. Ily módon egy több mint 500 verset tartalmazó, szerző szerinti betűrendes gyűjteményt alakítottak ki, egy gazdag, sok kéz által másolt verstárat. Ebben természetesen több Petőfi-vers másolata is fennmaradt.

A legkorábbi másolat esetében pontos információkkal rendelkezünk a lejegyzőről, a lejegyzés időpontjáról, sőt a másolat „eredetijéről” is. Provenienciáját is tudjuk: az Ms. 2991/367 jelzetű kéziratot 1910-ben vásárolta az EME Bagaméry Bélától (ltsz.: 47/1910), Szilágyi Miklós másolta Nagyszébenben 1854. december 30-án. A kettőbe hajtott vékony levélpapíron (233×203 mm) két vers olvasható: *P.U.S.K.hoz. Ide kis lány, Alkony Petőfitől*, azt is feljegyzete, honnan másolta: *Magyar nép könyve I. 373.l.*, vagyis a Csengery Antal és Kemény Zsigmond által szerkesztett sorozat Pesten, Emich Gusztávnál 1854–1855-ben megjelent első kötetéből.

Gyalui Farkas könyvtárigazgató útján, Lugossy József hagyatékából Petőfi forradalmi verseiből három egy leveles másolat is van, mindhárom XIX. századi kéz másolata, amelyeket ebben az „elegyes” gyűjteményben helyeztek el.³¹ Az Ms. 2991/362 és az Ms. 2991/365 jelzetű kéziratok ugyanazon kéz szép írása.

31 A három kéziratot külön jelzettel, de azonos leltárszámmal (57/1916/1917) vették nyilván-tartásba.

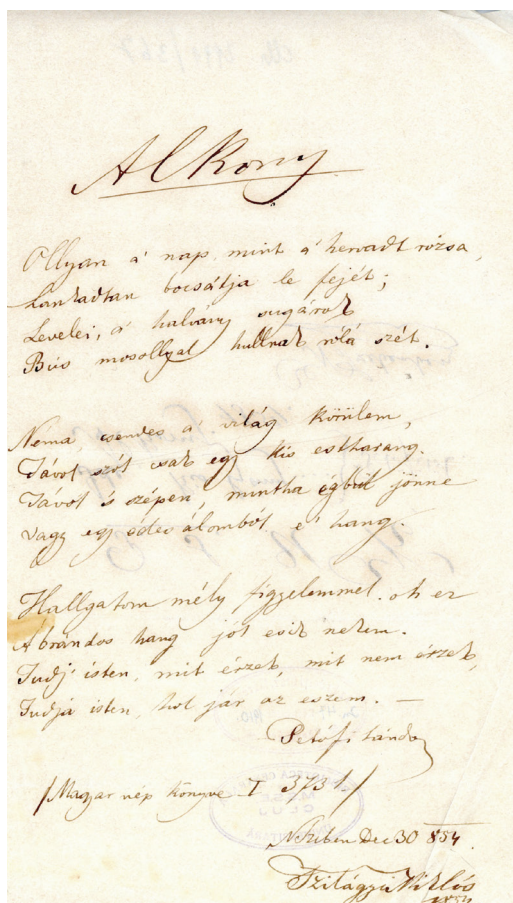
Az első (mérete: 203×264 mm) Petőfinek a *Föl a szent háborúra!* című versét másolta le, a végére odaírta: *Petőfi utolsó költeménye.* A vers mellé egy másik kéz fekete tintával írt megjegyzést: 1849. május. Erdélyben!

Igen megviselt állapotban van az ugyanettől a kéztől való másik kézirat (jelzete Ms. 2991/365, mérete 268×426 mm), ezen a levélen a *Vajda-hunyadon* (Aprilis 14. 849) című vers olvasható.

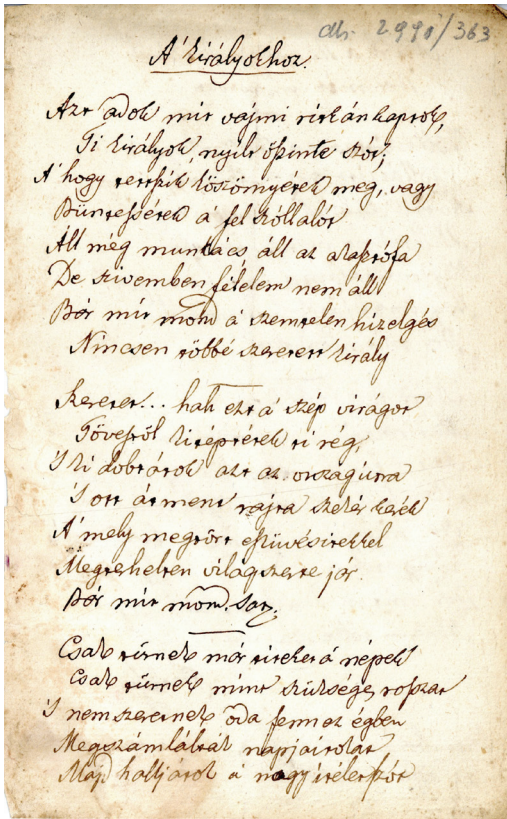
Lugossy József hagyatékából egy harmadik Petőfi-versmásolat is bekerült könyvtárunkba (Ms. 2991/363, mérete 196×121 mm), ez már másik kéz munkája, de szintén a XIX. század közepén-végén készült: A királyokhoz című verset másolta le, a három Lugossytól szerzett kézirat közül ez tűnik a legkorábbinak. A kézirat datálását megkönnyíti a másolónak a vers végére írt megjegyzése: *Kérem barátságosson, hogy ezen verset mindeneknek ne adja a' kezébe.* Petőfi verseit olvasták és félték: olvasásának politikai következményei is lehettek. Ez inthette óvatosságra ezt a másolót is.

Több szerelmes, népies versmásolatot is őriz ez a gyűjtemény. Ugyanattól a XIX. századi kéztől származik az Ms. 2991/364 és az Ms. 2991/366 jelzetű kézirat. Az első egy kettőbe hajtott levélén (236/188 mm) négy korai Petőfi-vers másolata maradt fenn: *Pálnapkor* (1843), *Szeget szeggel* (1843), *Ivás közben* (1844), *Első szerepem* (1842), a másikon pedig (az ívlapnak csak fele maradt meg, méretet 118×188 mm) két vers: *Vizet iszom* (1844) és a *Lopott ló* (1843). E másolatok provenienciájáról sajnos semmit nem tudunk.

Egy füzetmaradványt is ebbe a gyűjteménybe soroltak. Sajnos nem ismerjük ennek a 11 lapos maradványnak a provenienciáját (jelzete Ms. 2991/361, mérete 200×125 mm), kék papírra írták feltehetően a XIX. század közepe táján. Az eleje

Szilágyi Miklós másolatai 1854-ből
(Ms. 2991/367)

Petőfi: A királyokhoz – nem akárki kezébe való (Ms. 2991/363)

Az Ms. 15 jelzetű kis kötet (200 gépszámozott levél, 118×75 mm) a XIX. század utolsó éveiben nagy ismertségnek örvendett: Jókai Mór adott hírt róla a *Pesti Hírlapban*³² mint egy addig ismeretlen Petőfi autográfáról. A hír nemcsak azért volt szenzáció, mert eszerint ez a költő „minden költeményét” tartalmazó kötet lett volna az utolsó Petőfi-kézirat, amelyik ráadásul gyorsírással készült, és – a feltételezés szerint – maga a költő jegyezte volna le ilyenformán. A gyorsírással történő lejegyzés mesés magyarázata, a kézirat köré szőtt legenda azonban hamarosan szétfoszlott, a Magyar Nemzeti Múzeumban bebizonyították, a kötetecske nem Petőfi kézirata, hanem az 1870–1880-as években készülhetett, másolója meg is nevezi magát a kötet végén: „írta Nagy Béla”, aki különben a Gabelsberger–Markovits gyorsírárendszer egyik hazai úttörője volt. Ezt a kéziratot az Erdélyi Múzeum-Egyesület vásárolta meg, miután meggyőzte tulajdo-

hiányzik, a *Szeget szeggel* (1843) című vers 3. versszakának utolsó két sorával kezdődik, majd a *Deák pályám* (1844), *Távolból* (1843), ... hoz [*Matildhoz*] (1843), *Megunt rabság* (1843), *Lopott ló* (1843), *Ivás közben* (1844), *Vizet iszom* (1844), *Népdal* [Az én torkom álló malom...] (1844), *A csavargó* (1844), *Azokhoz az én jó pesti pajtásimhoz* (1845); a végére írta a szerzőt is: *Petőfi*. Elképzelhető, hogy ez a versgyűjtemény valamilyenkor csak Petőfi-versmásolatokat tartalmazott.

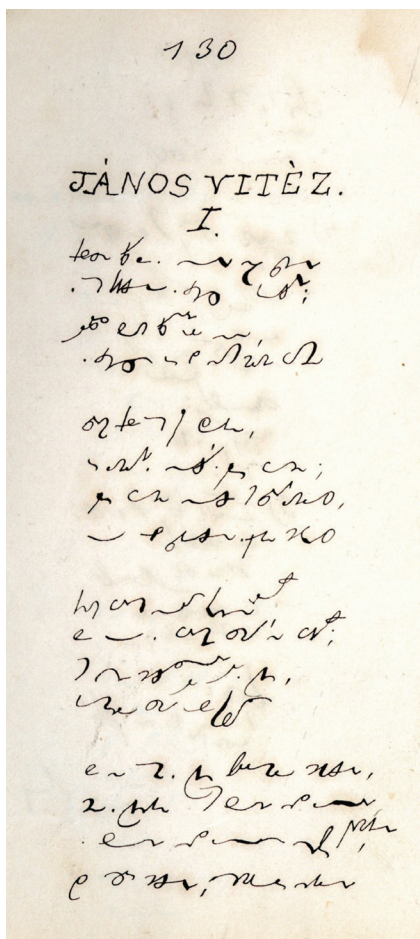
II.

Könyvtárunkban igen kevés olyan versgyűjtemény van, amelyik csak Petőfi-verseket tartalmaz. Ezek közül az egyik magyar, a másik román nyelvű. Mindkettő izgalmas, számos kérdést felvető kézirat.

32 JÓKAI MÓR, „Petőfi könyve”, *Pesti Hírlap*, 1892. febr. 14., 1.

nosát, hogy valóban nem a Petőfi kezétől származik,³³ gyorsírással készült mivelta azonban a kuriózumok közé emeli e kis kötetecskét. A kötet 153 gyorsírással másolt Petőfi-verset tartalmaz. A versek címét nem írta gyorsírással, így a kódrendszerben járatlanok is áttekinthetik, mely verseket írta át. A kötet 199. levelén *Tartalom* kezdődik.

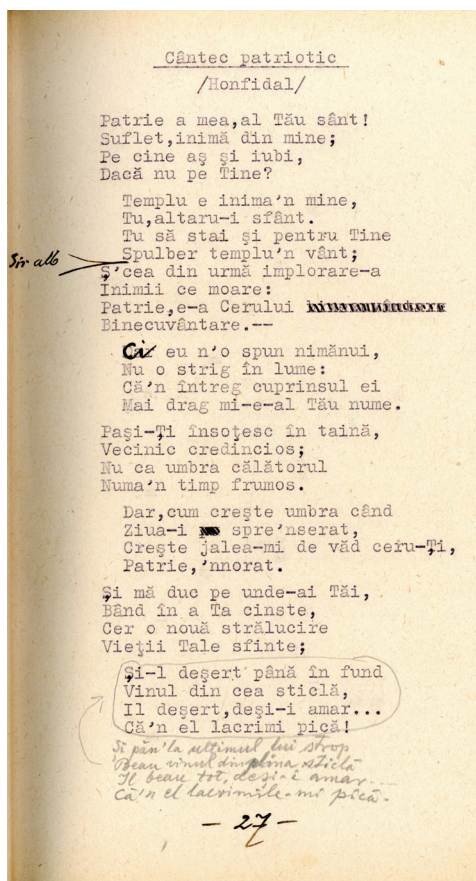
Petőfi verseinek román fordítása viszonylag korán elkezdődött.³⁴ Az első román fordítások az 1860-as években készültek. Elsőként a pesti (*Aurora Romana, Familia*) és az erdélyi irodalmi lapok adtak közre Petőfi vers-imitációkat, illetve fordításokat, a XIX. század utolsó két évtizedében azonban már a Kárpátokon túli lapok is közöltek ilyeneket, majd a XX. században megjelennek a román nyelvű gyűjteményes Petőfi-kötetek. Sokan fordítottak román nyelvre Petőfi-verseket, a legnépszerűbbé Eugen Jebeleanu fordításai váltak. Máig kéziratban maradt az a Petőfi-kötet, amelyet az irodalomtörténész, publicista Axente Banciu fordított és állított össze Petőfi halálának 100. évfordulójára. A gyűjtemény piszkozatait, majd letisztított változatát a család 1973-ban adományozta könyvtárunknak (leltárszáma 399/1973). Axente Banciu fordításai közül több is megjelent különféle folyóiratokban (*Transilvania, Gazeta, Viața ilustrată, Preocupări literare, Țara Bârsei* stb.) 1915-től kezdődően az 1940-es évekig folyamatosan közölte őket, azonban ez a gyűjtemény olyanokat is tar-

Nagy Béla János vitéz-másolata
Gabelsberger-Markovits
gyorsírással (Ms. 15)

33 [KELEMEN Lajos], „Petőfi stenogramja”, *Erdélyi Múzeum* 23 (1906): 61–62. A kéziratot 1906-ban Hajek Adolfól vásárolta az EME, a vásárlás mellett Kelemen Lajos megjegyezte: „Hamis Petőfi kézirat”. Leltárszáma: 113/1906.

34 Petőfi versei román fordításának bibliográfiáját Dorothea Sasu-Zimmermann állította össze: Dorothea SASU-ZIMMERMANN, *Petőfi în literatura română (1849–1973), bibliografie critică* (București: Kriterion, 1980).

Axente Banciu 1949-ben tervezett román nyelvű Petőfi-kiadás kézirata (Ms. 5251)

röviden méltatja a költő életművét.

A második piszkozat egy füzet és mellette különálló lapokból áll, összesen 135 levél. A füzet borítójára ceruzával írta fel ugyanazokat a címadatokat, amelyeket a füzet „címlapjára” géppel: a címet: *Petőfi Alexandru: Poezii. În româneşte de Axente Banciu, 1949* [Petőfi Sándor: Versek. Román nyelven Axente Banciutól]. Eredeti lapszámozása szerint 127 levelet tartalmaz, egy füzetet s mellette néhány különálló lapot. Az előbbihez hasonlóan ennek is van előszava, ez már csak Pe-

talmaz, amelyek nem jelentek meg nyomtatásban. A fordítások gépirat formájában maradtak fenn, a fordító számos kéziratos javítását hordozák, a legkevesebb egyértelműen a letisztázott változatban található. Mindhárom változatnak címe és rövid bevezetője is van.

Az első piszkozat (a továbbiakban: Piszkozat 1) fűzés nélkül, 73 különálló lapot tartalmaz, gépirással, kézi javításokkal. Ceruzával írt címe: *Traduceri din Al. Petőfi şi alte poezii din lirica maghiară* [Petőfi-fordítások és más versek a magyar költészetből] – Vörösmarty, Tompa, Arany, Szász Gerő versei mellett – 65 Petőfi-verset tartalmaz.³⁵ Ez tűnik a legkorábbi variánsnak, az ezen esz- közölt, kézzel írt javítások a következő, némileg terjedelmesebb változa- ton (Piszkozat 2) már benne vannak. Az előszó (1–4. lap) címe *Cu prilejul comemorării centenare a morţii poetului Al. Petőfi* [Petőfi halálának 100. évfordulója alkalmából] a Petőfi életével és eltűnésével kapcsolatos legfontosabb adatokat foglalja össze, korrekt módon dokumentálva, kitér az ezzel kapcsolatos legendákra is s

35 A versek listáját lásd a Függelékben. Mindegyik mellett jeleztük a nyomtatásban való megjelenést is.

tőfi-verseket tartalmaz. A füzetben 113 Petőfi-fordítás következik betűrendben, a különálló lapokon még 12, ezek közül 4 nem szerepel a füzetben. A füzetben is vannak ismétlődő versek, összesen ebben a kéziratban 117 vers fordítását találjuk.

A harmadik kézirat a Petőfi-fordításkötet letisztázott változatának tűnik (a továbbiakban: Tisztázat). Ez is egy füzet, 128 lapból áll, a cím és az előszó hasonló az eddigiekhez: *Poezii de Alexandru Petőfi. În românește de Axente Banciu. 1949.* A versek magyar címeit néhol kézzel írta be. Az előszóhoz egy lábjegyzetet is tett, ez a korábbi változatokban nem szerepelt: *Notă. Unde din poeziile acestui volum au fost publicate prin diferite reviste și ziare sub pseudonimul S. Tamba.* [Jegyzet. E kötet egyes versei megjelentek különböző újságokban és folyóiratokban S. Tamba álnév alatt], illetve vannak olyan javítások is benne, amelyek az előzőekből még hiányoztak. Itt nem betűrend szerint sorakoznak a fordítások, ebbe a tisztázatba 110 verset válogatott be. Nem szerepel itt Axente minden fordítása, vannak olyanok, amelyek az előző két variáns valamelyikében benne voltak, innen azonban kihagyta. *A virágok* (1847), *Mi a dicsőség?*... (1846), *Falun* (1845), *Világosságot!* (1847), *A XIX. század költői* (1847) és az *Egy bölcs hajdan...* (1846) című versek kimaradtak ebből az összesítésből; egyetlen olyat találtunk, amelyik egyik eddigi pizkozatban sincs benne: az *Én és a nap* (1845) című verset. Axente Banciu fordításai talán megérdemel a jövőben egy alaposabb filológiai vizsgálatot, a fordítás-változatok talán fordításelméleti szempontból is izgalmas kérdéseket vehetnek fel.

Axente Banciu fordításával zárjuk jelent bemutatást, s ez egyben biztatás is a jövőre nézve: számos meglepetést rejtegethet még a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratára, érdemes vele a jövőben is foglalkozni.

Függelék

Ib

Ms. 1673: Szentgyörgyi Lajos: *Dalfűzér*, 1859.³⁶

- 10. Dal: Te vagy, te vagy barna kislány... (1846)
- 29. Dal: Temetésre szól az ének (1843)
- 50. Dal: Hortobágyi kocsmárosné... (1842)
- 68. Dal: Ki vagyok én? nem mondom meg... (1843)
- 73. Dal: Amióta szerelembe... (1845)

36 Dőlttel a kéziratból idézett szöveg, a verscímekeket magunk egészítettük ki.

- 90. *Dal*: Reszket a bokor mert... (1846)
- 100. *Dal*: Ez a világ amilyen nagy (1844)
- 104. *Dal*: Alacsony kis ház... (1845)
- 113. *Dal*: Hull a levél a virágról... (1845)
- 114. *Dal*: Alku (1845)
- 123. *Dal*: Ereszkezik le a felhő... (1846)
- 130. *Dal*: A virágnak megtiltani nem lehet... (1843)
- 134. *Dal*: Álmodtam-é? (1844)
- 136. *Dal*: Befordultam a konyhára (1843)
- 146. *Dal*: Éj van... (1845)
- 155. *Dal*: A magyar nemes (1845)
- 156. *Dal*: Nemzeti dal (1848)
- 170. *Dal*: Szerelmes vagyok én... (1846) (variáns, utolsó versszak hiányzik. Emlékezetből?)
- 171. *Dal*: Zöldleveles, fehér... (1846)
- 215. *Dal*: Hegyen ülök... (1845)
- 216. *Dal*: Rózsabokor a domboldalon... (1847)
- 236. *Dal*: Rég veri már a magyart a teremtő... (1845)
- 249. *Dal*: Részség a hazáért (1844)
- 250. *Dal*: A szerelem, a szerelem (1843)
- 251. *Dal*: Szomjas ember tűnődése (1844)
- 300. *Dal*: Keresztúton állok (1844)
- 301. *Dal*: Kis furulyám szomorúfűz ága... (1843)
- 302. *Dal*: Barna menyecskének... (1846)
- 303. *Dal*: Nem nézek én, minek néznék? Az égre... (1844)
- 304. *Dal*: De már nem tudom (1844)
- 305. *Dal*: Igyunk! (1844)
- 306. *Dal*: Nem tesz föl a lány magában egyebet... (1844)
- 307. *Dal*: Boldog éjjel... (1844)
- 308. *Dal*: Jaj, be bús ez a harangszó! (1845)
- 309. *Dal*: A sorshoz (1845)
- 310. *Dal*: Mihelyst megláttalak (1845)
- 311. *Dal*: Fa leszek, ha... (1845)
- 312. *Dal*: Remény (1845)
- 313. *Dal*: Szerelmes vagyok én... (1846)
- 314. *Dal*: Nehéz, nehéz a szívem... (1846)
- 315. *Dal*: Száll a felhő... (1846)
- 316. *Dal*: Furfangos borivó (1844)

Ms. 949. Finta Endre: *Dalfűzér*, Olmütz, 1868–1870.

A verseket a kötet oldalszámainak sorrendjében említjük:

- 1. *Rózsabokor a domboldalon...* (1847)
- 9. *A virágnak megtiltani nem lehet...* (1843)
- 10: *Elmondanám...* (1844)
- 14: *Az alföldön halász legény vagyok én...* – szerzőjének Petőfit tartja.
- 16: *Igyunk!* (1844)
- 17: *Szerelmes vagyok én...* (1846)
- 18: *Az én szerelmem...* (1844)
- 19: *Szivem, te árva [rabmadár!]* (1844)
- 19-20: *Szerelemvágó* (1845)
- 26: *Kis furulyám [szomorúfűz ága]* (1843)
- 27: *Reszket a bokor [mert...]* (1846)
- 32: *Te vagy, te vagy barna kislány...* (1846)
- 34: *Ereszkeedik le a felhő...* (1846)
- 35–36: *Nem ver meg ... [engem az Isten]* (1844)
- 37: *Éj van...* (1845)
- 38: *Te a tavaszt szereted...* (1846)
- 42–45: *Szeretlek, kedvesem* (1848)
- 47: *Hegyen ülök...* (1845)
- 48: *Hull a level a virágról...* (1845)
- 49: *Befordultam a konyhára* (1843)
- 50: *A szerelem, a szerelem* (1843)
- 51: *Ez a világ amilyen nagy* (1844)
- 52: *Szerelem vándorai* (1844)
- 53: *Szeretlek én, szeretlek téged* (1848)
- 54–58: *Kit feledni vágytam...* (1847)
- 58–59: *De miért is gondolok rá?...* (1847)
- 60–61: *Ha én kedvesemről gondolkodom...* (1847)
- 61–62: *Már galambom engedj meg...* (1847)
- 62–63: *Az én mátkám* (1843)
- 63–64: *Hol a leány, ki lelkem repülését...* (1847)
- 67: *Szerelemnek rózsafája...* (1848)
- 71–72: *Amióta szerelembe...* (1845)
- 72: *Szerelemnek lobogója* (1845)
- 78–80: *Mily szép a világ!* (1847)
- 80: *Csuklyában jár a barát...* (1847)
- 88–90: *Egy gondolat bánt engemet...* (1846)
- 90–91: *Ha az isten...* (1845)

- 92: *Boldogtalan voltam...* (1844)
- 92–93: *Szerelemnek rózsákkal...* (1846)
- 94–95: *Tele van a Duna...* (Folytatása a *Reszket a bokornak*) (1846)
- 112–113: *Rég veri már a magyart a teremtő...* (1845)
- 120–121: *A bokkrétát, melyet...* (1845)
- 141–142: *Hortobágyi kocsmárosné...* (1842)
- 142–143: *Szeretsz tehát...* (1846)
- 143–145: *Nem csoda, hogy újra élek...* (1846)
- 145–146: *Ha szavaid megfontolom...* (1846)
- 147–148: *A bilincs* (1846)
- 148–149: *Életem most...* (1845)
- 149–150: *Nem nézek én, minek néznék? az égre...* (1844)
- 151–157: *Erdei lak – mindhárom költőtől* (Petőfi, Tompa, Kerényi) (1845)
- 159–160: *Szerelmem [Száz alakba...]* (1845)
- 165–169: *Hunyadi László [A király esküje]* (1848)
- 209–210: *Deák pályám* (1844)
- 211–214: *Ivás közben* (1844)
- 215–227: *Tündérálom* (1846)
- 230: *Halálom* (1844)

Ms. 2361: *Nemzeti Dallok*, XIX. század vége

Az előfordulás sorrendjében:

- 9r: 7. [vers] *Alku* (1845)
- 9r: 9. [vers] *Befordúltam a konyhára (Bementem a konyhára kezdettel)* (1843)
- 14r–v: 29. [vers] *A' ...-i síkon* (tkp.: *A majtényi síkon*, 1847)
- 14v–15r: 30. [vers] *Talpra magyar!* (tkp.: *Nemzeti dal*, 1848)
- 17r: 35. [vers] *Megint beszélünk.* (tkp.: *Arad*, 1848)
- 17v: 36. [vers] *Feleségem és kardom* (1848)
- 18v–19r: 39. [vers] *Föl!* (1848)
- 19r–20v: 40. [vers] *15 Március 1848*
- 21r–22r: 41. [vers] *Élet vagy halál* (1848)
- 28r: 50. [vers] *Farsangi dall 1850* (nem Petőfi verse)
- 28r: 51. [vers] *Csatadal* (1848)
- 29: 63. [vers] *Rákóczy* (1848)

Ms. 3799. Daloskönyv-töredék

- *Tizenkettőt ütött az óra* (1845)
- *A sorshoz* (1845)
- *Barna menyecskének* (1846)
- *Szerelmes vagyok én...* (1846 – megmondjam-e kibe?)
- *Szép vidéknek [szépséges] leánya* (1845)
- *Nálla[!] voltam* (1845)
- *Elmondom, mit eddig...* (1845)
- *Hová levél...* (1845)
- *Elfojtott könnyek* (1845)
- *Szerelenvágy* (1845) – itt hiányos lehet a füzet, vagy valamiért néhány lappal később másolta be a végét: itt első két szakasz, a 3. szakasz első két sora
- *Ha szavaid megfontolom...* (1846)
- *Hegyen ülök...* (1845)
- *Reszket a bokor, mert* (1846)
- *Te vagy, te vagy barna kislyány...* (1846)
- *[Az] örült* (1846)
- *Mi szebb, mint...* (1846)
- *Mintha a nagy, nehéz...* (1846)
- *A türelemről* (1847)
- *Ha férfi vagy, légy férfi* (1847)
- *Keserű élet, édes szerelem* (1847)
- *Dalaim* (1846)
- *[A] kisbéres* (1847)
- *Ide, kislyány* (1847)
- *Feleségek felesége* (1848)
- *Szerelemnek rózsafája...* (1848)
- *Szeretlek, kedvesem* (1848)
- *Feleségem és kardom* (1848)
- *Tedd le, bojtár [a subádat]* (1847)
- *Minden virágnak* (1846)
- *Nem tesz föl a lyány magában egyebet* (1844)
- *Árvalányhaj a süvegem bokkrétája* (1844)
- *Hull a levél a virágról...* (1845)
- *A dall* (1844)
- *Zöld vetés közt énekel a pacsirta* – a népdalt Petőfi versének tünteti fel.

Ms. 3810: Mendel Farkas: *Versfűzér*, Irta 1877-be. Január 6-án beköttette.

- *A puszta télen* (1848)
- *Ha* (1844)
- *A nemes* (1844)
- *Csokonai* (1844)
- *A sorshoz* (1845)
- *Annyit sem ér az élet...* (1846)
- *A székelők*³⁷ (1849)
- *A magyar nemzet*³⁸ (1846)
- *Az ország elfoglalása*³⁹ (1848)
- *Tarka élet* (1847)
- *A rab oroszlán* (1848)
- *A jó tanító* (1848)
- *Az örült*⁴⁰ (1846)
- *Nemzeti dal*⁴¹ (1848)
- *Hull a levél* (1845)
- *Jaj, be bús ez...* (1845)
- *Rég veri már* (1845)
- *Szeget szeggel* (1843)
- *Katonaélet* (1847)
- *Honfidal* (1844)
- *Hunyadi László*⁴² [A király esküje] (1848)
- *Az örült* (1846)
- *Téli világ* (1845)
- *Fütty* (1844)
- *Van a nagy alföldön* (1845)

37 A kéz ceruzás kéz a címet kijavította *A székelők*hez-re. De nem volt igaza: Mendel Farkas nem az 1848-ban Pesten, hanem az 1849-ben Káransebesen írt Petőfi-verset másolta le.

38 A 6. sort kihagyta, más tintával, más kéz írta a lap aljára.

39 A *Lehel vezér* (1848) című elbeszélő költemény első énekének 24. szakaszát másolta le.

40 Csak az első négy sor. Lehetett folytatás a következő lapokon, de a kézirat itt hiányos: ez a vers a 102. oldalon kezdődik, hiányzik a 103-104. oldal.

41 Végén: „Pest. 1848. Márczius 15én. (A szabad sajtó legelső szülőtte). Megjelent a Pesti Hirlap Mart. 17:1045. szám.”

42 Az utolsó három szakaszt nem másolta le.

Ms. 3029. Lokody Antal *Versgyűjteménye*, 1880.

- *A hazáról* (1845)
- *A puszta télen* (1848)
- *Az alföld* (1844)
- *Az örült* (1846)
- *Bánk bán* (1848)
- *Egy gondolat bánt engemet* (1846)
- *Fölszedtem sátorfám...* (1847)
- *Három madár* (1848)
- *Nemzeti dal* (1848)
- *Pató Pál úr* (1847)
- *Szent sir* (1847)
- *A magyar ifjakhöz* (1847)
- *A Tisza* (1847)
- *Gyors a madár, gyors a szélvész* (1845)
- *Ha férfi vagy, légy férfi* (1847)
- *István öcsémhez* (1844)
- *Befordultam [a konyhára...]* (1843)
- *Mi nagyobb [a nagy Szent Gellért hegynél...]* (1844)

Ms. 15: Nagy Béla stenogrammja. Petőfi-versmásolatok, 1870–1880 k.

- *Nemzeti dal* (1848)
- *A magyar nemzet* (1846)
- *Gyors a madár, gyors a szélvész* (1845)
- *Az elhagyott zászló* (1847)
- *Temetésre szól az ének* (1843)
- *Rég veri már a magyart...* (1845)
- *Ereszkedik le a felhő* (1846)
- *Hull a levél a virágról* (1845)
- *A helység kalapácsa* (1844)
- *Alku* (1845)
- *Reszket a bokor, mert...* (1846)
- *Rózsa bokor a domb oldalon...* (1847)
- *Ez a világ amilyen nagy...* (1844)
- *Véres napokról álmodom...* (1846)
- *Európa csendes, újra csendes...* (1849)
- *Furfangos borivó* (1844)

- *A magyar ifjakhoz* (1847)
- *A hazáról* (1845)
- *A Dunán* (1842)
- *A külföld magyarjaihoz* (1844)
- *Honfidal* (1844)
- *A magyarok istene* (1848)
- *Furcsa történet* (1842)
- *Első szerepem* (1842)
- *Vadonban...* (1842)
- *Érik a gabona* (1843)
- *Két vándor* (1842)
- *Befordultam a konyhára...* (1843)
- *Kereszúton állok* (1844)
- *Lopott ló* (1843)
- *Csokonai* (1844)
- *Halálom* (1844)
- *Az öreg úr [!]* (1844)
- *A tintás üveg[!]* (1844)
- *János gazda* (1844)
- *A hó, a holt föld téli szemfedője* (1845)
- *Orbán* (1845)
- *Hegyen ülök* (1845)
- *Felsülés* (1845)
- *Van a nagy alföldön csárda sok* (1845)
- *Hogy van, hogy azt a sok gazembert...* (1845)
- *Megfagy a szív, ha nem szeret* (1846)
- *Az örült* (1846)
- *A nép* (1846)
- *Zöld leveles, fehér...* (1846)
- *A ledőlt szobor* (1848)
- *Csuklyában jár a barát...* (1847)
- *Két sóhaj* (1847)
- *Nézek, nézek kifelé* (1847)
- *Az éj* (1847)
- *Okatootáia* (1847)
- *A jó tanító* (1848)
- *Van-e mostan olyan legény...* (1848)
- *János vitéz* (1845)
- *Arany Lacinak* (1847)
- *Tíz pár csókot egy végbül...* (1847)

- *Kard és láncz* (1847)
- *Csata dal* (1848)
- *Valahogy* (1847)
- *A szökevények (Shelley 4...)* (1846)
- *A csavargó* (1844)
- *Ambrus gazda* (1844)
- *Csatában* (1849)
- *A huszár* (1849)
- *Nyakra való [!]* (1849)
- *Egy goromba tábornokhoz – Debrecen, 1849*
- *Legenda* (1844)
- *A mágnásokhoz* (1848)
- *Tolvaj huszár* (1842)
- *A költő s a szőlővessző* (1845)
- *Piroslik a kecskerágó* (1845)
- *Örök ölekezés* (1845)
- *Paripámnak az ő színe fakó...* (1845)
- *Vadon erdő[!] a világ* (1845)
- *Magyarország* (1845)
- *Éj van* (1845)
- *A bokrétát, melyet...* (1845)
- *Hideg ellen a tél...* (1846)
- *Annyit sem ér az élet...* (1846)
- *Mintha a nagy, nehéz...* (1846)
- *Háborúval álmodám...* (1845)
- *Emlékezet* (1846)
- *Nincs jogom, hogy...* (1845)
- *A bánat? Egy nagy óceán* (1846)
- *Remény* (1845)
- *Szerelemnek lobogója* (1845)
- *Liliom Peti* (1845)
- *Fekete kenyér* (1845)
- *Félre mostan* (1845)
- *Felhő és csillag* (1845)
- *A hitetlen [!] barátokhoz* (1845)
- *Sírba tették...* (1845)
- *Ha a sírban megszáradt...* (1846)
- *Megvallom, hogy...* (1845)
- *Mi a dicsőség* (1846)
- *Mihelyest megláttalak* (1845)

- *Mit ettél, föld...* (1846)
- *Mi szebb, mint...* (1846)
- *Földét a földműves* (1846)
- *Ki a szabadba!* (1845)
- *Hol van oly nagy pusztaság* (1845)
- *Piroslik már a fákon a levél...* (1845)
- *Ablakodból hogyanha...* (1845)
- *15-dik március 1848*
- *Dobzse László* (1848)
- *A férj haza jó betegen...* (1846)
- *Milyen furcsa álman...* (1845)
- *Elváltam a lánykától...* (1846)
- *Fa leszek, ha...* (1845)
- *Rövidre fogtam a kantárszárat* (1846)
- *Négy nap dörgött az ágyú....* (1849)
- *Péter bátya* (1849)
- *Föl a szent háborúra!* (1849)
- *Kont és társai* (1848)
- *Farkaskaland* (1843)
- *Szeget szeggel* (1843)
- *A virágnak megtiltani nem lehet* (1843)
- *A csaplárné a betyárt szerette* (1844)
- *Vándor élet* (1844)
- *Apám mestersége s az enyém* (1845)
- *Téli világ* (1845)
- *Az árva leány* (1847)
- *Zöld Marci* (1847)
- *Rongyos vitézek* (1847)
- *Sári néni* (1847)
- *Disznótorban* (1842)
- *Pál napkor [!]* (1843)
- *Szomjas ember tűnődése* (1844)
- *Rabhazának fia* (1844)
- *Szemrehányás* (1843)
- *Miért tekintesz be a szobámba?* (1845)
- *Ha éltében...* (1845)
- *E szobában küszködött* (1845)
- *A sorshoz* (1845)
- *A jeggyűrű* (1845)
- *Rég elhúzták az esteli harangot* (1846)

- Szerelmes vagyok én... (1846)
- Szerelmes vagyok én... (1846)
- Ez időben (?)
- Kellemetlen őszi reggel (1846)
- A türelemről (1847)
- Az volt az a nagy nagy munka (1847)
- Anyám tyúkjá (1848)
- Visegrád táján (1845)
- A hegyoldalt venyigesor takarja (1844)
- Sorshúzás előtt (1845)
- Lenke sírján (1841)
- A király és a hóhér (1848)
- Bánk bán (1848)
- Kun László krónikája (1848)
- Híres szépség (1847)

Ms. 5251/I: Axente Banciu: *Traduceri din Al. Petőfi și alte poezii din lirica maghiară* [Petőfi-fordítások és más versek a magyar költészetből] – Piszkozat 1.⁴³

- *In numele poporului (A nép nevében)* – korábban kétszer is megjelent: *Transilvania*, Sibiu, 53 (1922): 262–263.; *Societatea de mîine*, 16 (1939): 109. – mindhárom szöveg némiképp eltér a megjelenttől
- *În baia de aur* – *Gazeta Transilvaniei*, 1916, nr. 18. 24 ian./6 febr.
- *Fii bărbat de ești bărbat* [Ha férfi vagy, légy férfi] – *Transilvania*, Sibiu, 53 (1922): 345–346.,
- *Invie-a popoarelor mare... (Föltámadott a tenger...)*
- *Palat și bordeiu (Palota és kunyhó)* – *Gazeta Transilvaniei*, 1916, nr. 44. 26 febr./10 mart.
- *Poporul (A nép)*
- *Câteva zile abia... (Egy pár rövid nap...)*
- *Omul (Az ember)*
- *Cântecela mele (Dalaim)* – 2 változatban is ebben a füzetben, egy javított, egy tisztázot
- *La sat (Falun)*
- *Flăcăul drumeț [A vándorlegény]* – *Viața ilustrată*, Cluj, 6 (1939), 12. sz., dec., p. 15.
- *Inima mea (Szivem)* – *Transilvania*, Sibiu, LIII (1922), p. 68–69.

43 Dólttel – mint ahogyan eddig is – a kéziratból származó szöveget jelezzük. Ahol nem adja meg a magyar fordítást, azt szögletes zárójelben adjuk meg, álló betűkkel.

- *Priviți uraganul! (Oda nézzetek!)* – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 168. aug. 4/18.
- *Visul (Álom)*
- *Husarul (A huszár)*
- *Războiul a fost... (Háború volt...)* – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 25. febr. 4/17.
- *Nemeșul maghiar (A magyar nemes)*
- *Fragment (din Egri hangok)*
- *Grânele sunt coapte [Érik a gabona]* – Țara Bârsei, I (1929), 249.
- *De ce nu se pot vedea...* [Miért hogy láthatatlanok]
- *Căsnicia Soarelui [A nap házaselete]*
- *Ca norii pe cerul verii... (Mint a felhők a nyári égen...)*
- *Către primăvară [A tavaszhoz]* – nyomtatványlap
- *Către Soare [A Naphoz]* – Țara Bârsei, II (1930), 178.
- *Misanthropie [Világgyűlölet]*
- *Eu iubesc... (Szeretlek én...)*
- *Ossian, Homer (Homér és Oszian)* – Preocupări literare, Buc., V (1940), p. 478–479.
 Következik néhány kézzel írt vers: *Despre Patrie, de J. Arany* – áthúzva
- *Nu-mi găsești azi locul de Al. Petőfi. Public. In Ț.B. 1931. Nr. 5* – végén megjegyzi: Lipsește „Palat și bordeiu” [Hiányzik a *Palota és kunyhó*]
- *Un înțelept odinioară... (Egy bölcs hajdan...)*
- *Către imitatori [Az utánczókhöz]* – Țara Bârsei, I (1929), 269.
- *Beție pentru patrie [Részegség a hazáért]* – ez utóbbi két vers egy lapon. *A végén: Traduceri libere în rom. de Ax. Banciu*
- *Crângul are pășări (Az erdőnek madara van)* – Țara Bârsei, III (1931), 577.
- *In albumul lui A.B. (A.B. emlékkönyvébe)*
- *In albumul lui S.K. (S.K. emlékkönyvébe)*
- *Unde'n goană... (Futó folyam hullámai)*
- *Plugarul își ară pământul... (Földét a földműves...)*
- *Toate inimile-uscate... (Ha a sírban megszáradt...)*
- *Stea strălucitoare (Fényes csillag)*
- *Floarea sălbatică a naturii (A természet vadvirága)*
- *Gâtul meu, – moară'nlemnită (Az én torkom álló malom)*
- *Ce sgomot pătrunde iarăși la urechi-mi?... (Mi lárma ez megént?...)*
- *Îmbătrânim nu numai noi... (Nemcsak mi vénülünk...)* – Societatea de mîine, XVI, (1939), 147.
- *Fir de țărână, strop de rouă... (Fövényszem ... harmatcsepp...)*
- *Sufletu-i nemuritor... (Halhatatlan lélek)*
- *Am avea, se spune... (Mondják, hogy mindenkünk...)*

- *Vremelnicie... (Mulandóság)*
- *Pe apă (ceruzával alatta: Vizen)*
- *Nori și stele (Kézzel: Felhő és csillag)*
- *Mă îmbrățișar' amiciei* [Barátim megölelnélek] (ceruzával áthúzva)
- *Prietenilor necredincioși* (ceruzával: *A hűtetlen barátokhoz* 318)
- *Cântecul e de'ngropare* (ceruzával: *Temetésre szól az ének*, 215)
- *Prețipiș gărlicul...* (*Meredek a pincegádor*) (nyomtatványlap) – Prețipil gîrliciul, Țara Bârsei, III (1931), 172.
- *Schimbare* (ceruzával: *Változás*, 353)
- *Noapte de toamnă* (tintával: *Őszi éj*)
- *Domnul Pató Pál* [Pató Pál úr]
- *Lacrimi năbușite (Elfojtott könnyek)* – *Gazeta Transilvaniei*, 1916, nr. 1. ian. 1/14
- *Pămîntule lat...* (*Mit ettél föld...*) – *Gazeta Transilvaniei*, 1916, nr. 141. iulie 3/16.
- *Viață, moarte (Élet, halál)* – *Gazeta Transilvaniei*, 1916, nr. 119. iunie 5/18.
- *Eu am fost nefericit...* (*Boldogtalan voltam...*)
- *In albumul D-nei Kovács Iános (Kovács Jánosné emlékkönyvébe)*
- *Judecata din urmă (Az ítélet)* – *Gazeta Transilvaniei*, 1916, nr. 162. 29 iulie/11 aug.
- *Drapelul părăsit* [Az elhagyott zászló] (nyomtatványlap) – Țara Bârsei, VIII (1936), 544.
- *Poartă-și de-opotrivă* (ceruzával: *Viseld egyformán...*)
- *Am avea, se spune* (ceruzával: *Mondják, hogy mindenikünk...*)
- *Steagul iubirii* [Szerelemnek lobogója]
- *Stau la răspântie* (ceruzával: *Keresztúton állok*, 214)

Ms. 5251/II: Axente Banciu: *Traduceri din Al. Petőfi și alte poezii din lirica maghiară* [Petőfi-fordítások és más versek a magyar költészetből] – *Piszkozat 2*.⁴⁴

- *Abia o pereche de oameni...* (*Midőn a földön...*)
- *Am avea, se spune...* (*Mondják, hogy mindenikünk...*)
- *Am s'o smulg...* (*Kivágom én...*)
- *Apă beau...* (*Vizet iszom*) – *Viața ilustrată*, Cluj, VI (1939), nr. 10, oct., p. 10. (*Piszkozat 1*: nincs)
- *Barza* [A gólya] (*Piszkozat 1*: nincs)
- *Beție pentru patrie* [Részegség a hazáért]

44 Jelzem, hogy mely versek nem voltak benne a *Piszkozat 1*-ben.

- *Bogătanul (E gazdag úr...)* – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 83. aprilie 17/30 (Piszkozat 1: nincs)
- *Ca norii pe cerul verii... (Mint a felhők a nyári égen...)*
- *Cântec patriotic (Honfidal)* – Țara Bârsei, V (1933), 543–544. (Piszkozat 1: nincs)
- *Cântecele mele (1847) [Dalaim]*
- *Cântecul e de ngropare (Temetésre szól az ének...)*
- *Ca o statuie... (Itt állok a rónaközepén [!])* – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 141. iulie 3/16 (Piszkozat 1: nincs)
- *Care inimă-i mai bună?... (Mégfagy a szív, ha nem szeret...)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Căsnicia Soarelui (A nap házaselete)*
- *Câteva zile abia... (Egy pár rövid nap...)*
- *Către imitatori (Az utánzókhöz)* – Țara Bârsei, I (1929), 269.
- *Către libertate (A szabadsághoz)* – Gazeta Transilvaniei, 1915, nr. 281., 25 dec./7 ian. 13/26 (Piszkozat 1: nincs)
- *Către primăvară (A tavaszhoz)* – Țara Bârsei, X (1938), 147.
- *Către Soare [A Naphoz]* – Țara Bârsei, II (1930), 178.
- *Către un scriitor tânăr (Egy fiatal íróhoz)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Ce s'alege de râs oare?... (Hová lesz a kacaj...)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Ce sgomot pătrunde iarăși la urechi-mi?... (Mi lárma ez megént?...)*
- *Cine-ar crede... [Ki gondolná, ki mondaná...]* – végén: (*Scrisă de poet în Sebeș, jud. Alba*) (Piszkozat 1: nincs)
- *Cine-mi poate deslega?... (Ki fogja vajjon megfejteni)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Crângul are păsări (Az erdőnek madara van)* – Țara Bârsei, III (1931), 577.
- *Crucea [Kereszt]* – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 71. aprilie 6/16 (Piszkozat 1: nincs)
- *Dă-mi prilej să fac și eu ceva (Sors, nyiss nekem tért...)* – Societatea de mîine, XVI, (1939), 147. (Piszkozat 1: nincs)
- *De ce nu se pot vedea... [Miért, hogy láthatatlanok]*
- *De mi-ar zice... (Ha az Isten)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Despre răbdare [A türelemről]* Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 35. febr. 16/19 (Piszkozat 1: nincs)
- *Destul a fost! (Mégúnt rabság)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Domnul Pató Pál (Pató Pál úr)*
- *Drapelul părăsit (Az elhagyott zászló)* – Țara Bârsei, VIII (1936), 544.
- *E noapte în capu-mi (Fejemben éj van...)* – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 83. aprilie 17/30 (Piszkozat 1: nincs)
- *Eu am fost nefericit... (Boldogtalan voltam...)*
- *Ei iubesc... (Szeretek én...)*

- *Fantazia mea (Képzetem)* – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 93. mai 1/14(Piszkozat 1: nincs)
- *Fantazia mea (Az én képzeletem nem...)* – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 52. martie 6/19. – eltérő szövegváltozatok(Piszkozat 1: nincs)
- *Fir de țarnă, strop de rouă... (Fövény szem ... harmatcsepp...)*
- *Flăcăul drumeț (A vándorlegény)* – Viața ilustrată, Cluj, VI (1939), nr. 12, dec., p. 15.
- *Floarea sălbatică a naturii (A természet vadvirága)*
- *Florile (A virágok)* – Transilvania, Sibiu, LII (1921), p. 824–825. (Piszkozat 1: nincs)
- *Foc (Tűz)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Gâtul meu, – moară nlemnită (Az én torkom álló malom)*
- *Gloria (Mi a dicsőség?..)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Grânele sunt coapte [Érik a gabona]* – Țara Bârsei, I (1929), 249.
- *Homer și Ossian [Homér és Oszián]* – Preocupări literare, Buc., V (1940), p. 478–479.
- *Husarul (A huszár)*
- *Îmbătrânim nu numai noi... (Nemcsak mi vénülünk...)* – Societatea de miine, XVI, (1939), 147.
- *In albumul lui A.B. (A.B. emlékkönyvébe)*
- *In albumul D-nei Kovács Iános (Kovács Jánosné emlékkönyvébe)*
- *In albumul lui S.K. (S.K. emlékkönyvébe)*
- *Inima mea (Szívem)* – Transilvania, Sibiu, LIII (1922), p. 68–69.
- *În laturi cu lira?... (Mit daloltok még, jámbor költők?)* – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 136., 26 iunie/9 iulie (Piszkozat 1: nincs)
- *In mină (tollal : Bányában)* (Piszkozat 1: nincs)
- *In numele poporului (A nép nevében)* – korábban kétszer is megjelent: Transilvania, Sibiu, LIII (1922), p. 262–263.; Societatea de miine, XVI, (1939), 109.
- *Invie-a popoarelor mare... (Föltámadott a tenger...)*
- *Jude, jude, a ta slujbă... (ceruzával és tollal: Biró, biró, hivatalod...)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Judecata din urmă [Az ítélet]* – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 162. 29 iulie/11 aug.
- *Lacrimi năbușite (Elfojtott könnyek)* – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 1. ian. 1/14.
- *Lanțul tiranei (A bilincs)* – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 119. iunie 5/18. (Piszkozat 1: nincs)
- *La sat (Falun)*
- *Lelea Vuța (Sári néni)* (Piszkozat 1: nincs)

- *Leul captiv* [A rab oroszlán] - Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 109. 21 mai/3 iunie. (Piszkozat 1: nincs)
- *Lumea nu mă înțelege...* (*Nem ért engem a világ*) – Țara Bârsei, V (1933), 264.(Piszkozat 1: nincs)
- *Măhnirea și bucuria* (*A bánat egy nagy oczeán*) – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 141. iunie 3/16.(Piszkozat 1: nincs)
- *Mă îmbrățișar' amicii...* (*Bartaim megölelnélek*)
- *Memorie...* (*Emlékezet...*) (Piszkozat 1: nincs)
- *Meșterul Pavel* [Pál mester] Societatea de mîine, XVI, (1939), 147.
- *Misanthropie* (*Világgyűlölet*) (Piszkozat 1: nincs)
- *Mormântul meu* (*Sirom*) (Piszkozat 1: nincs)
- *Nemeșul maghiar* (*A magyar nemes*)
- *Noaptea* (*Az éj*) (Piszkozat 1: nincs)
- *Noapte de toamnă* (tintával: *Őszi éj*)
- *Norii* (*Felhők*) – Transilvania, Sibiu, LIII (1922), p. 273–274. (Piszkozat 1: nincs)
- *Nori și stele* (*Felhő és csillag*)
- *Nu decade omenirea...* (*Nem sülyed az emberiség...*) (Piszkozat 1: nincs)
- *Nu-mi găseșc azi locul* [?] – Țara Bârsei, III (1931), 478.
- *Nu plătește viața...* (*Annyit sem ér az élet*) (Piszkozat 1: nincs)
- *Omul* (*Az ember*)
- *Ossian, Homer* (*Homér és Oszián*) – Preocupări literare, Buc., V (1940), p. 478–479.
- *Palat și bordeiu* (*Palota és kunyhó*) – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 44. 26 febr./10 mart.
- *Pământule lat...* (*Mit ettél föld...*) – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 141. iulie 3/16.
- *Pe apă* (*Vizen*)
- *Plugarul își ară pământul...* (*Földét a földműves...*)
- *Poartă-ți de-opotrivă* (ceruzával: *Viseld egyformán...*)
- *De ce nu se pot vedea?...* (*Miért hogy láthatatlanok...*)
- *Poezia* (*A költészet*) (Piszkozat 1: nincs)
- *Poporul* (*A nép*)
- *Prietenilor necredincioși* (*A hűtetlen barátokhoz*)
- *Prețipiș gârlicul...* (*Meredek a pincegádor*) (nyomtatványlap) – Prețipil gîrliciu, Țara Bârsei, III (1931), 172.
- *Priviți uraganul!* (*Oda nézzetek!*) – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 168. aug. 4/18.
- *Sămânță dac'ar avea...* (*Fragment din „Egri hangok”*) (ugyanaz, csak más szövegváltozatban mint a Piszkozat 1-ben a *Fragment*)
- *Sboară speranțele...* (*Szállnak reményeink...*) (Piszkozat 1: nincs)

- *Schimbarea (Változás)*
- *Slujba de judecător (Biró, bíró, hivatalod...)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Stau la răspântie (Keresztúton állok, 214)*
- *Stea strălucitoare (Fényes csillag)*
- *Steagul iubirii (Szerelemnek lobogója)*
- *Sufletu-i nemuritor... (Halhatatlan lélek)*
- *Sufletul e care... (Szeretője-e vajjon...)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Sunt soldat... (Katona vagyok én...)* – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 5. ian 9/22.(Piszkozat 1: nincs)
- *Supărarea și bucuria mea (Búm és örömem)* – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 148. iulie 12/25.(Piszkozat 1: nincs)
- *Tisa [A Tisza]* – Țara Bârsei, II (1930), 255-256. (Piszkozat 1: nincs)
- *Toate inimile-uscate... (Ha a sírban megszáradt...)*
- *Unde-ajunge omul oare?... (Az ember ugyan hova lesz?...)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Unde'n goană... (Futó folyam hullámai)*
- *Un înțelept odinioară... (Egy bölcs hajdan...)*
- *V'am cântat de atâtea ori... Már sokszor énekeltem...* (Piszkozat 1: nincs)
- *Viață, moarte (Élet, halál)* – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 119. iunie 5/18.
- *Visul (Álom)*
- *Voi care de pe țărână... (Kik a föld alacsony porából...)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Vremelnicie... (Mulanóság)*
- *Cuprinsul (fölötte tintával: Poeziile sunt înșiruită în ordinea inițialelor de titluri [A verseket ábécérendbe soroltuk])*

A füzetbe tett különálló lapokon:

- *Luminnă! (Világosságot!)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Crucea [Kereszt]* (3 példányban legépelve) – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 71. aprilie 6/16 (Piszkozat 1: nincs)
- *Poezia (A költészet)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Fii bărbat de ești bărbat (Ha férfi vagy, légy férfi)* – Transilvania, Sibiu, LIII (1922), p. 345–346.
- *Crucea [Kereszt]* (3 példányban legépelve) – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 71. aprilie 6/16 (Piszkozat 1: nincs)
- *Către un scriitor tânăr (Egy fiatal íróhoz)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Către imitatori (Az utánókhöz)* – Țara Bârsei, I (1929), 269.
- *Beție pentru patrie [Részegség a hazáért]*
- *În lături cu lira?... (Mit daloltok még ti, jámbor költők?)* – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 136., 26 iunie/9 iulie (Piszkozat 1: nincs)

- *Cântec patriotic (Honfidal)* – Țara Bârsei, V (1933), 543–544. (Piszkozat 1: nincs)
- *Judecata din urmă (Az ítélet)* – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 162. 29 iulie/11 aug.
- *Foc (Tűz)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Floarea sălbatică a naturii (A természet vadvirága)*
- *Palat și bordeiu (Palota és kunyhó)* (2 példányban) – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 44. 26 febr./10 mart.
- *Poporul (A nép)* (2 példányban)
- *Invie-a popoarelor mare... (Föltámadott a tenger...)* (2 példányban)
- *Fii bărbat de ești bărbat (Ha férfi vagy, légy férfi)* – Transilvania, Sibiu, LIII (1922), p. 345–346.
- *Poezii secolului al XIX-lea (A XIX. század költői)* (2 példányban) (Piszkozat 1: nincs)
- *Fii bărbat de ești bărbat (Ha férfi vagy, légy férfi)* – Transilvania, Sibiu, LIII (1922), p. 345–346.

Ms. 5251/III: Axente Banciu: *Traduceri din Al. Petőfi și alte poezii din lirica maghiară* [Petőfi-fordítások és más versek a magyar költészetből] – Tisztázat.⁴⁵

- *Cântecele mele* (tollal: *Dalaim*) – (tollal írt jegyzet a lap alján: *Notă. Unde din poeziile acestui volum au fost publicate prin diferite reviste și ziare sub pseudonimul S. Tamba.*)⁴⁶
- *Poporul (A nép)*
- *Invie-a popoarelor mare... (Föltámadott a tenger...)*
- *In numele poporului (A nép nevében)* – korábban kétszer is megjelent: Transilvania, Sibiu, LIII (1922), p. 262–263.; Societatea de mîine, XVI, (1939), 109.
- *Palat și bordeiu (Palota és kunyhó)* – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 44. 26 febr./10 mart.
- *Bogătanul (E gazdag úr...)* – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 83. aprilie 17/30 (Piszkozat 1: nincs)
- *In mină* (tollal: *Bányában*) (Piszkozat 1: nincs)
- *Leul captiv* [A rab oroszlán] – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 109. 21 mai/3 iunie. (Piszkozat 1: nincs)
- *Lațul tiranei (A bililcs)* – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 119. iunie 5/18. (Piszkozat 1: nincs)

45 Jelzem, hogy mely versek nem voltak benne az előző két Piszkozatban.

46 E kötet egyes versei megjelentek különböző folyóiratokban S. Tamba álnéven.

- *Judecata din urmă* [Az ítélet] – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 162. 29 iulie/11 aug.
- *Fii bărbat de ești bărbat* [Ha férfi vagy, légy férfi] – Transilvania, Sibiu, LIII (1922), p. 345–346.
- *Către Libertate* [A szabadsághoz] – Gazeta Transilvaniei, 1915, nr. 281., 25 dec./7 ian. 13/26 (Piszkozat 1: nincs)
- *Ei iubesc...* (Szeretek én...)
- *Războiul a fost...* (Háború volt...) – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 25. febr. 4/17. (Piszkozat 2: nincs)
- *Ca o statuie...* (Itt állok a rónaközepén [!]) – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 141. iulie 3/16 (Piszkozat 1: nincs)
- *Foc* (Tűz) (Piszkozat 1: nincs)
- *Drapelul părăsit* (Az elhagyott zászló) – Țara Bârsei, VIII (1936), 544.
- *Cântec patriotic* (Honfidal) – Țara Bârsei, V (1933), 543–544. (Piszkozat 1: nincs)
- *De mi-ar zice...* (Ha az Isten) (Piszkozat 1: nincs)
- *Dă-mi prilej să fac și eu ceva* (Sors, nyiss nekem tért...) – Societatea de miine, XVI, (1939), 147. (Piszkozat 1: nincs)
- *Sufletu-i nemuritor...* (Halhatatlan lélek)
- *Cine-ar crede...* [Ki gondolná, ki mondaná...] (Piszkozat 1: nincs)
- *În laturi cu lira?...* (Mit daloltok még ti, jámbor költők?) – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 136., 26 iunie/9 iulie (Piszkozat 1: nincs)
- *Husarul* (A huszár)
- *Nu-mi găsec azi locul* – Țara Bârsei, III (1931), 478.
- *In albumul lui S.K.* (S.K. emlékkönyvébe)
- *In albumul D-nei Kovács Iános* (Kovács Iánosné emlékkönyvébe)
- *Floarea sălbatică a naturii* (A természet vadvirága)
- *Ce sgomot pătrunde iarăși la urechi-mi?...* (Mi lárma ez megént?...)
- *Către un scriitor tânăr* (Egy fiatal íróhoz) (Piszkozat 1: nincs)
- *Către imitatori* (Az utánókhöz) – Țara Bârsei, I (1929), 269.
- *Mă îmbrățișar' amiciei...* (Bartaim [!] megölelnék)
- *Prietenilor necredincioși* (A hűtetlen barátokhoz)
- *Către Primăvară* (A tavaszhoz) – Țara Bârsei, X (1938), 147.
- *Crucea* [Kereszt] – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 71. aprilie 6/16 (Piszkozat 1: nincs)
- *Poartă-ți de-opotrivă* (Viseld egyformán...)
- *Supărarea și bucuria mea* (Búm és örömem) – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 148. iulie 12/25. (Piszkozat 1: nincs)
- *Lumea nu mă înțelege...* (Nem ért engem a világ) – Țara Bârsei, V (1933), 264. (Piszkozat 1: nincs)

- *Mizantropie (Világgyűlölet)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Inima mea (Szivem)* – Transilvania, Sibiu, LIII (1922), p. 68–69.
- *Fantazia mea (Képzetem)* – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 93. mai 1/14(Piszkozat 1: nincs)
- *Fantazia mea (Az én képzeletem nem...)* – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 52. martie 6/19. – eltérő szövegváltozatok (Piszkozat 1: nincs)
- *Schimbare (Változás)*
- *Steagul iubirii* (tollal: *Szerelemnek lobogója*)
- *Eu și soarele* (tollal: *Én és a nap*) (Piszkozat 1: nincs, Piszkozat 2: nincs)
- *Sămânță dac'ar avea... (Fragment din „Egri hangok”)*
- *Stea strălucitoare (Fényes csillag)*
- *Nori și stele (Felhő és csillag)*
- *Viață, moarte (Élet, halál)* – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 119. iunie 5/18.
- *Grânele sunt coapte [Érik a gabona]* – Țara Bârsei, I (1929), 249.
- *Destul a fost! (Megúnt rabság)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Crângul are pășări (Az erdőnek madara van)* – Țara Bârsei, III (1931), 577.
- *In albumul lui A.B. (A.B. emlékkönyvébe)*
- *Poezia (A költészet)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Ossian, Homer (Homér és Oszián)* – Preocupări literare, Buc., V (1940), p. 478–479.
- *Noapte de toamnă (tintával: Őszi éj)*
- *Ca norii pe cerul verii... (Mint a felhők a nyári égen...)*
- *E noapte în capu-mi (Fejemben éj van...)* – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 83. aprilie 17/30 (Piszkozat 1: nincs)
- *Am s'o smulg ... (Kivágom én...)*
- *Stau la răspântie (Keresztúton állok)*
- *Eu am fost nefericit... (Boldogtalan voltam...)*
- *Judecata din urmă [Az ítélet]* – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 162. 29 iulie/11 aug.
- *Lacrimi năbușite (Elfojtott könnyek)* – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 1. ian. 1/14.
- *Câteva zile abia... (Egy pár rövid nap...)*
- *Cântecul e de'ngropare (Temetésre szól az ének...)*
- *Mormântul meu (Sirom)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Slujba de judecător (Bíró, bíró, hivatalod...)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Priviți uraganul! (Oda nézzetek!)* – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 168. aug. 4/18.
- *Tisa [A Tisza]* – Țara Bârsei, II (1930), 255–256. (Piszkozat 1: nincs)
- *Norii (Felhők)* – Transilvania, Sibiu, LIII (1922), p. 273–274. (Piszkozat 1: nincs)

- *Noaptea (Az éj)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Barza [A gólya]* (Piszkozat 1: nincs)
- *Fir de țarnă, strop de rouă... (Fövény szem ... harmatcsepp...)*
- *Abia o pereche de oameni... (Midőn a földön...)*
- *V'am cântat de atâtea ori... (Már sokszor énekeltem...)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Visul (Álom)*
- *Sunt soldat... (Katona vagyok én...)* – *Gazeta Transilvaniei*, 1916, nr. 5. ian 9/22.(Piszkozat 1: nincs)
- *Îmbătrânim nu numai noi... (Nemcsak mi vénülünk...)* – *Societatea de miine*, XVI, (1939), 147.
- *Flăcăul drumeț (A vándorlegény)* – *Viața ilustrată*, Cluj, VI (1939), nr. 12, dec., p. 15.)
- *Căsnicia Soarelui (A nap házaselete)*
- *Către Soare [A Naphoz]* – *Țara Bârsei*, II (1930), 178.
- *Nemeșul maghiar (A magyar nemes)*
- *Meșterul Pavel (tollal: Pál mester)* – *Societatea de miine*, XVI, (1939), 147.
- *Lelea Vuța (Sári néni)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Domnul Pató Pál (Pató Pál úr)*
- *Despre răbdare [A türelemről]* – *Gazeta Transilvaniei*, 1916, nr. 35. febr. 16/19 (Piszkozat 1: nincs)
- *Prețipiș gărlicul... (Meredek a pincegádor)* (nyomtatványlap) – *Prețipil gîrliciul*, *Țara Bârsei*, III (1931), 172.
- *Pe apă (Vizen)*
- *Gâtul meu, – moară'nlemnită (Az én torkom álló malom)*
- *Beție pentru patrie (Részegség a hazáért)*
- *Apă beau... (tintával: Vizet iszom)*, *Viața ilustrată*, Cluj, VI (1939), nr. 10, oct., p. 10. (Piszkozat 1: nincs)
- *Vremelnicie... (Mulandóság)*
- *Am avea, se spune... (Mondják, hogy mindenikünk...)*
- *Ce s'alege de râs oare?... (Hová lesz a kacaj...)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Unde-ajunge omul oare?... (Az ember ugyan hova lesz?...)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Măhnirea și bucuria (A bánat egy nagy oczeán)* – *Gazeta Transilvaniei*, 1916, nr. 141. iunie 3/16.(Piszkozat 1: nincs)
- *Memorie... (Emlékezet...)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Nu plătete viața... (Annyit sem ér az élet)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Plugarul își ară pământul... (Földét a földműves...)*
- *Nu decade omenirea... (Nem sülyed az emberiség...)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Sufletul e care... (Szeretője-e vajjon...)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Care inimă-i mai bună?... (Mégfagy a szív, ha nem szeret...)* (Piszkozat 1: nincs)
- *Cine-mi poate deslega?... (Ki fogja vajjon megfejteni)* (Piszkozat 1: nincs)

- *Toate inimile-uscate...* (*Ha a sírban megszáradt...*)
- *Pământule lat...* (*Mit ettél föld...*) – Gazeta Transilvaniei, 1916, nr. 141. iulie 3/16.
- *Voi care de pe țărână...* (*Kik a föld alacsony porából...*) (Piszkozat 1: nincs)
- *De ce nu se pot vedea...* (*Miért hogy láthatatlanok...*)
- *Unde'n goană...* (*Futó folyam hullámai*)
- *Sboară speranțele...* (*Szállnak reményeink...*) (Piszkozat 1: nincs)
- *Omul* (*Az ember*)

Cuprinsul [Tartalom]

TARI LUJZA

Petőfi népdallá és közdallá vált versei, továbbélésük a népzeneben

Szinte közhely, hogy Petőfi Sándor versei népdalként is elterjedtek. Az a kérdés azonban, hogy mennyi ezekből a XIX., illetve a XX. század értelmezése szerinti népdal, milyen mértékű az elterjedtség, a költő mely verseire vonatkozik, azok a népzene milyen rétegeibe, miként ágyazódtak be, továbbá, hogy a szorosan vett népdaloknak van-e kapcsolata a tágabb értelmű – többnyire XIX. századi szerzők által írt, kottakiadásokkal terjesztett, szájhagyományosan is elterjedt – közdalokkal, még a magasabb műveltségűek körében is zavartságot okozna. Születésének 200. évfordulóján tiszteljük meg a költőt azzal, hogy megpróbálunk e kérdésekben némi rendet teremteni! A feladat nem könnyű, mert a versek zenei feldolgozása, illetve népdalként való elterjedése többféle stílusú zenét jelent. Ami a szorosan vett népzene és a tágabb szájhagyományos dalkultúrát illeti, itt is érvényes Kodály Zoltánnak egy 1915-ös feladóvevény háttára a maga számára felírt megjegyzése:

Sokféle rétege van a falu [és tegyük hozzá: a város] dalkészletének. [...] Egy nagy szemétdomb, amiben soká kell turkálni.¹

A keresgélést nem könnyíti meg az a tény, hogy a folklorizációs folyamatban Petőfi versei esetében különösen jellemző a népdal és közdal közötti ide-oda áramlás, akár a névvel ismert szerzők megzenésítései, akár a névtelenek (így a falvak népe) dallamokkal társításai felől közelítünk a témához.

1 KODÁLY Zoltán, *Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers*, kiad. VARGYAS Lajos, Kodály Zoltán hátrahagyott írásai 2 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1993), 360.

Zenekutatási előzmények

Petőfi Sándor költeményeinek zenei vonatkozásaival első ízben a Petőfi-centenárium alkalmával foglalkoztak.² Ezt megelőzően azonban már 1898-ban, a szabadságharc 50. évfordulójára megjelent egy *Petőfi Album 100 ének és dal zongorakísérettel* című gyűjtemény, Langer Viktor összeállításában.³ Már a centenáriumra elkezdte összegyűjteni a megzenésített Petőfi versek műjegyzékét Isoz Kálmán is. Mint írta, 1923-ban

kimutatásom 200-220 dallamot 300-350 kiadványban foglalhatott magában. E bibliográfiának megjelentetésére nem volt mód, de nem is erőltettem, mert az e kérdésről értekező szakemberek 500-nál, sőt 1000-nél többre becsülték a zenére tett Petőfi-dalok számát.⁴

Zeneműjegyzéke így csak 1930-ban jelent meg, majd 1931-ben kiegészítésekkel, önálló könyvecskeként is napvilágot látott Hóman Bálint előszavával.⁵ Isoz jegyzéke máig a legteljesebb, noha azóta újabb műjegyzék is készült.⁶ Isoz ebben 203 megzenésített Petőfi-költeményt számolt össze, melyek 183 ismert szerző 502 zeneművében található.⁷ Közli ugyan a gyűjteményekben kiadott, ismeretlen szerzőktől származó feldolgozások adatait is, de ezeket nem számolja be statisztikai összegzésébe, csupán azt jegyzi meg róluk, hogy számuk ötvenöt.⁸ Hivatkozik Haraszti Emilre, valamint Wagner Józsefre, akik a nyomtatásban megjelent és „nyilvánosan előadott” dalokon kívül a kéziratokban fellelhető és a fel nem jegyzett továbbiak sokaságáról beszélnek a költő születésének 100. évfordulójára megjelent írásaikban. Bár a nagy számok mögött elsősorban a néphagyományban forgó dallamok rejtőzhetnek, ezeket egyikük sem nevezi néven, de gyaníthatjuk, hogy Isoz „ismeretlen” komponisták meghatározhatatlan

2 HARASZTI Emil, „Petőfi a zenében”, Rákosi Jenő bevezető tanulmányával, in VARGA Béla, szerk., *Petőfi Almanach, 1823–1923*, 136–144 (Budapest: Magyar Nemzeti Szövetség, 1923); WAGNER József, „Petőfi és a zene”, *Zászlónk* 21, 5. sz. (1923): 70–71. Ezekről is tájékoztat Isoz Kálmán, „Petőfi műveinek zenei bibliográfiája”, *Muzsika* 2, 3. sz. (1930): 99–125, 99.

3 A Rózsavölgyi Kiadónál megjelent kottáról és tartalmáról: TARI Lujza, „Petőfi verseinek zenei kapcsolatai”, *Irodalmi Magazin* 11, 1. sz. (*Petőfi 200*) (2023): 94–98, 96. A továbbiakban: *Petőfi Album*. E gyűjteményben sorszám nincs, valamennyi szám a kötet lapszámát jelenti.

4 Isoz Kálmán, „Petőfi műveinek zenei bibliográfiája”, 99.

5 Isoz Kálmán, összeáll. *Petőfi dalok*, előszó HÓMAN Bálint (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Zenetörténeti Osztálya), 1931.

6 SONKOLY István, „Megzenésített Petőfi Versek”, *Könyv és Könyvtár* 7, 2. sz. (1969): 93–114.

7 Isoz Kálmán, „Petőfi műveinek zenei bibliográfiája”, 100.

8 Uo.

száma” kifejezése a népdalokat is takarhatja.⁹ Ő maga szorosan zenetörténeti kérdésekkel foglalkozó kutatóként nem foglalkozott a nép közé került versek sorsával. Csak a szerzők nevéhez köthető, kottás formában megjelent megzenésítéseket vizsgálta (ahogy Haraszi Emil is), a néphagyományban élő verseket nem. Kodály Zoltán – akinek e témában is nélkülözhetetlenek előmunkálatai, s aki hátrahagyott jegyzeteinek tanúsága szerint a centenáriumnál már jóval korábban foglalkozott Petőfi költészetével –, fel is róta neki: „Isoz félmunkát [végzett], 9/10 [része] halva született. Kongeniális sem egyik, sem másik.”¹⁰

A Magyar Néprajzi Társaságban a Petőfi-centenárium évében előadás formájában hangzott el, s 1925-ben jelent meg Berze Nagy János széles nemzetközi kitekintésű, a költő műveinek sok elemére rávilágító tanulmánya.¹¹ Nem zenei tárgyú, de jól jelzi, hogy a szövegfolklor-kutatás ekkor még előbb jár a téma népzenei kutatásánál.

Szintén 1930-ban jelent meg Terbe Lajos tanulmánya, mely az első összefoglalás a népdalokká vált Petőfi-versekről. Kottapéldák nélkül jelent meg, de már élő népzenei gyűjtésekre alapozva. 1938-ban Dobó Sándor foglalkozott Petőfi versei zenei vonatkozásaival. A munkát ismertető szerző nemcsak megállapítja: „Az apró füzetben megjelent tanulmány nem mond újat.” Írása kifejezi az 1923, illetve 1930 óta eltelt idő alatti szemléletbeli változást is, mely már hiányolja a folklor adatok mellőzését. Mint írja, a szerző „a Petőfi-dalok népi továbbélését alig ismeri”.¹²

A népzene kutatás számára döntő jelentőségű Vikár Béla, Kodály Zoltán, Bartók Béla gyűjtőmunkájának megkezdése, tudományos és ismeretterjesztő írásaikon keresztül a népzene fontosságának meg- és elismertetése. Népzene-gyűjtéseiknek köszönhetően elindult a szájhagyományban élő Petőfi-versek összegyűjtése, esetenként fonográfhengerre rögzítése is. Kodály ezen kívül fontosnak tartotta a XIX. század dal- és hangszeres zenei hagyományának feltárását is. Már az 1910-es években gyűjtögetett kéziratos és kiadásban megjelent XIX. századi forrásanyagot, majd az 1920-as évektől tanítványai bevonásával következetesen folytatta a munkát. A gyűjteményekből saját maga, valamint esetenként Kerényi Györggyel vagy Rác Ilonával (később másokkal is) kimásoltatott¹³ dallamok kottájára minden lényeges információt följegyzett (szerzők, költők

9 Uo., 99.

10 KODÁLY, *Magyar zene, magyar nyelv...*, 361.

11 BERZE NAGY János, „Petőfi költészetének folklore-párhuzamai”, *Ethnographia* 36 [3] (1925): 21–48.

12 DOBÓ Sándor, *Petőfi költészetének zenei vonatkozásai* (Budapest, 1938), Ismerteti: H. M., *Irodalomtörténet* 27, 5–6. sz. (1938): 134.

13 SZALAY Olga, „19. századi források Kodály népzenei gyűjteményében”, *Magyar Zene* 55 (2017): 336–347, 340.

nevét, népszínművek bemutatásának időpontját, a dallam felhasználását más szerzők által, a forrás lelőhelyét, kottakiadások adatait stb.). Így a Petőfi-versre épülő dallamok kottájára is ráírta a költő és (ha meghatározható volt) a zeneszerző nevét. A kottára írt színes vagy grafitceruzás jegyzetei azt is mutatják, hogy a másolt kottákat időről időre átnézte, s az adatokat utólag pótolta. A lakásán őrzött jegyzetek közt több „Petőfi” feliratú boríték, Petőfi-megzenésítésekkel foglalkozó feljegyzés tanúsítja folyamatos érdeklődését Petőfi költészetére, verselésmódjára, magyarságának mibenléte iránt. Érdekes ezekből néhány példát kiemelnünk. A költők verselésmódjának idegenségét említve írta:

Petőfi magyarságának nem ártott, hogy eredetiben olvasta az európai írókat. Bach nem lett olaszvá Palestrina és Vivaldi műveitől, sem franciává Couperintől. Német eredetisége annál hatalmasabban bontakozott ki, minél több idegent ismert.¹⁴

Józanság a művészetben? Éppen a legnagyobbak közt találjuk a legjózanabbakat. Csak más a neve: forma, cél és eszköz tökéletes egyensúlya, szerves egység, rendező értelem uralma a forrongó anyag felett, takarékoság a hatás eszközeivel, mindenből annyi, amennyi kell, ahol kell. Józan Dante, józan Palestrina, Mozart, a nagy *impeccabilis* poéták. Józan Arany, s ennyiben talán egy fokkal inkább magyarabb, mint a csapongó, lázongó Petőfi. (A „János vitéz” józan.)¹⁵

Petőfi és Arany: a magyarság és nyugati kultúra egyensúlya egyformán tökéletes. Még valóságérzékük is egy.

Arany nyugalomával szemben megjegyzi: „De éppoly nélkülözhetetlen a magyarság teljes képéhez Petőfi honfoglaló-magyar lendülete és ifjonti, félelmet még nem ismerő lovasattakja.”¹⁶

Kodály a népzenebe felszívódott Petőfi-versekről sajnos nem írt tanulmányt, pedig ő tudta volna róla a legtöbbet mondani. A néphagyományban gyűjtött dallamokról első ízben Volly István bocsátott közre egy rövid, kottákat is tartalmazó ismeretterjesztő írást 1949-ben.¹⁷ Kerényi György már az előző évben, a szabadságharc 100 éves évfordulóján is joggal tette szavá: „Sajnos, eltelt száz esztendő, s nincsen vagy alig van feljegyzésünk arról, hogy Petőfinek mely

14 KODÁLY, *Magyar zene, magyar nyelv...*, 360.

15 Jegyzetek *Magyarság a zenében* cikkéhez: Uo., 116–117.

16 Uo., 108–109.

17 VOLLY István, „Népdallá vált Petőfi versek”, *Éneklő Nép* 2, 5. sz. (1949): 13–15.

versei s milyen dallammal keltek életre a nép ajkán.”¹⁸ „Az elterjedés módját dalonkint kellene nyomozni, hogy a kérdésben világosan lássunk. Kétségtelen, hogy régebben legtöbb dalt énekelték, még mielőtt nyomtatásban megjelent. (Még Simonffy, Nyizsnyay dalait is.)” – olvashatjuk Kodály írásai között.¹⁹ A Petőfi-versek feldolgozásaival foglalkozó következő adat Sonkoly István említett tanulmánya, mely újból megjelent 1973-ban.²⁰ Sonkoly csak a zeneszerzők megzenésítéseivel foglalkozott, de a centenárium előtt és annak évéhez közeledve már népzenei témájú írások is megjelentek. Erdélyben 1969-ben Almási István, 1973-ban Kallós Zoltán adott hírt az ottani népzeneben addig megismert Petőfi folklorizációkról.²¹

A népzene kutatók az azóta eltelt időben, ha önálló tanulmány keretében nem is, egy-egy népdallá vált Petőfi-vers kapcsán több ízben foglalkoztak a témával. A romániai magyar népzene- és néprajztudomány képviselői közül az említettek kivül főleg Jagamas János és Faragó József fordított arra gondot, hogy a különböző népzenei kiadványok egyes dalszövegeinek forrásai között a Petőfi-verseket is megnevezze.²² Idehaza egy-egy dallamtípus és a hozzá kapcsolódó szövegfajták leírása, egyes dallamok európai zenetörténeti, folklór, valamint hazai szövegkapcsolatai vizsgálata alkalmával adtak ki népdallá vált Petőfi-verseket.

A költő népdallá vált verseiről magam először 1973-ban írtam a Magyar Rádió Népzenei Szerkesztőségének felkérésére.²³ Az 1848–49-es szabadságharcnak, valamint Petőfi Sándor halálának 150. évfordulója arra adott alkalmat,

18 KERÉNYI György, „Énekes Petőfi: A szabadságharc korának zenei emlékezete”, *Éneklő Ifjúság* 7, 2. sz. (1948): 3.

19 KODÁLY, *Magyar zene, magyar nyelv...*, 43.

20 SONKOLY István, „Megzenésített Petőfi versek”, *Studia Litteraria: A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalmi Intézetének közleményei* 11 (1973): 33–48.

21 ALMÁSI István, „Petőfi versek az élő szájhagyományban”, *Művelődés* 22, 7. sz. (1969): 41–44; KALLÓS Zoltán, „Elnépiesedett Petőfi dalok”, *Utunk* 28 (1978): 1. Petőfi születésének 125. évfordulója évében jelent meg Breuer János könyve, mely tudomásom szerint a téma első idegen nyelvű összefoglalása a külföld számára. BREUER János, *Petőfi and music: Petőfi 1823–1973* (Budapest: Corvina Kiadó, 1973).

22 FARAGÓ József, „Barcaújfalusi Petőfi-strófák”, *Művelődés* 23, 12. sz. (1970): 41–43, 64; FARAGÓ József, „Egy folklorista találkozásai Petőfivel”, *Kortárs* 17, 1. sz. (1973): 51–55; JAGAMAS János és FARAGÓ József (szerk.), *Romániai magyar népdalok* (Bukarest: Kriterion Kiadó, 1974), 26. sz. Ennek 5. versszaka Petőfi verse, melynek jegyzete részletes tájékoztatást ad a Petőfi-folklorizációkról, az addigi (főleg) erdélyi irodalommal. Ugyanitt a kötet további négy Petőfi-vers dallamának sorszámát is megadják, 369–370. További: ALMÁSI István, *Szilágysági magyar népzene* (Bukarest: Kriterion, 1979), 83., 189. és 225. sz., valamint jegyzeteik: 278, 296, 300.

23 TARI Lujza, „Elnépiesedett Petőfi-versek”, *Kossuth Rádió*, 1973. május 11. Kallós Zoltán említett írásának szinte azonos címe véletlen. Cikke 1973 nyarán került hozzám, azt követően, hogy műsoromat Erdélyben is hallotta valaki, aki eljuttatta hozzám az írást.

hogy írásban vegyem számba népdallá vált verseit és a szabadságharchoz kapcsolódó néhány költeményének zeneszerzők általi megzenésítéseit.²⁴ 1999–2006 között különböző Petőfi-emlékhelyeken, valamint a rádióban újból tartottam előadásokat, melyek egy részét a Petőfi Irodalmi Múzeum, más részét Kerényi Ferenc, a fáradhatatlan Petőfi-kutató, továbbá az Országos Petőfi Társaság szervezte.²⁵ 2017-ben a Kiskőrösi Petőfi Szülőház Múzeumi és Művészeti Alapítványa kiadásában hangzó formában 45 vokális és hangszeres darabot adtam ki CD-n a népzeneben fennmaradt versek közül, a budapesti Zenetudományi Intézet Népzenei Archivumának anyagából, köztük kilencet saját gyűjtéseimből.²⁶

Már az 1999-ben megjelent összefoglalásban igyekeztem csoportosítani a Petőfi-versek zenei feldolgozásainak fajtáit.²⁷ Ezeket három nagyobb csoportba soroltam, melyeket itt tovább részletezek:

- *a magas zenekultúra alkotásai*, vagyis a műzene részévé vált Petőfi-versek; ezekre néhány szóban visszatérek a tanulmány végén,
- *a szorosán vett népzene által fenntartott versek*. Ezek egyaránt kapcsolódtak a legrégebb és legújabb dallamstílusok különböző dallamtípusaihoz. E népdalokban a Petőfi-versrészletek önállóan is élnek, s még inkább jellemző, hogy gyakran összekapcsolódnak egyéb népdalszövegekkel. Némely vers (vagy részlete) elsősorban a nagy dal- és énektudású egyének repertoárja szoros részeként maradt fenn. A néphagyományba bekerült versek legtöbbje átalakult, belesimult a népi dallamvilágba és szövegkészletbe. Több vers vagy versrészlet több területen, különböző dallamokkal vált a hagyomány részévé.
- *népies műdalok* (melyek szerzője vagy ismert, vagy ismeretlen), továbbá az érett magyarnóta-korszak²⁸ szerzőinek darabjai. Az eredetileg főleg a

24 TARI Lujza, *Magyarország nagy vitézség: A szabadságharc emlékezete a nép dalaiban* (Budapest: Néprajzi Társaság, 1998): 13, 18, 20, 82; CD-ROM kiadása: *A szabadságharc népzenei emlékei* (Budapest: MTA ZTI), 2000.; hálózati kiadás: *A szabadságharc népzenei emlékei*, <http://48asdalok.btk.mta.hu/> (Budapest: MTA ZTI, 2014); TARI Lujza, „A Petőfi-versek és zenei kapcsolataik: »Más hazában híven őrzik / Mindazt, ami nemzeti«”, *Magyar Napló* 11, 7. sz. (1999): 22–35.

25 Kiskunfélegyháza (1999), Ráckeve (2000), Kunszentmiklós (2006), valamint előadással vettem részt Kiskőrösön a Petőfi-szilveszteren (2002–2003).

26 TARI Lujza, kiad., *Petőfi Sándor versei népzeneinkben* (CD) (Kiskőrös: Petőfi Szülőház Múzeumi és Művészeti Alapítvány, 2017); TARI Lujza, „Hangszerek, ének, zene, tánc Petőfi Sándor verseiben”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 127 (2023): 590–611; megjelenés előtt: „Petőfi Sándor, a legtöbbet megzenésített költő”, *Híd*, Zenta, 2023.

27 TARI, „A Petőfi-versek és zenei kapcsolataik...”, 23.

28 TARI Lujza, „magyarnóta”, in *Magyar nagylexikon* 12. köt. (Budapest: Magyar Nagylexikon Kiadó, 2001), 436; TARI Lujza, „magyarnóta” szócikk in David HORN and John SHEPHERD, principal eds., *Bloomsbury Encyclopedia of Popular Music of the World*, Volume XI, Genres:

városokban elterjedt, a kottakiadók által kottában terjesztett, majd száj-hagyományos formában is élő, közdalokká vált dalok közül több szintén bekerült a zenei folklórhoz. A dalszerzők kilétét a népzene szintjén még kevésbé tartották számon, pedig a paraszti-mezővárosi életmódot folytató lakosság az ő dalaikat is megtanulta, s a XIX–XX. század fordulójáig kiadott gyűjtemények tanúsítják, hogy ezek a szájhagyományban is éltek.

Ez a sokféle formában létező szájhagyományos Petőfi-dalkultusz nem lenne eléggé áttekinthető az 1999-es tanulmány zenei kutatástörténeti része és közölt dallamanyaga nélkül. Így a jelen összefoglalásba sok minden átkerült a korábbiakból, de nem azonos azokkal, hanem annak új kottapéldákkal további versekkel és dallam-adatokkal kibővített változata.

A közölt népzenei gyűjtések és egyéb népzenei gyűjtemények kottái a Magyar Kutatási Hálózat BTK Zenetudományi Intézetének különböző jelzetek alatti népzenei gyűjteményéből valók, melyeknek azonosító jelzeteit és adattári számukat (BR = a Bartók Béla által, KR = a Kodály Zoltán által létrehozott zenei rend), továbbá esetenként a népzenei típus számát (NT) adom meg. Egyéb jelzetek: Mg = magnetofonszalag, az eredeti gyűjtés hanghordozójának számával, AP = Akadémiai Pyral lemez, mely a magnetofonszalagról (eredetileg munkapéldány céljából) hanglemezre átjátszott másolat, LSz. = Leltári Szám a hangfelvételek nélküli (ún. helyszíni) gyűjtések jelzete, MH = Múzeumi Henger, a fonográf-felvételek jelzete. KF = Kodály Zoltán fonográf-hengereinek jelzete. A kották és hangfelvételek az adott jelzetek alapján elérhetők a Zenetudományi Intézet internetes adatbázisaiban,²⁹ a gyűjtés pontos adataira, az előadókra vonatkozó adatokkal, melyek közül itt csak a legfontosabbak szerepelnek.

Az első megzenésítések

Nem kis mértékben Isoz munkája alapján máig jogosan tartjuk úgy, hogy Petőfi a legtöbbször megzenésített költő.³⁰ Versei egyaránt bekerültek a műzenébe és a népzenebe, valamint a kettő határán álló népies műzenébe is. Költeményei, illetve azok részletei közül számos ma is él a népdalokban, sokszor anélkül, hogy a szerző kiléte köztudott volna. Ennek magyarázatát már Arany János megadja:

Europe, 473–478 (New York–London–Oxford–New Delhi–Sydney: Bloomsbury Academic, 2017).

²⁹ <https://zti.hu/index.php/hu/adatbazisok>.

³⁰ Isoz Kálmán, „Petőfi Sándor”, in SZABOLCSI Bence és TÓTH Aladár, *Zenei lexikon 3*, Átdolgozott új kiadás, főszerk. Dr. BARTHA Dénes, szerk. TÓTH Margit, 108 (Budapest: Zeneműkiadó, 1965).

„...sehola a tartalmat a formának fel nem áldozta, de éppen ezáltal megóvta líráját az egyhangúságtól, mert szigorú mérték helyett magyar ritmust hozott költeményeibe, mely által azok alkalmasabbak lőnek magyar dallam szerint énekelteni...”³¹ Petőfi megérte, hogy verseit dalolják, amire a jelek szerint büszke is volt. „...Néprománczomat a számárról [Megy a juhász számáron, 1844] mindenféle éneklik, énekeltek most a gömöri restauration még a kortesek is...”³² – írta 1845-ben, a vers keletkezése utáni következő évben. A verset 1844-ben zenésítette meg Szénfy Gusztáv, s művének következő éveleji kiadását már decemberben hirdették.³³ A kotta a kor szokásának megfelelő terjedelmes címmel jelent meg: *Szerencsés új esztendő kivanok! Hét eredeti népdal Zongorától kísért énekhangra alkalmazva szerzé és tekintetes Vachot Imre Urnak a Pesti Divatlap Szerkesztőjének tisztelettel ajánlja Szénfy Gusztáv.* 1845 elején így adtak hírt kiadásáról:

1. kép

Wagner [József] műárusnál a napokban több jeles zenemű jelent meg, melyek közt első helyen említendő a szép tehetségű Szénfy által szerzett hét eredeti népdal kellemes, jellemző zenéje, mely zongorától kísért énekhangra van alkalmazva. A népdalok, Czuczor, Graisiger, Kunoss, Petőfi és Szilágyi jeles műveiből szerkesztvék össze. A kiállítás igen csinos, s a 7 dalzenemű ára csak 30 kr. p.³⁴

31 ARANY János, „A legújabb iskola: Petőfi”, in ARANY János, *Válogatott prózai munkái*, 919–921 (Budapest: Magyar Helikon, 1968), 921.

32 PETŐFI Sándor, „Nyílt levél Vachot Imréhez”, *Regélő Pesti Divatlap*, 1845. június 19., 375–376, 375. Lásd még: PETŐFI Sándor, *Vers és próza: Időrendi válogatás a teljes életműből*, kiad. CSANÁDI Imre, 97 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1972).

33 *Regélő Pesti Divatlap*, 1844. december 8., 156.

34 *Regélő Pesti Divatlap*, 1845. február 9., 190.

Néprománcz Petőfitől.

Lassú.

Enekhang.

Megy a' juhász számarón, Pöhl-dig ér a'

Zongora.

lá - ba, Nagy a' legény, de nagyobb Böl-dogtalan-sá - ga,

Nagy a' legény, de nagyobb Böl-dogtalan-sá - ga.

2. kotta

Ebben két Petőfi-vers található. 1. sz.: *Népdal Petőfitől. De már nem tudom, mit csináljak?*, 6. sz.: *Néprománcz Petőfitől. Megy a' juhász számarón.*³⁵ Jellemző, hogy a *Pesti Divatlap* reklámfogásként csak ennek a két feldolgozásnak a kottáját adja közre a címlappal együtt. (1. kép, 2. kotta) A két feldolgozás közül népdalszerűbb a *Megy a juhász...* Akár Szénfyé ennek dallama, akár ő használt fel egy már közszájon forgó dallamot a saját neve alatti zongorakiséretes kiadásra, Petőfinek ez a verse gyorsan bekerülhetett a népzenei forgalomba. Annál könnyebben, mivel a vers 7+6+7+6 szótagszámképlete világi és egyházi, régi és újabb-kori dallamokkal együtt ismerős volt a kor emberének.³⁶

35 Szénfy szintén a néprománc megjelölést használja, mint Petőfi, pedig a költemény címében ez nincs benne. A *Petőfi Albumban* csak *Megy a juhász* cím szerepel, az utóbbiban szerzőként Szénfy van feltüntetve (117). E kiadás kottája néhány apró hangeltéréstől eltekintve azonos az első feldolgozással. A hangeltérések nem jelentősek, de jól mutatják a közben eltelt ötven év ízlésvilágának változását. A hangnem azonos az eredetivel, az előadási jeleket lehagyták.

36 Világi szövegű dallamtípusok: 13.050.0/0, 17. 216.0/0, egyháziak: 17.0562.0/1–2, 17. 215.0/0. Lásd: DOBSZAY László és SZENDREI Janka, *A magyar népdaltípusok katalógusa – stílusok szerint rendezve* (Budapest: ZTI, 1988), II. 31a, III. 109a, IV. (G) 436 és 447.

A folklorizálódott vers napjainkig megőrződött, melyre a másik feldolgozással együtt alább visszatérek.

Ugyancsak a népzenei terjedésre vetnek fényt 1845-ben „Cserhádi Tobiás” sorai, aki a nagykőrösiek Petőfit rágalmazó írására válaszolva a következőket írja:

...ezen uracsok csak annyit értenek a költészethez, mint róka az őszinteséghez. Petőfi él és élni fog. Remek népdalai még a pórnép ajkáról is szivreható zengenek szét.³⁷

Petőfi verseinek megzenésítéséről 1846-ból is értesülünk: „H hangjegyei Petőfi egy népdalához birálat alatt vannak” – írják a *Pesti Divatlapban*.³⁸

A Petőfi-versek feldolgozásában „A sort Szénfy G., Erkel (1846) és Egressy Benjamin (1847) nyitja meg” – olvashatjuk a *Brockhaus–Riemann Zenei Lexikonban*.³⁹ A dátumok pár évvel korábbra helyezhetők, mivel Szénfy már 1845-ben jelentkezik Petőfi-megzenésítésével. Ám nem ő az első, aki Petőfi-verset zenésített meg, hanem Egressy Benjamin. Két feldolgozása szintén Wagner Józsefnél jelent meg *Ez a világ a millyen nagy* címmel 1844-ben.⁴⁰ Az első a címadó dal, a második a *Kis furulyám szomorúfűz ága*.⁴¹ 1846-ban újabb kiadvány jelenik meg: *PARLAGI RÓZSÁK Hét eredeti népdal Petőfitől 's Szakáltól Zongorától kisért énekhangra alkalmazva szerzé és GRÓF BATTHYÁNY KÁZMER Ő MÉLTÓSÁGÁNAK mély tisztelettel ajánlja SZÉNFY GUSZTÁV*.⁴²

Petőfi versei dalbetétként már életében bekerülnek a népszínművekbe is, melyek új feldolgozások formájában különböző szerzők neve alatt kottakiadványokban is terjednek.

A továbbiakban kronológiai rendben következnek a népzenebe bekerült, illetve a korábban szélesebb társadalmi szinten dallammal használt versek, me-

37 *Regélő Pesti Divatlap*, 1845. július 31., Vidéki Szemle, 575.

38 1846, 1. sz., utolsó lap. Nem tudni, kit takar a H betű – hacsak nem a Szénfy *Hat magyar nemzeti eredeti népdal* kiadványában szereplő Hyperdoriái álnevet, feltehetően magát Szénfyt. A *Pesti Divatlap* ugyanazon oldalán egy másik hirdetéssel is találkozunk: „Hangjegyek. Petőfi egyik szép dalára. Szerzé, s hazánk egyik leglelkesebb fia – Szentkirályi Móricznak ajánlá Szénfi Gusztáv.” Ezt a kiadványt nem sikerült fellelni.

39 *Brockhaus–Riemann zenei lexikon*, 3. köt., a magyar kiadás szerk. BORONKAY Antal, 108 (Budapest: Zeneműkiadó, 1985).

40 *MAGYAR DAL zongora kísérettel szerzé és Hollósi Kornélia kisasszonynak tisztelettel ajánlja Egressy Béni*. MONA Ilona, *Magyar zeneműkiadók és tevékenységük 1774–1867*, Műhelytanulmányok a magyar zenetörténehez 11 (Budapest: MTA ZTI, 1989), 74, 424. tétel.

41 Uo., 74. A *Kis furulyám...* 1843-as, az *Ez a világ...* 1844. júniusi. Annál korábban tehát a megzenésítés sem készülhetett.

42 A kottát a *Regélő Pesti Divatlap* 1846. március 26-ai számában hirdetik: 257–258.

lyekből több folklorizálódott is. Kitérek néhány XIX. századi kéziratos kottás dalgyűjteményben feljegyzett Petőfi-versre és az 1844–1900 közötti kottakiadásokban szereplőkre. Az utóbbiak főleg akkor érdemelnek figyelmet, ha kimutatható a kapcsolat a népzene gyűjtésekből származó dallam és a kiadvány dallama között, különösen, ha a népzene őrzi az egykori feldolgozás nyomait. Az Isoz Kálmán által említett 183 szerző 300–350 kottában található mintegy 502 zeneműve nem egy-egy külön dallam. A korszakban jellemző, egymás dalait, hangszeres dallamait az egyes kiadásokból felhasználók Kodályra visszautalva sokszor a legkevésbé sem kongeniális „zeneműveket” alkottak. Dalaik csak abban az értelemben egyéni alkotások, hogy egy kiadásban valamely szerző neve alatt már megjelent és ismertté vált dalt egy másik szerző másként fogalmazott újra, esetleg új versekkel, új címmel látott el. Jól érzékelteti ezt többek közt Szénfy *Temetésre szól az ének* című, 1846-ban megjelent dalának mások általi átvétele, melyet Szendrey Júlia 1847-ben a dalt feldolgozó és neki ajánló (a család köreiből forgó, számunkra ismeretlen) Rényi Józsefnek írt válaszlevelében kedves dalaként nevezett meg.⁴³ A Petőfi-versek esetében tanulságos lenne a népi szöveg eredetétől való eltérésének bemutatása is, erre azonban terjedelmi okok miatt csak a legszükségesebb mértékben kerülhet sor.

Az alsó és magasabb társadalmi rétegek körében dallammal használatba vett versek, fennmaradásuk a népzeneben

Az alacsonyabb rétegek helyett írhatnánk a *parasztság* szót, a magasabb helyett pedig *műveltebbeket* vagy *írástudókat*, de mindkettő leszűkítené a különböző csoportokba tartozók körét. Nem fejeznék ki jól a viszonyokat a falusi és városi szó sem, mivel a városok lakossága sokféle népből tevődött össze, s a falvakban, mezővárosokban is éltek értelmiségiek, írástudó, de zenében a parasztság dal-készletét is tudó és használó mesteremberek. Ahhoz nincsenek megfelelő fogódzóink, mikor és mi volt egy-egy vers írásban vagy szóban, valamint dallammal terjedésének a személyes útja. Melyik diák, fuvaros vagy más úton járó, melyik városban szolgáló cseléd lány vitt haza a falura egy-egy újonnan tanult dalt? Ilyen példák vannak már a XX. századi népzene gyűjtésekből, de nincsenek az azt megelőző századból. Honnan tudtak az udvarhelyi rabok Petőfi-verset, amit

43 TARI Lujza, „Szendrey Júlia kedves dala”, in *Történelem és emlékezet: Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*, szerk., előszó KRÍZA Ildikó, 202–215 (Budapest: Néprajzi Társaság, 1998b), 212. A dal újrakiadói saját nevük alatt időrendben Füredy Mihály (1851), Székely Imre (1854), Bartalus István (1861), majd újból (1873) és Színi Károly (1865). Bartók Béla 1910-ben már népdalként veszi fonográfra Magyargyerőmonostoron, BR_09929–09930.

Bartalus István jegyzett le tőlük, s kitől tanulták? Esetleg még egykori tanító-juktól? S a tanító kottából tanulta-e a dalokat, vagy csak olvasta a verseket, és maga párosította valamely ismert dallammal? Esetleg énekelték már a falusiak mint újdonságot, s tőlük tanulta? S *A boldog pestiek*, akiknek kapuja „alatt hintő terem / S mint a villám visz el” (Petőfi 1844. július), ahogy más városiak, népszínműben hallották-e előbb a költő valamelyik, zenével együtt színpadra vitt versét, vagy valamely házi zenélést gyakorló polgári család zongorakíséretes éneke zengte be a környéket, s tanulta el onnan az utcán járó?

Mindezekre nem tudunk válaszolni. Azt azonban áttekinthetjük, mi maradt fenn a dallamot kapott Petőfi-versekből, melyik vers őrződött meg a szójhagyomány útján. A verseket keletkezésük sorrendjében tekintjük át.

Hortobágyi kocsmárosné... (1842. október)

A *Regélő Pesti Divatlap* 1845. évi 19. számában újabb Szénfy ének-zongorakíséretes feldolgozást hirdetnek Vahot Imre kiadásában: „Eredeti népdalok Kisfaludi Károlytól és Petőfi Sándortól. Zongorára szerzé és alkalmazá Szénfy Gusztáv”. Itt Petőfi *Hortobágyi kocsmárosné angyalom* verse szerepel, melynek kottamellékletét is közlik.⁴⁴ Egyik első korabeli kiadása egy népszínműbeli felhasználást jelent: *Két pisztoly. Sobri 3 kedvelt dala*.⁴⁵ A népszínművekkel kapcsolatban már itt meg kell említeni, hogy a zenei betétek időről időre annak megfelelően változtak, milyen szereplőgárda, vagy az előadás létrehozásában mely személy állt éppen rendelkezésre.

A vers megvan dallammal Bartalus István kéziratának⁴⁶ I. kötetében (429. sz.), melyet Almási Sámuel gyűjteményéből⁴⁷ másolt ki. Már e kéziratban leírt elnagyoltan egy másik dallamot is, zongorakíséretes kiadásában pedig egy továbbit használt föl. Az új stílushoz közelítő és a vers valamennyi versszakával leírt népdalt Karácsondról valóként jelezte, Petőfire nem utalt.⁴⁸

44 *Regélő Pesti Divatlap* 1845. augusztus 7., kottamelléklet: 591–592.

45 Wagner József kiadása, No 43. 3., MONA, *Magyar zeneműkiadók...*, 81., 283. tétel.

46 A gyűjtemény Kodály birtokában volt, jelenleg a Zenetudományi Intézet népzenei könyvtárában található. Mivel Kodály lemásolta a kézirat dallamait zenei rendje számára, esetenként annak jelzetét is megadom.

47 ALMÁSI Sámuel, *Magyar Dalnok* IV–V. (1834 után, MTAK KIK Mf. 2910/1–2). Almási Sámuel református lelkész és népdalgyűjtő 1823 és 1870 között öt kötet mű- és népdalanyagot gyűjtött össze. Gyűjteménye IV. kötetét Páncélcsehben (volt Szolnok-Doboka m.) vagy 1865 után Magyarberkeszen (volt Szatmár megye) készítette lelkészi munkája mellett. KÓSA László, „Almási Sámuel” szócikk, in ORTUTAY Gyula, főszerk., *Magyar néprajzi lexikon* 5 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977): 1:94.

48 BARTALUS István, *Magyar népdalok: Egyetemes gyűjtemény*, 6 köt. (Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1895): 6:112. sz.

Petőfinek e költeményéből főleg a 3. strofa és az utána következők terjedtek el a nép közt. Kezdetre gyakran *Kocsmárosné (Csaplárosné) de savanyú a bora*. A vers a népi anyagban is gyakori 11-es szótagszáma miatt a régi és az új stílushoz egyaránt könnyen illeszkedett. Első fonográffelvétele Vikár Béla 1899-es mezőkövesdi gyűjtésében található, eol hangsorú új stílusú dallammal, *Hortobágyi csaplárosné, angyalom és Madarastól Kiskunságig szomjaztam* kezdetű versekkel.⁴⁹ Almási István egy régi stílusú, 7 b3 VII kadenciájú régi, valamint egy új stílusú változatát közli a Szilágyságból. Előbbi szövege viszonylag jól követi a költő versének sorrendjét.⁵⁰ Székelyföldön is kedvelt e szöveg. *Dó* pentaton hangsorú új stílusú változatait (1 5 5 kadenciákkal) Demény Piroska és Sárosi Bálint gyűjtéseiből ismerjük.⁵¹ Kottánk Kiss Lajos 1948-as Somogy megyei gyűjtésének darabját mutatja fríg végű, régi stílusú dallammal, a térség jellegzetes ingadozó tercével és enyhén aszimmetrikus ritmusával. (3. kotta)

Parlando ♩ = 138

Hortobágyi Kocsmárosné angyalom, rezsnek a melék
Tögyöm ide egy üveg bort, ha old iszom, Isten maj műjveti
Debrecenről Nagyhortobágy messze van,
Debrecenről Hortobágyig szomjaztam.

3. kotta

Dínomdánom (1843. január). *Hegedűszó, furulyaszó, cimbalom*

Népi változatát nem ismerünk, az 1833-as *Tündérművészet* népszínműben Szerdahelyi József zenei összeállításában szerepel viszont egy férfikórus *Hegedűszó, dínomdánom, cimbalom* szövegkezdettel.⁵² (4. kotta) Szénfy 1846-ban a *Két*

49 BR_07051.

50 ALMÁSI, *Szilágysági népzene*, régi stílusú: 83. sz., új stílusú: 189. sz.

51 DEMÉNY Piroska, *Aranyosszék népzeneje*, szerk. PÁVAI István (Budapest: Néprajzi Múzeum, 1998): 168 sz.; *Csaplárosné de savanyú a bora*. Sárosi gyűjtése: Csíkrákos, 1958, AP 2494f.

52 KR_00191.

(And^{te} volt.)
. poco più mosso
 3

Férfikar: Hegeszlő fűz dínom dínom cimbalom
 Van e köztünk két bubánát terhe nyom
 A 'kinek van igazittha a a' bút
 We hogy nekki mutatfuk meg hol az út

4. kotta

gyám népszínműhöz, majd Egressy Benjamin *A szép juhász* népszínmű számára (1850) egy-egy újabb dallamot írt a versre.⁵³ Nem feladatom Petőfi verse eredetiségének vizsgálata, de ebben az esetben lehetséges, hogy az ifjú költő némi módosítással átvette a néptől a versszakot, amihez további öt másikat illesztett. A másik lehetőség, hogy a későbbi színpadra állítás során már a költő versét használták föl némi módosítással.

Üresen áll már a kancsó (1843. január)

Kerényi Ferenc hogy kutatásai szerint ez nem Petőfi verse, bár sokáig annak tartották. Bizonyítása meggyőző,⁵⁴ de egyelőre meghagytam a verset itt. A XIX. századi közönség egyértelműen Petőfinek tulajdonította.

Kodály hivatkozott Bartalus István kéziratára, melynek I. kötetében megvan a dal (435. sz.) (5. kotta) Bartalus Almási Sámuel gyűjteménye 4. füzetéből (23. sz.) másolta le. E dallamnak a történelmi Baranya megye szlovén területére eső részéről vannak a nép közt fennmaradt példái Kiss Lajos gyűjtőmunkájának köszönhetően.⁵⁵ Egy tisztábban népi változatot szintén ő gyűjtött a volt Bács-Bodrog megyei Gomboson.⁵⁶

53 Szénfy adata az előző kottán, Egressy: KR_05708. Egressyét közölték a *Petőfi Albumban*, 20.

54 PETŐFI Sándor, *Összes költeményei (1847): Kritikai kiadás*, kiad. KERÉNYI Ferenc, Petőfi Sándor összes művei 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008), 279–281.

55 Várdaróc (Vardarac), gyűjtés: 1969, AP 6968k.

56 Gyűjtés: 1941. A gyűjtés idején 92 éves, vagyis a költő halála évében született Bacsó Mártonné Nemes Mária énekelte. Kottája: TARI, „A Petőfi-versek és zenei kapcsolataik”, 32.

435. *Uresen áll már a kanyó.* *Muzsi dandár gyűjtés.*

ü-re-sen áll már a Kan-yó. Döb-be-le
bü-t be-le, J. de. ha-mar a já-vá-ból
le-ve-le, le-ve-le. Dona-ki-dá'ij
fo-gy-lyon a le' misz pen-ger, mint len-ger
Ki meg-dö-ltél meg a tá-bán; nem em-be-r
nem em-be-r.

5. kotta

Kodály a Bartalus kézirat másolata támlapján azt is jelezte, hogy „= Színi 160. pár eltérés.”⁵⁷ (KR_01272). Színi Károly előtt Bognár Ignác adta ki 1856-ban (16. sz.),⁵⁸ melynek lemásolt kottájára Kodály ezt írta: „Ered.[eti] kiad.[ás] mikor”, valamint „Színi 160 sz.”⁵⁹ A század végén kiadta Limbay Elemér is.⁶⁰

Lopott ló (1843. március). *Mint a porszem szélvész fuvatán*

Egyetlen népi változatát Kodály Zoltán gyűjtötte Vágfarkasdon (Nyitra m.) 1905-ben.⁶¹ A kottára írt megjegyzés szerint „öregebbek” énekelték. (6. kotta)

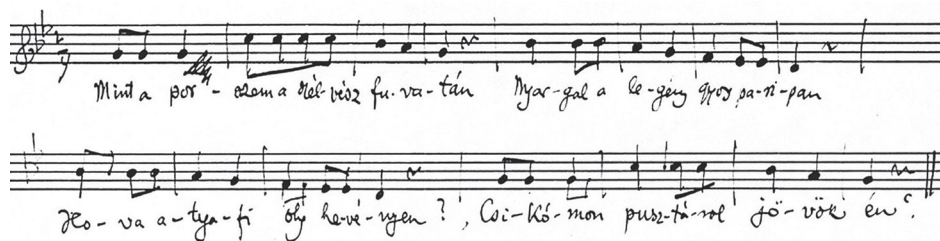
57 KR_01272. A hivatkozott gyűjtemény: SZÍNI Károly, *A magyar nép dalai és dallamai* (Pest, 1865): 160. sz.

58 BOGNÁR Ignác, *50 eredeti nép- és magyar dal I-II* (Pest, 1856).

59 KR_01273.

60 LIMBAY Elemér, *Magyar Dal Album: A magyar nép dalainak egyetemes gyűjteménye dallam szerinti rendben*, 5. köt. (Győr: Hennicke Rezső, 1885), 987. sz. A hat kötetből álló sorozat további kötetének megjelenése évét itt sorolom föl (nem érintve újrakiadásuk évét). A továbbiakban a kötetek számát és megjelenésük évét közlöm. 1. 1879., 2. 1881., 3. 1882., 4. 1883., 5. 1885., 6. 1888.

61 KR_29422.

6. kotta

Távolból (1843. május). *Kis lak áll a nagy Duna mentében.*

Általánosan ismert dallama egy XIX. század eleji magyarrá vált, de német alapú dallammodellre épült.⁶² A XIX. század elején népszerű *Erbia* regény mellékleteként elterjedt *Ó, nagy ég, rátok apellálok* dallam feljegyzéseit – közte Arany Jánosét – Kodály ismertette.⁶³ Mai alakjában csak Petőfi verse kapcsolódik hozzá. A *Kis lak áll...* egy további XIX. századi feljegyzése Almási Sámuel kéziratos gyűjteményében található (F-dúr, IV. 97. sz.).

A dallam egy másik típusváltozata is elterjedt a nép közt. Az egyszerűbb lépésekből álló dúr dallam más műköltői szövegekhez (pl. Vörösmarty), illetve 1848-as jellegű katonadal-szövegekhez is kapcsolódik. Jellemző, hogy a népzenekutató Kiss Lajos édesanyja, aki számos népdallá vált Petőfi-verset és egyéb XIX. századi népies műdalt ismert, mindkét változatot tudta.⁶⁴

62 Isoz Bognár Ignácot nevezte meg a vers feldolgozójaként. Isoz, „Petőfi műveinek zenei bibliográfiája”, 110. Elképzelhető, hogy először Bognár kapcsolta össze az akkoriban még közszájon forgó *Ó, nagy ég, rátok apellálok* dallamot Petőfi versével. Erről azonban nem sikerült meggyőződni, mert az Isoz által még jelzett kéziratot már nem sikerült fellelni.

63 KODÁLY Zoltán és GYULAI Ágost, kiad., *Arany János népdalgyűjteménye* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952): 15. (Reprint kiadása Kodálynak saját kötetébe tett utólagos, pontosító, kiegészítő jegyzeteivel Budapest: Argumentum Kiadó, 2011): 83–84. A dallamtípus leírása: DOBSZAY és SZENDREI, *A magyar népdaltípusok Katalógusa...*, 584–585. Európai kapcsolatairól: TARI Lujza, „Beiträge zur Entstehung des Volksliedbegriffes und zum deutschen Material ungarischer Notenhandschriften vom Anfang des 19. Jahrhunderts”, *Festschrift Walter Wiora zum 90. Geburtstag*, hrsg. von Christoph-Hellmut MAHLING und Ruth SEIBERTS, *Mainzer Studien zur Musikwissenschaft* 35, 492–536 (Tutzing: Hans Schneider, 1997), 501, 516. Újabb kéziratos feljegyzései és német változatai: TARI Lujza, *Különbféle magyar nóták a 19. század elejéről* (Budapest: Balassi Kiadó, 1998): 40–41.

64 A Kiss Lajos édesanyja, az 1876-ban Zólyomban született özvegy Kiss Lajosné Morvay Ilona által énekelt két változat: AP 7726m, AP 7727a.

Befordúltam a konyhára (1843. július–augusztus)

Általánosan ismert népies műdal,⁶⁵ mely dallamhoz utólag applikálták a szöveget Szabadi Frank Ignác *Laura csárdás* (1856) című hangszeres csárdásához.⁶⁶ A *Petőfi Albumban* (és Isoz jegyzékében⁶⁷) azonban Füredi Mihály szerzeményeként szerepel. A dallam a XIX. századi kéziratos kották közül megvan Almási Sámuel gyűjteményében (4. 180. sz.), valamint Derzsi Gábor 1876-ból való kéziratában.⁶⁸ A folklórba átment népies műdal kisebb-nagyobb eltérésektől eltekintve azonos az általánosan ismert alakkal.⁶⁹ Népi változatok a nyelvterület szélső pontjain is akadnak. Bukovinában a kissé szabad (*poco rubato*) előadás tűnik fel,⁷⁰ Zomborban (volt Bács-Bodrog m.) pedig az, hogy a teljes vers fennmaradt énekelt formában.⁷¹ Egy idős embertől 1927-ben gyűjtött népi adat szerint a dallamot „Gyermekkorában [...] sokat énekelték a gyerekek” *Zireg-zörög a falevél* szöveggel.⁷² Az 1980–1990-es évek népzene gyűjtői elsősorban hangszeres csárdásdallamként dokumentálták a Dunántúlon, Duna-Tisza közén, Bihar és Szolnok-Doboka, valamint Udvarhely megyében.

Kis furulyám szomorúfűz ága (1843. október 15–31. között)

Mint fentebb láttuk, ez Egressy Benjamin dala 1844-ből. A nagy ugrásokkal, szinkópákkal teli dalt kiadták a *Petőfi Albumban* (23.), Limbay Elemér pedig lényegesen egyszerűbb formában adta ki (6. 1888., 120. sz.) A XIX. századi kottás kéziratos feljegyzések közt említést érdemel Almási Sámuel gyűjteményének darabja (4. 107. sz.). Megvan Kiss Dénes 1844-ben pápai diákként megkezdett, majd a szabadságharc leverése után néhány feljegyzés erejéig még folytatott dalgűjteményében⁷³ (221. sz.). A népzenei adatok közt a Kiss Lajos népzenekutató

65 Legutóbb kiadta SÁROSI Bálint, *Nótáskönyv* (Budapest: Nap Kiadó, 2010), 53. sz.

66 KERÉNYI György, *Népies dalok* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 64, 215.

67 *Petőfi Album* 29; Isoz, „Petőfi műveinek zenei bibliográfiája”, 104.

68 TARI Lujza, „Derzsi Gábor kottás gyűjteménye 1876-ból”, in *Mindenes Gyűjtemény I.: Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, Artes Populares 21, 107–126 (Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005), 69. sz.

69 Berhidán Kiss Lajos által gyűjtött változata kiadva: TARI, *Petőfi Sándor versei népzeneikben* (CD), 2. sz.

70 Így énekelte a bukovinai Gáspár Simon Antal 1977-ben, AP 10592k. Gyűjtő: Domokos Mária.

71 Így tudta a népzenekutató Kiss Lajos édesanyja, Kiss Lajosné, Morvay Ilona (sz. 1876), AP 4601i. Gyűjtő: Kiss Lajos.

72 Lsz. 32.260, Miskolc (Borsod m.). Gyűjtő: Seemayer Vilmos 1927. *Zireg-zörög a falevél* kottája: TARI, „A Petőfi-versek és zenei kapcsolataik”, 26.

73 TARI Lujza, „Bepillantás két dunántúli gyűjteménybe: Kiss Dénes dallamgyűjteményei és Noszlopy Titus (eredetileg kottás) kézírata”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 6, szerk. Csörsz Rumen István, 255–267 (Budapest: Reciti, 2018).

édesanyja által énekelt változat verse az első versszak kivételével más, mint Petőfinél. id. Kiss Lajosné Simonffy Kálmán dallamával iskolában tanulta a dalt.⁷⁴ Ennek második versszaka:

Kis pikulám szomoru nótája
 Temetőbe szomorkodik párja
 Ott metszettem le jegy sirhalomról,
 Nem csoda, ha ily siralmasan szól.

A népzenei gyűjtések közt az első Kodályé Csöngéből (Vas m.), 1935-ből,⁷⁵ mely régi stílusú népdallá alakult változatként (vezetőhangos eol hangsorú dallamrészek helyett pentaton fordulatok, VI 1 2-es kadencia helyett VII b3 8) már csak távolról idézi Egressy darabját. Egressy dalának a népi változatok közt akad mások gyűjtésében is a nagy dallamugrásokat elkerülő, a népdalokhoz igazított változata, melyből a bővített szeptim hang szintén pentaton, illetve természetes moll fordulattá szelídült.⁷⁶

A népzeneben – bizonyára 1. versszakának szövege miatt – halottas funkcióban is használatos a vers. Mint Martin György,⁷⁷ Kallós Zoltán⁷⁸ és mások gyűjtései igazolják, Széken elsősorban fiatal halottak virrasztójában éneklük a dalt, további versszakokkal kiegészítve, de nem Egressy dallamára. Itt az *Engem hívnak Fábrián Pistának* újkori ballada régi stílusú dallamával kapcsolódott össze, melyet máshol – mint látni fogjuk – a *Pusztán születtem* vershez társítottak.

A szerelem, a szerelem (1843. november 4–24. között)

Bár a *Petőfi Album* népdalként jelzi, s a népies dal valóban ismert is, a népzenei gyűjteményben nincs a XX. századi népzenei gyűjtésből származó változata, ami csupán a gyűjtések esetlegességével magyarázható. Isoz – a Füredy Mihály 1851-es kiadványában szereplőn kívül – főleg a XIX. század végén készült feldolgozásokat nevezte meg.⁷⁹ A régi adatok összegyűjtésén és a népzenei gyűjteménybe illesztésén fáradozó Kodálynak köszönhető a legkorábbi feldolgozás időpontja, mely Böhm Gusztáv 1847-ből. (7. kotta) Ebben az 1. versszak 4. sora:

74 AP 4603c Kiss Lajosné Morvay Ilona sz. 1876. Gyűjtő és lejegyző Kiss Lajos.

75 BR_04269.

76 Ilyen pl. a következő fonográffelvétel: MH 4067b Mohács (Baranya m.). Gyűjtő: Dincser Oszkár.

77 Gyűjtő: Martin György, 1975., énekelt Csorba János, aki a dalt „Petőfi nóta”-ként nevezte meg. AP 11.286e.

78 Gyűjtés: 1968, AP 7203b.

79 Isoz, „Petőfi műveinek zenei bibliográfiája”, 102.

Andante

A sze-relem, a sze-relem jöttél ve-rem

De-lé estem, ben-ne ve-gyok, On-nan ki-sem sza-ba-du-lok.

Dalban Bartaluskánál:

még 1 vers. Bartaluskánál 101 Npd (1861). 43 sz. azonosít.

7. kotta

„Nem láthatok, nem hallhatok” már ekkor más: „Onnan ki sem szabadulok.” Ezt veszi át Füredi Mihály az említett 1851-es gyűjteményébe, valamint Bartalus István 1861-es kiadványába.⁸⁰ Közben azonban még egy változat készült 1849-ben: Mátray Gábor *37 népdal bariton hangra* című művének 26. darabja, mely bekerült a *Kézműves* című népszínműbe is.⁸¹ Más dallammal megvan Szénfy *Parlagi rózsák* című kiadásában is.

Egressy dallama a korszaknak azzal a divatos kezdőmotívumával indul, amellyel a *Himnusz*. Egressy dalának változata került be Szini Károly gyűjteményébe (1856, 13. sz.). A második versszak Petőfi versének utolsó strófája, kissé átformálva. Almási Sámuel kéziratos gyűjteménye 4. kötetében (42. sz.) egyszerűbb dallamvonalú változata szerepel.⁸² 4. sorának szövege Petőfi versétől, de Böhm és Mátray szövegétől egyaránt eltér. A népdallá vált vers elkerült a bukovinai székelyek közé is.⁸³

A virágnak megtiltani nem lehet (1843. december)

Egressy Benjamin dala, mely a szerző zenéi egyikeként bekerült Szigeti József *A szép juhász* című népszínművébe, melyet 1850-ben a Nemzeti Színházban

80 FÜREDI Mihály, kiad., *100 Magyar népdal*, gyűjtötte 's Bognár Ignác zongorakíséretében kiadja FÜREDI Mihály (Pest, 1851): 40. sz.; BARTALUS István, *101 magyar népdal* (Pest, 1861): 43. sz.

81 1849-es kézirat. Mátray tévesen Vahot Imrét tüntette föl a vers költőjeként. KR_22727.

82 Kottája: TARI, „A Petőfi-versek és zenei kapcsolataik...”, 25.

83 TARI, *Petőfi Sándor versei népzeneinkben*, CD, 5. sz.

Legújabb eredeti népszinmű dalokkal Szigetitol.

Felsőbb engedelemmel.

Pécsi színház.

Ma Kedden April 29. 1851, a szegedi magyar színészársulat által Latabár Endre igazgatása alatt adatik:

e színpadon először:

SZÉP JUHÁSZ.

(Der schöne Schäfer.)

Legújabb eredeti népszinmű dalokkal 3 szakaszban, írta Szigeti, zenéjét Egressi Béni.

1. szakasz:	2. szakasz:	3. szakasz:
Á r m á n y.	K i t a g a d á s.	T e m e t ő.

S z e m é l y z e t:

Bároti, ifjú földbirtokos	— Foltinyi.	☞ Pász Mancei, vén kuruzsolóné	— Laczkoné.
Berényi, gazdag hasonbérli	— Erősi.	☞ Penete Sára, szomszédasszonya	— Czuszoré.
Berényiné, második neje	— Erdősné.	☞ Szép Janesi, juhász legénye	— Hubenai.
Roza, Berényi édes leánya első ne-jétől	— — — — —	☞ Piroška, Janesi kedvese	— — Csereser Natalia.
Laura, Berényiné édes leánya első férjétől	— — — — —	☞ Bátor János, falu bírója	— — Erdős.
Szolga Berényinél	— — — — —	☞ Horgas Gyuri,	— — Kecsókás.
Bálint, vén ovisztos	— — — — —	☞ Barna Miska,	— — Berényi aratói Darvas.
Pista, fia	— — — — —	☞ Iram Janesi, kishíró	— — — — — Török.
	— — — — —	☞ Falusi nép mindkét nemből, aratók,	— — — — — uraság hajdúi.

☞ Kecsókás Róza. ☞

Történik egy alföldi kissebb városban.

Bementi-díj: Egy páholy 2 fr. — földszinti zártszék 20 kr. — karzati zártszék 16 kr. földszinti belépti-jegy 12 kr. — a karzatra 3 kr. pengő pénz.

Páholy és Zártszékjegyek iránt rendelkezetni reggeli 9 órától 12-ig, délután 2-től 6-ig a színházi pénzeszedő helyen.

Kezdeté pontban fél 8 órakor.

Pécsét, nyom. a lyc. nyomdában.

8. kép

mutattak be.⁸⁴ Ezt Szegeden, majd Pécsen már 1851-ben játszották.⁸⁵ (8. kép) A versnek főleg az 1. és 3. versszaka terjedt el. Bár népdalként általános ismertségnek örvendett, a népzenei gyűjteményben csak két népi adata van Egressy dallamával. Az egyik Borsod megyéből elszármazott amerikai magyaroktól, a másik egy 2004-es saját gyűjtésem a Gömör megyei Borzovából.⁸⁶ Oka, mint több más Petőfi-vers esetében, hogy népdallá vált verseinek gyűjtése sosem folyt

84 KERÉNYI, *Népies dalok*, 45, 213. Kiadásban is megjelent: *Nép dalok Szigeti Szép juhász című eredeti népszinműből, Zenéjét szerző Egressi Beni* (Pest: Treichlinger J. 186-os lemezszám alatt). A gyűjtemény 1. darabja. Kodály zenei rendjében (Kerényi Gy. másolatában): KR_00368.

85 <https://digitalia.lib.pte.hu/hu/szep-juhasz-4525>.

86 Borsod megyei adat: SOMOS Zoltán, *Elindultunk idegenbe...: Amerikai magyar munkásdalok* (Budapest, 1965): 76, Borzova (Silická Brezová Szlovákia), a gyűjtés alkalmával idősebb falubeliékből összejött csoport énekelte.

célzottan, amire elég magyarázatot ad az, hogy a XX. század első felében Lajtha László (Néprajzi Múzeum) működését leszámítva lényegében végig intézményi háttér nélkül, néhány elkötelezett személy munkájaként folyt a népzene kutatás.

A dallam megtalálható már Kiss Dénes népdalgyűjteményében (209. sz.). Szövege Petőfi 4. strófája: *Jaj ha tudnám, hogy másnak vár csókjára. A virágnak...* szöveggel megvan Almási gyűjteménye 5. kötetében (111. sz.) és Színi Károly kiadványában (1865, 55. sz.). Hogy a verset a maga korában más dallamokra is énekelték, azt Dessewffy Virginia grófnőnek⁸⁷ Erdélyi János szerkesztőhöz a *Népdalok és mondák* I. kötetének megjelenését (1846) követően még az évben küldött népdalgyűjteménye egyik darabjához írt jegyzete érzékelteti. A 123-as számhoz ezt írta:

(:melódiával Széppel:) (:Ugyan az, mely a ' Népdalok 1ső kötetében a ' 88.dik szám alatt áll, 's így kezdődik: Megvettem a' szeretőmet 's.a't:) Petőfi Sándor egyik gyönyörű nép dalát, mely így kezdődik: A' virágnak megtiltani nem lehet is könnyű e szép melódiára danolni.) Erdélyi Jánosét is melly így kezdődik: Távol látok két csillagot egymástól sat.⁸⁸

Nyilvánvaló, hogy a szótagszám azonossága (11-es) tette lehetővé a három vers azonos dallamra éneklését, ám Erdélyi verse nem vált népdallá. A Petőfi-vers ma ismert dallama Kerényi György szerint már 1847 táján feltűnik, Petőfi szövegével együtt viszont csak 1850-ben.⁸⁹ Látjuk azonban, hogy Dessewffy Virginia már korábban hírt ad a Petőfi-vers énekléséről. Ez vagy azt jelenti, hogy Egressy egy, a maga korában divatos dallamot „dolgozott fel”, s így a népi megfogalmazás megelőzhetette feldolgozását, vagy azt – s a fennmaradt népi adatok alapján ez valószínűbbnek tűnik –, hogy a vers kezdettől többféle dallamot vonzott magához.

Így más dallamváltozatot találunk Almási Sámuel gyűjteménye 4. kötetében (46. sz.). Ennek egy további változata van meg Kiss Dénesnél (206. sz.). Mindkettő rokon a *Kitették a holttestet az udvarra* dallamával, mely dallam már 1833-ból dokumentált, a *Kitették a holttestet...* verssel pedig a szabadságharc alatt vált gyakorivá.⁹⁰ E dallam Petőfi *A virágnak megtiltani...* versével a Szatmár me-

87 ERDÉLYI János, kiad., *Népdalok és mondák* [I], A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti és kiadja ERDÉLYI János (Pest: Beimel József, 1846): 6. sz.

88 TARI Lujza, „Dessewffy Virginia Erdélyi Jánostól visszakért gyűjteménye és két folytatása”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 10*, szerk. Csörsz Rumen István, 409–508 (Budapest: Reciti Kiadó, 2022): 501–502.

89 KERÉNYI, *Népies dalok*, 45, 213. Egressy dala Treichlinger József kiadásában még 1850-ben megjelent: *NÉP DALOK Szigeti SZÉP JUHÁSZ* Zenéjét szerzé Egresi Beni. A kiadásban ez az 1. dal.

90 KERÉNYI, *Népies dalok*, 210.

Rubato ♩ = 76

1. A vi-rá-got meg-til-ta-ni nem le - het,
 Hogy ne nyíljon, ha el-jő a ki - ke - let.
 Ki-ke-let a lány vi-rá-ga, sze - re - lem,
 Késő ősszel ví - ri-ta-ni már nem le - het.

9. kotta

gyei területen otthonos. (9. kotta) E dallamnak változatát írta le gyűjteményébe Derzsi Gábor is (1876, 35. sz.).⁹¹ A dallamot, amely az új stílus alakulásának jeleit már a XIX. század közepén mutatja, szívesen kötötték össze más Petőfi-verssel is. A Székelyföldön a *Hegyen ülök...* verset ugyanerre a dallamra is énekeltek.⁹² (További dallamváltozat a *Hegyen ülök...* versnél.) A mai népi adatok közt említésre méltó az a régi stílusú, ismétléssel 2×8+3 szótagszámra növelt, bővült szerkezetű változat, melyet Jagamas János és Faragó József adott közre.⁹³

Síkos a hó, szalad a szán... (1843. december)

A vers megváltozott formában dallamostól szerepelt a *Tündérlak Magyarhóban* (*Rokkant huszár*, 1856) népszínmű 1. felvonásában, melynek zenéjét Erkel Ferenc állította össze.⁹⁴ Petőfi verséhez tett egy újabb dallamot Erkel Elek *A toborzás* népszínműben. A nem túl igényes dallamhoz kapcsolt 1. versszak két utolsó sorát azonban „Esketőre viszik szegényt / Mások kívánsága szerént” helyett így változtatta meg: „Esketőre viszik a szegényt / Mostohája szándéka szerént”. Nem folklorizálódott egyik dallam sem, hangszeres darabként viszont

91 TARI, „Derzsi Gábor kottás gyűjteménye...”, 120, kottája: 114.

92 *A virágot megtiltani nem lehet* és *Hegyen ülök, búsan nézek le róla*: TARI, *Magyarország nagy vitézség*, 52–53. sz.; <http://48asdalok.btk.mta.hu/>.

93 JAGAMAS és FARAGÓ, *Romániai magyar népdalok*, 129; Petőfi verse a népdal 2. verszaka.

94 A költőtől alapvetően eltérő vers jól olvasható a kottán: KR_06302.

Kéler Béla, illetve Sipos Antal nevéhez kapcsolva előfordul egy további virtuóz dallammal a városi cigányzenészek műsorán.

A többféle Petőfi-versrészletet megőrzött Székről (Szolnok-Doboka m.) egy adat van a vers első két sorának ismeretére. A gyűjtők Csorba János előadásában bővült sorszerkezetes formában, az ottani lassú tempójú *Magyar* vagy *Négyes* nevű tánczenét idéző ritmikával, régi stílusú dallammal gyűjtötték 1974-ben.⁹⁵

Temetésre szól az ének (1843. december)

A vers első felhasználása Szénfy Gusztávé, mely 1846-ban a *Parlagi rózsák* kötetben jelent meg. (10. kotta) A népies műdal korabeli elterjedtségét és népdallá formálódását, további zenei kapcsolatait korábban bemutattam.⁹⁶ E vers más dallamokkal is elterjedt a XIX. században. Bartalus István kottás kézírata 1. füzetében (335. sz.) egy „Marosszéki néptanítók” által énekelt dallam szerepel, melyet Bartalus kiadott zongorakísérettel, s a költőt is megnevezte.⁹⁷ (11. kotta)

Lassú

Te - me - tés - re nől az é - nek

Te me - hős, ha kit ki - sérel?

A - kár ki! már nem föl - di - rab

Ná - lam szá - szor - ta bol - do - gab. + 1. v. z.

Zong.

10. kotta

95 Gyűjtők: Halmos Béla, Sebő Ferenc, Tímár Sándor. AP 9451b. Énekelte a népi kultúra emlékeit írásban is megőrkítő CSORBA JÁNOS, *Bár emlékezete maradjon meg*, szerk. SEBŐ Ferenc (Budapest: Neumann Kht., 2002).

96 TARI, „Szendrey Júlia kedves dala”, 202–215. Kallós egy, a vershez kapcsolódó másik dallam-típusba tartozó széki változatot közölt: KALLÓS, „Elnépiesedett...”, 12.

97 BARTALUS, *Magyar Népdalok: Egyetemes Gyűjtemény 7* (Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 1896): 66. sz. A hétkötetes sorozat egyes kötetei kiadásának időpontját itt adom meg, a kötet számát és kiadásának évét jelzem. 1: 1873; 2: 1875; 3: 1883; 4: 1894; 5–6: 1895; 7: 1896.

Lassan.

Énekszó. Te - me - tés - re szól az é -

Zongora.

nek, Te - me - tő - be kit ki - sér - nek? A - kár ki az

nem föl - di rab, Ná - lam százszór is bol - do - gabb.

pp

(Maros-Vásárhely.)

Itt viszik az ablak alatt,
 Be sok ember sirva fakad,
 Bár csak engem vinnének ki,
 Legalább nem sirna senki.
Petőfi.

11. kotta

A népzeneben főleg Erdélyből vannak róla adataink. Széken és a Székelyföldön⁹⁸ a régi stílus pentaton kvintváltó stílusába tartozó dallammal használatos,⁹⁹ Széken hangszeres temetési kísérőzeneként, valamint „világításkor” (halottak napján) is szokták játszani a temetőben. A bukovinai székelyek körében magyarnóta stílusú dallammal is fennmaradt.¹⁰⁰

98 Kallós Zoltán egy régi stílusú változatát közli Székéről *Temetőbe zeng az ének* kezdettel. KALLÓS, „Elnépiesedett Petőfi versek...”

99 Egy ilyen dallam Gyimesközéplektről: TARI, *Petőfi Sándor versei népzeneinkben*, CD, 3. sz.

100 Így énekelte Gáspár Simon Antal, aki édesanyjától tanulta. Gyűjtő: Domokos Mária AP 10.798i

Nem ver meg engem az Isten (1844. január–február)

Bartalus István kézirata első kötetének 367. oldalán a vers címén kívül a költőt is jelezte: „Petőfi” (1. 340. sz.). Marosvásárhelyen gyűjtötte Szentpéteri János tanítótól. Az 1. versszaknál visszautalt egy, a 308. oldalon lévő másik dallamra, amelyre visszatérek az *Ereszkeedik le a felhő* versnél. Kissé elnagyoltan még egy másik dallamot is leközölt, melynek változataként a 67. oldalon lévő dalt (68. sz.) adta meg, melyet „Pétervásárt a nép után” megjegyzéssel látott el.¹⁰¹ A 340. szám alatt a vers 2–4. versszakának folklorizálódott változatát is leírta. Mindez azt mutatja, hogy Bartalus többféle dallammal ismerhette a vers különböző versszakait. Zongorakísérettel a *Mért búsulsz? tán megbántad már* 2. versszakot adta ki, melynek folytatásaként *Mind azt mondják beteg vagyok, Mint az égő gyertya fogyok...* (stb.), a *Káka tövéén költ a ruca* dallamához is gyakran kapcsolódó verset írta (6. 1895, 16. sz.).

A 2–3. versszak (*Iskolába nem járattak és Mért búsulsz? tán megbántad már*) két különböző régi stílusú dallammal csak Székről, a nagy tudású, kiváló énekes Szabó Varga György nemesen formált, régies technikájú előadásából ismert.¹⁰² A népdalt egyben *Magyar* (vagy *Négyes*) lassú táncdallamként is megnevezte. Az első versszakhoz olyan versszakok is kapcsolódnak, melyek szótagszámban azonosak. Ilyen a *Széles a víz, keskeny palló*,¹⁰³ melyet különböző régi dallamokkal énekelt.¹⁰⁴ (12. kotta, lásd a következő lapon.) Más változatok témában összecsenenek Petőfi *A faluban utcahosszat muzsikáltatom magamat* versének *Huzd rá cigány siralmasan* kezdetű 2. versszakával, a negyedikkel pedig ellentétes értelműek: (*Hej cigányok, itt az ablak: / Most a leges-legvigabbat!*)

Ne húzd cigány azt a vígat,
Húzd a legeslegbúsabbat,
Szomorúan, keservesen,
Mint amilyen az én kedvem ~ Hogy a szívem megrepedjen

De még szomorúbban húzzad,
Körbe-körbe könnyed hullasd,
Könnyet facsarjon a zene,
Könny hulljon a hegedüre.¹⁰⁵

101 Másolata: KR_06529.

102 AP, 6610a, AP 8093c, AP 9130c, AP 9522a.

103 Ez a vers megvan már Vikár Béla lövétei (Udvarhely m.) gyűjtéséből: KR_03107. BR_12575.

104 A közölt példán kívül másik változat: AP 6610a. Gyűjtő: Martin György 1969.; Kiadva: TARI, *Petőfi Sándor versei népzeneinkben*, CD, 8–9. sz.

105 Gyűjtő: Kallós Zoltán, 1968. AP 7202b.

Petőfi ízes ő-ző tájszólásban írt versének első versszaka terjedt el népdalként, esetenként így indítva: *Az Alföldön híres város Kecskemét*. Talán nem véletlen, hogy elsősorban az Alföldről és területének folytatásából, a Vajdaságból vannak róla népzenei adatok.¹⁰⁷ Bodor Anikó felvételén kívül Kiss Lajos, Király Ernő, Burány Béla, Tripolszky Géza és Bodor Géza gyűjtésében is szerepel.¹⁰⁸ Paulovics Géza Móron (Fejér m.) rögzítette egy régi stílusú dallammal,¹⁰⁹ Kiss Lajos édesanyja pedig egy népies műdalstílusú dallammal tudta.¹¹⁰

A vers első sorát felhasználta Szentirmay Elemér. Dala bekerült a folklórbába,¹¹¹ melyet több területen énekeltek. Lajtha László a vers első sorával egy, a Székelyföldön jellemző régi stílusú dallammal gyűjtötte Énlakán (Udvarhely m.).¹¹²

Szomjas ember tűnődése (1844. január–február). *Ejnye, mi az istennyila!*

Bartalus István kézirata 1. füzetében (273. sz.) Bözödön „Osváth Sándor székely paraszt”-tól írta le. Feljegyzése szerint „Dallama Bereczki Zsig.[mond]”-é. Kodály a kéziratból kimásolt kottára följegyzete: „(Petőfi, nem jegyzi rá)”.¹¹³ Bartalus ki is adta a dallamot, de itt sem tüntette föl a költő nevét (4. 1894, 141. sz.).¹¹⁴ A XIX. századból említendő Kiss Lajos 1864–1879 között készült dalgyűjtemény-kézirata 2. kötetének darabja (393. sz.), mely egy, a korszakban népszerű és a hangszeres zenében használatos dúr dallammal rögzítette a verset, *Friss előadói utasítással*.¹¹⁵ E dalt kiadta Földes József és Demeter Róbert.¹¹⁶

Népi adatok: egy variálódott versszakát Bartalus dallamához hasonló, kis ambitusú hexachord dallammal Molnár Antal gyűjtötte Gyergyótekerőpatakon

107 Kiss Lajos Karcagon gyűjtötte, AP 3647d, Bodor Anikó Zentán, AP 9249h. Az utóbbi az Alföldön különösen népszerű pentaton kvintváltó régi stílusú 7 5 b3-as kadenciájú dallammal szólalt meg. NT 11-007-00-01.

108 Ezek egy része bekerült a Zenetudományi Intézet népzenei gyűjteményébe. Burány Béla egyházaskéri gyűjtéséből legutóbb Borsi Ferenc adta közre a területen népszerű *Híres város az alföldi Kecskemét* kezdetű verset: BORSI Ferenc, *A kis Csóka körül van kerítve* (Zenta-Csóka: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet – Móra Ferenc Magyar Művelődési Egyesület, 2016), F 44.

109 AP 3073k, dallama megegyezik a karcagi változatával.

110 AP 7737f (1956), AP 8068d (1967).

111 KERÉNYI, *Népies dalok*, 151. sz., 223; KERÉNYI György, *Szentirmay Elemér és a magyar népzene* (Budapest: Zeneműkiadó, 1966), 47/6. sz. A népzeneből néhány dunántúli, illetve Duna–Tisza-közi változatát mutatja be, 312–313.

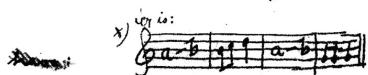
112 KR_22.126.

113 KR_03562.

114 KR_03563.

115 *Kiss Lajos kézirata* (1864–1879) OSZK Zeneműtár Ms. Mus. 483., a dallam: KR_21.336.

116 FÖLDES József és DEMETER Róbert, *Emlék, a legszebb magyar dalok válogatott gyűjteménye a művelt ifjuság számára*, 1. füzet (Budapest, 1876), 114, KR_03481.

A szőlőbe volt határon
 Eladtam a konyvnyáron

Az áron, az áron

Torlomon lesovára.

(Szentmonny legár.)

(Petőfi)

13. kotta

1911-ben.¹¹⁷ (13. kotta) Ugyanő Gyergyócsomafalván leírta a teljes verssel is. Dallama azonos kezdetű, eltérő végű.¹¹⁸ Egy további változata Kallós Zoltán egyik Szolnok-Doboka megyei gyűjtésében fordul elő.¹¹⁹ A Bartalus, Molnár Antal és Kallós gyűjtésében található dallamok típusvariáns jellege a dal szélesebbre húzott határvonalú erdélyi elterjedtségét mutatja. A nyelvterület két másik szélső pontján is használatba vették e verset, régi stílusú dallamokkal. Balla Péter 1934-ben Andrásfalván (Bukovina) Önböli Lajosnétől 8 4 b3-as lápentaton dallammal vette fonográfra, teljes, de szintén variált szöveggel. Az előadó „Petőfi könyvecskéből tanulta a háború előtt”. Az nem derül ki a kottára írt megjegyzésből, hogy a gyűjtés idején 62 éves asszony a verset saját maga párosította-e össze az adott dallammal.¹²⁰ Ugyane dallamot rövidebb verssel 1953-ban a Hidasra áttelepült andrásfalvi Önböli Józsefné, Önböli Katalintól Kiss Lajos vette magnetofonra. Sajnos az 1934-es és 1953-as előadók közti családi kapcsolat nincs jelezve, de valószínűsíthető.¹²¹ Király Ernő 1957-ben Szentlászlón (Verőce m.) gyűjtötte egy b3 b3-as anhemiton lápentaton változatát, melyben a vers több verszaka szerepelt.¹²²

De már nem tudom, mit csináljak (1844. február)

Szénfy Gusztáv fentebb jelzett dala. Apróbb változtatásokkal megvan több XIX. századi kottás kéziratban. Egy egyszerűsített feljegyzése Almási Sámuel dalgyűjteményében található (4. 8. sz.), onnan vette át Bartalus István kézirat

117 KR_03480.

118 KR_11135.

119 Melegföldvár, 1966, AP 7179a. NT 18

120 KR_13241. NT 18-347-00-00.

121 AP 585c.

122 AP 18.652e.

De már nem tudom mit esi-nál-jek

1. ost.

Meg in-nám bo-rát a vi-lág-nak.

S men-től több, az a mit meg-i-szom,

An-nál job-ban job-ban szom-ju-zom.

14. kotta

gyűjteménye I. füzetébe (430. sz.), Almási keresztnevét mint máshol, itt is Sándornak írta. (14. kotta) 1882-ben Limbay Elemér adta ki a szerző neve nélkül (3., 449. sz.).¹²³ E versnek nincs nyoma a népzében.

Fördik a holdvilág (1844. április)

Kerényi György viszonylag kései feldolgozásokat nevezett meg (például a Szabó József 1860-as dalgyűjteményében előfordulót és Allaga Géza szerzeményét: *Két Balaton-vidéki kedvelt népdal* kb. 1887¹²⁴), de a dallam feltehetően korábbi.¹²⁵ Első népi példáját Vikár Bélának köszönhetjük Pusztaföldvárról (Békés m.); a fonográffelvételt Bartók Béla jegyezte le.¹²⁶ Kodály 1914-ben Andrásfalván, Bukovinában gyűjtötte egy régies, rubato előadású dallammal, mely eltér a nyelvterület többi részén ismerttől.¹²⁷ 1922. április 17-én Romhányban (Nógrád m.) jegyezte be gyűjtőfüzetébe: „49–50 évesek: efféléket tudnak. – Ne menj rózsám a tallóra, Kék nefelejts... Fördik a holdvilág...”¹²⁸ Korábban, 1912-ben a Hont megyei Peröcsényen az alábbi szöveg- és dallamváltozatot írta le:

123 Másolata Kodály zenei rendjében: KR_01741.

124 Allaga: KR_03397, SZABÓ József, *Közkedvelt népdalok gyűjteménye, vagy rendszeres népdal iskola* (Teschen, é. n. 1860), KR_03398.

125 KERÉNYI, *Népies dalok*, 151, 222.

126 BR_03273. A Ziegler Márta kézírásában fennmaradt kottán lévő dallamon jól érezhetőek a dallam kiforratlanságának, formálódásának jelei.

127 KF 230a (AP 6007o). A fonográffelvétel kiadva: TARI Lujza, *Hungarian Folk Music collected by Zoltán Kodály Phonograph Cylinders / Magyar népzene Kodály Zoltán fonográffelvételeiből* (Az 1983-as kiadás kibővített CD változata, 2 CD), (Budapest: Hungaroton Classic, HCD 18254–55, 2002), 1:19. sz.

128 Romhányi gyűjtőfüzet NGY-21., Kodály Zoltán Emlékmúzeum és Archivum.

Fürdik a holdvilág
 bujdosik a betyár
 erdő sürejében
 s h fokost fogja a kezében
 és támaszkodva így mondja
 mért adtam magam[at]
 tilalmas dolgokra – majd mellé írja: „/több vers: nincs”¹²⁹

A népi szöveg-változatokban gyakori a *Kondorosi (Csiribiri, Csingilingi stb.) csárda ki van világítva*, illetve *kőből van kirakva* kezdet.¹³⁰ Ilyen az első versszaka a Kodály által 1922-ben Egyházashetyén (Vas m.) gyűjtött változatnak, melynek 2. versszaka:

Lesüt az esthomály az ég tengéribé,
 Bujdosik az betyár Bakony sürejibe.
 Rézfokos botjáró támaszkodva mondja:
 Mér vetettem fejem ill siralmas sorsra?

Mint e változat folytatásában, Petőfi versének megfelelően jellemző bennük az egyéni sors lefestése, egyben egyfajta kései megbánás, önvád a szülők és a környezet által elvárt életútról való letérés miatt.¹³¹ Így énekelték Vargyas Lajosnak is 1940-ben, azzal a megjegyzéssel, hogy „Ezt tudja mindenki”.¹³² Saját népzene-gyűjtéseim során 1977-ben a tiszaroffi Rab István paraszti hangszerkészítő és -játékos egy ilyen változatot énekelt a legjellemzőbb fríg hangsorú dallammal, mely az első két sor kezdő ütemében a XIX. században gyakori kuruckvartimitációt idézi. Ez szerepel Szabó József kiadásában is (1860, 419. sz.) (15. kotta) Az 1906-ban született idős ember jó ismerője, egyik utolsó élő emlékezete volt a korai XIX. századi népies műdaloknak, melyek legtöbbjét apjától tanulta, köztük ezt a dalt is, aki nagyon szerette. Mint elmondta, ő is szereti, amely érzelemtől átítatott, előadói maníroktól mentes szép előadásában is megnyilvánult. Kérdésemre, tudják-e ezt a környezetében mások is, azt felelte, hogy a fiatalok egyáltalán nem, idősebbek is már alig.

129 Kodály Zoltán Emlékmúzeum és Archívum: NGY-8.2., valamint KR_208632.

130 KR_03401.

131 Például: AP 768e, AP 2619a, AP 6402a, stb.

132 VARGYAS Lajos, *Egy felvidéki falu zenei világa – Áj*, 1940, szerk. BERECKZY János (Budapest: Európai Folklor Intézet – Planétás Kiadó, 2000): III. 243. sz. Itt jegyzem meg, hogy a kötetben szereplő néhány Petőfi-vers egyikénél sincs föltüntetve a költő neve, még az olyan közismert szövegeknél sem, mint a *Fürdik a holdvilág*.

lassan.

1. Fűr-dik a hold vi-lág az éj ten-ge-ré-ben;
 1. sor.
 Buj-do-sít a be-tyár er-dő sü-rü-jé-ben,
 Bot-já-nak vé-gé-re tá-masz-rod-va mond-ja:
 Mért ad-tam ma-ga-mat ti-lal-mas dol-gok-ra.

2.
 Örömet itt hagynám a betyár életel;
 Elmennék én haza, de most már nem lehet:
 Édes anyám meghalt, ... kis kunyhónk azóta
 Régén össze omlott s áll az akasztófa.

15. kotta

Úszik a holdvilág az éj tengerében,
 Bujdosik a betyár erdők sűrjében,
 Fokosa nyelére támaszkodva mondja,
 Mért is adtam fejem tilalmas dolgokra!

Nagyon megúntam már a betyár életét,
 Elmennék én haza, de már nem mehetek.
 Édesanyám meghalt, kis kunyhónk azóta
 Összeomlott régén, s áll az akasztófa.
 Édesanyám meghalt, ... stb. *ism.*¹³³

133 Gyűjtő: Tari Lujza, 1977. AP 11482e. Kiadva: TARI, *Petőfi Sándor versei népzeneinkben*, CD, 11. sz. Másik emlékezetes gyűjtői élményem 1988-ból a rudnai (Gömör m.) Gonosz Ferenc parasztcimbalmos játékához fűződik: AP 16.391p, kiadva uo., CD 12. sz.

A népdalt Zala megyében „*Rabi nótá*”-nak tartották. Erdély területén az egyik legrégebb dallamstílussal, az ún. pszalmódizáló stílussal is összekapcsolódott a vers.¹³⁴ E dallamot a klasszikus cigányzenekari repertoár részeként szívesen játszották a cigánybandák, így például idősebb Magyar Imre és zenekara.¹³⁵ Az 1980-as évek végén néhány felvidéki faluban más, kedvelt XIX. századi népies dallal együtt (*Káka tövén költ a ruca; Felleg borult az erdőre; Cserebogár, sárga cserebogár* stb.) még többen tudták az öregek, s egy parasztcimbalmos játékát is meg lehetett még örökíteni.¹³⁶

A csaplárné a betyárt szerette (1844. április)

Szénfy Gusztáv 1858-ban Pesten, Emich Gusztáv könyvnyomdájában megjelent népies dala¹³⁷ nem folklorizálódott, de egy korabeli kéziratos feljegyzését ismerjük, Almási Sámuel 4. kötetéből (181. sz.). Almási a népies modorú dal fölött jelezte Szénfy Gusztáv nevét. Kottáján a hangnemet (E-dúr) és az énekszólámot változtatás nélkül hagyta, de kíséretet nem írt hozzá.¹³⁸ Limbay Elemér kiadta *Magyar Daltára* 5. kötetében (1885. 885. sz.).

Az én torkom álló malom (1844. április–május)

Dallammal megvan Kiss Dénes hangszeres gyűjteményében, valamint Limbay Elemér kiadásában.¹³⁹ Limbay a sorok végét egy fölösleges *ihajlával* tette olvasói számára kedvesebbé. Népzenei elterjedtsége nincs.

134 ALMÁSI, *Szilágysági magyar népzene*, 44. A szerző „merőben kivételes adatnak” nevezi, 42; JAGAMAS és FARAGÓ, *Romániai magyar népdalok*, 202. sz.

135 Emlékezetes előadásának jellemző jegyeiről: TARI Lujza, „Vortragsweisen ungarischer dörflicher und städtischer Zigeunermusiker in historischen Tonaufnahmen, Allgemeine Bemerkungen, forschungsgeschichtliche Ausblicke”, *Acta Ethnographica Hungarica* (2010): 31–56, 53.

136 TARI Lujza, *Szlovákiai magyar népzene: Válogatás Tari Lujza népzenegyűjtéséből (1983–2006)* (2 CD-vel), Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49 (Dunaszerdahely: Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010), 68, 171, CD 2. 41. Kiadta még SÁROSI, *Nótás-könyv*, 132. sz.

137 Isoz, „Petőfi műveinek zenei bibliográfiája”, 102.

138 Ugyanez nem mondható el a *Petőfi Album*ban Szénfy neve alatt közölt darabról, melyben a hangnemet és az utolsó ütemet megváltoztatták, 114.

139 TARI, „Bepillantás két dunántúli gyűjteménybe...”; LIMBAY Elemér, *Magyar Dal-Album* (Album National Hongroise.) A magyar nép dallamainak egyetemes gyűjteménye, Gyűjti és szerkeszti Limbay Elemér, 200 dallam, zongorára alkalmazá Nemesovits Antal (Braunschweig: Henry Litoff's Verlag, 1881), 2:226. sz.

Lassan

Ár-va-lány-haj a sü-ve-gem a sü-ve-gem bok-ré-tá-ja

Ár-va lé-ny a ze-re-lem, a sze-re-lem vio-lá-já

Ezt ma-jam-uké a fa-lu-ban a fa-lu-ban vi-lá-gá-tam.

poco a poco stringen-do lento

16. kotta

Árvalányhaj a süvegem bokrétája (1844. június)

Első ismert feldolgozása Szénfy *Parlagi rózsák* kiadásában van meg (1846). A későbbiekben más dallam forog, többnyire azzal, melyet Kéler Béla szerzett – legalábbis az első kiadás az ő nevéhez fűződik. A dal a Rózsavölgyi cégnél jelent meg 1860 körül. (16. kotta) Bartalus István ennek dallamával írta le kéziratába (2, 1875, 83. sz.) a kézdívasárhelyi Csiszár Amália éneke alapján. Kodály feljegyezte a kéziratból kimásolt kottára: „(nem eml.[íti] hogy szerz. [ő] Kéler B.)”.¹⁴⁰ Megvan még Szabó József gyűjteményében,¹⁴¹ s kiadta Limbay Elemér is (1, 1879., 22. sz.). Ennek támlapján Kodály feltüntette: „Langer Petőfi-alb.[um] 1898 Festetich Leotól egy más dallamot közöl, ezt nem!”¹⁴² Kéler Béla szerzeményének gyors elterjedésén kívül a dal szájhagyományban fennmaradásáról is van néhány népzenei adat.¹⁴³ Egy Szenden (Komárom m.) gyűjtött népi előadásban mindössze annyi a változás, hogy augmentált formában a ritmusképletet leszelítítve őrződött meg.¹⁴⁴ Ugyanez érvényes a Vargyas Lajos által Áj faluban (Gömör m.) gyűjtött változatra, melynek 1. sora így változott: *Árvalányhaj a szerelem bokrétája*.¹⁴⁵

140 KR_00186.

141 KÉLER Béla, 38.-dik mű: KR_00187. SZABÓ, *Közkedvelt népdalok*, 374. sz., KR_00189.

142 KR_00188. Egy további 1876-os kiadás: KR_00190.

143 Kéler dallamával tudta id. Kiss Lajosné Morvay Ilona: AP 7736k. NT 15-176-00-00.

144 AP 1097c. Gyűjtő: Kerényi György, 1954.

145 VARGYAS, *Egy felvidéki falu zenei világa...*, III. 404. sz.

Elvennélek én, csak adnának (1844. június)

Isoz Kálmán és Kerényi György Zimay László feldolgozását említi (Isoz szerint 1860, Kerényi szerint 1864¹⁴⁶). Pedig Petőfinek ez a verse más dallammal megvan már *A virágnak megtiltani...* dallamnál említett Egressy-féle *Szép juhász* kiadványban (1850, 3. sz.). Zimay szerzeménye – mely megvan a *Petőfi Albumban* (123) – felfelé törő, erőltetett szekvenciameneteivel¹⁴⁷ nem vált igazi népdallá, bár Kerényi népi változatokat is említi. Bartalus István kéziratában kézdivásárhelyiként szerepel, melyet Csizsár Amália énekelt (2, 28. sz.) Zongorakisérettel Zimay dallama változatát közli (6, 1895, 28. sz.). A vers is eltér némileg: a kéziratban *Elvennélek babám, ha adnának*, a kiadásban *babám* helyett *rózsám* szerepel.

Valódi népdal lett viszont Petőfi versének 3. versszaka: *Miért nem termettem búzának!* Az új stílusú népdalok között: a *Jaj, de szépen esik az eső*, illetve *Hazafelé, haza, haza már*¹⁴⁸ szövegű, ABBvA szerkezetű, 9-es szótagszámú, moll hangnemű típuson belül gyakori második versszak. Petőfi versét egy *én*, illetve *is* szó betoldásával igazítják a ritmusképlethez (*Mért nem termettem én* vagy *Mér nem is termettem...*). Főleg a palóc vidéken és az Alföldön kedvelt.¹⁴⁹

Ez a versszak megvan a Jókai Mór előszavával ellátott Szunyoghné által kiadott *Nótáskönyvben* is.¹⁵⁰ A dallam Zimayénak erős változata dúrban, 2. sorában Thern Károly *Hortobágyi pusztán fúj a szél* dala 1. sorával megegyező formában. Jellemző a 2. versszaka, mely Petőfi versének 3. és 2. sorai összeolvadásából keletkezett:

Mért nem termettem én búzának
Aratáskor hogy levágnának
Miért nem vagyok felhő az égen
Sírnom akkor nem volna szégyen!

146 Isoz, „Petőfi műveinek zenei bibliográfiája”, 105; KERÉNYI, *Népies dalok*, 79, 217.

147 Kodály egy 1922-es lábatlani gyűjtésének kottáján jelzi a kiadást: „Szerző: Zimay László Rózsza és Tövis 1864 5dik dal.” A kiadó Rózsavölgyi és Társa. A lábatlani népi dallam egyszerűbb változata Zimay szerzeményének, KR_20159.

148 JÁRDÁNYI Pál, *Magyar népdaltípusok*, 2 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961): 2:89. 1986-ban e versekkel gyűjtötte az új stílusú népdalt Németh István Szücsiben (Heves m., AP 15.205a–b). Magam 1988-ban Szesztán (Abaúj-Torna m.) a *Haza, haza, haza, haza már* és *Mért nem termettem én búzának* változatot vettem föl (AP 16.383f).

149 A kottapélda adatai: Lsz.: 61952 Szeged (Csongrád m.) Farkas János (72 é.). Gyűjtő és lejegyző: Sárosi Bálint, 1959.

150 SZUNYOGH Lorándné, *Nótás Könyv: 530 összegyűjtött magyar nóta dallama és szövege* (Nagyvárad, 1900), 196. sz., KR_20105.

Ez a világ amilyen nagy (1844. június)

Mint fentebb láttuk, e dal Egressy Benjamin szerzeménye, mely még a költemény keletkezése évében megjelent. A korabeli kéziratos kottás feljegyzések közt említésre méltó Kiss Dénes gyűjteményének 220. darabja és Almási Sámuel leírása (4. 106. sz.). Kiadta Színi Károly (1865, 81. sz.) és Limbay Elemér is (1. kötet, 1879, 67. sz.). A nép közti elterjedtségnek nincs jele.

Pusztán születtem... (1844. július)

Első ismert adat a feldolgozásáról Bognár Ignác 1858-as kiadványában található, melyben szerzőként Hubenay Klárát nevezte meg.¹⁵¹ A *Petőfi Album*ban népdalként adták ki (88). Megvan egy dallammal Almási Sámuel 4. kötetében (273. sz.). A század végén kiadta még Limbay Elemér (5. kötet, 1885, 4). Előtte megvan már Színi Károly kiadásában (1865, 24), de más dallammal. Zongorakísérettel e dallamot adta ki Bartalus István is.¹⁵² E régi stílusú, mixolid hangsorú, 5 3 2-es kadenciájú dallam részben újabb kori betyárballadákhöz kapcsolódik. *Rózsa Sándor szereti a táncot* (Garay János, Kórógy), *Engem hívnak Fábián Pistának* (Bartók, Doboz, 1906), *Elégett a szentpéteri csárda* (Molnár Antal, Gyergyóalfalu 1911) versekkel Szlavóniából és a Székelyföldről már az első népzene gyűjtésekben előfordul a dallam. Más verssel megvan már Vikár Béla Udvarhely megyei gyűjtésében, a XX. század elejétől megindult gyűjtések további versekkel is rögzítik.¹⁵³ E dallam egyéb szövegei közt akad egy érdekes példa, melyhez egy zenei tárgyú monda kapcsolódik. Molnár Antal 1911-ben Gyergyóalfaluban egy másik szövegváltozatot is gyűjtött az említett dallamra. Ismeretlen nevű dalosa az 1848-as hagyományhoz kapcsolta, s az alábbi magyarázatot adta hozzá: „Ezt Petőfi dalolta, mikor mentek a csatába. Egy könyvecskében olvastam.” A gyűjtő mellé írta még: „A dalára ők maguk jöttek rá, legények.”¹⁵⁴ Ez az adat nem a Petőfi-versek népdallá válására mutat példát. Arra is rávilágít, hogy egyfajta zenei Petőfi-kultusz is elindult a költőt mélyen tisztelő, eszméit, szabadságvágyát verseiből, vagy hírből jól ismerők körében. (17. kotta)

A versnek van még egy népzenei felhasználása. Bihar megyében lakodalmi játékként szokásban volt a „Csikószás”-nak nevezett verses-zenés játék.

151 BOGNÁR Ignác, *50 eredeti nép- és magyar dal* [az 1856-os gyűjtemény második kiadása] (Pest, 1858), 26. sz.

152 BARTALUS, *Magyar Népdalok: Egyetemes Gyűjtemény* 1:28. sz., *Engem hívnak Fábián Pestának* szöveggel, Színiétől kissé eltérő dallammal.

153 Vikár Béla gyűjtése: BR_02773. Lajtha László Bogyiszlón gyűjtött egy dallamváltozatot 1929-ben (BR_02769), Péczely Attila pedig Hódmezővásárhelyen 1933-ban (BR_04231).

154 BR_02772.

(48-as szöveg.)

Lassi benédtempo.

Gy. Alfalu Csár,
1911
M. Miksa Antal.

1. Isten hozád nép falum határa
Elcseszeh belőled nemsokára
Hű magyar nem varja megre kardját
Ha látja vengelybe nép haraját.
2. S Isten hozád mitkám nyomolgája
Tűz egy rózsát csakom oldalára.
Isten győzelemre csak segítjen
Azt virágul fejedre díszitem.
3. Jó janyám ne keserej éretem
Azt gondolod, ment búcsúra mentem.
Bücsüfiát hozd én lenked
Ha jár Isten győzelemig éltet.

"Ez Petőfi dalolta, mikor ment a csatába, egy községében
dvarában". (A dalban él magyar jöttek rá, legerőseik.)

17. kotta

E vers finoman átformált módon a *Rongyos csárda*, két oldalán patkó kezdetű dúr dallamhoz¹⁵⁵ kapcsolódik, melyet már a XIX. században több gyűjteménybe följegyeztek, s több kiadványban is megjelent. A Patkó Bandi nevét emlegető dal népszerűségét széles körű elterjedtéig jelzi. A sárréti lakodalmi játék azonban egyedi. Leírását és a dallamot *A magyar népzene tára* III/B köteté közölte.¹⁵⁶

155 NT 10-030-00-01. Első népzenei gyűjtése Vikár Béláé Bánffyhunadról, KR_13912.

156 Kiss Lajos, kiad., *Lakodalmok*, A magyar népzene tára 3/B (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1956), 140. sz.

Megy a juhász számaron... (1844. július)

Szénfy Gusztáv dalát (2. kotta), mely a *De már nem tudom, mit csináljak* megzenésítésével együtt először 1845-ben jelent meg, később Debrecenben is kiadta a szerző. A *Hat magyar nemzeti eredeti népdal énekhangra zongorakisérettel* című kiadványban az 1845-östől eltérő dallammal újból szerepel a *Megy a juhász* (6. sz.). Szénfy első kiadásának dallama kis eltérésekkel megvan Bartalus István kéziratának 1. füzetében (432. sz.), melyet Almási Sámueléből másolt ki.¹⁵⁷ (18. kotta)

432. *Megy a juhász számaron idomszaj:*
Petőfi

Megy a ju-hász szá-mar-on föl-dig ér a
 lá-ba Nagy a le-gén de na-gyobb Bol-dog-talan
 sá-ga.

Megy a ju-hász szá-mar-on

Föl-dig ér a lá-ba

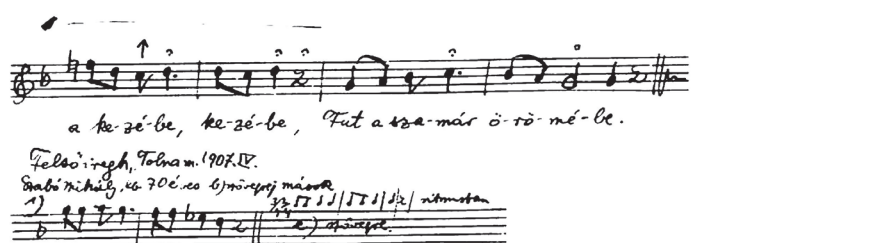
Nagy a le-gén de na-gyobb

Bol-dog-talan-sá-ga.

18. kotta

Rubato >

a) Megy a juhász a szamáron, Gyöles in-ges-en, gyöles pa-tyá-san, Sár-pe-fo-ko-s
 a ke-zé-be, ke-zé-be, Fut a szá-már ö-rö-mé-be.

Felső: iragh, Tolna m. 1907. IV.
 Szabó Miklós, kb. 70 é. ca. 6) nőreppj mára

b) Ladd-e pajtás, hogyan jartam:
 Egy csécs messzont borot váltam,
 Borot vámat lenba dugtam,
 Mer magam is úgy akartam.

c) Fejlik a fekete kockát,
 Verik a barna menyegskét.
 Jaj de kár vót úgy megverni,
 Hogy a legényt megölette.

19. kotta

A vers többféle dallammal maradt fenn a népzeneben. Legjellemzőbb az az új stílusú, fölfelé kvintváltó moll dallam, mely már a folklorizálódott vers első népzene gyűjtésében is megvan. Bartók 1906-os dunántúli gyűjtésében (Baracs, Fejér m.¹⁵⁸) ez a máig legtipikusabb dallam szerepel. (19. kotta) 1913-ban Lajtha László Ócsényben (Tolna m.), 1929-ben Szentgálon (Veszprém m.) Bartók változtatánál sokkal több verssel vett fonográfra egy-egy változatot.¹⁵⁹ Van olyan adat, ami szerint *A juszásznak jól van dolga, / Egyik dombrol a másikra dúr, s* 3–4. sorban lefelé szekvenciával haladó dallamra énekelték.¹⁶⁰ Néha a szöveg változása is figyelemre méltó.¹⁶¹ A tisztábban megőrzött Petőfi-versen kívül a népi változatokban általában *Hova, hova juhászlegény?* kérdés is szerepel, amire a juhász úgy válaszol, hogy *Az én kedves Juliskámhoz* (máshol: *Mariskámhoz*¹⁶²), vagy már mint Lajtha Lászlónak 1913-ban énekelték, *Iluskámhoz*.¹⁶³ A folytatásban azonban nem meghalt babájáról van szó, hanem a megcsalásáról:

158 KR_17068.

159 KR_17084, KR_17082.

160 AP 6071a, Ács (Komárom m.). Gyűjtő: Paulovics Géza, 1965. Régi stílusú dallammal közölte ALMÁSI, „Petőfi versek...”, 44.

161 TARI, *Petőfi Sándor versei népzeneinkben*, CD, 15–16. sz.

162 Így például a Kunszentmiklóson Szomjas-Schiffert György által 1955-ben gyűjtött változatban: AP 3276g, Kerényi György 1952-es száki (Komárom m.) gyűjtésében, KR_17083.

163 Ócsény (Tolna m.) KR_17.084.

Elkéstél már juhász legény
 Juliskánál más legény van.
 Juliskának hű kebelén, kebelén
 Nyugszik már egy csikós legény.... stb.¹⁶⁴

Szomjas-Schiffert György kunszentmiklósi gyűjtésében Mariskát a suszterlegény, Vargyas Lajos szentkatalini (Baranya m.) gyűjtésében¹⁶⁵ kocsis legény, a mosoni Duna vidékén halászlegény öleli¹⁶⁶ – és a példákat sorolhatnánk. Iluska színre lépése óhatatlanul eszünkbe juttatja, hogy a juhász figurája az idők során valamiképp összekapcsolódott Kukorica Jancsival, aki a kedveséhez siet. Ám e versben hiába, mert a számadó lányát, Iluskát/Juliskát/Mariskát már más öleli.

Ezrivel terem a fán a meggy (1844. augusztus)

Lényegében a teljes nyelvterületről (különösen a Dunántúlról és a Székelyföldről) bőségesen dokumentált dallam, melynek egyik első Petőfi-szövegű népi változatát Bartók Béla jegyezte fel Vésztőn (Békés m.) 1918-ban. Bartók feljegyzésének kottáján (felesége, Ziegler Márta kézírásában) Kodály írásával utalást találunk a dallam tágabb kapcsolatára: „Mars siess hazádba vissza... PHÁ. [Pálóczi Horváth Ádám] 37. sz.” (20. kotta)

Tempo giusto

1. Ez-ri-vel te-rem a fá-n a meggy (Petőfi)

2. Ha elmegez én a koczomba,
 Felcségen röptön jön nyomba,
 Vicsorék néki gyorsan pálinkát,
 Hlad' csillapítsa a haragját.
3. De ő erre szüntelen dörög,
 Az ő kottya fára lödörög,
 Székitenim, hej de nem lehet
 Haragját kényes engemet.
4. Gyorsan arban így gondolom én:
-

20. kotta

164 AP 8385e. Dunapataj (Bács-Kiskun m.), gyűjtő: Végvári Rezső (1971).

165 AP 4478d, gyűjtés: 1962.

166 Így Kenesei Ilona gyűjtésében: Kisbodak (Moson m.) KR_17.086.

E dallam az 1848–1849-es szabadságharc zenei emlékei között is fennmaradt: erre épült rá Lévay József aradi vértanúkról szóló verse.¹⁶⁷ Az *Ezrivel terem a fán...* dallama elsősorban vokális alakban él, a gyimesi csángók azonban csárdásként is játsszák.¹⁶⁸ A változatosan formált dallamokhoz változatos versek (Gyimesben *Már minálunk megérett a meggy* kezdettel) kapcsolódnak. A népi emlékezet egy másik dallammal is megőrizte, mely a *Rózsabokor a domboldalon* Petőfi-vershez kapcsolódik.¹⁶⁹

Igyunk! (1844. szeptember)

Az *Akinek nincs szeretője...* három korabeli feldolgozása ismert, az első Bog-nár Ignácé 1855-ből. Egy másik dallammal kiadta Színi Károly (1865, 117. sz.); ugyanez szerepel Limbay Elemér kiadásában (5. 1885, 810. sz.). Népi megfelelője nincs, s nem azonos a gazdagon dokumentált *Kinek nincsen szeretője, babája* kezdetű népdallal.

Szerelem, szerelem... (1844. december)

A *Szerelem, szerelem* vers olyan mélységig ismert a magyar nyelvterületen a leg-régibb dallamstílusokhoz kapcsolódva, hogy egyetérthetünk Kallós Zoltánnal, aki úgy véli, ezt a versszakot Petőfi a népköltészetből vette át.¹⁷⁰ Ugyanakkor a költő fentebbi verse is népdallá vált, mégpedig önálló egységként.¹⁷¹ Új stílusú népdalként főleg a 2. versszaka kelt új életre, mely 1 1 1 kadenciájú, AABA szerkezetű mixolid dallammal kapcsolódott össze. Petőfi verse a *Búza, búza, búza, de szép tábla búza*, valamint *Erdő, erdő, erdő, de szép kerek erdő* versszakokhoz kapcsolódott, melyek természetesen külön-külön is használatosak.

Ez az egyik legjobban elterjedt Petőfi-vers, mely Moldva kivételével szinte az egész nyelvterületről bőségesen dokumentálható a Zobor-vidéktől a volt Torontál és Bács-Bodrog megyéig, Burgenlandtól a hétfalusi csángókig. Moldvában viszont a *Szerelem, szerelem* verset Petrás Ince János már 1843-ban leírta klézsei lányoktól,¹⁷² s a népdalszöveg ott nyilván már azelőtt is megvolt, s azóta is töretlenül él. Legtöbb adat a Dunántúlról, a Borsod-Abaúj-zempléni északi területekről és az Alföld délkeleti sávjából van, ez azonban csak a gyűjtések nem

167 TARI, *Magyarország nagy vitézség*, 157–168; <http://48asdalok.btk.mta.hu>.

168 TARI, *Petőfi Sándor versei népzeneinkben*, CD, 17–19. sz.

169 Kiss Lajos gyűjtése Várpalotán 1960-ban. AP 3759f.

170 KALLÓS, „Elnépiesedett Petőfi dalok...”

171 TARI, *Petőfi Sándor versei népzeneinkben*, CD, 20–24. sz.

172 PETRÁS Ince János, „Csángó-Magyar Dalok (I füzet)”, kiadása: DOMOKOS Pál Péter és RAJECZKY Benjamin, kiad., *Csángó népzene 1* (Budapest: Zeneműkiadó, 1956), 47. sz.

egyenletes eloszlását tanúsítja.¹⁷³ Kelet- és Nyugat-Erdélyben szintén otthonos.¹⁷⁴ Székelyföldön *Lassú és Friss* tánc alá is szívesen játsszák.¹⁷⁵ Bartalus István is székelyföldi változatát közölte: „Udvarhelyi rabok után” feljegyzett szövegváltozatot adott meg kiadásában (6, 1895, 12. sz., a 11. kotta dallamához kapcsolva).

Gyakori kezdőstrófa a költemény 2. versszaka: *Elmegyek az ácshoz*. Ilyenkor a *Szerelem, szerelem* vagy az említett szövegek ahhoz kapcsolódnak, de Petőfi versének ez a 2. versszaka önállóan is él. Valamennyi említett versszakot énekelték Ájban (Gömör m.), ahol arra is fény derült, honnan került a faluba ez a népdal. Szepsiben, egy Kassa környéki városban tanulta, onnan vitte haza egy ott szolgáló falubeli lány.¹⁷⁶ Máshol, bizonyára a *Búza, búza... (Árpa, árpa, árpa...)* kezdet miatt, több helyen *aratási nóta*-ként tartják számon. Dávodon (Bács-Bodrog) „aratásba danuták” – mondták a gyűjtőnek.¹⁷⁷ Egy karádi summás így emlékezett arra, hol tanulta a népdalt: „1916-ban, 14 éves koromban tanútam Tardon, amikor aratásba kévét kötöttem. Akkor vót ott új nóta.”¹⁷⁸ Kodály több változatát gyűjtötte a Zobor-vidéken. Gyűjtötte többek közt Nagyszalontán, 1917 januárjában, s a kottát „közism.[mert]” megjegyzéssel látta el.¹⁷⁹ Az I. világháború idején már általánosan ismert (Kodály 1916-ban ránkfüredi katonáktól is leírta), sőt a háború az 1. versszak ilyen befejezésein is nyomot hagyott: *Készül már a számodra egy nagy muszka golyó (~ három román golyó)* és a hozzákapcsolódó *Búza, búza...* strófa eme 2–3. sora: *Háborúba készül annak a gazdája / Ki fogja azt learatni, ha már nékem el kell menni...*

173 BEREZCKY János, *A magyar népdal új stílusa I–IV* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2013), NT: *Búza búza...*: 3882-50/3–4, 5, *Elmegyek az ácshoz*: 3882-75/1–3.

174 Néhány közlésben megjelent változat, valamennyinél a dalok sorszámaival: BARTÓK Béla, *A magyar népdal* (Budapest, 1924), 299c; BERZE NAGY János, *Baranyai magyar néphagyományok*, 3 köt. (Pécs, 1940), 1:382. sz.; ALMÁSI, *Szilágysági magyar népzene*, 44. sz.; KALLÓS, „Elnépiesedett Petőfi versek”; JAGAMAS és FARAGÓ, *Romániai magyar népdalok*, 350. sz.; BARSÍ Ernő, *A zene egy sályi pásztor életében*, Néprajzi tanulmányok (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984): 221. sz.; JAGAMAS János, *Magyaró énekes népzeneje: Egy Felső-Maros menti falu magyar néphagyományaiából* (Bukarest Kriterion Kiadó, 1984): 213. sz.; SERES András, *Barcasági népdalok* (Bukarest: Kriterion Kiadó, 1984), 101. sz.; ZSÓK Béla, *Elment a madárka: Bukovinai székely népzenei emlékek* (Bukarest, Kriterion Kiadó, 1995), 109. sz.; SZALAY Olga és RUDASNÉ-BAJCSAY Márta, szerk., *Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtése*, Magyar népköltési gyűjtemény 15 (Budapest: Balassi Kiadó – Magyar Néprajzi Társaság, 2000), 73. sz. Változata uo. *Erdő erdő* és *Búza, búza* kezdetű versszakokkal: 52. sz. Kolozs megyében és a Székelyföld egy-egy részén hangszeres tánczeneként is használatban van.

175 Lassú: Martin György jobbágytelki gyűjtésében, 1971., AP 7374h.

176 VARGYAS, *Egy felvidéki falu zenei világa*, 2:241. sz.

177 Gyűjtő: Kiss Lajos, 1944. Lsz. 60.638

178 Vikár László gyűjtése 1953, Lsz. 22.056

179 KR_04305.

Giusto (♩ = 108-120)

① El-megyek az dcs-hoz fej-fát csimál-tatni,
 Ara-nyos be-tű-vel a nevem rávd-ga-tom,
 Aranyos be-tű-vel azt vágatom rá-ja,
 Itt nyugodik a szerelem elhervadt ró-zsálya.
 1) Sze-re-lem 2) Mért csaltad 3) talé a sui- 4) és a legu-

② *Szerelem, szerelem, átkozott szerelem,
 2) mért csaltad meg az én ártatlan szívemet,
 3) Te váltál a szívemnek első és a legutolsó,
 4) kétszínű már a vágyam egy - - - golyó (?)
 ism. nél- díófa koporsó.*

21. kotta

E népvé lett verset is érintette Katona Imre a Petőfi-centenárium évében megjelent tanulmányában. Egyetérthetünk vele abban, hogy „az aranyos betű, a forró szerelem és az elhervadt virág kifejezés az egész alkotást a magyarnóták közelébe viszi, az eredetivel szemben a szerelem érzésének a hűtlen szerető személyével való felcserélése is határozottan tartalmi elszegényedéssel járt”.¹⁸⁰ Ettől függetlenül (vagy éppen ezért?) nagyon kedvelté vált a Palócvídeken is. Megvan Dobszay László és Sárosi Bálint közös városzói (Heves m.) gyűjtésében,¹⁸¹ magam pedig bujái asszonyoktól gyűjtöttem 1999-ben. A Poroszlón született Vass Lajos zeneszerző, karnagy 1964-ben vette föl magnetofonnal édesapjától. (21. kotta)

180 KATONA Imre, „Petőfi népe – a nép Petőfije (Újabb eredmények a kölcsönhatások kutatásában)”, *Tiszatáj* 27, 1. sz. (1973): 6–22, 17.

181 AP 10.096a.

Boldog éjjel együtt vagyok rózsámmal (1844. december)

Zimay László szerzeménye.¹⁸² Nem azonos vele Almási Sámuel feljegyzése (4. 115. sz.). Népi változatát egyiknek sem ismerjük. A vers 2. versszaka – *Nem jó csillag lett volna énbeldőlem* – azonban fennmaradt a népzeneben, más-más új stílusú dallammal (lásd: *Hegyen ülök...*). A költeménnyel lényegében megegyező formában gyűjtötte Vargyas Lajos 1960-ban Sarkadkeresztúron (Bihar m.).¹⁸³ Hasonlóan követi a vers menetét (finom átalakításokkal) a Volly István által Somogy megyében gyűjtött népdal.¹⁸⁴ Több azonban az olyan változat, melyben csak az 1. sor szövege van meg. Ilyen a legkorábbi gyűjtésben is előfordul: a további sorok átalakításával és két másik versszak beiktatásával megvan a szóban forgó sor Vikár Béla gyűjtésében Ipolypalástról, dúr hangsorú új stílusú dallammal.¹⁸⁵

Részegség a hazáért (1844. december)

A vers első versszaka, *Fiúk, az isten áldjon meg* egyetlen dallammal ismert néhány gyűjteményből. Megvan például Színi Károly kiadásában (1865, 25. sz.). Első gyűjtésének tekinthetjük Bartalus István leírását, aki „Sz.[ékely]keresztúr, az iskolába” megjegyzéssel kottázta le kéziratába (1. 289. sz.). Feldolgozásában a várost feltüntette, a költőt nem (7, 1896, 94. sz.). A népzenei gyűjteményben Kiss Lajosné édesanyja előadásában van meg a magyar népzeneben nem jellemző, a korszak bordalainak stílusához viszont jól kapcsolódó dallammal.¹⁸⁶ A verset megzenésítette és 1930-ban kiadta a magyarnóta-szerző Murgács Kálmán is.¹⁸⁷

Hull a levél a virágról (1845. január 7.)

Először Egressy *Szép juhász* című népszínművében (1850) hangzott fel,¹⁸⁸ mely Egressy kiadásában a fentebb jelzett *A virágnak megtiltani nem lehet* dallal együtt jelent meg. Következő kiadása Füredi Mihályé (1851, 53. sz.). Felhasználták Szigligeti Ede *A cigány* című népszínművében, melyet 1853. december

182 *Petőfi Album*, 123.

183 AP 4218g.

184 AP 4402f, 1961-es gyűjtés, Kereki.

185 BR_07404.

186 AP 4611g, NT 18-622-00-00.

187 MURGÁCS Kálmán, *Negyedik Nótáskönyv* (Budapest: Nádor Kálmán Zeneműkiadó, 1930): 12. A kották másolatát 2000-ben, a ráckevei Árpád Múzeum igazgatójától, Jáki Rékától kaptam meg. Kísérőlevelében jelezte, hogy Murgács Petőfi- és Ady vers-megzenésítéseinek kottáit Budai Gábor adta át a múzeumnak.

188 KERÉNYI, *Népies dalok*, 48, 213.

1. Szűll a le-vél a vi-rág-ról,
 El-vá-lob én a ba-bám-tól,
 Is-ten hoz-zád é-des
 Is-ten hoz-zád ked-ves
 Ga-lam-bocs-kám.

22. kotta

17-én mutattak be.¹⁸⁹ Megtalálható egy *Dalfüzér* című, kb. 1850–1860 közt készült kottás kéziratban (58. sz.), de a költő nevét nem tüntették föl.¹⁹⁰ (22. kotta) Időrendben Bartalus István kiadása (1861, 75. sz.), majd Színi Károlyé (1865, 47. sz.) következik. 1876-ban Földes József és Demeter Róbert adta ki (8. sz.) – ők feltüntették a költő nevét.¹⁹¹

Petőfinek ez a verse nem vált valódi népdallá, de azért van róla néhány népi adat. Az első és az utolsó versszaka került be a dalkészletbe. Kodály Zoltán 1912-ben Kisvisnyóban (Gömör m.) gyűjtötte egy változatát, kontaminálódott dallammal. A strofa első fele az *Ezer esztendeje annak* dallama. Ebben a változatban a következő szövegek szerepelnek:

Már én elmegyek tőletek,	Lesz még a kis kertben virág (~ zöld ág)
Isten maradjon veletek!	Talán meglátjuk még egymást
Isten hozzád édes,	Isten hozzád édes,
Isten hozzád kedves jó barátim!	Isten hozzád kedves jó barátim!

Kodály Petőfi versére utalva következőt jegyzi fel a kotta aljára:

189 KR_24.162.

190 KR_21.417.

191 FÖLDES ÉS DEMETER, *Emlék: A legszebb magyar dalok...*, 1. füzet, 1876.

„Petőfi eredetijében: Hull a levél a virágról
Lesz még virág a rózsafán
Egymást még mi is látjuk tán.”

A Petőfi-albumban Volny Vilmos szerzeményeként egy más dallam szerepel (1898, 126. sz.).

Rég veri már a magyart a teremtő (1845. június 25.–július 10. között)

Ismeretlen szerzőtől származó dallama – melyet Színi Károly adott ki (1865, 5. sz.) – a néphagyományban nem maradt fenn. Petőfi versének két népi változata Kiss Lajos gyűjtőmunkájának köszönhető. A berhidai (Veszprém m.) változat, mely a *Magasan repül a daru, szépen szól* dallamával kapcsolódott össze, csak egy versszak.¹⁹² A Kiss Lajos által Sepsén gyűjtött másik példa, mely műdal, a vers 1–2. strófájából áll.¹⁹³

Fa leszek, ha... (1845. augusztus 20.–szeptember 8. között)

Isoz Kálmán XIX. század végi, XX. század eleji feldolgozásokat sorol fel,¹⁹⁴ a *Petőfi Album* nem tartalmazza. Általánosan ismert dallama nem folklorizálódott. Kiss Lajos édesanyja ezt is elénekelte a dallamos Petőfi-versek közt két versszakkal, melyet 1894–1896 körül tanult meg.¹⁹⁵ Egy Tolna megyei, hárfán játszó cigányzenész repertoárjának is részét képezte, szöveg nélkül.¹⁹⁶

Alku (1845. szeptember 25–26.) *Juhászlegény, szegény juhászlegény*

Ung megyétől Verőce megyéig, Erdélytől a Dunántúlig lényegében a teljes nyelvterületen elterjedt, gazdagon dokumentált, a néprajztudomány részéről Katona Imre által feldolgozott népdal.¹⁹⁷ Zenei történelmi előzményeivel együtt mára a külföld is megismerhette.¹⁹⁸ A dallam először XVIII. századi sárospataki kézira-

192 TARI, *Petőfi Sándor versei népzeneinkben*, CD, 29. sz.

193 Berhida: AP 5367f, Sepse (Kotlina, Hr.) AP 6967b.

194 Isoz, „Petőfi műveinek zenei bibliográfiája”, 106.

195 AP 4603h.

196 Gyűjtő: Kovalcsik Katalin. AP 12.123f.

197 KATONA Imre „Alku» típusú népdalaink”, *Ethnographia* 76 (1965): 557–571; KATONA, „Petőfi népe – a nép Petőfije...”, 6–22; TARI, *Petőfi Sándor versei népzeneinkben*, CD, 25–28. sz.

198 Lujza TARI, „Notated Melodies in the Folk Memor”, *Muzika [Sarajevo]* 21, Nr. 1 (2017): 6–27, 16–18.

tokban tűnik fel.¹⁹⁹ Megvan Kiss Dénes 1844-ben megkezdett, vokális dallamokat tartalmazó kéziratában is. Csak az első sor szövegét írta a dallam alá: *Juhászlegény szegény juhászlegény* (141/2. sz.). Erdélyi János 1871-es posztumusz írásában olvasható, hogy Petőfi versére ő fogta rá „azt a dallamot, melyen egész haza ismeri”.²⁰⁰ A jó zenei érzékű, Sárospatakon jó zenei képzésben részesült Erdélyi minden bizonnyal ismerte a *Dávidné Sóltáriban* (1790–1791) *Kérlek, rózsám, te-kints rám kegyesen* szöveggel meglévő dallamot. A többféle népi szöveghasználat alapján a dallam szélesebb körben ismert lehetett, ami segítette a Petőfi versével való terjedését. Alkalmazkodó pontozott ritmusával, fölfelé kvintváltó szerkezetével így mint megújított népdal illeszkedett be az új magyar népdalstílusba.²⁰¹ Csanád megyéből román, Abaúj-Torna megyéből szlovák változatai is vannak.²⁰²

A dallam és a szöveg nyomtatásban először Füredi Mihály kiadványában szerepel együtt, később kiadja Bartalus István és Színi Károly.²⁰³ Megvan a dal az erdélyi Derzsi Gábor kottás kéziratában is 1876-ból.²⁰⁴ Dallamát a paraszt-ság körében először Vikár Béla vette fonográfra (*Bogár, bogár, sárga cserebogár*, 1899, Mezőkövesd²⁰⁵), Petőfi szövegével pedig Bartók Béla gyűjtötte (Tura, 1906).²⁰⁶ A népi szövegváltozatoknak²⁰⁷ széles a skálája: a két versszakos, tisztábban Petőfit követő változatoktól a több versszakkal kiegészített változatokig terjed.²⁰⁸

199 KERÉNYI, *Népies dalok*, 37, 212; DOMOKOS Mária és PAKSA Katalin, kiad., „Vígsággal zeng Parnassusnak magas teteje”: 18. századi kottás források és a magyar zenei néphagyomány / „The High Peak of Mount Parnassus Resounds with Delight”: 18th-century Musical Sources and the Hungarian Folk Music Tradition (Budapest: Akadémiai Kiadó–MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2016), 49. sz., 109–110. Az általam korábban jelzett Kodály- és néhány saját gyűjtés – TARI, „A Petőfi-versek és zenei kapcsolataik”, 35, 91–93. jegyzetek – időközben kiadásra került. *Be szeretnék szép emberrel hálni*: TARI Lujza, *Kodály Zoltán Bars megyei népzenei gyűjtései* (Budapest: Argumentum – MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2018), 110. sz., Szintén a *Juhászlegény... dallamával: Cserebogár, sárga cserebogár*; TARI Lujza, *Hungarian Folk Music collected by Zoltán Kodály Phonograph Cylinders...* (Budapest: Hungaroton Classic, 2002), 2. CD, 21. sz.

200 *Fővárosi Lapok*, 1871. július 9., 155., Kodály jelezte a Füredi kiadványából készült másolat kottáján, KR_15.462.

201 BEREZKY, *A magyar népdal új stílusa...*, 76. típus, 2111-30/1–2.

202 Román: AP 8495a, gyűjtő: Gulyás László, Maác László. Szlovák: AP 10.629i, gyűjtő: Martin György, AP 10.689n, gyűjtő: Lami István.

203 FÜREDI, kiad., *100 Magyar népdal*, 97. sz.; BARTALUS, *101 magyar népdal*, 59. sz.; SZÍNI, *A magyar nép dalai...*, 29. sz.

204 TARI, „Derzsi Gábor kottás gyűjteménye 1876-ból”, 76. sz.

205 BR_06024.

206 BR_06013. Petőfi verséből mindössze egy versszak szerepel, dobozi és felsőiregi gyűjtésből származó egyéb verseken kívül.

207 KATONA, „»Alku« típusú népdalaink”.

208 Egy ilyen bővült alak Pásztórol Faludi Sándorné 1987-es gyűjtésében, lejegyzésében: TARI, „A Petőfi-versek és zenei kapcsolataik”, 35.

Lassú csárdás

Nagyida - Gombos
(orip. Perény - Gombospusztai)
(Atkány - Tóma m.)
Füleki László (49.)
Parancs prima's
gy. társ. Lupa
1989. v. 1.
lej. 1992. v. 5.

♩ = 160 (az első sor Poco rubato)

tragediá

(juhászegény, regény juhászegény) m.br.

23. kotta

A népdal a legelevenebben a volt Hont, Nógrád, Heves, Gömör megyék területén maradt fenn. A térség pásztorai a juhásznótát hallgató nótának, vokális és hangszeres formában éppúgy szerették, mint disznótórok, lakodalmak, egyéb táncalkalmakkor mulató nótaként. (Megjegyzendő mindamellet, hogy a II. népzenei dialektusterület említett részein még két-három másik dallamot – mint például A Vidrócki híres nyája, Nagykárolyi fenyves erdő a tanyám A báró lánya újkori ballada szövegével forgó dalokat – is juhásznótának neveznek, mert azok is szorosan hozzátartoztak a pásztorok repertoárjához.) A pásztorokon kívül természetesen mások is éneklék a népdalt ezen a dialektusterületen is.²⁰⁹ A lassú tempójú, rubato előadású énekelt előadásokon kívül hangszeres zeneként is kedvelt dallam. A cigányzenészek és más hangszerjátékosok lassúként hallgatónak, tánchoz lassú-középgyors és friss csárdásként is játsszák. A népz-

209 1989, Nagyida; 1994, Losonc; 2002-es alsóbodoki (Nyitra m.) és 2004-es berzétékőrösi gyűjtéseim jól tanúsítják ezt.

ne és néptánckutatók az 1970-es évek végétől jóval több hangszeres előadásban rögzítették, mint énekelve, szólóhangszereken és zenekarokkal.²¹⁰ (23. kotta)

Kiadásban először Egressy Szép juhász... kiadványában (5. sz.) jelent meg, de nem azzal a dallammal, mint amivel napjainkig ismertté vált. Ez a 6 3 4 kadenciájú dúr dallam nem vált ismertté.²¹¹ Mindössze egy változata van Almási Sámuel gyűjteménye 4. kötetében (54. sz.).

Hegyen ülök... (1845. október 16.–november 25. között)

Petőfinek ez a verse a legváltozatosabb formában épült be a magyar népzenebe. Egy kottás kéziratot feljegyzése ismert Erdélyből, mely Derzsi Gáboré 1876-ból.²¹² A vers különböző strofái egyaránt kötődnek a régi és az új stílushoz, sőt a régi stíluson belül is különböző stílusrétegekben vannak jelen.²¹³ A kiragadott versszakok művészi módon kapcsolódnak össze a népi – azon belül régi – versekkel. Petőfi költeményéből legáltalánosabban az utolsó versszak került át a népzenebe, többnyire *De szeretnék az erdőben fa lenni* vagy *De szeretnék fa lenni az erdőben* szövegkezdettel. Lajtha László 1940–1941-ben Széken a *Hegyen ülök...* versszakot is fonográfra vette egy régi stílusú dallammal.²¹⁴ (24. kotta) E dallamtípus magyarországi (Kolozs m.) változatát Kallós Zoltán 1979-es gyűjtéséből *A magyar népzene tára* IX. kötete tartalmazza.²¹⁵ Széken – ahol a gyűjtők énekeltek és hangszeres előadásban a legtöbb felvételt készítették róla – a pszalmodizáló stílusréteghez is kapcsolódik a dallam.²¹⁶ Magyarlónán (Kolozs m.) 4 5 b3-as kadenciájú dallammal használatos, *Lassúnak* nevezett táncdallamként is.²¹⁷ A legváltozatosabb formában és a legtöbb versszakkal e stílushoz

210 Az 1989-es nagyidai gyűjtésen kívül (22. kotta) saját gyűjtéseim közt is több ilyen akad. 2004-ben a szilicei banda, 2007-ben a rimaszombati banda játszotta, *Juhásznotha* címmel hallgatóként Balogh Árpád losonci tárogató. Kiadva: TARI, *Szlovákiai magyar népzene...*, CD 2:3, 44. Tímár Sándor 1975-ben a felsőtárkányi cigánybandától gyűjtötte, AP 11.026b.

211 A Wikipédia *Juhászlegény, szegény juhászlegény* szócikkében a szóban forgó dallam szerzőjeként Egressy Bénit nevezi meg, amely téves adat. <https://hu.wikipedia.org/wiki/juhászlegény/szegény/juhászlegény>

212 TARI, „Derzsi Gábor kottás gyűjteménye 1876-ból”, 87. sz.

213 TARI, *Petőfi Sándor versei népzeneinkben*, CD, 30–37. sz.

214 Kiadásában egy másik változat: LAJTHA László, *Széki gyűjtés*, Népzenei monográfiák 1 (Budapest: Zeneműkiadó, 1954), 332. MH 91 Ab, 1. Ugyanilyen egy 1973-as gyűjtésben Ádám István „Icsán” előadásában AP 8629d1, Moldován György és zenekara előadásában 1974-ben: AP 9488c, NT 13-001-00-06.

215 DOMOKOS Mária, szerk., *Népdaltípusok 4*, A magyar népzene tára 9 (Budapest: Balassi Kiadó, 1995), LXIX. típus, 76. sz.

216 Gyűjtő: Hoppál Mihály, 1972. AP 8397b. NT 11-042-00-01. Ugyanilyen még: AP 8093a. Visán (Kolozs m.) Kallós Zoltán és Pesovár Ferenc 1964-es gyűjtésében: AP 7366b.

217 Gyűjtő: Martin György, AP 6618f, 7586c.

M. H. 3973. /b

Lejegyezte: Lajtha

Ruhako

$\text{♩} = 128$

Szék (Szohók-Doboka)

Kis Sándor (35)

Lajtha László (1940. XII.)

1.) Hegey ű-lök, bú-san né-zek le ró-la,

Hegey ű-lök, bú-san né-zek le ró-la,

Mint a boglya te-te-jé-ről a gó-lya,

Mint a boglya te-te-jé-ről a gó-lya,

2.) Lém a völgyben lassu pa-tak té-ve-dez,

Lém a völgyben lassu pa-tak té-ve-dez,

Az én aya-sios é-le-tem-nek ké-pe ez,

Az én aya-sios é-le-tem-nek ké-pe ez.

kapcsolódva, 4 b3 VII kadenciájú lá-pentaton hangsorú dallammal a Mezőségben él a népdal. A volt Kolozs és Szolnok-Doboka megye területén az 5/8-os, illetve 10/8-os, aszimmetrikus előadású dallamot hangszeres táncdallamként is igen kedvelik napjainkban is. *Cigánytánc*, *Lassú cigánytánc* (pl. Magyarpalatka) illetve *Akasztós* (Vajdakamarás) névvel lassú páros tánchoz játsszák. A Petőfi-vershez kapcsolódó szöveg környezetében a *Kihajtottam Virág ökröm a rétre*, valamint a *Keserű víz, nem hittem, hogy édes légy* és egyéb lírai szövegek fordulnak elő.²¹⁸ Kodály Bukovinában jegyezte fel az alábbi verset (itt az első sor nélkül):

ha valaki tüzet rakna belőlem
Mert a tölgyfa kék lángval ég füst nélkül,
az én szívem soha sincs bánat nélkül.²¹⁹

Az újabb bukovinai gyűjtésekből származó adatokban az első sor szövege *Hogy szeretnék tölgyfa lenni erdőben*. A bukovinai székelyek körében egy régies zenei elemeket tartalmazó, új stílusú, mixolid zárlatú változat a jellemző.²²⁰

A II. népzenei dialektusterületen belül a Csallóközben és a vele érintkező észak-dunántúli sávban (pl. Vas m.) új stílusú népdalként él a szöveg, pentaton fordulatokban bővelkedő, moll, valamint dúr hangnemű, ABBvA szerkezetű, változatos dallamokkal. Együd Árpád Perőcsényben (Hont m.) és Víg Rudolf Bogácson (Borsod m.), saját szülőfalujában gyűjtött egy-egy változata jól mutatja mindezt. (25–26. kotta) Az északi tájakon gyakran 14-re növelt szótagszámú dallamokkal társul. Ilyenkor a sorok változatos módon egy *ihaja* vagy *seje-haj* betoldást kapnak: *De szeretnék ihaja* (v. *seje-haj*) *fa lenni az erdőben*. Vagy: *De szeretnék az erdőbe' fa lenni / Ha valaki, ihajla, oda jönne tüzelni*, a 3. sorban: *Elégetném, ihaja...* stb.²²¹ Mint a legtöbb népi változatban, e területen is állandósult a *Ha valaki (ihaja) tüzet rakna belőlem* 2. sor. A jelzett északnyugati sávban a következő 4. szövegsor jellemző: *Mért nem hagyják szeretni a babámat*. Jellemző másik versszakként a *De szeretnék csillag lenni az égen / Éjféltájban fönt ragyogni az égen...* kapcsolódik Petőfi verséhez.²²² Egy Borsod megyei változat-

218 Kallós Zoltán és Pesovár Ferenc visai gyűjtésében (Kolozs m., 1964) a népdal 4-5. versszaka Petőfi versének változata.

219 Kodály Archívum, NGY-7. 4. 62r 153.

220 Például AP 6442c, hadikfalvi származású előadóval. Gyűjtő: Sárosi Bálint, 1968.

221 Mátraszentimre (Heves m.), gyűjtő: Borsai Ilona 1964. AP 5325e. Kissé más változatban: 1969, AP 7896g. Saját gyűjtésemben ilyen: AP 9019k, Szurdokpüspöki 1974. További palóc területi gyűjtéseimben: 1999. Buják, 2006. Medveshidegkút – itt *De szeretnék nyírfá lenni erdőbe'* kezdettel.

222 Így van a következő hangfelvételeken: AP 2131b, Tárkány (Komárom m., gyűjtő: Schnöller Mária, 1958), AP 2763g Várkony (Pozsony m., gyűjtő: Szomjas-Schiffert György, 1958), valamint Vikár László 1954-es perőcsényi gyűjtésében (Hont m., Lsz. 23.974). Ennek 1. vers-

1. De szeretnék fa lenni az er-dő-be,

Ha valaki hazavinne a tűz-re!

Mégéget-ném ezt a huncut vilá-got,

A-ki-be-én szeretőt nem talá-lok.

2. De szeretnék cserfa lenni erdőbe,

Ha valaki hazavinne a tűzre,

Mer a cserfa kék lánggal ég, füst nélkül!

Árva szívem soha nincs bánat nélkül!

3. De szeretnék csillag lenni az égen,

Éjfél tájban fölragyogni az égen!

Mégvizsgálám, ki jár fönna faluba,

Ki beszél a babámmal a kapuba.

Giusto ♩ = 116

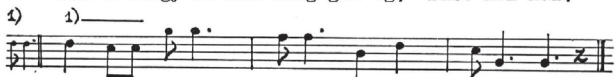
1. De sze-ret-nék tölgy-fa lenni a az er-dő-be,

Ha va-la-ki tü-zet rak-na be-lő - lem,

Mer a tölgy-fa kék láng-gal ég, füst nél-kül. -

Ár-va a a szi-vem, so-ha sincs bá - nat nél-kül.

2. Nem jó csillag léttn volna a én belőlem:

A másikat lőragyognám mellőlem,

Égyet hagynék magám mellett ragyogni,

Világos kék szemembe kacsintani.

ban a 2. versszak első sora a népzében szintén gyakori *Nem jó csillag lett volna én belőlem*, mely Petőfi *Boldog éjjel* verse 2. versszakának kezdete. Ezt a verset először Vikár Béla vette fonográfra Paláston (Hont m.).²²³ Kenesei Ilonának egyik 1911-es gyűjtésekor így énekelték Szentlőrinc-kátán (Pest m.): *Én belőlem nem jó csillag lett volna*.²²⁴ Nem egyedi változat, sok más is így kezdődik.

A *Petőfi Album*ban a költő e verse a *Kitették a holttestet az udvarra* népies műdal dallamával szerepel (74. sz.), a *népdalok* címszó alá sorolva. Mint azt *A virágnak megtiltani nem lehet* versnél jeleztem, a népzében valóban maradtak fenn változatok ezzel a dallammal is. Szeghy Endre egyik 1963-as szegedi gyűjtésében a neve alapján minden bizonnyal Erdélyből elkerült előadó énekelt egy ilyen változatot, melyet fiatal korában Tusnádon Csík megyei legényektől tanult.²²⁵

Barna menyecskének szeme közé néztem (1846. június–július)

Csak népies műdal feldolgozása ismert. Vagy Füredi Mihály, vagy Bognár Ignác szerzeménye, mely Füredi neve alatt jelent meg 1861-ben.²²⁶ Az ő neve alatt szerepel a *Petőfi Album*ban is (28). Néhány további kiadása megvan Kodály zenei rendjében.²²⁷

Te vagy, te vagy, barna kislány... (1846. szeptember végén)

Álldogálok a tó partján és Elszállott már a madár kezdetű 2–3. versszakának folklorizálódott változatát a nyelvterület két pontjáról ismerjük. Szorosan vett népdalként Széken (Szolnok-Doboka m.) a fentebb már említett Szabó Varga György emlékezetes előadása őrizi. Szabó Varga a költemény e két versszakához egy, a népzében általánosan ismert versszakot énekelt 3. strófként.²²⁸ A dalam a régi stílus pszalmódizáló stílusrétegének pentaton recitatív stílusához tartozik, formálásmódja pedig rokon az ún. bővült sorszerkezetes népdalokkal.²²⁹

szaka: *Megy a kislány vasárnap a templomba*, 2. versszak: *De szeretnék cserfa lenni erdőben*. Almási István Udvarhely megyéből közölt egy további új stílusú változatot. ALMÁSI, „Petőfi versek az élő színhagyományban...”, 43.

223 Vikár Béla gyűjtése: KR_14.210. További népdalváltozatok: KATONA, „Petőfi népe – a nép Petőfije”, 16.

224 KR_10.972.

225 AP 5263a.

226 Kodály kérdőjellel Bognár nevét írta rá az alábbi kiadásból kimásolt kottára: FÜREDI Mihály, *25 magyar népdal*, Pest, 1861): 9. sz., KR_01575.

227 Szabó József, Földes–Demeter és Limbay Elemér kiadásából másolt kották: KR_01572-74.

228 AP 6609d1; TARI, *Petőfi Sándor versei népzében*, CD, 40. sz.

229 Kottája közölve: TARI, „A Petőfi-versek és zenei kapcsolataik...”, 30.

Ennél előadásmódban is jóval egyszerűbb és egészen más zenei stílust képvisel az Alföldön, Homokmégyen (Pest m.) Kammerer László és Kiss Lajos által gyűjtött régi, de az új stílus irányába mutató, AABA szerkezetű eol hangsorú dallam. Az 1956-os gyűjtés előadója csak az 1. versszakot énekelte.²³⁰ Az északi területen Kodály saját gyűjtésében Mohiból (Bars m.) van egy *Álldogálok, álldogálok a tó partján* kezdetű népdal, mely Arany Kondorosi csárda mellett, csárda mellett kezdetű versének Festetics Leó-féle dallamával kapcsolódott össze.²³¹ Itt azonban, a szóismétlést leszámítva, csak az első sor egyezik a verssel.²³² Gömör megyében a vers egy-egy versszakát népies műdal (*Elszállott már a madár*) és magyarnóta stílusú dallammal (*Álldogálok a tó partján szomorúfűz mellett*) gyűjtötte Vargyas Lajos 1940-ben.²³³

Folklorizálódott még a vers szövegével Simonffy Kálmán szerzeménye, melynek címe azonos Petőfiével.²³⁴ Megvan Bartalus István kéziratában (1. 472), aki Almási Sámueléből másolta ki a dalt. Kodály a *Bartalus-kéziratból* lemásolt kottán a következőt jelezte: „Simonffy módosult Nb! vége magasra került.”²³⁵ Bartalus kéziratába pedig a következőt írta be kék ceruzával: „Nb ABBA lett”. (27. kotta) Bartalus egy más dallamhoz társítva adta ki zongorakíséretes sorozatában, melyet Rimaszombatból valóként jelzett (6., 1895. 68. sz.). Simonffy dala megvan a *Petőfi Albumban* is (113. sz.), ahol az alaphangról oktávra ugrás – mint a két lentebbi népi változatban – már eltűnt. Kiadta Limbay Elemér is (1, 1879, 189. sz.). Simonffy dalát már az 1860-es évektől többen felhasználták és kiadták, többek közt Tisza Aladár.²³⁶ Simonffy dala két nagy daltudású személy emlékezetében őrződött meg. Tudta Kiss Lajos polgári származású, városi születésű, iskolázott édesanyja (27. kotta), és tudta a paraszti származású, Istensegítség (Bukovina) való Gáspár Simon Antal.²³⁷ Id. Kiss Lajosné anyai nagybátyjától, Pribay Ferenc fiatal tanítótól tanulta 1894-ben, Gáspár Simon Antal pedig édesanyjától.

230 AP 1557e.

231 KERÉNYI, *Népies dalok*, 66, 215.

232 Kiadva: TARI, *Kodály Zoltán Bars megyei népzene gyűjtései*, 138. kotta.

233 VARGYAS, *Egy felvidéki falu zenei világa...*, III. 307A–B.

234 Megjelent: SIMONFFY Kálmán, *Dalvirágok* (Pest, 1863), 29. sz.

235 KR_00339.

236 TISZA Aladár, *32 kedvelt népdal*, KR_04396.

237 AP 4599k, gyűjtő: Kiss Lajos, 1957; AP 10.798l, gyűjtő Domokos Mária, 1977.

442. Te vagy te vagy bar-na kis lány. 509. *Pekéfi.*

Te vagy te vagy bar-na kis lány szé-mém lel-kém fé-nye,
 Te vagy mind a két é-le-tém, egy-egy-let-len re-mé-nye,
 Ha ez az egy re-mé-nyem is el-mu-lan-dó á-lom,
 Nem lé-szék bol-dog sém e-zen sém a más-vi-lá-gon.

14
 1 - b10 moll A A₇B A
 Poco rubato ♩ = cca 66

Zombor-Sombor/Bács-Bodrog/Jugoszl.
 Zólyom /Zólyom/
 Kiss Lajosné Morvay Ilona /1876/
 Kiss Lajos, 1957. VII.

Té vagy, té vagy, bar-na kis-lány, szé-mém, lel-kém fé-nye,
 Té vagy mind a két é-le-tém egy-egy-let-len re-mé-nye.
 De ha ez az egy él-tém is csak mu-lan-dó á-lom,
 Nem lé- szék bol- dog sém e-zen, sém a más-vi- lá- gon.

II° 1/ 2/ossia 3/ossia

ha csak mu- sém a

Ereszkedik le a felhő (1846. október 1–7.)

Bánffyhungar, Kolozs m. 1908. É. B. Bartók

Ardjon isten édes anyám jó estét!
Elhörtök már a szép barna menyegstét.
Nem kell nekem párdésége, semaga,
Vigye haza édes anyja, tanítva.

1. Ugyan kedves róssám, mi bajod ékesített?
Talán az vacsorád nem jött színre esett?
Egy keules bört hoston, iggal hát belőle,
A bánatos szívvel majd megridul tőle.

Ereszkedik le a felhő,
Hull a földre záporosó;
Nem hallod a felmülét?
Felmüle hív énekét?

~~Változat~~

1. Láttam céglét kiinn légszám,
Jó róna be botorkásmi
2. Jjunkt, aki angjalavan,
A bánónak nagy dőge van,
3. Valamennyi rompos bánpa
Mind a kocsmárosnak való.

1. Jj, istenem be megbántom,
Hogy az éjjel missal halltam,
Egy öngyhosorom elhullatam,
Késervesen megszinttam.

2. - Ne sirard a kossoridat,
Kétkér én még olyanokat.
- Életdig késsed róssám,
Nem kesek én többet leány.

2. - Nem kell nekem borsó, ^{ist meg} iggal már csak magad,
Gyenge lányaságomat te nem sajnálhatad.
- Sajnálatala róssám, amíg megcsaltalak,
De már a jó isten viselje gondodat.

3. - Nem bánom hát róssám, legyen földindulás,
Had jusson eszedbe sok erős fogadás;
Teremtőn az isten belőled oly csudát,
Hogy a sokas világ rólad vegyen példát.

Ha megházasodom, édes anyám bánja,
Ha nem házasodom, csak a magam bánja.
Jj hát nekem jobb lesz, ha megházasodom,
Sente: halsa elött nem alkalmat érekedem.

3. - Ne félj róssám, feldarútl meg,
Derülni fog majd az kék ég;
Tudj lea meg, akit szeretés,
Ki után az sokat apadés.

29. kép

Egressy Benjamin szerzeménye, mely *Ablak alatt* címmel egy Tompa-vers megzenésítésével együtt jelent meg.²³⁸ Kerényi György kb. 1848-ra teszi keletkezése idejét.²³⁹ Megvan több XIX. századi kéziratban. Bartalus István „udvarhelyi rabok”-tól jegyezte le a kézírata 2. kötetébe (10. sz.).²⁴⁰ Kiadta Színi Károly (1865, 80. sz.) és Limbay Elemér (1. 1879, 59. sz.). A népzenei változatok közt akad tisztán megőrzött Egressy-dal.²⁴¹ Ilyen az első népzene gyűjtési adat, mely Kodályé 1912-ből, Hont megyéből.²⁴² Bartók Bánffyhungar don már 1908-ban leírta a szövegét, több népi vers közt, de dallam nélkül. (29. kép)

238 MONA, *Magyar zeneműkiadók...*, 87, 565–566. tétel, jegyzetek: 386.

239 KERÉNYI, *Népies dalok*, 49, 213. A hivatkozott *Ablak alatt* című kotta csak 1850 táján jelent meg, MONA, *Magyar zeneműkiadók...*, 87.

240 KR_08036.

241 TARI, *Petőfi Sándor versei népzeneinkben*, CD, 41–42.

242 Lsz. 38.448. Kiss Lajos gyűjtésében az édesanyja is Egressy dallamát énekli. AP 3700a.

Balatonfüred /Zala/
 Dervalics Ferencné Szalai
 Zsófia /67/
 Kerényi, 1960.IV.

1. Ereszkedik le a felhő,

Hull a fáról őszi eső.

Hull a fának a levele, mégis szól a fülemüle,

Mégis szól a fülemüle.

2. Az óra már későre jár,
 Barna kislány, alszol-e már?
 Hallod-e a fülemülét,
 /:Fülemüle bús énekét?:/

3. Barna kislány, ha nem alszol,
 Hallgasd, mit e madár dalol.
 E madár az én szerelmem,
 /:Az én elsóhajtott lelkem.:/

30. kotta

Kerényi György balatonfüredi gyűjtésének e darabja előadásmódban is eltér a népi énekmódtól; népies műdalok érzelmes, vibrált hangú XIX. századi előadásmódját őrzi. (30. kotta) Más változatok vagy a földrajzi területhez, vagy a XIX. század zenei nyelvezetéhez, illetve valamely zenei stílushoz, dallamtípushoz kapcsolódnak. A Palócvidéken akad változata a *Bujdosik az árva madár* és a *Káka tövén költ a ruca* dallamával.²⁴³ Kodály 1912-es garamszentgyörgyi (Bars m.) gyűjtésében a jellegzetes dudánótá ritmikájú *Az idő már későre jár* kezdetű régi stílusú népdal kottájára nem véletlenül írta rá: „vö. dudánóták.”²⁴⁴ Talán e vers volt az ihletője a Vikár Béla egyik mezőkövesdi gyűjtésében meglévő új stílusú népdalnak (AA⁵BAV), melyet 1899-ben vett fonográfra. Ide 1. versszaka tartozik, ami után két másik népdalstrófa következik:

243 *Bujdosik az árva madár* dallam: NT 18-297-00-00, AP 11. 423g Nagybátony (Nógrád m.), *Káka tövén...* NT 18-324-00-01, AP 13. 992r Medveshidegkút, mindkettő Nagy Zoltán gyűjtése, 1977 és 1985.

244 KR_06198r

Üt az óra, éjfélre jár,
 Ugyan, babám, alszol-e már?
 Barna babám, ha nem alszol,
 Hallgasd, mit a madár dalol.²⁴⁵

A Bartalus által leírt dallama jellemzően székelyföldi, mely egyben a későbbi bővült sorszerkezetes ún. jaj-nóták zenei világának dallami és ritmikai megoldásait előlegzi. (31. kotta) Mint a *Nem ver meg engem az Isten* versnél már szó volt róla, Bartalus egy Székelykeresztúron, raboktól gyűjtött dallamnál további változatra utalt, amit Marosvásárhelyen Szentpéteri János tanítótól jegyzett le (kézirat I. 340). Ennek utolsó szakasza a *Nem ver meg engem az Isten* 1. versszaka, a következő módosítással:

Nem ver meg az isten engem
 Hogy szeretőt mást kerestem, ihajja;
 Te hagytál el, nem én téged,
 Délibáb volt a hűséged, ihajja, ihajja.

E resz -kö-dik le a fel-hő

Hull a fákra ő-szi e-ső.

Es

Hull az fák-nak a le-ve-le

Még-is szól a fü-le-mi-le.

31. kotta

Világoskék a csillagos éjszaka (1846. november 7–10.)

4. versszaka: *Magasan áll* (vagy *száll*), *magasan áll a fiastyúk az égen...* vagy *A fiastyúk, a fiastyúk magasan áll az égen* vált népdallá, az első két szó ismétlésével 11-es-re bővített sorokkal. Az új magyar népdalstílushoz kapcsol-

Gyúrtó ♩ = 120

Mén-gi-sán mell, a fiastyúk az é-gén,
 Sól a ka-kis, mar ezén a or-de-kén
 Sól a ka-kis, haj-nál ka-tad, csipő hudeg mel ta-mád,
 Sej-de azért, me-gi azért nem hagyni a bába-mit.

32. kotta

lódik, s mint az *Elmentem az ács*hoz, illetve *Szerelem, szerelem*, ez is egyetlen dallammal terjedt el.²⁴⁶ Bár a nyelvterület több pontjáról van róla adat, főleg a Palócvídeden és szélesebb kisugárzási területén (Zemplén megye, Tápió vidék, Jászság²⁴⁷) otthonos. A palóc területen főleg mixolíd hangsorú változatai népszerűek, de emelt 7. fokkal is éneklék. Első gyűjtése Lajtha Lászlóé Kazáról (Nógrád m.) 1934-ből.²⁴⁸ Hollókőről megvan Rajeczky Benjamin gyűjtésében.²⁴⁹ (32. kotta) A nyelvterület keleti részei felé haladva megvan Szabolcs megyében és a Szilágyságban,²⁵⁰ valamint Kolozs megyében. Itt a vers szöveges használatán kívül a dallam új funkciót kapott: Bánffyhunyard környékén lakodalomban lassú tempójú *Hajnaliként*, más alkalommal *Keservesként* játsszák a zenészek.²⁵¹

246 TARI, *Petőfi Sándor versei népzeneinkben*, CD, 38–39. sz.

247 Zemplén: AP 15.429l, Tápióvidék: AP 10.986h, Jászság:

248 KR_02324.

249 Gyűjtés: 1959. Lsz. 56449.

250 ALMÁSI, *Szilágysági magyar népzene*, 225. jegyzet. Szabolcs megyei gyűjtés: Bököny AP 11.238h, gyűjtők: Szalay Olga és Rudas Péterné, 1979.

251 Kallós Zoltán 1978-ban Kolozs megyében Inaktelkén zenekarral *Inaktelki hajnali* címmel gyűjtötte: AP 18.122d, 1981-ben Bánffyhunyardon *Keservesként*: AP 18.163b2.

Tíz pár csókot egy végből (1847. október)

A koltói nászút alatt XVIII. *Úti levelében* Kerényi Frigyes barátjának írja a költő 1847. október 14-én: „Feleségem ott a másik asztalon naplóját írja; én ma már vágtam egy verset.”²⁵² Lehet, hogy a kedves hangulatú, lendületes *Tíz pár csókot egy végből* című versre célzott a költő? E vershez Szentirmay Elemér (Németh János) 1866-ban írt dallamot,²⁵³ mely ma is általánosan ismert a magyarnóta-énekesek műsorából.²⁵⁴ Ugyanez a dallama Egressy Samu *Keresetlen csárdás* című darabja 1. *Frissének*.²⁵⁵ A dal a *Petőfi Albumban* szerző nélkül, a népdalok közt szerepel (99.). A népzenei gyűjteményben kevés adat van róla. Kerényi György Szomjas-Schiffert György 1955-ös kiskunhalasi és Kodály Zoltánné Sándor Emma 1917-es érdi gyűjtéséből közölte egy-egy vokális változatát.²⁵⁶ A falusi és a városi cigányzenészek repertoárján hangszeres *Friss csárdásként* népszerű.²⁵⁷

Az általánosan ismert *Leszakadt a pincelakat*²⁵⁸ dallamával (1 4 b3) is van rá egy népzenei adat. Az előadó a költemény első három versszakát énekelte.²⁵⁹

Rózsabokor a domboldalon (1847. november)

Többféle dallam kapcsolódik hozzá. Az egyik az operettek világát előlegzi az alaphang alatti V. fokról fölfelé induló, a 2. sorban még följebb törekvő, az utolsó sorban nagy ugrásokat tartalmazó dallamával (kadenciái: 2 3 2). Kodály a verselést vizsgálva idegennek, német mintájúnak érzi a költeményt, s jogosan állította mellé egyik jegyzetében Kálmán Imre *Csárdáskirálynő* című operettjének *Álom, álom, édes álom* dallamkezdetét.²⁶⁰ A *Rózsabokor...* dallama fennmaradt a cigányzenekarok műsorán – Bobe Gáspár Ernő zenekarával éttermi zenélés során, funkcióban gyűjtötték 1961-ben²⁶¹ –, de a parasztság közé is eljutott. Egy nemespátrói (Somogy m.) lakodalmi mulatságban 1969-ben készült hangfelvé-

252 PETŐFI, *Vers és próza...*, 352.

253 KERÉNYI, *Szentirmay Elemér és a magyar népzene*, 24/2, 69.

254 Kiadta SÁROSI, *Nótáskönyv*, 302. sz.

255 KR_06056.

256 KERÉNYI, *Szentirmay Elemér és a magyar népzene*, 258, 59.

257 Vokális változatként Kiss Lajos gyűjtésében: AP 4606j. *Friss csárdás* pl. AP 11.729n, AP 12.011g.; TARI, *Petőfi Sándor versei népzeneinkben*, CD, 43. sz.

258 KERÉNYI, *Népies dalok*, 114.

259 AP 4558c Karácsond (Heves m.) Gyűjtő: Paulovics Géza, 1962.

260 A jegyzeteket kiadó Vargyas Lajos nem ismerte föl Kálmán Imre dallamát, Kodály feljegyzését így magyarázta: „egymás alá írta szólmizációs jelekkel a Rózsabokor a domboldalon és egy idegen dallamot, amelynek kezdősora: s d r m/ s d r m / f m r/ stb.” KODÁLY, *Magyar zene, magyar nyelv...*, 361.

261 Gyűjtők: Sárosi Bálint és Sztanó Pál. Mg_02722A.

Andante

a) Ládd, mit fogtak rám a gonoszok, Hogy én is-ten-ta-ga-dó va-gyok

b) Részabokor a domboldalon,
 Borulj a vállamra angyalom,
 Sügjad a fülembe, hogy szeretsz,
 Lám, milyen jól esik nekem ez.

33. kotta

tel azt tanúsítja, hogy a dal a lakodalmi szokáskeretbe is bekerült, a násznép paraszzenekar kíséretében énekelte.²⁶² Egy Kis-Küküllő megyei változatban²⁶³ a második versszak finom szövegeltérései figyelhetők meg:

Mind azt fogják rám a gonoszok,
 Hogy én Isten tagadó vagyok,
 Pedig mostan is imádkozom,
 Szived dobogását hallgatom.

Egy másik dallam szabályosabb szerkezete (AA⁵BCa) közelebb áll az új stílushoz, noha 3–4. sorainak dallammenete szekvenciára épül. Vikár Béla bánffyhungyadi gyűjtése az első adat a dal meglétére a népzeneben, melyet Bartók 1908-as torockói gyűjtése követ.²⁶⁴ (33. kotta) A dal 3/8-os üteme az 1. ütemben szimmetrikus 4/8-ossal alakult. Így van meg (az első ütem 4/4-re bővítve) Szabó

262 Gyűjtők: Olsvai Imre és Sztanó Pál, AP 10.010e. NT 19-024-01-00.

263 Magyar királyfalva, gyűjtő: Gábor Judit, 1955 (az előadó 1946-tól Pesthidegkúton élt). Lsz. 33. 883.

264 BR_02605.

Benélp. folyt.
Gyűjtő: ki volt a Valcer pl. akkoriiban?
Faragóné: Hát er:

Hadikfalva (Bukovina)
- Himesháza (Baranya m.)
Faragó Vilmosné
Illés Brigitta (83.)
gy. Tari Lujza 1983. u.
Ej. 1992. márc.

♩ = ca. 164

Röise nyitkít a domboldalon,
Borolj a vállamra angyalom.
Szigiad a fülembe, hogy szeretn,
Milyen jól esik hát nekem er

34. kotta

József kiadásában már 1860-ban.²⁶⁵ Végig 4/8-os metrummal, zongorakísérettel adta ki Bartalus István (5, 1895, 37. sz.). A mű végén ez áll: „Gyertyánffi [!] István után.” Petőfit nem jelezte, ahogy kéziratában sem, melyben más versszakok közé a költemény 3. versszakát írta le, dallam nélkül, Mezőkövesden gyűjtöttként (1, 103). Feltehetően az ő kiadásából vették át népdalként ugyane dallamot ugyancsak 4/8-ban a *Petőfi Album*a (90). E dallam fennmaradt Kolozs megyében, amit Végvári Rezső egy 1972-es inaktelki gyűjtése igazol.²⁶⁶ Egy további változat egyetlen adatként szerepel Almási Sámuel gyűjteménye 4. kötetében (100. sz.). Az ismeretlen szerzőjű dal a bukovinai székelyek körében 3/4-es ritmusban őrződött meg Petőfi versével.²⁶⁷ Mint gyűjtésemkor a 83 éves, Hadikfalván született Faragóné Illés Brigitta elmondta, „Ezt fűtták a fűvósok”, s valcert jártak rá.²⁶⁸ (34. kotta) Emlékeztetőül: Kiss Lajos 1960-ban Várpalotán az *Ezreivel terem a meggyet* gyűjtötte ugyanezzel a dallammal.²⁶⁹ Szentirmay Elemérnek is van egy

265 SZABÓ, *Közkezdvelt népdalok gyűjteménye*, 1:459, KR_15872.

266 AP 10.743.

267 Gyűjtő: Tari Lujza, 1983. AP 13.259a. Az előadó Hadikfalván született, a Bukovinából áttelepítéssel Himesházára (Baranya m.) került.

268 TARI, *Petőfi Sándor versei népzeneinkben*, CD, 44. sz.

269 AP 3759f.

feldolgozása,²⁷⁰ mely egyik említett dallam-alakkal sem áll rokonságban, s nem is folklorizálódott. Szintén egyedi a Limbay Elemér által kiadott dallam (5:559. sz.), melynek másolt kottájára Kodály a „szerző?” és „Petőfi” szavakat írta föl.²⁷¹

Itt születtem én ezen a tájon (Szülőföldemen, 1848. június 6–8.)

Petőfi versének első sora egyetlen falu hagyományába került be. Az új stílusú népdalt Borsai Ilona Mátraszentimrén vette föl (régén Hasznos-Ötházhuta, Heves m.). Az előadó 12 éves korában ángyától tanulta, akinek legkedvesebb nótája volt.²⁷²

Tanulságok

A XIX. században sok más Petőfi-verset megzenésítettek, melyek mára elfelejtődtek.²⁷³ A politikai tartalmú versek nem kerültek be a népzenebe. Példa rá Szénfy *Rabhazának fia* dala 1846-ból (Petőfi verse: 1844. december). A *Nemzeti dal* többen feldolgozták, például Bartay Ede, Kálóldzi János, Thern Károly, Feldinger/Földényi Frigyes, aki temesvári könyvkiadóként rendszeresen hirdette Petőfi műveit. A férfikari feldolgozások közül vélhetően egy kórusmű vezető szólamaként őrződött meg a vers első versszaka a Jászság két településén, Jánoshidán és Újszászon. Bartók Béla 1918-as gyűjtésekor mindkettőt leköttázta.²⁷⁴ A felsőszászberki (Szolnok m.) summáslányok folytatásként korábbi népi verseket énekeltek. (35. kotta)

A XIX. századi zenei feldolgozók közül itt a nép- és a szájhagyományban élő egyéb dalok gyűjtésében jeleskedő Bartalus Istvánt emelem ki. Bartalus zongorakísérettel kiadta a költő *Ha szavaid megfontolom* (1846) versét, melyet kézírata is tartalmaz (1, 478. sz., kiadása: 6, 1895, 41. sz.). Nem jelezte a költőt, csak gyűjtésének helyét, Kézdivásárhelyt adta meg. Megvan feldolgozásában mindkét *Szerelmes vagyok én* kezdetű vers (7, 1896, 95–96. sz.), ezek végére odaírta: „Petőfi.” Folklor háttérre a kiadásban nem utalt, noha kéziratában a *Megmondjam-e kibe* folytatású vershez (kiadásában a 95. sz.) székelykeresztúri tanulókat jelzett forrásként (1, 288. sz.). Az *Anyám tyúkja* is megvan Bartalus feldolgozá-

270 KERÉNYI, *Népies dalok*, 104, 37. sz

271 KR_20496.

272 Pl. AP 3920b.

273 A fentebb idézett irodalmon kívül a XIX. századi szerzőkről legutóbb: TARI, „Petőfi verseinek zenei kapcsolatai”, 96–98, a XX. századiakról uo., 98. A *Nemzeti dal* feldolgozásairól, kottájának kiadásáról: TARI, *Magyarország nagy vitézség*, 13.

274 BR_12.446, BR_12.447.

Tempo giusto

Talp-ra ma-gyar, hi a ha-ra, Ra-buk le-gyünk meg ma-ba-dok, ez a kérdés
 Is az i-dő, mustragyo-ha!

vá-lat-sa-tok. El ma-gya-rak do-ta-ni-re es-ki-rünk, es-ki-rünk hogy ra-buk to-vább

men le-rünk.

2. Allj be puffyas katonáink
 Jobb módod lesz, mint apádnak.
 Senem kapálós, se nem kaszáló,
 Csak a karáinyalós setáló
 Csak a karáinyalós setáló

3. Talpra magyar, kengyel oláh
 Pöörökből csinálunk dudát
 Arral fujunk magyar nótát.

35. kotta

sában: *Ejh, mi a kő tyúkanyó* (7, 1895, 111. sz.). Ez saját szerzeménye, alá is írta: „Bartalus Istvántól.” Feldolgozta *A faluban utca hosszat muzsikáltatom magamat* verset is, melynek végére odaírta Petőfi nevét, ám Perbenyikben gyűjtöttként jelölte meg (7, 1896, 116. sz.). 6. kötete 130. darabja (*Zsíros kenyér szalonna*) végére egy érdekes megjegyzést írt: „(Ebből »Fiuk, az isten áldjon meg.«) Arany János után.” – Itt a dallamra célzott, melynek indítása hasonlít a dallamot kapott vers kezdetére. Mint Csörsz Rumen István már utalt rá, ezt Arany János is jelezte saját népdalgűjteményében.²⁷⁵

Nem meglepő, hogy a legtöbb feldolgozás ének, zongorakísérettel. A dal az európai műzenében már a XIX. század első felében a romantika meghatározó műfaja, mely hazai népszerűségét is magyarázza. Az 1840-es évektől, még inkább az 1850-estől egyre divatosabbak a népies karakterű, jellegzetes magyar

275 Csörsz Rumen István, „Pönögei Kis Pál, avagy Petőfi és a közköltészet”, in *Ki vagyok én? Nem mondom meg: Tanulmányok Petőfi Sándorról*, szerk. SZILÁGYI Márton, 203-226 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014), 206. Csörsz Rumen István a népies közköltészetet és a népszerű műköltészeti alkotásokat, köz- és műköltészeti előzményeket, közköltészeti környezetrajzot bemutató tanulmányában több itt felsorolt verset említ, némelyik kottás kiadását is ideértve. Ezekre külön nem hivatkoztam, néhányat itt megemlítek: *Hírös város az Aafödön Kecskemét, Nem ver meg engem az Isten, Szomjas ember tűnődése, Pusztán születtem*, 224. A kérdésről legújabbban: Csörsz Rumen István, „Petőfi, a nép dalnoka?”, *Irodalomismeret* 2. sz. (2023): 45–63.

romantikus stílusú dalok, melyek közt számos Petőfi-versmegzenésítés található. Ezek ének-zongorakíséretes kiadványokban, népszínművekben és kéziratos kottás gyűjteményekben egyaránt megtalálhatók. A XIX. században a zeneszerzők színvonalbeli különbségen túl a felszínes népiesség, a közönség számára jól eladhatóság, zenei közhelyek használata azonban sok esetben Petőfi megzenésített verseire is rányomta a bélyegét. Az egymás gyűjteményeiből merítés, más általi újrafeldolgozás és kiadás mennyiségi túltermelésben is megnyilvánult. A XIX. század vége felé született generáció polgári származású tagjai, akik iskolában és otthoni környezetben tanulták meg a dallammal elterjedt Petőfi-verseket, a XX. század 60–70-es éveitől fokozatosan eltávolodtak, a hosszú életet megélték a megváltozott kulturális miliőben, a nyilvános dalolás visszaszorulásával már nem is tudták tovább adni tudásukat környezetükben. Az idős generáció eltávolodása a szoros falusi közegben élőkre is érvényes. Ők a tanultakkal ellentétben sokszor nem is tudták, hogy amit énekelnek, annak szövege Petőfi költészetéből való, vagy abból átformált vers. Kivételt jelentenek, akik már könyvből olvasták és tanulták meg a verseket, vagy az elemi iskolában tanítójuk tanította meg nekik. Így tudhatta az a II. világháború után Gyergyóremetéről (Csík m.) Etyekre (Fejér m.) került nő a *Falu végén kurta kocsmá* (1847) első versszakát Kerényi György gyűjtésekor 1959-ben.²⁷⁶ Népzene gyűjtéseim során magam is talákoztam olyannal, akinek a polcán a kalendárium mellett Petőfi-verseskötet állt, illetve akinek szobája falát Petőfi képe díszítette. Az ő tudásukat szerencsére megőrizték a népzene gyűjtések során készült kottás lejegyzések és hangfelvételek.

A tanulmány alapján említett kérdésre visszatérve: ha ma közvéleménykutatást végeznének arról, ki milyen Petőfi-megzenésítést ismer, iskolázottságtól és zenei érdeklődéstől függően kapna választ aszerint, hogy a megkérdezett a klasszikus zenét, a mai népzenei előadók műsorát (ideális esetben magát a népzenei hagyományt), a magyarnótákat, vagy a rock-, illetve a jazz-zenészek produkcióit ismeri-e. Itt még nem említettem napjainkból a zeneszerzői mesterséget nem tanult, szerepelni vágyó önjelölt zeneszerzők YouTube-on fellelhető Petőfi-megzenésítéseit. A mennyiséget és a minőségbeli különbséget illetően a klasszikus zene területén működő zeneszerzők közül elég csak a XX. századiakat számba venni, hogy meggyőződjünk arról, mennyi Petőfi-vers ihlette zenemű született napjainkig mennyi egyéni hangvétellel (dalok, zenekari művek, kórusművek).²⁷⁷ Kodály például a nép- és műzene ismeretében Petőfi

²⁷⁶ AP 2985j.

²⁷⁷ A XIX. századi megzenésítések közül néhány XX. századi zeneszerző művéről: TARI, „Petőfi verseinek zenei kapcsolatai”, 97–99. További adatok: TARI Lujza, „Petőfi Sándor, a legtöbbet megzenésített költő”, megjelenés előtt Zentán, a *Híd* c. folyóiratban. Legutóbb Zelinka Tamás adott áttekintést a klasszikus zeneszerzők műveiről, valamint a jazz-, könnyűzene-, népzene

Hej, Büngö(z)sdi Bandi versére 1947-ben komponált férfikari művében szinte saját népdalt komponált a költő soraira.²⁷⁸ Kerényi György 1948-as közleményének címe²⁷⁹ megtévesztő: iskolásoknak szánt, Petőfi-versekre készült két-szólamú kórusműveit adta közre a versek magyarázatával. A versekhez szótagszámban és hangulatilag oda illő népdalok dallamait választotta, érdekes megoldása azonban folytatás nélkül maradt.

Petőfi népdallá vált verseit vizsgáló írásom az irodalmi kötetekben szokatlanul bőséges kottapéldák ellenére is csak szűk áttekintés lehet. Annál inkább, mert az 1907-től különböző lemezkiadó cégeknél (Odeon, Első Magyar Hanglemezgyár, Premier stb.) megjelent hanglemezeken fellelhető Petőfi-dalokról itt nem volt szó.²⁸⁰ A népdalok hangzásvilágát, mely pedig elengedhetetlen kelléke a zenének, a kottakép nem adhatja vissza. Igaz, hogy a „folklorizáció során a vers elválíik szerzője nevéttől, dallammal párosul és szájról szájra járva, az íratlan költészet fejlődési törvényeinek megfelelően éppúgy változatokban él tovább, mint bármelyik, a nép körében keletkezett alkotás”.²⁸¹ Petőfinék legszorosabban azok a szövegei élnek a népzeneben, melyek vagy a legrégebbi stílusokhoz tudtak kapcsolódni, vagy pedig mint szövegújdonságok adtak újat, és részben a Petőfi életében már lassan formálódó új magyar népdalstílushoz kapcsolódtak. A közölt példák remélhetőleg jól mutatják, hogy Petőfi nyelvét a parasztság a sajátjaként fogadta. Zenekutatóként nem illene erről véleményt mondanom, de úgy látom, hogy Petőfi beszédmódja, mint a népnyelv, egyszerre tömör, ha kell bőbeszédű, kevésbé régies, sőt, ma is modern, mely szintén segíthette verseinek gyors befogadását. Noha sokan kiemelik a költő zeneismeretének hiányát – Kodály le is írta: „Örök kár, hogy ő sem értett zenéhez”²⁸² –, a népköltészetből (és vele népzeneből) is táplálkozó költészete gyorsan vissza tudott hatni a nyelvi-zenei divatokat szívesen követőkre. Megérhette, hogy verseit dalolják, azt azon-

előadói kör feldolgozásaiból. Zelinka teljességre törekedett, ezt a választást mégsem tartom szerencsésnek, mert a magasan képzett zeneszerzőkkel nem állítható párhuzamba sem az a népdalénekes, aki népzenei tanulmányai alapján készített CD-t vizsgakoncertje műsorából, sem valamely más könnyedebb műfajú előadás. ZELINKA Tamás, szerk., „Válogatás magyar szerzők Petőfi Sándor költeményeit megzenésítő művekből, (Kották, hangfelvételek, címjegyzék, leírások, 3., bővített változat)”, *Parlando zenepedagógiai folyóirat* 4. sz. (2023) <https://www.parlando.hu/2023/2023-4/Petofi200.pdf>.

278 TARI Lujza „»A művészi tudás végső próbája«: Kodály a népdalfeldolgozásról”, *Magyar Zene* 55, 3. sz. (2017): 314–345, 320–321.

279 KERÉNYI, „Énekes Petőfi...”

280 A Kacsóh Pongrác által feldolgozott János vitéz Iluskája, Fedák Sári if. Banda Marci és cigánybandája kíséretében a *Nem ver meg engem az isten* dalt énekli egy 1911-es felvételen. A <https://gramofononline.hu/-n-tobb-Petofi-versre-irt-dal-talalható-különböző-évekből>.

281 JAGAMAS és FARAGÓ, *Romániai magyar népdalok*, 26. jegyzet, 370.

282 KODÁLY, *Magyar zene, magyar nyelv...*, 344, 369.

ban nem sejtette, hogy nemcsak ő lesz a legtöbbször megzenésített magyar költő, hanem ő lesz az a költő, akinek versei a legmélyebben, legtartósabban beépültek a népzenei hagyományba. A szóbeli zenei hagyomány erőteljes visszaszorulásával, a vokális zene helyett a hangszeres zene előtérbe kerülésével „A felejtés szele” ezek egy részére is „rásohajt”-ott (*Verseim*, 1844). Napjainkban egy szociológiai felmérés tudná kideríteni, hány költeménye él még dallammal, mely társadalmi rétegben. A korabeli kottakiadásoknak és a népzene gyűjtők munkájának köszönhetően dalai ma kottákban, hangfelvételeken nyilvánosan is hozzáférhetők, egyben a zenei archívum féltve őrzött nemzeti kincsei.

MAGYAR ZOLTÁN

„Itt írt költeményeket...”

Adalékok a Petőfi-mondakörhöz

Petőfi mondabeli életútja sok tekintetben hasonlatos az európai kultúrtörténet számos nevezetes folklórhősének hagyományvilágához. A rokon vonások oka a narratív tradíció struktúrájában és fő szervező elvében rejlik, ugyanis az a hős életének meghatározó csomópontjai köré szerveződik: az emberi élet fordulóihoz kapcsolódó, a néprajzi és etnológiai irodalom által átmeneti rítusoknak¹ tekintett eseményekhez, mozzanatokhoz. S mindaz, ami kívül esik ezek körén, többnyire már „csak” színező elem, pótlólagos információ, cizellálása a főbb, fátumszerű történéseknek. A születésen, a halálon és a földöntúli „karrieren” kívül (amelybe halhatatlanságának, visszatérésének és visszavárásának a hite is beletartozik) a mondakörök esetében leginkább a kivételes személy megdicsőülése (királlyá választása, szentté avatása, győzelme ellenségei felett) az életút további meghatározó epizódja. Kiegészülhet a házasságkötés, a beteljesülő szerelem motívumával is, akárcsak a tündérmesék pozitív hősei esetében.

Ha Petőfi mondakörét áttekintjük, abban számos ilyen mellékszál, az élet-sors egésze szempontjából nem meghatározó jelentőségű, ám önmagában koherens és részletgazdag témakör sejlik fel. A Petőfi-mondakörrel írt, kereken fél évszázaddal ezelőtt publikált tanulmányában Dobos Ilona több kisebb hagyománykört is érintett,² s noha részletes kifejtésük elmaradt, és azok külön-külön is egy-egy önálló tanulmányt érdemelnének, jelen írás keretében mi is jelezni kívánjuk, hogy az újabb gyűjtések és kutatások jóvoltából milyen folklóradatokkal bővült a Petőfiről szóló népi elbeszélések sora.

1 Arnold van GENNEP, *Les rites de Passage* (Paris: Picard, 1909).

2 DOBOS Ilona, „Petőfi mondák”, *Ethnographia* 84 (1973): 423–427.

A *legendák Petőfije* című könyvében Dienes András az 1950-es évek második felében ama kritikus véleményének adott hangot, hogy a korabeli folkloristák között nem akadt gyűjtője a költőről szóló mondáknak.³ Pedig – mint írja – már a XX. század elején megindult a „nép között élő Petőfi-regék” keresése, azonban, véleménye szerint (és javarészt ténylegesen is), mind Tóth Béla,⁴ mind Péterfy Tamás,⁵ mind pedig Baróti Lajos⁶ a költőről szóló vásári ponyvák helyenként giccses történeteit adta közre *néphagyomány* címen, holott azok legfeljebb a Petőfi megismerésére vonatkozó népi igény kifejeződésékként értelmezhetők. Mint azt Dienes gyűjteménye előszavában írta:

Az a néhány legenda és emlékezés, amely itt következik, nem a nép ítélete a költőről, ahhoz ez nagyon-nagyon kevés lenne. Itt nem az ország beszél, hiszen a könyvben nyoma sincs például Sárospataknak, Kunszentmiklósnak, Sápna, Pécelnek, Kiskunlacházának, Mezőszilasnak, Kecskemétnek, vagy Debrecennek, hogy csak néhány helyet említsek, ahol bizonyosan élnek még Petőfi-emlékezések. Amit adtam, töredék, teljességre nem törekedtem, nem is törekedhettem, mert – ha megmondtam százszor, megmondom százegyedszer is – ez nem a magányos gyűjtő dolga. Ezt esetleg elvégezhetik a gyűjtők tömegei, az utolsó Petőfi-hagyománygyűjtő mozgalom, amelynek rövidesen el kell következnie. Hogy aztán a Petőfi Irodalmi Múzeumban, az Irodalomtörténeti Intézetnél, vagy talán mégis a Néprajzi Intézetnél talál helyet az írott Petőfi-hagyomány, ez az, ami hetedrangú kérdés. Mindenesetre asztalt kell találni a válogatáshoz, ahol előkészíthetjük az eddig íratlan emlékezéseket egy hozzáférhető nyilvántartás számára. Mert én ezt így látom, ilyen egyszerűen: tudnunk illik és tudnunk hasznos, hogy mit beszél a nép Petőfiről.⁷

A korabeli folkloristák mentéségre szóljon: az 1940-es évek második felében történtek érdemi lépések és kezdeményezések a tekintetben, hogy Petőfi alakjának és verseinek folklórja lehetőleg minél teljesebb megörökítésre leljen. Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc centenáriuma alkalmából országos szinten megszervezett folklórgyűjtés több ezres nagyságrendű szövegbázist eredményezett. A Néprajzi Bizottság szakemberei által összeállított kérdőívre

3 DIENES András, *A legendák Petőfije* (Budapest: Magvető, 1957), 30.

4 TÓTH Béla, *A magyar anekdotakincs*, 4 köt. (Budapest: Singer és Wolfner, 1898–1903), 3:57–106, 4:195–196.

5 PÉTERFY Tamás, *Petőfi regék* (Marosvásárhely: Adi Árpád, 1899); PÉTERFY Tamás, *Petőfi regék* (Budapest: Kilián biz., 1904).

6 BARÓTI Lajos, *Petőfi adomák* (Budapest: Kunossy–Szilágyi és tsa, 1908); BARÓTI Lajos, *Petőfi a ponyván és a népirodalomban* (Budapest: Kunossy–Szilágyi és tsa, 1910).

7 DIENES, *A legendák Petőfije*, 34.

(Vezérfonal az 1848-as szabadságharcra kapcsolatos néphagyományok összegyűjtéséhez) azonban többnyire esztétikai értéket nem képviselő egy-két mondatos közlések érkeztek, a paraszti származású adatközlők vonatkozó lexikális történelmi ismeretének előszavas szövegei, melyek között csak szórványosan tűnt fel – afféle igazgyöngyként – egy-egy színes, eredeti, esztetizálódott folklóralkotás.⁸ A legtöbb ilyen hagyomány történetesen éppen a forradalom két vezetőjének tekintett Kossuthról és Petőfiről szól. Zömében ezek kerültek be a Dégh Linda által összeállított, könyv formában közreadott reprezentatív válogatásba.

A Petőfi-folklór kutatása azonban ezt követően mintegy negyedszázadra megrekedt, és Dienes András munkásságát leszámítva csak a költő születésének 150. évfordulója kapcsán élénkült meg, bár számottevő tudományos hozadékát az erdélyi,⁹ valamint a vajdasági¹⁰ hagyományok lokális feltárása jelentette (az előbbieké Nagybánya vidékén, a Székelyföldön, valamint Dél-Erdélyben). A már említett Dobos Ilona,¹¹ majd pedig Lengyel Dénes¹² a hivatkozott folklórányag kapcsán Dégh Lindához hasonlóan az 1848-as gyűjtés szövegkatasztere alapján dolgozott, példatárát abból merítve.¹³ Noha e kéziratos gyűjtemény teljes körű feldolgozása máig sem történt meg, a Néprajzi Társaság által a forradalom bicentenáriuma közreadott válogatás e szövegkataszterből minden korábbinál nagyobb arányban, reprezentatív igénnyel merített. E Dömötör Ákos által összeállított gyűjtemény¹⁴ részét képezi a Petőfiről szóló fejezet is, benne harmincegy, a XX. század derekán rögzített folklórszöveggel.¹⁵

A Petőfi alakjával kapcsolatos kutatások az ezredforduló körüli években vettek új lendületet a „szibériai legenda” újbóli felszínre kerülésével. A költő feltételezett oroszországi sírja, illetve ott feltárt állítólagos földi maradványai körül kirobbant antagonisztikus diskurzus egyedüli nyertese a folklórkutatás lett. A vita ugyanis felszínre hozta (sok esetben újra) mindazokat a vonatkozó folk-

8 DÉGH Linda, „Beszámoló az 1848-as néphagyománygyűjtés eddigi tapasztalatairól”, *Ethnographia* 58 (1947): 230–234.

9 CSEKE Péter, „Halhatatlanságának egyszerű tanúi”, *Falvak Dolgozó Népe* 25, 29. sz. (1969): 4–5; CSEKE Péter, „Költői Petőfi-legendák”, *Művelődés* 24, 7. sz. (1971): 49–51; DÁVID Gyula és MIKÓ Imre, *Petőfi Erdélyben* (Bukarest: Kriterion, 1972).

10 PENAVIN Olga, „Petőfi a jugoszláviai magyarok emlékezetében”, *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* 4 (1972): 119–139; PENAVIN Olga, „Petőfi személyének folklorizálódása a jugoszláviai magyarok emlékezetében” in PENAVIN Olga, *Néprajzi tanulmányok*, 301–317 (Újvidék: Fórum, 1983).

11 DOBOS, „Petőfi mondák”.

12 LENGYEL Dénes, *Kossuth Lajos öröksége* (Budapest: Móra, 1977), 281–394.

13 Az állomány a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumának része.

14 DÖMÖTÖR Ákos, *Hősök és vértanúk: Mondák és visszaemlékezések a szabadságharcról* (Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 1998).

15 Uo., 48–62.

lór hagyományokat is, melyek érvként és hivatkozási pontként szolgálhattak a vitázó felek valamelyikének.¹⁶ Petőfi mint visszatérő hős egy ekkor készült doktori disszertációban szerepelt,¹⁷ és a költő narratív hagyománykörének eddigi legteljesebb összefoglalására is sor került típus- és motívumindex formájában *A magyar történeti mondák katalógusa* című kézikönyv keretében.¹⁸

Mivel e katalógus a vonatkozó prózaepikai műfaj ismert és elérhető szöveg-bázisának megközelítőleg teljes körű ismeretében (112 000 folklóralkotás) készült, e mű alapján végre a Petőfiről szóló mondahagyomány tematikai és tipológiai változatosságáról, valamint földrajzi elterjedéséről is széles körű áttekintés áll rendelkezésre. Míg az 1970-es évek elején még csak Erdélyből, a Délvidékről, valamint az Alföld egyes vidékeiről (Duna-Tisza köze, Szabolcs-Szatmár megye) voltak regisztrálva kisebb táji mondakörök,¹⁹ a szétszórt mozaikdarabok egybe- gyűjtésével és a recens folklórgyűjtések jóvoltából jóval egyenletesebb kép mutatkozik a hagyománykör geográfiáját illetően is, felhelyezve a Petőfi-hagyományok térképére a Dunántúlt és a felföldi részeket éppúgy, mint az Alföld más tájait. E régiók egyike a Partium, ahol a költő 1843–1849 között többször megfordult. Utalhatunk érmelléki vándorszínészi fellépéseire, gyakori szatmári időzéseire, erdői házasságkötésére, végül a koltói mézeshetekre, amely által Kővár-vidék is bekerült a Petőfi-folklór már említett képzeletbeli atlaszába.

A költő szerelmeiről és szerelmi életéről tud a néphagyomány is. E mondák (és anekdoták) többnyire sztereotip képzeteket tükröznek (szép kocsmárosnéknak csapja a szelet; minden szép, általa megismert leányhoz verset ír; szegénysége miatt a feleségül kért lány apjától kosarat kap),²⁰ esetenként pedig Petőfi-versek mondai adaptációi (vö. *A négyökrös szekér; A varróleány*).²¹

Jelentős mértékben túlnő e kereteken Petőfi népi emlékezete Nagybánya vidékén, legfőképpen Koltón, ahol a költő Teleki Sándor vendégeként, annak kastélyában kétszer is időzött, másodszer újdonsült feleségével öt héten keresztül, 1847. szeptember 9. és október 20. között. A Koltón töltött napok nem csupán az ott írt versekben tükröződnek vissza, hanem mindazokban a folklórhagyomá-

16 Vö. FEKETE Sándor, *A szibériai métely: Egy Petőfi-legenda feltámadása és újbóli elhantolása* (Budapest: Magvető, 1990); KOVÁCS László, *Csalóka lidércfény nyomában: A szibériai Petőfi-kutatás csődje* (Budapest: Argumentum, 2003).

17 MAGYAR Zoltán, *Halhatatlan és visszatérő hősök: Egy nemzetközi mondatípus kárpát-medencei redakciói* (Budapest: Akadémiai, 2001), 159–167.

18 MAGYAR Zoltán, *A magyar történeti mondák katalógusa: Típus- és motívumindex*, 11 köt. (Budapest: Kairosz, 2018), 2b:237–269.

19 Vö. DOBOS, „Petőfi mondák”, 418.

20 MAGYAR, *A magyar történeti mondák katalógusa...*, 2b:240–241.

21 BOSNYÁK Sándor, *1100 történeti monda*, Folklór archívum 20 (Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete, 2001), 247; MAGYAR Zoltán és VARGA Norbert, *Amikor még szük vót a világ...: Mondák és hiedelmek Fülek vidékén* (Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 2007), 104.

nyokban is, melyek a még élő szemtanúk emlékezéseit családi szájhagyományként örökítették tovább, valamelyest mindig tovább színezve azt.²² E hagyománykör kulcsfontosságú momentumai a verseken kívül maguk a helyszínek: a grófi kastély, a kertbeli somfa, a somfa alatti malomkőasztal (ahol a közvélekedés szerint a koltói költemények java részét írta),²³ a jó vizű Vajda-kút, ahová inni járt, vagy éppen egy helyi vendégeskedésének emlékét sokáig őrző körtefa.²⁴ Petőfi koltói keresztapaságát híven őrzi a helyi református egyházközség keresztelési anyakönyve,²⁵ a költő egy helybeli szeretőjéről és tőle született fiáról azonban csak a helyi szájhagyomány őrizz emlékeket. A szóbeszéd elterjedésében bizonyára Petőfi barátjának, Teleki Sándornak (a „vad grófnak”) és a Koltón 1876-ban megforduló Jókainak is lehetett némi szerepe.²⁶ Utóbb Kibédi Sándor pedig még nyomtatásban megjelent, füzetnyi terjedelmű írást is szentelt²⁷ a költő és egy helybeli cigánylány, Pila Anikó „szerelmének”. Egy katalinfalvi adatközlő a 2000-as évek elején még arra is emlékezett, hogy Kibédi a Petőfi-ről szóló könyve és színdarabja megírása előtt maga is elment Koltóra, hogy a költő leszármazottait megkeresse, s a fáma szerint meg is találta őket.²⁸ A koltói folklórban eszményképpé vált szép cigánylány e hagyomány szerint úgy nyilatkozott, hogy ő Szendrey Júliával ellentétben soha nem dobta volna el az özvegyi fátyolt (utalva a *Szeptember végén* vonatkozó soraira), és hűségét a monda szerint még azzal is kifejezte, hogy gyalog minden évben elment Petőfi segesvári sírjához.²⁹ Petőfi egy törvénytelen fiáról a Kővár-vidéken kívül a költő szüleinek egyik lakóhelyén, Dunavecscén is meséltek.³⁰

Szendrey Júliának, Petőfi feleségének a folklórban kevésbé hálás szerep jutott. Júlia alakja lényegében már az 1850-es évektől a magyar mondahagyomány negatív női hősei közé sorolódott, mindama hűtlen feleségek és az ellenséggel összejátszó nők közé,³¹ akik számításból vagy emberi gyengeségből feledték házastársi esküjüket. A magyar irodalomtörténetben talán csak Madách Imre méltatlan feleségként elhíresült Fráter Erzsébetnek jutott hasonló dicstelen sze-

22 A koltói hetek legrészletesebb irodalomtörténeti feldolgozása: DÁVID és MIKÓ, *Petőfi Erdélyben*, 121–136.

23 CSEKE, *Koltói Petőfi-legendák*, 49–51; KOVÁSSY Zoltán, „A koltói »Petőfi somfa« eredete”, *Honismeret* 7, 1. sz. (1979): 41–44, 41.

24 MAGYAR Zoltán, *Erdélyi népmondák*, 2 köt. (Marosvásárhely: Mentor, 2011), 2:354–357.

25 Közli Teleki Sándor nyomán: CSEKE, *Koltói Petőfi-legendák*, 51.

26 DÁVID és MIKÓ, *Petőfi Erdélyben*, 58–60.

27 KIBÉDI Sándor, *Petőfi és Pila Anikó* (Kolozsvár: Saját kiadás, 1939).

28 MAGYAR, *Erdélyi népmondák*, 2:356–357.

29 Uo., 2:357.

30 DÖMÖTÖR, *Hősök és vértanúk...*, 61. Nagy Czirok László gyűjtése, 1950-es évek.

31 MAGYAR, *A magyar történeti mondák katalógusa*, 3:198.

rep.³² E kép kialakulásában a korabeli bulvársajtó volt ludas. A Petőfi-kultusz kialakulásával szinkronban az olvasók széles köreihez jutott el annak a híre, hogy a költő felesége „eldobta” az özvegyi fátyolt, méltatlanná válva ezáltal Petőfi emlékéhez.³³ E közvélekedéssé vált nézet hatására születtek mindazok a folklórtörténetek, miszerint a költő eredetileg sem élt jó házasságban a feleségével, és Júlia hűtlensége volt a valós oka annak, hogy nyomtalanul eltűnt, nem vágyott többé haza, illetve elbujdosott külföldre.³⁴

Petőfi monda- és anekdotakörében számos hagyomány örökíti meg őt költői mivoltában is:³⁵ bravúros előadóként vagy éppen váteszszerű szerepben, szavaltva lelkesítő céllal, közkívánatra, esetleg fizetség gyanánt. Kérésre, illetve különféle váratlan helyzetekben rögtönzött verseinek polgári emlékkönyveken kívül a folklórban is maradt nyoma, még olyan vándortípus formájában is, mint amely két – egymást csak hírből ismerő – költő véletlen találkozását beszéli el.³⁶ Egy olthévízi történet szerint Petőfi egy ilyen szituációban ismerte meg Aranyt.³⁷

A Petőfi-versek keletkezési helyszíne a mondákban már-már az irodalmi alkotással egyenrangú motívum: ír verset út menti csárdákban, lokalizálva több helyre is olyan nevezetes költeményeket, mint például a *Faluvégi kurta kocsmá...* vagy a *Kutyakaparó*,³⁸ vagy éppen a már Koltó kapcsán említett malomkő-asztalt, amelynek filiációjára Vas megyében vagy a Székelyföldön is rálehetünk.³⁹

A helyszínek kitüntetett szerepe nem véletlen, hiszen a lokalizálás, a helyhez kötés ősi gyakorlata a monda egyik fő műfaji sajátossága és sarkalatos eleme.⁴⁰ Több más történeti hős hagyományköréhez hasonlóan Petőfi mondakörében is fontos szerepet kapnak azok a fák, melyek árnyékában a verseit írta, szavalt, mulatozott, megpihent, elrejtőzött, és amely fák a monogramját is őrzik; vagy azok a források, kutak, melyeknek vizéből a szomját oltotta, illetve a lovát itat-

32 MAGYAR és VARGA, *Amikor még szűk vót a világ...*, 105.; MAGYAR, *A magyar történeti mondák katalógusa*, 2b:340–341.

33 Akad persze a néphagyományban „alternatív” vélemény is: egy gyimesi mondában, amely a populáris irodalomból is ismert, Szendrey Júlia a szabadságharc bukását követően férfiruhában járja Erdélyt, hogy ráleljen a férjére (saját gyűjtés, 2023). Szendrey Juliáról egy közelmúltban publikált életrajzi monográfia: GYIMESI Emese, *Szendrey Júlia irodalmi pályafutása: Társadalomtörténeti kontextusok*, Ligatura (Budapest: Ráció, 2021).

34 DOBOS, „Petőfi mondák”, 424–425; MAGYAR, *A magyar történeti mondák katalógusa*, 2b:261.

35 MAGYAR, *A magyar történeti mondák katalógusa*, 2b:241–243.

36 FARAGÓ József, „Olthévízi anekdoták két költő találkozásáról”, *Művelődés* 32, 6. sz. (1979): 33–34.

37 MAGYAR, *Erdélyi népmondák*, 1:269–270.

38 MAGYAR, *A magyar történeti mondák katalógusa*, 2b:242–243.

39 Uo., 2b:243.

40 Uo., 9:126–127.

ta.⁴¹ A költő ott jártának emléke különféle épületek kapcsán már csak azért is hagyományozódott, mert azok falán idővel emléktábla is megörökítette a jeles eseményt, legyen az csárda, lakóház, iskola. E helyeken esetenként a személyéhez társított/ neki tulajdonított relikvia is utal az egykori látogatásra.⁴²

Már Dobos Ilona is szükségét érezte megjegyezni, hogy a mondabeli Petőfinek többnyire kevés köze van a ténylegeshez: „a hozzá fűződő sztereotip cselekmény-típusok, folklór-motívumok többsége korábban az európai és magyar történelem más személyeihez kapcsolódtak”.⁴³ Nógrádban, Somoskő vidékén például arról maradt fenn egy monda, hogy amikor Petőfi (1845-ben) a salgói várban járt, lóháton jött, és a lovával felugratott a várkapu melletti sziklára. A kőben – e hagyomány szerint – azóta is látható a ló patkónyoma.⁴⁴ Akárcsak Szent László kapcsán a Kárpát-medencében oly sok helyen, például a közeli Mátraverebély-Szentkúton a Szent László ugratása-hasadék egyik sziklájában.⁴⁵

Főként a bujdosó Petőfiről szóló mondák sajátja az álruhás megjelenéséről szóló tradíció.⁴⁶ Az antik időkgig visszamenő motívum (Mot. K 1812)⁴⁷ leginkább eklatáns példái a magyar folklórban Mátyás király kapcsán ismertek.⁴⁸ Esetenként a nógrádihoz hasonló motívumvándorlás más narratív típusok esetében is megfigyelhető a Petőfivel kapcsolatos elbeszéléskorpusz esetében: egy erdélyi népmondában ő az, és nem az igazságos hírű király, aki fejjel lefelé kapáltatja meg az urakat a szőlőhegyen.⁴⁹ Több más folklórszövegben is a szegények partolójaként jelenik meg: megszünteti a robotot, segít a szénamunkában egy szegény asszonynak, megajándékoz egy székely katonát, valamint nemtetszésének ad hangot, ha értesül arról, hogy a földesúr rosszul bánik a jobbágyaival.⁵⁰

Más mondákban a vagabund vándorszínész, a bordalok csavargó poétájának képe került megörökítésre, egészen odáig, hogy a költőt többen egyenesen garabonciás diáknak vélik, amikor feltűnik a községben.⁵¹ Mint azt már Dömötör Ákos is megjegyezte, Petőfi esetenkénti ellentmondásos népi megítélését jelzi,

41 Uo., 2b:244–247.

42 Uo., 2b:247–249.

43 DOBOS, „Petőfi mondák”, 418.

44 FRICS Gyula, *Mondák, rövid történetek és anekdoták a Karancs-Medves vidékéről* (Somoskő: Somosi Kultúráért Egyesület, 2007), 18.

45 MAGYAR, *A magyar történelmi mondák katalógusa*, 2a:157–160.

46 DOBOS, „Petőfi mondák”, 423–424.

47 Stith THOMPSON, *Motif-Index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends*, 4 köt. (Copenhagen–Bloomington: Rosenkilde and Bagger, 1955–1958).

48 MAGYAR, *A magyar történelmi mondák katalógusa*, 2a: 378–396.

49 Saját gyűjtés, 2007 (Csomafája).

50 MAGYAR, *A magyar történelmi mondák katalógusa*, 2b: 252.

51 Uo., 2b: 250–251.

hogy személyében a ravasz kópét, a *trickstert* is látni vélték az emberek.⁵² Míg a hivatalos Petőfi-kultusz és a különféle populáris kiadványok a XIX. század végére a költőből szinte emberfeletti hőroszt, félistent formáltak, Dunavécsén és az elszegényedő Petrovicsék más alföldi állomáshelyén az ottani jobb módú birtoikos parasztok körében a személye kapcsán lekezelő, enyhén pejoratív vélemény is megfogalmazódott, fényt vetve arra is, hogy miért bukott meg jelöltként a szabadszállási követválasztáson 1848-ban.⁵³

A furfangos Petőfiről szóló kép különösen az Alföldön ismeretes, és elterjedésében nem zárható ki esetleges ponyvanyomtatványok szerepe sem. A rártarti földesúrtól száz aranyat kicsaló Petőfiről szóló történet már Móra Ferenc egyik XX. század eleji kiskunfélegyházi gyűjtésében is szerepel.⁵⁴ A folyón egy jó tanács ellenében révvel ingyen átkelő Petőfiről szóló monda jellegzetes vándortörténet,⁵⁵ és a magának pénz nélkül csizmát készíttető költőről szóló népi elbeszélés is e sorba illeszthető.⁵⁶

Rokonítható velük a pékinasnak felcsapó Petőfiről szóló monda/anekdota, amelyet az 1848-as gyűjtés szöveganyagából válogatva már Dégh Linda is közölt *A szabadságharc népköltészete* című kötetben.⁵⁷ E folklórszöveg érdekessége, hogy a költő alakjához annak elmondója (egy nyírségi szőlőcsősz) Till Eulenspiegel egyik tréfáját kapcsolta.⁵⁸ E narratívum arról szól, hogy a ravasz vándorlegény egy pék szolgálatába állva kenyér helyett kis állatfigurákat formáz a lisztből, majd azokat nagy haszonnal adja el az őt felelősségre vonó mester ámulatára.⁵⁹

Akárcsak Mátyás király narratív hagyománykörében, a Petőfiről szóló monda- és anekdotakörben is nagy számban tűnnek fel olyan esetek, melyek a költő egy-egy emlékezetes mondása köré szerveződnek⁶⁰ (részben a két költő talál-

52 DÖMÖTÖR, *Hősök és vértanúk...*, 13.

53 Lásd még: DOBOS, „Petőfi mondák”, 426–427.

54 UJVÁRY Zoltán, *Néprajz Móra Ferenc műveiben*, Bibliotheca Cumania 5 (Kiskunfélegyháza: Kiskunfélegyháza Város Önkormányzata, 2004), 50–51.

55 MOLNÁR Mátyás, „Petőfi-hagyományok Szatmárban”, in *Csengeri krónika: Néprajzi és helytörténeti antológia Molnár József 70. születésnapjára*, szerk. DANKÓ Imre, 285–290 (Csenger: Csengeri Nagyközség Tanácsa, 1975), 287; FARAGÓ József és FÁBIÁN Imre, *Bihari népmondák* (Nagyvárad: Literator, 1995), 171.

56 GÉCZI Lajos, *Ungi népmesék és mondák*, szerk. DÖMÖTÖR Ákos, Új magyar népköltési gyűjtemény 23 (Budapest: Akadémiai, 1989), 512; DUKA János, *Elsüllyedt kincs* (Bukarest: Kriterion, 1993), 36–37.

57 DÉGH Linda, *A szabadságharc népköltészete* (Budapest, Akadémiai, 1952), 164–165.

58 Hermann BOTE, *Ein kurzweiliges Buch von Till Eulenspiegel* (Frankfurt am Main: Insel, 1978), 168–170.

59 Vö. DÖMÖTÖR, *Hősök és vértanúk...*, 13.

60 MAGYAR, *A magyar történeti mondák katalógusa*, 2b:253.

kozásáról szóló típus is e körbe sorolható). A történelmi események mondabeli szimplifikálásáról már Dobos Ilona is szót ejtett. Megemlítette azt a népi történelmi tudatban gyakran evidenciaként szereplő motívumot is, hogy az 1848-as események voltaképpen Petőfi és Kossuth személyes akciójának tekinthetők, akik verseikkel és szónoklataikkal robbantották ki a forradalmat, majd vezették közösen a szabadságharcot.⁶¹ A jeles történelmi személyek barátsága, sőt rokonsága a monda relatív időkezelési sajátosságából adódóan akár még olyan folklórszövegeket is eredményezhet, miszerint egy koltói adatközlő szerint Petőfi Zrínyi Ilonával lépett frigyre.⁶²

Hasonló anakronisztikus helyzet a költő szépirodalmi oeuvre-jébe (vö. *Zöld Marci* című drámáját stb.) beleilleszthető betyárhagyományok részeként is megfigyelhető. Egy ostffyasszonyfai monda szerint (mely vasi településen a fiatal Petőfi 1839-ban tartózkodott egy ideig) a költő együtt borozott a csöngői kocsmában a vidék nevezetes törvényen kívülijével, Savanyú Jóskával.⁶³ E népi nézőpontból mi sem természetesebb, mint hogy a költő az Alföld híres betyárjával, Rózsa Sándorral is kapcsolatban állt. Bugacon mesélték, hogy az ottani csárdában megszülető Petőfit az éppen arra járó betyárvezér keresztelte el a maga neve után Sándornak. E műrokonsági kapcsolat adja magyarázatát annak a széles körben elterjedt mondának, miszerint a költő beszélte rá Rózsa Sándort arra, hogy szabadcsapatával álljon Kossuth mellé a szabadságharcban.⁶⁴

E rövid áttekintés mindössze érzékeltetni kívánta a Petőfivel kapcsolatos narratív hagyománykör tematikai változatosságát és kiterjedését. A későbbi kutatások feladata elsősorban nem az, hogy további típusokat és történetvariánsokat tárjon fel – erre kevés már az esély a XXI. század harmadik évtizedében –, hanem az, hogy megvizsgálja a rendelkezésre álló történetrepertoár egy-egy szegmensét, azokat a folklór más területeire is kiterjedő elemzés tárgyává tegye, és ahol lehetséges, egybevesse a népi képzelet produktumát a Petőfi-életmű és -életrajz kutatási eredményeivel.

61 DOBOS, „Petőfi mondák”, 425–426.

62 DIENES, *A legendák Petőfije*, 201.

63 DÖMÖTÖR Sándor, *Petőfi vasi élményei és a néphagyomány* (Szombathely: Vas Megye Tanácsa Népművelési Osztálya, 1954), 9.

64 MAGYAR, *A magyar történelmi mondák katalógusa*, 2b:254.

SERES ISTVÁN

Petőfi Kondoroson

A legendás kondorosi betyárcsárdában rengetegen megfordultak: Rózsa Sándor, a Veszelka fivérek, Dobos Gábor és Babáj Gyurka mind a csárda rendszeres látogatói voltak. Babáj, a híres „y”-os betyár nem átallott átüzenni a csárdával szemközti csendőrlaktanyába, hogy éppen itt vendégeskedik. A legenda szerint, amikor Novák György szarvasi csendbiztossal birokra kelt a csorvási csárdában, Pecsénye szarvasi pandúr lőtte oldalba. A szarvasiak átszállították Kondorosra, és a csárda tiszta szobájába fektették le. Ott is hunyt el, majd a csárda mellett földelték el. Megfordult a csárdában Arany János is, aki több versében is megemlékezett a látogatásairól. A leghíresebb látogató viszont maga Petőfi Sándor volt. Sajnos kiadott költeményei között nem szerepel egyetlen kondorosi témájú verse sem, de a helyi legenda megőrizte látogatása emlékét! Petőfi István, csáki gazdatiszt, gyakori látogatója volt a csárdának, akárcsak a költő fia, Zoltán, aki szarvasi diákként pajtásaival sűrűn látogatta a neves vendéglátó egységet.

Petőfi verséről az első híradásunk 1879-ből származik. Eszerint „Petőfi Sándor is tartózkodott többször itt. A falon volt egy verse, de az asszonyok lemeszelték.”¹ Liker Mihály, az utolsó legendás kondorosi csárdás 1947-ben mesélte el az akkor ott kutató Bertalan Emma budapesti egyetemi hallgatónak, hogy „Petőfi Sándor itt tartózkodott többször is. A falon volt egy verse, de az asszonyok lemeszelték!”

1927-ben volt a csárda jubileuma: a legenda szerint száz évvel korábban építették át a szarvasi Bolza grófok a csárda épületét. A fényes ünnepségre számos neves pesti zurnaliszta is lejött, és egy bizonyos D. Kovács László több cikket is írt Petőfi legendás verséről. A csárdáról tudni kell, hogy számos neves korcs-

1 [NÉV NÉLKÜL], *Békésmegyei Közlöny*, 1879. szeptember 25., 101. sz., 3.

márosa, bérlője volt. A nevesebbek között volt az albertirsai származású Baghy Pál, majd Argay Sámuel. Edelmann Nándor a Bolzák német gazdatiszta volt, szerette az italt, s valójában a csárdát a felesége vitte. Férje halála után az ugyancsak szarvasi Reguly György neje lett, és Regulynak volt köszönhető a csárda felvirágoztatása. Kocsis úr beszámolója szerint a kondorosi hagyomány arról adott hírt, hogy a betyárok mindig felvették a hátsó falra, hogy mikor látogatták meg a csárdát. Amikor két-három évente betelt a „naptár”, Edelmann csárda-bérlő rendszerint lemeszelte, de a betyárok mindig újrakezdték. Nem tudjuk, mi igaz ebből, de jóval elterjedtebb Petőfi látogatása. A költő, még vándorszínész korában állítólag többször is útba ejtette Kondorost. Egy alkalommal egy pohár bort ivott, és talán még betyárokkal is társalkodhatott, amikor felírt egy verset a falra. A vers sokáig megvolt, ahhoz még Edelmann sem nyúlt. Jóval később, amikor Edelmanné már Reguly György felesége volt, a csárdás egy alkalommal vidékre utazott. A fáma szerint az asszony ezt az időt arra használta fel, hogy derekasan kimeszeltette az egész csárdát, Petőfi versével a falon! Mire Reguly hazatért, a féltve őrzött ereklyének már csak hűlt helyét találta...

Ugyancsak Kocsis adta hírül, hogy

[...] veszett híre támadt a kondorosi csárdának, s hiába volt a pandúr, hiába a vármegye hatalma, a betyárok meglakták az útkereszteződést, urat, zsidót, kővér vásárost kifosztottak, a szegénynek két kézzel szórták a pénzt. Ha egy betyárt lelőttek, egyet felakasztottak Szarvason, kettő támadt a helyére. Abban az időben élt egy országcsavargó költő: Petőfinek hívták. Kóborgó útján egy napon beállított a kondorosi csárdába, ivott egy pohár bort e talán barátkozott is a betyárokkal. — Minden betyár felkarcolta a csárda hátulsó falára, hogy mikor járt ott utoljára. Minden két-három esztendőben betelt ez a naptár, akkor bemeszeltette Edelmann a falat, de újra kezdték a zshiványok az irkálást, — meséli Békés² Zsuzsanna asszony, aki 86 esztendejével egy darab betyárélet Kondoros mai békéjében, csendjében. Békés Zsuzsanna kis cseléd volt a csárdában, mikor Rózsa Sándor volt a király. — A Petőfi úr is odaírta a nevét a betyárok sorába. Darabig vigyázták is az írását. Egyszer azután Edelmanné megunta a vigyázást, bemeszeltette a Petőfi úr írását. Akkor már nem az Edelmanné volt a csárda. A németet elvitte a rosseb. Azt is mondják, hogy a felesége megétette, mert akkor már Regulyt szerette, azt a legényt, akivel össze is állt az ura halála után, azután kettejüké maradt a csárda. Reguly is igen vigyáztatta a Petőfi úr írását, de egyszer elment otthonról, a felesége bemeszeltette az írást...³

2 Minden bizonnyal „B. Kiss” volt a fiatalasszony eredeti neve.

3 D. Kocsis László, „Csontvázak és titkok a híres kondorosi csárdában: Százesztendő Rózsa Sándor betyárfészke, Kondoros, szeptember 12.”, *Pesti Napló*, 1927. szeptember 14., 4.

Végezetül álljon itt egy késői történet, amit a kondorosi úttörők gyűjtöttek 1957-ben: a *Békés Megyei Népiújság* 1957. november 5-ei híradása arról számolt be, hogy az öccsét gyakran meglátogató Petőfi egy ízben „unalmában” egy verset írt fel a falra. A korcsmáros egy szekrényt tolt az értékes írás elé, de amikor egy ízben bevásárló körútra kellett mennie, a felesége kimeszelte a falat. „A féltett Petőfi emléksorai így megsemmisültek” – írja a fáma.⁴

4 [NÉV NÉLKÜL], „Petőfi testvérének síremlékét megkoszorúzták a kondorosi úttörők”, *Békés Megyei Népiújság*, 1957. november 5., 5.

GULYÁS JUDIT

Népmeseszövegek és népmese-értelmezések a *Vasárnapi Ujságban* (1854–1872)

A tanulmányomban a *Vasárnapi Ujság* című hetilapban a XIX. század második felében, az újság indulását (1854) követő mintegy két évtized alatt megjelent népmeseszövegek, illetve a népmesékre vonatkozó reflexiók feltárására töreksem. A felső időhatárt jelentő 1872-es év kijelölése nyilvánvalóan önkényes; amit azonban mégis több szempont figyelembevételre indokolt. Egyfelől 1872 a magyar népköltészet-kutatás történetében fontos fordulópont: ekkor jelent meg ugyanis majdnem egy évtizedes előkészítés után a hazai népköltészeti gyűjtést koordináló Kisfaludy Társaság égisze alatt az 1840-es években Erdélyi János által megkezdett, ám a szabadságharc bukása, majd a kulturális-tudományos intézményrendszer széthullása miatt félbeszakadt *Magyar Népköltési Gyűjtemény* (új folyamának) első két kötete. Ezeket a korabeli népköltészeti gyűjtés és értelmezés két vezető alakja, Gyulai Pál és Arany László szerkesztette, kialakítva a népköltészeti szövegközlés normáit (forrásmegjelölés, jegyzetapparátus, műfaji értelmezések, textualizációs eljárások).

Másfelől az 1854 és 1872 közötti időszak azért is figyelemre méltó, mert a népmese hazai értékelésében egyértelműen egy átmeneti korszakot képvisel. 1854-ben, amikor a *Vasárnapi Ujság* első számai megjelentek, a mese a népköltészeti műfajok között távolról sem egyértelműen pozitív megítélésű műfaj volt. Az elit kultúra képviselőinek javarésze számára a népdalok, a mondák vagy akár a közmondások is nagyobb relevanciával bírtak (akár az esztétikai-poétikai érték, akár a művelődéstörténeti-vallástörténeti forrásérték vagy éppen az idiomatikus népnyelvi kifejezések szempontjából), mint a jellemzően pusztán szórakoztató elbeszélésnek tekintett mese. 1854-ig egyetlen magyar nyelvű, ma-

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

gyar népmeséket tartalmazó népköltési gyűjtemény sem jelent meg, és a vegyes műfajú népköltési gyűjtemények részeként magyarul kiadott népmesék száma is igen alacsony volt; néhány tucatnyi szövegről van szó. Ezt követően viszont, az 1854 és 1872 közötti időszakban magyar népmesegyűjtemények sora látott napvilágot, ezenkívül a népmese mint a tudományos vizsgálat egy lehetséges tárgya is megjelent a honi diszkurzusokban. Ez a periódus tehát a népmese értékelésében bekövetkező lassú fordulat időszakának tekinthető.¹

A XIX. századi sajtótermékek közül a *Vasárnapi Ujság* kitüntetett szerepet foglal el a néprajztudomány számára,² hiszen az országos terjesztésű hetilap egyik fontos célja a társadalmi rétegek és kulturális regiszterek közötti közvetítés volt.³ Az újság címlapján látható, közismert grafika éppen ezt a közvetítést fejezte ki. A *Vasárnapi Ujság* olvasója eszerint két típust képvisel (tükröztetve): a gólyafészek alatti hajlékában, pörgekalapban, asztal mellett, bő ujjú ingben olvasó gazdát és a galambdúcos otthonában fotelben, háziköntösben és

- 1 Harmadrészt, technikai szempontból, a forrásfeltárás e két évtizednyi időszak tekintetében is számottevő szöveget hozott felszínre a *Vasárnapi Ujság* hasábjairól, amelyek bővítése szét-feszítené e tanulmány kereteit. Egy ilyen kutatás folytatásának szükségességét már a *Vasárnapi Ujság* repertóriumának néprajz, folklór tárgykörbe tartozó írásainak sokasága is jelzi: GALAMBOS Ferenc, *A Vasárnapi Ujság repertóriuma 1854–1921*, 8 köt. (Budapest: kézirat, 1978), 3:114–127, <https://mek.oszk.hu/12900/12941/pdf/>. E cikkhez intézményi tudósításokat, reklámokat, és egyéb, a repertórium által nem a folklór körébe sorolt írásokat is felhasználtam a *Vasárnapi Ujság*ból.
- 2 Az elmúlt évtizedben számos, folklorisztikai szempontból fontos műfaj, illetve téma megjelenését vizsgáló tanulmány is született e tárgyban, Landgraf Ildikónak a monda és az anekdota műfajára vonatkozó tanulmányai szinte monografikus feldolgozását adják a témának. LANDGRAF Ildikó, „Átjárás a regiszterek között: Jókai Mór képes szórakoztató lapjai”, in *A sajtó kultúrák közvetítő szerepe 1867–1945*, szerk. PAÁL Vince, 9–20 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014); LANDGRAF Ildikó, „Nemzeti érzés és királyhűség: 1848–1849 hőseinek és az uralkodócsalád tagjainak megjelenése a *Vasárnapi Ujság* lapjain szövegfolklorista szemmel”, in *A véleményesajtótól a tömegsajtóig: Fejezetek a magyar újságírás történetéből*, szerk. KLESTENITZ Tibor és PAÁL Vince, 39–57 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017); LANDGRAF Ildikó, „»A becses ráma: A *Vasárnapi Ujság* és Mikszáth Kálmán”, *In Medias Res* 7, 2. sz. (2018): 106–123; LANDGRAF Ildikó, „A bukovinai székelyek reprezentációja a 19. századi, magyar illusztrált sajtóban: Bukovinai népelet és folklór a *Vasárnapi Ujság* lapjain”, *Ethno-lore* 37 (2020): 437–464; LANDGRAF Ildikó, „A népköltészet megjelenése és értelmezése a *Vasárnapi Ujság*ban, különösen a monda- és regékölzések kapcsán”, *Ethno-lore* 39 (2022): 110–130.
- 3 BUZINKAY Géza, „Közművelődési sajtó”, in *A magyar sajtó története*, szerk. KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla, 2 köt. (Budapest: Akadémiai, 1985), 2:209–247; RÉVÉSZ Emese, *Kép, sajtó, történelem: Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870* (Budapest: Argumentum – OSZK, 2015), 104–111. A *Vasárnapi Ujság*ra vonatkozó legújabb kutatások kapcsán lásd „A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana” Lendület-kutatócsoport és a Petőfi Irodalmi Múzeum 2022-ben *Egy lapkiadási sikertörténet a 19. századból: a Vasárnapi Ujság* címmel megrendezett konferenciájának előadásai nyomán RÓZSAFALVI Zsuzsanna szerkesztette tanulmánygyűjteményt, megjelenés előtt.

házisipkában csibukozó vidéki nemest – mindkét alakot és hajlékot bukolikus agráridillt reprezentáló szőlőindák, szőlőfürtök és búzakalászkok övezik. A *Vasárnapi Ujság*, ez a Pákh Albert (1823–1867) szerkesztette, kezdetben Gyulai Pált és Jókai Mórt főmunkatársul megnyerni képes, Landerer és Heckenast által kiadott, Pesten szerkesztett sajtótermék indulásakor *néplap*ként definiálta magát. A következőképpen értelmezte a *néplap* és a *nép* fogalmát 1854 tavaszán, az egyik legelső számában:

Mik egy néplap kellékei? Az, hogy érdekes legyen. Az, hogy hasznos legyen. És az, hogy olcsó legyen. Ime vállalatunkról bizton hisszük elmondhatni, hogy mind e három tulajdonnal birni fog. Ugy intézkedtünk, hogy legjobb íróink írják, hogy tartalma széles ismeretgazdagságot foglaljon magában, és egész fél-évi előfizetési ára egy pengő forint legyen. Alólírt felelős szerkesztő mellett, mint főmunkatársat Jókai Mórt mutathatjuk be, kik e népszerű vállalat számára a magyar irodalomnak e téren legelismertebb bajnokait leendnek képesek egyesíteni. S e meggyőződésben kezeskedni merünk, hogy a mit lapunk hasábjai nyújtani fognak, érdekes, ismeretterjesztő, mivelteő olvasmány lesz.

A népet – mellynek pártolására számítunk – nem nézzük öntudatlan nyers tömegnek, mellynek jó indulatát üres szemfényvesztések által szabad kizsákmányolni, hanem látjuk benne amaz ép, józan fajt, mellynek megvannak nemesebb vágyai s tiszteletreméltó érzelmei. Azon népet látjuk magunk előtt, melly, hogyha ezentul is élni akar, ezt csak ismeretek és művelődés árán válthatjuk meg.⁴

Munkám forrásfeltáró jellegű; egy bizonyos sajtótermék egy meghatározott időszakából mutatja be azokat a megnyilvánulásokat, amelyek a népmesére vonatkoztak, hogy ennek révén kirajzolódjék, milyen módon jelent meg a magyar népköltészet mára emblematikus műfaja a XIX. századi magyar sajtó egy nagy hatású termékében. A szövegeket kronologikus rendben közlöm és kommentálom.

Népmesék a Vasárnapi Ujság hasábjain: szövegek és reflexiók

1854–1860: Erdélyi János, Jókai Mór és Gaal György gyűjteményei

A *Vasárnapi Ujság* mindjárt az egyik legelső számában, 1854 márciusában egy friss keletkezésű, Szent Péterről szóló román „népmesét” közölt a *Népsajátság* rovatban, a *Wiener Telegraph*ból véve át a történetet, amely a krími háború egy

4 *Vasárnapi Ujság*, 1854. márc. 12., 16.

eseményére reflektált (az orosz média híradásai nem ismerték el, valójában mekkora vereséget is szenvedtek csapataik):

Oláh népmese. Olvasóink emlékezni fognak azon véres csatára, melyet a mult tél folytán Oltenitzánál a Duna mellett orosz és török seregek küzdtek. Ez volt egyike a legkeményebb összeütközéseknek az eddigi hadjáratban. A török, angol, francia, német, magyar, s egyéb hirlapok szerint 4000 orosz hullott el; csak az orosz tudósítások hangzottak másképen. Erre vonatkozólag következő tréfás mesét csinált az oláh nép: Midőn az Oltenitzánál elesett 4000 orosz a mennyország kapujához ért, roppant zaj és lárma, csörömpölés és dörömbölés keletkezett. A mennyország kapusa, Szent Péter, rögtön oda siet a nagy kulcsccsal, s a kapu melletti kis ablakon kidugván fejét, kérdi, hogy miféle türelmetlen emberek vannak oda künn? – „Azok vagyunk, a kik Oltenitzánál a Duna mellett az igaz hitért és a szent keresztért életünket áldoztuk fel, s most a mennyországba akarunk bejutni. Egymásután!” – így hangzott a felelet. Szent Péter megértvén a dolgot, arra kéri őket, hogy csak egy pár perczig várakozzanak. Erre zsebébe nyul s kihúzza belőle a hivatalos orosz tudósítást, melyet neki már megküldtek volt, s rá mutatva nagy kulcsával, így szól: „Itt meg vagyon írva világosan és hitelesen, hogy ama csatában csak *tizenkét* ember hullott el. Annak okáért tizenketten beszélhetnek, de a többiek azonnal eltakarodjanak.”⁵

Ez a nemzetközi (európai) aktualitásra reagáló elbeszélés azokat a legendameséket idézi meg, amelyek témája az, hogy Szent Péter hogyan engedi/nem engedi be a mennyországba, vagy dobja ki onnan a nem megfelelő egyedeket. A magyar mesehagyományban ilyen mesetípusok: AaTh 800 – *A szabó/cigány a mennyországban*, AaTh 804 – *Szent Péter anyja*, MNK 804D* – *Miért nincs német a mennyországban?* MNK 804E* – *Miért nincs huszár a mennyországban?* stb.

1855 decemberében a *Vasárnapi Ujság*ban karácsonyi és újévi ajándék gyanánt hirdette könyveit Heckenast Gusztáv. Mivel a *Vasárnapi Ujság*ot Heckenast adta ki,⁶ ezért az újságot ekkor és a továbbiakban is használta arra, hogy kiadványait a lapban reklámozza, akár hirdetések, akár figyelemfelkeltő mutatóanyagok közlése vagy egyéb híradások révén. A Heckenast hirdette kiadványok sorában az 1855 őszén, Erdélyi János szerkesztésében megjelent *Magyar népmesék* című kötet is szerepelt. A könyvreklám nem csupán könyvészeti adatokat tartalmazott, hanem egy meseillusztrációt is, emellett a kötetet pár sorral az olvasók figyelmébe ajánlotta:

5 *Vasárnapi Ujság*, 1854. ápr. 9., 45–46.

6 ЛІРТАК Dorottya, szerk., *A vállalkozó és a kultúra: Heckenast Gusztáv, a legendás könyvkiadó (1811–1878)* (Budapest–Eger: Kossuth Kiadó – Esterházy Károly Főiskola, 2012).

Magyar népmesék. Erdélyi Jánostól. A mesélő modor egészen megtartott egészséges zamatjával. Egyike azon gyűjteményeknek, mik népköltészetünkre eleven világot vetnek. A szövegbe nyomott fametszetek mind igen találók és csinos kivitelűek.⁷

MAGYAR NÉPMESÉK.

Erdélyi Jánostól.

A mesélő modor egészen megtartott egészséges zamatjával. Egyike azon gyűjteményeknek, mik népköltészetünkre eleven világot vetnek. A szövegbe nyomott fametszetek mind igen találók és csinos kivitelűek. 194 lap.

Ára 1 ft. pengő.

Az Erdélyi János szerkesztette *Magyar népmesék* reklámja (1855)

Erdélyi János, az első magyar népköltési gyűjtemény, a *Népdalok és mondák* (1846–1848) szerkesztője a népköltési szövegkiadást nem hagyta abba a szabadságharc bukása után, a Kisfaludy Társaság működésének felfüggesztése idején sem. 1851-ben kiadta közmondásgyűjteményét – amelyet eredetileg 1848-ban tervezett megjelentetni –,⁸ 1855-ben pedig az első, önálló magyar nyelvű magyar népmese-gyűjteményt, amely tehát műfajspecifikus módon kizárólag népmesét tartalmazott.⁹ A *Magyar népmesék* kiállítása révén („képes kiadás”) kísérletet tett arra is, hogy áthangolja a mesékkel szemben a magyar olvasóközönség körében megnyilvánuló kedvezőtlen befogadói/vásárlói magatartást. A karc

7 *Vasárnapi Ujság*, 1855. dec. 23., 420.

8 ERDÉLYI János, kiad., szerk., *Magyar közmondások könyve* (Pesten: Nyomatott Kozma Vazulnál, 1851).

9 ERDÉLYI János, kiad., *Magyar népmesék*, képes kiadás (Pest: Heckenast Gusztáv sajátja, 1855).

kötetkét ugyanis Erdélyi és Heckenast a magyar népmesekiadási gyakorlatban addig – és még jó ideig – egyedülálló módon illusztrációkkal bocsátotta közre.¹⁰

A szövegbe a buzgó kiadó csinos fametszeteket ad; mivel, hihetőleg, oly tanulmányok lopakodnak be a képző művészetbe, melyek után a hazai tárgyak: viselet, ruha, táncz, népszokások, közélet és képzelem mind jobban engedik át magokat a metsző vésűjének, a főtész ecsetének; egyuttal a nagy közönségnek is mulattató szemléletül ajánlkoznak

– írta Erdélyi a kötet rövid bevezetőjében.¹¹

1856 februárjában arról jelent meg egy rövidhír, hogy magyar népmeséknek egy német nyelvű kiadása hamarosan megjelenik: „Stier G. wittenbergi tanár jelenleg a magyar népmesék németre fordításával foglalkozik, mellyek még ez évben napvilágot fognak látni”.¹² A szóban forgó kötet, Gottlieb Stier munkája *Ungarische Volksmärchen* címmel valóban meg is jelent 1857-ben, mégpedig Heckenast kiadásában, Pesten.¹³ Stier alapvetően az 1855-ös Erdélyi János-féle mesegyűjteményt fordította németre s látta el bevezető tanulmánnyal; a kötetben az illusztrációk is ugyanazok, mint a *Magyar népmesék*ben.¹⁴

A Heckenast kiadta *Magyar népmesék* reklámja, valamint a kiadvány német nyelvű megjelenéséről szóló rövidhír mellett 1856 márciusában a *Vasárnapi Ujság* már ismertetést is közreadott Erdélyi János mesegyűjteményéről, amelyhez Jókai Mór *A magyar nép adomái* című munkájának ismertetése társult – ez utóbbi kötetet szintén Heckenast adta ki. Jókai gyűjteménye egy önálló, *Népmesék* címet viselő fejezetben tíz meseszöveget adott közre; de a címe szerint adomákat tartalmazó gyűjteményben valójában majdnem ötven olyan szöveg található, amely valamely mesetípushoz sorolható (Mátyás királyról szóló novellamesék, tréfás mesék, rátótiadák stb.). Jókai a népmese műfaját a korszakban ritka módon nagyra becsülte (amiként Gyulai Pál is, aki kezdetben szín-

10 A XIX. századi magyar népmeseillusztrációkról lásd DOMOKOS Mariann, *Mese és filológia: Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből*, Néprajzi tanulmányok (Budapest: Akadémiai, 2015), 108–133.

11 *Magyar népmesék*, I–II. A *Vasárnapi Ujság* hirdetésében közreadott kép a kötet első, *A liliumleány* című meséjének egy illusztrációja (*Magyar népmesék*, 1855, 6). A hazai tárgyakról a képzőművészetben lásd RÉVÉSZ Emese, „Népéletképek a magyarországi sajtóban 1850–1870 között”, *Néprajzi Értesítő* 92 (2010): 79–144.

12 *Vasárnapi Ujság*, 1856. febr. 17., 60.

13 Gottlieb STIER, *Ungarische Volksmärchen, nach der aus Gaals Nachlass herausgegebenen Urschrift übersetzt von G. Stier* (Pesth: Verlag von Gustav Heckenast, [1857]).

14 GULYÁS Judit, „Musäus és Grimm között: Gaal György mesegyűjteményének XIX. századi (de)kanonizációja”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 10*, szerk. Csörsz Rumen István, 333–359 (Budapest: Reciti, 2022), 348–349.

tén a *Vasárnapi Ujság* főmunkatársa volt, ha rövid ideig is, Pákh Alberttel, a szerkesztővel nemcsak barátság fűzte őket össze,¹⁵ hanem az 1853-ban közösen szerkesztett *Szépirodalmi Lapok* is).¹⁶ Az Erdélyi János szerkesztette *Népdalok és mondákról* írván Jókai már 1847-ben is a mesék alulreprezentáltságát kifogásolta, és gyűjtésüket, közzétételüket propagálta:

Most még népköltészetünk prózai részét, a' mondákat és babonákat kellene összegyűjtenie, miknek érdeke nem kissebb, mint népdalainké, helyhezkötött objectivitása pedig még népjellemzőbb, mint amazoké.¹⁷ [...] csupán a' mondák, és általában népköltészetünk prózai fele hagy némi kívánandót hátra: hol maradtak az annyira elterjedt és élénk mesék, a' „borsszem Jankóról” – a' „Szalonnavárról” – a' „csalóka Péterről” – a „molnár királyról” és többek, miket köz-népünknel minden gyermek ismer.¹⁸

A *Vasárnapi Ujságban* az Erdélyi János és Jókai Mór összeállította gyűjtemények ismertetését egy általánosabb bevezető előzte meg, amely a népköltészeti kiadványoknak (nyugat-európai példák nyomán) a népismeret, illetve az irodalom és a nemzeti kultúra alakításában betöltött szerepének jelentősége mellett érvelt:

Örvendetes minden jelenség, minden újabb termék irodalmunk körében, melly biztos eszközül szolgál a nép természete hű felfogására, és egyszersmind alkalmas tényező a nép hajlamai és tehetségeinek tovafejlesztésére.

Fogalmat szerezni a népről, mellynek tudomány és élet egyaránt hasznát vehesse, csak a népirodalom ereklyéinek átismerete után lehetséges. Ez okból minden hűséggel és szoros lelkiismerettel jártak el a tudósok a polgárosult népeknél az irodalom e része összegyűjtésében, és adtak annyit a népismerethez, mennyit más forrásokból soha sem meríthettek volna.

A nép csak külsőnek tetsző jelek által, millyenek öltözetén és tánczán kívül, *dalai, meséi, hagyományos szokásai, adomái, közmondásai, sőt hiedelmei s előítéletei* – mik a legszorosabb összeköttetésben vannak a belsővel – esik szemlélődésünk alá. Itt rakja le a nép költő és gondolkodó erejét is; itt a szokás nem

15 Lásd az 1851 és 1853 közötti időszakból fennmaradt leveleiket: GYULAI Pál, *Levelezése 1843-tól 1867-ig*, kiad. SOMOGYI Sándor, A magyar irodalomtörténetírás forrásai 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961); GYULAI Pál, „Pákh Albert”, in *Emlékbeszéd*, harmadik, bővített kiadás, 2 köt., 1:31–48 (Budapest: Franklin-Társulat, 1914).

16 IMRE László, *Féléves folyóirat – évszázados tanulságokkal, Szépirodalmi Lapok (1853)*, Irodalomtörténeti füzetek 186 (Budapest: Reciti, 2022).

17 *Jelenkor*, 1847. febr. 11., 69 (Budapesti Napló rovat).

18 *Jelenkor*, 1847. márc. 4., 104 (Budapesti Napló rovat).

csupa divat, hanem egyszersmind erkölcs, a hagyomány történet, az előítélet meggyőződés.

És így a magyar irodalom e része kiinduló pontja a nemzeti művelődésnek, mely akárhonnan veszi is a vezérsugallatot, egyedül akkor számíthat tartós életre, ha a nép szája ize szerint szól, azaz, a magasabb eszméket, a tudomány követeléseit bizonyos hazai levegő színével önti be, hogy a szokatlan megszokhatóvá, az idegen itthonivá legyen az avatlan előtt is.

Legyünk meggyőződve, ha oly szellemi tápot adunk a népnek, mi véréhez való, ha véérébe oltjuk a műveltséget, a fogamzás biztossága mellett, örök időkre is megőrzendi azt, és vele a művelődésnek nem egyént nyertünk, ki meghal, hanem testületet, mely halhatatlan.

A népirodalom köréből illetően két újabb művet van szerencsénk az olvasó közönségnek ezennel bemutatni:

1) „*Magyar népmesék.*” *Kiadja Erdélyi János. Képes kiadás. Pest, 1855. Heckenast Gusztáv sajátja. 194 lap. Ára csinos képes borítékba fűzve csak 1 ft. pp. Postán küldve 1 ft. 10 kr. pp.* – Szerző kijelenti előszavában, hogy ezen kötettel a magyar népirodalom ereklýeit: u. m. mesék, dalok, közmondások, adomák, szokások, hiedelmek, szóval; minden ide tartozó elemek kiadását vette foganatba; és igéri hogy az anyag nem fog hiányozni az egész gyűjteményen keresztül.

Hogy ez ige testté válandik, az iránt nem hagy kételkednünk szerzőnek a népirodalom terén kivivott jó hirneve, a kiadó tulajdonosnak e nemben több évtizeden át tanusított áldozatkészsége, és a magyar olvasó közönségnek buzgó részvéte, mely számos megrendelések által ezen korszerű nemzeti vállalatnak létrehozatalát lehetővé teendé. – Ezen első kötetnek nevezhető rész 20 népmesét, mondát foglal magában, és hogy az előadás mélyebben hasson képzelődésünkre, a mondák szövege 23 csinos metszetű képpel van ellátva. Nincs is egyéb kívánnivaló még, mint hogy a szerző a következő kötetben jegyezze meg, mely meséket vette, előszavaként Gaal György mesegyűjteményéből és mellyeket beszéli el a nép szája után. Czélszerű lenne azt is tudni, melly vidéken regéltetik még jelenleg is a közlött monda, melly a népet jellemzi, minthogy meséjéből képzelet és nézletmódja tűnik ki.

2) „*A magyar nép adomái.*” *Össze gyűjté Jókai Mór. Pest, 1856. Kiadja Heckenast Gusztáv. VIII és 272 lap. Ára csinos borítékba fűzve csak 1 ft. 20 kr. pp.* – Az adoma (anecdota) rendszerint csattanó végzetű, rövid, figyelmet feszítő eleven eseményke, és így különösen alkalmas a társasági körökbeni mulattatásra, főleg, ha épen kellő idején és finom mulattatási ügyességgel mondatik el, illy körülmény közt a már hallott adoma is kedves benyomást teend. Azért részint ez okon, részint mint kiegészítő része a népirodalomnak, e mű egyhamar túl nem éli magát és el nem avul. Dús tartalmánál fogva is, minthogy 10 igen érdekes népmondán kívül, még a legkülönfélébb adomáknak 9 osztályát foglalja ma-

gában, bizvást ajánlhatjuk e művet mindazoknak, kik az elmés ötleteknek, a vidám magyar kedvcsapongásnak barátai és kiket a magyar népnek életére vonatkozó adatoknak gyűjteménye érdekel.¹⁹

A K. Á. szignóval jelzett bíráló kiléte nem ismert, de a *Vasárnapi Ujság* szerkesztőjének, Pákh Albertnek közismert álneve *Kaján Ábel* volt; a K. Á. ennek rövidítése is lehetett akár (ebben az esetben a lap szerkesztője írt a lap főszerkesztésének művéről). A recenzens gondolatmenete szerint tehát a népköltési alkotások lejegyzése, írásba foglalása, kiadása egyfelől forrásként szolgál a nemzeti irodalom és kultúra számára. Másfelől megfelelő irodalmi művek megalkotása és a néphez való eljuttatása (mint cél) is fontos feladat, de nem pusztán közművelődési szerepe miatt, mivel ennél magasabb perspektívából is szemlélhető mindez: a nép, ez az absztrakt entitás ugyanis halhatatlan, és így a számára megfelelő műalkotás is azzá válik. (A „vérebe oltjuk a miveltséget” kitétel ugyanakkor ellentmondani látszik az absztrakt entitás képzetének, vagy legalábbis valamiféle biológiai organizmusként láttatja azt.)

A recenzens rövid ismertetésében a szövegek forrásmegjelölését hiányosnak tartotta, és ennek kapcsán említést tett arról a körülményről, hogy Erdélyi János kiadványa Gaal György mesegyűjtéséből is tartalmazott meséket, és kritizálta, hogy Erdélyi nem tüntette fel világosan, mely mesékről van szó. Erdélyi Jánossal folytatott levélváltásából tudható, hogy ezt Toldy Ferenc, a Gaal-hagyaték kezelője is nehezményezte,²⁰ és amikor 1857-től Kazinczy Gáborral közösen megjelentették Gaal György magyar nyelvű mesegyűjteményének első kötetét, külön is jelölték, hogy mely mesék jelentek már meg Erdélyi 1855-ös kötetében (egyszersmind utalva arra, hogy a *Magyar népmesék* című kötet terjedelmének több mint felét valójában Gaal meséi tették ki).

1857 júniusában a *Vasárnapi Ujság* már a Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor gondozta magyar nyelvű Gaal-kiadás²¹ friss megjelenéséről tudósított hosszasan és igen pozitív hangnemben az *Irodalom és művészet* rovatban. Ezt a cikket – amint az alábbiakban megpróbálom alátámasztani – szintén Pákh Albert írhatta.

Egy igen becses munka került ki e napokban sajtó alól. Czime: „Gaal György népmese-gyűjteménye.” Kiadták Kazinczy Gábor és Toldy Ferencz. 1 kötet. Ez érdekes gyűjteményből legközelebb mutatványt közlendünk. Addig is sietünk

19 *Vasárnapi Ujság*, 1856. márc. 2., 75.

20 Erdélyi János Toldy Ferenchez, Sárospatak, 1855. nov. 22., kiadása: ERDÉLYI János, *Levelezése*, 2. köt., kiad. T. ERDÉLYI Ilona (Budapest: Akadémiai, 1962), 132–133, 451.

21 GAAL György, *Magyar népmese-gyűjteménye*, kiad. KAZINCZY Gábor és TOLDY Ferenc, 3 köt. (Pesten: Pfeifer Ferdinánd – Emich Gusztáv, 1857–1860).

teljes méltánylatunkat kifejezni a kiadók irányában, kik különben is arról ismeretesekek már régen, hogy megtörhetlen buzgalommal gyűjtik össze minden oldalról azon anyagot, melly nemzeti irodalmunk kincses ládájának állandó becsű gyöngyeit képezze s fedeznek fel forrásokat, mellyek a felfrissülés után sóvárgó szomjas képzelet s kedélynek enyhet, s új erőt adjanak. Ezek közé tartozik az eredeti romlatlan népköltészet átalában, és sok tekintetben Gaal György mesegyűjteménye is. Gaal György évek hosszú során át munkálkodott csendesen, de sikerrel, a nemzeti becsület érdekében, ámbár magánviszonyainál fogva, nem magyar nyelven. Nagy áldozattal gyűjtött egyik szerzeményét a jelen mesékben nyeri most a magyar közönség. Ő méltatta legelőször kellő figyelemre a magyar népköltészetet, s ő hozott fel annak addig ismeretlen bányájából legtöbb s leggazdagabb kincseket, összesen 80 népmesét gyűjtött, mellyeknek egy részét ön maga leste le a nép ajkáról s irta le, más részét magyar közvitézkek mondták neki tollba, vagy maguk irták le úgy, mint azt otthon a nép körében hallották s maguk is elbeszélni szokták.

Ez utóbbiak közé tartozik azon „Szökött katona” czimű mese, mellyet ismeretésül lapunk jövő számában közlünk. „Összes meséi közül Gaal György – mint a kiadók előszavukban mondják – tizenhetet egy kötetben, az illyeket már akkor kedvelő német közönség számára kidolgozva adott ki még ön maga, s olly időben (1822.), mikor nálunk nemcsak kiadót, de átalában még csak méltatót sem leltek a népi élet e szép virágai; Erdélyi János pedig a vele használatul közlött egyik kézirati kötetből hetet bocsátott ki „Magyar népmeséi” legújabb kötetében (1855.), mik a 194 lapnyi könyvnek 108 lapját töltik be. Ennyi ismeretes a tetemes gyűjteményből, mellyet mi, annak létesítője iránti kegyeletből, de nem kevésbé népköltészetünk érdekében, a mennyire bizonyos erkölcsi tekintetek, vagy némelylek csonkasága nem korlátolnak, mint közel félszázados igyekvések gyümölcseit minél teljesebben kívánunk irodalmunkba bevezetni.”

„A jelen első kötetben, mellyet a második nyomban fog követni, két mese van (I., II.), melly Gaal német kidolgozásában, és három (szinte I., II., VIII.), melly Erdélyi említett gyűjteményében megjelent, kis részei a nagy egésznek, mellynek közzétételével, úgy hiszszük, méltó emléket állítunk azon férfúnak, kit, mint a magyar népmese-ügy valódi megalapítóját felednünk, s nem hirdetnünk többé nem szabad.”

Az előttünk fekvő gyűjteménybe a következő mesék foglalvák: Világbiró nagy Mátyás; Balga Tamás; A mostoha anya; Többsincs királyfi; A szökött katona; A testvéri átok; A zöld dragonyos; A kővé vált királyfi; Szegfű János; Jankalovics; A három tanács.²²

22 Vasárnapi Ujság 1857. jún. 21., 234.

Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor Gaal György halála (1855) után a kéziratosságot magyarázó jelentették meg Pesten az 1810-es, 1820-as években nagyrészt Bécsben gyűjtött mesék egy jelentős részét. Valószínűleg a mesekötetek még ekkor sem találhattak kedvező fogadtatást, mivel a harmadik, záró kötet több éves késéssel látott csak napvilágot, a negyedik pedig egyáltalán nem, éppen azért, mert az első kötetek a könyvpiacon nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, és a kiadónak nehézségei támadtak a finanszírozással.²³ A Gaal-mesegyűjtemény első két kötetét (Erdélyi és Jókai gyűjteményeitől eltérően) nem Heckenast adta ki, hanem az Emich Gusztáv könyvkereskedését 1857-ben átvett Pfeiffer Ferdinánd, a harmadik kötet viszont ismét Emich neve alatt jelent meg 1860-ban.

A *Vasárnapi Ujság* szűk egy hónap leforgása alatt a frissen megjelent Gaal-mesegyűjtemény sokrétű promotálását valósította meg: a szerkesztői előszó után 1857. június 28-án ugyanis nagy hirdetés is közölt a kötetéről,²⁴ majd pedig (az ismertetésben beharangozott módon) júliusban mutatványszöveget is közzétett a gyűjteményből.²⁵ A *szökött-katona* címmel megjelent mese a gyűjtemény ötödik szövege volt,²⁶ egy tündérmese (AaTh 330B), amely arról szól, hogyan tesz jót egy szökött katona az álruhás Szent Péterrel, a jótettért cserébe milyen varázstárgyakat kap, amivel azután a furfangos és talpraesett katona sokáig szerencsésen kalandozik. (A mese egyébként éppen úgy a katonáknak a mennyországba való beengedésének megtagadásával zárul, mint az 1854-ben oláh népmeseként közölt szöveg.²⁷) A Gaal-mese közlését újabb szerkesztői kommentár kísérte, amely

23 Erről Toldy Ferenc írt egy jegyzetében, melyet az *Új Magyar Múzeum* szerkesztőjeként Ipolyi Arnoldnak a Gaal-mesegyűjteményről szóló recenziójához fűzött: „Sajtó alatt van ugyan egy harmadik kötet, de buzgó kiadónk, Pfeiffer Ferdinánd úr, eddigi veszteségei után e különben nem nagy vállalatnál, nem kívánhatjuk, hogy még tovább vigye azt, ha a hazai előmenetelt s a népi elmeincsek becsét szájokban hordozó hazafiak vásárlás és ajánlgatás által nem tesznek valamit az ügyben. T. F.” IPOLYI Arnold, „A magyar népmeseügy, s különösen Gaal György mesegyűjteménye”, *Új Magyar Múzeum* 8 (1858): 413–424, Toldy jegyzete a 416–417. oldalon. A Gaal-mesék harmadik köteté végül 1860-ban, Emich Gusztáv kiadásában jelent meg, a negyedik, sajtó alá rendezett kötet pedig nem jelent meg. DOMOKOS Mariann, „Gaal György mesegyűjteménye és a populáris olvasmányok”, *Ethnographia* 130 (2019): 418–444, 431–433.

24 „Pfeifer Ferdinánd-nál (ezelőtt Emich Gusztáv) épen most jelent meg, s általa minden hiteltelen könyvárú által megszerezhető Gaal György Magyar népmese-gyűjteménye. Kiadták Kazinczy Gábor és Toldy Ferencz. Első kötet. Tartalom. 1. Világbíró nagy Mátyás. – 2. Balga Tamás. – 3. A mostoha anya. – 4. Több sincs királyfi. – 5. A szökött katona. – 6. A testvéri átok. – 7. A zöld dragonyos. – 8. A kővé vált királyfi. – 9. Szegfűhaju János. – 10. Jankalovics. – 11. A három tanács. Ára borítékba fűzve 1 pft.” *Vasárnapi Ujság* 1857. jún. 28., 251.

25 *Vasárnapi Ujság*, 1857. júl. 12., 267–268.

26 GAAL, *Magyar népmese-gyűjteménye...*, 1:104–110.

27 A kötetben kiadott, illetve a *Vasárnapi Ujság*ban leközölt mese szövege nem teljesen egyezik meg; központosítási, helyesírási és apróbb eltérések (pl. *fejér* helyett *fehér*) vannak közöttük.

kiemelte a mesegyűjtemény becses mivoltát.²⁸ Ugyanebben a számban Kilián György egyetemi könyvtáros a május-júniusban megjelent könyvek („legérdeke-
sebb irodalmi újdonságok”) sorában hirdette Gaal György mesegyűjteményét.²⁹

Ez esetben tehát nem Heckenast Gusztáv kiadványáról volt szó, vagyis a *Vasárnapi Ujság* kiadójának nem fűződött üzleti érdeke az egyfelől Pfeiffer Ferdinándnál megjelent, másrészt népmesegyűjtemény lévén a korszakban amúgy sem különösebb olvasói érdeklődést kiváltó kiadvány reklámozásához. Ennek ellenére, mint láttuk, a Gaal-kötetet meglehetősen intenzív figyelemben részesítette a *Vasárnapi Ujság*, amiben talán nem üzleti okok, hanem egyéb megfontolások játszhattak közre. Feltehető, hogy ezen okok egyike lehetett a Gaal-mesegyűjtemény szerkesztőjének, illetve a *Vasárnapi Ujság* szerkesztőjének kapcsolata, vagyis Kazinczy Gábor és Pákh Albert barátsága.

1857. június 23-án Pákh ugyanis arról írt szabadkozva Kazinczy Gábornak, hogy bár (a vidéken élő) Kazinczy Toldy Ferencsel egy „gyönyörű mesét” küldött számára a Gaal mesegyűjteményből – erre ő sajnos nem reagált, mivelhogy valószínűleg elvesztette a levelet és csak homályosan emlékszik tartalmára, ámde az immár megjelent mesekötetből most ő maga választott ki egy mesét közlésre. Ennek kapcsán Pákh a szerkesztés, közelebbről a *Vasárnapi Ujság* olvasók számára egyik fő vonzerejét jelentő képek szerkesztése, a képekhez társított kötelező leírások, vagyis az ekfrázisok menedzseléséből fakadó problémáiról is érzékletesen tájékoztatta Kazinczyt:

Midőn a mult héten a most kijött Gaal-féle gyűjteményt forgattam, a „Szökött katonában” valami régi ismerősre akadtam egyszerre s rá fogttam, hogy azt bizonyosan akkori küldeményedben olvastam. Tüstént kiszedtettem. Egy hét óta áll készen s várja az őt megillető helyet a V. U.-ban, mert a lap szerkesztésében nagyon zsarnoki kegyetlenséggel irányoznak mindig azok az istentelen képek s ezek szükséges leírásai. A mi helyet ezek fenhagynak, csupán azzal rendelkeztem szabadon. Reményem, a közelebbi számban beleszúrhatom.

Jun. 27. Felforrt és forrongó kebellem fogok a tollhoz, a holnapi számban ismét nem szoríthatam helyet a mesének, mely két hét óta ki van szedve; van néhány folytatásom, mit nem mellőzhetek s azok a képek! – azok a képek ölnek meg engem! Nem képzelheted, mennyire nehezítik ezek a szerkesztést s hiúsítják meg legjobb szándékomat! Először maguk foglalnak el sokszor iszonyú helyet, azonkívül meg nem mellőzhetem náluk, mint az üvegbepakkolásnál (a szalmát) kö-

28 „Gaal György épen most megjelent magyar mesegyűjteményéből. Kiadták Kazinczy Gábor és Toldy Ferencz. Igéretünk szerint közöljük e becses mutatványt. Szerk.”

29 „Gaal György. Magyar népmese gyűjteménye. Kiadták Kazinczy Gáb. és Toldy F. Első kötet. 12-rét, 233 lap. Pest. 1 ft.” *Vasárnapi Ujság* 1857. júl. 12., 275.

röskörül, azokat a leírásokat, melyek sokszor túláradnak a Justum és Agmemon.
– Kérlek, légy elnéző és méltányold kínjaimat. Igérek minden lehetőt.³⁰

Pákh Albert Kazinczy Gáborhoz írott levelében emellett a Gaal-gyűjtemény fogadtatására vonatkozólag is található információ:

Mese-könyveteket elvitte tőlem mult héten egy erre keresztül utazott baka hadnagy öcsém, ki magyar ezredben szolgál s traktálja vele őrmestereit s káplárjait, ön maga is okulván általuk. Kénytelen voltam odaadni.³¹

A levélrészletből úgy tűnik: amint e meséket eredetileg Bécsben állomásozó magyar katonák között jegyezték le, úgy évtizedekkel később Pákh Albert révén magyar katonák is forgatták.

1857 augusztusában ismét Heckenast egy friss kiadványát, *A magyar nép adomáinak* 150 újabb szöveggel bővített, második kiadását hirdette a *Vasárnapi Ujság*. A hirdetés részletes tartalomjegyzékkel jelent meg, a Jókai közölte népmesék címét is felsorolva:

Csalókai Péter kalandjai. A szél és a nap. A három botlás. A három selyp leány. A székely és a vörös üngösök. Haragszol szolga? Kire marad a kis ködmen? Áldja meg az Isten, mint a suhai malmot. Peczak uram. Az elveszett csibék.³²

A mesecímek felsorolása itt és más mesegyűjtemények esetében is lényegtelennek tűnhet, de az újság ily módon konkrét példát adott olvasói számára, hogy milyen jellegű szövegek is kerülhetnek át a vélt trivialisok (populáris, szóbeli) közegeből a nyomtatott írásbeliség médiumába. 1857 őszén a *Vasárnapi Ujságban* közölt könyvreklámok sorában vissza-visszatérően bukkantak fel Erdélyi János, Gaal György, illetve Jókai mesegyűjteményei. Ez egyrészt azt jelzi, hogy Erdélyi illusztrált mesekötete két évvel a megjelenése után még nem kelt el, másrészt viszont Jókai adoma- és mesegyűjteményének egy év leforgása során közreadott újabb, bővített kiadása már az intenzív olvasói igényre adott válasz lehetett.³³

1858 novemberében rövidhír tudatta, hogy Erdélyben egy magyar gróf román népköltészetet gyűjt: „Gróf Lázár Kálmán Erdélyben, oláh népmeséket és dalokat gyűjtöget, s azokat nem sokára kiadni szándékozik.”³⁴ Az irodalmi,

30 Pákh Albert Kazinczy Gáborhoz, Pest, 1857. jún. 23, in ABAFI Lajos, „Pákh Albert levelei Kazinczy Gáborhoz”, *Figyelő* 20 (1886): 305–309, 308–309.

31 ABAFI, „Pákh Albert...”, 309.

32 *Vasárnapi Ujság*, 1857. aug. 9., 325.

33 *Vasárnapi Ujság*, 1857. okt. 25., 461; *Vasárnapi Ujság*, 1857. nov. 1., 479.

34 *Vasárnapi Ujság*, 1858. nov. 28., 573.

majd később főként ornitológiai munkáiról ismert Lázár Kálmánnak (1827–1874) ifjúkorában Kolozsváron többek között Gyulai Pál és Szilágyi Sándor voltak tanulótársai,³⁵ felesége (Simén Amália) testvérének Kőváry László volt a nevelője. A szabadságharc bukását követő törökországi száműzetés és gyulafehérvári letartóztatás után Lázár bencenci birtokára vonult vissza, itt látogatta meg 1853-ban Jókai, akivel beutazták a Székelyföldet.³⁶ Gróf Lázár Kálmán népköltési gyűjtésének eredménye egyelőre feltáratlan, tisztázatlan.

1859-ben a *Vasárnapi Ujság* egy Jacob Grimmről, meseírásáról és meseolvasóiról szóló anekdotát közölt:

Grimm Jakob jeles német regeíróhoz közelebb egy 8 éves leányka kopogtatott be, s e kérdést intézte hozzá: „Ön az, ki a szép regéket írta?” – „Igen, édes gyermekem, én és testvérem írjuk a házi regéket.” – »Ugy hát ön írta a regét az okos szabóról,³⁷ melly úgy végződik, hogy ki e regét nem hiszi, egy tallért fizet.”³⁸ – Igen, azt is én irtam,” bizonylá a regeíró, nagy kíváncsisággal várván, hogy ugyan mi lesz ebből? – „No lássa, szólt a kislányka gyermeki őszinteséggel, én e történetet nem hiszem, mert egy szabó sohasem vehet nőül egy herczegnőt. A tallért most egyszerre meg nem adhatom, hanem egyelőre itt van egy garas, a többit majd kicsinyenkint megfizetem.” Képzelteri az olvasó, milly kellemes perczeket okozott Grimmnek e jelenet. Miután a kis tamáskodót kellőleg fölvilágosította, garasával együtt visszaküldte szüleihez, azon édes önérzettel, hogy fáradsága, mellyet a szabóról irt regéjére fordított, meg van jutalmazva.³⁹

1860-ban a *Vasárnapi Ujság* újévi számában pedig Wilhelm Grimm haláláról számoltak be: „Grimm Vilmos a nagy német nyelvtudós és a német gyermekek kedvencz mesélő bácsija, dec. 16-án Berlinben meghalt.”⁴⁰ Ugyanezen év tavaszán olvasóik figyelmébe ajánlották az Engel, Mandello és Walzel kiadók új irodalmi vállalatát, amely az ifjúsági olvasmányok sorában a „Grimm-féle népregeket” adja majd közre egyebek mellett,⁴¹ majd az év végén a karácsonyi aján-

35 XÁNTUS János, *Emlékbeszéd szárhegyi gróf Lázár Kálmán felett*, felolvasta az Akadémia összes ülésén 1875. febr. 22., *Értekezések a természet tudományok köréből* 4/1, 3–5 (Budapest: a M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-hivatalában, 1875).

36 „Üti levelek”, JÓKAI Mór Sajóhoz, Berczenz [!], 1853. máj. 16.; *Déliabáb*, 1853. jún. 5., 731–734.

37 *Vom klugen Schneiderlein* (KHM 114), *A királylány jegyei* (AaTh 850), novellamese. A hazai változatokról lásd DOMOKOS Mariann, *Grimm-mesék magyar ponyvákon (1850–1900)*, ReTextum 11 (Budapest: Reciti, 2022), 31.

38 „Wer’s nicht glaubt, bezahlt einen Taler”.

39 *Vasárnapi Ujság*, 1859. jan. 16., 35 (*Egyveleg* rovat). A jelenetet a *Pesti Napló* egy héttel korábban, 1859. január 9-én publikálta.

40 *Vasárnapi Ujság*, 1860. jan. 1., 11.

41 *Vasárnapi Ujság*, 1860. ápr. 1., 166.

dékkönyvek sorában a kiadvány piacra kerüléséről tudósítottak, mely szerint „a Grimm-féle »Gyermek- és házi regék« [...] Nagy Istvántól szabadon átdolgozva” immár megjelentek.⁴² Ez volt az első olyan magyar nyelvű mesekiadvány, amely teljes egészében Grimm-meséket tartalmazott, és fel is tüntette a *Grimm* nevet a szövegek mellett.⁴³

1860-ban a *Vasárnapi Ujság* több részletben közölte Jókai Mór *A magyar néphumorról* című, az Akadémia szépirodalmi és nyelvészeti osztályának benyújtott székfoglaló értekezését is. Ebben Jókai a népmesékről, és különösen a – több megnyilvánulásából is tudhatóan számára oly kedves – *Csalóka Péter*-meséről is szólt (ezt a mesét *A magyar nép adomáiban* közölte is).⁴⁴

Közmondásaink már igen kimerítő gyűjteményekben vannak összeszedve. Ugyane humor nyilatkozatait leljük fel a népszokásokban, népmesékben, az utóbbiak közt különösen egy; melyet Csalóka Péter czim alatt hallottam még nagyon kis gyermekkoromban meséltetni; valódi pendantja Eulenspiegel csinyjainak, anélkül, hogy azokból fordítva, másolva lenne, sőt népszokásainkkal annyira egyöntetű, hogy eredetiségére bizvást lehet hivatkozni, s a mellett oly naiv phantáziával van elmesélve, hogy én nem mernék hasonló alkotására vállalkozni. Még a hol e mesék a tüneményes légkörbe átmennek, oda is átviszik magukkal a humoros zamatot; ezt még a tündéreknek is meg kell engedniök, hogy a magyar ember velük komázzék, aki sokkal nyíltszeműbb, semhogy akár a griffmadár, akár a rézkirály, akár más egyéb magasság láttára porba ejtse jó lelkiismerete önbizalmát. A magyar néphumor tanulmánya elég fontos és elég mély arra, hogy a vele foglalkozás bármely hivatását komolyan vevő írónak szégyenére ne váljék. Ha engem valaki számadásra talált vonni: mi jogon foglalom a helyet derék szaktudósaink nagytekintélyű sorában? nem fogom neki azt felelni, hogy ime irtam kilenczvenegy kötet regényt és egyebet, mert azok valószínűleg néhány lustrum elmúltával Dugonicsnak azon kora előtt közkedvességű regényei szomszédságában fogják pihenni a boldog elfeledés álmát; – de

42 *Vasárnapi Ujság*, 1860. dec. 9., 613 (*Irodalom és művészet*-rovat).

43 DOMOKOS Mariann, „Nagy István Grimm-meséi az *Ifjusági könyvtár* című kiadványsorozatban”, in „*Tenger fenekéről gyöngyszemeket szednék?*: *Tanulmányok Olosz Katalin tiszteletére*, szerk. SZAKÁL Anna és TEKEI Erika, Kriza János Néprajzi Társaság évkönyve 28, 101–134 (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2020).

44 „Csalóka Péter kalandjai”, in JÓKAI Mór, kiad., *A magyar nép adomái*, második 150 új adomával bővített kiadás, 55–67 (Pest: Heckenast Gusztáv, 1877). Csalóka Péter meséje (AaTh 1539, MNK 1539A*) olyan tréfás mese, amely egymáshoz szervesen kapcsolódó kalandok sorából áll: hogyan jár túl egy szegény ember a többiek eszén (a kocsmában előre kifizeti fogyasztását, meghívja barátait /ellenfeleit mulatni, amikor fizetésre kerül sor, földhöz vágja kalapját, a beavatott kocsmáros azt mondja erre: fizetve. A többiek erre megveszik tőle a mindent fizető kalapot. Amikor kipróbálják, rájönnek, hogy Csalóka Péter becsapta őket stb.).

fogom mondani azt: „ime kötetekben gyűjtöttem össze a magyar néphumor elszórt adalékait, ezeket hagytam az utókornak; és ezek a kötetek élni fognak és tanuskodni, míg a magyar él; – az pedig él, – míg a világ áll.”⁴⁵

Figyelemre méltó, hogy Jókai, a népszerű író meglehetősen provokatív gesztussal, történeti perspektívából szemlélve másodrendűnek minősíti szépirói műveinek értékét a populáris prózaepika gyűjtése terén kifejtett munkásságához képest. A szerzői, irodalmi műalkotás eszerint kevésbé értékes, mint a hagyományos kultúra dokumentációja. Erre a retorikai műveletre pedig azért van szükség, mert a pozíció, ahonnan Jókai beszél, gyenge, hiszen azt kell alátámasztania, hogy 1860-ban a Magyar Tudományos Akadémia tagjává válhat valaki, aki nemcsak a humorról, hanem ráadásként a nép humoráról értekezik,⁴⁶ vagyis kétszeresen is triviális tárgyról, amely a korabeli közfelfogás szerint nem kompatibilis a tudományossággal. (Erdélyi János népköltészetre vonatkozó munkásságát például a sárospataki református kollégiumban egy tanártársa 1856-ban így minősítette a diákok előtt: „nem tud ő [Erdélyi] egyebet, csak szolgálóknak meséket írni; azzal terjeszti az irodalmat, s mégis tudós társasági tag.”)⁴⁷ Ezzel a felfogással ellentétben tehát (amelyet az „írónak szégyenére” kifejezés summáz), Jókai Mór legitimálni igyekszik a tárgyat és az arra vonatkozó „fontos”, „mély” és „komoly” tevékenységet. Ez esetben ráadásul érvelése szerint nemcsak a tudományosságról van szó általában, hanem olyan tudományról, amely a *népi* és így a *nemzeti* kultúrát vizsgálja, dokumentálja, értelmezi és örökíti át egészen a történetiségtől mentes örökkévalóságba.

1861–1864: Merényi László, Arany László, Kriza János és Mailáth János gyűjteményei

1861 márciusában a *Vasárnapi Ujság* hasábjain egy újabb, Heckenast kiadóvállalatánál megjelenő népmesegyűjteményt, Merényi László *Eredeti népmesék* című kétkötetes munkáját ajánlották az olvasók figyelmébe. A gyűjtemény ekkor még nem került piacra, de figyelemfelkeltés gyanánt máris előzetesen közöltek belőle (két részletben) egy mutatószöveget, a *Kilinkó* című mesét: „Merényinek »Eredeti népmesék« czimű érdekes munkájából, mely Heckenast G. kiadóhivatalában maholnap meg fog jelenni. Ajánljuk olvasóink figyelmébe. Szerk.”⁴⁸

45 *Vasárnapi Ujság*, 1860. febr. 5., 61–63; *Vasárnapi Ujság*, 1860. febr. 12., 75–78, 78.

46 Bérczy Károlynak az irodalmi humorról szóló akadémiai székfoglalóját Arany János lapja, a *Szépirodalmi Figyelő* közölte 1860-ban.

47 GULYÁS Judit, „Erdélyi János meseértelmezéséről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 629–653, 651.

48 *Vasárnapi Ujság*, 1861. márc. 3., 99–100; *Vasárnapi Ujság*, 1861. márc. 10., 111–112.

A *Vasárnapi Ujságban* *Kilinkó* címmel közölt Merényi-mese a mestertolvajról szóló mesetípus egy variánsa (AaTh 1525). Ennek egyébként éppen úgy egy trickster a hőse, mint a Jókai által kedvelt *Csalóka Péter*- (tehát *Eulenspiegel* jellegű) meséknek. A Pákh Albert által közlésre kiválasztott Gaal-mese, *A szökött katona* szintén egy hátrányos helyzetből induló, ámde leleményes és talpraesett férfiúról szól. Úgy tűnik, a *Vasárnapi Ujság* ilyen jellegű meséket helyezett a fókuszba, és kevésbé a királykisasszonyok kezének elnyeréséről vagy sárkányokkal folytatott viadalokról szóló tündérmeséket.

Kovács Ágnes megállapítása szerint a mestertolvaj-mese feltűnő egyöntetűséget mutat a magyar nyelvterület különböző pontjairól gyűjtött népköltési változatokban (nagyon hasonlóak például a nevek: Fillinkó, Tilinkó, Kilinkó stb.), ezért feltételezte, hogy valamiféle XIX. századi nyomtatvány, talán egy azóta elveszett vagy lappangó ponyva vezethetett a változatok egységesüléséhez.⁴⁹ A szóban forgó mestertolvaj-mese tehát megjelent az 1860-as évek elején Merényi László gyűjteményeiben (nemcsak az *Eredeti népmesékben*, hanem egy újabb változata később a *Sajóvölgyi népmesékben* is); jelenlegi tudásunk szerint első ízben nyomtatásban Merényi adta közre a mesét. Annak esélye, hogy egy ilyen népmesekötet ekkor falura jusson (és azután a szöveg ebből a forrásból folklorizálódhasson), meglehetősen csekély volt. Egy magát néplapként meghatározó újság révén viszont szélesebb olvasóközönséghez érhetett el a személyenként közölt meseszöveg, vagyis nem zárható ki az sem, hogy a *Vasárnapi Ujságban* közölt Merényi-féle változat folklorizálódhatott, és befolyásolhatta a típus további változatainak egy részét. A szövegek átjárása az írásbeliség és a szóbeliség között nem feltétlenül volt mechanikus és szimmetrikus: míg a szépirodalmat tartalmazó könyvek (áruk miatt és mert könyvesboltok vidéken nem igazán voltak elérhetőek) jó ideig nehezen kerültek be a paraszti háztartásokba, addig a populáris olvasmányok, a tömeges terjesztésű, vásárokon és házalók révén forgalmazott párlapos nyomtatványok, füzetek (ponyvák, kalendáriumok), majd idővel a népszerű és olcsó sajtótermékek révén mód nyílt erre. Ahhoz, hogy egy írásbeli szöveg ezt követően átkerüljön a szájhagyományba, nem volt szükség arra, hogy egy adott lokális közösség minden tagja tudjon olvasni, hiszen felolvasás útján is megkezdődhetett a memorizálás, majd pedig az előadások révén a változatképződés.

A 24 éves Merényi mesegyűjteménye feltehetően Toldy Ferenc és Ipolyi Arnold támogatása révén jutott el a rangos fővárosi kiadóig, Heckenastig és a kiadásig, legalábbis 1861 őszén, amikor a Tóth Kálmán szerkesztette *Hölgylap* szintén közreadott egy mutatványszöveget a mesék közül, egy ilyen értelmű

49 Kovács Ágnes, „Mestertolvaj”, in *Magyar néprajzi lexikon*, főszerk. ORTUTAY Gyula, 5 köt., 3:584 (Budapest: Akadémiai, 1980).

szerkesztői jegyzet kísérte.⁵⁰ Az *aranyhajú kertészbojtár* című mese publikálását megelőző rövidhírből pedig az is kiderül, hogy a közlés a „gyűjtő óhajtására” történt, vagyis Merényi kezdeményezte megjelenését.⁵¹

A *Hölgyfutár*-hír másnapján a *Vasárnapi Ujság*ban röviden értékelték is Merényi mesekötetét, vagyis az *Eredeti népmeséket* az irodalmi és művészeti élet eseményeiről tudósító rovatban:

Eredeti népmesék. Összegyűjtötte Merényi László. Két kötet. Ez érdekes népmesék a magyar nép sajtáságos észjárását híven tükrözik vissza s az előadási nyelv oly magyaros zamatu, hogy e nemben kevés hasonlót mutathat fel irodalmunk. E mesékből a »Kilinkó« címűt a Vas. Ujság is közölte mutatványul. A két kötet ára 2 ft.⁵²

A *Vasárnapi Ujság*ban való szövegközlés, úgy tűnik, majdnem fél évvel előzte meg a kötet kiadását.⁵³

1861 decemberében Merényi László és mesegyűjtése annak kapcsán bukkant fel a *Vasárnapi Ujság*ban, hogy Merényi újabb, ezúttal erdélyi mesegyűjtő útját már az Akadémia is támogatta.⁵⁴ Ez viszonylag szokatlan fordulat volt; korábbi vagy egykorú népmesegyűjtések esetében ugyanis nem tudunk arról, hogy a gyűjtő valamely intézmény finanszírozásával végezte volna népköltési gyűjtését. Ekkor már megjelent a *Szépirodalmi Figyelő*ben Arany Jánosnak, a Kisfaludy Társaság igazgatójának a Merényi mesekötetéről írott nagyszabású bírálata, amely a *Vasárnapi Ujság* fenti rövid értékelésétől eltérően úgy találta, hogy a hű visszatükrözés, illetve „az előadási nyelv oly magyaros zamata” kapcsán némi kételyek merülnek fel. Talán ennek is köszönhető, hogy az Akadémia a gyűjtött szövegek lejegyzésének módjára vonatkozó intelmekkel látta el Merényi Lászlót, amelyet a *Vasárnapi Ujság* is átvett az Akadémia üléséről beszámoló hírében.

Merényi László, kitől közelebb két kötet népmese jelent meg, a magyar népmesék összegyűjtését akarván eszközölni, e célból teendő erdélyi útjára az Akademiához folyamodott pártolás és pénzbeli segélyezésért. Ennek folytán az Akademia m. hó 25-iki ülésében azt határozta, hogy mind erkölcsi, mind anyagi

50 DOMOKOS, *Mese és filológia...*, 200.

51 „Eredeti népmesék, Összegyűjté Merényi László. A két díszes kötet ára 2 frt. Hogy mily értékkel bírnak e mesék, azt lapunk olvasói meg fogják itélni azon mutatványból, melyet a gyűjtő óhajtására a jövő héten fogunk közleni.” *Hölgyfutár*, 1861. szept. 21., 910.

52 *Vasárnapi Ujság*, 1861. szept. 22., 453.

53 Merényi egyébként pártfogói sorában Pákh Albertet is megnevezte (Arany János, Czuczor Gergely, Toldy Ferenc, Hajnik Károly és Tolnai Lajos mellett). DOMOKOS, *Mese és filológia*, 212, 74. lj.

54 Merényi erdélyi körútjáról: Uo., 206–220.

támogatásban részesítendi Merényi vállalatát, mint akitől e téren sok jót várhatni. Elhatározottat tehát, hogy az általa teendő utazásra 300 ft. utalványozása hozassék javaslatba az igazgató tanács legközelebbi ülésében. Az osztályülés figyelmeztette Merényit, hogy a népmesék előadásában minden hozzáadástól, szépitéstől óvakodva, a használandó kifejezésekben és a mondatok alkotásában magát szorosan a nép előadásához tartsa; továbbá, hogy folyvást a nép közt forogván, jegyezzen föl minden sajátságot, a mi nyelvi tekintetben megüti fülét; s végre, hogy a mesteremberek műhelyeiben is megfordulván, a mesterségekben használt műszók gyűjtésére is fordítson némi gondot. – Merényitől lapunk is hozott egy népmesét, melyből olvasóink meggyőződhetnek, hogy ő a népnyelvben kitűnő jártassággal bír, s azért elismeréssel üdvözljük az Akadémia azon határozatát, hogy Merényit a népmesék gyűjtésében támogatni fogja.⁵⁵

Az Akadémia által rendelkezésre bocsátott összeg az erre a célra fordítható források jelentősebb részét tehetta ki, mert Vámbéry Ármin terepmunkájával együtt kimerítette a pénzügyi keretet, amint erről egy 1862 márciusában közreadott beszámoló tájékoztatta az érdeklődőket: „a tudományos utazásokra szánt összeg már a Vámbéry tatárországi és Merényi népmese-gyűjtés végetti utazásai által ki van merítve”.⁵⁶ Merényinek erdélyi mesegyűjtése végül is nem jelent meg. Annak ellenére, hogy éveken át Erdélyben tartózkodott, a terepmunka kudarcral végződött, érdemi népköltési anyagot nem tudott felmutatni, kínosbotrányos helyzetek, pénzügyi-elszámolási problémák is felmerültek az erdélyi úttal kapcsolatban, ami a továbbiakban hiteltelenítette Merényi kezdetben igen ígéretesnek tartott népmesegyűjtői pályáját. 1862 júniusában viszont még Merényi László újabb, immár regionális színezetű (de nem erdélyi) mesegyűjteményének megjelenéséről adott hírt a *Vasárnapi Ujság*, a Heckenastnál kiadott művek sorában említve a kétkötetes *Sajóvölgyi eredeti népmeséket*.⁵⁷

Egy hónap múlva a lap Heckenast könyvkiadójának friss kiadványait szemlélve egy másik magyar népmesegyűjtemény piacra kerüléséről is tudósított: Arany László *Eredeti népmesék* című művéről. A rövidke híradás tulajdonképpen könyvészeti és statisztikai adatokból állt; numerikus jellegű bemutatás volt.⁵⁸ Annak ellenére, hogy ezt a népmesegyűjteményt is Heckenast adta ki, ám ebből a *Vasárnapi Ujság* (Gaal és Merényi köteteitől eltérően) nem közölt mutatószöveget, és ismertetést sem adott róla, bár futólag beszámolt arról, hogy

55 *Vasárnapi Ujság*, 1861. dec. 8., 586.

56 *Vasárnapi Ujság*, 1862. márc. 16., 129.

57 „Sajóvölgyi eredeti népmesék. Összegyűjtötte Merényi László. Két kötet. Ára 2 ft.” *Vasárnapi Ujság*, 1862. jún. 15., 285.

58 „Eredeti népmesék. Összegyűjtötte Arany László. Van benne 31 népmese s több találós és »csali«-mese. 328 lap; ára 1 ft. 50 kr.” *Vasárnapi Ujság*, 1862. júl. 20., 346.

Gyulai Pál alapos recenziót írt a kötetéről a *Budapesti Szemlében*.⁵⁹ Ez a visszafogottság már csak azért is feltűnő, mert ezen, a *Vasárnapi Ujság* által is említett recenziójában Gyulai a magyar népmese gyűjtés történetét áttekintve Arany László frissen megjelent gyűjteményét a legjobban elbeszélte magyar népmeseként jellemezte, és tulajdonképpen, némi bíráló megjegyzésektől eltekintve, a XIX. század folyamán megjelent magyar népmese gyűjtemények sorában egyértelműen ezt tartotta a legértékesebb kiadványnak. Gyulai Pál ezen értékelése egyértelműen kánonformáló erővel bírt, hiszen Arany László mesegyűjteménye megjelenésétől kezdve máig a legjelentősebb magyar népmese kiadványok sorába tartozik, és ez a pozíció a szövegek önértékén kívül nem független attól, hogy a korszak legjelentősebb irodalomkritikusa, egyben a Kisfaludy Társaság népköltési gyűjtéseinek Erdélyi János szerepét átvevő új szöveggondozója, a népköltészetről alkotott elméleti igényű tanulmányok szerzője artikulálta ezt az értékelést.

Kriza János székely (meséket is tartalmazó) népköltési gyűjteménye, a *Vadrózsák* közelgő megjelenéséről több ízben is értesülhetek a *Vasárnapi Ujság* olvasói. 1862 áprilisában a gyűjtemény nagyszabású és átfogó mivoltát érzékeltető, a műfajokat sorolták fel a beharangozóban:

Kriza János, erdélyi unitárius püspök »Vadrózsák« cím alatt terjedelmes gyűjteményt szándékozik kiadni a székely népköltészet köréből. E gyűjtemény tartalmát képezendik: balladák, dalok és rokonneműek, táncszók, találós mesék, népsajátóságok, mondák, tájszótár stb. Kétségkívül érdekes leend, nemcsak a költészetkedvelők, de általában minden magyarra nézve.⁶⁰

Pár hét múlva a *Vasárnapi Ujság*, kiemelt helyen, a címlapján közölte Kriza János portréját, s egy kétoldalas áttekintést adott életrajzáról és egyházi, irodalmi, népköltészeti érdekű életművéről. Ez a Krizáról szóló cikk az egyelőre csak kézirat formában létező *Vadrózsák* méltatásával zárult:

A munka már sajtó alatt van; czime a régi lesz: *Vadrózsák*, székely népdal- és rokon gyűjteménye; tartalma azonban szebb, bővebb és változatosb; a minden szépet és jót gyámolító gr. Mikó Imre pártolása s Gyulai Pál baráti segédkezése mellett fog megjelenni; terjedelmét nem mondhatni meg előre, az I-ső kötet 30 ivet foglaland megában, s *kiterjed a székely népköltészet egész körére*. Vajha a specifice székely vállalat, a nemes székely, sőt egész magyar nemzetnek azon pártolásában részesülne, a melyre az méltó! Mind, a ki eddig abból valamit olva-

59 *Vasárnapi Ujság*, 1862. aug. 31., 417.

60 *Vasárnapi Ujság*, 1862. ápr. 20., 190.

sott, valamint az eddig nyilatkozott lapok is, egyhangúlag vallják, hogy az gyöngye lesz a magyar irodalomnak s főleg a magyar népköltészetnek! Isten éltesse soká a derék főpapot, a nemzet és irodalom díszére!⁶¹

1863 első napjaiban már mint hamarosan megjelenő munkáról esett szó a gyűjteményről, amelynek értékét az „érdekes”, illetve „becses” minősítő jelzők használatával vetítették előre.

A »Székely népköltemények gyűjteménye« Kriza J. által szerkesztve, még e hó folytán elhagyja a sajtót. A nagy terjedelmű becses munka gr. Mikó Imre hazafias pártolása mellett jelenik meg, s népdalok és népmesék mellett székely »Tájszótárt« is fog tartalmazni.⁶²

A Kriza János szerkesztette székely népköltési gyűjtemény létrejöttét, tervezett megjelenését hírül adó és egyben előzetesen is (pozitívan) értékelő cikkek magas száma nemcsak a *Vasárnapi Ujságra* volt jellemző. A korabeli sajtóban 1862 táján rendre jelentek meg a készülő *Vadrózsákra* vonatkozó híradások, amelyek javarészt nem pusztán leíró, hanem értékelő jellegűek voltak. A legjelentősebbek ezek közül az Arany János lapjában, a *Szépirodalmi Figyelőben* közreadott mutatványszövegek, valamint Gyulai Pál ezeket kísérő értelmező tanulmányai voltak. Ez esetben tehát egy még meg nem jelent, pusztán kéziratban létező, készülő, formálódó korpuszról volt szó, amelynek tulajdonképpen kettős recepciója volt. Ez egyfelől a kéziratához hozzáférő bennfentes olvasóktól származó információkra építő, azokat ismétlő, variáló *előzetes* fogadtatásból állt, amely a sajtó nagyrésze esetében a konkrét szövegek ismerete nélkül, viszont különféle forrásokra, informátorokra, autoritásokra hivatkozva (vagy akár anélkül) reklámozta és értékelte nagyra a gyűjteményt. Másfelől egy konvencionálisabb recepcióból, amely a korpusz nyilvánosságra kerülése után formált véleményt arról – bár ez esetben valószínűleg nehezen tudta függetlenítenie magát attól a hatástól, amelyet a preformált recepció, az elvárások, ajánlások, értékkijelölések, autoritások jelenthettek.

A *Vadrózsák* a magyar népköltési gyűjtemények kánonjának centrális darabja, recepciója megjelenésétől kezdve rendkívül pozitív volt. Akárcsak Arany László *Eredeti népmesék*, úgy Kriza János *Vadrózsák* című gyűjteménye esetében is meghatározó lehetett Gyulai Pál kanonizáló szerepe, aki a *Vadrózsák* sajtó alá rendezésében, koncepcionális, műfaji és a textualizáció módját érintő kérdésekben egyaránt Kriza tanácsadójaként működött.

61 *Vasárnapi Ujság*, 1862. máj. 18., 229–230.

62 *Vasárnapi Ujság*, 1863. jan. 4., 10.

1863 márciusában immár mint minden hiteles könyvkereskedésben kapható kötetéről szólva ismertette a *Vasárnapi Ujság* a megjelent székely népköltési gyűjteményt:

Megjelent új könyvek: „Vad rózsák” Székely népköltési gyűjtemény. Összeszede Kriza János. Stein bizománya, 577 lap, s 2 ft. 50 krért. E műben a népköltészet sok drága gyöngyével találkozunk. Szerzője még a Kisfaludy társaság gyűjteményének megjelenése előtt föltette magában a székely népköltemények összegyűjtését, s fáradhatlan kitartással fogott annak foganatosításához. Működését szélesebb körre terjeszté, mint előtte bárki, s mint született székely, s az egész székelyföldön átalánosan ismert és tisztelt egyéniség, a legörvendetesebb eredményekhez jutott. Ezenkívül, gyűjteménye azon tánczszók és népmesék által is gyarapodott, melyeket gróf Mikó Imre, művéhez csatolás végett, szerzőnek átengedett. A gyűjtésben, kiválóan segédkezet nyujtanak: Gálfi Sándor és Kiss Mihály; a rendezésnél pedig, jeles költőnk és műítészünk Gyulai Pál támogatását nyerte meg. E jeles gyűjteményt az egész nemzet köszönettel fogadhatja: *a székely*, mert népét illőleg látja bemutatva; – *a nem székely* pedig örülni fog, hogy e derék népet, sajátságaival együtt, ily közletről ismerheti meg. A mű három kötetből álland, s első kötete hat szakaszra oszlik. Az I-ső szakaszban 588 „*Ballada, Népdal s Rokonneműek*” foglaltatnak. A II. szakaszt a „*Tánczszók*” képezik; a III. szakaszt a „*Találás mesék,*” – a IV-iket a „*Népsajátságok,*” – V-iket a „*Népmesék.*” Végre a VI. szakasz 2000 székely szó ismertetésével „*Tájszótárt*” közöl. Irodalmi kincseink e munkával nagyban gazdagodtak, s ha a másik két kötet is az elsőhöz lesz hasonló, benne és általa a székely nemzetnek élő emlékoszlop lesz állitva.⁶³

Az ismertetés Kriza Jánosnak a kötethez írott bevezetője nyomán készülhetett, egyértelműen pozitív híradásként: a népköltészetre vonatkozólag megjelennek az értéket kifejező fordulatok („sok drága gyöngy”, „kincs”, „gazdagodás”), a közreműködőkre vonatkozólag a munka és a társadalmi megbecsülésre vonatkozó jelzők („fáradhatatlan”, „tisztelt”, „jeles”), a hatást illetően pedig az öröm, a köszönet és az megörökítés („emlékoszlop”), valamint a folytatás iránti igény bejelentése.

1863 végén a *Vasárnapi Ujság*ban a kolozsvári könyvkiadó, Stein János a karácsonyi és újévi ajándékul szánt könyvei sorában hirdette a *Vadrózsákat*, valamint kiemelten Gáspár János⁶⁴ (népköltészeti és ezen belül népmesei vonatkozásokkal bíró) *Csemegék* című gyűjteményét:

63 *Vasárnapi Ujság*, 1863. márc. 1., 82.

64 KOVÁCS Ágnes, „A Flóri könyve és a Csemegék”, *Folklór, társadalom, művészet* 4–5 (Folklorizmus egykor és ma, szerk. VEREBÉLYI Kincső) (1978): 41–52.

A gyermeknek mindenben csak a legjobb a jó. Ezen elvek világánál tanulmányozá szerző a hazai és külföldi gyermek-irodalom termékeit s a magyar nép ajkán forgó gyermekmesék-, dajka-rimeket, játékok- és dalokat. [...] A gyermekszoba, a családi tűzhely, a kisdédóvodák és az elemi s néptanodák kezdő osztályai a maga nemében egyetlen – s a népies kiadásnak lehető csekély árszabása mellett a szegényebb sorsuak által is megszerezhető – kutforrást találnak itt, melyből ártatlan kisdedeink a csecsemőkoron kezdve egész hét éves korukig, a legegészségesebb, kedélyes és magyar táplálékot merithetik, s valamennyit oly modorban, a mint éppen elbeszélni kell.⁶⁵

Gáspár János nagyenyedi pedagógus olvasókönyveinek, gyerekek számára kiadott szöveggyűjteményeinek jellegzetessége volt, hogy a hazai szerzők művei mellett népköltési alkotásokat is közölt. Ezzel eltért attól a hagyománytól, amely elsősorban nyugat-európai (német) szövegek fordítását adta közre, illetve attól is, amely elsősorban didaktikus-moralizáló és/vagy ismeretterjesztő alkotásokat preferált a gyerekeknek szóló olvasmányok terén.

1863-ban számos más sajtótermék mellett a *Vasárnapi Ujság* is leköszölte a Greguss Ágost titkár jegyezte (de feltehetően Gyulai Pál szövegezte és Arany Jánostól származó bekezdéseket is tartalmazó)⁶⁶ gyűjtési felhívást *A népköltészet ügyében*. Az írás a Kisfaludy Társaság népköltési gyűjteményének újraindítása kapcsán buzdított a népköltészet, s így a népmesék gyűjtésére is, irányelveket fogalmazva meg a népköltési szöveglejegyzésnek mind tárgyát, mind pedig módszerét illetően. A gyűjtés eredményeként 1872-ben jelentek meg a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetei.⁶⁷ Az 1863 és 1872 között eltelt tíz év alatt a népköltési gyűjtemény ügye többször előkerült a *Vasárnapi Ujság* hasábjain is. A népmesékre vonatkozó részlet a gyűjtési felhívásban:

A mi a meséket illeti, a töredékek és variánsok itt is szívesen vétetnek, sőt egészen ugyanazon mesék is, ha a már közlötteknél jobban vannak elbeszélve. A társaság ohajtja, hogy a gyűjtők az eddig leginkább gyűjtött tündér és furfangos meséken kívül különös tekintettel legyenek az allegorikai, gyermek, állat, ha-

65 *Vasárnapi Ujság*, 1863. dec. 20., 469. „Vad rózsák. Székely népköltési gyűjtemény. Szerkeszti Kriza János. I. kötet. 2 ft 50 kr.” Ugyanebben a számban *Mesék a kandallónál* címmel Reich László közölt egy népmese-átíratot. A *Vadrózsák* újabb hirdetése egy hét múlva is megjelent a lapban: *Vasárnapi Ujság*, 1863. dec. 27., 483. Reich László ebben a számban egy öreg király három lányáról (Rózsa, Ibolya és Nefelejcs) szóló mesélt közölt.

66 GULYÁS Judit, „Egy skót népmesegyűjtemény magyar recepciója (Arany János: Nyugat-földi népmondák)”, *Ethnographia* 127 (2016): 520–542, 534–535.

67 ДОМОКОС, *Mese és filológia...*, 265–343.

zug, hangutánzó és csali mesékre, s általában ne vessenek meg bármely egyszerű és semmisségnek látszó mesécskét sem. [...]

A népköltési gyűjtemények becse nagyrészt a lelkiismeretes hűségtől függően, kéretnek a gyűjtők lehető tiszta és első forrásból meríteni, s változtatás, cziczoma nélkül küldeni be mindent, amit összegyűjthetnek. A dalok gyűjtésénél ez sokkal könnyebb, mint a meséknél. A dal rythmusos formához levén kötve, hivebben visszaadható a mesénél, melyet nem lehet szóról szóra emlékből tartani. – A tollba mondatás rendesen keveset segít. A népi elbeszélő elfogult, ünnepeyesb, tudákosabb lesz, ha látja, hogy leírják, a mit beszél, s az elbeszélés naiv bája egészen elvész. Legjobb jól megfigyelni az elbeszélőt, ügyelni a mesének nemcsak cselekvénymenetére, hanem sajtáságos átmeneteire, fordulataira, párbeszédeire, kifejezéseire, a hallott mesét úgy frissiben még aznap feljegyezni. Sok függ attól is, várjon kitűnő vagy ügyetlen mesemondótól hallunk-e valamely mesét. Ezért igyekezzenek a gyűjtők kitűnő mesemondókat keresni, amely meséket pedig netalán emlékeikből irnak le, jó lesz egész elfogulatlanul átadni magukat gyermekkori benyomásaiknak.⁶⁸

1863 novemberében és decemberében két újabb magyar mesegyűjtemény bukkant fel a *Vasárnapi Ujság* hirdetései között, Heckenast könyvjegyzékében: Merényi László *Dunamelléki eredeti népmesék* című munkája, illetve Mailáth János mesegyűjteménye (*Magyar regék, mondák és népregék* – 1864-es kiadási évvel a címlapon), amely Kazinczy Gábor gondozásában, Kazinczy Ferenc fordításában jelent meg négy évtizeddel a mű elkészülte után magyarul.⁶⁹

1864-ben Szántay Aladár (1845–?) *Alföldi népbabonák: A boszorkány-mesterek és boszorkány-asszonyok tana* címmel tett közzé kis értekezést a *Vasárnapi Ujság*ban, melyhez a következő megjegyzést fűzte: „Az »alföldi babonát« tárgyozó gyűjteményem nemsokára a Kisfaludy-társaság kiadásában fog megjelenni.” Írásában Szántay futólag említette a népmeséket is:

A bűvös gyűrűk, kardok gombostűk stb., a mit ha a boszorkány valakinek tagjaira vagy ruhájára illesztett, az mindjárt meghalt. A mesékben (a fehér lány, hamuszinszőke, a vasorru baba) ilyenféle bűvölésekről gyakran létezik említés.⁷⁰

68 *Vasárnapi Ujság*, 1863. szept. 6., 319.

69 „Árjegyzéke azon legújabb magyar könyveknek, melyek Heckenast Gusztáv kiadó-hivatalában Pesten, egyetem-utca 4-ik sz. a. megjelentek, és minden könyvkereskedésben kaphatók: Gr. Majláth J. Magyar regék, mondák és népregék. Fordította Kazinczy Ferencz. Kiadta Kazinczy Gábor. 8-rét. (VI. 361 lap) Boritékba fűzve 2 ft. 50 kr. Merényi László. Dunamelléki eredeti népmesék. Két kötet. 8-rét. (I. 190, II. 180 lap.) Boritékba fűzve 2 ft.” *Vasárnapi Ujság*, 1863. nov. 1., 396; *Vasárnapi Ujság*, 1863. dec. 6., 440.

70 *Vasárnapi Ujság*, 1864. jan. 17., 34.

A később jogi pályát befutó (ügyvéd, járásbíró) Szántay mozaikos és összefüggéstelen írásánál figyelemreméltebb a reakció, amely *Egy kis megjegyzés az „Alföldi népbabonák”* című gyűjteményre címmel két részletben látott napvilágot a *Vasárnapi Ujság* hasábjain. Szerzője Karcsanyéki, vagyis Csaplár Benedek volt, Ipolyi Arnold *Magyar mythológiájának* egyik legjelentősebb közreműködője, aki több cikkében is foglalkozott a népköltészet gyűjtésével.⁷¹ Csaplár ebben az óvatosan megfogalmazott hozzászólásában a kontextus nélküli adatrögzítés és adatközlés problémáiról, a megfelelő szakirodalom ismeretének hiányáról írt, egyértelműen iránymutatásként használva Ipolyi művét.⁷²

1866–1872: Népmese-értelmezések és a *Magyar Népköltési Gyűjtemény*

1866 májusában K. Kálmán aláírással jelent meg egy cikk *Egy népmeséről* címmel. A szerző Goethe *Faustjából* Margit dalát (amelynek variánsát gyerekkori emlékeként idézte fel) Dux Adolf nyomán a *Der Machandelboom* címen ismert német népmesével⁷³ hozta kapcsolatba (Nagy István Grimm-fordítása alapján). Pap Gyula *Palóc népköltemények* címmel 1865-ben Sárospatakon kiadott kötetéből⁷⁴ hosszabban idézett egy mesét, amely ugyanezen mesetípus egy variánsa volt:

A népköltemények tanulmányozása közben a figyelmes vizsgáló előtt alig lehet valami feltűnőbb, mint ha valamely nép regéjét vagy dalát más nép költészetében is, gyakran ugyanazon alakban találja fel. Ilyen esetben, ha a rege vagy dal nemzeti jellegét magán nem viseli, nem könnyű feladat meghatározni: melyik nép volt voltaképen inventor és melyiknél honosodott meg, mint örömmel fogadott vendég. Némely rege szájról szájra adatva bejárja a világot a nélkül, hogy szülőhelyét bizton meg lehetne nevezni. Fogékony kebelre talál mindenfelé, s századok múltával több nép költészetében mint nemzeti kincs foglal helyet. Goethe *Faustját*, a német irodalom egyik legremekebb művét újra olvasván, a börtön-jelenetben egy kis dal vonta magára figyelmemet. A meglepetés voltaképen azért volt kedves, mert gyermekkori ismerősömet találtam fel benne. Margit tragoediája végkifejlés felé siet már itt. Az eldobott kő megindult a lejtőn. A bukott angyal nem bírja elviselni gyalázatát. Sulyos a teher, mely szívére nehezül. Anyja és testvére halva vannak; egyik az ő keze által, másik közvetve általa. Hogy bűnét a világ előtt elleplezze, meggyilkolja gyermekét. S Faust, kiért

71 DOMOKOS, *Mese és filológia...*, 137–160.

72 *Vasárnapi Ujság*, 1864. febr. 21., 77; *Vasárnapi Ujság* 1864. febr. 28., 86.

73 A Grimm testvérek gyűjteményében: *Von dem Machandelboom* (KHM 47, ATU 720)

74 *Palóc népköltemények*, gyűjt., kiad. PAP Gyula (Sárospatak: Forster R., 1865). E meséket is tartalmazó népköltési gyűjtemény megjelenéséről egyébként kivételesen nem adott hírt a *Vasárnapi Ujság*.

ezeket követte el, megcsalta, elhagyta őt. A börtönben egy régi dal jut eszébe, s akaratlanul, őrzöngve dalolja el.

Azon kis dal – mondja Dux Adolf a Faust monda ismertetésében – melyet Margit a börtönben énekel, az ismeretes „*Der Machandelboom*” (boróka fenyű) című német népmeséből való. Egy mostohaanya a gyermekét megöli és húsát a semmit sem sejtítő atyának találja fel. A megölt gyermeknek huga a csontokat selyemkendőbe szedi, és a borókafenyű tövében elássza. Itt aztán a megölt gyermeknek lelke madárvá lesz. Erre vonatkozik Margit dala, melyben a költő az eredeti mesebeli dalt átdolgozta. Nagy István fordításában így hangzik:

Anyám, az a rima / Ki megöl engemet! / S apám, az a bolond, / Ki engem megevet! / Kicsinyke hugom / Elásta csontom / Egy hüs helyen: / S kicsiny madárka lettem, Elszálltam, elrepültem! E „borzasztó szép ének” saját népköltészetünkben is feltalálható. *Pap Gyula* „Palócz népköltemények” című gyűjteményében van közölve, összehasonlítás végett czélszerűnek látom egész terjedelmében átírni. [...] E rege valószínűleg német eredetű, de mennyivel szebb alakot öltött nálunk! Ott érezzük, mintha nem volna eléggé kielégítő, míg itt a költői igazságszolgáltatás által összhangzó érzelmeket költ fel bennünk. Ott töredéknek látszik, míg itt egészzé domborodik ki. A palócz vers is bátran megállhat, különösen költői rövidség tekintetében. Mint önálló rege nem tartozik ugyan szorososan a Faust-mondához, helyét Goethe költeményében mindamellett nem hagyja betöltetlenül. Margit két mozzanatra lesz e dalban figyelmessé, egyik a gyermekgyilkosság, másik a kedves testvérjósága. Mint tudjuk, a XVI. században kezd a Magus-monda a Faust mondában megüledni, azon korban indul meg, hogy később határozott alakot öltön s hogy végre Goethe kezében remek tragoediává domborodjék ki. Miután minden jel oda mutat, hogy e szomorú rege a német népköltészet terméke, akaratlanul ellebben ajkunkon azon kérdés: vajjon egykoru e ez a Faust mondával? határozott feleletet e tekintetben nem igen adhatunk magunknak, valószínű csupán az, hogy aligha ifjabb terméke a nép phantasiájának. Mily körülmények közt talált utat hozzánk, mikor telepedt le nálunk? nem kutatjuk; elég, hogy itt van, s a mi több: sokkal tökéletesebb alakban, mint a német nép költészetében.⁷⁵

Mint látható, a szerző ugyanazon szüzsé különféle műfajokban (és különféle nyelveken) realizálódó variánsait kapcsolta össze, az összehasonlítás révén pedig történeti (eredet-) kérdésekhez jutott el. A népmesék, népköltési alkotások történeti-összehasonlító vizsgálatából feltáruló hasonlóságok és különbségek felismerése, a vándortéma hazai realizációja felett érzett büszkeség kimutatása

75 *Vasárnapi Ujság*, 1866. máj. 20., 242.

apró példája annak, hogyan válhat a népköltészeti alkotás a nemzeti identitás kimunkálásának részévé.

1867-től, Pákh Albert halála után Nagy Miklós, a *Vasárnapi Ujság* korábbi munkatársa, Gyulai Pál egykori kolozsvári tanítványa lett az újság szerkesztője. Témánk kapcsán érdemes megemlíteni, hogy 1867–1868 folyamán ő szerkesztette a *Magyarország képekben* című „honismertető folyóiratot” is, amelyet szintén Heckenast adott ki, és amely az etnográfiai-folklorisztikai megismerés szempontjából fontos, illusztrált kiadvány volt (Arany László és Török Károly például egyaránt munkatársai voltak, népszokásokat, illetve népéletből vett jeleneteket leíró cikkeikkel), s amely 1870-ben album formátumban is megjelent.⁷⁶

A népmese értelmezési lehetőségeinek felvillantása után 1867 nyarán a *Vasárnapi Ujság* több alkalommal tudósította olvasóit arról, hogy Arany László jóvoltából elkészült egy nagy értekezés a magyar népmesékről, amely székközlő előadás tárgya volt az egyik legrangosabb hazai tudományos-kulturális intézmény (a Kisfaludy Társaság) fórumain. Ez az esemény, illetve *A népmese Magyarországon* címmel 1867-ben a *Budapesti Szemlében* megjelent nagy tanulmány fontos szereppel bírt a népmese hazai legitimációjában.

A Kisfaludy-társaság május 29-én tartotta e havi ülését, b. Kemény Zsigmond elnöke alatt, s – a mi ritkaság – több tag mint hallgatóság jelenlétében. Az ülés főtárgyát Arany László új tag székközlője képezte, ki a magyar népmesékből értekezett, előadta előbb a mese, s azzal együtt a rege és monda fogalmát, aztán a népmesék különböző fajait éles bírálat alá véve, némely nálunk és külföldön uralkodó elméleteket, végre népmeséink jellemző vonásait terjeszté elő. Előadását számos példával s egyes mesék és meseleírók jellemzésével érdekesítette.⁷⁷

A Kisfaludy-társaság múlt szerdán tartott havi ülésében Arany László folytatá a népmesék fölötti tanulmányát, s ezuttal a népmesei furcsaságokról értekezett, s előadá azok különböző válfajait, mindenikre érdekes példákat idézve. Végül szólt az eddigi gyűjtemények előadási módjáról, s említé, hogy mily baj, midőn a gyűjtők a meséket kivetkőztetik naiv eredetiségükből. Mint legeredetibb népmese-gyűjteményt, a Krizáét emeli ki, s egyszersmind a Papp Gyula palócz meseit is dicsérte. Az értekezést tetszés kísérte s Arany Lászlót a társulat népköltészeti tárához Gyulai Pál mellé szerkesztőnek nevezték ki. E népköltészeti gyűjtemény valószínűleg nemsokára meg fog jelenni.⁷⁸

76 NAGY Miklós, szerk., *Magyarország képekben: Honismertető album* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1870).

77 *Vasárnapi Ujság*, 1867. jún. 2., 276.

78 *Vasárnapi Ujság*, 1867. júl. 7., 340.

A „Budapesti Szemle” 1867. évi folyamának V. füzeté (az új folyam XXV. füzeté) a szokott irodalmi szemlén kívül érdekes történeti, pénzügyi és népköltészeti közleményeket tartalmaz. [...] A „magyar népmesék” Arany Lászlótól ugyanazon jeles értekezés, melyet fiatal szerzője mint székfoglalót a Kisfaludy-társaság ülésében olvasott föl.⁷⁹

1867 augusztusában jelent meg Benedek Aladár (Náray Iván, 1843–1915) *Megyeyi börtönélet Magyarországon* című cikke. A szerző igen plasztikusan számolt be a börtönökben, dologházakban szokásos esti időtöltésekről, melyek sorában a kártyázás, pipázás, olvasás és inggomb-felvarrás mellett a mesemondás is helyet kapott:

Már mindnyájan lefeküdtek, de még egyik sem alszik. Erre van idejük nap-pal is, és azé a dicsőség s a boldogság, ki ezt legbövebben teheti. A kártyázók újra kimondják az utolsó három osztást, most már negyedszer, de most már legutóljára. Végre csakugyan annak is vége szakad. A gyertya úgyis drága; el kell oltani. A kik nem tudnak aludni, azok rágyujtanak és hallgatják, ha egyik vagy másik mesél valamit. A mesék és élmények elmondása itt nagyban szerepel, és az ily időszakot szokták erre felhasználni. Egynap egyik, másnap másik tartozik valamit elmesélni, legyen az igaz, vagy nem igaz, az mindegy, csak ostobaság ne legyen, mert ezért kiugratják az ágyából az illetőt. Egyik tehát elkezd mesélni, míg a többi a sötétben hallgatja és pipázik. A mese foly, foly s a többi hallgat mint a hal. Az álom azonban lassankint elfogja a hallgatókat és lassan-lassan a mese egyhangú zaja mellett a sötétben egyenkint elaluszna. Az illető mesélő még folyvást dorombol és szinte belehevül, ha valamely érdekes jelenetet mond el. Mikor ezt elmondta, várja, hogy valamelyik legalább egy megjegyzést tesz rá, vagy felsohajt. Ez azonban egyáltalán nem történik. „No, hát – kiált nekik – erre még csak nem is szóltok?!” Semmi hang. Hallgat tovább és meghallja, hogy itt is, ott is már hortyognak a tisztos hallgatók. Ismét kiált: „Hát mindnyájan alusztok már?! Hé!” Semmi hang. „Üssön belétek a ménkü!” – szól most, alig alig hallhatóan, mert röstelli, hogy a falaknak beszélt, és aztán megfordul és maga is mosolyog a dolgon. Másnap aztán jól összeszidja őket, hogy hogy’ mertek elaludni, és jutalma az, hogy jól kikaczagják. Ez azért máskor is megtörténik.⁸⁰

A fogságban való mesemondás menete (este, elalvás előtt, félhomályban, sötét-ségben; a mesemondó ellenőrző kérdéseket tesz fel hallgatóságának) igen hasonló az izolált férfiközösségek (katonák a laktanyában, favágók a havason) esti

79 *Vasárnapi Ujság*, 1867. szept. 22., 472.

80 *Vasárnapi Ujság*, 1867. aug. 4., 385–386, 386.

mesemondásainak lefolyásához, amelyet a néprajzi szakirodalom dokumentált a XX. században. Benedek Aladárnak – pénzhamisítás okán – elsőkézből voltak tapasztalatai a börtönletről, amint az Krúdy Gyula róla írott elbeszéléseiből,⁸¹ illetve a jeles ködlovagra vonatkozó számos egyéb utalásából kitűnik.

Egy 1867 őszén a *Vasárnapi Ujságban* megjelent hirdetésből tudható, hogy Mailáth János mesegyűjteményéből a magyar kiadás megjelenése után majdnem négy évvel még voltak olvasóra váró példányok.⁸² 1868 nyarán arról közölt rövid hírt a *Vasárnapi Ujság*, hogy Gaal György két meséje megjelent angolul:

Magyar népmesék angol hirlapban. Dickens szépirodalmi hetilapjában közelebb két kis magyar népmese jelent meg; mindkettő Gaál Györgynek német nyelven megjelent gyűjteményéből van átdolgozva. Azonban az angol átdolgozó igen jó ízléssel választott. Mindkét mese legcsinosabb s legeredetibb meséink közé tartozik, – annyira, hogy a nyugati népmesék között alig vannak variánsaik.⁸³

81 „Benedek Aladár mint egykori pesti lion, gavallér, szerkesztő, nőhódító és arszlán, halála napjáig Pesten töltötte az estéket, a feketekávéját a Vámház körúton fogyasztotta el. Dandy volt, nők álma volt, a szakála sohasem őszült meg, inkább megsárgult, és a haja sem hullott ki. Sasorrára cvikkert helyezett, mikor olvasott, és ifjú költőnek, félreismeret titánnak érezte magát hetvenesztendős korában. [...] Náray Iván húszesztendős korában, a Zenélő órában, víg asztaltársaságnál, hogy bebizonyítsa rajzolóművészetét, ceruzával lerajzolt egy ötforintos bankót. A rajz az eredetihez annyira hasonlított, hogy az előhívott kocsmáros valódi pénz gyanánt akarta elfogadni. Zavaros rendőrvilág volt akkoriban Pesten. Azt sohasem tudta meg a policáj, ha valakit dróttal meghurkoltak a setét utcán – ez volt divatban –, Náray Iván csínytevését nyomban tudomásul vette, és a törvények értelmében a költő börtönbüntetést szenvedett. A királyné akkoriban Budán várandós volt. Elmerengve sétált a kertekben, és hosszasan nézegette a Dunát, a budai hegyeket. Hogy, hogy nem, elmondta valaki Erzsébetnek a költő tragédiáját. Benedek Aladár rövidesen királyi kegyelmet kapott, Erzsébet királyné pedig a kiszabadult rabnak levelet írt, hogy küldene számára verseskönyveiből. Ez az első magyar könyv, amit a királyné vásárolt. Régen volt, de sohasem tudták elfelejteni Benedek »bankóhamisítását« az emberek. Legendák kísérték. Valahol sok pénze van elásva. A királyné udvarmestere fizeti az adósságait. A legszebb férfi és a legjobb költő (mint Petőfi), mondták a legendák.” KRÚDY Gyula, „A királyné költője”, in BARTA András, szerk., *Írói kalendáriom, írói arcképek*, 196–198 (Budapest: Szépirodalmi, 1989)

82 „Heckenast Gusztáv könyvkiadónál Pesten, (egyetem-utca 4. sz.) megjelent és minden könyvárusnál kapható: Magyar regék, mondák és népmesék. Gróf Majláth János után Kazinczy Ferencz, kiadta Kazinczy Gábor. Diszes szép kötet 362 lap fűzve 2 ft. 50 kr. Arab regék. Fordította Vörösmarty Mihály. Czimképes kiadás. Két kötet: (471, 419 lap) fűzve 4 forint. Diszkötésben 6 forint. E két kötetben veszi az olvasóközönség az »Ezeregy éjszaka« című arab regegyűjtemény válogatott érdekes darabjait.” *Vasárnapi Ujság*, 1867. okt. 20., 523.

83 *Vasárnapi Ujság*, 1868. jún. 7., 276.

E közlés alapján megtalálható a két mese: Dickens hetilapja, az *All the Year Round* 1868 áprilisában a *The World's Wages: An Hungarian Story*,⁸⁴ 1868 májusában pedig a *Seed and Harvest: An Hungarian Fable* című szöveget közölte.⁸⁵

Egyik mesénél sem tüntették fel, hogy az Gaal gyűjteményéből származna, a *Vasárnapi Ujság* újságírója (vagy informátora) tehát meglehetősen tájékozott lehetett a magyar népmesék korpuszát illetően,⁸⁶ ha felismerte, hogy ez a két szöveg Gaal 1822-ben kiadott, elég ritkának számító bécsi német kiadása nyomán készült.

1870 januárjában Beöthy Zsolt Greguss János *Téli kép* című rajzához írott szövegében a tél örömeit ecsetelve szólott a mesemondásról, mesehallgatásról családi körben, néhány mesehős nevét is megemlítve:

Jól esik benn a meleg szobában üldögelni esténként, mikor odakünn fehér hó borít mindent és kegyetlen hideg szél jajgat és nyargal. Jól esik benn a félhomályos szobában körülvenni az öreganyót, körülvenni minden oldalról úgy, mint a mese „bingeni püspökét” és ölébe hajtani le a nehezítő fejeket. Jól esik, a mint az ő ránczos ujjai simogatják a kipirult arczokat és ajkai gyönyörűsége szép mesét mondanak az Árgirus királyfiról és az aranyhaju királykisasszonyról, kinek hamupipókévé kelle lennie, vagy egy régi, kedves dalt dudolnak és a gyermekek hallgatják, csak hallgatják, (és ez a dal fülükbe fog zengeni sokáig, nagyon sokáig az élet zaja, lármája közt is,) s bámulnak a falon mozgó árnyakra, melyeket a kályha lobogó lángja festett oda; bámulnak és úgy tetszik nekik, mintha egyre sebesebben tánczolnának az árnyak, azután meg mintha egyszerre megköszönék egymásnak a tánczot és fölthagynának vele, még cseng fülükbe az öreganya meséje, dala; de nem hallják már, mignem édesanyjuk csókja fölébreszti. Milyen szép téli kép!⁸⁷

Ugyancsak 1870-ben a finn és a magyar mesék közötti hasonlóságokról szóló értekezésről adtak hírt a *Vasárnapi Ujság*ban: „A magyar tud. akadémia 1-ső, nyelv- és széptudományi osztályának márczius 2-kán tartott ülésében [...] Barna Ferdinánd folytatta megkezdett értekezését, a finn költészetről; a népmesékre térve át, három oly magyart említett, speciálisan Arany László gyűjteményéből, melyek a finn mesékkal egészen megegyeznek.”⁸⁸ Barna Ferdi-

84 *All the Year Round*, 25 April, 1868, 466–467.

85 *All the Year Round*, 2 May, 1868, 487–492.

86 Ez a hír több korabeli magyar sajtótermékben (*Fővárosi Lapok*, *Pesti Napló*, *A Hon*) megjelent 1868 júniusában, de a legkorábbi és legrészletesebb tudósítás a *Vasárnapi Ujságé* volt, legalábbis eddigi ismereteink szerint.

87 BEÖTHY Zsolt, „A tél és a gyermekek”, *Vasárnapi Ujság*, 1870. jan. 30., 60.

88 *Vasárnapi Ujság*, 1870. ápr. 3., 173.

nánd a Nemzeti Múzeum könyvtárosa, a teljes *Kalevala* első magyar fordítója, az MTA levelező tagja volt. *A finn költészetről tekintettel a magyar ősköltészetre* című értekezése 1872-ben jelent meg. Ebben Barna a következő három mesét említette Arany László mesegyűjteményéből:

A magyar népmesék nemcsak hogy előadási modorukkal élénken emlékeztetnek a finn népmesékre, de vannak közöttük olyanok is melyeknek nemcsak szövege a meglepetésig [!] ugyan az, hanem különösen fontosakká válnak reánk nézve az által, hogy a finn megfelelő tárgy a finn őshitregészetből van véve, s így közös eredetük kétség alá sem eshetik, a milyenek az Arany László gyűjteményében; a Fehérlófia; Ráadó és Anyicska; az Aranyhajú herczeg asszony.⁸⁹

Ez három tündérmese, de Barna a formulamesékről/láncmesékről szólván is felsorolta Arany László gyűjteményének idevonható meséit.⁹⁰ Barna egyrészt összehasonlító költészeti (finn–magyar), másrészt (vallás)történeti forrásanyagként használta a népmeséket, vagyis tudományos munka tárgyaként – mint az 1850-es évek első felében Ipolyi Arnold –, ahogyan ezt megfogalmazta:

Népmeséink összefüggése és viszonya a magyar ősköltéshez s ennek kutforrása, a magyar ősi pogány valláshoz tüzetesen még felmutatva nincs, már pedig népmeséink nagy fontosságát csak akkor ítélni lehetjük meg voltaképpen, ha azoknak mint a magyar ősi pogány vallás bár kissé elmosódott, de mindenesetre valóságos töredékeinek ahhoz való viszonya kellőleg kimutatatik.⁹¹

Mindez adalék az 1862-ben kiadott *Eredeti népmesék* korabeli fogadtatásához, értelmezéséhez is, a tudományos feldolgozás kezdeteit jelezve, amikor a

89 BARNA Ferdinánd, *A finn költészetéről tekintettel a magyar ősköltészetre* (Pesten: Eggenberger-féle Akad. Könyvkereskedés, 1872), 123.

90 „A magyar nép gyermek meséiben gyakran találkozunk egy őskorban nyilván a gyermeki elme és emlékező tehetség élesztésére kigondolt, sajátos előadási nemmel t. i. valamely elérni ohajtott cél megejtésénél az akadályok és a teljesítési feltételek olyatén egybefüggő lánczolatával, miszerint a mese első hőse egy másodiktól kér valamit, mit ez megtagad s elutasítja egy harmadikhoz, ez egy 4-ikhez, ez egy 5-ikhez sat. egész addig míg a dolog nyitja meg nem találhatott vagy el nem ejtetett, a mikor aztán a legutolsó megkezdi a hozzá intézett kívánat teljesítését s így a legutolsó feltételnek elég levén téve, az előtűsők mintegy kénytelenek szavaiknak uraik lenni s a kívánatnak sorba eleget tenni egész a legelsőig, és a mese hőse eljut a maga ohajtotta célhoz. Példái lehetnek ennek ugyancsak az Arany L. gyűjteményében a következő gyermekmesék: A szomoru király kisasszony. Macska és az egér. Farkastanya. Hólyag szalmaszál és a tüzes üszög. Farkas Barkas. Kakaska és a jérczike. A kóró és a madár, (ez utolsó csekély változással a mese kezdetén a finnben is megvan, de a magyar nem versben mint a finn) és még egy: Iczinke piczinke.” Uo.

91 BARNA, *A finn költészetéről*, 121–122.

népmese összehasonlító nyelv-, vallás- és művelődéstörténeti kutatások során hasznosul.

1870 őszén ismét a Magyar Népköltési Gyűjteményről tudósított a *Vasárnapi Ujság: Népköltemények a Kisfaludy-társaság gyűjteményéből* címmel adtak közre mutatványt (dalokat, balladákat) a készülő kötetből.⁹² Ugyanebben a számban a Kisfaludy Társaság üléséről beszámolva ismertették a népköltési gyűjtemény történetét, s bemutatták annak szerkesztőit, a jegyzetek összeállítóit, vagyis Gyulai Pált és Arany Lászlót, valamint az elkészült első kötet anyagát:

A Kisfaludy-társaság a két hónapos szünet után szept. 27-dikén tartotta ülését, melyen a társaság újabb népköltészeti gyűjteményéből az I-ső kötet nagy részét mutatta be Gyulai Pál szerkesztő és társa Arany László. Gyulait még 1861-ben választotta a társaság e gyűjtemény szerkesztőjévé, de kiadó hiánya miatt a dologban tenni többet alig lehetett, minthogy gyarapította az anyagot, melyből jelenleg már, a közönség pártfogása mellett, több kötetes gazdag gyűjtemény kerül ki. 1867-ben szerkesztőtársul kérte maga mellé Gyulai Arany Lászlót, ki a népmesék körüli tanulmánya és gyűjtése által e téren képességéről szép bizonyítványt adott. A bemutatott I. kötet négy részre oszlik: karácsonyi mysteriumok és vizkeresztői játékokra, népballadákra, végre mesékre. A három első részt Gyulai Pál szerkesztette, a negyediket Arany László. A mysteriumok közül lapunkban is jelentek meg korábban s Pákh Albert olvasott fel a Kisfaludy-társaságban⁹³ és közölt e lapokban egy párt, melyek a gyűjtők figyelmét nagyobb mértékben vezették e fajta művek utánjárására. A többféle balladák közt is sok szép van, valamint a szerelmi dalok is oly válogatottak, hogy kerekdedség és egyöntetűség tekintetében szebb gyűjteményt alig lehetne előállítani. A tréfás dalok és mesék eredetiség és tiszta, mesterkéletlen népi előadásuk által tűnnek ki. A gyűjteményt felvilágosító jegyzetek is fogják kísélni, mi által a művek még élvezhetőbbé válnak. – Bár minél nagyobb közönsége lenne e kötetnek, hogy a többiek gyorsan jöhetnének utána.⁹⁴

1871-ben a *Vasárnapi Ujság* beszámolt P. Szathmáry Károlynak a Kisfaludy Társaságban felolvasott, a magyar regeirodalomról szóló értekezéséről is:

92 Török Zsuzsi (Varró Sándor gyűjt. Karczag), *A molnár inasa* (Sándor Domokos gyűjt. Udvarhelyszék), *Hazafias dalok* (Abony). *Vasárnapi Ujság*, 1870. okt. 2., 502.

93 Pákh Albert 1865-ben lett a Kisfaludy Társaság tagja, 1867. február 10-én meghalt. Pákh Albert Szathmáry Károly *Egy debreczeni mysterium* c. közleményéhez hosszú jegyzetet fűzött, utalva a maga értekezésére is: *Vasárnapi Ujság*, 1866. ápr. 1., 150.

94 *Vasárnapi Ujság*, 1870. okt. 2., 509.

A Kisfaludy-társaság decz. havi ülése 27-én tartatott meg Toldy Ferencz elnöklete alatt. A felolvasók sorát *Szigligeti* Ede kezdte meg, *Wohl* Stefanie »Őszi rengések« című költői elmélkedésével, melyet P. Szathmáry Károly felolvasása követett: »A rege elméletéről, tekintettel a magyar rege-irodalomra.« Beszél Ete-léről, Csabáról, mint a magyar rege mytho-epikus alakjairól. Azután a monda emberi természetü hőseiről: Kinizsi- és Lehelről, s Botondról. A mondából rege vagy hősköltemény is lehet. A rege hitrege, legenda, rege és népmese.⁹⁵

P. Szathmáry Károly *A magyar rege-világ* címmel 1871-ben a *Figyelő*ben több részletben jelentette meg a magyar mesékről és mondákról szóló tanulmányát, amelyet Abafi-Aigner Lajos 1872-ben önálló kötetben is kiadott.⁹⁶ A fentiekből látható, hogy az 1860-as évek végétől a mese értelmezése, tudományos, összehasonlító, történeti tanulmányozása is erőteljesebbé válik (Arany László mese-tanulmánya, Barna Ferdinánd finn–magyar népköltészetre vonatkozó összehasonlító-történeti vizsgálata, P. Szathmáry Károly monda- és mesetanulmánya). Ez immár a tudományos irodalom körén kívül, a népszerű sajtótermékek há-sábjain is megjelenik, kivonatos formában, vagy legalább tudósításként.

1872-ben *A vörös bóbitás kis leány meséje* címmel a *Vasárnapi Ujság* a Grimm-féle *Piroska és a farkas* mesét adta közre (anélkül, hogy a Grimm nevet említette volna). A *Vasárnapi Ujság* jellegéből fakadó ekfrázis egy nagyméretű illusztrációból és egy bevezető elmélkedésből majd a mesei cselekmény leírásá-ból állt; ennek –á–r szignójú szerzője Szász Károly volt. Szász kísérszövegében a meséket a népmesék motívumai mellett alapvetően a XIX. századi európai gyerekirodalom nagysikerű olvasmányai jelölték, Swift, Defoe és Cooper törté-nete, amelyek ugyan részben XVIII. századi és eredetileg nem is gyerekeknek írott, ám a XIX. században mégis kitüntetetten a gyerekolvasók számára ki-adott szövegek voltak:

Hadd pillantsunk be egyszer a gyermekvilágba is; ne mondja senki a Vasárnapi Ujságról, hogy mindig csak komoly és okos dolgokról tud írni, a mikből a felnőt-tek, néha meg a tanultabbak is tanulhatnak s a gyermeki kedély tündérországát, méltósága alattinak tartja érinteni is. Szép aranyvilág ez, ábrándjaival, képzel-géseivel, melyek délczeg paripává varázsolják a fűzfa vesszőt, aranyos csótárrá a toldott-foldott kóczmadzagot s élénkebb és hajlékonyabb képzelődő tehetséggel szemlélik a legegyszerűbb tárgyakat, mint Polonius a felhőket.

Ki nem volt gyermek valaha, s ki nem szerette a meséket? A dajka, a szolgáló, az iskolában a paraszt gyermekek, mennyi szebbnél szebb mesét tudtak a bujdosó

95 *Vasárnapi Ujság*, 1871. dec. 31., 673.

96 P. SZATHMÁRY Károly, *Magyar rege-világ* (Pest: Aigner Lajos, 1872).

királyfiról, a boszorkány három leányáról, a hamupipókeről, a táltos lóról s isten tudná mi minderről. Mindnyáját áhitattal s az elfoglalva tartott képzlődés hitével hallgattuk, de igazi tetszésünket csak azok a mesék nyerhették meg, s szívünket mélyebben meghatni csak azok voltak képesek, melyekben a népmesék általános jellemvonása – hogy t.i. elevenen szólnak a képzlődéshez – még egy másikkal párosult, mely különösen a gyermek-mesékben elengedhetetlen, hogy a kedélyhez szóljanak s a gyermek érzelmvilágából levén meritve, őt szíven kaphassák.

Azért tetszik minden gyermeknek oly végtelenül a Robinzon története, (emlékszem, gyermekkoromban hétszer olvastam el egymás után,) mert egyaránt gazdag táplálékot ad képzeletének, az idegen szigetvilág jeleneteiben, s kedélyének, mely magát folyvást a pusztaszigetre kivetett hős helyzetébe igyekszik beletalálni, s azon gondolkozik, mit csinálna most, ha a Robinzon helyében volna? Hasonló kedvenc olvasmányok a Cooper amerikai regényeiből átdolgozott ifjúsági regények is, s ugyanaz okból fog kétségkívül közkedveltségre jutni a „Gulliver utazásai” című könyv is. Ilyen az a rövidebb mese is, melynek angolul, francziául, németül számtalan képes kiadása forog a gyermekek között, s melyből az egyik fordulópontot ábrázoló képecskét, ha színezetlen rajzban is, (mert kiadásai különben többnyire színezettek) itt mutatjuk be olvasóink előtt. Nevezzük, nem találva hirtelenében jobb magyar kifejezést reá: „A vörös bóbitás kis leány meséjének.”⁹⁷

A Grimm-mesék,⁹⁸ illetve kifejezetten a *Piroska és a farkas* mesetípus hazai recepciója szempontjából adalék, hogy Szász nem említette e mese kapcsán a Grimm testvérek nevét, és hogy az 1870-es évek elején még nincs sztenderdizált nevezéktana a Grimm-mesék szereplőinek. Nagy István az 1861-ben megjelent *Gyermek s házi regékben* a Piroskáról és a farkasról szóló mesét *Viola* címmel adta közre (ez a főszereplő lányka neve). Arany János 1861-ben egy skót mesegyűjteményéről szóló angol recenziót fordítva az abban *Little Red Riding Hood* címen említett Grimm-mesét *Kis vörös lovar-sipka* megnevezéssel fordította magyarra.⁹⁹ Szász Károly, mint láthattuk, a mesét *A vörös bóbitás kis leány meséjének* nevezte, „nem találva hirtelenében jobb magyar kifejezést reá”. A Grimm-mesék intenzív recepciója és a mesék standardizálódása valóban csak a XIX. század végétől, XX. század elejétől figyelhető meg. (Ekkor rögzültek a klasszikus Grimm-mesék címei és szereplőinek nevei.) A harmadik számottevő információ a mesetípus kapcsán Szász írásában az, hogy a szóbanforgó mese angol, francia, német nyelven számos (színes, illusztrált) kiadásban ért már el a gyerekekhez.

97 *Vasárnapi Ujság*, 1872. febr. 4., 51–52.

98 A Grimm-mesék hazai elterjedéséről lásd DOMOKOS, *Grimm-mesék...*, 11–57.

99 GULYÁS, „Egy skót népmesegyűjtemény...”, 536–537.

A vörös bóbitás kis leány.

Miután a mese cselekményének nagy részét leírta, és a képmagyarázatot ezzel megalkotta, Szász Károly¹⁰⁰ némi frivolsággal fordulva a *Vasárnapi Ujság* olvasóihoz, imígyen zárta a szöveget:

A mese további folyamát (mert képünk magyarázatán túl vagyunk már) más-korra hagyjuk. Hogy nyitotta ki a vén farkas a kis ház reteszét, hogy ette meg a nagymamát csontostól bőröstől, hogy feküdt helyébe az ágyba s húzta szőrös fülére a takarót, hogy érkezett meg nagy későre a vörös bóbitás kis leány a leveskével meg a gyógyfüvekkel, hogy beszélt vele a farkas a nagymama helyett, s mikor már épen a kis leányt is föl akarta falni, hogy jöttek szerencsére a vadászok, melyek a gonosz farkasnak már rég nyomában voltak, hogy hasították fel a vadállat hasát s szerencsére még élve (bár igen elalélva) vágták ki belőle a szegény jó nagymamát, – mindez igen szépen és kedélyesen van a mese további folyamában előadva. De mi most már napirendre térünk fölötte.

Úgy tűnik, hogy a *Vasárnapi Ujság*ot ekkor kiadó Franklin Társulat viszont nem tért napirendre e mese fölött, mert ez a sajtóközlés a továbbiakban egy

100 GALAMBOS, *A Vasárnapi Ujság repertórium...*, 1:20.

önálló kiadványuk alapjául is szolgált, ugyanis 1874-ben *Jó gyermekek képes mesekönyvei* címmel, gazdagon illusztrált, kemény kötésű füzetekben jelentettek meg Grimm-meséket, köztük *A vörös-bóbitás kis leány* címűt is.¹⁰¹ (A hat mesefüzetből egyet Arany Jánosné ajándékozott keresztfiának.)¹⁰²

1872 tavaszán két részletben, igen terjedelmesen közölt a *Vasárnapi Ujság* egy finn népmesét, *Mikko Metsolainen* címmel, amely „Erdei Miska” kalandjait követte nyomon.¹⁰³ A szöveget finn eredeti alapján Steiner Zsigmond fordította. A *Finn dalok* címmel ugyanebben a számban megjelentetett szövegek mellett olvasható egy szerkesztői jegyzet, mely szerint a Budenz-tanítvány Steiner (Simonyi) Zsigmondhoz köthetők e közlések:

Steiner Zsigmond. Budenz tanítványa a finn nyelvben és irodalomban. E finn dalok s egy finn népmese közlését, épen jelen számunkban, Budenz arcképevel egyidejűleg, alkalmoszerűnek tartottuk. Szerk.¹⁰⁴

A *Mikko Metsolainen* egyébként egyike volt azon finn meséknek, amelyeket Barna Ferdinánd *A finn költészetről tekintettel a magyar ősköltészetre* című értekezésében¹⁰⁵ a magyar *Fehérlófia*-mesével hozott összefüggésbe Arany László *Eredeti népmesék* című gyűjteménye nyomán.

A finn népköltészeti alkotások közlése mellett újfent tudósított a *Vasárnapi Ujság* a Kisfaludy Társaság üléséről és a készülő *Magyar Népköltési Gyűjteményről* is:

A Kisfaludy-társaság szerdai ülésén Székács József olvasott fel Horatiusból néhány ódát, saját fordításában. Utána Gyulai Pál mutatta be a »Magyar népköltési

101 „A Franklin-Társulat kiadásából két új vállalat kezdő-, s két réginek folytatólagos füzeit veszszük. A két új vállalat egyike (adjunk elsőseget a gyermekeknek) a »Jó gyermekek képes Mesekönyvei«, melyből egyszerre hat jelent meg, mindenik egymáshoz hasonló nagyságban, negyedréthben, a mesék alakjaiból szerkesztett diszes rajzu s élénk színezetű borítékban, kemény kötésben, s azonkívül mindenik 6–6 színezett képpel diszitve. A képek meglepően szépek ugy a föltalálásra, mint a kivitelre, rajzra és színezésre nézve. Ugy hiszszük, a gyermekirodalom nagymestereitől, az angoloktól valók. S ily kiállítás mellett egy kötet ára csak 80 kr. Valóban olcsóbb s mégis szép karácsoni ajándékot nem vehetne senki, olvasni és meséket szerető gyermekeinek (s mely gyermek ne szeretné a mesét?). De majd elfeledjük a hat mese címét is megemlíteni. A mese-világ néhány kedves alakjával találkozunk bennök: 1. Hamupipőke. 2. Csipkerózsza. 3. A hős szabó. 4. Hüvelyk Matyi. 5. Jancsi és Örsike. 6. A vörös-bóbitás kis leány.” *Vasárnapi Ujság*, 1874. nov. 8., 714–715 (*Irodalom és művészet* rovat).

102 *Hüvelyk Matyi, Mese jó gyermekek számára*. Dedikált példány Csíki Gyula számára, Petőfi Irodalmi Múzeum, C 2.040.

103 *Vasárnapi Ujság*, 1872. ápr. 28., 210–211; *Vasárnapi Ujság*, 1872. máj. 5., 222.

104 *Vasárnapi Ujság*, 1872. ápr. 28., 206.

105 BARNA, *A finn költészetéről*, 108.

gyűjtemény» két első kötetét, melyet Gyulai és Arany László rendeztek s láttak el jegyzetekkel. Mint Gyulai Pál jelenté: van már anyag a 3-ik kötetre is, sőt Szilády Áron egy negyedik összeállítását is megígérte, dalokkal, mesékkel, főleg babonákkal, ráolvasásokkal.¹⁰⁶

A *Vasárnapi Ujság* tudósításai alapján is látszódik, hogy a formálódó *Magyar Népköltési Gyűjtemény* korpusza és tervezett kötetei kapcsán milyen elképzelések merültek fel. Szilády Áron például Arany János nagykörösi tanítványa volt, emellett Arany László sógorának, Széll Kálmánnak igen jó barátja; ez utóbbi körülménynek Szilády orientalisztikai-irodalomtörténeti kvalitásai és eredményei mellett azért lehet jelentősége, mert az MNGy első és második kötetének gyűjtői közül többen is Arany László baráti-ismeretségi köréből kerültek ki (pl. Széll Farkas, Török Károly stb.). Szilády az újságcikk szerint egy vegyes műfajú, és a korábbi népköltési gyűjtemények anyagától eltérően néphitszövegeket is közlő gyűjteményt nyújtott volna be, ám ilyen kiadvány az MNGy sorozatában végül is nem jelent meg. Szilády gyűjtéseinek és érdeklődésének jellegéről képet adhatnak kisebb közleményei: 1873-ban a *Magyar Nyelvőr*-ben tett közzé ráolvasásokat a maga erdélyi és alföldi gyűjtéséből, illetve történeti forrásokból, Bornemisza Péter prédikációinak és boszorkánypereknek anyagából, a ráolvasások mielőbbi és széles körű gyűjtését-publikálását sürgetve.¹⁰⁷ (A *Vasárnapi Ujság* is tudósított arról, hogy Szilády 1872 márciusában az MTA I. osztályának ülésén a ráolvasásokról szóló értekezést olvasott fel.)¹⁰⁸ Emellett a mesék kapcsán Királyfia kis Miklós alakjára vonatkozó, a kora újkori írásbeliségből származó szöveghelyeket tárt fel,¹⁰⁹ másrészt pedig a ponyvamesék jelentőségéről, egy Gaal-mese (*A búbájos lakat*) irodalmi és ponyvai változatairól szóló cikket publikált.¹¹⁰

1872 júniusában aztán már mutatványszövegeket is közölt a *Vasárnapi Ujság* *A Kisfaludy-társaság népköltési gyűjteményéből* címmel: hat dalt és egy betyárballadát (*Csehó Pista*). A gyűjtő(k) nevét, illetve a szöveg forrását, lokális vonatkozá-

106 *Vasárnapi Ujság*, 1872. ápr. 28., 213.

107 SZILÁDY ÁRON, „Néhány ráolvasás”, *Magyar Nyelvőr* 2, 7. sz. (1873): 304–309.

108 „Szilády Áron l. t. a »Ráolvasásokról« tartott felolvasást. Ipolyi Arnolddal ellenkezőleg, ki a ráolvasások egynémelyikében magyar ősvallási elemeket keres, azt igyekszik, számos idézet segítségével kimutatni, hogy a ráolvasások eredete csak a keresztyén korban keresendő, mely babonáinak jó részét a judaizmusból vette át, hol az exorcizmus nagy szerepet játszott. A mostani ráolvasásokban a magyar pogány vallásnak semmi nyoma.” *Vasárnapi Ujság*, 1872. márc. 24., 149.

109 SZILÁDY ÁRON, „A mesékről I.”, *Magyar Nyelvőr* 2, 2. sz. (1873): 65–67.

110 SZILÁDY ÁRON, „A mesékről II.”, *Magyar Nyelvőr* 2, 4. sz. (1873): 148–151.

sát nem tüntették fel.¹¹¹ A ballada egyébként Arany László gyűjtéséből származik, és már két évvel korábban megjelent a *Fővárosi Lapok*ban, Gyulai Pál révén.¹¹²

Ugyanebben a számban, 1872 nyarán nagy terjedelemben ismertették a *Magyar Népköltési Gyűjteményt*. Ez a cikk előbb a magyar népköltészeti kutatás történetét tekintette át röviden:

A népköltészetben rejlő kimerithetlen gazdagságu kincsányát s annak különböző ereit Erdélyi csak rendre rendre ismerte fel s vette mivelés alá. Először csaknem kizárólag a dalokra fordította ő is, az általa hasonló munkásságra buzdított gyűjtők nagyobb része is figyelmét. Nagy gyűjteménye második kötetében már a népmesék és mondák is feltűntek, melyekből jóval előtte Gaal György és Majláth adtak volt becses gyűjteményeket. A közmondásokat Erdélyi s vele egyidejűleg Ballagi külön gyűjtés tárgyává tették s a becses anyagból gazdag kötetekkel ajándékozták meg irodalmunkat. De feltűnő volt Erdélyi gyűjteményeinek aránytalanul szegény volta balladákban és rokonneműekben s már-már az a nézet kezdett lábra kapni, hogy e nevezetes műfajban és válfajaiban népköltészetünk csakugyan felette szegény s néhány románczra és becses balladatöredékre szorítkozik ebbeli egész kincsünk.

A forradalom, annyi más megindult törekvés közt, az Erdélyi gyűjtéseit is félbeszakította. Az ötvenes években ismét megindult gyűjtés eleinte leginkább a népmesék felé fordult. Merényi hat kötete, Arany László s Pap Gyula gyűjteményei előbb alig sejtett gazdagságát mutatták föl az anyagnak. Hozzájuk járult Kriza becses gyűjteménye a székely népköltészetből („Vadrózsák”), mely hasonlóan számos mesét adott, a még számosabb dal, ballada és közmondás mellett.

A szorosabb értelemben vett költészeti gyűjteményeket e második korszakban, az előbbihez képest nagy gazdagsága a ballada- és rokonnemű költeményeknek jellemzi. Az említett előítéletet e részben örvendetesen megcáfolva láttuk általok s meggyőződünk, hogy népköltészetünkben sokkal kedvezőbb arány áll a balladák és dalok között, mint műköltészetünkben; és pedig nemcsak számra, hanem értékre nézve is.

A cikk ezt követően az új gyűjtés megindulásának körülményeiről számolt be, majd pedig a rendelkezésre álló első kötet anyagának (*Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből*) két szövegcsoportját emelte ki, a „karácsonyi mysteriumok és vizkereszti játékok” szövegeit, mint korábban a gyűjtők

111 *Vasárnapi Ujság*, 1872. jún. 9., 278.

112 GYULAI PÁL, „Népköltemények a Kisfaludy-Társaság gyűjteményéből”, *Fővárosi Lapok*, 1870. szept. 11., 859.

által mellőzött műfajt, illetve – a fentebbi érveléshez illeszkedve – a balladákat, melyekről Gyulai Pál fejtegetéseit idézte hosszasan.¹¹³

Ugyancsak ebben a számban, a *Vasárnapi Ujság* mellékletében a *Tárház* című rovatban ismét foglalkoztak a *Magyar Népköltési Gyűjteménnyel*, hírül adva immár az első két kötet megjelenését:

A Kisfaludy-társaság „Magyar népköltési gyűjteményé”-nek új folyamából egyszerre két vastag kötet jelent meg, Arany László és Gyulai Pál szerkesztésében. Az első kötet (XXIII. és 607 lap) elegendő gyűjtéseket tartalmaz Magyarország és Erdély különböző részeiből s a gondos szerkesztők, hozzájuk beküldött kisebb gyűjteményeken és saját gyűjtéseken kívül mindazt figyelembe vették, mi az irodalmi közlönyökben szétszórvva megjelent. A második kötet (XXIV. és 504.) egészen Török Károly csongrádmezei gyűjtése, s míg e buzgó gyűjtő iránt különös hála kötelezi le az irodalmunkat, tanúsítja egyszersmind azt, hogy egyes vidék is mily roppant gazdag adalékokat nyújthat népköltészetünk kincsének összegéhez, csak akadjon buzgó gyűjtő, s míg nem késő, míg az olvasás egyébíránt örvendtes terjedése a népköltészet szájhagyományait ki nem szorítja s el nem feledteti a néppel. A két vastag, összesen 70 ivre terjedő kötet az Athenaeum kiadásában jelent meg, s ára 6 frt. Lapunkban részletesebben is ismertetjük a rendkívül becses gyűjteményt, mely a népköltészeti anyagot helyesen rendezve s beosztva adja s érdekes jegyzetekkel, összehasonlítással, stb. kíséri.¹¹⁴

A *Magyar Népköltési Gyűjteményt* részletesen ismertető cikk második része, amelyet –á–r–, vagyis Szász Károly jegyzett, főként statisztikai adatokkal támasztotta alá a gyűjtemény gazdagságát, összehasonlítva a korábbi gyűjtések volumenével, bőven idézve a szerkesztői jegyzetekből is, a prózaepika, s így a mesék kapcsán a következőképpen:

A tulajdonképi verses költeményekről ezek már átmenetet képeznek a gyűjtemény másik fő részére, a *mesék- és mondákra*. Az első kötet Arany László gyűjtéséből harmincznégy, a második a Török Károlyéból tizenkét mesét tartalmaz. Különösen érdekesek az első kötetben a Krisztus-mondák, számra tiz, melyek mindenike méltó volna hasonló költői feldolgozásra is, minőt egypárt Gyulaitól birunk már, mindenik egy szép parabola, legenda vagy elmés adoma levén. Igen becsesek e részben is a szerkesztő – illetőleg gyűjtő összehasonlító jegyzetei a kötetek végén.¹¹⁵

113 *Vasárnapi Ujság*, 1872. jún. 9., 282–283.

114 Uo., 285.

115 *Vasárnapi Ujság*, 1872. jún. 16., 295.

Az ismertetésben tévesen szerepelt, hogy az MNGy első kötetében a mesék Arany László gyűjtéséből származtak volna; Arany csak az egyik gyűjtő volt azok sorában, akiktől mesék jelentek meg ebben a gyűjteményben, viszont ő szerkesztette és látta el jegyzetekkel azokat.

Ezt követően a *Vasárnapi Ujság* az MNGy első két kötetéből *Magyar népmesék* címmel mutatványszövegeket is közzétett, a következő felvezetéssel:

A Kisfaludy-társaság újabb korszakában nagy szolgálatot tett irodalmunknak és közmívelődésünknek azzal, hogy a forradalom előtt Erdélyi János által kiadott népköltészeti kincseink kiegészítéséül ismét két érdekes kötetet tett közzé „Magyar Népköltési Gyűjtemény” czim alatt. Több kisebb gyűjtemény mellett, (mint pl. Pap Gyula palócz gyűjteménye is volt,) kiváltképen Kriza János „Vadrózsák” czimű rendkívül becses kötete és Merényi László népmeséi keltettek ismét új érdeket népköltészetünk összegyűjtésére. Ezek után Arany László népmeséit fogadta az irodalom nagy örömmel, mint amelyek az előadás egyszerűsége, tisztasága, és naivsága által magukon hordták a valódi népi eredet biztos kinyomatát. Ekkor a Kisfaludy-társaság Gyulai Pált és később ő mellé társul Arany Lászlót bizta meg, hogy a társasághoz egyes gyűjtőktől beérkező anyagot sajtó alá rendezzék. Most a szerkesztők két kötetel nyitották meg egyszerre a gyűjtemény új folyamát, melyekben, az első gyűjtemény hiányain sok tekintetben okulva, az aeszthetikai érték szempontjából is becsesebb darabokat válogatták egybe, s kivált a népmesék előadási módja és nyelve által mintegy mintaszerűvé tették ezeket a későbbi gyűjtők számára. Lapunk már elég sok szép mutatványt közölt a dalok és balladák közül; most főként a népmesék közül akarunk olvasóinkkal egynehányat megismertetni, egyszersmind lelkére kötvén mindenkinek, aki csak teheti, hogy e gyűjtemény későbbi köteteit a maga vidékéről szedett eredeti népi termékekkel gazdagítani szíveskedjék. Hogy egy-egy gyűjtő buzgalma mily eredményt mutathat fel: itt van például ezen új folyam II-ik kötete, melyet egészen egy fáradhatlan ifjú gyűjtő Török Károly adott az irodalomnak. De lássuk, hadd szóljanak a mutatványok a két kötet dicsérésére nézve.”¹¹⁶

A négy mese: *A ténsur és Jancsi kocsis* (Bodros Katicza gyűjtése, Garamvidék; AaTh 326A*), *Az okos leány* (Illésy György gyűjtése, Debrecen; AaTh 875), *A három árk-angyal* (Gyulai Pál gyűjtése, Erdély; MNK 794*), *A kalász eredete* (Kriza János gyűjtése, Székelyföld; eredetmagyarázó mese). Az ötödik (és legterjedelmesebb) mese Arany László gyűjtése nyomán *A cigány az égben és pokolban* címmel (*Biharmegye* lokalizációval; MNK 750AII*+AaTh 800) egy következő

116 *Vasárnapi Ujság*, 1872. aug. 25., 414–415.

számban jelent meg.¹¹⁷ Az öt szöveg műfajilag tündérmese, legendamese, novellamese kategóriába sorolható. E közlés révén tehát újabb népmesék váltak elérhetővé a népszerű újság olvasói számára.

Összegzésként

A *Vasárnapi Ujság* népmesékre vonatkozó eljárásai többrétűek voltak az 1854–1872 közötti időszakban. Egyrészt a rövidhírek, tudósítások részeként közölt rövid beszámolókat egy-egy népmese-gyűjtemény előkészületeiről. Így tett akkor, amikor például Gottlieb Stier 1857-ben németre fordította Erdélyi János mesegyűjteményét, vagy amikor a Kriza János szerkesztette *Vadrózsák* készült az 1860-as évek elején. Így még a kötetek könyvpiacra való bekerülése előtt tájékoztatták az olvasókat folyamatban lévő munkákról.

A *Vasárnapi Ujság* akkurátusan hírt adott ezenkívül a könyvpiacra kerülő összes jelentős népmese-gyűjteményről, nemcsak bibliográfiai tételként, hanem az olvasók figyelmébe ajánlva röviden ismertette is ezek tartalmát és jelentőségét. Erre adott példát, amikor Erdélyi János, Gaal György, Mailáth János XIX. század első feléből származó gyűjtései kerültek sajtó alá, és akkor is, amikor az 1860-as évektől az ifjabb nemzedék tagjai a maguk népmese-gyűjtésével jelentkeztek: Merényi László dunamelléki és Sajó-vidéki, Arany László nagyszalontai és nagykőrösi mesékkal, holott ez esetben nemcsak a népmese státusza volt bizonytalan és értéke kétséges, hanem ifjú emberek első publikációjáról, a nyilvánosság előtti debütálásukról volt szó.

A *Vasárnapi Ujság* már megjelenése előtt részletesen ismertette és méltatta Kriza János székely népköltési gyűjteményét, az 1863-ban megjelent *Vadrózsák*-kat, amely népmeséket is tartalmazott, valamint a Kisfaludy Társaság 1872-től megindult reprezentatív sorozatát, a *Magyar Népköltési Gyűjteményt*, amelyet Gyulai Pál és Arany László szerkesztettek. Így előzetesen is alakította az olvasói elvárásokat, formálta a recepciót. Mivel ebben az időszakban az interjú műfaja nemigen kapott helyet e sajtótermékben, így a megjelenő/megjelent könyvek szerzőivel/szerkesztőivel folytatott beszélgetés mint a mű olvasatát olykor erőteljesen befolyásoló (ön)értelmezés nem kapott szerepet a recepció formálásában, ugyanakkor a bennfentes információk közzététele, az érintett szerzőktől, szerkesztőktől származó, illetve nevesített vagy név nélküli autoritások értékítéletére való hivatkozás hozzájárulhatott egy-egy mű értékének és megfelelő olvasatának rögzítéséhez. A *Vasárnapi Ujság* nagyrészt magától értetődőnek tekintette azt, hogy a népmesék lejegyzése, könyv formában való közzététele az

117 *Vasárnapi Ujság*, 1872. szept. 8., 442–443.

olvasók és a vásárlók érdeklődésére tarthat számot – bár ebben az időszakban ez távolról sem volt evidens a magyar olvasóközönség jelentős része számára.

A népmesegyűjtemények a kiadó hirdetései folytán több számon át vagy akár megjelenésüket követően évek múlva is szerepelhettek a hirdetési rovatban, ami egyébként lehetőséget teremtene arra is, hogy ezek áttekintésével valamiféle képet alkossunk arról, hogy milyen ütemben fogytak ezek a piacon, hiszen általánosságban annyi tudható, hogy az 1880-as évek közepéig megjelent magyar népmesegyűjteményeknek általában egyetlen kiadása létezett csak: az első.

Mindezek mellett a *Vasárnapi Ujság* nem pusztán hírt adott egy-egy népmesegyűjtemény előkészületeiről, megjelenéséről vagy tartalmáról, hanem alkalmanként mutatványszövegeket is közölt a megjelent vagy megjelenés alatt álló munkákból, mintegy termékmintaként. Így történt például Gaal György, Merényi László mesegyűjteménye vagy éppen a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* kötetei esetében. Ennek jelentőségét azért érdemes kiemelni, mert más népszerű sajtótermékekben közölt népmesék esetén igazolható, hogy az ezekben olvasható mesék visszakerültek a szóbeliségbe, vagyis folklorizálódtak, és pár évtizeddel később akár népköltési gyűjtés részeként rögzítették újra ezeket.¹¹⁸

Végezetül a meseszövegek közlése mellett a *Vasárnapi Ujság* főként a Kisfaludy Társaság és az Akadémia üléseiről tudósítván, a népmesék gyűjtésének fontosságáról, e szövegek művelődéstörténeti jelentőségéről, a szájhagyományozott epika nemzeti kultúrában betöltött szerepéről, a mesék nemzetközi hasonlóságairól, összehasonlító vizsgálatáról is beszámolt az 1860-as évektől. A népmesére vonatkozó reflexiók közreadása során általában a tudósításnál maradt, közvetítve és népszerűsítve a tudományos ismereteket, eredményeket és szemléletmódot.

A népmesegyűjtemények sajtó alá rendezéséről vagy megjelenéséről, illetve a különféle vidékeken folyó népmesegyűjtésről szóló rövidhírek, a bővebb (ám-bár javarészt leíró jellegű) könyvismertetések, a népmesegyűjtemények kiadói hirdetései, a gyűjteményekből mutatványszövegek közlése, a tudományos fórumokon elhangzott, a népmesére vonatkozó értelmezésekről szóló tudósítások, az európai hírű mesegyűjtőkről szóló anekdotikus vagy biografikus híradások együttesen járultak hozzá ahhoz, hogy a rendkívül népszerű újság az olvasók sokaságához juttathassa el a népmese értékére, kulturális és tudományos jelentőségére vonatkozó nézeteket.

118 Pl. az első világháború idején Nagyszalontán gyűjtötték fel népmeseként a *Pesti Napló* gyerekirodalmi rovatában az 1890-es évek elején közölt mesét. GULYÁS Judit, „»ha tudtam volna, hogy ilyen édes a véred...«: Térdszéli Katica útja a pesti sajtótól a nagyszalontai folklór-gyűjteményen át a nemzeti gyerekirodalomig”, in *Néprajzi kutatás- és tudománytörténeti tanulmányok*, szerk. KESZEG Vilmos, NAGY Zsolt és SZAKÁL Anna, Kriza János Néprajzi Társaság évkönyve 30, 313–353 (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2022).

KIS DOMONKOS DÁNIEL

Eötvös Loránd és a népzene

Báró Eötvös Loránd születése 175. évfordulója alkalmából

Hangosabban zúg a fenyves,
És az orsó cseng, pereg,
A citera szól közöttte,
S az avúlt dal fölzeneg:
[...]
Mostan ez a kellő óra,
És ez itt a kellő hely,
Gondolom, hogy ajakimból
A kellő szó hangza el.

Heine: *Idyll*. Részlet, Eötvös Loránd fordításából.¹

Eötvös Loránd, a tudós fizikus, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, egyetemi tanár, egyúttal a természet ismert fotográfusa és hegymászó is volt. Kedves nyaralóhelyén, a sexteni Dolomitokban, a Toblach (Dobbiaco) közelében, a mai Dél-Tirol (Trentino-Alto-Adige) autonóm régióban, a Höhlenstein-völgyben (*Landro-völgy, Valle di Landro*), 1438 méter tengerszint fölötti magasságban lévő *Schluderbach*ban közel negyven nyarat töltött, 1875-től 1914-ig bezárólag. A környék hegyeit járta, többek közt a Monte Cristallo csúcsait és az „ezerarcú” Cadin-csoportot. Talán a legnevezetesebb útja a Croda da Lago elérhetetlennek hitt csúcsának meghódítása volt kedves hegyvezetőjével, Michael Innetkoflerrel, 1884 nyarán. Egyik tisztelője pedig a Cadin második legmagasabb csúcsát róla

¹ Részletek: Heinrich HEINE, *Bergidylle, Aus der Harzreise*, ford. EÖTVÖS Loránd. Kiadás: Kis Domokos Dániel, kiad., *Ahol virág, madár megértének: Báró Eötvös Loránd versei és fordításai* (Budapest: Unicus Műhely, 2020), 142, 146.

nevezte el, mely máig hirdeti a „magyar báró”, a „budapesti professzor” hegyek iránti szeretetét. De a hegymászásra alkalmatlan borongós napokat is igyekezett hasznosan és élvezetesen eltölteni:

Ha rossz az idő, a báró rendszeren beül a szobájába s matematikai munkákon dolgozik. Szívesen hallgatja a zenét is, és ha egyáltalán nem lehet a szabadban tartózkodni, akkor összeszedi az egész vidék citerásait és dalosait s kórusban énekelteni velük a szép tiroli dalokat, melyek az ő szeretett hazájának dalaitól annyira különböznek.²

A *Vasárnapi Újság* híradása négy nappal később jelent meg, mint a német nyelvű tudósítás:

De ha tartósan rossz az idő, a szobájában ül, és matematikai fizikán dolgozik, kimerülésig képleteket számol, ahogyan két évvel ezelőtt a Budapesti Műegyetemen dolgozó kollégájával, Schuller professzorral. Ha beköszönt az este, és az egész napos esős idő nem engedi a szabadban való sétálást, akkor a báró professzor felkutat mindenkit, aki énekelni tud, és tiroli dalok és jódlí éneklésére buzdítja őket; vagy táviratozik minden községbe citerásokért és énekesekért azért, hogy az Alpok csodálatos dalaival örömet szerezzen magának és másoknak is, amely dalok magyar hazája és annak zenéjéhez képest egy egészen más világot képviselnek.³

A német szöveg szerint:

Ist aber das Wetter beharrlich schlecht, dann sitzt er auf seinem Zimmer und arbeitet an mathematischer Physik, rechnet Formeln bis zur Erschöpfung wie vor zwei Jahren mit seinem Collegen Professor Schuller vom Budapester Polytechnicum. Und wenn nun der Abend einbricht und nicht gestattet, sich im Freien zu ergehen, sondern regnend fortsetzt, was der Tag begonnen, dann sucht der freiherrliche Professor Alles auf, was singen kann, und bestürmt sie, Tiroler Lieder und Jodler zu singen, oder er telegraphirt in alle Ortschaften um Zitherspieler und Sänger, sich und Anderen eine Freude zu bereiten mit den herrlichen Liedern der Alpen, die doch eine so ganz andere Welt sind als die ungarische Heimat und deren Musik.⁴

2 „A közoktatásügyi miniszter mint turista”, *Vasárnapi Újság*, 1894. június 17., 405. 2. hasáb.

3 A részlet Ormos Tamás fordítása. Wolfgang STROBL, *Báró Eötvös Loránd és leányai, Ilona és Rolanda a Dolomitokban*, ford. ORMOS Tamás, szerk. KIS Domokos Dániel és KEMÉNY András (Budapest: Eötvös Loránd Geofizikai Alapítvány, 2023), 37.

4 „Minister Baron Lorant Eötvös in Tirol”, *Neue Freie Presse*, 13. Juni 1894., 6, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=nfp&datum=18940613&seite=6&zoom=33>.

Magáról a citeráról pedig egy korabeli, 1889-ből való szakcikkből olvassuk:

In den Alpen ist es die Zither, welche mit ihren schlichten Weisen dem Sohne des Hochgebirges manche Stunde verkürzen hilft.⁵

[Az Alpokban ez a citera egyszerű dallamaival segít a magas hegyek fiának sok óráát lerövidíteni.]

Im Zitherspiele findet das Bedürfniss, die Sehnsucht, Freude und Schmerz in Tönen zum Ausdruck zu bringen, in ureigenster Weise Befriedigung. Die Zither ist so recht das Instrument der Alm. Dort, sowie auch im abgeschlossenen Hochgebirgsthale war ihre Heimat schon vor vielen Jahrhunderten; dort ist sie, die sich auch in die Städte verirrt hat, noch zu Hause.⁶

[A citerajátékban az igény, hogy a vágyat, az örömet és a fájdalmat hangokban fejezzük ki, önmagát kielégíti. A citera valóban az alpesi legelő hangszere, ott-hona is ott volt, akárcsak a körülzárt magashegyi völgyben, sok évszázaddal ez-előtt; Ő, aki szintén eltévedt a városokban, még mindig otthon van ott.]

S ha el akarjuk képzelni, hogy nézhettek ki Eötvös idejében a környékbeli citerások, legjobban talán a tiroli paraszcsaládból származó Franz Defregger (1835–1921) *Citerajátékos (Der Zitherspieler, 1876)* című olajfestményét érdemes magunk elé idéznünk (lásd a következő lapon). A két ifjú hölgy akár – kis túzással – Eötvös Rolanda és Eötvös Ilona is lehetne, kik apjukat, „kispapát” gyermekkoruk óta elkísérték *Schluderbach*-ba, majd a hegymászások lelkes résztvevői, később pedig újabb, már önálló sziklamászó bravúrok véghezvivői lettek. Előttük pedig a festményen egy Eötvös kedves kutyájához hasonló tacsköval, vadászebbel.⁷ – Ennek a festménynek és jelenetnek egyébként akkora sikere volt, hogy az erről készült metszetet is leközzölték, illetve terjesztették.⁸

5 Hermenn RITTER, „Musik in den Alpen”, *Zeitschrift des Deutschen und Oesterrischen Alpenvereins* 20 (1889): 160–168, 162, https://bibliothek.alpenverein.de/webOPAC/01_Alpenvereins-Publikationen/01_AV-Jahrbuch/AV_Jahrbuch_020.1889-web.pdf.

6 Uo., 164.

7 Franz von Defregger, *Der Zitherspieler*, 1876: https://en.m.wikipedia.org/wiki/File:Franz_von_Defregger_Der_Zitherspieler_20124.jpg.

8 <https://www.copperprint.de/products/der-zitherspieler-genre-franz-von-defregger>; https://www.europeana.eu/en/item/15508/DG2020_12.

1. kép

Franz Defregger (1835–1921) *Citerajátékos (Der Zitherspieler, 1876)*⁹

*

A jellegzetes „hasas” stájciterán játszó muzsikusok jelenlétének egy másik bizonyítéka Gustav Mahlernek, a híres zeneszerzőnek húgához, Justine-hez írt egyik levelének részlete. – Közismert, hogy Mahler nyaranta gyakran megfordult Toblachban, nagy kultusza is van ott a zeneszerzőnek mind a mai napig. 1901. július 20-án, a környéken túrázva épp a közeli Schluderbachban tartózkodott, levelében viszont így panaszkozik:

Majd zivatarok folyamatos záporokkal. Abban a házban kellett maradnom, ahol citerakoncert volt. A látszólag [!] nagyon művészetkedvelő társaság, kiket na-

9 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/aa/Franz_von_Defregger_Der_Zitherspieler_20124.jpg.

gyon serkentettek az élvezetek, így ½ 12-ig élénk multság zajlott nagy zajjal párosítva – be kellett zárni néhány ablakot a kis szobában.¹⁰

Eötvös Loránd népzene iránti szeretetének ez az egyik ismert megnyilvánulása. A másik pedig két fénykép, melyeket mint korának híres „amatőr fotográfusa”, maga készített pestszentlőrinci villájának kertjében, még az 1880-as évek elején. A két fénykép, kicsit más szögből, ugyanazt ábrázolja, azaz két zenészt. Népzene-szek, vagyis nem klasszikus dallamokat játszó, egyszerű emberek. De kik is ők, s milyen hangszeren játszanak? – Első ránézésre is látszik, hogy egy dudás és egy sípos, de miféle dudás, miféle sípos?

2. kép

Zenészek. Eötvös Loránd fényképe¹¹

10 A levelet közli: Wolfgang STROBL, *Zu Gast in Schluderbach* (Innsbruck, 2017), 306. Vö. Gustav MAHLER, „*Liebste Just!*”: *Briefe an die Familie*, hrsg. Stephan McCLATCHIE (Bonn: Weidle Verlag, 2006), Nr. 486.

11 Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Eötvös Loránd fényképei. MMKM_TTFGY_2019_1_559

3. kép

Zenészek. Eötvös Loránd fényképe¹²

Kis kutakodás után, melyet nyilván e sorok írója helyett a dudaszakértők rögtön megmondtak volna, sajnos ezek sem magyar zenészek... Ahogy a citerások sem magyarok, hanem a magyartól erősen eltérő formájú hangszert használó tiroli muzsikusok voltak, a villa előtt álló két férfi is külföldi. Méghozzá az egyik szicíliai vagy dél-itáliai *zampognaro*, ahogy ez megállapítható jellegzetes formájú hangszeréről, s a másik, a vele egy zenekart alkotó fúvósé pedig egy oboaféle hangszer, a *piffero* – dél-itáliai nevén *ciaramella* vagy *pipita* játékos.¹³

A duda valamilyen változatát egykor minden olasz lakta területen használták, a *zampogna* néven ismert változat¹⁴ azonban hagyományosan Rómától

12 Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Eötvös Loránd fényképei. MMKM_TTFGY_2019_1_562

13 LOCH Gergely, „Nyomd a gombot»: Egy százéves magyar mém”, *Magyar Zene* 58, 1. sz. (2020): 67–88, 81. Korabeli fényképen lásd Giorgio Semmer (1834–1914) *Zampognari* című színezett fényképét: [https://hu.wikipedia.org/wiki/F%C3%A1jl:Sommer,_Giorgio_\(1834-1914\)_-n._2796_-_Zampognari.jpg](https://hu.wikipedia.org/wiki/F%C3%A1jl:Sommer,_Giorgio_(1834-1914)_-n._2796_-_Zampognari.jpg).

14 „A *zampogna* – a latin *symphonia* szó származéka – tág értelemben bármilyen fajta duda olasz neve, az Itáliában használatos más dudanevekhez – a *cornamusá*hoz, a *pivá*hoz és a

4. kép

A pestszentlőrinci Eötvös-villa. Eötvös Loránd fényképe¹⁵

délre volt jellemző, illetve jellemző ma is. A *zampognákon* a játékos két kezét két külön dallamsíp foglalja le, ezért az egyes sípok hangterjedelme csupán kvint – dúr pentachord hangkészlettel, esetenként felemelt negyedik fokkal – vagy legföljebb szext. Az utóbbi esetben a hangkészlet az alsó vezetőhanggal bővül.¹⁶

A házról házra járó, kéregető olasz, azaz magyarul „talján” vándordudások a XIX. század második felében, s a XX. század elején bukkantak fel s váltak ismertté Magyarországon, ahogy azt Loch Gergely vonatkozó tanulmánya is bizo-

*baghè*hez – hasonlóan. A különböző elnevezések lokális használata miatt azonban azok szűkebb értelemben konkrét helyi dudatípusokat is jelentenek. Tanulmányomban a *zampogna* szót a szűkebb értelemben, a dél-itáliai dуда-típusok összefoglaló nevéként használom.” LOCH, „»Nyomd a gombot«”, 81, 34. lj.

¹⁵ MMKM_TTFGY_2019_1_2579.

¹⁶ Uo., 67–88.

nyítja.¹⁷ Nyilván a polgári jólétről árulkodó Lónyay-telepet is végigjárták, s talán kézről kézre adták őket az ottani jószándékú, művelt, értelmiségi villalagosok.

A villa története jól adatolható. Évekkel később, hogy a svábhegyi Eötvös-villát – a még ma is álló Karthauzi lakig lenyúló hatalmas telekkel együtt – az édesapa, Eötvös József halála után a család eladta a fogaskerekűt építő társaságnak, 1882-ben Eötvös Loránd egy hatalmas telken lévő impozáns villát vásárolt Pestszentlőrincen, az akkori „Szent Lőrinc puszta Villatelepen”, tehát az akkori-ban kiépülő úgynevezett Lónyay-telepen, a Gyöngyvirág utcában. A házat 1938 után lebontották, a telket fölparcellázták. Ezért is különösen érdekesek Eötvös erről fennmaradt fényképei. Az olasz zenészeket ábrázoló fényképeken jól látszik a villa egy része, s a kedves pad, hol annyiszor ült az akkor még fiatal Eötvös házaspár. Az idilli hangulatot egy további fényképpel is bemutatjuk.

Innen járt be Eötvös tavasszal és ősszel az egyetem D épületébe – lovon, ott lévő hivatali lakásába, és természetesen óráit megtartani az ízig-vérig igazi sportember.

5. kép

Eötvös Loránd Kevély nevű arab telivér lován, a pestszentlőrinci villa kertjében.

A háttérben a két Eötvös lány, Ilona és Rolanda. Eötvös Loránd fényképe.¹⁸

¹⁷ Uo., 79–80.

¹⁸ MMKM_TTFGY_2019_1_1462.

S hogy záráskepp egy komolyzenei vonatkozás is legyen: az Eötvös családdal, az édesapa, Eötvös József mellett a nagybácsival, Rosty Pállal is barátságot ápoló Liszt Ferenc is felhasználta az olasz dudamuzsikát az 1866-ban befejezett *Krisztus* oratóriumban,¹⁹ noha Eötvös Loránd az általa megörökített zenészekről nyilván nem a karácsonyi és más nagyobb ünnepekörökhöz fűződő olasz pásztortorzenét hallotta. Bár ki tudja?...

6-7. kép

Schluderbach és a Monte Cristallo Schluderbach felől. A szerző felvételei (2019)

19 Riskó Katalin, „Zampognarók, pifferarók és más zarándokok Liszt *Christusában*”, *Magyar Zene* 49, 2. sz. (2011): 163–177.

Arany János énekköltészeti programja és saját dallamai

„Felejtí, úgymond, mit annakelőtte
Tudott s tanult: nem publikumnak ír”
Bolond Istók, II. rész

Arany János műveinek zenei vonatkozásaival nemcsak a zenetörténészeknek kell foglalkozniuk. Az énekköltészet gyakorlatának hol látványosabb, hol rejtettebb nyomai végigkísérik Arany munkásságát (költői műveit és tanulmányait egyaránt), s ezeknek irodalomtörténeti, elsősorban poétikai vonatkozásai is vannak. A kérdésről a századfordulón néhány, Bartalus Istvánt parafrazeáló szakcikk,¹ illetve Papp Viktor gondos összefoglalása (1933–1936)² után elsősorban Kodály Zoltán jegyzeti tudósítanak a *Dalgyűjtemény* első kritikai kiadásában (1952),³ majd Szabolcsi Bence nagyszerű recenziója.⁴ Napjainkban ismét élénkül az érdeklődés a téma iránt: Dezső Kinga a prozódia-poétika felől tár-

* A tanulmány egy hosszabb fejezet a készülő Arany-monográfiámból. Első változata 2018 májusában hangzott el Miskolcon A *kísérletező Arany* c. konferencián, azóta csak egy kisebb részlete jelent meg a Petőfi-év tiszteletére: Csörsz Rumen István, „Petőfi-versek Arany János dallamaival”, *Szépirodalmi Figyelő* 22, 1. sz. (2023): 70–87. Készült az *Arany János kritikai kiadás* c., NKFI K 108.503. sz. pályázat keretében. Köszönöm Gyapay Lászlónak, a leendő miskolci kötet szerkesztőjének javaslatait.

1 Pl. ISMERETLEN, „Arany, mint zeneszerző”, *Ország-Világ* 4, 5. sz. (1883. január 27.): 78 (a *Színház és Művészet* rovat kishíre); VÉN SAS, „Arany János mint zeneszerző (A Kisfaludy társaság mai üléséről)”, *Budapesti Hírlap* 3, 32. sz. (1883. február 1.): 1–2; BARTALUS István, „Emlékezés Arany Jánosra”, *Pesti Napló* 44, 137. sz. (1893. május 14., melléklet): 23–24; LAKATOS Vince, „Arany János mint zeneszerző”, *Irodalomtörténet* 8 (1919): 40–43.

2 PAPP Viktor, „Arany János és a zene”, *Kisfaludy Társaság Évtárlapjai* új folyam 59 (1933–1936): 192–212. Adatait és jelentős sajtóbibliográfiáját tanulmányom több pontján felhasználtam.

3 KODÁLY Zoltán és GYULAI Ágost, kiad. *Arany János népdalgyűjteménye* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952). A továbbiakban: KODÁLY–GYULAI.

4 Kötetben megjelent változata: SZABOLCSI Bence, „Arany János népdalgyűjteménye”, in SZABOLCSI Bence, *Vers és dallam: Tanulmányok a magyar irodalom köréből*, 172–179 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972²).

gyalta újra az összefüggéseket,⁵ Sziklavári Károly pedig terjedelmes tanulmányban foglalta össze a XIX–XX. századi Arany-megzenésítéseket, s kitért a költő által ismert változatokra, illetve a tőle fennmaradt kottás forrásokra is.⁶ Tari Lujza a költő hangszerismeretén túl a zenekritikához és -tudományhoz fűződő viszonyáról tárt fel új adatokat,⁷ L. Kecskés András pedig egész kismonográfiát szentelt Arany költő-muzsikus szerepkettősének.⁸ E sorok írója a *Dalgyűjtemény* új kritikai kiadásán dolgozik, s innen kiindulva keres filológiai és történeti folklorisztikai fogódzókat Arany zenei-közirodalmi ihletőihez, amelyek egy része máig rejtve maradt.⁹ A jelen tanulmány egyetlen forráscsoportról, Arany János saját szerzésű dallamairól és azok szövegeiről szól.

Program vagy hagyomány?

Először érdemes felvillantatnunk néhány fontos összetevőt Arany énekköltészeti programjából – feltéve, hogy beszélhetünk ilyesmiről. Arany e téren a legkevésbé sem újítként viselkedik a magyar irodalomban, inkább egy működő praxis kicsit megkésett, illetve *későn visszatérő* képviselőjeként. E tudását Arany teljesen időben sajátította el, pályája hajnalán, az 1830-as években Kisújszálláson, Török Pál otthonában, zongoratanulmányokkal, illetve Debrecenben, a kollégiumi, majd a színjátszó közösségben, kórustagként, gitártanulva. E korszakra visszaemlékezve két saját szerzeményét pontosan le tudta kottázni négy évtized

5 DEZSŐ Kinga, „Arany János és a zene: Arany János *A magyar nemzeti vers-idomról* című tanulmányának zenei hatástörténete”, *Szkholon* 5, 1. sz. (2008): 17–26.

6 SZIKLAVÁRI Károly, „...itt éltem, s a tömegben Én is lantot pengeték»: A muzsikus Arany Jánosról és verseinek hajdani megzenésítéseiről”, *Napút* 19, 6. sz. (2017): 161–178.

7 TARI Lujza, „»Gitár és »tambura«: A »hangzó művészet« Arany János életművében”, in „*Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!*”: Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai, szerk. CIEGER András, 67–88 (Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Országos Széchényi Könyvtár–Universitas, 2017).

8 L. KECSKÉS András, *Arany János, a gitáros muzsikus*, második, jav., bőv. kiadás (Szentendre: magánkiadás, 2018).

9 CSÖRSZ Rumen István, „Arany dalgyűjteményének debreceni kapcsolataihoz: K. R. gyűjteménye”, in *Aranyozás: Tanulmányok Korompay H. János hatvanadik születésnapjára*, szerk. FÓRIZS Gergely, 180–201 (Budapest: Reciti, 2009); Csörsz Rumen István, „A mesterkedő mester: Korai olvasmányok nyomai az Arany-életműben”, *Irodalomtörténet* 98 (2017): 432–449; Csörsz Rumen István, „Arany János dalgyűjteménye és a debreceni kollégium”, in „*Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!*”..., 9–35; Csörsz Rumen István, „...melyben a dal megfogható: Arany János *Dalgyűjteménye* (1874) mint ihletforrás”, in „...és palota épül a pusztá beszédből”: *Akadémiai tudományos ülészakok a 200 éves Arany Jánosról*, szerk. GÁBORI KOVÁCS József és MAJOR Ágnes, 163–212 (Budapest: Reciti, 2017); Csörsz Rumen István, „»népdalunk után indulva...«: Arany János nép- és közköltési mintáiból”, *Napút* 19, 6. sz. (2017): 181–197.

múltán, s feltehetőleg továbbiak is voltak. 1874-ben lezárt *Dalgyűjteményéből* ezeket szándékosan mellőzte, akárcsak saját verseit. Mindkét esetben tett azonban egy-egy kivételt: bekerült a *Társas dalok* fejezetébe az 1830-as évekből való Bajza-megzenésítés (*Hős fiad ha él-e*; II. 31. sz.; 8. kotta), továbbá a saját *Nemzetőr-dalára* írt dallam, a nagyszalontai Fónagy József kompozíciója (I. 87. sz.).¹⁰ Ez utóbbival az 1840-es évek irányába is engedményt tett, holott az ekkori zenei impulzusokat megpróbálta kiszűrni, s az 1820–1830-as évekre összpontosított az emlékek rendezésénél. Valószínűleg épp azért vette fel a *Nemzetőr-dalt*, mivel a Fónagy-féle dallam népi rokonára ugyanúgy emlékezett már gyerekkorából, ahogy a Petőfi *Részség a hazáért* című, 1844-ben írt versének dallamát ihlető asztali dalocskára.¹¹ Látni fogjuk továbbá, hogy Arany saját dallamai ugyanígy félig-meddig közismert zenei motívumokból épültek fel.

Kodály és a készülő új kritikai kiadás¹² jegyzeteit áttekintve elképzelhető, hogy további néhány, társtalan dallamú műköltői alkotás megzenésítése vagy a dallam adaptálása szintén az ifjú Arany János nevéhez fűződik. Ennek a hagyománynak ő is tevékeny részese volt, a vele egykorú tizen-huszoneves diáktársakhoz hasonlóan.

Erre a gyakorlatra utal több egykorú kottás gyűjtemény, többnyire gitárkíséréssel. Mindszenty Dániel 1831-ben összeállított *88 eredeti magyar dal* című¹³ kézírata (nyilván a megjelentetés reményében) nyomdakész tisztázatban adja a dalokat, gitár- és zongorakíséréssel. Mindszenty azonban ekkor már nem diák

10 „1848 júniusában a IX. honvédsázlóalj önkéntesei Szalontára bevonulván Arany, amint este 7 óraker hajazament lakására, pár perc alatt megírta ezt a versét: Süvegemen nemzetiszín rózsá, / Azakomon kedves babám csókja stb.

Félnyolckor már ott volt a Rozványék boltjában, hol *Fónyad* (Fónagy) József szalontai honvéd fuvolán mindjárt dalt szerzett hozzá, ezt Rozvány György lehangjegyezte és este 9-kor már a kilences honvédeket is megtanították az új dalra, melyet csakhamar szélteben énekeltek a táborban.” MÁRKI Sándor, „Arany János szalontai éveiből”, *Irodalomtörténet* 6 (1917): 120–133, 130–131. A *Nemzetőr-dal* keletkezéséről legújabban: SZILÁGYI Márton, „Arany János *Nemzetőr-dal*ának kontextusai”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 8, szerk. Csörsz Rumen István, 425–436 (Budapest: Reciti, 2020); SZILÁGYI Márton, „Arany János *Nemzetőr-dal*ának folklorizációjához”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 9, szerk. Csörsz Rumen István, 279–290 (Budapest: Reciti, 2021).

11 A *Nemzetőr-dal* melódiáját Fónagy József a *Ne menj, rózsám, a tarlóra* kezdetű népies mūdalt követve komponálta, vö. TARI Lujza, *Magyarország nagy vitézség: A szabadságharc emlékezete a nép dalaiban* (Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 1998), 130. A *Részség a hazáért* és a *Zsíros kenyér, szalonna* kezdetű közdal összefüggéseiről: TARI Lujza, „Petőfi népdallá és közdallá vált versei, továbbélésük a népzeneben”, lásd kötetünkben, 381–446.

12 E kötet az *Arany János munkái* sorozat keretében Rudasné Bajcsay Márta és Paksa Katalin korábbi jegyzeteinek felhasználásával Domokos Mária és Szalay Olga (BTK Zenetudományi Intézet), illetve e sorok írójának munkájaként készül.

13 *88 Eredeti magyar Dal. Fortepiánóra 'S melleleg Gitár-kíséréssel elkészítve Toldalékul A' nemzeti Dalgyűjteményhez Mindszenty Dániel által* (1831). MTAK KIK Kézírártár, 4r 324.

volt, hanem tanító, majd Zemplén megyei táblabíró. 1833-ban hunyt el,¹⁴ így inkább Arany tanárainak korosztályához tartozott, zenei repertoárja mindazonáltal tanulságos szempontunkból. Hasonló párhuzamokat őriznek Almási Sámuel drági református lelkész *Magyar Dalnok* című kéziratos kottafüzetei (1834–1860 körül) és a szintén idősebb korú Tóth István fülöpszállási-izsáki kántor *Áriák és dallok verseikkel* című gyűjteménye (1832–1843).¹⁵

Nagy Sándor *Guitarra való énekes darabok* című kézirata¹⁶ viszont pontosan azokat az éveket idézi, amikor Arany először fogott a húrok pengetéséhez. 1835-ben írta össze a tulajdonosa, bár nem tudjuk, milyen korú személy volt, és azt sem, hogy hol élt. Inkább csak sejthetjük, hogy műkedvelő játékos volt, s a gyűjtemény a saját szórakozását szolgálta (nem egyszerre írta le, az elején skálamenetek és alapvető akkordok szerepelnek, a kíséretnek sem bonyolultak). Hangszeres darabok nincsenek a kéziratban, csak énekelt versek, könnyebb operaáriáktól a korabeli magyar dalköltészetig. Arany kedves dalaihoz jó eséllyel ilyen gitárkíséretet képzelhetünk az 1830-as években, s gyanúm szerint idős korában is ehhez a hangzásvilághoz tért vissza. A Bajza-vershez írt dallamának közeli rokonát *Juttassa eszedbe ez a kis nefelejcs* kezdettel széles körben énekelték a költő diáktársai, Nagy Sándor kéziratában 4. számmal szerepel. Arany múdal- emlékei közül szintén több itt sorakozik:

	<i>Kezdősor</i>	<i>Arany Dalgyűjteménye, sorszám</i>
4.	<i>Juttassa eszedbe ez a kis nefelejcs</i>	I. 101.
12.,37.	<i>Termetednek annyi éke</i> [Béla futása]	II. 10.
13.	<i>Búsan csörög a lomb</i> [Kölcsey]	II. 28.
30.	<i>Hol van a hon</i> [Kölcsey]	II. 30.
45.	<i>E zöld fának árnyékában</i>	II. 35.
55.	<i>Miről apám nagy búsan szólt</i> [Kisfaludy Károly]	I. 41–42.
63.	<i>Búsan elfeledve, sasként egyedül</i> [Vörösmarty]	II. 25. (egyező hangnem!)
64.	<i>Ültem csolnakomban</i> [Kölcsey]	II. 29.
68.	<i>Bécs várostól nyugatról keletre</i>	I. 34.
78.	<i>Ó, Tihannak riadó leánya</i> [Csokonai]	II. 24.
97.	<i>Derült az ég felettem</i>	I. 14. (<i>Oh, be édes / Ha meghalok, se bánom</i>)
139.	<i>Adja Isten, hogy a magyart</i>	I. 76.

14 Jolsva jegyzőjeként halt meg 1833. szeptember 26-án, vö. *Jelenkor*, 1833. október 5.

15 A két értékes forrás részletesebb elemzéséről összefoglalóan: PAKSA Katalin, *Magyar népzene-tudatás a 19. században*, Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 9 (Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1988), 16–21, példatárában mindkettőből több dallam közreadásával.

16 OSZK Zeneműtár Ms. mus. 973.

S bár afelől nem kell kételkednünk, hogy valóban Arany zenésítette meg a *Bú kél velem...* kezdetű Kölcsey-verset, s emlékezetből jegyezte fel azt 1874–1882 között (lásd alább), de tudjuk, hogy ezt a verset egy másik biedermeier dallamra is énekelték az 1830-as években, amelyet szintén megtalálunk Nagy Sándor füzetében, 124. számmal. Márpedig Arany hasonlóképp saját, könnyebben énekelhető dallamot komponált a *Zöld Marci*-búcsúdalhoz, amelynek maga jegyezte le nagy ambitusú, „áriás” dallamát is (lásd később). Vajon nem ugyanez játszódott-e le a *Bú kél velem...* egyszerűbb, saját melódiájának megalkotásakor?

Dallamszerzésről nyilván ebben az esetben is túlzás beszélnünk, inkább csak bejáratott zenei frázisok összekapcsolásáról. *Kompozíció* helyett a stíluson belüli *kompiláció* jelenségével állunk szemben – ismét nem példátlanul a magyar költők között, hiszen a szintén Debrecenben diákoskodó Pálóczi Horváth Ádám is készített dallamokat saját verseihez, s könnyű felismerni bennük a divatos tánc-típusok jellemző fordulatait.¹⁷ Az egyediség ekkoriban még annyira sem volt előírás a zenében, mint az irodalomban; a tipikus, hagyományba olvadó dallamok hőskorának tűnik az 1790-es évekkel kezdődő néhány évtized. Arany saját szerzeményeinek szinte minden üteme párhuzamba állítható egykorú, széles körben ismert zenei típusokkal, amelyeket vagy maga is feljegyzett a *Dalgyűjteménybe*, vagy csaknem biztosra vehető, hogy ismert.

Kompozíciói tehát *az ifjúkor zenei világához* kapcsolódnak, épp ezért oly furcsa, hogy ennyire későn jegyezte le őket. Annyi vigaszunk lehet, hogy néhány dallam kivételével a teljes zenei repertoárját ugyanígy csak utolsó éveiben vetette papírra. Ha volt is kottafüzete régebben, nem maradt fenn. Erre a konkrét helyzetre vonatkozik a *Tamburás öreg úr* (1877) önjellemzése, amelyben elárulja, hogy néha új dalokat ír (mármint a versbeli öreg muzsikus, nem Arany):

Neki új nem kell: amit ő ver, más a’.

Mind régi dalok, csuda hangmenettel:

Váltva kemény, lágy, – s magyar a némettel [...]

De azért nem túri rajta meg a port;

Emlékezetes neki minden akkord;

Egy hang: s feledett régi dalra émed –

Szövege cikornyás, dallama német. [...]

17 Bővebben pl. TARI Lujza, »Írok, komponálok..., de mindent csak Manuscriptumba«: Pálóczi Horváth Ádám »örökkévalóságra való« dalai”, in *Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. Csörsz Rumen István és HEGEDŰS Béla, 367–382 (Budapest: Reciti, 2011).

Néha egy új dalt terem önkint húrja,
 S felejtí legott, már ő le nem írja;
 Később, ha megint eszébe ütődik:
 Álmodta-e, vagy hallotta? – tünődik.¹⁸

A „már ő le nem írja” sor azt sugallja, hogy korábban esetleg mégiscsak lejegyzett valamit a tamburás öreg úr. Ez voltaképp ismét igaz Aranyra: néhány évvel a vers megírása előtt, 1874-ben kottázta le a *Dalgyűjteményt*, sőt, mint látni fogjuk, 1877-re a saját dallamai zömét is papírra vetette. Elárult tehát valamit a titkos zenélésekről, persze ezt az olvasók nem tudták konkrétumokhoz kötni.

A megkésetttség mögött még egy szempont működhetett: az, hogy Arany a pályája elején a másik praxist, a dallamra írt versek gyakorlatát is követte. Az ekkoriban írt, éneklésre szánt versek jól felismerhető (sőt felismerendő) imitációs technikáihoz a dallamkövető módszer illik; ezért többségükben *nótajelzéses* versek. Tekintsünk át néhányat, a teljesség igénye nélkül:

<i>Rákócziné</i>	1848
<i>A betyár</i> (ciklus, I–IV)	1849/1850
<i>Haj, ne hátra, haj, előre</i> (és más nemzetőrdalok...) ¹⁹	1849
<i>Írószobám</i>	1850
<i>Hej! iharfa (?)</i>	1850
<i>Érzékeny búcsu</i>	1851
<i>A csillag-hulláskor</i> 6–8	1867
<i>Népdalok a kornak</i>	1880?

Erdélyi János „ráfogó modornak”²⁰ nevezte a közkeletű dallamok és az énekelni vágyott szövegek közti gyors kapcsolatteremtést; Nyugat-Európában a megújuló

18 ARANY János, *Tamburás öreg úr* (1877). Kritikai kiadása: ARANY János, *Kisebb költemények*, kiad. VOINOVICH Géza, Arany János összes művei 1 (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1951), 325–326. A továbbiakban: AJÓM I. Új kritikai kiadás, bővebb jegyzetekkel: ARANY János, *Kisebb költemények* 3. (1860–1882), kiad. S. VARGA Pál, Arany János munkái (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet–Universitas, 2019), 106. sz., 212–214, jegyzetek: 791–797. A továbbiakban: *Kk3*.

19 Néhányról magam is írtam: Csörsz, „népdalunk után indulva»...”

20 „Sokan hiszik, hogy nekünk a népi költészet csak fél jönk a népi zenéhez képest. Meglehet. E hit onnan ered, mivel hogy nótáinkra igen gyakran silány versek énekeltek; de az megfordítva is áll, mert néha jó a vers, és nem eléggé alkalmas a nóta; nem egyéb ez, mint eltévedés, idegen versnek idegen nótához tévedése, mert népköltészetünkre soha semmi gond nem volt; és versre a nótát, nótára pedig reá fogták a verset. Ez a *fogd rá* modor aztán szokássá lett, és egyik így, másik úgy éneklí ugyanazon verseket, pedig komoly menetű versnek soha

énekköltészeti programot Sperontes nyomán a *sperontizmus* kifejezéssel jelölik.²¹ Ez az eljárás önálló hálózatot kínált a szövegek és dallamaik számára. A módszer nálunk nem a felvilágosodás korában jött divatba, ahogy Nyugaton sem, az ottani populáris kultúra évszázados szövevényében, főként a ponyvairodalomban ezerszám találunk példákat korábbi működésére. Nótajelzések alkalmazását Magyarországról a XVI. század óta tudjuk adatolni.²² Feltehetőleg korábban is működött – ahogy egész Európában –, amint arra a középkori dallamkölcsonzések (kontrafaktumok) utalnak akár a himnuszköltészetben, akár a lovagi lírában, akár a vágáns kultúrában, amely a kora újkor felé mutató egyik fontos irodalmi hagyománylánc. A XVIII. századi vallásos, közköltészeti és műdalrepertoár robbanásszerűen kibővült, s szerencsére a kottás feljegyzések aránya is javult, így ezt az időszakot tarthatjuk a praxis igazi virágkorának Magyarországon. E divat áthúzódik a reformkorra, bár sok korábbi dallam kikerült a használatból, így a nótajelzés-kínálatból is. Arany diákként még bőséges választékát tanulhatta az alapvető dallamkincsnek, s ezek (illetve ma már nem azonosítható rokonaik) gazdag háterszágként épültek be nótajelzéses vagy imitációs verseibe.

A reformkorban és a XIX. század második felében elsősorban a közösségi használatra szánt dalok kaptak nótajelzést, ideértve a szabadságharc mozgósító dalait, sőt az egy kaptafára gyártott kortesnótákat is.²³ Ez a módszer valóban zenei *koinét* hoz létre, összeköt távol élő embereket. Míg azonban a XVI–XVII.

sem lehet másféle dallama, mint komoly, vignak vig, s ez a legtermészetesebb, honnan csak azokat lehet teljes tökéletes daloknak tekinteni, hol ekképen összeüt a kettő, s a különféle vidéki beküldéseket csak azon alapeszme utáni birálat fogja eligazítani, mikor dalainkat hangjegyekre véve közzé fogjuk tenni, mert ős igazságnak hiszszük, hogy akár a vers, akár az ének születik előbb valamely dalban, egyik meghatja, serkenti a másikat; legjobb dal pedig kérdésen kívül az leszen, hol egyszerre születik mind a kettő.” ERDÉLYI János, *Népdalköltészetünkről*, kiadása: *Népdalok és mondák*, kiad. ERDÉLYI János, 3 köt., Magyar népköltési gyűjtemény (Pest: Beimel et al., 1846–1848), 2:371–478, 436–437. A továbbiakban: ERDÉLYI 1846–1848.

- 21 Vö. KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)* (Budapest: Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002), 236–246, az egykorú magyar műdalköltészet irodalom-szociológiai hátterével.
- 22 Vö. CSÖRSZ Rumen István és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „Nótajelzés”, in KÖSZEGHY Péter, főszerk., TAMÁS Zsuzsa, szerk., *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, 8. *Műhely – paleográfia*, 233–238 (Budapest: Balassi, 2008). A későbbi korszakokat is érintő összefoglalás: Csörsz Rumen István, „Hangok a sorok között: A 18–19. századi énekelt költészet nyomában”, *Korunk* 34, 6. sz. (2023): 21–29.
- 23 Erről a XIX. századi kortesdalok és a nótajelzéseik kapcsán sorozatunkban már két tanulmányt közöltünk: BUDA Attila, „A mecenatúra politikai térnyerése: célkeresztben a kortesdal”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 2, szerk. Csörsz Rumen István, 271–286 (Budapest: Reciti, 2013); PERGER Gyula, „Önérdetet nem ismer ő, azért legyen képviselő.»: Egy évszázad győri kortesnótái”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 9, szerk. Csörsz Rumen István, 291–350 (Budapest: Reciti, 2021).

században a nótajelzés csak javaslat lehetett, s az éneklők gyakorlatilag szabad kezűk voltak a dallamok és szövegek összeillesztésekor (kellő számú hangjegyes forrás és kottaolvasó ember híján),²⁴ addig a XVIII–XIX. században ez már szorosabb megfélemlítést, ebből adódóan tudatos tartalmi kapcsolatot is jelenthetett. Egy rutinos költő Arany korában már olyan nótajelzést választ, amit a távolabbi vidékeken is biztosan ismernek. Épp a nótajelzések teremtenek átjárást Erdély és Magyarország közt a népies műdalok repertoárjában, egyes szövegből iker-változatok alakulhatnak ki (mint például a *Deres a fű, kedves lovam, ne egyél* és a *Száraz fűre deres harmat hulladoz*).²⁵ Ezek azonos vagy rokon dallammal terjedhettek, s akár a nótajelzés szerepén is osztozhattak, helyettesíthették egymást.

Ez Arany esetében azért nagyon fontos, mert láthatólag az 1848–1849-es időszakban szaporodnak meg nótajelzéses vagy dallamkövető versei, amikor vállaltan népköltői feladatokat is ellátott: hazafias népújságot és dalokat írt, ponyvakiadást szervezett, sőt a hadügyminiszterhez, Szemere Bertalanhoz fordult támogatásért egy következő füzet kiadásához, új dalszövegekkel.²⁶ Arra hivatkozik, hogy énekelni valóval akarja ellátni a magyar katonaságot – ez bejáratott érvelés volt már a Napóleon-korban, lásd Vályi Nagy Ferenc levelét Kazinczynak és a hozzá csatolt indulószövegeket,²⁷ továbbá a Jakkó László-féle tábori daloskönyv tervét 1814-ből, amely végül nem jelent meg.²⁸

Arany ekkor nyilván azt tekintette elemi sikernek, ha e munkáit sokan énekeltek szerte az országban. Néha nem ad meg konkrét nótajelzést, de még a rímzavak is megmaradnak az előképből. A *Káka tövén költ a ruca* kezdetű, országosan ismert népies műdalból, amely Liszt Ferenc kedvencei közé tartozott

24 A kérdés legbővebb, friss összefoglalása Bogáti Fazakas Miklós zoltáriai elemzésében: SZATMÁRI Áron, *Ünnep és história: Bogáti költészete történeti poétikai megközelítésben*, PhD-disszertáció, kézirat (Pécs: PTE, 2021).

25 Ez utóbbi Czuczor Gergely verse (1836) a közismert műdal parafrázisaként, de a köz- és népköltészetben a dallamuk is gyakran közös. A Czuczor-népdalok folklorizálódásáról legújabbban: STURCZ Noémi, „Czuczor Gergely népies költészete és folklorizálódott versei”, kötetünkben, 287–312.

26 Legújabbban: SZILÁGYI Márton, „Egy többször elfelejtett (s újráfelfedezett) Arany-levél és versmellékletei”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018): 205–216; a kontextusról lásd SZILÁGYI Márton, „Petőfi, Arany és a ponyva 1848–1849-ben”, kötetünkben, 313–334.

27 V. Nagy Ferenc Kazinczy Ferencnek (Sárospatak, 1812. május 7.). Kiadása: KAZINCZY Ferencz, *Levelezése*, IX.: 1811. július 1.–1812. június 30, kiad. VÁCZY János (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1899), 449–455.

28 A fennmaradt, töredékes adatok összefoglalása: GUPCSÓ Ágnes, „Jakkó László tábori dalgyűjteménye”, *Zenatudományi Dolgozatok* (1982): 121–127.

(a VIII. magyar rapszódia egyik témája), így lett Aranynál a *Haj, ne hátra, haj előre*²⁹ kezdetű, 1849-ben írt csatadal formai ihletője.

Ezt a verscsoportot ritkán emlegetjük, hiszen valóban nem ezek az életmű legcsiszoltabb darabjai, ám kulcsfontosságúak Arany társadalmi szerepvállalása – bizonyos értelemben a bárdköltői hagyomány³⁰ – szempontjából. Mondhatni: a szalontai hivatalnok ekkor lép először *aktív* költőként a porondra. A *Toldi* sikerét mással magyarázhatjuk, hiszen az egy tematikus pályázatra benyújtott, hosszan érlelt alkotás volt, ezek viszont napi rendszerességgel gyártott dalok, teljesen más közönség számára.

Ez a szerep a pályakezdő költőére, a „kis poétára” emlékeztet, aki már gyerekként rutint szerzett ünnepi köszöntőversek írásával és egyéb közköltészeti feladatokkal.³¹ Sajnos ebből az ősrétegből csak olyan verseket ismerünk, amelyek nem énekes ihletűek, hanem hangos szavalásra valók (például a névnapi köszöntőt, amelyhez hasonló t később Nagykőrösön is írt), illetve olvasmány jellegűek (*A ványai juhbehajtást*,³² amely Csokonai és Bogya József kollégiumi stílusának hatását mutatja). Érdekes azonban a *Bolond Istók* II. énekét lezáró kultikus jelenet, amelyben hősünk tűzre veti ifjúkori verseit: bár főként nagyobb formátumú műveket említ, de dalokat és rövidebb verseket is.³³ Az egyik eltűzelt vers kezdősorának („Hová ragadtok pieri szűzek”) közeli rokonát már korábban is idézte „Hová ragadtok, pieri szent szűzek” változatban Remete József *Aeneis*-fordításáról írt kritikájában.³⁴ Vajon csak emlékezett rá, vagy mégis birtokában volt egy kézirat ekkoriból?

29 ARANY János, *Haj, ne hátra, haj előre*; kiadása: AJÖM I, 56. Új kritikai kiadás: ARANY János, *Kisebb költemények 1*, kiad. SZILÁGYI Márton, Arany János munkái (Budapest: Universitas Kiadó–HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2023), 42. sz., 164. A továbbiakban: *Kk1*.

30 Eddigi legbővebb magyar kontextusú elemzése: VADERNA Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*, Ligatura (Budapest: Universitas, 2017), 387–456.

31 Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. jún. 7. Kiadása: ARANY János, *Levelezése: II, 1852–1856*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István, Arany János összes művei 16 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 556. A továbbiakban: AJÖM XVI. Aranynek e korai alkalmi versei szinte mind elkallódtak, a csekély megmaradt állományról: ARANY, *Kk1*, 2–3. sz., illetve az apokrif versek fejezete, 53–57. sz.

32 Uo., 4. sz.

33 ARANY János, *Bolond Istók*, kiadása: ARANY János, *Elbeszélő költemények*, kiad. TÖRÖK Zsuzsa, Arany János munkái (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet–Universitas, 2019), 401–403. A továbbiakban: *Ek*.

34 P. VIRGILIUS MARO AENEISE, *Fordította Remete József (Győr, 1863. Hennieke Rudolf.)*, in ARANY János, *Prózai művek 2: 1860–1882*, kiad. NÉMETH G. Béla, Arany János összes művei 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 479.

Egy Jászfalusi álnéven (?) publikáló hajdani nagyváradi joghallgató visszaemlékezése szerint Aranyról a térségben már 1853–1854-ben köztudomású volt dallamszerzői tehetsége:

Egyszer a mi jeles tenoristánk és karnagyunk³⁵ egy új népdalt mutatott be.

– Fiuk, – mondá, – ez itt a mi földünkön készült. Valami szalontai, vagy vidékbeli futó-betyárlegényt elfogtak a császkai zsandárok. Siralomházba került. A végső útján azt kérte, hogy mondhassa el utolsó nótáját. Megengedték s elmondta.

S Arany János, ki akkor még Szalontán volt, a nép szájáról leírva a hős betyár búcsúszavait, azokat zenehangra tette.

Mi már, mint a nép száján régen ilyenül levőt vettük át. Dallamára, az Arany János által szerzett utánozhatatlan magyarizű dallamra emlékszem, de a Fábíán Pistának nevezett delinquens költeményéből már csak az első strófájára, mely így hangzik:

Hinak engem Fábíán Pistának,
Besoroztak osztrák katonának:
Göndör hajam nem hagyom levágni:
Jobb szeretek pusztán betyárkodni.³⁶

A fenti idézet természetesen sántíthat, amennyiben mégsem Arany maga szerzett zenét a balladarészlethez, csak a közszájon forgó dallamot rögzítette, s ezt kapta meg az ifjú karnagy. Ám még ebben az esetben is autográf kottázást feltételez, tehát aktív jártasságot a hangjegyzírásban. Ha a datálást komolyan vehetjük ennyi év távlatból, akkor a kottázás még 1851 ősze előtt történt, ekkor költözött el Arany Nagyszalontáról. Ez egybeesne a szöveg első közreadásával is. A fenti versszakot viszont Arany *nem közölte* a ballada többi részletével együtt 1851-ben Vahot Imre *Remény* című folyóiratában, sem 1853-ban a *Kecskeméti Naptárban*,³⁷ holott a népi variánsok mindig ezzel a strófával kezdődnek. Talán a gyanús katonaszökevény-történet intette óvatosságra. Mindenesetre az apokrif közlés nyomán immár jó eséllyel kiegészíthető a Fábíán Pista-ballada!³⁸

35 A cikk előző részletében megnevezi: „A leglelkesebb dalos azonban Ambrózy volt. Ő volt karmesterünk s kitünő tenor.” JÁSZFALUSI [?], „Arany, mint nótacsináló”, *Fővárosi Lapok* 20, 4. sz. (1883. január 5.): 20, 2. skk.

36 JÁSZFALUSI, „Arany, mint nótacsináló”, 20, 3. skk.

37 A szövegközlés új kiadásban: KODÁLY–GYULAI, 169.

38 A témáról bővebben lásd: KÜLLŐS Imola, „Arany János kottás *Dalgyűjteménye* és Fábíán Pista »nótái«”, *Ethno-lore: A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve* 35 (2018): 305–335. A „futóbetlyár” élet-

Félrevezető tehát, ha mindig a csúcserőtelmeségi vagy a tisztviselő alakját vetítjük az ifjú Aranyra. A szabadságharc idején láthatólag napirendjén volt a közösségi verskultúra megújítása is. Ebben a zenére jelentős szerep várt, hiszen egy új álarcot vehetett volna fel az introvertált alkatú költő, mások ajkán zengetve énekeit.³⁹ S noha később már semmiféle hasonló népköltői szándékkal, tudatos popularizálással nem találkozunk munkáiban, aligha kell magyarázni, hogy e praxis emléke egész életét végigkísérte, sőt -kísértette (hiszen ezzel is részt vállalt a leverett szabadságharcban).

Az így szerzett énekköltői gyakorlat, összekapcsolódva a gyermek- és diákor dalos élményekkel, mégis segítségére lehetett későbbi pályáján, amikor már csak álarcos módon írt dallamkövető verseket. 1850 után láthatólag szakított a könnyen fölismerhető populáris szövegidézetekkel, mégsem fordított nekik teljesen hátat. A sokat idézett *neszme*⁴⁰ technikában ennek a praxisnak egy finomodó, tudatalatti mintakövetést jelentő túlélőjét látom. Arany nem akarta tovább viselni a népköltő jelmezét, ám nemcsak a szabadságharcos konnotációt kerülte ezzel, hanem a régi gyakorlat túlzottan rögzült, nem fejlődőképes közegét is. Az elzárkózás nem teljes körű. 1856-ban Egressy Sámuel két dallamot küld neki, amelyekre szöveget ír, méghozzá két, igen ismertté vált *Népdalát: Sírva jön a magyar nóta világra* és *Elesett a Rigó lovam patkója*,⁴¹ Egressy pedig az előző évben elhunyt Vörösmarty bronz mellszobrát ajándékozta cserébe Aranyra.⁴² 1857. április 23-án a zeneszerző ismét felkérte Aranyt, hogy egy kész dallamra írjon egy női előadóhoz, Hollósy Kornéliához illő verset (az eredetileg javasolt Tóth Kálmán-vers férfi szájába való).⁴³ Egressy leveléből megtudjuk, hogy a kot-

rajzát levéltári forrásokkal összegezi: SERES István, „Miként lett futóbetýár Fábían Pista?“, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 10*, szerk. Csörsz Rumen István, 509–526 (Budapest: Reciti, 2022).

39 Vö. Csörsz, „népdalunk után indulva«.

40 Arany János Szemere Pálnak, Nagykőrös, 1860. április 14., in ARANY János, *Levelezése III: 1857–1861*, kiad. KOROMPAY H. János, Arany János összes művei 17 (Budapest: Universitas Kiadó, 2004), 389–391. A továbbiakban: AJÖM XVII.

41 ARANY János, *Népdalok*, in AJÖM I, 264. Említi SZIKLAVÁRI Károly, „Arany János költeményeinek hajdani megzenésítéseiről (II.)“, *Napút* 22, 10. sz. (2020): 230–239, 236.

42 „Egressi Sámuel (volt Pest megyei főjegyző s földes ur e tájon, egy pár népdalért melyet szövegül irtam az általa komponált zenére viszonzásul Vörösmarty bronz [!] mellszobrát küldött meg ami igen szép.” Arany János Ercsey Sándornak, Nagykőrös, 1856. december 10., in AJÖM XVI, 780. Az eredeti, Czélkúti Züllich Rudolf által készített, 1856-ban öntött bronzszobor Nagyszalontára került (ltsz. 217), de jelenleg lappang. Egy másik példánya ma a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdona (MRFT, ltsz. 58.494.1), bővebben: VADERNA Gábor, főszerk., *Önarckép álarcokban: A Petőfi Irodalmi Múzeum Arany János-kiállításának katalógusa* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2018), 125; Kovács Ida, „Ferenczitől Izsóig: Arany János és a szobrászat”, in Uo., 388–419, 393.

43 Egressy Sámuel Arany Jánosnak, Pusztaszentkirály, 1857. április 23., in AJÖM XVII, 54–55.

ta (?) „szerkesztésével [!] – most Nagy József úr fáradozik”. Szotyori Nagy József (1832–1910) orgonista, kántor 1855-ben került Nagykőrösre, s a dalárda vezetőjeként például kórusfeldolgozásokat készített. Ő is tudott tehát Arany zenei képességeiről már a Bartalussal való ismeretség előtt, idős korában fel is idézték ezt a Margitszigeten.⁴⁴ Ha valahol nyomára bukkannánk Nagy József hagyatékának, talán még újabb adalékokat találhatnánk benne. Az általa „szerkesztett” (kísérettel ellátott?) kotta egyelőre lappang, ám annyi bizonyos, hogy erre született *A bujdosó* című, rebellis felhangokat sem nélkülöző Arany-vers,⁴⁵ egyébként ismét 11 szótagú sorokkal, akárcsak a fentiek. Ezek tehát *nem megzenésítések*, hanem bizonyítottan *dallamkövető* alkotások.

Ha Arany később visszatér az „önleplező” idézetekhez, annak mindig oka van. *A csillag-hulláskor* (1867) egyik bökkverse, a *Régi dal, új szöveg* önmagára mér nyilvános ütést azzal, hogy a hajdani, kitüntetést hajhászó főurak helyett saját magát és íróbarátait sorolja, akik „keresztékért akarnak / sírt ásni a magyarnak”.⁴⁶ Másfajta humorral parafrázálja kedves költőtársa, Tompa Mihály egyik legismertebb népdalát (*Télen-nyáron pusztán az én lakásom*) egy városias, kevésbé magyaros közegben, az *Érzékeny búcsu* című versében: *Télen-nyáron nincsen, csak egy kabátom* (1851).⁴⁷ A rongyos kabát különösen kedves motívum lehetett számára, hiszen Petőfi *A tintásüveg* című versének hőse, Megyeri Károly vándorszínész is szakadásig hordta egyetlen, tintafoltos kabátját – Arany ezt a verset szintén megzenésítette, mint később látni fogjuk. Hasonló szerep-idegenítéssel játszik, amikor a városi-értelmiségi lét és a népdalok ellentmondásait ütközteti a *Népdalok a kornak* (1880 körül)⁴⁸ vagy a *Nincsen széna, nincsen abrak* (1879. március 26.) parafrázisaiban,⁴⁹ akárcsak Kertbeny Károlyt kifigurázó német népdalferdítéseiben.⁵⁰

44 Nagy József visszaemlékezése cím nélkül, a *Pesti Naplóból* idézve: *Nemzet* 1, 58. sz. (1882. október 28., melléklet), a hasonló margitszigeti tudósításokkal együtt bővebben: Csörsz, „»...melyben a dal megfogható», 167.

45 *A bujdosó* című dal (vers), a Hollósy Kornélia-féle fellépés és *A walesi bárdok* közti összefüggésekről bővebben: HÁSZ-FEHÉR Katalin, „Bárdok Walesben: *A walesi bárdok* keletkezés- és közléstörténete”, *Irodalomtörténet* 95 (2014): 186–223, 186–187. A vers kritikai kiadása: AJÖM I, 276.

46 ARANY János, *Régi dal, új szöveg*, kritikai kiadás: ARANY, *Kk3*, 155; vö. Csörsz, „»...melyben a dal megfogható», 199.

47 ARANY János, *Érzékeny búcsu*, kritikai kiadás: AJÖM I, 155–156.

48 ARANY János, *Népdalok a kornak*, kritikai kiadás: ARANY, *Kk3*, 394.

49 ARANY János, [*Nincs már széna...*], kritikai kiadás: Uo., 364.

50 ARANY János, *Tschókonay, Volkslied*, kritikai kiadás: Uo., 412.

Egy gitározó Oszián?

Arany zenei képzettségéről csupán keveset tudunk, ahogy eredeti gitárjairól is. A *Bolond Istók* II. énekének 55. strófája műkedvelő zenélésre utal, átlagos kottaismeretre, de *componálásra* is.⁵¹ Ha pályája elején, Debrecenben vagy a színesztorné során saját hangszere lett volna, valamicske tudomásunk talán lenne róla, mikor, hol kallódott el – de nem tudunk ilyenről, bizonyára mások gitárján játszott. A *Tamburás öreg úr*hoz visszakanyarodva: jóllehet a *tambura* kifejezés Szalontán a citerát jelölte,⁵² valószínűleg Bolond Istók – aki a II. énekből kihagyott szakasz szerint „hallgatni eljárt egy vén tamburáshoz”⁵³ – nem citerázni tanult Debrecenben, hanem gitározni, vagyis a tréfás hangszernév már nála is a gitárt rejti. A vers hőse pedig épp játékmódjával és repertoárjával árulja el, hogy nem citerán s nem is a valódi tamburán játszik: „emlékezetes néki minden accord”, német dallamok, istenes énekek...⁵⁴

A pesti, időskori gitárok egyikét a neves osztrák hangszerész, Peter Teufelsdorfer (Bécs, 1784–Pest, 1845) készítette; az ekkor már legalább 30 éves gitárt tehát már csak másodkézből vehették meg Salamon Ferencék. Teufelsdorfer fennmaradt gitárjaiból kettőt őriz a Magyar Nemzeti Múzeum Hangszergyűjteménye,⁵⁵ ezek alapján képet alkothatunk arról, milyen típusú hangszere lehetett Aranynak. Egyébként úgy tudjuk, ez volt a gyengébbik a kettő közül (talán sérült volt már?), emiatt kevesebbet használta. Másutt épp azt írják, hogy túl nagy hévvel játszott rajta, mintegy elnyűtte. Később kiállították a milleniumi kiállításon (Toldy Ferenc fuvolájával és harmonikájával együtt).⁵⁶ A részletes katalógusban 6169. számmal szerepel „Arany János gitárja. *Arany László, Budapest.*”⁵⁷ A kiállítás idején tehát még az örökösnel volt, de nem adományozta

51 ARANY János, *Bolond Istók*, 2:55. versszak, kritikai kiadás: ARANY, *Ek*, 381.

52 TARI, „»Gitár és tambura«”, 70–71.

53 ARANY János, *Elbeszélő költemények: Rózsa és Ibolya, Szent László füve, Murány ostroma, Losonczy István, Katalin, Bolond Istók, A Józka ördöge, A nagyidai cigányok, Az első lopás*, kiad. VOINOVICH Géza, Arany János összes művei 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952), 325. A továbbiakban: AJÖM III.

54 A mai értelemben vett tamburazenekar, amelyben a bráctambura akkordhangszerként szerepel, csak a XIX. század végére alakult ki, részben épp a régi, kisebb testű gitárok átépítésével kísérleteztek a hangszerészek. Arany ilyesmit 1877-ben nem hallhatott, ugyanakkor Budán és Pesten, illetve a déli városokban (Szeged, Pécs stb.) gyakran felléptek tamburások, a hangszer közismertnek számított. Erről bővebben: Csörsz Rumen István, „»Az öreg úrnak van egy tamburája...«”, *Credo* 29, 3. sz. (2023): 64–73.

55 Ltsz. 1951.42 és 1972.7. (ez utóbbi inkább női, kisméretű gitártípus). Köszönöm Radnóti Klára, a Magyar Nemzeti Múzeum Hangszertára vezetőjének szíves segítségét.

56 Pl. LAKATOS, „Arany János mint zeneszerző”, 42; Ábrányi Emil 1900-as közlését idézve.

57 *1896-iki ezredéves országos kiállítás: a történelmi főcsoport hivatalos katalógusa*, 2. füzet, *A renaissance-épület földszintje (1985–5240. számig)* (Budapest: „Kosmos” Műintézet, 1896), 331.

Nagyszalontának. Később a Kisfaludy Társaság Ereկlyetárába került. Leírását 1927-ből ismerjük:

Ott látjuk az ereklyék közt a „tamburás öreg úr” hangszerét, egy csinos, gyöngyház-berakásos, hathúrú gitárt, melyet Peter Teufelsdorfer készített „in Pest”.⁵⁸

Az új gitár megvásárlásában Bartalus István segédkezett, pontosabb adat nincs róla. Visszaemlékezése szerint egyszer a haragvó Arany – Gyulai Pál ugratása miatt – rá is húzott ezzel a gitárral kedves barátjára, akit egyébként Othellónak becézett egy Shakespeare-rel kapcsolatos vitájuk miatt.⁵⁹ Sajnos e másik, igazán személyes hangszer további sorsáról nem tudunk semmit. Talán a család birtokában maradt, s nem került be egyik múzeumba sem. Félő, hogy 1945-ben semmisült meg a Voinovich-villában. Nagyszalontán 1893-ban állítólag még megvolt az a gitár alakú hímezés, amelyet a költő unokája, Széll Piroska készített, s egy üveg levélnyomó alatt őrizték. Egy „Gömbölyű kék orvosságos doboz, rajta sajátkezüleg nyomtatott betűkkel e szó: HÚR, benne gitárjához való húrok”⁶⁰ szintén látható volt itt. Sajnos a húrok anyagára vagy esetleg gyártójára nem tér ki a feljegyzés.

A legendákat félrelibbentve: a gitározás ekkoriban Arany legkedvesebb időtöltései közé tartozott, a Margitszigetre is magával vitte hangszerét a nyári hónapokra. (Hatalmas kincs volna egy gitáros fénykép e korszakból, de a költő nem használta nyilvános helyen.) ERCSEY SÁNDOR általánosságban „az utolsó évek” 1878-tól kezdődő időszakáról írja, hogy látása rohamos romlása miatt „idejének egy részét pipázgatással, néha guitározással” töltötte.⁶¹ Ennek maga is tanúja volt, amikor 1880. szeptember 9-én meglátogatta sógorát a Margitszigeten, s a rossz idő miatt szinte ki se mozdultak a szállodaszobából:

Ha mi aztán napközben, néha, friss levegő élvezése végett, egy kis időre a szabadba kimentünk: ilyenkor a jóságos „öreg úr” vagy „nagyapa” (mint a kis család tagjai nevezték) ott maradt a divánon, heverészve vagy üldögélve és csendesen pipázgatva vagy szivarozva. Olykor-olykor, midőn így magában maradt,

58 KÉKY Lajos, „A Kisfaludy Társaság ereklyetára”, *Könyvbarátok Lapja* 1, 1. sz. (1927): 52–56. Idézi CSÖRSZ, „melyben a dal megfogandhat...”, 166.

59 BARTALUS, „Emlékezés Arany Jánosra”, 24, 1. skk.; a becenévről ugyanezen emlékcikk-sorozat –én névjelzésű betétében, uo., 3. skk („Ujabb apróságok Aranyról”).

60 ISMERETLEN, „Arany szülőhelye és az Arany-szoba”, *Pesti Napló* 44, 137. sz. (1893. május 14.): 22. Sajnos e tárgyak jelenlegi hollétéről nincs biztos információ, vö. TÖRÖK Zsuzsa és ZEKE Zsuzsanna, összeáll., *Az Arany család tárgyai: Tárgykatalógus* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2018).

61 ERCSEY SÁNDOR, *Arany János életéből*, előszó GYULAI PÁL (Budapest: Ráth Mór, 1883), 201.

guitárját elővette és azon gyönyörűen játszott. Egy alkalommal épen olyankor jöttünk vissza sétánkból, midőn egy régi magyar dalt játszott; és midőn szobájába beléptünk, így szólt hozzám szelid keserűséggel: „Látod, öcsém, így mulatja magát az öreg vak koldus.”⁶²

Mivel már 1874-ben, a *Dalgyűjtemény* összeírása idején birtokában volt a hangszer, segítségére lehetett a kottázásban, s talán ezért hagytak nyomot a kottákon a gitár jellemző hangnemei, sőt a *Rákóczi-nótához* az akkordokat is megörökítette, mintegy pótolva a nehezen rekonstruálható dallamot: „Az accord d moll, g moll, s változataik a versekben: a dur, b dur, c dur, f dur.” (*Rákoczy-töredék*, I. 96. sz.). Voinovich Géza megemlíti továbbá, hogy a Bartalus által kiadott *Magyar Orpheus* (1869) példányába Arany néhol beírta a neki kedvező hangnemeket, például:

a *Haj! Rákóczi*, *Bercsényi* mellé: „Lehet a moll is”, a *Fut az oláh...* mellé: „F-dur”;
Árokszállásnál volt a nagy veszedelem... mellé: „G-mollból játszom”, stb.⁶³

Összesen ennyit tudunk arról, hogy Arany milyen harmóniákat használt gitárján. Fontos, hogy ez esetben kottából tanulta az éneket is, s ha kell, jobb hangnembe transzponálta.

A költői életműben ugyanakkor ez a korszak nagyon gyér, csupán a hosszan és szenvedélyesen készülő Arisztophanész-fordítások jelzik Arany munkakedvét. Mégis látszik, hogy a múltba tekintésnek ez az előszobája. Érdekes módon épp a *Dalgyűjtemény* után következnek az 1877–1878-as nagy versek, a *Kapcsolókönyv* és a végre lezárt *Toldi szerelme*; a saját dalkompozíciókra írt dátumok szintén ezt a korszakot jelölik ki. Az előhívott *közösségi* dalkincs, a *Dalgyűjtemény* után immár Arany *saját* repertoárjáról is kialakulhat némi, szükségképp töredékes képünk.

Egy 1879. november 15-én kiadott interjú Arannal egy eddig szinte ismeretlen forrást jelent a gitározás említésével:

Részünkről annyit adunk még hozzá, hogy esténként az öreg Arany János a karzékében egy régi kedvenc hangszerén, egy régi gitáron órákig játszani szokott hol magának, hol háznépének.

62 Uo., 204–205.

63 VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*, kiad. Török Lajos (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Könyvtár és Információs Központ, 2019), 590, 154. jegyzet. A könyv a II. világháborúban a Voinovich-villában pusztult el, így nincs mód megítélni, voltak-e benne (netán más zenei kiadványokban) további Arany-bejegyzések, amelyek az aktív zenélésre utaltak volna.

Egy gitározó Oszián a csendélet magányában! Az isten áldja meg a jó öreget. S ha olykor kíváncsi tudni, mit csinál a magyar nemzet odakinn, ne tudjon meg róla egyebet, mint azt, hogy a – kezeit csókolja.⁶⁴

Ez azért lényeges, mivel a nagyobb nyilvánosság előtt is hírül adja az idős költő muzsikáló kedvét – a későbbi kultuszban szerepet játszhatott, hogy e közlés a *Pesti Hírlap* sokak által olvasott hasábjain jelent meg. Finoman rájátszik a *Tamburás öreg úr* motívumaira, de ezt a verset még nem ismerhette nyomtatásból (1877. július 12-én írta, de csak 1888-ban, posztumusz kiadásban jelent meg). Az nem zárható ki, hogy esetleg a *Kapcsos könyv*be bepillantott a beszélgetőtárs, Sturm Albert.

Autográf Arany-kottáink mindössze egy 1859-es levélmellékletből vannak,⁶⁵ majd a *Dalgyűjtemény* csaknem 150 dallama, ezt követően viszont semmi, így nagyon fontos lenne rábukkanni a saját megzenésítéseket őrző eredeti cédulákra. Ezek a Voinovich-villa bombázásakor pusztulhattak el, csak Bartalus István gyűjtőkéziratából ismerjük másolatukat.⁶⁶ Ugyanekkor semmisülhettek meg a *Dalgyűjtemény* előzményeként tekinthető kottacédulák is.⁶⁷

A posztumusz hangversenyek, majd a Bartalus-féle kötet (lásd a tanulmány későbbi fejezetét) segítségével a hagyomány szentesítette e dallamokat, későbbi feldolgozásai is ezekre mennek vissza, holott előfordulhatnak íráshibák is. Ezeket egyfelől Arany megromlott látásával vagy egyéb bizonytalansággal magyarázhatjuk; nem kizárt, hogy emendálhatók néhol. Másfelől Bartalussal kötött, posztumusz kiadást engedélyező alkuja nyomán esetleg maga Arany is öncenzúrát gyakorolt, a szöveg nélküli dallamokat vagy alternatívának szánta (lévén sok mindenre ráhúzhatók), így nem tudjuk, kinek a verseihez tartoztak eredetileg. Némelyik esetében erős a gyanú, hogy nem Arany komponálta, csak pótlólag lejegyezte valamelyik, ifjúkorából ismert dallamot, amelyik kimaradt a *Dalgyűjtemény*ből.⁶⁸ Emiatt jelen tanulmányból – szövegük ismeretének hiá-

64 [STURM Albert], „Arany Jánosnál”, *Pesti Hírlap* (1879. november 15.): 3–4. Az interjúút utószóval közli CSÁSZTVAY Tünde, „Arany János”, in CSÁSZTVAY Tünde, szerk., *Híres magyarok: Beszélgetések nemzetünk nagyjaival*, 21–33 (Budapest: Kossuth Kiadó, 2020), 27–29.

65 Arany János Szénfy Gusztávnak, Nagykőrös, 1859. jan. 8., in AJÖM XVII, 266; Csörsz, „»... melyben a dal megfogantat», 168–170.

66 A kétkötetes kézirat lelőhelye: HUN-REN BTK Zenetudományi Intézetének könyvtára, k. j. n.

67 Ezek létezését már Kodály feltételezte; a készülő kritikai kiadás előszavában Szalay Olga foglalja össze a *Dalgyűjtemény* történetét.

68 Noha Bartalus kihagyta e dallamokat az *Arany János dalai* c. kiadványból, de mégis megmentette őket, s különböző népi és műköltői szövegeket illesztett hozzájuk a *Magyar Népdalok Egyetemes Gyűjteményében*.

nyában – mellőzzük bemutatásukat,⁶⁹ bár Bartalus ezeket is közölte. Ám míg a kéziratban „Valószínűleg nem Aranytól, csak régi emlékei” megjegyzést írt az 1875. december 4-ei dallamhoz, húsz évvel később már gondolkodás nélkül „Arany János eredeti dallama, szöveg nélkül. 1875. decz 4. fölirattal” nyomtatta ki, egy Erdélyitől kölcsönzött szöveggel: *Míg élek, szép lélek, nem felejtlek.*⁷⁰

A vázlatos lejegyzések fő oka az lehet, hogy Arany fáradt lélekkel és testtel, csak maga multságára játszott. A saját szerzemények a legtitkosabb csoportot alkották Arany repertoárjában. Mint Bartalus írja, még ő sem tudott a saját kompozíciókról, holott a *Dalgyűjtemény* összeállítása kettejük szoros együttműködésére utal. Kodály joggal jegyzi meg, hogy abban már megbújik egy névvel vállalt Arany-megzenésítés, nevezetesen Bajzától *A bajnok nője*⁷¹ – ez azért nyilván feltűnt Bartalusnak:

Hogy Arany dalokat is költött, erről én csak a közelebbi múlt év tavaszán, egy látogatás alkalmával értesültem, kevéssel a „Tudós macskája” kelte után [1882. április] s ekkor sem közvetlenül Aranytól, hanem a nejétől. Miután már nem volt titok, elővette a gitárt, előkereste a nagy bajjal hangjegyezett dallamokat... nagy bajjal, mert tudjuk, hogy már nem hallott jól s csak homályosan látott. Játszani akart aztán... játszott is, de a kéz, mely egykor oly biztosan írta hatalmas költeményeit, most elgyengülve, gyakran megtagadta a szolgálatot. Átvettem végre kéziratát, ama papirszeleteket, lemásolás végett; mert az eredetit meg akarta tartani, ha netalán egyik vagy másik dallamon javítani tudna. E törekvését igazolja az is, hogy bordalával s Zách Klárával nem levén megelégedve, mindkettőhöz még egy-egy dallamot írt.⁷²

Arany, miután 1882 tavaszán felesége elmondta a közös titkot Bartalusnak, nem minden szerzeményét adta át neki. Ezekről végképp nem tudunk semmit

69 A teljes sorozat közlése: KODÁLY–GYULAI, 181–191. Valószínűleg nem tartozik ide szorosan az 1. számmal jelölt *Zsidó, zsidó, kurvanyád* kezdetű népi gúnydal, amely *Hep-hep népdal* címmel, 1875-ös dátummal szerepel. Ez vélhetően szintén régebbi dallamot őriz. A gúnyvers variánsa Ledniczky Péter gyűjtésében jelent meg (Naszvad, Komárom vm.): *Magyar Nyelvőr* 4 (1875), 381 – talán épp ez a közlemény juttatta Arany eszébe, hogy ezt a dalt is ismeri.

70 BARTALUS István, kiad., *Magyar népdalok: Egyetemes Gyűjtemény*, 6 köt. (Pest: Pesti Könyvnyomda, 1874–1895) 5:69. sz.

71 KODÁLY–GYULAI, 181.

72 ARANY János *Dalai Petőfi, Amadé és saját költeményeire*, énekekre és önálló zongorára feldolgozta BARTALUS István (Budapest: Révai Testvérek, 1884), 13. A továbbiakban: *AJd.* Bartaluson kívül Voinovich Géza is említést tesz Arany kék plajbással megvonalmazott diribdarab papírjaira, amelyek eszerint nem előre gyártott kottapapírok voltak; vö. AJÖM I, 529. Talán ilyennek kell elképzelnünk a saját dalok vázlatát őrző cédulákat, sőt akár a *Dalgyűjtemény* nyersanyagát is, amennyiben ez utóbbi tisztázatnak minősül.

(a tanulmány végén bemutatom, mire következtethetünk); s előfordulhat, hogy a szövegtelen dallamok között ezek változatai is megbújnak. A korabeli praxis szerint a szótagszámok szaporítása vagy ritkítása bizonyos dallampontokon megengedett. Már fentebb volt szó arról, hogy a *Dalgyűjteményben*, a *Zsíros kenyér; szalonna* kezdetű dalnál (I. 33. sz.) említi Arany, hogy ennek dallama szolgált alapul Petőfi *Részezség a hazáért* című, szintén mulató tárgyú dalához,⁷³ amelynek viszont jelentősen eltér a versformája, 4×7-es helyett 8, 7, 8, 8, 7-es. Márpedig ha Arany ennyire jártas volt a dallamok rugalmas kezelésében, akár a szövegtelen kották is kapcsolatban állhattak a nem ismert megzenésítésekkel, csak épp más strófatípust képviselnek.

Ám ezúttal maradjunk az irodalomtörténeti nézőpontnál. A verssorozat így is roppant beszédes, hiszen együtt olvashatók-énekelhetőek olyan alkotások (Aranytól és másoktól), amelyek kapcsolatáról aligha tudnánk ezen adalékok nélkül. Közös nevezőjük, hogy Arany „fogta dallamra” őket.

<i>Kondorosi csárda mellett</i>	1874.	Arany János
<i>A hegedű száraz fája</i>	1874.	Arany János
<i>A tintás-üveg</i>	1874. dec. 12.	Petőfi Sándor
<i>Toborzó</i>	1875. jan. 17.	Amade László
<i>Igyunk biz azt egy-egy kicsit</i>	1875. jan. 29.	Arany János
<i>Igyunk biz azt egy-egy kicsit</i>	1875. febr. 23.	Arany János
<i>Bú kél velem</i>	A 30-as évekből	Kölcsey Ferenc
<i>A madár elnyugszik</i>	1875. nov. 5.	[?]
<i>Zács Klára</i>	1876. jun. 12. ⁷⁴	Arany János
<i>A toronyban delet harangoznak</i>	1880. febr. 3.	Petőfi Sándor
<i>Egy kálomista pap s Csokonai</i>	1880. febr. 8.	Petőfi Sándor
<i>Csillagnak születél</i>	1880. febr. 27.	Petőfi Sándor
<i>A tudós macskája</i>	1882. ápr.	Arany János
<i>Hős fiad ha él-e</i>	(1830-as évek)	Bajza József

A dátumokból szembeötlik: szinte mindegyik az őszi és téli hónapokat idézi, márpedig ilyenkor Arany *nem* a Margitszigeten lakott a Nagyszállóban, hanem az Akadémián. Tehát a tavaszi–nyári margitszigeti gitározásokkal csak ihlető viszony állhat fenn, s ha netán ott komponálta a dallamokat a költő, akkor sem ott vetette papírra. Talán felesége emlékezetét is igénybe vette ehhez; nem véletlen, hogy épp ő „leplezte le” a dalokat Bartalus előtt.

73 Lásd TARI Lujza tanulmányát kötetünkben, 381–446.

74 Ezt Bartalus tévesen olvasta és adta ki saját kézírásából jan[uar]nak: a kéziratban egyértelműen jun[ius] olvasható.

A másik tanulságot az új kritikai kiadást⁷⁵ böngészve fedezhettem fel. Az Arany-versek kronológiája azt sugallja, hogy az 1874–1875-ös időszakból alig ismerünk valamit, tehát a megzenésítések lejegyzése mégiscsak bír némi információval. Ezt a hiátust a szakirodalom a költő akadémiai elfoglaltságaival hozza összefüggésbe. Ha azonban a *Dalgyűjtemény* 1874-es *ante quem* dátumát és a megzenésítések első sorozatának keltezését tekintjük, kedvezőbbnek tűnik a helyzet. Mintha a hivatali teendők alatt nyögő Arany a szabadidős zenélésben (régí és saját dallamok életre keltésében) talált volna felüdülést, s így mégiscsak versek-dalok közt lehetett ideje újrhangolni élményeit és poétai technikáit is. A feltöltődést és egy új szerep bevezetését jelenti ez az időszak. Egyúttal az Arisztophanész-fordításokhoz is segítséget nyújtott a gyerek- és diákkori szókincs és humor előhívása.

A kottákban 1876 nyarán mutatkozik egy új hullám a *Zács Klára* zenéjével (június 12.) és egy hasonló frázisokból épült szövegtelen dallammal (június 27.). Az önálló Arany-versek szempontjából nincs fogódzónk, annyit tudunk csupán, hogy ez évi karlsbadi gyógykezelésre július 18. táján utazott el.

Érdekes, hogy a versek terén kiugróan termékeny 1877–1879 közti időszakból egyetlen keltezett kottát sem ismerünk – talán alkotás-lélektani szempontból sem fért össze a két megszólalásmód, de lehet, hogy csak elkallódtak. Voinovichnak is feltűnt ez a hiátus, de szerinte a költő minden energiáját a *Toldi szerelme* befejezése vette el ekkor, emiatt nem foglalkozott a zeneszerzéssel.⁷⁶ Az 1880. évi kották viszont szoros közelségben három Petőfi-verset idéznek (február 3., 8. és 27., de fordított sorrendben lemásolva), Arany talán újraolvasta ekkor a rég halott barát munkáit? Ezek szomszédságából csak a február 2-án írt *Különbség* című négysorosról tudunk,⁷⁷ illetve az év során néhány bizonytalan keltezésű szövegről.

A kották sorozatát a költő halála előtt csupán fél évvel datált, 1882. áprilisi megzenésítés zárja: *A tudós macskája*. Ennek naptári környezetéből csak a *Sejtelem* (1882. március 2.) és a [*Tóth Lőrincnek*] szóló tréfás köszöntő (1882. május első fele)⁷⁸ villan fel a versek közül. Sajnos a kiadott levelezés vizsgálata sem árul el többet a dalok születési körülményeiről.⁷⁹

75 ARANY, Kk3.

76 VOINOVICH, *Arany János életrajza*, 590.

77 ARANY, Kk3, [187. sz.]

78 Uo., [211–212. sz.]

79 ARANY János, *Levelezése V. (1866–1882)*, kiad. KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, HITES Sándor és LENGYEL Réka, *Arany János összes művei 19* (Budapest: Universitas Kiadó–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2015). A továbbiakban: AJÖM XIX.

Csak hangköre más?

Ha formális keretek közt szeretnénk vizsgálni azt a verscsoportot, amely Arany hiteles megzenésítéseihez kapcsolódik, az alábbi szempontok rajzolódhatnak ki. Arany bizonytalan korú, 1870 után lekottázott kompozíciói mind olyan saját szövegekhez tartoznak, amelyek legkésőbb az 1850-es évek derekán megszülettek, tehát a nagyszalontai és nagykörösi években írta őket. Egy részüket beválogatta már az 1856-os *Kisebb költeményekbe* is.⁸⁰ Más költők itt szereplő alkotásai még régebbiek. Petőfi legkésőbbi, dallammal ellátott verse, a *Hozzám jösz-e?* 1847-ből való, a többiek még korábbiak: Bajzáé az 1830-as éveket idézi, a Kölcsey-vers az 1820-asakat, Amade Lászlóé pedig az 1750-eseket. Ez további érvet jelenthet amellett, hogy megzenésítésükkel Aranyak nem kellett az 1870-es évekig várnia, ám gitár és főként szabadidő híján nemigen volt módja ezeket letisztázni.

Néhány, egyelőre némi kétellyel kezelendő adat arra hívja fel a figyelmet, hogy Aranyak mégiscsak volt módja gitározni már Nagyszalontán, később pedig Nagykörösen is. Ez azt jelentené, hogy a tanártársakkal (s a diákokkal) közös éneklésen túl sem szakadt meg az aktív zenélés. Hogy ebben kölcsönhangszer vagy netán egy elkallódott saját gitár volt segítségére, nem tudjuk.

Ercsey Sándor kevéssel Arany halála után, 1883-ban publikálta a költő életrajzát, amely gazdag a személyes élményekben, s a szalontai évekről elsőrangú forrás lehet – ha minden eleme helytálló 40-50 év távlatából. Mivel a későbbi sajtóközlemények hivatkozás nélkül, gyakran átköltve innen veszik Arany gitártudásának motívumait,⁸¹ érdemes bővebben idéznünk. Első ízben a debreceni tanulás kapcsán említi:

Ugyanezen idő alatt nagy szorgalmat fordított arra is, hogy magát a zeneismeretben képezze. Még N.-Szalontán, pár évvel ezelőtt, megkezdte volt a gitár – e nem nagyon háládatos, de legkönnyebben megszerezhető – zeneszer tanulását s ezt Debreczenben is folytatta, sőt később igen nagy tökélyre is vitte.⁸²

Majd Szalontára visszatérve újból szóba kerül:

80 *A tudós macskája*, kiadás: ARANY János, *Kisebb költeményei*, 2 köt. (Pest, Heckenast Gusztáv, 1856), 1:39–43; *Népdalok II. [Igyunk, biz azt]*, Uo., 2:113; *Zács Klára*, Uo., 2:240–245.

81 Például: „Visszakerülven Nagyszalontára, a gitározást egészen művészi módra sajátította el. A gitár, mint éneket kísérő hangszer, a 19. század első felében nagyon divatos volt. Mint karmester, a kántus énekét magas fokra emelte.” DOBÓ Sándor, „A muzsikus Arany János”, *Zászlónk* 31, 3. sz. (1932–1933): 84–85, 84.

82 ERCSEY, *Arany János életéből*, 12–13.

Ugyanez időben nagy szorgalommal és szenvedélyvel gyarapítá az ének- és zeneismeretbeli jártasságát is; a gitárbeli ügyességét csaknem a művészségig vivén. A dalárdáknak, melyek az újabb időkben hazánkban is divatba jöttek és elterjedtek, ekkor még hírók sem volt. Hanem e helyett, kivált a ref. főiskolákban, minő a debreczeni, sárospataki stb. nagyhírű énekkarok (úgynevezett cantusok) voltak, melyek temetési és más ünnepélyes alkalmaknál a közönségnek nagy élvezetet és gyönyörűséget szereztek. És Arany, kinek kissé gyöngé, de jól iskolázott és kellemes bariton hangja volt, a szalontai gymnasiumban, az ő ottani correctorsága előtt is létezett énekkart – melynél az e czélra fölhasználható anyag hasonlíthatatlanul kisebb és gyöngébb vala, mint a debreczeni, pataki s több más főiskoláknál – kitartó szorgalommal és fáradsággal tanítgatván, oly magas fokra emelte, hogy ez, a Nagy-Szalontán időnként megforduló debreczeni s pataki diákok elismerése szerint is, vetélkedhetett az ottani cantusokkal.⁸³

Ercsey külön hangsúlyt ad annak a ténynek, amelyet eddig sose vizsgáltunk részletesebben (kellő adatok híján): Arany kántusvezetőként, praktikusán véve énektanárként is tevékenykedett Szalontán, így naponta szüksége lehetett kottaismeretre, és zenei döntéseket kellett hoznia. Ezt erősíti Jászfalusi már idézett visszaemlékezése a Fábíán Pista-nóta kottájának elküldéséről. Nagykörösön egyébként az együtt éneklő tanárokon kívül szintén lehetett ilyen feladata, s aligha véletlen, hogy a távozása után megalakult dalárda a tiszteletbeli tagjai közé választotta az akkor már Pesten élő költőt.

Szintén a nagyszalontai évekről szól Rozvány Erzsébet (Betta) visszaemlékezése, ismét a gitározásról:

Rozvány Erzsébet – családjabeli kis tanítványainak – a Mesterétől tanult dalokat is megtanította. Azt is elmesélte nekik saját gyermekkorából, hogyha kifáradtak a tanulásban, „Arany bácsi” kihozta szobájából kedves gitárját és dalolt neki. Tőle tanulta a kor közkedvelt biedermeier Betti-dalát:

Én magyar leány vagyok,
A nevem Babet, [...] ⁸⁴

Rozvány Erzsébet az egyik legrégebbi családi barát volt. A költő életének végén már mindenképp tudott a gitározásról, hiszen Ercsey Julianna neki írta a sokat idézett levelet, amelyben ezt olvashatjuk a betegeskedő Aranyról: „Egyedüli él-

83 Uo., 23.

84 SÁFRÁN Györgyi, *Arany János és Rozvány Erzsébet*, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai 19 (Budapest: MTA, 1960), 35.

vezet a pipa és a gitár, mivel a napot nap nap után leélheti.”⁸⁵ Azt azonban nem tudjuk bizonyítani, hogy ifjúkorában hallhatta-e valóban gitározni Aranyt, vagy csak énekelte neki az idézett dalt (és másokat is, amelyeket a családi emlékezetből később Rozvány Gabriella, unokahúga is megtanult, lánya, Marta Gabriella pedig lekottázott).⁸⁶ Marta Gabriella kissé kiszínezett, családi emlékekre épülő írásában ezt tényként kezeli, s Arany négy évét, amíg a Rozvány családnál lakott, gitáros és énekszerzéssel teli időszaknak tartja.⁸⁷ A gitár a reformkori magyar kisvárosi kultúrában elterjedt hangszernek számított, így Rozványéknak saját hangszere lehetett, tehetős kereskedőcsalád lévén. Még azt sem zárom ki (persze bizonyítani nem tudom), hogy Arany másik, kései, sokat használt gitárja is hozzájuk került, épp a fenti emlékek felidézéseképp, hiszen zeneértő család volt. Erről azonban semmilyen dokumentum nem maradt fenn.

Mégsem reménytelen a helyzet. Szabó Béla István könyvgyűjtő barátom jóvoltából megismerhettem egy kis kéziratot, amely apró betűkkel Rozvány György nevét és az 1835-ös évszámot őrzi. Bővebb ismertetésére itt nincs mód, de fontos, hogy a füzetkét Arany legszűkebb szalontai baráti körének tagja készítette ajándékba. A címzett ismeretlen, a címlapon csak ennyi szerepel: „Kegyeteknek ajánlja / Rozvány György”. A belső címlapon egy obeliszk rajza látható a DALOK felirat alatt, az oszlopon „Kisfaludy Károly emléke. MDCCCXXXV.”, majd a két dal címe: „Vesselényire és Ogynszkytól.” A félköríves feliratok a korabeli daloskönyvekben nem ritkák, például a debreceni kollégiumban másolt ál-almanach, a *Doromb* (sorozatunk névadója) egyik verziója is ilyen címlapot viselt.

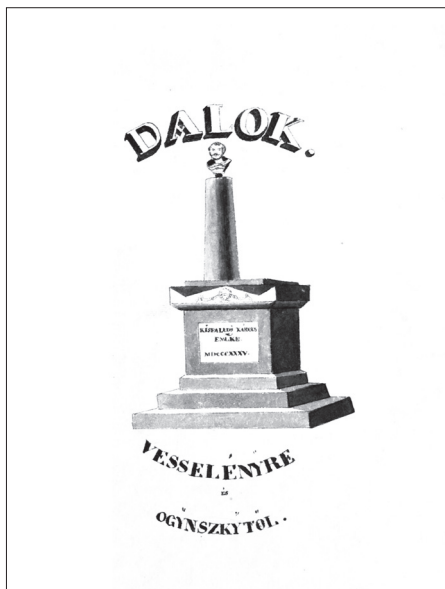
A két dalszöveg egy harmadikkal is kiegészül, azonos írással. Még érdekesebb, hogy az első (Bajza József: *Múltadban nincs öröm*, itt az apokrif *Vesselényire* címmel) és a harmadik (*Bútsú dal: Föl föl e vérző kebelről*) után egy-egy kis kotta következik. Az első dalhoz nem is ad dallamot, csak a gitárkíséretet – talán ennyire közkeletű volt? –, a harmadikhoz pedig dallamot és kidolgozottabb gitárszólamot. A második vers *Ogynszkytól* címmel *Ki tsólnakázik oly koron Az esve fényiben* kezdettel olvasható, ehhez nem járul kotta.

Rozvány György aláírása és az 1835-ös dátum tehát épp Arany diákéveiből hoz hírt műdalok énekléséről, sőt gitáros előadásáról. Egy közeli szalontai barát kézírásával, akinél később Arany eszerint valóban gitározhatott. Irodalomtörténeti szempontból pedig három közismert biedermeier dal bukkan fel egyúttal Arany szellemi környezetében, ezeket neki is ismernie, netán játszania kellett.

85 Arany Jánosné Rozvány Erzsébetnek (Budapest, 1880. február 18.), idézi: Uo., 114.

86 A bővebb elemzésre méltó, bár sok vonatkozásban kételyeket ébresztő kis kottafüzet a Rozvány-iratcsomó részeként az MTA KIK Kézirattárában található, Ms. 10.234/n jelzet alatt. A jelen tanulmánynak később otthont adó monográfiában részletesebben fogom elemezni.

87 MARTA Gabriella, *Arany János dalaiban* (1956, Temesvár; gépirat, sok javítással), MTA KIK Kézirattár Ms. 10.234/n, a kottafüzet mellé téve.

Ki szívét alkotál
Deli érzelmeket,
Szétné lángraolón
Szurát és memóriát.

Sínek hatalma irab.
Törvényeket, és határt,
Oh, népek Istene
Küldj egy remény sugárt.

Néld e csókta jerva lelken
Melly tied 's örökre hű.
Sávol és loak ortad eg ez.
Érted e kindultá szív.
Goszom vint de láttak ismét
Két korány az új felett
Könnycsd hozgyd az lelket éget
Még egy loak, 's Istén véted.

Adagio.

Rozvány György.

A nagykőrösi vonatkozású adalék Ágai Adolf (1836–1916) újságíró-humoristától való, aki egy ideig Nagykőrösön járt iskolába, s Arany is tanította, sőt javíttatta az ifjú verseit. Aranyról szóló visszaemlékezésében ezt olvashatjuk:

Már akkor nagyobb házba, úgy tudom a Mészáros Zsigmondéba költöztek Aranyék. Szelíd hurpöngetés is hallatszott ki néha onnan s egy kedves tenorhang[.] A nagy lantos csöndes gitárjátéka, a halhatatlan dalnok szerény éneklése volt ez. Sokszor a saját melódiáit dalolá. Becses darabok ezek, tele gyöngédséggel s eredetiséggel; becsesek önmagok által és úgy mint azért, hogy a költőnek szerzeményei. Ha azokat valaha kiadnák!⁸⁸

Ágai 1882. október 25-én, nekrológgként közölte e sorokat, tehát a saját dalkompozíciókról még nem tudhatott friss forrásból, legfeljebb a gitározásról, hiszen a Margitszigeten is volt módja találkozni egykori tanárával. A dalok csak 1884-ben láttak napvilágot, ezt a szöveg újraközlésekor jegyzetben rögzítette is. Azon túl, hogy az ember egy negyedszázados emléket nem tud pontosan felidézni, tehát hogy épp Arany saját kompozícióit hallotta-e az ablakból kiszűrődni vagy sem, mégiscsak elhithetjük, hogy gitárral kísért éneket hallott. Arany hangját egy diák bizonyára pontosan felismerte. Ágai 1854-ben végzett, de később is gyakran megfordulhatott Nagykőrösön. A „Mészáros-házba” Aranyék ugyanis 1855 áprilisában költöztek át.⁸⁹ Mint írja, a ház Aranyak valóságos kultuszhelye volt a közösség szemében, a diákok csöndesen jártak előtte. Ágainak tehát volt esélye meghallani az utcáról a kedves tanár éneklését és esetleg a gitárpengetést is.

Zeneköltő?

Az Arany által megzenésített versek másmilyen zene–szöveg viszonyt tükröznek, mint a pályakezdő korszak nótajelzéses vagy dallamból ihletett művei. Két kulcsszó látszik elsődlegesnek, az első inkább formai jellegű, a másik egy konkrét tartalmi–műfaji tartományt jelöl ki: 1) *refrén* és/vagy indulatszavak; 2) *énekelte epika*. Látni fogjuk: szinte minden érintett versben van záró vagy belső refrén, a *tudós macskájánál* ki is bővül az eredeti írott szöveghez képest. Miközben Arany életművében ez egy nagyon szűk réteg, láthatólag nem törekedett ilyesféle versek írására, ám a *Dalgyűjteményben* annál gyakoribbak, sokféle belső és záró

88 PORZÓ [ÁGAI Adolf], „Apróságok Arany Jánosról”, *Ellenzék* 3, 244. sz. (1882. október 25.), 1–3, 2. Újraközlése: ÁGAI Adolf, „Arany Jánosról”, in ÁGAI Adolf [Porzó], *Por és hamu: Barátim s jó embereim emlékezete*, 63–80 (Budapest: Athenaeum, 1892), 72. Érdekes, hogy a itt a „tenor hang”-ot „baryton-hang”-ra módosítja, talán Ercsey hatására.

89 VOINOVICH, *Arany János életrajza*, 308.

refrénnel kiegészülő, mulattató-mulató-csúfoló daltípussal.⁹⁰ A réjáknak, indulatszavaknak Arany fontos szerepet tulajdonított a versidom-tanulmányban is:

E ráütő sor legtöbb népdalainkban már csak *réja*, azaz egyes szó, indulatszó, kurjantás (mint: Csillagom, Igazán, hajaha stb.), mely a refrainhez hasonló annyiban, mert minden vers-szagnál ismétlődik, néha bizonyos sor végén.⁹¹

Az utóbbi szempontoz, az énekelt epika többé-kevésbé tudatos programjához előljáróban idézzük fel Bartalus István visszaemlékezését:

Legutolsó műve a „Tudós macskája” 1882. áprilisében kelteve. Mint Arany mondá, e dalt két más társával, Petőfi Csokonaijával s Tintás üvegével főképp azért írta, mert az elbeszélői tér zeneirodalmunkban egészen műveletlen. Min-tául a kávéházakban s efféle nyilvános helyeken működő zugdalnokokat vette s hogy egykor ezek előadásait jól megfigyelte, bizonyítja három dalának könnyűd elbeszélő népies hangja, mely a közönséges népdaloktól különbözik, a nélkül, hogy magyar jellegét elvesztené.⁹²

Alább tételesen megvizsgáljuk az ide tartozó műköltői alkotások megzenésítéseit, hátha részletesebb elemzésük elárul még néhány titkot. A pontosság érdekében nem a nyomtatott kiadást, hanem annak forrását, a *Bartalus-kéziratot* vesszük alapul.

Kondorosi csárda mellett

Az első, 1874-es dátum egy saját vershez járul, amely – s gyaníthatóan a következőként lejegyzett *A hegedű száraz fája* is – eredendően dallamkövető szöveg. *A betyár* című ciklustörredék (1849/1850), amelyről a nótajelzések kapcsán már volt szó, itt nyújt kezét a megzenésítő technikának, egyúttal finomítva, stílusosan újragondolva az eredeti koncepciót. A *Kondorosi csárda mellett* kezdetű 1. tétel eredeti nótajelzése a *Bort ittam én, boros vagyok* kezdetű népies műdalra utalt, amely XVIII. század végi anonim változatban és Czuczor Gergely továbbkölté-

90 Csörsz, „»népdalunk után indulva«...”, 187–188.

91 ARANY János, *A magyar nemzeti vers-idomról*, kiadása: ARANY János, *Prózai művek 1: Eredeti szépprózai művek, szépprózai fordítások, kisebb cikkek, tanulmányok, iskolai jegyzetek*, kiad. KERESZTURY Mária, Arany János összes művei 10 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 218–258, 256. A továbbiakban: AJÖM X.

92 BARTALUS István, „Előszó: Olvastattam a Kisfaludy-Társaság 1883. január 31-én tartott ülésében”, in *AJd*, 14–15.

2 Vándorosi Csárda mellett 1874

(homor) Hon-dor-osi Csár-da mel-lett En-lya mé-ned
 ott be-gel-geti Csár-da-bé-li hej az-or-ny-nál
 Bort i-ttam az ö-re-g borj táj.

1. kotta

sével, A boros vándor címmel is terjedt.⁹³ Arany *Dalgyűjteményében* csak egy versszakkal szerepel (I. 37. sz.), így nem tudjuk eldönteni, melyiket ismerte. Meglehet, hogy mindkettőt, hiszen a 4. verssorhoz alternatív szöveget ad, hasonlóan a régebbi kéziratokhoz – Czuczor az országút-motívumot választotta, s Arany a versidom-tanulmány szövegpéldái közt ezt a strófát egyértelműen Czuczorénak mondja.⁹⁴ A két szöveg közös vonása, hogy a borivásba feledkezett hős a szerelem felé kacsint ki korhely szerepből, s kedveséhez vágyik hazatérni. Aranynál:

Bort ittam én boros vagyok
 Hazamennék de nem tudok
 A ki tudja mért nem mondja
 Merre van az ország útja
 ... babám háza. (I. 37. sz.)⁹⁵

93 A szövegcsalád története a 18. század végétől: Csörsz Rumen István és KÜLLŐS Imola, kiad., *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet, Régi magyar költők tára: XVIII. század 8* (Budapest: Universitas, 2006), 26. sz. és jegyzetei. Czuczor folklorizációjáról lásd STURCZ Noémi tanulmányát kötetünkben, 287–312.

94 ARANY, *A magyar nemzeti vers-idomról*, kiadása: AJÖM X. 226.

95 MÓSER Zoltánnak köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet a *Buda halála* részeként, jóval később írt Rege a csodaszarvasról egy sorpárjára, ahol ugyanez a mulatódal szüremlik át

Arany párbeszédese dala ennek voltaképp tükröt fordít: Juci, a kikapós csaplárné hiába kérleli gyengéd szavakkal a gondterhelten poharazó Pistát, hogy figyeljen már rá egy kicsit, s hiába próbálja visszatartani a harctérről. Hősünk tehát nemhogy eltévedne borközi állapotában, hanem nagyon is tudja, „merre van az ország útja”, s amit fejébe vett, véghezviszi, nem törődve a lány szomorú búcsúszavaival. Így válik tehát az eredeti nóta *travesztijává*.

A dallamtónus azonban kétségkívül giusto előadásmódot kíván, kb. a lassú csárdásnak megfelelő tempóban, Aranynál: „Halkan” (értsd: *lassan*). Ez hatással van a szöveg hangulatára is, hiszen lírai helyzetdal-tónust kölcsönöz neki, párbeszédre kevésbé alkalmas.

A *Kondorosi csárda mellett* nem *A betyár* ciklusban folklorizálódott, hanem külön, méghozzá nem az eredeti dallammal, hanem Festetics Leó 1857-ben kiadott, hallgató nóta jellegű, új stílusú magyar népdalokkal rokon kompozíciójával.⁹⁶ Itt hasonló félsorismétlést találunk, mint Arany hegedű-dalában (lásd alább), de következetesen a sorok végén:

Kondorosi csárda mellett, *csárda mellett*,
Gulya, ménes ott delelget, *ott delelget*:
Csárdabeli szép asszonynál
Bort iszik az öreg-bojtár, *öreg-bojtár*.⁹⁷

A Festetics-dallamra elég terjedősen lehetne végigénekelni a románckör első tételét, emiatt napjainkban már csak egy-két strófát szoktak előadni így, az eredeti vers exozícióját. Ez Aranytól ered, aki *Kisebb költeményeiben* (1856) csupán az első négy, zsánerdal jellegű szakaszt közölte.⁹⁸ *A betyár* románctörredék, benne az I. rész teljes szövege 1865-ben a *Koszorúban* jelent meg, majd 1867-es *Összes Költeményeiben*.⁹⁹ Arany dallamát Bartalus is négy strófával rögzítette a kottafüzetben. Valószínűleg ő sem olvasta az eredeti epikus ciklust, csak a több kötetben kiadott *Népdalok* I. tételét. Így is adta ki 1884-ben,¹⁰⁰ ezzel tovább segítve a rövid változat terjedését és kanonizációját.

Arany sorain: „Szóla Magyar: hej! ki tudja / Merre van a hazánk útja?” Kiadása: ARANY János, *Keveháza – Buda halála – A hun trilógia töredékei*, kiad. VOINOVICH Géza, Arany János összes művei 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953), 55.

96 A 2. sor eredetileg kvartttal volt följebb az 1.-nél, de a népi gyakorlat a kvintszekvencia felé mozdította, már Limbay Elemér így adta ki. (Kodály jegyzete nyomán.)

97 KERÉNYI György, *Népies dalok* (Budapest: Zeneműkiadó, 1961), 66.

98 ARANY János, *Népdalok*, II., kiadása: ARANY János, *Kisebb költeményei*, 2 köt. (Pest: Heckenast Gusztáv, 1856), 1:87–87.

99 AJÖM I, 427. Új kritikai kiadás: ARANY, *Kk1*, 50. sz., 184–187.

100 *Kondorosi csárda mellett* címmel: *AJd*, 70–73.

Arany ismerte a Festetics Leó-féle hallgató nótát – s vele az előadás problémáját –, ám a saját nótajelzésének kevésbé lírai, inkább lassú táncos karakterét sem érezhette megfelelőnek, hiszen az hátráltatta volna a szerelmespár elválásának szabadabb, érzelmesebb, drámaibb előadását. Módosította tehát eredeti koncepcióját, s maga is megzenésítette a verset, a Festetics-dallam távoli hatására, melynek nyitó motívuma Arany melódiájának 4. sorában köszön vissza. Ugyancsak archaikus, ereszkedő dallamtípust választott, ahogy *A hegedű száraz fája* esetében (sorvégzők: 5, 5, 5), bekötve az új kompozíciót a hagyományos magyar nép- és közdal-kultúrába. Az előadásmód Bartalus kottájában: „Szomorú”.¹⁰¹ A margón 1874-es dátum szerepel, itt is jó eséllyel a *Dalgyűjtemény* által előhívott régi dallamkincs tükröződik a kompozícióban – hacsak nem volt készen már évekkel korábban. A dallam mögött a *Mit ér a suvickos stibli* dudanóta eredetű dallamtípusa is felsejlik.¹⁰²

A folklorizáció útjai kifürkészhetetlenek. A *Dalgyűjtemény* I. 2. darabja (*Amoda egy bokor mellett*) talán már a szövegkezdetével is ihletője volt *A betyár* expozíciójának. Kodály egy olyan népi feljegyzést említ, ahol Arany strófája és a népdalstrófa egymás mellett szerepel, összeéneklődik.¹⁰³

A hegedű száraz fája

A következő, szintén 1874-es dátummal fennmaradt megzenésítés ismét egy saját vers, a *Népdalok* ciklus egyik tétele: *A hegedű száraz fája* (1856. november).¹⁰⁴ Ez nem Egressy Sámuel felkérésére készült, mint a fentebb említett 11 szótagos dalok. A *Bartalus-kézirat* viszont megerősíti, hogy Arany tudatosan eltért a vers eredeti 4×8-as versformájától, s részben ismétlődő, részben variált négy-négy szótaggal kibővítette a metrumot. Így egy 4×12-es strófa jött létre, de nem felező, hanem harmadoló, 8+4-es osztással. Az első két sorban a zenei ismétlés szorosan megfelel a szóismétlésnek, a 3–4-ben pedig apró eltérésekkel, a szöveges betoldás viszont a sor elejéről a végére tolódik, mintegy 4+8-as osztás felé. A 4. sort valószínűleg át kellett írni az új prozódia szerint; Arany mintegy kiszolgáltatta az ekkor már csaknem 20 éves versszöveget az új dallam logikájának. Ráadásul a dallam sem annyira új: közeli rokona és ihletője a *Dalgyűjtemény*ben is szerepel *Szathmáriné háza vége lekopott* kezdettel (I. 8. sz.), ami valójában egy XVII–XVIII. századi dallamtípus tagja, rokonságába tartozik a „Kállai kettős” vagy Pálóczi

101 *Bartalus István kézírata* II, 428.

102 Vö. PAKSA, *Magyar népzene kutatás a 19. században...*, 206. sz. Bartalus István kéziratából, Almási Sámuel nyomán.

103 Szegvár, Csongrád megye, KODÁLY–GYULAI, I, 2. sz. jegyzete.

104 *Bartalus István kézírata*, II, 428.

3. A hegedű, a hegedű: 1874

A he-ge-dű, a he-ge-dű kö-rös fa'-ja,
 Bek ho-mo-mu, bek ho-mo-mu a no-tá'-ja,
 Ugy meg-dől ri, Ugy ke-se-rég, ~~Tán a kö-nye~~
 Ugy ke-se-hegi
 Tán a kö-nye a kö-nye i egy-re pe-reg.

A hegedű a hegedű bús nője
 Magyar ember magyar ember onulát nála;
 Ugy megdől tancról vigad tancról vigad,
 Hogy a síve, hej! a síve majd megszakad.

2. kotta

Horváth Ádám néhány dallama.¹⁰⁵ Arany szerzeménye bekapcsolódik egy több évszázados zenei hálózatba, ami a szöveg értelmezését is tágitja: a magyar „néplélek” általánosabb jellemzőjévé válik, immár 4×12-esként. Az átalakult verset a leendő kritikai kiadás is gyűjteménybe vehetné mint szerzői alternatívát.

105 A sokágú dallamcsalád tipológiai áttekintése legújabbban: DOMOKOS Mária és PAKSA Katalin, „Vígággal zeng Parnassusnak magas teteje”: 18. századi kottás források és a magyar zenei néphagyomány / “The High Peak of Mount Parnassus Resounds with Delight”: 18th-century musical sources and the Hungarian folk music (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2016), 11–16. sz.

A hegedű száraz fája,
Beh szomorú a nótája!
Úgy megsí-rí, úgy kesereg,
Talán a könnye is pereg.¹⁰⁶

A kottához alkalmazkodó szövegváltozat kivételesen mindkét szakasszal fennmaradt a *Bartalus-kéziratban*. Arany talán fontosnak látta rögzíteni, miként hidalná át az ismétlések egyhangúságát:

A hegedű, a hegedű száraz fája,
Beh szomoru, beh szomoru a notája!
Ugy megsir ri, ugy kesereg, ugy kesereg,
tán a könye a könye is egyre pereg.

A hegedü a hegedü bús nótája
Magyar ember magyar ember mulat nála;
Ugy megdalol tánczol vigad tánczol vígad,
Hogy a szive, hej! a szive majd megszakad.¹⁰⁷

Hogy ez a technika nem volt idegen Aranytól, könnyen igazolhatjuk olyan verseivel, ahol a sor- vagy félsorismétléseket eredetileg is kiírta. Például az *Árva fiú* című ballada (1855. október) szövegébe belekomponálta a kis sorok ismétlését, talán az *Angyal Bandi*-nóta (*Dalgyűjtemény*, I. 75. sz.) hatására:

Árva fiú sír az ablak alatt,	10
Ifi'asszony a szobában mulat.	10
„Anyám, anyám! hideg van itt,	8
Bocsáss be,	3
Bocsáss be.”	3
„Megállj, poronty megyek ki csak,	8
Megállj te!” ¹⁰⁸	3

Még finomabb és rejtjeles metrikai kapcsolatot sugall, hogy Petőfi *Nemzeti dal*-ának refrénje is hasonló ismétléssel, mintegy teraszosan adja át az első sort a másodiknak:

106 ARANY János, *A hegedű száraz fája...*, kiadása: AJÖM I, 265.

107 *Bartalus István kézírata* II, 429; *AJd*, 50–58.

108 ARANY János, *Árva fiú*, kiadása: AJÖM I, 250.

A magyarok Istenére
 esküszünk,
 Esküszünk, Hogy rabok tovább
 nem leszünk.

Kis kitérő: a *Hej! iharfa, juharfa* (1850) eredeti változatában is ezt a megoldást találjuk – a kései ungaroesca-származékok elvén, bizonyára valamely dallamot követve –, bár az ihlető melódiát még nem tudtuk azonosítani. Az egykorú megzenésítés, Simonffy Károly műve (1854), noha szintén „ráfogás” inkább, ezt mellőzte.¹⁰⁹ A hangzó hagyományban így Arany szövege egyszerűbbé, szimmetrikusabbá vált, a strófa pedig négy szótaggal megrövidült:

Hej! iharfa juharfa,	Hej! iharfa juharfa,
Patyolating, kivarrva,	Patyolating kivarrva,
Tudod pajtás, ki varrta?	Tudod pajtás, ki varrta?
Az a kislány,	Az a kislány a barna. ¹¹⁰
Az a kislány	
A barna. ¹¹¹	

Még egy adalék a szótagszámok átvariálásához az Arany-életműből, *A tudós macskája* később elemzendő dallamán túl. Szilágyi Márton hívta fel a figyelmet, hogy a *Bolond Istók* II. részében (1873) Arany felidézi a diákság egyik nagy slágerét: *Jöjj az ablakomra, kedves*. Szempontunkból azért fontos ez, mert költőnk az elbeszélő költemény versformájához és ríméhez igazítja, ezáltal kissé átszabja a közismert dalocskát, s „kiírja” a hehezetes, hajlításra eső szótagokat:

De a dal ömlik fájos-édesen:
 „Je-her a-hab-lakomra, kedvesem!”¹¹²

Arany jól ismerte ezt az előadói gyakorlatot, s tudta, mekkora eltérés lehet egy szöveg leírt és elhangzó változata között, különösen az időbeli élményt tekintve. Ez azonban szintén ifjúkori, közösségi benyomása lehetett, a legkevésbé sem az

109 Közli SZIKLAVÁRI, „»...itt éltem, s a tömegben...«”, 173 (képmelléklet). Érdekes, hogy a dallamot Arany a *Dalgyűjteménybe* is felvette, Simonffy nevének megjelölése nélkül, az *Én kis kertem keríték* kezdetű népies műdalhoz, vö. I. 94. sz. Sem ő, sem Bartalus nem utaltak rá, hogy ismernék a szerzőt! (Vajon valóban Simonffy írta?)

110 Simonffy nyomán közli SZIKLAVÁRI, „»...itt éltem, s a tömegben...«”, 173.

111 ARANY János, *Hej! iharfa...*, kiadása: AJÖM I, 112.

112 ARANY János, *Bolond Istók*, in AJÖM III, 179 (II. ének, 51. versszak); ARANY, *Ek*, 380.

1870-es években tanulta, amikor – ha hihetünk Bartalusnak – néha már a gitárt tartani sem volt ereje, nemhogy „átható discánt”-jával énekelni mellé.¹¹³

A tintás-üveg

A következő dal Petőfi Sándor *A tintás-üveg*¹¹⁴ című versének megzenésítése, amely 1874. december 12-ei dátummal olvasható a *Bartalus-kéziratban*.¹¹⁵ Lehet, hogy nem volt hibátlan a lejegyzés, s az első sor zárlatában elírásnak tűnik a szubdomináns-zárlat (a két ütem felcserélésével javítható). Hiányzik az ismétlőjel is, holott az első sort az azonos szótagszámú második feltehetően ugyanarra a dallamra követte.¹¹⁶ Bartalus is így adta ki a zongorakíséretes Arany-daloskönyvben.¹¹⁷

Bartalus szerint Arany a kávéházi hangzásvilágot utánozta. Ám aligha az 1870-es évek kávéházai jutottak eszébe – mert akkor nem járt ilyen helyekre¹¹⁸ –, inkább saját ifjúkora, egyben a Petőfi-kor társasági zeneélményei szűrődnek le. A dallam több ilyesfélével rokon, némelyikük a *Dalgyűjteményben* is felbukkan. A nyitó motívum előképét adó *Ha valaki vígan él* (I. 66. sz.), illetve a középész mintájául szolgáló *Az egri kávésnak két lyányát esmérek* (I. 64. sz.) talán ott sem véletlenül kerültek közel egymáshoz. Bartalus egyik homályos megjegyzése ráadásul mintha azt sejtetné, hogy Arany régebben írta ezt a dallamot, avagy a másik két, rokon műfajú darabot:

A „Tintás üveg”, melynek hőse a vándor színész Megyeri, harmadika az elbeszélő komikus daloknak. E költeménynek 30 évig kellett várni, míg Arany 1874. decz. 12-én két társa mellé iktatta. E téren három üresen lefolyt évtized szomorú világot vet kezdetleges állapotainkra. Arany három dala teljes sikerrel nyitván meg a pályatért, óhajtandó, hogy méltó követőkre találjon.¹¹⁹

113 BARTALUS, „Előszó”, in *AJd*, 13.

114 Pest, 1844. [okt.–nov.]. Kritikai kiadás: PETŐFI Sándor, *Összes költeményei (1844. szeptember – 1845. július): Kritikai kiadás*, kiad. KISS József (főszöveg), KERÉNYI Ferenc, MARTINKÓ András, RATZKY Rita és SZABÓ G. Zoltán (jegyzetek), szerk. KERÉNYI Ferenc, Petőfi Sándor összes művei 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1997), 217. sz., 32–33, jegyzetek: 279–282. A továbbiakban: PSÖM 3. Megzenésítését nem említi.

115 *Bartalus István kézirata* II, 430 (átfirkált lapszám). A nyomtatott kiadványban véletlenül 1874. január 17-ét adja meg, nyilván a következő tétel dátumával keveredett össze. BARTALUS, „Előszó”, in *AJd*, 13.

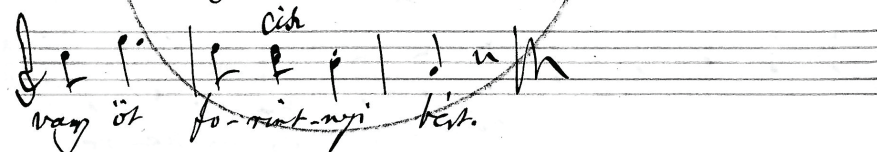
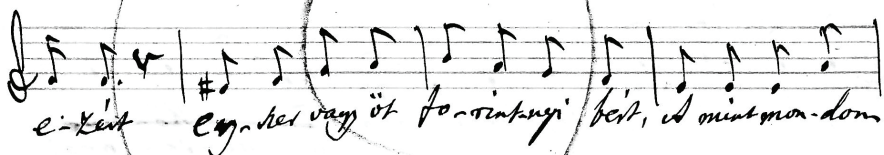
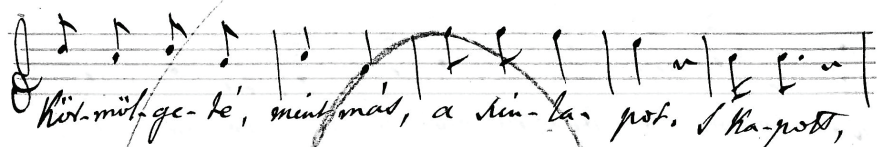
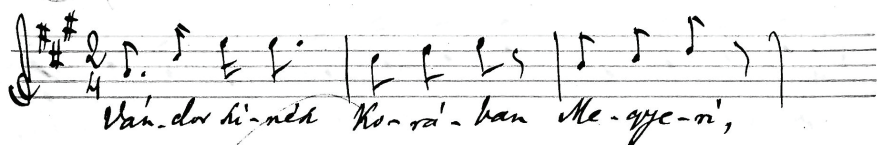
116 Ezt az eredeti cédula híján nem tudjuk bizonyítani, de valószínűbb íráshibának tűnik egy ismétlőjel kihagyása, mint három ütem eltérő zeneanyag mellőzése.

117 *AJd*, 34–35. Az itt közölt feldolgozásban a dallam második fele szintén megismételve szerepel, ennek sincs nyoma a kéziratban.

118 Legfeljebb a margitszigeti Nagyszálló földszintjéről szűrődhetett be ilyesmi Aranyhoz.

119 BARTALUS, „Előszó”, in *AJd*, 15. Az utalás a Petőfi-vers 1844-es keltezéséből indul ki.

(1874) 4. Vándor kincés korában Megegyi.
(dec. 12)

A „mellé iktatta” egyértelműen csak rögzítésre utal, nem komponálásra, a másik két vers ráadásul körülbelül ugyanakkor, az 1840-es években keletkezett. Ezt a rejtélyt egyelőre nem tudjuk megoldani.

A rímjátékos középrész ezúttal szoros zenei párhuzammal kap hangsúlyt. A *lapot-kapott* rímre következő rímfordító, de ismét két szótagos sorocska a dallamban egy kvinttel lejjebb ugrik, s a folytatás már innen, a mélyebb dallampontról bontakozik ki. Egyszerűbben szólva: a dallam középtengelyén a két kissor (valójában csak két hangpár) jelenti a kereszteződést. Szépen összecseng ezzel, hogy két évvel később Arany maga is hasonló, 2+2 szótagos játékot játszik az *Epilogusban*, majd mindkettejüket követve hatvan évvel később József Attila a *Születésnapomra* című versben, ugyancsak a kávéházi miliőt idézve, mint bele is foglalta a versbe.¹²⁰

Vándor színész korában Megyeri
 [Van-e, ki e nevet nem ismeri?]
 Körmölgeté, mint más, a szinlapot,
 S kapott
 ezért
 Egyszer vagy öt forintnyi bért,
 Amint mondom vagy öt forintnyi bért.

A szép fényes katonának gyöngy, arany élete

Amade László XVIII. századi *Toborzóját* (*A szép fényes katonának gyöngy, arany élete*) mindössze egy hónappal később, 1875. január 17-én kottázta le Arany, tempójelzés: „Mérsékelve”.¹²¹ Ezt a dallamot azonban még annyira se tarthatjuk saját szerzeménynek, mint a többiekét. Valójában „mű-régizene” ez, egy közismert dallam ráfogása egy patinás versre. A dallamot jó eséllyel kezdetben *Zavaros a Tisza vize, nem tiszta* kezdettel énekelték, majd *Debrecentől nincsen messze a vasút* szöveggel a szabadságharc bukása után, mint arra népköltési adatok is vannak. Kobzos Kiss Tamás hívta fel a figyelmemet arra, hogy Mátray Gábor 1852-ben, a Bach-korszak mélyén már közreadta ezt a dallamot egy semlegesített szöveggel (*Pesttől fogva Debreczenig a' vasút, a' vasút*) a *Magyar Népdalok Egyetemes Gyűjteménye* I. kötetének 2. darabjaként, 1851-es dátummal és

120 Elyben még az sem zárható ki, hogy József Attila ismerte a Bartalus-féle *Arany János dalai* kiadást, akár diákkorából, akár későbből. Bartalus István könyvhagyatéka részben Szegedre került, a kottás kiadványból is őriz példányt a Somogyi Könyvtár H. E. 5862 jelzettel (a katalóguscédula nem jelöli, hogy Bartalusé lett volna). A századfordulón a férfikari feldolgozások is népszerűek voltak.

121 *Bartalus István kézírata* II, 431 (átfirkált lapszám).

5. A szép fényes Makronánál, 1845. jan. 17.
(Almáde története).

ménékkel

A szép fényes Ma-kro-ná-nál

egy-nyá-rany é-le ké., Csillag-rit-log

minden-fe-lől jó vi-tér fegy-ve-re!

szép é-let, virg é-let, soha jobb nem le-het,

Hopp hát jó-jön Ma-kro-ná-nál, J-lyet kí-ste-ret.

4. kotta

„Káposztás-Megyeren. Pesten. Rákos-Palotán.” gyűjtési hellyel¹²² 27. számmal. Engeszer Mátyás négyszólamú kórusfeldolgozásában is kiadta, ennek jegyzete szerint „Énekelttetett a’ magyar nemzeti Muzeumban 1851. Nov. 1-jén”.¹²³ Akik ismerték az eredeti Kossuth-szöveget, bizonyára jól emlékeztek rá. Mátray két-séggívül a tüzzel játszott, amikor egy rebellis dallamot közölt, de akkor még

122 MÁTRAY GÁBOR, kiad., *Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye*, Első kötet, Rendező ’s kiadá MÁTRAY GÁBOR, Széchényi-könyvtár öre a’ magyar nemzeti Muzeumban, a’ pestbudai hangszegyleti zenede igazgatója, magyar tudós társasági levelező tag (Buda: Egyetemi Nyomda, 1852), 4–5. A sorozat alapjául szolgáló kéziratot gyűjteményben nem található sem a dallam, sem a zongorakíséretes tisztázat; vö. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár 2.969.

123 Uo., 52.

inkább, amikor a világosi fegyverletételről írt közkeletű keserverst is közreadta, hasonlóképp semlegesítve (*Honnan jössz te olly leverten?*), nem titkolva 1849–1850-es dátumát, s azt sem, hogy „Arad, Pest, Temes vármegyében” gyűjtötték.¹²⁴ Hasonló a helyzet az *O kedves ház büszke lánya* kezdetű dallal (19. sz.), amelynek nemcsak 1849–50-es dátuma árulja el lázadó felhangjait.

A fentiek csak azért érdekesek, mert egyfelől Arany ezt a dallamot – szövegének tartalmától függetlenül – legkésőbb az 1850-es években megismerhette, a kórusváltozatot talán a szalontai dalárda is énekelte. Másfelől, noha a *Toborzó* egyértelműen XVIII. századi alkotás, de egyáltalán nem kizárt, hogy műfaji okokból a szabadságharc idején is közkézen forgott, hiszen a lovas huszárok dicsőségét zengi. Kellő bizonyítékok híján csak sugallni merem, hogy Arany dallam- és szövegtársítása akár 1848–49-ig visszavezethető, legalábbis a kontextus könnyen adná magát:

A szép fényes katonának gyöngy arany élete,
Csillog villog mindenfelől jo vitéz fegyvere.
Szép élet, víg élet, soha jobb nem lehet,
Hopp hát jöjön katonának, Ilyet ki szeret.¹²⁵

Ez az egyetlen vers Arany megzenésítései közül, amelyet nem vele kortárs költőtől választott. Amade László versét jó eséllyel a Toldy-féle *Handbuch*-ból (1828, 113–115) ismerte, de előfordulhat, hogy Amade Thadé kiadásában (1836) olvasta először.¹²⁶ A későbbi publikációk jobbára ezek valamelyikén alapultak, Erdélyi János azonban a *Népdalok és mondák* (1846–1848) egyik kötetébe sem vette fel, holott tisztában lehetett az Amade-dal műfajteremtő erejével, mivel rokonait szép számmal publikálta.

A Mátraynál szereplő dallam eredetileg szabályos négysoros formát követ, 14, 14, 11, 11-es szótagszámokkal:

Pesttől fogva Debreczenig a' vasút, a' vasút;
Azon ment el az én babám, a' kis rút, a' kis rút:
Elvitte szivem minden nyugodalmát,
De visszajött, 's meg elhozta pompáját.

124 Uo., 18–19. A *haza* mindenütt *kedvesre* cserélve, így a párját sirató szerelmes dalaként értelmezhető.

125 *Bartalus István kézírata*, II, [430].

126 Várkonyi báró AMADE László' *Versei*, kiad. Várkonyi gróf AMADE Thadé (Pest: Trattner-Károlyi, 1836), 105–109.

Ezt Arany szépen hozzáidomította az Amade-vers refrénes szerkezetéhez: 14, 14 + R (6+6, 13), a 4. dallamsort jelentősebben átformálva. Fontos apróság még, hogy a *gyöngy arany élete* szavak kizárólag Aranynál kerültek egymás mellé, minden más kiadásban (Toldy, Amade Thadé) *arany gyöngy élete* szavakat találunk, az eredeti *Főködex* nyomán. Ez tehát Arany újítása ritmikai szempontból (choriambus jön létre), de bizonyosan nem 1875-ben született, hiszen már *A magyar nemzeti vers-idomról* szóló tanulmányban (1856) így idézi.¹²⁷ Ez szintén egy apró érv lehet a megzenésítés korábbi keltezése mellett.

Igyunk biz azt

Időrendben haladva két zenei kompozíció következik egyazon Arany-vershez; Bartalus szerint azért kétféle, mert az elsővel az alkotó nem volt elégedett.¹²⁸ A *Csendes dalok* ciklusának 2. tétele (*Igyunk biz azt egy-egy kicsit*) 1853-ból való.¹²⁹ A lassabb, tripódikus dallam a korábbi. Szaggatott lejegyzése nyilván szabadon értelmezendő; Bartalus ezt adta ki zongorakísérettel. Kodály jegyzete utal rá, hogy rokonságot figyelhetünk meg egy Mátray Gábortól kiadott dallammal (14. *Szöke kis lány megy a kútra*), sőt Mosonyi Mihály *Felleg borult az erdőre* kezdetű nótájával is (Tóth Kálmán szövege, 1863).¹³⁰

Az „új” szerzemény egy skálamenetekre épülő, dudanóta jellegű csárdásdallam, amelynek nyitó motívuma csaknem hangról hangra megtalálható Mátray Gábornál és Kiss Dénesnél *Irigylik a bajuszomat* kezdettel.¹³¹ Arany ezt a bajuszdicsérő dalt kétszer is feljegyezte a *Dalgyűjtemény*be refrénes formában, de más dallammal.¹³² Talán az sem mellékes, hogy ezt a verset Mosonyi Mihály 1864-ben saját megzenésítéssel, férfikari feldolgozásban közölte a *Zenészet*i *Lapokban* – e vonatkozásban ez az első ilyen kísérlet. Mosonyi dallamának ritmi-

127 ARANY, *A magyar nemzeti vers-idomról*, in AJÖM X, 239. A tanulmányok Amade-idézeteiről bővebben: Csörsz Rumen István, „Arany János tanulmányainak közköltési és népdal-idézetei a *Dalgyűjtemény* (1874) tükrében”, *Ethno-lore: A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve* 35 (2018): 275–304, 278–279.

128 „E törekvését igazolja az is, hogy bordalával és Zách Klárával nem lévén megelégedve, mindkettőhöz még egy-egy dallamot írt.” BARTALUS, „Előszó”, in *AJd*, 13. Utóbbi nem tudjuk bizonyítani, mivel Bartalusnál csak egy verzió szerepel, s hogy ez a régebbi vagy az új, nem említi.

129 ARANY János, *Csendes dalok*, kiadása: AJÖM I, 208–209.

130 KODÁLY–GYULAI, 190.

131 *Irigylik a bajuszomat*, „1848. Székes-Fejérvárat. Pesten.” *Mátray Gábor kézírata* (1850 előtti), Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár, 268–269 (zongorakísérettel, egy versszakkal). Változatát Kiss Dénes 1844-es kéziratából közli PAKSA, *Magyar népzene kutatás...*, 60. sz.

132 *Dalgyűjtemény* I. 29. és 92. sz.

6. Jajjunk bír azt 1875.
jan 29.

Jajjunk bír azt egy egy hi-e-rit, Ne ké-ge-ll-jük
 ha jól e-sik. Hi-sen egy két i-tal
 bor-tól, Er a vi-lág fel nem por-dul.

7. Jajjunk bír azt. (1875)
(feb. 23)

Jajjunk bír azt egy egy hi-e-rit, Ne ké-ge-ll-jük
 ha jól e-sik, Hi-sen egy két i-tal bor-tól
 Er a vi-lág fel nem por-dul.

kája és dallamkaraktere is közel áll Aranyéhoz. Hogy a költőhöz eljutott-e ez a kotta vagy a zenei szaklap, sajnos nem tudjuk. A levelezésben nincs nyoma, de mivel Arany ekkor már Pesten élt, személyesen is megkaphatta, sőt akár koncerten is hallhatta.¹³³

A második dallam alig egy hónappal fiatalabb az elsőnél, amely még a farsangban keletkezett, 1875. január 29-ei dátumot visel, míg a második 1875. február 23-ait, azaz már a börtben írta (le) Arany.¹³⁴

Bú kél velem

Bartalus kéziratában az 1875. márciusi szövegtelen dalok után egy Kölcsey-megzenésítés következik, dátum nélkül.¹³⁵ Arany feltehetőleg maga állította, hogy 1830-as évekbeli emlékként írta le, a kézirat a szerzőt is megadja: „Kölcsi szövege”. A *Bú kél velem* kezdetű vers sokszorosán fontos az Arany-filológiában,¹³⁶ Kölcsey pedig az ilyen költeményeit valóban dalnak szánta, mint arra közismert levélrészlete utal:

1818–1823. Kölcsen és Csekén igen igen keveset dolgoztam; de dalaim’ alakja ekkor fejlett ki. [...] Felvettem valami rimről rimre, ’s tárgyrol tárgyra ugráló paraszt dalt, ’s annak formájára csináltam előbb a’ leg mindennapibb, keresetlen, pór kitételekkel dalt; ’s azután úgy nemesítém meg egyik sort a’ másik után. Így támadt a’ Hervadsz hervadsz szerelem rózsája; melly évekig csak emlékeztemben élt; így az Ültem csolnakomban, mellyen talán még most is látszik, hogy valaha fonókába illő nyelven volt írva. Ennyi hasznát vettem azon egynehány néma esztendőnek; ’s ezek alatt kaptam meg a’ romancz’ tonusát is.¹³⁷

A Kölcsey-vers számos rímszava, kifejezése, s bizonyos értelemben a kompozíciója is elemi hatással volt Arany műveire.¹³⁸ Erre csak egy olyan, sokat énekelte mintaszöveg alkalmas, amilyennek ezt képzelhetjük. Mint afféle kályha,

133 A kotta fotómásolatát közli SZIKLAVÁRI, „»...itt éltem, s a tömegben...«”, 174–175.

134 *Bartalus István kézírata* II, 432–433. 1875-ben a Húsvét március 28–29-ére esett.

135 *Bartalus István kézírata* II, 436.

136 Erről bővebben többek között CSÖRSZ, „A mesterkedő mester”; KOROMPAY H. János, „Arany János első olvasmányai és költészete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126 (2022): 477–510.

137 Kölcsey Ferenc Szemere Pálnak, 1833. márc. 20., kiadása: KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés III: 1832–1833*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Kölcsey Ferenc minden munkái (Budapest: Balassi, 2011), 200–201.

138 Csörsz, „A mesterkedő mester”; Csörsz Rumen István, „»amint húrjába csap«”, in *Kösziklára építve / Built Upon His Rock: Írások Dávidházi Péter tiszteletére / Writings in Honour of Péter Dávidházi*, szerk. PANKA Dániel, PIKLI Natália és RUTTKAY Veronika, 54–60 (Budapest: ELTE BTK Angol-Amerikai Intézet–Anglisztika Tanszék, 2018).

10. *Düi két velem.* (A 30-as évekbeli,
(Kölcei rímegye))

Lassan

Düi két ve-lem, büi jár ve-lem, Ki ránt fel keh-li-ből?

Egy ró-zsák kü ke-re-lem, Ha-ját kép fű-ti-ből.

Egy ró-zsák kü ke-re-lem, Bál törvés ses le-den;

Tán, ha kem-ját el vi-se-lem, Majd ö-rim vát ké-den.

7. kotta

amelynél „gémberedő ujját melegíti” a költő. Érthető, hogy e kései lekottázó fázisban is elővette, megpróbálta megmenteni (ha már a *Dalgyűjtemény* II. fejezetének Kölcsey-sorozatából valamiért kimaradt). Mivel 14-es nagysorokra oszlik, 8+6-os bontással, több más érintett vers dallamaként is szolgálhatott. Akár még *A walesi bárdok* is végigénekelhető rá, két szövegversszak esik egy dallamstrófára – az „ó-angol ballada” egyes részletei, a második bárd lágyabb éneke tudatosan Kölcseyt, sőt kifejezetten ezt a verset imitálja.¹³⁹

139 Vö. Csörsz, „»amint húrjába csap«”.

31. Bajza.

Hős fiad ha él-e? Hol van, merre tért? Anyja kedve
 sem nek Jö-lem, ah, ne kérdd: Mondanom ha kell, hogy Halva gyerme,
 ked, Anyja kedve sem nek, E szív meg-ne-ped.

8. kotta

Hős fiad ha él-e

Itt érdemes szót ejteni Bajza József rokon vonásokban és hatásában ugyanilyen gazdag verséről is, amelyet Arany saját dallammal rögzített a *Dalgyűjtemény*-be: A bajnok nője (Hős fiad ha él-e; II. 31. sz.), a *Bartalus-kézirat*ban viszont nem szerepel. Ilyenformán azonban az egyetlen, autográf kottával ránk maradt Arany-megzenésítés! Bár lekicsinylően írja: „Compositio enyém, a nyavalyás, (még a 30-as évekből).”¹⁴⁰ a dallam nem rosszabb a reformkori mezőnynél. Egyfelől zenei imitációt rejt, hiszen a *Juttassa eszedbe ez a kis nefelejcs* kezdetű műdal motívumait idézi, amely szintén bekerült a *Dalgyűjtemény*be (I. 101. sz.). Ritka, 6+5-ös osztású versformája miatt a kezdősört Szakál Lajos kötetére tett széljegyzetében is megörökítette Arany:

Nem ismerek ilyen magyar dallamot. Bajza-féle schéma, „Hős fiad, ha él-e / Hol van, merre tért?”¹⁴¹

Szakál az 1830-as években Debrecenben diáktársa volt Aranynek, amikor saját Bajza-megzenésítése is készült. Hogy kompozícióját ismerték-e a diáktársak, nem tudjuk bizonyítani. A közismert Bajza-vers azonban mindkettejük költői alapélményeihez tartozhatott, a széljegyzet így csakugyan telitalálat. (S rejtve hagyja, hogy Arany mégiscsak ismer ilyen dallamot: a sajátját!)

A Bajza-vers tárgya is fontos: a kedvese harctéri sírját felkutató lány dalának több motívuma visszaköszön Aranynál.¹⁴² Az énekelt epika szempontjának

140 *Dalgyűjtemény* II. 31. sz. széljegyzete.

141 SZÖRÉNYI László, „Arany János, ha jegyzetel”, *Forrás* 49, 3. sz. (2017): 28–38, 32.

142 CSÖRSZ, „A mesterkedő mester”, 444–445.

is megfelel, hiszen a vers lírai alaptónusát narratív keret hitelesíti. A *románc(a)* műfajának jellegzetes képviselőjeként említette a *Széptani jegyzetek* előzményének tartott *Széptani előismeretek*ben (a kész tanulmányból ez a rész kimaradt):

A *románca* és *ballada* eredetileg egy volt: amaz a déli, ez az északi népeknél divatozott. Ujabb időben különbség köztük az, hogy a románcában egy kis esemény egészen dallá olvad fel; a ballada pedig valamely *tömöttebb* eseménynek főbb pontjain lyrai rövideggyel, gyorsasággal szökdel végig. Szép románca Bajzánál az, melly így kezdődik: „Hős fiad ha el-e? Hol van merre tért...”, mű balladára példa Kölcseynél a „Dobozy”, s Garaynál több e nevű költemény. Azonban a balladák eredeti formája a *scótok* és *svédek* népköltészetében keresendő, – melly forma a mi népköltészetünkben is feltalálhatik.¹⁴³

A madár elnyugszik

A *Dalgyűjtemény* többé-kevésbé valódi népdaloknak szentelt I. fejezetét *Zöld Marci* dala zárja *A madár elnyugszik* kezdettel (I. 103. sz.). Ott hatalmas ambitusú, műzenei dallammal olvasható, amely egy operaénekes technikai felkészültségét igényli. Jó eséllyel valóban színpadi kompozíció volt, ami kissé túldagad az elégikus, élettől búcsúzó börtöndal hangulatán. Érthető, hogy ehhez képest Arany jóval egyszerűbb, archaikus keserves dallamot írt (etnomuzikológiai értelemben: XVII–XVIII. századi, szlovákos hatást őrző melódiát), egy oktávnyi hangterjedelemmel. Kodály kapcsolatba hozta a *Hol vagy, én szerelmes Jézus Krisztusom* kezdetű katolikus fohász barokk dallamával is.¹⁴⁴ A betyárbúcsú nyitó soraiban megbúvó Zrínyi-parafrazist¹⁴⁵ feltehetőleg Arany is észrevette, s a régies dallam ennek önkéntelen stílus párhuzamaként szolgálhatott. A vers 2. szakaszát egyébként a középrím példajaként is felidézte – Erdélyi Jánosra hivatkozva – a versidom-tanulmányban.¹⁴⁶

A Bartalus-másolatok között 1875-ös dátummal szerepel.¹⁴⁷ Furcsa, hogy egyik verziónak sem ismerjük más feljegyzését. Akár az is megeshet, hogy a *Dalgyűjtemény*-beli komponálta Arany, s az 1875-ös az eredeti. Feljegyzésük között csupán egyetlen év telt el.

143 ARANY János, *Széptani előismeretek*, kiadása: AJÖM X, 654–655.

144 KODÁLY–GYULAI, 191. L. Kecskés András szerint az angol reneszánsz zene egyik vándordallama, a *Fortune [my foe]* is tükröződik benne; ezt Arany angoltudásával és Bartalus kutatásainak ismeretével magyarázza. L. KECSKÉS, *Arany János, a gitáros muzsikuskus*, 98. Az analógiát Kodály is említi, KODÁLY–GYULAI, 191.

145 CSÖRSZ, „...melyben a dal megfoghat”, 195–196.

146 Bővebben: CSÖRSZ, „Arany János tanulmányainak...”, 290–291.

147 *Bartalus István kézírata* II, 437.

11. *A madár elnyughat.* 1875
(nov. 5)

A ma-dár el-nyughat, költő-já-nal a-
ga-in, ked-ve-gye a- lu-síték kö-szö-nö-sor-
ma-in, De én nem nyughatom, É-jel-tem al-
ka-tom ked-ve-gye tam-bom-mak pap-la-nos-a-
ga-in.

9. kotta

Előfordulhat, hogy e szövegben Petőfi Zöld Marci-szindarabjának folklorizálódott töredéke köszön ránk, amelyet a színészek annak ellenére megőriztek és továbbhagyományoztak, hogy a költő visszavonta és megsemmisítette. Ha ezt Arany tudta vagy sejtette, könnyen érthető, miért választotta újbóli megzenésítésre vagy feljegyzésre e sorozatban, ahol Petőfi több verse helyet kapott. (Egyébként a Zrínyi-idézet ötlete is származhat kései tisztelőjétől, Petőfitől.)¹⁴⁸

Tovább árnyalja a problémát, hogy a Zöld Marci-dallam még annyira sem nevezhető Arany eredeti munkájának, mint a többi hasonló. A felsorolt barokk

148 Erről bővebben egy megjelenés előtt álló tanulmányomban írok: „Petőfi név alatt valami régibb író...”, in *Kétféle én(ek): Petőfi Sándor életei*, szerk. MERCS István, Modus Hodiernus (Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Társaság, 2024).

Zöld Marci.

103.

ot ma-dár elnyugszik Zöld fá-nak á-ga-in Vadkecke aluszik

Kőszikla ormain: De én nem nyughatom, Éjjel nem alhatom

Kedves ga-lambomnak paplanos á-gya-in.

Kövérce Erdély melé.

10 kotta (Dalgyűjtemény, I. 103. sz.)

mintákon túl épp egy Petőfi-verssel, ráadásul a szintén betyárpanasz műfajú *Fürdik a holdvilág...* közkeletű dallamával áll szoros rokonságban, amelyet Bognár Ignác, a Nemzeti Színház énektanára írt, s 1857-ben ki is adott 50 *eredeti nép- és magyar dal* című kottás gyűjteményében. A legmerészebb közelítés szerint akár Bognár is meríthetett a színészek körében még élő dallamból, amely Petőfi egykori *Zöld Marci*-verziójához kapcsolódott. Ebben az esetben Arany csupán *felidézte* a forrásdallamot a Bognár-féle betyárdal ismerete *nélkül*. Ez ugyan nem kizárható, de nem is bizonyítható, így maradjunk inkább az eredeti hipotézisnél: Arany a „saját” dallamát Bognáré ismeretében írta. A rokonságot bizonyára Bartalus is észrevette, s talán ezért mellőzte a zongorakíséretes albumból.

A madár elnyugszik zöld fának ágain,
Vadkecske aluszik kőszikla ormain,
De én nem nyughatom,
Éjjel sem alhatom
Kedves galambomnak paplanos ágyain.

Királyasszony kertje

Volt már szó arról, hogy Arany dallamai gyakran epikus alkotásokhoz kapcsolódnak: verses anekdotákhoz vagy balladákhöz. Utóbbiakat a *Zács Klára* (1855) képviseli a megzenésítések között, cím nélkül, *Királyasszony kertje* kezdősor-

ral, 1876. június 12-ei dátummal.¹⁴⁹ A költemény több szempontból érdemes a figyelmünkre, ugyanis a legmélyebb, zárt énekmondó-történetmondó hagyományba szeretne beilleszkedni: „Énekli egy hegedős a XIV. században”.¹⁵⁰ A balladát Arany már a *Daliás idők* kiemelt helyére beillesztette 1856-ban, az alábbi felvezetéssel:

De mikor bevonul éji rejtekébe,
Nem hagyja nyugodni véres multak képe;
Ősz férfi vonaglik ágykárpitja megett
S haldokolva hörgi: »gyermekért gyermeket!«
Zács Felicián az; követi családjá,
Őket hosszú sorral a királyné látja;
Szomorú az eset, *miről egy időben*
*Így zendült az ének lantban, hegedőben: [...]*¹⁵¹

Különösen szép a Szenci Molnár-allúzió a *lantban, hegedőben* szavakkal, amelyeket Arany a 150. genfi zsoltárból kölcsönzött.¹⁵²

A *Toldi szerelme* végső változata szerint nem holmi epizodista dalnok éneklél a tragikus történetet, hanem a Zács család eltitkolt, leszakadt sarja, az olasz-ként felnőtt Szeredai, a kobzos, egyben mindenés írástudó, a történeti igazság közvetítője (vö. *Szondi két apródja; A walesi bárdok* stb.). A Hermész attribútumaival felruházott hős gyors szellemi és fizikai villanásai mintegy kitöltik a statikussá váló figurák közti epikus teret. Szeredai a „cselekvő bárdok”¹⁵³ hagyományához tartozik, amilyennek Arany is látja magát. Más közelítésben ő Bolond Istók sikeresebb párja, aki furcsa élethelyzetei és hányattatásai ellenére sem válik rabjává saját személyiségének, cselekvő-megoldó karakterével pedig a becsület és az igazság mellett örökre kitart. Igen, az érett, sokat próbált Arany portréja rajzolódik ki Szeredai vonásaiból. Ez a könnyedebb tollal megrajzolt, modern személyiség végül kegyelmet kap a királytól, jóllehet énekével egy kifejezetten kényes és régi történetet idézett fel:

149 Bartalus István kézírata II, 440.

150 ARANY János, *Zács Klára*, kiadása: AJÖM I, 252–254.

151 *Daliás idők*, II. változat (1856), az idézett részlet: ARANY János, *Toldi Szerelme – Daliás Idők első dolgozata – A Földrengés – Daliás Idők második dolgozata*, kiad. VOINOVICH Géza, Arany János összes művei 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953), 400.

152 További Szenci Molnár-idézeteiről lásd KOROMPAY H., „Arany János első olvasmányai...”

153 Vö. VÁMOS Violetta, „A *Tengeri-hántás* és a bárd-narratíva”, in „*Keresek világot*”: A 2017. évi „Nem mind Arany, ami fénylik” Arany János és kora című konferencia tanulmánykötete, szerk. BÉNYEI Peter, BÉRES Norbert, BIHARY Gábor és FARKAS Evelin, 109–124 (Budapest: Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály, 2018).

Kobzos is rá pendít egy szomorú dalra:
 „Királyasszony kertje kivirult hajnalra – „
 Ide írom, ámbár régi, kopott nóta,
 Tudja fiatal, vén, húsz esztendő óta.¹⁵⁴

A *húsz esztendő* mindkét szempontból igaz, hiszen a *Zács Klára* szintén húsz év-nél régebben kész volt már ekkor. A dallammal Arany természetesen nem tudja (hogyan is tudhatná?) imitálni a XIV. század zenéjét, ehelyett saját korának népies műdal-tónusában szól, nagy hangterjedelmű, hangzatbontásos nyitással. Ez már csak a gitárjáték miatt is közel állhatott Arany zenei ízléséhez, hiszen általában hangszeres fogantatású formulát rejt. A balladánál kissé szokatlan kezdő motívumra épp a *Dalgyűjtemény*ben találunk fontos példát, s nemcsak lírai daloknál (például I. 2. *Amott egy kis bokor mellett*; I. 9. *A váradi híd alatt*; I. 53. *Látod, pajtás, a világ stb.*), hanem történetesen egy valódi balladánál is.¹⁵⁵ A *Lám, megmondtam, Angyal Bandi, ne menj az Alföldre* (I. 75) az 1810-es évektől közkedvelt *Angyal Bandi*-balladához egyik kivételes alkatú dallamot ad, amelyet ilyen alakban csak Aranytól ismerünk.¹⁵⁶ E balladát fontosnak tartotta, levélben is említette, sőt a versidom-tanulmányban szövegpéldaként társítja a saját metrikai megoldásával, a *Rozgonyinéval*, felfedve annak „neszméjét” is.¹⁵⁷ Alighanem a rejtett minta, a dallamnyitás révén a ponyvai betyárballada is oda-szűrődik a minták közé.

Arany megtehetette volna, hogy a korábbi példánál látott módon valamely archaikusabb dallamcsaládhoz köti ezt a középkori balladát. A zenei választás azonban saját jelenkorához közelíti, a népies tárgyú, de attól már részben elszakadó műballadák közt jelölve ki rokonságát. A kortársak, köztük Bartalus, a *Bogár Imre*-ballada rokonának érezték a dallamot, Voinovich szavaival: „*Zách Klára* a *Bogár Imre* népi dallamára zendül, azzal rokon a vers-alak is.”¹⁵⁸ Ezt oly természetesnek vették, hogy a *Bogár Imre*-dallammal közre is adták Arany balladáját, méghozzá épp a saját melódia lekottázásának évében, 1876-ban.¹⁵⁹

154 *Toldi szerelme*, [végső változat (bef. 1879)], idézet: AJÖM V, 279.

155 Ez többek közt azt a szerkesztési elvet is igazolja, hogy Arany jórészt nem a szövegek, hanem a dallamok egymást hívó, motivikus kapcsolatait követve írta tele a *Dalgyűjteményt*. A hangzatbontásos nyitású dalok gyakran egymást követik, vagy egymás közelében vannak.

156 Bővebben: Csörsz Rumen István, „Arany János és Angyal Bandi”, in *Műfordítás és más extrém sportok: Írások Kappanyos András 60. születésnapjára*, szerk. FÖLDES Györgyi, MAJOR Ágnes és SZÉNÁSI Zoltán, 373–383 (Budapest: Reciti, 2022).

157 ARANY, *A magyar nemzeti vers-ídomról*, kiadása: AJÖM X, 239.

158 VOINOVICH, *Arany János életrajza*, 590.

159 FÖLDES József és DEMETER Róbert, *Emlék: A legszebb magyar dalok válogatott gyűjteménye, 150 dal hangjegyezve*, I. füzet (Budapest: Bucsánszky nyomda, 1876), 101. sz. A Kodály-rendben is a *Bogár Imre*-variánsok között szerepel (s hogy a szöveg utólagos ráillesztés, már

M. Király a hony kertje 1876
jún. 12.

Ki - rál a - hony ker - te je ki - ri - velt haj - nek - sa;
Fehér ró - zsa, pi - ros ró - zsa, hó - ka le - íny bar - na.

11. kotta

A betyárballada azonban kétségkívül később született a Zács Kláránál, mivel 1862-ben végezték ki a hősét – ugyanakkor a ballada szinkretikus műfaja megengedi, hogy korábbi sorok-sorparók kerüljenek be az aktualizált szövegbe. Emiatt óvatosan kezelném Gyulai Pál azon állítását, hogy a *Harangoznak délre* sorok az Arany-ballada hatására kerültek volna a népi szövegbe.¹⁶⁰ A kétségtelen rokonságot én egy régebbi, egyelőre nem azonosított népi-félnépi szöveggel magyaráznám, amely Aranyra is hathatott.¹⁶¹ Az általa említett népballadák közül egyébként a *Megöltek egy legényt* típusnak van ilyen 6, 6, 8, 6-os versformája, amely tematikusan persze nem ehhez a művéhez, sokkal inkább a *Tetemre híváshoz* ad motívumokat.¹⁶² A *Zács Klára*hoz legfeljebb az ismétlődő megszólító formulák engednek némi áthallást, de azt mindenképp lehetővé teszik, hogy a megfogalmazáskor, 1855-ben Arany már e másik ballada dallamára gondoljon.

neki is feltűnt): ZTI Kodály-rend, 77. dosszié, 0853. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZTI_KodalyRend_077/?pg=107&layout=s).

160 ARANY, Zács Klára, jegyzet, in AJÖM I, 494.

161 Hasonló esetként említhetjük Arany egyik kedvenc félnépi (ponyva) balladáját Barna Péterről, amelynek Erdélyi János már egy másik betyárra, Cifra Jancsira alkalmazott, új változatát is közölte. Vö. ERDÉLYI 1846–1848, I. 384. sz., *Búra termett idő, ködnevelő szellő*.

162 Arany 1856-ban, a *Zács Klára* megírását követő évben említi a *Megöltek egy legényt...* balladát, de természetesen korábban is ismerhette, hiszen már az 1830-as évekből vannak róla feljegyzések. Vö. Csörsz, „A mesterkedő mester”, 447; Csörsz, „népdalunk után indulva...”, 182.

A saját szerzésű dallam második fele viszont egy különös, szinte már bizarr asszociációt rejt, amit – Arany finom, sejtető szándékait tekintve – aligha tartunk véletlennek. A melódia szinte hangról hangra felidézi a *Dalgyűjtemény* egyik dudanótáját (ugyancsak a 3. zenei sort). Ennek – ott csonkán leírt – szövege hátborzongatóvá válik, ismerve a *Zács Klára*-ballada alapkonfliktusát:

Sikolt rikolt a sarkantyú
Csókot vár a barna fattyú
[Adjon neki ifjuasszony!
Ne kívánja olyan nagyon.]¹⁶³

A balladában a tolakodó Kázmér herceg (voltaképp Katona drámájának Ottó-figurája nyomán) szerelmi betegséget színlel, ezzel éri el a cinkos királyné segítségét. A mulatódal duhaj legénye csupán sarkantyúpengéssel adja tudtára az „ifiasszonynak”, hogy csókot vár tőle, s veszkődik érte. A lényeg itt is a norma átlépése. Ám ami a közdalban csak a mulatást és táncot kíséző apró kihágás, az balladai keretben összeesküvést, majd sokszoros vérbosszút hoz magával.

Az eredeti ballada 1855-ben született, s Arany később sem írta át. A datálást tekintve kulcsfontosságúnak tartom, hogy ha a dallamot tényleg 1876-ban komponálta (vagy idézte fel régről, lekottázás céljából), akkor is egyértelműen megelőzte vele a *Toldi szerelme* végső szövegezését. A balladának otthont adó XII. ének a mű zárataként szolgál, s mint láttuk, a környező strófákat Arany jelentősen átírta a *Daliás időkhöz* képest, így joggal gyaníthatjuk, hogy ezt a részt csak 1879-ben zárta le. A költő fejében tehát ekkor már mindenképp ezzel a dallammal együtt forgott *Zács Klára nótája*. Bartalus állítását a ballada esetleges másik, Arany-féle megzenésítéséről sem cáfolni, sem igazolni nem tudjuk, de tény, hogy az általa lemásolt kották közt nincs másik, egyező szótagszámú kompozíció. (1873-ban egyébként már Zichy Géza is megzenésítette a *Zács Klárát* tenor szólista és vegyes kar szerepeltetésével, zongorakísérettel. Hogy a költő ismerte-e, nem tudjuk.)¹⁶⁴

163 *Dalgyűjtemény* I, 70. sz. A szöveg pótlása ERDÉLYI 1846–1848, II. 136. Ez a kötet Arany saját tulajdonában is megvolt, talán épp a függelékben közölt jelentős népdal-tanulmány miatt. (A dalszöveg már az 1820-as évektől ismert, s Bartalus 1861-es első népdalkötete tanúsítja, hogy a 3. dallamsorocská máskor is ilyen jellegű motívumot variált.)

164 SZIKLAVÁRI, „»...itt éltem, s a tömegben...«”, 179.

A toronyban delet harangoznak

Négy év kihagyás után 1880-ban folytatódik a kottás kompozíciók sorozata, méghozzá három Petőfi-dallal. A kéziratban fordított sorrendben szerepelnek, de most a keletkezésük szerint haladjunk sorban.

1880. február 3-ai dátumot visel *A toronyban delet harangoznak* kezdetű vers¹⁶⁵ dallama¹⁶⁶ Nem refrénes, hiszen hallgató nóta karakterű („Szomorkás”), tripódikus beosztású, amit Arany láthatóan kedvelt a megzenésítések között és a *Dalgyűjtemény*ben is. A 4×10-es metrum fontos strófaképlet nála és Petőfinél is: ez volt a reformkori népies műdalok egyik első formai újítása. A dallam korábbi (?) változatát más versformában (10, 10, 8, 8, 3) már feljegyezte Arany egy másik cédulára, 1875. március 4-én. A Petőfi-dalt az 1883. évi koncerteken Arany legszebb kompozíciójának tartották.¹⁶⁷

18. A toronyban delet harangoznak. (1880 febr. 3.)

Szomorkás.

A toronyban de-let ha-ran-go-znak, de-let ha-ran-go-znak
 A fe-jém ke-ke-jé-re sü-t a nap, de-let ha-ran-go-znak

Kö-zel vol-na vi-som, Min-t a mi-lyen mi-nyé-kom.

nyé-kom.

12. kotta

165 Pest, 1845. [febr.–márc.]. Kritikai kiadás: PSÖM 3, 298. sz., 146, jegyzetek: 462–463. Megzenésítéseit nem említi.

166 Bartalus István kézírata II, 444.

167 Lásd az idézett kritikarészleteket az *Ország-Világ* és a *Budapesti Hirlap* 1883. évfolyamából.

A TORONYBAN DELET HARANGOZNAK.

Lassan.

Énekeszó. *p*

A to-ronyban de-let ha-ran - goz - nak,

A fe-jem te - te - jé-re süt a nap, Hej, ha olyan kö-zel vol-na si - rom,

Mint a milyen mint a milyen rö-vid az ár - nyé - kom. nyé - kom.

Zongora. *p*

Kihozta az ebédet a gyerek;
A mint látom, egy kis bort is küldtek.
Be savanyú! De csak kiürítem,
Még savanyúbb még savanyúbb
Ugy is az életem.

Élet, élet, áldástalan élet,
Számadásod vélem mikor végzed?
Mikor mondd: menj isten hírével,
Porladozzál, porladozzál
Porló szeretőddel!

Arany János ezen szövegre írott második eredeti dallama.

S bármilyen furcsa, de kapcsolat sejlik fel az előző kotta szövege, a *Zács Klára* és a Petőfi-vers között: a déli harangszó motívuma, noha épp ellenkező előjellel. Aranynál drámai fordulatként vészharanggá válik az ebédre szólító harangozás, amint Felicián ráront a királyi családra, Petőfi számára viszont a nyári melankólia hangulatát, a szentelt időben is magányos ember keserűségét tükrözi.

Bartalus egy másik, sokkal „cikornyásabb” melódiát is közölt „Arany János ezen szövegre írott második eredeti dallama” megjegyzéssel, de érdekes módon nem az 1884-es albumban, hanem csak jóval később, a *Magyar Népdalok* V. kötetében (1895, 68. sz.).¹⁶⁸ A Bartalus-féle gyűjtőkéziratban bizony nem szerepel Arany nevével, bár csak néhány lap választja el a tőle kapott anyagtól (II. 449), ám Bartalus később egyértelműen melléírta: *Palotás János*. Az sem titok, hogy Limbay daltárából vette, akárcsak a szomszédos dallamokat, kivéve az Arany-féle *Bú kél velem*-megzenésítést. Így az Aranyhoz kötés vagy csupán reklámfogás volt, vagy esetleg (csekély eséllyel!) valóban Arany írta le. Talán egy hajdani autográf céduláról való a hagyatékából, avagy még a költőnek vissza nem adott, így nála maradt vázlatból. Az eljárás azonban szokatlan, mert Arany gyaníthatólag *ekkor már nem kottázott le másoktól való zenedarabokat*. Mindezt egyelőre nem tudjuk megállapítani, a nyakatekert dallamvezetés viszont elüt Arany többi dallamától, sőt a *Dalgyűjtemény* leginkább műzenei tételeitől is. Csupán azért adjuk közre, mert Bartalus „hírbe hozta”, de csaknem biztos, hogy tévesen. (13. kotta)

Egy kálomista pap s Csokonai

Néhány nap választja el a fenti dalt egy következő Petőfi-verstől: 1880. február 8-án¹⁶⁹ jegyezte fel Arany a *Csokonai* című költeményt.¹⁷⁰ Különlegessége, hogy epikus műfajú dal, sőt verses anekdota, de a versszakok záró sora refrénként visszhangozza a debreceni poéta nevét. Bartalus lírai visszaemlékezéséből még arról is van képünk – egyedülként az Arany-szerzemények közül! –, hogy a költő miként adta elő.

A kálomista pap s Csokonai Vitéz Mihály mulatságos historiája eszembe juttatja azt a rövid másodperczet, midőn Arany előadása közben az első versszak végén levette kezét a gitárról s felém fordult, félhangosan ismételvén az utolsó sort:

168 Az érdekes, de aligha hiteles adatra az elveszett Arany-kompozíciók kapcsán már Voinovich Géza életrajza felhívja a figyelmet: VOINOVICH, *Arany János életrajza*, 591.

169 *Bartalus István kézírata* II, 443.

170 Pest, 1944. [okt.–nov.]. Kritikai kiadás: PSÖM 3, 214. sz., 26–28, jegyzetek: 264–270. A megzenésítést nem említi.

17. Egy Kálomista pász Csokonai. (1880. febr. 8.)

Egy ká-lu-mis-ta pász Csok-on-a-i Egy-más-na)l
 vól-tak jó ba-rát-ai. Mi-rán-dul egy der Debr-
 cen-ből, a jó ba-rát e-lett meg-áll, Si-hat-nán pász-
 táis! így ki-állt fel Csok-on-a-i Vitéz Mi-hály.

14. kotta

„Csokonai Vitéz Mihály”! S ezt arcának egy pillanatnyi derűtsége követte, oly pillanat, melyben a régi Arany véltem látni.¹⁷¹

A sorvégi (le nem kottázott) visszhangjáték kézenfekvő analógiát sejtet Csokonai híres saját versével, *A tihanyi Ekhóhoz* szólóval, amelyet széles körben énekeltek, Arany is feljegyezte a *Társas dalok* között (II. 24. sz.), sőt a záró sorocskák dallamíve is rokonítható. Arany szerzeménye viszont talán eredetileg mégsem 2/4-es lüktetésű volt, hanem a vers metrumának jobban megfelelő 3/4-es, amint azt Kobzos Kiss Tamás a színpadi gyakorlatban is meghonosította. Annál inkább, mivel Arany sem mindig a legbiztosabb kézzel kottázott: a 2/4 és a 3/4 között sok elírás van a *Dalgyűjteményben*, így a saját kompozíciónál is fennállhat a korrekció lehetősége.

¹⁷¹ BARTALUS, „Előszó”, in *AJd*, 15.

15. kotta (Kobzos Kiss Tamás ritmizálása, saját átírás)

Dr. Nagy Frigyes hívta fel a figyelmemet, hogy 3/4-ben a zárlat gyakorlatilag azonos Ludwig van Beethoven opus 27-es cisz-moll zongoraszonátája – közkeletű nevén: *Holdfény-szonáta* – 2. tételének Desz-dúr vezérmotívumával. Ez még annak esélyét is felveti, hogy a dallamra Arany zongoratanulmányjaiból emlékeztethet (ha nem is ő maga játszotta, hiszen ez nem feltétlenül kezdőknek való darab). 1834–1835-ben Kisújszálláson Török Pálnál önállóan tanulgatta a zongorázás alapjait az ott fellelhető régi kottákból; Beethoven közismert darabja jó eséllyel köztük volt. Mivel a szonátát 1801-ben írta, s 1802-ben jelent meg Bécsben, még akár maga Csokonai is hallhatta, játszhatta.¹⁷²

A fentieknek ellentmond viszont, hogy az utolsó három ütem megegyezik a *Debrecenbe kidobolták* kezdetű gúnydal zárlatával („diridungó”, *Dalgyűjtemény*, I. 98. sz.). Feltevésem szerint Arany ezt használta *neszme*ként, hangulati-formai kiindulópontként az *Epilogus* írásakor, tehát aligha volt közömbös számára.

Csillagnak születél

A Petőfi-ciklust egy lírai dal zárja 1880. február 27-ei dátummal: a Szendrey Júliához szóló házassági fogadalomvers, *Hozzám jössz-e?*, amelynek kezdősora: *Csillagnak születél* (itt: *születtél*).¹⁷³ Ez ugyan nem epikus dal, ám a másik szempontnak kiválóan megfelel, hiszen mindhárom versszak végén a völegény kérdése és a menyasszony válasza szerepel refrénként:

Leány, hozzám jössz-e? Ifjú, hozzád megyek.¹⁷⁴

¹⁷² Kodály nem utal erre az analógiára a jegyzeteiben, vö. KODÁLY–GYULAI, 191.

¹⁷³ Bartalus István kézirata II, 442.

¹⁷⁴ PETŐFI Sándor, *Hozzám jössz-e?* (Pest, 1847 [jún. 14–30.]), kritikai kiadás: PETŐFI Sándor, *Összes költeményei* (1847): *Kritikai kiadás*, kiad. KERÉNYI Ferenc, Petőfi Sándor összes

16. Csillagnak sülelétel. 1880.
febr. 27.
Petőfiét.

Csil-lag-nak sü-lel-etel Ma-gas-ban fé-nye-sen;
Re-lé-let it-t a-lant Kis-méz-világ le-den,
Mely-vel sü-ük há-ra-mat vi-lá-gu-sít-já meg.
Le-ány kor-án jö-s-e? „It-ta-jn kor-rá-od one-gyek.
Mint Arány a dal fölé írta: „Czikornyás”

15. kotta

A dallamhoz Bartalus rövid jegyzetet fűz: „Mint Arány [!] a dal fölé írta: »Czikornyás«”.¹⁷⁵ A *Tamburás öreg úr* ismert sorában is ezt a jelzőt használta, bár ott a szöveg jelzőjeként. Valóban szinkretikus dallamot írt Arány, de talán mégsem rosszabbat, mint a nótaszerzők Petőfi-adaptációi. Az 1883-as emlékkoncerteken kifejezetten nagy sikert aratott (lásd alább). Az egyszerre dúr és moll tercekre, illetve hangzatabontásokra épülő dallam érzékletesen mutatja be az öröm és kétségek közt lavírozó, de végül egymást választó ifjú pár hangulatait.

művei 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008), 634. sz., 92. jegyzetek: 441. A továbbiakban: PSÖM 5. A megezenésítést nem említi.

¹⁷⁵ Bartalus István kézírata II, 442.

A tudós macskája

A sorozatot, ahogy Bartalus külön hangsúlyozta, 1882. áprilisi dátummal *A tudós macskája* zárja.¹⁷⁶ Az 1847-ben írt (Arany itteni munkái közül a legkorábbi!) vers¹⁷⁷ ismét összehangolja a refrénes daltípus és az epikus-anekdotikus műfaj szempontjait, akárcsak a *Csokonai* és korábban *A tintás-üveg*. Megzenésítésekor Arany ugyanazt a szimmetriateremtő technikát alkalmazta, mint *A hegedű száraz fájánál*. A belső refrénsorokat („s hajna!”) két szótagról hatra bővítette, így az énekelt forma 4×14-es, vágáns nagysoros alakot öltött. Ezzel megszűnt hajdani – vagy eleve csak írott formában érvényes? – aszimmetriája, s egy általánosabb dalformába olvadt bele.

Nagy lett volna a tudosnak	8
Az ő tudománya,	6
De mi haszna, ha kevés volt	8
A vágott dohánya.	6
Könyvet irt a bölcsességről,	8
<i>Ha-ha-ha-ha-</i> s hajna!	6
Akkor esett ez a bolond	8
Historia rajta.	6

Ismét élhetünk a gyanúval, hogy nem 1882 áprilisában komponálta az akkor már valóban sok egészségi gonddal küzdő Arany ezt a dalt, még ha joggal vizsgáztalódott is vele. A dallam talán a leghagyományosabb minden kompozíciója közül, akár Pálóczi Horváth Ádám *Ötödfélszáz énekek* című, 1813-ban lezárt gyűjteményéből is előléphetne. Ezek a korai verbunkos dallamok igen elterjedtek a Kárpát-medencében, kapcsolatot teremtve a magyar zene és az osztrák, cseh, morva és szlovák dallamtípusok között. E kuplé tehát még a biedermeier kor előtti hangulatot áraszt, a második fele kifejezetten Horváth egyik kedves dallamára, a *Mit akarnak a magyarnak az igazságos egek* kezdetűre hajaz, amely ugyan nem 14-es, hanem 15-ös sorokból áll, de máskülönben nagyon közeli rokonságot sejtet.¹⁷⁸ Az eredetét ez azonban nem könnyíti meg, hiszen a verbunkos vándortémát (akár hangszeres alakban) Arany már gyerekek-

176 Bartalus István kézirata II, 445.

177 ARANY, *Kk1*, 25. sz., 102–105.

178 BARTHA Dénes és KISS József, kiad., *Ötödfélszáz énekek: Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből. Kritikai kiadás, jegyzetekkel* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953), 2. sz., *Mit akarnak a magyarnak az igazságos egek?*

cím/kezdősor	eredeti metrum	„hangzó metrum”
<i>Kondorosi csárda mellett</i>	4×8	4×8
<i>Igyunk biz azt I-II,</i>	4×8	4×8
<i>A toronyban delet harangoznak</i>	4×10	4×10
<i>Hős fiad ha él-e</i>	4×11	4×11
<i>A hegedű száraz fája</i>	4×8	4×12 [!]
<i>Hozzám jösz-e</i>	4×12	4×12
<i>A madár elnyugszik</i>	4×12	4×12
<i>A tudós macskája</i>	14, 14, 10, 14	4×14 [!]
<i>Bú kél velem</i>	4×14	4×14
<i>Zács Klára</i>	6, 6, 8, 6	6, 6, 8, 6
<i>Toborzó</i>	14, 14, 12, 13	14, 14, 12, 13
<i>Csokonai</i>	10, 10, 9, 8, 9, 8	10, 10, 9, 8, 9, 8
<i>A tintás üveg</i>	10, 10, 11, 2, 2, 8, 10	10, 10, 11, 2, 2, 8, 10

Minden nap egy nótát feled?

Mint láthattuk, Arany megzenésítései (kivéve az 1830-as évekbeliek) mind refrénes dalok, esetleg belső réjával, vagy pedig szigorúan epikusak, azon belül párbeszédés megoldásokkal. Esetleg mindkettő, mint Petőfitől a *Csokonai*, *A tintás üveg*, saját versei közül pedig *A tudós macskája*. Ha volt írói „programja” a megzenésítendő versek kiválasztásánál, e két szempont mindenképp hatott, így Arany műfaji és/vagy metrikai preferenciákkal dolgozott. *Széptani jegyzeteiben a költői beszélyről* szólva épp egymás mellett szerepel a két megzenésített Petőfi-vers:

Ily értelemben Ovid „*Metamorphosisa*”, Garay „*Szent Lászlója*” épen úgy költői elbeszélés, mint Petőfinél a *Megyeri* vagy *Csokonai* című rövid költemény.¹⁸⁰

Vajon ez a néhány szempont azokra a műveire is igaz-e, amelyek kottái elkallódtak? Kodály – Voinovich Géza nyomán – tudni véli, hogy

180 *Széptani jegyzetek* (185?), II. 13. §. AJÖM X, 553.

Volt ezenkívül még hat dala, saját szövegeire:

1. Az egri leány III. r.;
2. Népdal. »Duna vizén lefelé úsz«;
3. Enyhülés.
4. Rozgonyiné.
5. Pázmán lovag.
6. Chinai dalok. (Voinovich: Arany János életr. III. 351. lap.)¹⁸¹

Lássuk, mit rekonstruálhatunk a lista nyomán, vannak-e támpontjaink Arany elkallódott vagy talán soha le sem kottázott dalaihoz. A Bartalus jóvoltából fennmaradt sorozathoz hasonlóan itt is többségben vannak az 1850-es években írt versek, két kivétel akad csupán.

Az egri leány (1853) III. részének dallama nem veszett el, hiszen Arany maga írja egy levelében, hogy ez is dallamkövető versként fogant, méghozzá a *Búsul a lengyel...* kezdetű rebellis ének dallamára.¹⁸²

A *Népdal (Duna vizén lefelé úsz a ladik; 1877. augusztus 28.)*¹⁸³ nem sorolható a korai versek közé, tehát ha Arany komponált hozzá zenét, az sem készülhetett évtizedekkel a vélt vagy valós lejegyzés előtt. Vannak azonban benne refrénszerű réják, s ez a vers is lehet dallamkövető. Bár Arany nem érdeklődött olyan élénken a délszláv népköltészet iránt, mint az előző nemzedék (Kazinczy, Kölcsey, Vitkovics, Székács József stb.), de látókörébe ez a hagyomány is beletartozott, gondoljunk csak a *Szibinyáni Jank* záró soraira a guzlicaszó mellett hőseleket mondó rácokról.¹⁸⁴ Ugyanezt a szót ebben a versben is használja, bár inkább csak hangulatteremtő eszközként: a *guszla* nem kamarazenei hangszer a szerb folklórban, hanem az énekmondók, *guszlárok* magányos, fojtott hangú, egyhúros vonós hangszere.

A hűtlen feleségét meggyilkoló szerb hajósról szóló balladának¹⁸⁵ vajon a történetét is a délszláv folklórból merítette? Voinovich kritikai kiadása szerint „Szemlátomást Margit-szigeti benyomásból sarjadt”¹⁸⁶ – Arany itt láthatott dunai szerb hajósokat, akik a pesti piacra szállítottak gyümölcsöt-zöldséget, amint arra a 2. strófa utal. Mivel a versírás napja épp a ráckevei búcsúéhoz közeli, köl-

181 KODÁLY–GYULAI, 181; vö. VOINOVICH, *Arany János életrajza*, 591 (160. jegyzet).

182 CSÖRSZ, „...melyben a dal megfogant”, 196–197. Az értékes közköltészet-recepciók adatra elsőként KERÉNYI Ferenc hívta fel a figyelmemet.

183 ARANY János, *Népdal*, in AJÖM I, 359–360; az új kritikai kiadásban: ARANY, *Kk3*, [127. sz.].

184 ARANY János, *Szibinyáni Jank*, in AJÖM I, 239.

185 A balladáról legújabbban, több friss elemzési szempontot felvetve: SZILÁGYI Márton, „A ballada újratemtése – redukció révén: Arany János *Népdala*”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 10*, szerk. Csörsz Rumen István, 527–536 (Budapest: Reciti, 2022).

186 ARANY János, *Népdal*, jegyzet, in AJÖM I, 545; bővebben lásd ARANY, *Kk3*, 884–885.

tőnk jó eséllyel hallott zeneszót a Margitsziget partján a délnek tartó szerb hájókról. Ez azonban legfeljebb akusztikai élmény volt, nem a balladaszüzsé vagy a zenei minta átvételének pillanata.¹⁸⁷ A történet pedig máshonnan is érkezhetett.

A vers forrásával egyelőre adósak vagyunk, de az izgalmas, váltakozó 2. sorú versforma arra utal, hogy bizonyára ezt is *neszmék*, dallamfoszlányok nyomán írta Arany. Nem valószínű, hogy szerb dallam ihlette volna, mivel a délszláv népdalokra ez a technika egyáltalán nem jellemző. Nagyobb eséllyel jutott eszébe a reformkor óta ismert népies műdaltípus, ahol az első két sor recitatív előadása lehetővé teszi az akár túlburjánzó szótagszaporítást, szinte mindig négy szótagnyi bővülésekkel. Előfordulhat, hogy ezt az alapötletet Arany ugyanabból a 4×11-es bázisú daltípusból vette, amelyet már 1849-ben nótajelzésként használt *A betyár* 3. tételéhez: *Pejparipám patkószege [de fényes]*, sőt a versidom-tanulmányban is közölte példaszövegként (1856).¹⁸⁸ Bartalus 1896-ban publikálta egy sok szótagossá hízott formáját:

Fogarasi János bátyám lopott fakó csikójának Bal lábának patkószege be fényes,
Madarasi csárdás lánya be kényes!
Göndör haju haczukája balvállán,
Száz forintos piros kendő a nyakán.¹⁸⁹

Duna vizén lefelé úsz a ladik,
A ladik,
Róla muzsikaszó, guzliczaszó, csimpolyaszó
Hallatik;
Juhaj! viszik a piros almát, baraczkot,
Juhaj! Kevibe Szent-Endréről menyasszont.¹⁹⁰

Bár a megzenésítésnek nyoma veszett, de erősen gyanakodhatunk, hogy ezt Arany bizony nem rácosnak, hanem jellegzetesen magyar karakterű versnek szánta. A sorvégi ekhózás más, általa ismert daltípusokat juttat eszünkbe például: *Lám, megmondtam, Angyal Bandi...*; *A Tiszából a Dunába foly a víz* stb.¹⁹¹

187 Uo., 884–887. A kérdés intuitív természetű s aligha eldönthető. WEÖRES Sándor például egyértelműen „szerb ritmusúnak” nevezte ezt a verset, s így ajánlotta megzenésítésre Juhász Ilda újvidéki diáklánynak (1964. január 27.). A levelet közli JUHÁSZ Géza, „A szellemi szesztilalom spirituszcsempésze: Weöres Sándor”, in JUHÁSZ Géza, *A fordulat utáni forgatagban: Emlékezések, Életjel könyvek* 83, 160–169 (Szabadka: Életjel, 1999), 161.

188 ARANY, *A magyar nemzeti vers-idomról*, in AJÖM X, 227.

189 BARTALUS (VII, 198. sz.) nyomán közli PAKSA, *Magyar népzenekeutató...*, 190. sz.

190 ARANY, *Kk3*, [127. sz].

191 Ez utóbbit említi S. Varga Pál jegyzete is, vö. uo., 884.

Az *Enyhülés*¹⁹² és a *Rozgonyiné* egyaránt 1852-ben született, mindkettő 4×14-es (8+6-os), tehát a formájuk lényegében megegyezik *A tudós macskája* és a *Bú kél velem* metrumával. Az *Enyhülés* rokonságban áll a Kölcsey-vers tartalmi motívumaival is, a felhők ideje utáni megnyugvást, derülést hirdeti, néha párhuzamos szavakkal (*kél, öröm, szívárvány* stb.). Lehet, hogy saját dallama volt, de erre is kiválóan énekelhető.

A *Rozgonyiné* metrikai rokonai közül kettőt Arany maga is megemlélt a versidom-tanulmányban:¹⁹³ Amade *Toborzóját* és Angyal Bandi ponyvaballadáját, amelyet érdekes, váltakozó ütemű dallammal örökített meg a *Dalgyűjteményben* (I. 75. sz.). Ezek körét az 1. strófa ríme és tartalma miatt is nyomban tágíthatjuk, hiszen a *Jöszte velem, jöszte, vitéz, a csatába* kezdetű, eredetileg Pálóczi Horváth Ádám *Hunniásában* (1787) szereplő strófa – ugyancsak a török kori harcok idealizált emléke – legalább ennyire hatott (I. 81. sz.). Arany legendás szövegismeretét bizonyítja, hogy a vitézi fegyverzet leírásában mégsem Amade dalát parafrázálja, hanem annak közköltési rokonait a XVIII. századból; ezeket Erdélyi köteteiből ismerhette.

A *Pázmán lovag* szintén a nagykorúsi időszakban született (1856. december), a *Csendes dalok* közelében. Három, eltérő metrumú részből áll: az I. rész 8×8-as, a II. rész zömében 4×13 (7+6), néhol 14-esre bővítve – két 13-as dallam is akad a *Bartalus-kéziratban* Arany szövegtelen kompozíciói közt¹⁹⁴ –; a III. rész ismét 8×8-as.¹⁹⁵

Végül a *Chinai dalok* sem közömbösek magyar szempontból. Arany angol közvetítéssel fordította le őket a *Journal Chinese Society* 1871–1872. folyamából.¹⁹⁶ Vajon Arany a kínai nyersfordítást is ugyanolyannak tudta látni e mezőnyben, mint a magyar verseit? Úgy tűnik, dalköltői eszményeit itt fölébe helyezte az egyéb szempontoknak. A kínai eredetit aligha tudta ellenőrizni, így az angol nyersfordításokra hagyatkozott. A sorozatnak eredetileg is a közepén állt, Aranynál pedig a ciklus III. tétele lett a *The Beautiful Jade Needle*, azaz *A szép horganytű*.¹⁹⁷ Az angol fordítás nem használ rímeket, inkább csak a gondolatritmust érzékelteti:

192 ARANY János, *Enyhülés*, in AJÖM I, 157–158.

193 ARANY, *A magyar nemzeti vers-idomról*, in AJÖM X, 239.

194 *Bartalus István kézirata*, II, 439, 441; a két dallam közeli rokona egymásnak.

195 ARANY János, *Pázmán lovag*, in AJÖM I, 265–270.

196 George Carter STENT, „Chinese Lyrics”, *Journal of the North-China Branch of the Royal Asiatic Society for 1871 & 1872*, 7 (1873): 93–135. Köszönöm S. VARGA Pál segítségét a pontos forrás azonosításában.

197 ARANY János, *A szép horganytű*, in ARANY, *Kk3*, [163. sz].

'Twas in the spring when the willows were green,
 At the first dawn of the morning, –
 That I lost a beautiful jade needle.
 I did! really I did!
 Oh, dear! oh, dear! heigho!

Arany ezzel szemben a dalt viszonylag egységes metrumban, a magyar versérzék számára is kiegyensúlyozott formában ültette át:

Tavaszzsal, mikor a fűzfa zöldelt,
 Hajnal hasadtakor esett,
 Hogy szép horganytűm elveszett.
 El, el! igazán elveszett!
 Oh jaj nekem! Ej haj!

A versszak tömbjét három vagy négy sor alkotja, Aranynál zömében nyolc szótagosak, majd az utolsó sor ekhós kivezetése következik (a fenti strófa 4. sora), végül a refrén, amely mind a kilenc szakaszban azonos. A refrénes szerkezet láthatólag műfordításra csábította Aranyt, míg a többi kínai dalt jóformán prózai alakban hagyta. S noha a kínai szótagok latin betűs átírása sehol nem szerepel a cikkben, tehát a vers elhangzásáról vajmi kevés támpontot kapott az olvasó, Stent érdekességképp közreadta a dalok szövegtelen kottáit is. Arany oda-odasandíthatott a hangjegyekre, amelyekre ha nem is közvetlenül lehet ráénekelni a fordítást, de zene és szöveg párhuzamos mozgásáról sok mindent elárulhattak. Könnyen lehet, hogy Arany „chinai dala” ennek a melódiának az átdolgozása volt.

THE BEAUTIFUL JADE NEEDLE.

... *kidolgozás végett?*

Aranydal kéziratai visszaadásakor, egy nyári nap délutánján talákoztam utoljára a Margit-szigeten. Most is fáj, ha rá gondolok. A neje egy szobában betegen feküdt. Ő egy másik szobában egészen elhagyatva ült, mint egy merev szobor, semmi életjelt nem mutatva. Egy pár órát töltöttem ott s még ekkor is tudott kedélyes lenni, pedig már megindult volt a halál útján.¹⁹⁸

A költő halála (1882. október 22.) után gitártudásáról, majd saját szerzeményeiről is hamar szárnyra keltek a hírek. A pesti tudósításokat (pl. *Budapesti Hírlap*) több helyütt átvették, így országos súlyú információ kerekedett belőle.¹⁹⁹ Anál inkább, mert a dalok kiadását nyomban összekapcsolták a közadakozással, amely az Arany-szobor felállítására indult szinte a gyász első óráiban.

Bartalus István viszonylag hamar, 1883. január 16-án (más forrásban: 18-án) koncertet szervezett Arany megzenésítéseiből, Fraknói Vilmos jóvoltából az Akadémián, az egykori lakásban. E napon csak zárt körben, Arany özvegyének jelenlétében hangzott el három darab:

ARANY, MINT ZENESZERZŐ. Arany János hagyatékában tudvalevőleg az elhunyt nagy költő által szerzett több dalt is találtak. E hó 18-án alkalmat nyújtott Fraknói e dalok meghallgatására Arany özvegyének s szűkebb körű vendég-társaságnak. Bartalus zongorakísérete mellett Takács Lajosné énekelte a dalokat el. Az érdekes estélyről ezeket olvassuk: Az első dal volt: »Hozzám jösz-e?« Petőfitől (A »Csillagnak születél« kezdetű). Ez tulajdonképp egy szerenáde – kifejezesteljes, elragadó szép. Az első hangokra Aranyné szeméibe könnyek gyűltek, a meghatottság és visszaemlékezés könnyei. Aztán jött a második, a »Kondorosi csárda mellett...« Ez már magyar népdal. Egészen eredeti típussal. Tele érzéssel és játszi pajzánssággal, a mint a költemény alaphangja megkívánja. – A harmadik dal »A toronyban delet harangoznak«, mely meghatottságot [!] keltett. Mintha hattyúdalt volna, olyan bánatos, szívhez szóló. Később megjelent az estélyen Liszt is, ki szintén vágyott hallani Arany dalait.²⁰⁰ Egymásután mutatták be mind a három dalt s éppen oly osztatlan tetszés közt, mint előbb. A maestro figyelemmel hallgatta azokat s mindenik után tetszésének, elragadásának adott kifejezést. Azután még eljátszatott Bartalussal egy párt azok közül, melyek csak

198 BARTALUS, „Emlékezés Arany Jánosra”, 24.

199 Pl. a *Nemere* 1882. november 2-án *Arany János mint zeneköltő* címmel közölt apró híradást a [Buda]pesti Hírlap nyomán, 18 szerzeményt és a többi megsemmisítését is említve. A hír terjedésének pontosabb leírása további kutatást igényel.

200 Hogy Liszt honnan értesült a zártkörű hangversenyről, s hogy korábban volt-e kapcsolata Arannyal, további kutatásokat igényel. A fennmaradt Arany-levelezésben nem látjuk nyomát.

zongorán vannak átírva s ezek dallamairól is éppen úgy nyilatkoztak. Még azután is beszélt e dologról, kiemelve, hogy a költőnek zenében is költői gondolatai voltak. Beszélt az előkelő művésznővel is, köszönve a szerzett élvezetet. Pár hét múlva a közönségnek is lesz alkalma ítélni fölöttük a Kisfaludy-társaságban, s akkor, ha majd kiadatván, közkézre kerülnek.²⁰¹

Liszt és Aranyné biztatása egyaránt nagy erőt adhatott Bartalusnak. Január végén hosszabb felolvasást tartott a Kisfaludy Társaságban (ez lett a kottakiadvány előszava),²⁰² szintén zenei példákkal.²⁰³ Aznap Láng Fülöp bariton szólista adta elő a dalokat, bár a kritika szerint kevésbé sikerülten:

Arany igénytelen, egyszerű dallamai oly álpáthosszal előadva, mint ahogy Láng urtól hallottuk! Némely helyeken oly módosításokat eszközölt pathetikus hangulatában a dalokon, miket Aranynak lehetetlen imputálnunk.²⁰⁴

A program után nem hivatalosan fellépő Takácsné viszont ezúttal is nagyobb tetszést aratott. A műsorban kilenc dal hangzott el, sorrendben:

A hegedű száraz fája
Kondorosi csárda mellett
A tintás üveg
A tudós macskája
Csokonai
Toborzó
Csillagnak születél
A toronyban delet harangoznak
Igyunk [biz azt]²⁰⁵

201 ISMERETLEN, „Arany, mint zeneszerző”, *Ország-Világ* 1883, 78.

202 Az első közlés: BARTALUS 1883.

203 A koncertet a sajtó is széles körben hirdette, pl. kedvcsinálót közölt róla a *Pesti Napló* (1883. január 17.), a kolozsvári *Magyar Polgár* (1883. január 19.), az előző esti zártkörű koncert benyomásait is rögzítve, pl. „A dalok nem mind készültek magyar ritmusra. Vannak közöttük tréfás és komoly románczok, melyek nem a népdal formáiban vannak írva.” Utolsóként, 1882 áprilisára datált szerzeményként tévesen nem *A tudós macskáját*, hanem az Amade-dalt tünteti fel az ismeretlen cikkíró.

204 VÉN SAS, „Arany János mint zeneszerző (A Kisfaludy társaság mai üléséről.)”, *Budapesti Hírlap*, 1883. február 1., 1–2. Beszámolt az eseményről a kolozsvári *Ellenzék* 1883. február 1-jei száma is, névtelen szerző tollából, illetve a *Magyar Polgár* 1883. február 5-ei száma, szintén ismeretlen szerzőtől (a műsor részleteivel).

205 Uo.

Arany János dalai, címlapkép (Gyulay László rézkarca, 1884)

Arany saját versei láthatóan kisebbségben voltak, összesen négy hangzott el közülük, tehát ugyanannyi, mint Petőfitől. Mindkét koncerten kimaradt a hivatalos műsorból a *Zács Klára*, ennek feldolgozása talán még nem készült el ekkorra (bár Bartalus a dallamot megmutathatta Lisztnek zongorakivonatban). A *Zöld Marci*-dal sem szerepel a repertoárban – ahogy mellőzte Bartalus az 1884-es hivatalos kottakiadványból is, talán hibásnak vagy nem eredetinek tartotta. A bordal két változata közül valószínűleg a moll dallam csendült fel, amely hamarosan bekerült a nyomtatott sorozatba.

A kiválasztott kottákat Bartalus 1884-ben zongorakíséretes, illusztrált albumban adta ki *Arany János dalai* címmel, Gyulay László romantikus rézkarcaival.²⁰⁶ Az exkluzív gyűjteményre ezrével küldték ki az előfizetési felhívásokat, hiszen a bevételt az Arany-szoborra kívánták fordítani. A reprezentatív kiadás mellett egy szerényebb kivitelű széria is készült. Mégsem övezte országos érdeklődés, a remélt haszon elmaradt, s Bartalus 1887-ben, öt évvel a költő halála után több mint 1000 forint veszteségről adhatott számot.²⁰⁷ Ekkoriban már inkább a kórusfeldolgozások jöttek divatba Arany kompozícióiból (még jobban eltávolodva a dalok eredeti hangzásvilágától és karakterétől), Bartalus István, Koessler János és Major Gyula férfi- és női karra egyaránt átültették ezeket, koncerteken is elhangoztak.²⁰⁸ Arany dallamai csakhamar dalárdaesteken vagy iskolai ünnepélyeken folytatták útjukat. Meglehet, hogy sokakhoz épp koncert-élményként, énekelve jutottak el. Ki tudja, József Attila például nem hallotta-e így *A tintás üveget*.

Arany alighanem furcsállotta volna, hogy épp Erzsébet királynénak dedikálták a daloskönyvet, akinek történelmi névrokona a *Zács Klára* intrikus királynéjaként lép elének, a merénylő meg is szólítja: „Életed a lányért / Erzsébet királyné!” Meglehet, hogy épp ezért mellőzték a ballada bemutatását a hangversenyeken, hiszen a kései névrokont, I. Ferenc József feleségét komoly rokonszenv övezte Magyarországon.

Bartalus István a lírai előszót követően nagy tisztelettel és kegyelettel, de szándékoltan elfordul Arany előadói praxisától. Megtudjuk, hogy a költő nem az akkordkíséretben volt erős, hiszen jórészt csak alaphármasokat használt (ma így mondanánk: funkciók kíséretet), de a dallamjátéka kifejezetten ügyes és hangnemtől független volt.²⁰⁹ A dús zongorakíséretes feldolgozások zömét Bartalus maga készítette, kivéve a *Zács Klárát*, amely a Párizsban élő magyar zeneszerző, Bertha Sándor (1843–1912) munkája. A két muzsikusi levelezésének

206 Már csak fájó távolból tudom megköszönni Tarjányi Eszter segítségét, aki a nehezen megszerezhető kiadvány elektronikus változatát elküldte nekem.

207 A *Vasárnapi Ujság* 1887. október 23-ai számát idézi PAPP, *Arany János és a zene*, 207.

208 Uo., 208.

209 BARTALUS, „Előszó”, in *Ajd*, 12.

zöme fennmaradt az MTA Kézirattárában, Szabolcsi Bence hagyatékának részeként.²¹⁰ Ebben Bónis Ferenc szíves engedélyével kutathattam, leveleikben azonban nincs nyoma annak, hogy Bartalus felkérte volna a kíséret megírására, így ma sem tudjuk, mikor s hogyan került ki hozzá Arany dallama, s mikor juttatta vissza a kész kottát Bartalusnak.²¹¹ Nem kizárt, hogy ebben maga Liszt segédkezett, aki – mint fentebb olvashattuk – nagyon szépnek tartotta a kompozíciókat a zártkörű koncert alkalmával. Tény, hogy a feldolgozások semmiképp sem tartoznak szorososan az Arany-konceptióhoz, a századvégi romantikus szalonzene világát idézik, s jellegüket tekintve elszakadnak a hajdani hangzásoképtől.

Összegzés?

Érdemes újra feltenni a kérdést: kísérletező volt-e Arany a dalköltészet, illetve a versekhez írt dallamai terén? Ha több adatunk lenne, árnyaltabb választ adhatnánk. Annyi bizonyos, hogy a régi típusú funkcionális dallamhasználat módszereit már pályája elején jól ismerte és hatékonyan alkalmazta (nótajelzés, allúziók, „ráfogás”). Ezek tanulságait – ösztönösen és tudatosan egyaránt – újragondolta kései munkáiban is, amikor a gitár révén mintegy visszacsöppenhetett pályakezdő éveinek hangulatába. Az 1870-es évekből ránk maradt szigetserű s gyakran nehezen megfejthető adatok mögött így mégis kirajzolódik valamiféle program Arany versmegzenésítő felfogásáról, ami közel sem azonos azzal, ahogy hajdani dallamkövető verseit írta. A régebbi csoport a dallam közössége (és tömeges ismertsége) révén jobban építhetett a szöveges áthallásokra, tartalmi vagy formai allúziókra. Más szóval: ezer szálon kapcsolódik a közköltészet szövegéhez. Ez a gyakorlat a XIX. század második felére jelentősen visszaszorult a kortesdalok vagy egyéb, fél-irodalmi műfajok közé, s hajdani gazdagságára, a kollégiumi dalkultúrára már csak azok emlékezhetek, akik a század első felében végezték tanulmányaikat. Kortársai, a ráfogásban jártas Erdélyi János és Tompa Mihály nemzedéke számára az alkalmi dallamszerzés vagy -társítás bejáratott technika volt. Hozzájuk képest Aranyt nem újítónak, hanem hagyományfenntartónak tarthatjuk egy új, nagyvárosi közegben. Az „új” (vagy legalábbis későn napvilágra hozott) dallamcsoport, s a csak emiatt összeolvasandó szövegsorozat azonban más okból fontos: a saját maguk által kijelölt műfaji keretek benépesítőjeként. Ha úgy tetszik: kísérleti terepként.

210 MTA KIK Ms. 5662/38–216.

211 Bartalus előszava szerint Bertha maga jelentkezett a feladatra: „ki az elhunyt iránti kegyeletből megbízatásomban szintén részesülni kívánt”. BARTALUS, „Előszó”, in *AJd*, 14.

DOMOKOS MARIANN

A *János vitéz* intermediális olvasatai

Az első színházi adaptációk és egy elfelejtett némafilm

A *János vitéz* nem csupán a Petőfi-életmű egyik meghatározó eleme, de a magyar irodalom és a nemzeti emlékezet kultikus darabja is: „[...] a *János vitéz*t még azok is ismerik, akik sohasem olvasták”.¹ 1916-ban, a Petőfi-költemény legelső filmváltozatáról szóló híradásban szerepel e ma már triviálisnak tűnő kijelentés, Herczeg Ferenc néhány évvel korábban, a Petőfi-Ház megnyitóján elhangzott beszédét parafrázálva.² Tanulmányom kiindulópontja szerint az elmúlt több mint másfél évszázadban a *János vitéz* általános ismertségét nem csupán a Petőfi-mű *szövegének* újraközlései biztosították, de a különféle célcsoportoknak készült *feldolgozások és átiratok* is hatékonyan hozzájárultak a mű széles körű elterjedéséhez és popularizálódásához. Ezek az adaptációk – bár eltérő művészi és ideológiai szempontokat hangsúlyoznak – képesek a társadalom különböző rétegeit elérni, egymásra reflektálni, egymás hatását erősíteni, ezáltal alkalmassak a Petőfi-vers iránti érdeklődés fenntartására, nem mellesleg pedig a mű értelmezésének folyamatos formálására.

Petőfi Sándor irodalmi fellépésére vonatkozóan igen gazdag és alapos szakirodalom áll rendelkezésre. Az irodalomtörténet kiemelt figyelmet fordított a

1 PETŐFI Sándor, *János vitéz*, kritikai kiadása: PETŐFI Sándor, *Összes költeményei (1844. szeptember–1845. július)*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Petőfi Sándor összes művei 3 (Budapest: Akadémiai, 1997), 40–91, 302–332.

2 [n. n.], „János vitéz a filmen”, *Színházi Élet* 5, 6. sz (1916): 27. Vö. „[...] teliszívtuk magunkat kész Petőfi-hangulatokkal és benyomásokkal, melyekkel teli van a magyar levegő. *Nálunk az is ismerheti Petőfit, aki sohasem olvasta egy sorát sem.*” HERCZEG Ferencz, „Petőfi”, in KÉRY Gyula, szerk., *A Petőfi-ház története és katalógusa*, 11–14 (Budapest: Athenaeum, 1911), 12. (Kiemelés tőlem: D. M.)

János vitéz recepció- és értelmezés-történetére is.³ E vizsgálatok azonban jellemzően a mindenkori, kulturálisan tagolt befogadóközönségnek csupán egy szűk szegmense, az irodalmi elit olvasatai felől közelítik meg a kérdéskört. E leszűkítettettségből mind a kérdésfeltevés, mind a forráshasználat tekintetében egyfajta korlátozott érvényesség adódik. Mivel a *János vitéz* populáris recepciója a Petőfi-kultusz egyik alapvető fenntartója, tanulmányom elsődlegesen ennek egy kevésé ismert vonulatára, a korai (az első világháború végét megelőzően keletkezett) *János vitéz*-adaptációkra irányítja a figyelmet. Különösen a városi tömegkultúrát jelentősen alakító élőszereplős színházi, valamint mozgóképes feldolgozások jelentőségét szeretném hangsúlyozni.⁴ Eredeti elképzelésem az volt, hogy csak a *János vitéz* legkorábbi, mára szinte teljesen elfeledett filmfeldolgozásának, az első világháború idején forgatott grandiózus némafilmnek a keletkezését és fogadtatását mutatom be. Az Illés Jenő által rendezett filmet a korabeli sajtóbeszámolóok és a filmes szakirodalom alapján igyekszem rekonstruálni, emellett azonban szintén hasznosnak tűnik a számvetés a film bemutatásáig tervezett vagy megvalósult színpadi, illetve egyéb mozgóképes feldolgozásokkal. A vizsgálat tanulságokkal szolgálhat a Petőfi-kultusztörténet, a mű popularizálódása, folklorizációja, valamint értelmezéstörténete szempontjából is. A felhasznált színműveket, előadásterveket és filmeket mint kultusztörténeti forrásokat keletkezésük folyamatában, egymásra vonatkoztatva próbálom meg értelmezni.

Nemeskürty István filmtörténeti áttekintésében a berlini magyar filmrendező, Illés Jenő 1916-ban rendezett látványos mozifilmjét az első monumentális, művészi hatású magyar filmként említi.⁵ E megállapítást a szerző vélhetőleg minden elfogultság nélkül tette, a kortársak véleménye és a filmes szakirodalom

3 A mű keletkezéséhez és értelmezéséhez lásd pl. MILBACHER Róbert, „...Te pogány Anakreon...»: Petőfi és a magyar irodalomrendszer karnevalizációjának kísérlete”, in MILBACHER Róbert, „...Földben állasz mély gyökökkel...”: A magyar irodalmi népiesség genesisének akkulturációs metódusa és pórias hagyományának vázlata, Doktori mestermunkák (Budapest: Osiris, 2000), 121–134; GULYÁS Judit, „Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?»: A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában, Néprajzi tanulmányok (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010), 59–117; SZILÁGYI Márton, A magyar romantika ikercsillagai: Jókai Mór és Petőfi Sándor, Osiris irodalomtörténet (Budapest: Osiris, 2021), 67–84.

4 Bizonyos értelemben mediális előzményként a ponyvanyomtatványokon megjelent *János vitéz*-átiratokkal is számolhatunk. Petőfi költeményeinek ponyvaváltozatairól lásd CHIKÁNY Judit, „Ponyvavariációk Petőfire”, in *Ki vagyok én? Nem mondom meg...*, szerk. SZILÁGYI Márton, 188–202 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014). Ezúton is szeretném megköszönni Chikány Judit segítségét, aki tanulmányomat számos adattal és hasznos észrevétellel gazdagította.

5 NEMESKÜRTY István, „»Lassankint minden csak mozi lesz«”, in NEMESKÜRTY István, *A kép-pé varázsolt idő: A magyar film története és helye az egyetemes kultúrában, párhuzamos kitekintéssel a világ filmművészetére*, Nemeskürty István összes művei 4: A mozgókép varázsa, 80–104 ([Budapest]: Szabad Tér, 2002), 99.

is ezzel egybehangzóan a film nagyszerűségét támasztja alá.⁶ A *János vitéz* című némafilm sajnálatos módon elveszett (vagy legalábbis lappang),⁷ a fennmaradt, másodlagos források (a korabeli sajtóreceptió, a sajtóban közölt jelenetképek és a közzétett filmszkript) alapján azonban – még ha csak szaggatott vonalakkal is – körvonalazható Petőfi művének első egész estés filmváltozata. Az alábbiakban arra keresem a választ, hogy hogyan illeszthető be e film alkotói koncepciója a korábbi színpadi és a későbbi filmes *János vitéz*-adaptációk sorába. Milyen ideológiai és művészi kódokat használtak az egyes feldolgozások alkotói? Milyen befogadói elvárások azonosíthatók az egyes adaptációk mögött és végül mindezek milyen kultusztörténeti tanulságokkal szolgálhatnak?

János vitéz a színpadon

A jelen tanulmány mellett kíván érvelni, hogy az irodalmi szövegek más médiumokban megjelenő változatait, adaptációit nemcsak az eredeti művekkel, de egymással is érdemes kölcsönviszonyban értelmezni. A *János vitézt* színpadra álmódó elképzelésekről tudomásom szerint nem készült áttekintés, noha az elbeszélő költemény színházi feldolgozásának kérdése már az 1860-as évektől kezdődően folyamatosan napirenden volt.⁸

A nemzeti tematikájú népszínművek iránti igény egyik első, nagy hatású hazai propagálója Gyulai Pál volt. Gyulai látványos francia darabok népszínházi bemutatói kapcsán egy 1864. július 17-én közzétett cikkében kritizálta, hogy „a népszínház semmi nemű lendületet nem adott a drámai alsóbb nemek eredeti irodalmának.” Majd e gondolatát folytatva a következő megoldási javaslattal élt: „Ott áll összegyűjtve egy csoport népmesénk; miért ne lehetne valamelyikből

6 Nemeskürty egyébként a filmrendezővel szoros rokoni kapcsolatban állt, ugyanis Illés lányát vette feleségül. GULYÁS Pál és VICZIÁN János, *Magyar írók élete és munkái*, GULYÁS Pál adatgyűjtésének felhasználásával szerk. VICZIÁN János, Új sorozat, 19 köt. (Budapest: Argumentum, 2002), 19: 403.

7 Bár a Filmarchívum hajdani vezetője, Molnár István 1982-ben úgy nyilatkozott, hogy gyűjteményükben megtalálható a kérdéses alkotás („van egy 1916-os János vitéz változatunk”) a kópia hollétéről azóta sincs tudomásunk. CSONTOS Tibor, „Negyvenezer film kópiája: János vitéz 1916-ból”, *Esti Hírlap*, 1982. júl. 17., [2]. Úgy hiszem, hogy Molnár a későbbi, 1924-es – töredékesen ugyan, de valóban fennmaradt – azonos című Deésy Alfréd-féle filmváltozattal keverhette össze a keresett Illés-játékfilmet. (A Deésy-filmről lásd alább.) Illés Jenő lánya egyébként már az 1950-es években sem tudott apja filmjének hollétéről. ILLÉS Harriet, „Az első magyar filmrendező: Illés Jenőről 1877–1951”, *Filmvilág* 2, 2. sz. (1959): 22–23.

8 A színpad közvetítő, „közköltészeti” funkcióját példázza, hogy Kerényi Ferenc megállapítása szerint már az eredeti költeményt is átszövik olyan nyelvi fordulatok, amelyeket eleve a színpadról vett át Petőfi. KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete: Kritikai életrajz*, Osiris monográfiák (Budapest: Osiris, 2008), 147.

oly látványos színművet szerkeszteni, mely esztétikai becsre nézve felülmúlja az »Ördög pilulá«-it.⁹ Gyulai tehát a nemzeti alapon működő népszínház gondolata mellett állt ki, hangsúlyozva, hogy egy népszínháznak még a nemzeti színháznál is eredetibbnek és magyarabbnak kellene lennie, tekintettel arra, hogy a közönsége jobban ki van téve az ízlés változásának. Nincs adat arra vonatkozóan, hogy mennyire volt közvetlen hatással Gyulai idézett felvetése a *János vitéz* színpadi adaptációira, de mindenképpen figyelemre méltó, hogy kevesebb mint két hónap múlva augusztus 30-án jelent meg az első híradás arról, hogy a Budai Népszínház készül Petőfi *János vitéz* című (eredetileg népmese műfajmegjelöléssel megjelent) művét látványos darabként színre vinni.¹⁰ A tudósítás a korán elhunyt evangélikus lelkész és hírlapíró, Torkos István nevéhez kapcsolja az első ilyen kísérletet, aki 1864-ben Baltás Ferencz álneven „tüneményes látványos tündéri bohózatként” tervezte színpadra alkalmazni Petőfi költeményét. A darabot a Budai Népszínházban szándékozták bemutatni, a fennmaradt szórványos adatokból azonban úgy tűnik, hogy a mű mégsem került színpadra. Torkos István nem sokkal a darabról szóló első híradások után, 1865. február 14-én hunyt el, nekrológja kitért az elkészült színműre is.¹¹ Más források szerint a Népszínház alapító igazgatójának, a legendás Molnár Györgynek 1864-ben feltett szándéka volt a *János vitéz*t Budán bemutatni (feltehetőleg Torkos színműve alapján). Az igazgató tervei szerint a *János vitéz* egy Balzac-művel (*Szamárbőr*) együtt 1864 novembere és a következő év áprilisa között került volna műsora,¹² Molnárt azonban színháza dolgozói még a tervezett bemutató előtt, 1864 nyarán megbuktatták.¹³ A volt igazgató újrapasztázásának reményében a sajtó útján közzétette a *János vitéz* megvalósítására vonatkozó elképzeléseit, amelyben a darab tervezett Tündérország-jelenetét részletesen is bemutatta:

9 Az *ördög pilulái* a Népszínház egyik leglátványosabb, sikerrel játszott darabja volt, Molnár György rendezésében. Gyulai ugyanebben a cikkében felvetette a népdalok népszínházi felhasználásának lehetőségét is: „Népdalaink gyűjteménye nem válhatnék-e a népszínház valódi kincsbányájává?” GY[ULAI] P[ál], „Budai Népszínház”, *Koszorú*, 1. félv. 2–3. sz. (1864): 68–70, 69.

10 [n. n.], „[Petőfi »János vitézét«...]”, *Látcső*, 1864. aug. 30., [2]; [n. n.], „János vitéz Budán”, *Hölgyfutár*, 1864. szept. 1., 210.

11 „Egy tündéri színmű is maradt utána, »János vitéz«, Petőfi nyomán, mely a budai népszínházban lett volna előadandó, s reméljük, kedvezőbb időben még színre is kerül.” [n. n.], „Gyász hír”, *Pesti Napló*, 1865. febr. 14., [3].

12 A publikált színházi költségterv szerint a két darab „fényes kiállítására” mindösszesen 16.000 Ft-ot kalkuláltak. MOLNÁR György, „Budai népszínház”, *Nefelets* 6, 29. sz. (1864): 285–286.

13 A népszínházi dolgozók anyagi okokra hivatkozva kezdeményezték Molnár leváltását. A NÉPSZÍNHÁZ SZEMÉLYZETE, „Nyilatkozat”, *Látcső* 1, 42. sz. (1864): [2].

A színpad t. i. két részre osztva, mozgó-forgó táncával a földgömböt ábrázolná s e forgás közben egymás után a világ legszebb tájait mutatná tündérek tánctától körülbevege. Majd Magyarország tűnnék fel s annak regényes fekvésű ismertebb vidékei. A táncszemélyzet itt is, mint előbb csillogóvillogó mezben lebeve emelné a jelenet fényét és ragyogását. Az egyes tájaknál a benyomás teljességét, s a csalódás erejét fokozná az, hogy az illető népek saját jelmezeikben figurálnának, míg Magyarországnál ennek minden nemzetisége szintén saját öltönyeikben a legtarkább tableau egyikét képeznék. Végül Pannonhalmát lát-nók s ormán a honalapító Árpádot dicsfénytől körözve s isteni fenséggel. A darab zárjelenete Amor gyémánt kertje s gyémánt palotája lenne, hol a derék vitéz Iluskája szűzi keblén feledné a kiállott viharokat [...].¹⁴

Molnár számára a darab megvalósítása kiemelt jelentőséggel bírhatott, ennek bizonyítéka egy 1875-ben tett nyilatkozata, miszerint „a népszínházakat csak a János vitéz és a forgószínpad mentheti meg”.¹⁵ 1872-ben Ujvári (Moravec) Béla, a *Hon* újságírója, később székelyudvarhelyi főreáliskolai igazgató egy „látványos népszínművet” írt Petőfi *János vitéz* című elbeszélő költeményéből, amelyet a sajtóértésülések szerint az éppen akkor megnyílt István téri Miklósy színházhoz nyújtott be.¹⁶ Oravec Ödön és később Koch Lajos értesülése szerint Molnár Györgyöt az 1880-as években is foglalkoztatta a *János vitéz* színpadra alkalmazásának gondolata. Mindketten úgy nyilatkoztak, hogy a színházi szakember Szegeden Pósa Lajossal és Dankó Pistával közösen tervezett zenés játékot írni Petőfi műve nyomán.¹⁷ A *János vitéz* című „regényes tündéri látványosságra” a *Magyar Színművészeti Lexikon* elkészült színműként hivatkozik, amelynek szerzőségét egyedül Molnár Györgynek tulajdonítja.¹⁸ A korabeli, 1889 novemberi lapértésülések Pósa Lajos és Molnár közös darabjáról tesznek említést, megjegyezve, hogy a színpadi mű zeneszerzője a Népszínház karmestere, Erkel

14 [n. n.], „János vitéz”, *Hölgfutár*, 1864. febr. 16., 223.

15 PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, *A Budai Népszínház története* (Budapest: Magyar Színházi Intézet, 1979), 30. Vö. MOLNÁR György, *A színpad és titkai* (Budapest: Müller Gyula, 1875).

16 [n. n.], „Petőfi...”, *Ellenőr* 4, 287. sz. (1872): [3]. A Klauzál téren felállított színház 1874-ben leégett, a színmű sorsáról nincs tudomásom.

17 ORAVECZ Ödön, „A »János vitéz« története”, *Budapesti Hírlap* 25, 262. sz. (1905): 8–9, 9; KOCH Lajos, *Kacsóh Pongrác »János vitéz“-e: Adalék a budapesti színjátszás történetéhez*, Különnyomat a *Fővárosi Könyvtár Évkönyve* XI. kötetéből (Budapest: [Fővárosi Könyvtár, 1941], 4.

18 [?], „Molnár György”, in SCHÖPFLIN Aladár, szerk., *Magyar színművészeti lexikon: A magyar színjátszás és drámairodalom enciklopédiája*, 4 köt., 3:275–277 ([Budapest]: Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, 1930), 3:277. A rendelkezésre álló információk alapján nem tudom megállapítani, hogy e mű azonos lehet-e a fentebb említett daljátékkal.

Elek lesz (nem pedig Dankó Pista).¹⁹ A sajtóhírek ugyanebben az évben arról is tudósítanak, hogy már elkészült a darab mozgó színpadának terve, amelyet a szerző (Molnár) a népszínházi főgépésszel, egy bizonyos Galó Györggyel közösen tervezett.²⁰ Bár Molnár György évtizedeken keresztül tervezgette a *János vitéz* színpadi bemutatását, eddigi ismereteink szerint az említett zenés darabot sem láthatta a nagyközönség.²¹ Fennmaradt azonban ugyanebből az időből egy Petőfi költeménye alapján készült zenés-táncos népszínmű, amelynek szerzője a székesfehérvári születésű pécsi, majd aradi hivatalnok és színikritikus, Jánosházy Zsigmond volt. Az 59 oldalas mű *János vitéz. Nagy látványos regés népszínmű, dalokkal és tánczczal három szakaszban és tíz képpel* címmel 1888-ban nyomtatásban is megjelent.²² A szerző az eredeti *János vitéz* cselekményét írta át prózában, más Petőfi-versekből szerkesztett dalbetétekkel kiegészítve.²³ Jánosházy munkájáról több megsemmisítő kritika is megjelent, amelyek érdekes adalékokat kínálnak a Petőfi-mű korabeli irodalmi kultuszához. Ezek szerint ugyanis meglehetősen nagy merészség kell a *népies eposzt* kiforgatni és abból *népszínművet* készíteni. Az ismeretlen recenzensek tömör véleménye szerint a munka „színpadi használatra nem igen alkalmas”,²⁴ ezen túlmenően egyikük még azt is megjegyezte, hogy Petőfit prózában átírni egyenesen barbárság, sőt, a „barbárság netovábbja”.²⁵ A negatív kritika ellenére a Jánosházy-színmű 1889-ben második kiadásban is megjelent,²⁶ azonban nem valószínű, hogy színpadra alkalmazására a negatív recepció fényében bárki is vállalkozott volna.

A *János vitéz* első színpadi bemutatására még több mint egy évtizedet kellett várni, amely végül Gaal Mózes főgimnáziumi tanár és neves ifjúsági író gye-

19 „Pósa és Molnár által dramatizált Petőfi-féle költemény népszínházi előadásához, Erkel Elek karnagy ír zenét.” [n. n.], „János vitéz»-hez...”, *Fővárosi Lapok*, 1889. nov. 2., 2231.

20 [n. n.], „Petőfi »János vitéz«-e mint színdarab”, *Fővárosi Lapok*, 1889. szept. 24., 1940. Molnár színházfelfogásáról kimerítően ír Czékmány Anna, a *János vitéz*t ehelyütt nem említi: CZÉKMÁNY Anna, „Életszínház: Molnár György látványosságai”, in *Alternatív színháztörténetek: Alternatívok és alternatívák*, szerk. IMRE Zoltán, 90–104 (Budapest: Balassi, 2008).

21 KOCH Lajos, *Kacsóh Pongrác »János vitéz«-e...*, 4.

22 JÁNOSHÁZY Zsigmond, *János vitéz: Nagy látványos regés népszínmű, dalokkal és tánczczal, Három szakaszban és tíz képből, Petőfi Sándor népregés eposzából* (Pécs: Taizs, 1888).

23 A szerző a színműbe a következő Petőfi-verseket illesztette: *Nem megyek én innen sehova...; Jön az ősz...; Hortobágyi kocsmárosné...; A magyar nemzet; Igyunk!; Kis menyecske, szép kis menyecske; Odajárok, hova...; Falu végén kurta kocsmá; Elvonnék én, csak adnának...*

24 [n. n.], „(Különös munkát...)” *Budapesti Hírlap*, 1888. aug. 2., 3.

25 „Petőfi »János vitéz«-ének színpadra alkalmazása nem új dolog; sokan törték már rajta a fejüket az arra hivatott írók közül s a népszínházban is több ízben combinatioba vették a költői mű bemutatását. De Jánosházy Zsigmond ur nem látszik hivatottnak a mű megoldására, amit az is bizonyít, hogy Petőfi gyönyörű verseit átírta prózára. Ez a barbárság netovábbja.” [n. n.], „János vitéz”, *Nemzet*, 1889. szept. 28., [3.]

26 [N. N.], „»János vitéz« mint színdarab”, *Fővárosi Lapok*, 1889. szept. 28., 1972.

rekeknek szóló verses feldolgozása alapján került műsorra. Ezúttal nincs mód részletesen megvizsgálni a *János vitéz* gyerekirodalmi fogadtatásának kérdéskörét, sem azt, vajon mikortól értelmeződött a mű hangsúlyosan *ifjúsági olvasmányként*.²⁷ Csak utalni szeretnék Császár Ferenc 1845-ben közölt bírálatára, amelyben Petőfi „csinos, de eléggé untató” népmeséjét úgy minősítette, hogy az csak a „testileg és szellemileg kisdedek” számára jelenthet élményt.²⁸ Úgy gondolom, hogy ezt az értelmezési hagyományt képviseli Gaal Mózes, az ismert és népszerű ifjúsági író és gyakorló pedagógus is, aki a *János vitéz* helyét a századforduló táján írt Petőfi-életrajzában egyértelműen a gyerekirodalom körében jelölte ki.²⁹ A költemény „szertelen és kalandos történetét” naiv tündérmeseként értelmezi, „mellyel a gyermekeket szokták elaltatni”.³⁰ Figyelemre méltó módon Kukorica Jancsi kalandjait nem csupán funkcionálisan az elalvást segítő olvasmányként, de a szövegterét tekintve is az alvással hozza összefüggésbe, ugyanis a mesei cselekménysort soha meg nem történt álm-narratívaként, a *szerelmes juhász bohó álma*ként interpretálta.³¹ Hogy ez az értelmezés mennyiben jelent meg a színpadi műben, nehezen ítéltető meg az egykorú reflexiók alapján.³² Annyi azonban bizonyos, hogy Gaal Mózes 1901-ben Petőfi költeménye alapján gyerekszínházi adaptációt írt *János vitéz, vagy: a hűség próbája* címen, amelyre a sajtó változatos műfajmegjelölésekkel („eredeti tündérrege”, „magyar, népies tündérrege”, „tündéries színjáték”, „új magyar énekes tündérrege”, „énekes

27 Az bizonyos, hogy napjainkig termékeny a *János vitéz* gyerekirodalmi recepciója, a közel-múltban például fantasy- és ifjúsági regény-feldolgozást is eredményezett: CSURGÓ Csaba, *Kukoricza* (Budapest: Agave, 2014); SZABÓ Borbála, *A János vitéz-kód: A négy Einstein és az irodalom* (Budapest: Pagony, 2020).

28 CSÁSZÁR Ferenc, „János Vitéz”, *Irodalmi Ór*, 1845. szeptember 6., 33–37; idézi ENDRÓDI Sándor, *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849* (Budapest: Kunossy, Szilágyi és társa, 1911), 130–132, 130.

29 Gaal több Petőfi-életrajzot is írt: GAAL Mózes, *Petőfi Sándor élete és költészete* (Pozsony–Budapest: Stampfel, [1898]); GAAL Mózes, *Petőfi Sándor élete* (Budapest: Franklin, 1900). A *János vitéz*ről részletesen: GAAL, *Petőfi Sándor élete és költészete*, 23–27.

30 „Olvassuk el s megszeretjük, meséljük el gyermekeinknek s egy hétig kedves, szófogadó gyermekek lesznek.” GAAL, *Petőfi Sándor élete és költészete*, 26–27.

31 „A nyáját legeltető szerelmes juhásznak bohó álma, mely meg nem valósul soha, de álmodni ilyen szépet mégis jól esik neki, és nemcsak neki esik jól, gyönyörködünk benne mi is [...] Badarság volna egyébként tekintenünk bájos tündérmesénél [...]” Uo. A *János vitéz* álm-értelmezésének lehetőségéről lásd HERMANN Zoltán, „Álomterek – Petőfi Sándor: *János vitéz*”, in HERMANN Zoltán, *Varázsmesei kánonok a régiségben és a romantikában*, 180–193 (L’Harmattan: Budapest, 2012), 193. Szilágyi Márton ezzel szemben egy olyan olvasat mellett érvel, amely nem álombeli folyamatként, hanem az élettől a halálig (Tündérország) vezető pályaként írja le a főhős útját. SZILÁGYI, „Tündér, álm, halál...”, 67–84, 83.

32 A szöveggönyv nyomára ez idáig nem akadtam, nem jegyzi a születésének 125. évfordulójára összeállított bibliográfia sem. GRÁBERNÉ Bősze Klára, *Gaal Mózes 1863–1936* (Budapest: OPKM, 1989).

vígjáték”) hivatkozott.³³ A darab premierjére 1902. január 16-án került sor a Fővárosi Gyermekszínházban, több mint két évvel megelőzve a magyar operett történetének legnagyobb diadalát, Kacsóh Pongrác *János vitéz* című daljátékát.³⁴ Gaal Mózes zenés mesejátékát évekig sikerrel játszották az ország több pontján, 1904–1905-ben a későbbi daljátékkal párhuzamosan is műsoron volt.³⁵ A darab kedveltségét jelzi, hogy 1908-ban felújítva ismét színpadra állították.³⁶

Az eddigiek alapján is látható, hogy a *János vitéz* élszereplős feldolgozásainak XX. századi diadalútja még az előző században gyökerezik, a XIX. század második felétől kezdve felnőtt vagy gyermek nézők figyelmére is számító színmű-adaptációk sora (pl. Torkos, Ujvári, Molnár, Jánosházy, Gaal) egymást erősítve alapozták meg a későbbi feldolgozások népszerűségét. A *János vitéz* színpadra alkalmazásának kérdése – mint láttuk – a XIX. század második felétől kezdve rendszeresen foglalkoztatta a színházi-irodalmi élet képviselőit. A folyamatos érdeklődés összefüggésben volt a színház korabeli jellegzetes, a nemzeti identitás kialakításában és megtartásában betöltött funkciójával, amelyre a „legnagyobb”, „legmagyarabb” költő népies költeménye egyébként is kifejezettnek alkalmasnak látszott. A folyamat kiteljesedése a mindent elsöprő sikerű Kacsóh Pongrác-daljáték volt, amely 1904-es bemutatójától kezdve kevesebb mint két évtized leforgása alatt páratlan sikerrel, mintegy 650 előadást ért meg. (A daljátékról még részletesebben is lesz szó). A *János vitéz* korabeli ismertségéhez jelentősen hozzájárultak a költemény színpadi változatai, különösen a daljáték bemutatása számít a kultusztörténet szempontjából kiemelkedő eseménynek.³⁷

33 A befogadás zavara tükröződik a műfajmegjelölés változatosságában, mely bizonytalanság egyébként már az eredeti mű recepciótörténetének is sajátossága volt. Vö. GULYÁS, „Petőfi Sándor: *János vitéz*: Népmese...”, 79.

34 [n. n.], „Gyermekszínház”, *Pesti Napló*, 1902. jan. 12., 12. A színlapon olvasható cím a következő: „A János vitéz, vagy: a hűség’ próbája. Eredeti tündérrege dalokkal és tánccal 4 fölvonásban. Petőfi Sándor költői elbeszéléséből írta: Gaal Mózes”, *Budapesti Hírlap*, 1902. jan. 16., 16. Egyes értesülések szerint a darab Aradon, Zilahy Gyulánál is színre került: [?] „Gaal Mózes”, in SCHÖPFLIN, szerk., *Magyar színművészeti lexikon...*, 2:84; PIROSKA Katalin és PIROSKA István, *Az aradi magyar színjátszás 130 éve (1818–1948)*, 2 köt. (Arad: Irodalmi Jelen Könyvek, 2012) 1:318.

35 „Gaal Mózes e nagyhatású újdonsága állandóan telt házak előtt kerül színre s a gyermekek kitünően mulatnak a jó előadáson és sokat tapsolnak a főszereplőknek, Kukorica Jancsinak, Iluskájának és a tréfás Kukacz Matyinak.” [n. n.], „(Gyermekszínház)” *Pesti Hírlap*, 1905. jan. 6., 9.

36 [n. n.], „Gyermekszínház”, *Budapesti Hírlap*, 1908. okt. 22., 15.

37 A *János vitéz* nyomtatásban az 1845-ös első megjelenésétől a daljáték bemutatásig eltelt közel hatvan év alatt huszonzét kiadásban jelent meg, emellett a középiskolák alsóbb évfolyamaiban kötelező olvasmány volt, ugyanakkor a színpadi feldolgozás a korábnál szélesebb célközönséget volt képes elérni és ezáltal körükben is népszerűsíteni Petőfi költeményét és Kacsóh zenéjét. ORAVECZ Ödön, „A »János vitéz« története”, *Budapesti Hírlap*, 1905. szept.

A mű intenzív populáris recepciója lehetőséget teremtett több *János vitéz*-paródia megalkotására is, amelyek a közismert műnek többnyire társadalomkritikai felhangokkal ellátott, ironikus és szórakoztató átíratok voltak. Urai Dezső és Roóz Rezső 1905 nyarán mutatta be a Népligeti Színkörben *Jónás vigéc* című három felvonásos komikus művét,³⁸ ugyanekkor volt a premierje a Városligeti Színházban Mérei Adolf és Vágó Géza *Kukorica Jónás* című parodisztikus daljátékának (zenéjét Karl Klepsch szerezte). Ez utóbbi előadás érdekességét aktuálpolitikai vonatkozásai adták, ugyanis egy választási küzdelem keretében a mű ismert szereplőin kívül az akkori politikai és társadalmi élet népszerű alakjai is megjelentek a mulatságos epizódokban.³⁹ Az 1905-ös esztendő különösen termékenynek bizonyult a *János vitéz*-paródiák terén, ugyanis egy harmadik János vitéz-változatról is tudomásunk van: a színész, későbbi színházigazgató Mariházy Miklósnak és aradi színésztársának, Sarkadi Vilmosnak *János vigéc* című énekes paródiája is fennmaradt.⁴⁰ Az akkori városi-nagypolgári miliőbe helyezett darab főszereplői Ittenheim Iluska, a bankár lánya és Cukorrépa János, bankbizományos voltak. A darabot 1905 nyarán mutatták be Aradon akkor, amikor már a helyi közönség körében is ismert és kedvelt volt Gaal Mózes, de különösen Bakonyi Károly és Kacsóh Pongrác *János vitéz*-változata.⁴¹

János vitéz. Daljáték három felvonásban (1904)

A *János vitéz* recepciótörténetében igazi fordulópontot jelentett a Bakonyi Károly, Heltai Jenő és Kacsóh Pongrác által jegyzett daljáték. A magyar operett történetének legnagyobb sikerét, a máig legismertebb zenés *János vitéz*-adaptá-

29., 8–9, 9. A szerző két évvel korábban publikált dolgozatában huszonhat *János vitéz*-kiadást számlált: ORAVECZ Ödön, *János vitéz: Irodalmi tanulmány Petőfi Sándor költeményeihez* (Rozsnyó: Sajó-Vidék könyvnyomda, 1903), 74.

38 „Népligeti Színkör”, in SZÉKELY György, szerk., *Magyar színházművészeti lexikon*, 556 (Budapest: Akadémiai, 1994).

39 [n. n.], „Darabontok a színpadon”, *Pesti Hírlap*, 1905. jún. 17., 7. A paródia daljátékot karikírózó elemeiről lásd NAGY Ildikó, „Háromszínű zászoló», avagy »Az orfeum tanyám: Ott békén hagy hazám!»: Adalékok a magyar századforduló mentalitástörténetéhez Kacsóh, Heltai és Bakonyi, *János vitéz* és Lehár–Leon–Stein: *A víg özvegy* alapján”, *Színháztudományi Szemle*, 30–31 (1996): 162–171, 167.

40 MARIHÁZY Miklós, SARKADY Vilmos és HUBER Miksa, *János vigéc: Énekes paródia*, szövegét írták MARIHÁZY Miklós és SARKADY Vilmos, zenéjét összeállította és írta HUBER Miksa (Arad: Aradi Nyomda, 1905).

41 Gaal Mózes *János vitéz*-feldolgozását 1904. november 23-án mutatták be Aradon. A következő év legnagyobb sikere és a nyári évadban is a legtöbbször játszott darab az addigi minden sikert ott is megdöntő Kacsóh-daljáték volt, melynek aradi premierjére 1905. március 20-án került sor. PIROSKA és PIROSKA, *Az aradi magyar színjátszás...*, 1: 315–320.

ciót 1904. november 18-án mutatták be a Király Színházban. A szövegkönyvet Petőfi költeménye alapján Bakonyi, a verseket Heltai írta, zenéjét pedig az akkor még szinte teljesen ismeretlen zeneszerző és zenepedagógus, Kacsóh Pongrác szerezte.⁴² A csőd szélén álló színházat a bezárástól mentette meg a Bokor József rendezésében színpadra állított darab, ugyanis a daljáték minden várakozást felülmúló kasszasiker lett. Alig öt hónap alatt érte el a kétszázezres nézőszámot, megszakítás nélkül pedig több mint százötvenszer játszották, számos vidéki és több külföldi színház is megvette a darab előadásának jogait. A színmű nyomtatásban is megjelent, a zenés játék szövegéből egymillió, a kottáiból félmillió példány fogyott,⁴³ a zenemű sikerdalai pedig nem sokkal a bemutató után hangfelvételeken is forgalomba kerültek – bár a zeneszerző engedélye nélkül.⁴⁴ A dalok emiatt egy érdekes, precedens értékű szerzői jogvita tárgyát képezték, akkor még ugyanis tisztázatlan volt, hogy vajon szerzői jog megsértését jelenti-e a zeneművek gépi többszörözéssel való jogosulatlan terjesztése. Kacsóh 1908-ban szerzői jog bitorlása miatt beperelte Sternberg Ármin és testvére cégét, amely a zenemű hat dalát (*A fuszulyka szára, Kukoricza Jancsi belépője, Iluska dala, Furulya nóta, Egy rózsaszál, Kék tó*) fonográfhangereken és hanglemezezen többszörösítette és terjesztette. A jogi procedúra kimenete az lett, hogy a hatályos szerzői jogi törvényt (1884. évi XVI. tc.) a zeneművekre is megfelelően, kiterjesztőleg alkalmazták, és a szakértő bizottság véleményére alapozott döntés szerint a bíróság a forgalmazott hangfelvételeket szerzői jogba ütközőnek ítélte, a nevezett céget vétkesnek találta, az alperest kártérítésre és pénzbüntetésre kötelezte, s elrendelte a hangfelvételek elkobzását is.⁴⁵

42 Kacsóh akkoriban egy fővárosi gimnáziumban matematikát és fizikát tanított. A Málnai-féle leányiskolában az intézet növendékei számára írta a *Csipkerózsa* című (szintén mesei témájú) daljátékát, amelyet Bakonyi is hallott, és olyannyira magyarosnak érzett, hogy ez alapján kérte fel Kacsóht a *János vitéz* megzenésítésére. KOCH Lajos, „Kacsóh Pongrác 70. születésnapjára”, *A Zene* 24, 4. sz. (1943): 54–55, 54. A *Csipkerózsából* egyébként több dal és motívum is átkerült a *János vitéz*-be (például a *Kék tó* és a *Megálmodtam réges-régen* c. dalok), vö. KOCH, *Kacsóh Pongrác „János vitéz”-e...*, 5.

43 NAGY Ildikó, „A Király Színház”, in GAJDÓ Tamás, szerk., *Magyar színháztörténet 2: 1873–1920*, 605–631 (Budapest: Magyar Könyvklub–Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2001), 614. A darab szövege és énekszámai a bemutatóval egyidejűleg jelentek meg nyomtatásban, az utóbbi két külön füzetben. A szövegkönyv: BAKONYI Károly, „János vitéz: Daljáték három felvonásban”, a verseket HELTAI Jenő, zenéjét szerzette KACSÓH Pongrác (Budapest: Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Ujságvállalata, 1904); A dalokat tartalmazó kottás kiadvány: *János vitéz: Daljáték, zenéjét szerzette Kacsóh Pongrác dr., írta BAKONYI Károly, HELTAI Jenő versei* (Budapest: Bárd Ferencz és Testvére, [é. n.]).

44 *Magyarország*, 1905. szept. 10., 28. A korabeli hirdetések tanulsága szerint a „János Vitéz összes felvételei” kaphatók voltak.

45 Az 1909. évi április 15-én meghozott döntés jogtörténetileg is érdekes, amelynek részletes indoklását lásd: [TÖRY Gusztáv], „A törvény által védett zeneműveknek fonográf-hangereken,

Az alkotók és kortársaik visszaemlékezései alapján meglehetősen kockázatos vállalkozás volt a Petőfi-művet színre vinni. Bakonyi baráti köre, beleértve a Király Színház igazgatóját, Beöthy Lászlót is, éppen Petőfi kultikus pozíciója miatt nem tartották jó ötletnek a költemény feldolgozását (láttuk, a kritika korábban Jánosházy esetében kíméletlen volt):

Amikor Bakonyi Károly [...] először említette, hogy a *János vitéz* gondolata foglalkoztatja, kinevettük és összeszidtuk. Azonkívül, hogy szentségtörésnek tartottuk a dolgot, nyilvánvaló ostobaságnak látszott, hogy valaki az irodalomtörténet legtisztább epikus munkájából akarjon drámai hatásokat kihozni.⁴⁶

Azt a kérdést, hogy mi lehetett a *János vitéz* daljáték kivételes hatásának titka, sokan próbálták megfejteni.⁴⁷ Az alapul vett *mű* kiválasztása, nem kevésbé a kor legnemzetibb magyar költőjeként számon tartott *szertő* személye nyilván preformálta a daljáték befogadását. Emellett a jól megírt librettó, a kiváló zene és a médium, a társadalmi, etnikai és műveltségi szempontból heterogén közönség igényeit kielégítő színház tömegbefolyásoló hatása együtt adta a siker kulcsát.⁴⁸ Petőfi Sándor már halálával szimbólummá vált,⁴⁹ a Petőfi-kultusz pedig a bemutatott idején már régóta, intézményesített formában is virágzott.⁵⁰ A *János vitéz*

vagy ariszton-lemezeken való többszörözése és forgalombahozatala: a szerzői jog bitorlása”, in *Polgári jogi határozatok tára: A Kir. Kúria hivatalos kiadványa* (Budapest: Franklin, 1918), 118–123.

46 BEÖTHY [!] László, „A »János vitéz« születése”, *Rádióélet* 1, 8. sz. (1929): 14.

47 Érdemes ugyanakkor azt is megemlíteni, hogy a darabnak nem minden körben volt teljesen osztatlan sikere. Bartók Béla egy édesanyjának címzett magánlevelében kifejezetten elítélően nyilatkozott a zeneműről, nem kevésbé a magyar közönség ízléséről: „Hagyjuk a szamarakat szamaraknak lenni, és menjünk minden szellemi produkcióval külföldre. *Füljanak az itteniek a jánosvitézbe, meg a vígözvegybe, semmi közöm hozzá.*” Bartók Béla özv. Bartók Bélánénak, Budapest, 1907 eleje. DEMÉNY János, szerk., *Bartók Béla levelei* (Budapest: Zene-műkiadó, 1976), 116. (Kiemelés tőlem: D. M.)

48 NAGY Ildikó, „Háromszínű a zászló”: *A századforduló társadalma Kacsóh–Heltai–Bakonyi: János vitéz című daljátéka tükrében*, 1991:60. (Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet könyvtára, Q 18.152)

49 „[Petőfi] személye szinte már halála pillanatában legendává, a dicsőséges-tragikus nemzeti sors szimbólumává vált. Benne siratta el Magyarország minden elbukott szabadságharcát, a nádfedelű parasztházból a világhírű eljutó költő táplálta nemzeti büszkeségét.” KALLA Zsuzsa, „Irodalmi relikviák – világi ereklyék (A Petőfi-relikviák története)”, in KALLA Zsuzsa, szerk., *Tények és legendák, tárgyak és ereklyék, A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei* 1 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1994), 67–90, 72.

50 A Petőfi Társaságot 1876-ban alapították, amely kimondottan a Petőfi-kultusz terjesztését tűzte ki feladatául. Kerényi Ferenc szerint azonban Petőfi kultuszának első híradása ennél is korábbi, 1844 decemberéből való. A kultusz első szakaszának megalapozói a Petőfi kapcsolatszerébe tartozó ismerősök, lelkészek, kántorok, tanítók és papok, a mezővárosi-falusi

a daljáték megszületésének idején régóta a magyar irodalmi kánon része volt, amelyet a széles közönség számára leghatékonyabban az iskolai olvasókönyvek⁵¹ és az olcsó, populáris kiadások közvetítettek.⁵² A nézők tehát iskolai emlékeik és olvasmányélményeik alapján előzetes ismeretekkel rendelkez(het)tek a darabról, amelyek megkönnyít(h)ették az előadás befogadását.⁵³ Ezeken túl a kor ünneptelt sztárjainak felvonultatása (Fedák Sári, Szamosi Elza, Papp Miska, Németh József),⁵⁴ nem utolsósorban pedig a zene, a jól eltalált, magyarosnak érzett zenei hangzásvilág játszott kiemelt szerepet a darab páratlanul nagy sikerében. A zeneszerző a korszak népszerű zenei műfajaiból (népies műdal, verbunkos, operett, kuplé) merített, a nótázási hagyománynak megfelelő magyaros *zenei formanyelv* megválasztása során.⁵⁵ A daljáték premierjével egy új műfaj, a magyar operett

humán értelmiségi réteg képviselőiből kerültek ki. KERÉNYI Ferenc, „A Petőfi-kultusz korai szakaszának szociológiájából (1844–1867)”, in *Az irodalom ünnepei: Kultusz történeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 9, 198–203 (Budapest: PIM, 2000), 198–199.

- 51 Előszőr Tatay István 1847-es poétika- és retorikatankönyve között a műből szemelvényeket. GULYÁS, „Petőfi Sándor: *János vitéz...*”, 92. A *János vitéz* XIX. századi tankönyvekben való recepciójáról és műfaji meghatározásairól részletesen Uo. 99–117. Ugyanakkor Nagy Ildikó megállapítása szerint a *János vitéz* a folyamatos tankönyvirodalmi recepció ellenére sem tartozott a századfordulón a legnépszerűbb olvasmányok közé („[a *János vitéz*] nem volt igazán benne a köztudatban.” NAGY, „*Háromszínű a zászló*”, 71.
- 52 A Franklin Olcsó könyvtár-sorozatában például 1900-tól 1919-ig hat kiadásban jelent meg a költemény: PETŐFI Sándor, *János vitéz*, Olcsó könyvtár ([Budapest]: Franklin, 1900).
- 53 A közoktatásban jellemzően már ekkor is az ötödik, illetve hatodik osztályban volt tananyag a *János vitéz*. A korszakban használt tankönyvekben többnyire még csak rövidebb szemelvényeket közöltek a műből, az *elbeszélések*, *mesék* műfajcsoport reprezentatív példaszövegeiként. Ennek megfelelően az olvasókönyvekben általában a leginkább mesei-népemesei jellegű óriás- és tündérországai kalandsorok képviselték a költeményt. Pl. SCHÖN József és TRÁJTLER Károly, szerk., *Magyar nemzeti olvasókönyv a népiskolák V–VI. osztálya számára*, 2. kiad. (Budapest: Lampel, 1906) 45–49; BENEDEK Elek, KÖRÖSI Henrik és TOMCSÁNYI János, szerk., *Magyar olvasókönyv az elemi népiskolák V–VI. osztálya számára* (Budapest: Lampel, 1910), 337–339. A XX. század közepétől megfigyelhető tendencia, hogy a tankönyvszerkesztők már a teljes költemény bemutatására törekedtek, a mű nagy részét közölték is, a hiányzó énekek tartalmát pedig röviden, prózában foglalták össze. BARÓTI Dezső és VAJDA György Mihály, *Magyar olvasókönyv az általános iskola V. osztálya számára* (Budapest: Új Idők Irodalmi Intézet, 1945), 21–54; *Magyar olvasókönyv a katolikus általános iskolák V. osztálya számára*, szerk. Szent István-Társulat tankönyvszerkesztő bizottsága (Budapest: Szent István-Társulat, 1947), 32–57.
- 54 A címszerepet Fedák Sári játszotta, Iluskát Medgyaszay Vilma, a mostohát Csatai Janka, a francia királylányt Szamosi Elza, Bagót Papp Mihály, a francia királyt pedig Németh József alakította.
- 55 Az első felvonásban a népies műdal és a verbunkos uralkodott, a második és harmadik inkább operettszerű volt. Nagy Ildikó meglátása szerint a dalok egyszerűsége megfelelő volt a magyar nótázás hagyományának és a magyar éneklési kultúra akkori szintjének. NAGY, „A Király Színház...”, 612. Bár eredeti népdalok nem szólnak meg a zeneműben, itt jegy-

robbant be a színházi-zenei világba.⁵⁶ A szerző a szövegkönyvet három műfaj irányában dolgozta ki: az első felvonás a klasszikus népszínmű, a második felvonás a bécsi-francia gyökerű operett, míg az utolsó a tündérrege műfaji jegyeit viselte magán.⁵⁷ Bakonyi Károly már a *János vitéz* librettójával is egy tudatos programot valósított meg, amely a magyar operett megújítását (tulajdonképpen létrehozását) célozta.⁵⁸ A népszínmű műfaja a század elejére már leáldozóban volt, a kozmopolita operett pedig nem tudta adekvát módon megjeleníteni és képviselni a nemzeti érzéseket és ideológiát. A cél elérése, a nemzeti operett megteremtése érdekében olyan zeneszerzőt kerestek, aki „nemcsak magyarosan, de magyarul is tud muzsikálni”.⁵⁹ Eredetileg nem Kacsóh Pongrácot kérték fel a dalmű megkomponálására, hanem Huszka Jenőt, 1903-ban a még meg sem nyílt Király Színház műsortervében pedig Sztojanovics Jenő neve szerepelt a *János vitéz* zeneszerzőjeként, végül azonban mindketten visszautasították a felkérést.⁶⁰ Beöthy László úgy emlékezett vissza, hogy Sztojanovics azért nem vállalta a feladatot, mert Heltai versei nem tetszettek neki,⁶¹ megírta azonban saját énekes daljáték-változatát Petőfi költeménye alapján, amelyet iskolai ünnepélyek és jótékonysági hangversenyek számára ajánlott.⁶²

zem meg, hogy Heltai Jenő a versek megírásakor felhasználta Kriza János székely népköltési gyűjteményét is, a *Furulya nótát* (*Én vagyok a bojtárgyerek...*) például egy marosszéki (Nyárad-menti) népdal szövege alapján írta (*Udvaromon három vállu...*). KRIZA János, *Vadrózsák: Székely népköltési gyűjtemény* (Kolozsvár: Stein, 1863), 201.

56 Az egykorú recepció a daljátékban a hazai és a nemzetközi zenei jellegzetességek összeegyeztetését célzó törekvést értékelte leginkább: „[Kacsóh] észrevehetőig törekedett, hogy a magyar népdal motívumát s a magyar zene ritmusát beledolgozza a nemzetközi zene formái közé, ami részben szépen sikerült is. Különösen ügyes ebben a tekintetben a második felvonás nagy kara, mely a polka-tempó és a magyar ütem szerencsés vegyítéséből áll. Érdekesek románcszerű dalai is, főként Iluska románca az első felvonásban s a rózsá-románc a másodikban (ez utóbbi rokona a »Csak egy kis lány« magyar nóta témájának), melyekben érdekesen stilizálja és a mi fő, nyújtja a rövid lélegzetű magyar nótát.” M. F., „János vitéz”, *Hazánk*, 1904. nov. 20., 9.

57 KOCH, *Kacsóh Pongrác „János vitéz”-e...*, 13.

58 E programról lásd például: BAKONYI Károly, „A magyar operett”, *Uj Idők* 8, 27. sz. (1902): 25–26.

59 BEÓTHY [!], „A »János vitéz«...”, 14.

60 „János vitéz, operette, Petőfi költői elbeszéléséből írta Bakonyi Károly, zenéjét Heltai Jenő verseire szerette Sztojanovics Jenő,” [n. n.], „A Király-Színház újdonságai”, *Magyar Nemzet*, 1903. szept. 11., 7.

61 BEÓTHY [!], „A »János vitéz«...”, 14.

62 Talán éppen a potenciális befogadókra való tekintettel a színműből a zsványtanyáról szóló (VI.) rész hiányzik: SZTOJANOVITS Jenő, *János vitéz: Írta Petőfi Sándor, Szavallattal egybekötött daljáték iskolai ünnepélyek, hangversenyek, záróvizsgálatok alkalmára*, zenéjét szerette SZTOJANOVITS Jenő, Op. 60, a szöveget kiegészítő versekkel ellátta FALK Rikárd, Polgári leány és fiú iskolák, felső leányiskolák, tanítónőképzők és leánygimnáziumok számára (Budapest: Rozsnyai, 1906).

A Kacsóh-daljáték a közönség szórakozás iránti vágyán túl politikai igényeket is képes volt kielégíteni. A korabeli recepció szerint a „lelkében, levegőjében, dalos szava minden lendülésében magyar darab”⁶³ mindenekelőtt a *magyar nemzet* szimbólumává tette a *János vitézt*, amelynek értelmezésében a hazafias érzelmek és a Magyarországhoz való hűség váltak hangsúlyos elemekké. A *János vitéz* daljáték éppen abban volt újszerű, hogy tudatosan és direkt módon alapozott a közönség hazafias érzéseire és a nemzeti identitásra. A hazaszeretet a mű számos pontján kifejeződést nyert, de talán leghangsúlyosabbá az utolsó felvonásban vált. A színpadi mű (ami egyébként sem követte híven Petőfi szövegét) zárójelenete cselekményvezetésében markánsan eltért a költeménytől. Bakonyi librettója szerint Kukorica Jancsiban éppen tündérkirállyá avatása pillanatában a távolból felhangzó furulyaszó olyan erős honvágyat ébreszt, hogy otthagya Tündérországot, és Iluskával együtt végül hazatér falujába. A színiigazgató, Beöthy szerint az *Extra Hungariam non est vita* szellemében történő erőteljes módosítás Bakonyi ötlete volt, ami a közönség elvárásaira nagyon jól rezonált.⁶⁴ A darab tehát a harcos és hősies, a hazájához hűséges János vitéz alakjának ki-domborításával (megkonstruálásával) a nemzeti identitás megerősítésének fontos eszközévé vált.⁶⁵ Mint arra többen rámutattak, az erősödő nemzeti öntudat, a nemzeti érzés kifejeződése iránt fokozódó általános politikai közhangulat mellett a napi politikai események is nagy szerepet játszottak abban, hogy a darab erőteljes nemzeti-politikai színezetet nyert.⁶⁶

Az utókor kuriózumként említi, hogy a darab címszerepét színésznő alakította, Fedák Sári azonban ekkor nem először tűnt fel nadrágszerepben, az tehát, hogy egy nő játssza el Kukorica Jancsit, önmagában nem volt akkora meglepetés a korabeli nézők számára. Az azonban, hogy a szeretett primadonna bő gatyá-

63 [n. n.], „»János vitéz«: Daljáték három felvonásban”, *Ország-Világ*, 1904. nov. 27., 955.

64 БЕОТНУ[!], „A »János vitéz«...”, 14. A kortárs tapasztalatainak a birtokában írta meg Bókay János a dalmű szubjektív regényét, amelyben egyébként Beöthynek tulajdonította a záróepizód megváltoztatását. BÓKAY János, *Egy rózsaszál szebben beszél...* (Budapest: Zeneműkiadó, 1974), 222.

65 A darab ideológiai olvasatairól részletesen lásd NAGY, „»Háromszínű zászló«...”; HUBER Be-áta, „János vitéz, az ideológia huszára: A századforduló operettjében rejlt lehetőségek”, *Irodalomtörténet* 36 (2005): 309–326. Nem véletlen, hogy a daljáték iránti érdeklődés a háborús időszakban megnőtt, Koch Lajos szerint az első világháború első évében pl. huszonhét-szer, a második évtől pedig minden második héten újra műsorra került a darab. KOCH, *Kacsóh Pongrác „János vitéz”-e...*, 27.

66 Pl. a darab premierjének estéjén volt az az országgyűlésben az ún. Perczel-féle zsebkendő-szavazás, amikor is a házelnök jeladására megszavazott házszabály-módosítással az ellenzéki képviselők jogköreit jelentősen csökkentették. KOCH, *Kacsóh Pongrác „János vitéz”-e...*, 12; NAGY, „»Háromszínű zászló«...”, 166. Az előadás további aktuálpolitikai vonatkozásairól lásd a tanulmány alapjául szolgáló disszertációt: NAGY Ildikó, „*Háromszínű a zászló*”: *A századforduló társadalma...*

ban, szűrben, csizmában, árvalányhajás kalapban és karikás ostorral a kezében lépett a közönség elé, okozott némi izgalmat a színházi vezetésnek.⁶⁷ Az ötlet azonban bevált, és a közönség rajongott a János vitézt alakító Fedákért. Egyes értelmezések szerint azáltal, hogy Fedák Sári a századforduló feminista törekvéseinek egyik olyan reprezentánsa volt, aki szakított a polgári család nőképével, a *János vitéz* a női egyenjogúság eszméjét is képes volt propagálni, ezáltal pedig a mű hagyományos, népies-falusias életvilága modernebb, városias színezetet nyert, ezzel is tágítva a darabbal azonosulni képes nézőközönség körét.⁶⁸

A fenti vázlattal azt szerettem volna érzékeltetni, hogy a Bakonyi–Heltai–Kacsóh darab korábban soha nem látott színpadi népszerűsége nagyban hozzájárult a Petőfi költeményének az irodalmi olvasóközönségnél sokkal szélesebb körben való ismertté és kedveltté válásához, s egyszerűsített valamennyi későbbi *János vitéz*-feldolgozás viszonyítási pontjává is vált.⁶⁹

67 Fedák Sári személyes visszaemlékezésében részletesen beszámolt a darab keletkezéséről, eszerint a színiigazgató Beöthy László hevesen tiltakozott a nadrágszerep ötlete ellen: „[...] de az mégis csak lehetetlenség, hogy egy nő gatyában jöjjön ki a színpadra. Ezt még Fedáknak sem szabad. Gondoljátok csak meg, milyen kellemetlen volna a publikumnak, ha rózsaszínű trikóban és lenge ruhákban táncoló kedvencét egyszer csak csizmában és gatyában látná. Ez lehetetlen édes szerzőim erről mindnyájan mondjunk le.” Egyébként eleinte maga Fedák sem tudta elképzelni, hogyan játszhatná ő el a címszerepet. FEDÁK Sári, *Útközben: Beszélgetés a barátommal*, 2 kötet. (Budapest: Szöllősi Zsigmond, [1929]) 2:79, 81–82.

68 HUBER, „János vitéz, az ideológia huszára...”, 321–322. Számos fényképfelvétel maradt fenn az előadásról, különösen az első felvonásban Kukorica Jancsit alakító Fedákról. E fényképsorozattól kiindulva Bódis Mária a színházi fotó történeti forrásként való használatára tesz kísérletet, bár megállapítása szerint maga az előadás nem rekonstruálható e fényképek alapján. BÓDIS Mária, „Kacsóh Pongrác–Heltai Jenő–Bakonyi Károly: János vitéz, Király Színház 1904. november 18.”, in BÓDIS Mária, *Két színházi siker a századelőn: Előadás rekonstrukciók* (Budapest: Magyar Színházi Intézet, 1984), 15–83, 57.

69 Ezzel párhuzamosan a *János vitéz* kereskedelmi márkanévként is funkcionált, a bemutatót követően ugyanis e néven több árucikket is bejegyeztek. Nagy Ildikó az 1905-ös Központi Áruvédjegy Értesítő alapján „János vitéz”-néven bejegyzett kalapot, szivarkát, vászontípust és fénymázát is említ dolgozatában: NAGY, „*Háromszínű a zászló*”, 57. Húsz évvel később nyílt meg a főváros legszebb sörözője-borozója, az Erzsébet Szálló pincéje, amelynek falaira Sándor Béla festőművész tizenkét darabos *János vitéz*-képsorozata került (a hely későbbi nevei az itt elhelyezett pannók után János-pince, illetve János Vitéz söröző lett), a festmények alapján az 1930-as években képeplapsorozat is forgalomba került. A János vitéz-téma populáris felhasználásának későbbi példái közül említhető még a csokoládépapír változat is. A Szerencsi Csokoládégyár 1968-ban kezdte el a *Mese* elnevezésű csokoládésorozat gyártását, amelyben többek között (Ludas Matyi, Hófehérke, Jancsi és Juliska, Róka és a holló, Kacor király mellett) megjelent a János vitéz is. Az aranykeretes mesefigurákat ábrázoló sorozat a Hungaropack csomagolási versenyének díszoklevélet is elnyerte. A kimeríthetetlen téma kiaknázásából a hivatalos emlékezetpolitika is régóta kiveszi a részét (van például János vitéz-szobor, díszkút és park is), emellett a Magyar Posta több alkalommal, 1979-ben Kass János, 1995-ben Majsai Mária, legutóbb pedig 2022-ben Jaschik Álmos grafikai alapján János vitéz-bélyegeket bocsátott ki.

Petőfi a mozivásznon

A magyar némafilmtörténet-írás legnagyobb paradoxona, hogy a filmtörténet-szek primér források hiányában kénytelenek dolgozni, ugyanis a tanulmányozás alapjait képező mozgóképek túlnyomó többsége, azaz a némafilmek közel kilencven (!) százaléka elveszett. A filmek nélküli filmtörténetírás kényszerűsége okán a korszak kutatói jellemzően nem a végtermék, azaz nem a filmek felől, inkább a film intézmény- és társadalomtörténete, a filmelőállítás folyamata, a gyártás, valamint a forgalmazás mentén közelítik meg a magyar filmtörténet első korszakát.⁷⁰ Mindezt szem előtt tartva igyekeztem az 1916-ban forgatott film alkotóiról, gyártásáról és recepciójáról minél több információt összegyűjteni és ezeket társadalom- és kultuszörténeti kontextusban értelmezni. A felhasznált források nagy részét a XX. század eleji színházi és filmes szaksajtó (különösen a *Színházi Élet*, a *Mozgófénykép Híradó* és a *Mozihét* beszámolóí), valamint a film alkotóinak visszaemlékezései képezik. Mielőtt azonban a *János vitéz* című némafilm bemutatására rátérnék, érdemes még egy kis kitérőt téve szemügyre venni Petőfi alakjának és műveinek néhány korai filmes feldolgozását is.

A magyar néma játékfilmgyártás a kezdeti kísérletező szakasz után az 1910-es évek elején indult, virágkorát az évtized második felében élte.⁷¹ A hazai kineamatográfia az első világháborús konjunktúra következtében dinamikus fejlődésnek indult, hiszen az akkori legnagyobb filmgyártók alkotásait, olasz, francia és amerikai filmeket nem vetíthettek nálunk, emiatt nagy tömegben kezdték gyártani a magyar filmeket.⁷² A magyar filmgyártás kezdeti korszaka kifejezetten irodalomcentrikus volt, az akkor készült filmek létrejötténél az irodalmi elit asz-szisztált, így nem meglepő, hogy a hőskort a klasszikus és kortárs magyar irodalom filmes feldolgozásai és filmillusztrációi szokatlanul nagy arányban jellem-

70 BALOGH Gyöngyi, „Előszó”, in MAGYAR Bálint, *A magyar némafilm története*, 7–25 (Budapest: Palatinus 2003), 7. Öröndetes tény azonban, hogy az utóbbi évtizedekben számos elveszettnek hitt magyar film került elő különböző külföldi köz- és magángyűjteményekből. Abban reménykedve, hogy a *János vitéz* kópiája is előkerülhet még, felvettem a kapcsolatot több európai filmarchívummal, de sajnos pozitív válasz sehonnan sem érkezett. (A film a berlini Deutsche Kinemathek, a Bundesarchiv filmosztálya, a frankfurti filmintézet, a müncheni filmmúzeum és a francia nemzeti filmarchívum, a CNC gyűjteményeiben sem található meg. Ezúton is köszönöm az ott dolgozó munkatársak készséges tájékoztatását).

71 NEMESKÜRTY István, *A magyar film története, 1912–1963* (Budapest: Gondolat, 1965). A korszak filmgyártásáról összefoglalóan: MAGYAR Bálint, *A magyar némafilm története, 1896–1918* (Budapest: Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, 1966).

72 A magyar filmipar fejlődésére jellemző az elkészült filmalkotások számának dinamikus növekedése: 1915-ben 26 nagyjátékfilm készült, 1916-ban 47, 1917-ben 75, 1918-ban pedig már 102. NEMESKÜRTY, *A magyar film története...*, 39.

zik.⁷³ Ennek oka az volt, hogy a korszak vezető értelmisége az irodalmi műveltség terjesztését remélte az új médiumtól, míg a filmipar képviselői a mozgókép elfogadtatását várták a magyar irodalom remekműveinek megfilmesítésétől.⁷⁴ Így is meglepő lehet, hogy a magyar némafilm e szakaszában 1914-től nyolc év leforgása alatt (legalább) négy nagy filmet is forgattak Petőfi alakjáról vagy műveiből.⁷⁵ A Petőfi-filmográfia legkorábbi darabját egy négy felvonásra osztott nagyjátékfilmet Aczél Pál készítette a költő életéről *Az apostol* című műve alapján 1914-ben. A kortárs beszámolókból tudható, hogy a progresszív filmben szokatlanul éles társadalomkritika fogalmazódott meg.⁷⁶ A filmben Petőfi lánglelkű költőként és szabadságharcos, majd hősi halált halt katona képében jelenik meg. A filmben Petőfit K. Kovács Andor, Szendrey Júlia szerepét R. Saár Aranka alakította.⁷⁷ Két évvel később Janovics Jenő hat Petőfi-költemény kisfilm-változatát álmodta meg *Petőfi-dalciklus* címen. Öt versfeldolgozás 1916-ban el is készült (*Falu végén kurta kocsmá, Befordultam a konyhára, Lopott ló, A kisbéres, A magyar nemes*),⁷⁸ a hatodik vers, *A csaplárné a betyárt szerette* rövidfilm-adaptációját csak 1917-ben, az együttes bemutatóra fejezték be. Veress József szerint a *Petőfi-dalciklust* a kor többi némafilmjéhez hasonló statikusság és naivitás, bőbeszédűség és poentirozottság jellemezte, Nemeskürty István ugyanakkor azon az állásponton volt, hogy a

73 Nemeskürty a magyar filmgyártás hőskorszakából harminchat klasszikus és nyolcvannégy olyan kortárs szerzőt sorol fel, akiknek a művét megfilmesítették. Uo., 325–327.

74 „Korai filmművészetünk legbefolyásosabb elfogadtatói mégis a klasszikus vagy félklasszikus magyar színdarabok, regények, költemények alapján készült mozgófényképek voltak [...] Ezek voltak a nemzeti jelleg alapvető bizonyítékai és biztosítékai az esztétikai eszmecserék során.” KÖHÁTI Zsolt, *Tovamozduló ember tovamozduló világban: A magyar némafilm 1896–1931 között* (Budapest: Magyar Filmintézet, 1996), 85. E megállapítást támasztja alá a Petőfi Társaság főtítkárának nyilatkozata az első Petőfi-filmről: „A legfontosabb szempont volt előttem, az »Apostol« című film megítélésénél, hogy vajjon a felvételek mennyire adják vissza Petőfi geniejének e csodálatosan mély filozofiájú, hatalmas erejű, megindító lírájú, forradalmi alkotását.” PAKOTS József, „Az első Petőfi-filmről, *Az Apostolról*”, *Mozgófénykép Híradó* 10, 14 sz. (1916): [?].

75 NEMESKÜRTY István, „Petőfi a moziban”, *Kritika* 1, 11. sz. (1972): 32. Meg kell azonban jegyezni, hogy később is jellemző, hogy minden korszak elkészíti a saját Petőfi-filmjeit. A dolgozat időkeretein túlnyúló szemléjüket lásd pl. PÁNCZÉL György, „A magyar film és Petőfi”, *Filmvilág* 16, 6. sz. (1973): 11–14; VERESS József, „Lapok a Petőfi filmográfiából”, *Alföld* 24, 1. sz. (1973): 86–89.

76 Nemeskürty István szerint ez volt az első tudatosan társadalombíró alkotás a magyar filmművészetben. NEMESKÜRTY István és SZÁNTÓ Tibor, *A magyar filmművészet képeskönyve* (Budapest: Helikon, 1985), 12. A bemutatóról szóló beszámoló a mű időszerűségét hangsúlyozta: „[Petőfi] A lánglelkű költő, aki a magyar szabadságharcban mint költő lantjával, és mint katona halált osztó kardjával tevékenyen részt vett s ott hősi halált halt, a mai kornak teljesen pendantja.” K. B., „Az »Apostol« bemutatója”, *Mozgófénykép Híradó*, 1916. márc. 26., [20].

77 A filmből képeket is közlő visszaemlékezés: KERTÉSZ Dániel, „Az első Petőfi-film: *Az Apostol: A női főszereplő emlékezik*”, *Film – Színház – Muzsika* 16, 43. sz. (1972): 6.

78 *A magyar nemes* című rész bemutatását a cenzúra nem engedélyezte.

dalciklus a „realista magyar filmművészet legszebb darabjai közé tartozhatott”.⁷⁹ Időrendben a következő Petőfi-film a magyar némafilm addigi legnagyobb szabású vállalkozása, a *János vitéz* megfilmesítése volt 1916-ban (részletesen lásd alább). Ezt követte a Deésy Alfréd és Sas Ede nevéhez fűződő, a Petőfi-centenárium ünnepségeit bevezető nagyjátékfilm 1922-ben, amelyben Petőfit Uray Tivadar, Szendrey Júliát pedig Bajor Gizi alakította. A Hevesi Sándorral közösen filmre írt *Petőfi, a nagy költő élete, szerelmei és dicsőséges halála* című film négy nőalak (Petőfi édesanyja, szerelme, felesége és az allegorikus „Hungária”) köré épült fel. A filmtörténészek által meglehetősen ellentmondásosnak ítélt alkotás a Petőfi Társaság megrendelésére készült „hivatalos film” volt, amelyet az erőszakos kultuszképzés jegyében a moziknak kötelező volt másorra tűzni. A *János vitéz*-receptió tekintetében figyelemre méltó, hogy Deésy visszaemlékezése szerint a Petőfi életéről szóló film egy jelenetében a költő Kukorica Jancsiként tűnik fel:

A történetben Petőfinek egy romantikus ifjúkori szerelme is szerepelt, és volt egy jelenet, amelyben Uray Tivadar – „Petőfi” – beleálmódja magát *János vitéz* szerepébe, ugyanakkor a film meséjében szereplő ifjúkori szerelme mint „Iluska” tűnik elébe. Ez az egy jelenet volt „János vitéz” jelenet, egyébként a film Petőfiről szólt.⁸⁰

A Petőfi-filmográfia ezen negyedik (Aczél Pál 1914-es, Illés Jenő 1916-os és Janovics Jenő 1916–1917-es filmje utáni) nagy mozijának elkészítésére és forgalmazására jött létre a Petőfi Filmvállalat.⁸¹ A megrendelő irodalmi társaság csak a film elkészültét követően szerzett tudomást arról, hogy Deésy Alfréd Sas Edével egy másik Petőfi-filmet is készít *Bolond Istók* címen (Sas azonos című daljátéka alapján), ezért pert indítottak ellenük arra való hivatkozással, hogy a film sérti a kiadói jogokat, ezért kérték a film bírói lefoglalását.⁸²

Az eredetileg színészként induló Deésy Alfréd még egy filmben elővette a *János vitéz*-témát. 1924-ben, három színpadi és három filmrészből álló, úgyne-

79 VERESS József, „Lapok a Petőfi filmográfiából”, *Alföld* 24, 1. sz. (1973): 86–89, 87; NEMESKÜRTY, *A képpé varázsolt idő*, 89.

80 [n. n.], „Kis filmnapló”, *Film – Színház – Muzsika* 5, 6. sz. (1961): 46. Azon interpretációs hagyomány, amely Petőfi költészetének egyes elemeit a költő személyével azonosítja és a szerző alakjával ábrázolja, az első ismert, Aczél Pál által rendezett Petőfi-filmben is megjelent, egyébként pedig a tankönyvirodalom Petőfi-receptiójára a XIX. század óta jellemző.

81 A film keletkezését irattári dokumentumok alapján rekonstruálta: SÜLYOK Bernadett, *Egy elveszett Petőfi-mű dokumentumai: Kultuszmű a költő születésének századi évfordulóján*, https://pimblog.blog.hu/2022/12/14/egy_elveszett_petofi-film_dokumentumai.

82 [n. n.], „Harc a »Bolond Istók« körül”, *Pesti Hírlap*, 1922. dec. 29., 5–6. Az ötfelvonásos film azonban elkészült, 1923-ban mutatták be, a főszerepeket K. Takáts Ili, Eöry Mária, Vendrei Ferenc, Bérczi Ernő és Beller Frigyes játszották.

vezett filmszkeccset rendezett, amelynek főszereplői Sugár Gyula, Loháty Lajos és Tubay Nusi voltak. E filmből fennmaradt egy közel 13 perces töredék, amely digitalizálva is hozzáférhető.⁸³ Bár a filmes szakirodalom ezt az alkotást Petőfi költeményének fantáziátlan és felejthető feldolgozásaként tartja számon,⁸⁴ a rendező visszaemlékezése szerint a filmszkeccs forgatókönyvét nem közvetlenül Petőfi *János vitéze* alapján írták.⁸⁵ A következő évtized Magyarországon is már a hangosfilm térnyerését és ezzel a filmgyártás új korszakát hozta magával. Kovács Gusztáv rendezte a *Nevető Budapest* című kabaréösszeállítást 1930-ban, amelyben a kor sztárjainak tolmácsolásában számos irodalmi művet filmesítettek meg, Móricz Zsigmond és Karinthy Frigyes mellett Petőfitől is.⁸⁶ A *Falu végén kurta kocsmá* később egy önálló kisfilm alapjául is szolgált, amelyet Janovics Jenő forgatókönyve alapján Dáloky János (1939) készített. Végül a Petőfi-filmeknek a második világháborúig tartó szemléjét zárva utalni kell a *János vitéz* hangosfilm-változatára is. Gaál Béla Somogyváry Gyula forgatókönyve alapján 1938-ban az 1904-es Kacsóh-daljátékot filmesítette meg (főszereplői Palló Imre, Dayka Margit, Csontos Gyula és Bilicsi Tivadar voltak). Érdekességként említem, hogy a filmes cenzúrabizottság több módosítást is javasolt a már elkészített alkotáson, majd 1944-ben megsemmisítési listára került, szerencsés módon azonban a mozifilm teljes egészében fennmaradt.⁸⁷

83 A hibrid műfajú filmszkeccs divatja az 1910-es évek közepén kezdődött Magyarországon, sajátossága, hogy az előadás egyik fele a filmen, a másik pedig a színpadon zajlik. A külső, természeti felvételt egészíti ki a színpadi rész zenével, énekkel és tánccal, a kétféle (filmes és színpadi) szereplőgárda általában nem azonos. DEÉSY Alfréd, *Porondon, deszkán, mozi-vászonon: Visszaemlékezések*, kiad. KÖHÁTI Zsolt (Budapest: Magyar Filmintézet – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 1992), 116. A *János vitéz* filmszkeccs töredékét a Nemzeti Filmintézet Filmarchívum őrzi, ezúton is köszönöm Gesztelyi Júliának és Kertész Zsoltnak a felkutatásban nyújtott segítségüket. A digitalizált filmtöredék megtekintő linkje elérhető: <https://youtu.be/pu9YzQRN6ts>.

84 VERESS József, „Lapok a Petőfi filmográfiából”, *Alföld* 24, 1. sz. (1973): 86–89, 88; KÖHÁTI Zsolt, *Tovamozduló ember tovamozduló világban: A magyar némafilm 1896–1931 között* (Budapest: Magyar Filmintézet, 1996), 209.

85 „Ennek [a *János vitéz* c. filmszkeccsnek – D. M.] a meséjét Adorján László forgatókönyvíróval nem Petőfi költeményéből, hanem egy régi népi játékból vettük, amely – véleményem szerint – Petőfi költeményének is alapjául szolgált.” [n. n.], „Kis filmnapló” *Film – Színház – Muzsika* 5, 6. sz. (1961): 46.

86 A *Falu végén kurta kocsmá* című költeményt Góth Sándor adta elő. [n. n.], „Nevető Budapest”, *Az Újság* 6, 119. sz. (1930): 11; VERESS, „Lapok...”, 88.

87 KOVÁCS Ferenc, szerk., *Magyar filmográfia I*, harmadik, javított, bővített kiadás ([Budapest:] Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, 1963), 158. A filmet 1944 végén fasiszta ideológiájának tekintették pusztán az egyik szereplő (a Bagót alakító Kiss Ferenc) politikai szerepvállalása miatt. A film egyébként már létrejöttékor is hátrányos helyzetből indult, az első zsidótörvény idején készült film zsidó származású alkotóit el is hagyták a főcímről. 1938-ban az Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság a film nyilvános előadását azzal a meg-

János vitéz némafilmen (1916)

A *János vitéz* színpadi feldolgozásainak áttekintését azért éreztem indokoltnak, mert első ránézésre is nyilvánvaló, hogy az 1916-ban elkészített némafilm nem légüres térbe érkezett, a költemény adaptálásának már komoly tradíciói voltak akkor, amikor a filmes megvalósítás ötlete legelőször felmerült.

Petőfi *János vitéz* című költeményének négy filmfeldolgozását tartja számon a filmes szakirodalom, egy részükre fentebb már utaltam: egy egész estés némafilmet (1916), egy néma filmszkeccset (1924), egy hangosfilmet (1938) és egy animációs filmet (1973). Minden bizonnyal ma ez utóbbi, Jankovics Marcell rajzfilmje a legismertebb, melyet a filmtörténet az egyik legfontosabb magyar animációs filmalkotásként tart számon.⁸⁸ Ugyanakkor a korábbi adaptációk is figyelmet érdemelnek, hiszen különleges teljesítménynek számítottak a maguk nemében és idejében. A továbbiakban az Illés Jenő által 1916-ban rendezett *János vitéz* című némafilm keletkezés- és fogadtatás-történetét mutatom be nem pusztán azért, mert ez az első *János vitéz*-filmadaptáció, hanem azért is, mert a filmtörténeti szakirodalom e mozit a magyar némafilm történetének addigi legnagyobb szabású vállalkozásaként tartja számon.⁸⁹

A magyar néma játékfilmgyártás hőskorára esett a *János vitéz* megfilmesítésének gondolata, a Petőfi-műből készült némafilmet az Eugen Illés néven ismert magyar származású (debreceni születésű), világhírű berlini filmes szakember, Illés Jenő rendezte 1916-ban.⁹⁰ Illés a háború miatt 1915-ben csak ideiglenesen érkezett haza Magyarországra, jelentős filmes tapasztalat birtokában, hiszen közel száz német film rendezésén volt túl.⁹¹ A *János vitéz* című némafilm forgató-

kötéssel engedélyezte, hogy ki kell vágni a filmből „azt a jelenetet, ahol a burkus király a trónszékből kukoricát vesz elő s azt eszi.” 1944-ben a további forgalmazásról úgy határoztak, hogy az első felvonásból ki kell vágni azt a képet és szöveget, „amelyben a strázsamesternek a háború kitörésére vonatkozó bejelentése után a nők kétségbeesve jajgatnak. Ki kell vágni továbbá a filmjegyzékből Gózon Gyula nevét.” GAL Mihály, *Cenzúrák és cenzúrák: Az Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság tevékenysége 1920–1948* (Budapest: Gondolat, 2020): 361.

88 A Petőfi születésének 150. évfordulójára készített animációs filmet megelőzően több alkalommal is felvetődött a *János vitéz* rajzfilm-változatának ötlete. Jaschik Álmos az 1940-es években figuraterveket is készített hozzá, néhány évvel később pedig bábfilmes változatot terveztek a költemény alapján. VARGA Zoltán, „Jankovics Marcell: *János vitéz*”, in GELENCSÉR Gábor, MURAI András, PÁPAI Zsolt és VARGA Zoltán, szerk., *Magyar filmek 1896–2021*, 347–349 (Budapest: MMA Kiadó, 2021), 347.

89 NEMESKÜRTY és SZÁNTÓ, *A magyar filmművészet képekönve*, 20.

90 1916-ban 48 magyar film készült el, köztük a *János vitéz*. MAGYAR, *A magyar némafilm története...*, 320.

91 Illés Jenő (1877–1951) gépészmérnök, hírlapíró, berlini magyar operatőr, filmrendező, forgatókönyvíró. 1905-től 1939-ig Németországban élt, majd hazatelepült. Berlinben újságíróként és mozitulajdonosként is nevet szerzett magának, 1911-től kezdett filmeket ren-

könyvét Rákosi Tibor fővárosi tanár és Illés közösen írták az elbeszélő költemény alapján. A Kinoriport és a Star filmvállalat együttműködésében elkészült mozi a korszak legköltségesebb produkciója volt (a korabeli beszámolók kétszáz ezer koronás költségvetésről szólnak),⁹² több ezer statisztá felvonultatásával, lenyűgöző csatajelenetekkel és nálunk addig ismeretlen trükkfelvételekkel e filmmel minden korábbinál látványosabb, technikailag világszínvonalú produkciót hoztak létre.⁹³ A 35 mm-es film végső változata 1861 méter hosszú, játékidője pedig két-órás volt.⁹⁴ Az egész estét betöltő film a felfokozott várakozásoknak megfelelően óriási sikert aratott. A *János vitéz* némafilm feldolgozásának recepciótörténete elválaszthatatlan a Kacsóh Pongrác nevével fémjelzett daljátéktól, amelyet a film bemutatása idején már több mint egy évtizede játszottak országszerte. Ugyanakkor a némafilm sikerében nemcsak e darab közkedveltségének lehetett szerepe, hanem a világháború alatt megváltozó társadalmi-politikai szituációnak is, amelyre szintén reflektált a film által megjelenített nemzeti ideológia:

A *János vitéz* ma több irodalmi alkotásnál, mert szimbólum. A színház a múlt század történelmi óráiban ébrentartója volt a nemzeti lelkesedésnek. Érdekes tü-

dezni, 1915-ig a Literaria vállalatnál majd a Kinoriport számára. Az első világháborúban bevonult katonákról az orosz fronton háborús híradófelvételeket készített. Magyarországon 1915-től mindössze két esztendő telt, ez idő alatt kilenc filmet készített, közülük a *János vitéz* en kívül nevezetese a *Szulamit* és a *Monna Vanna* című, szintén daljátékok alapján készült játékfilmek, illetve a *Csonka béna katonák között* című dokumentumfilm. Az 1910-es években Berlinben hozta létre az Ungarisches Filmzentrale elnevezésű filmközpontot, amelynek igazgatójaként jelentős szerepet játszott a magyar filmek külföldi terjesztésében. NEMESKÜRTY, „»Lassankint minden csak mozi lesz...», 98–99; PÁPAI Zsolt, „Illés Jenő: *Szulamit*”, in GELENCSÉR, MURAI, PÁPAI és VARGA, szerk., *Magyar filmek 1896–2021*, 14–15.

92 „A Star semmi fáradságot nem sajnált és ugyszólván szórta a pénzt. A film körülbelül kétszáz ezer koronába kerül, de majd az ősszel, mikor színrekerül, biztos óriási sikerrel fogja igazolni ezt a nagyszabású befektetést.” [n. n.], „Star”, *Színházi Élet* 5, 25. sz. (1916): 16–17, 16. A film mecénása Deésy Alfréd visszaemlékezése szerint Geiger Richárd posztókereskedő volt. PÁNCZÉL György, „Az első magyar filmgyár”, *Filmvilág* 2, 7. sz. (1959): 32.

93 „Mintegy három ezer szereplője van a gigászi filmnek, a francia csatákat valóságos seregek vívják végig és Tündérország népe káprázatos tömegben vonul elénk a képeken.” [n. n.], „Star”, 16–17, 16. Máshol azt írták, hogy a film tömegjeleneteiben hatezer statisztá működött közre: [n. n.], „János vitéz a filmen”, *Színházi Élet* 5, 6. sz. (1916): 27.

94 A film pontos hossza a filmvizsgáló bizottság hivatalos jelentéséből tudható: „A magyar királyi Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság nyilvános előadásra alkalmasnak találta a következő képszalagokat [...] »János vitéz« című mesét, mely a Star-gyárban 1916. évben készült s 1861 méter hosszú.” KÖSZEGHY Sándor, „A m. kir. Országos Mozgóképvizsgáló Bizottságnak 4/1921. O. M. B. számú rendelete. A m. kir. Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság által nyilvános előadásra alkalmasnak talált, valamint az előadásra megtiltott képszalagok jegyzéke”, *Belügyi Közlöny* 26, 4. sz. (1921): 103–107, 104.

nete a mai időknek, hogy a János vitéz-filmmel a mozi veszi át most ezt a szerepet. Fel fogja villanyozni a közönséget a *János vitéz*-film számtalan jelenete [...].⁹⁵

E sorokkal adta hírül a film bemutatását egy napilap névtelen tudósítója, kiemelve a korszak új médiumának, a filmnek azon szerepét, amelyet a háborús időszakban a hazafias érzelmek ápolásában töltött be.

A némafilm keletkezése

A *János vitéz* filmadaptációjának tervéről először a Korda Sándor által szerkesztett *Mozihét* adott hírt 1916. január végén. A cikkben kolosszálisnak nevezték a készülő mozit, és külön kitértek az egyes jelenetek bravúros technikai kivitelezésére.⁹⁶ A Magyar Kinematográfusok Országos Szövetsége és az Országos Magyar Mozgóképipari Egyesület hivatalos lapja, a *Mozgófénykép Híradó* 1916 februárjától rendszeresen beszámolt a film megvalósulásának folyamatairól. Február 6-án arról írtak, hogy Fodor Ákos és Fröhlich János vállalata, a Kinoriport „szenzációként ható magyar filmvállalkozásba” kezdett.⁹⁷ Ugyanebben a számban a filmvállalat kétoldalas közleménye tudósította a nagyközönséget a film forgatásának megkezdéséről:

Petőfi Sándor halhatatlan költeménye, a *János vitéz* a mai naptól fogva készül a Kinoriport műhelyében. Még eddig semmi színdarabban nem látott monumentális tömegjelenetek! A főváros legelőkelőbb színművészeinek közreműködésével rendezi Illés Jenő.⁹⁸

A filmgyártó vállalat főrendezőjének, Illésnek az irányításával öt operatőr kezdte meg a magyar filmipar addigi legnagyobb szabású filmtervének megvalósítását.⁹⁹

95 [n. n.], „János vitéz a filmen. Bemutató a Mozgókép-Otthonban”, *Az Ujság*, 1916. okt. 16., 4–5.

96 „Csodálatos trükköket terveznek a filmben. A griffmadár-jelenetét világszerte eseményesnek gondolják.” [n. n.], „A János vitéz – filmen!: A Kinoriport szenzációja”, *Mozihét*, 1916. jan. 30., [7].

97 [n. n.], „János vitéz a filmen”, *Mozgófénykép Híradó*, 1916. febr. 6., [6].

98 A kétoldalas hirdetés további tájékoztatása szerint a filmben hatezer statisza fog szerepelni, valamint „a filmfelvétel költségei 130.000 koronára vannak előirányozva.” [n. n.], „János vitéz a filmen...”, [18–19].

99 [n. n.], „János vitéz a filmen”, *Színházi Élet* 5, 6. sz (1916): 27. Az operatőrök közül Berendik István és Zsitkovszky Béla nevét tartja számon a filmes emlékezet (Zsitkovszky az első magyar filmként emlegetett, a *Tánc* című 1901-es dokumentumfilmmel vált ismertté). [n. n.], „Hetven év a Boulevard des Capucines-től a Gyarmat utcáig: A magyar film regénye”, *Film – Színház – Muzsika* 8, 47 (1964): 24–25.

A korabeli sajtóbeszámolóok alapján viszonylag jól rekonstruálható a film készítésének menete, hiszen az első pillanattól kezdve grandiózusként reklámozott alkotást mindvégig élénk sajtóvisszhang kísérte. Innen tudható például, hogy a filmet szokatlanul hosszú ideig, közel fél évig, februártól júliusig forgatták.¹⁰⁰ A film női főszereplője, Hollay Kamilla a következőképpen emlékezett vissza a személyes karrierje szempontjából is kiemelkedő jelentőségű *János vitéz*re:

Nem magam miatt, de hát Illés Jenő rendező 1800 méteres „János vitéz”-e mégiscsak az első egész estét betöltő magyar némafilm volt, hatalmas, látványos kiállításban, s nyugodtan mondhatom, az akkori világszínvonalat elérő produkció [...].¹⁰¹

A gyártó filmvállalatnak érthető okokból jól felfogott érdeke volt, hogy a közönség érdeklődését mindvégig fenntartsa a készülő film irányában, amelyben „Petőfi csapongó fantáziájának legbizarrabb megnyilvánulásai is formát és testet öltöttek”, és amely „a rendezőt soha nem sejtett filmtechnikai problémák elé állította”.¹⁰² A Kinoriport egy áprilisi közleménye arról is hírt adott, hogy a film sajtóbemutatója május közepére várható.¹⁰³ Ehhez képest a nyáron még javában folytak a forgatási munkálatok, és csak jókora csúszással, a nyár végén került sor az első próbavetítésre. A forgatás közben derült ki ugyanis, hogy a nagyszabású elképzelések túlnőttek a Kinoriport anyagi és technikai lehetőségein. Júniusban már arról szóltak a hírek, hogy a film gyártását egy másik, az akkor induló Star filmvállalat vette át,¹⁰⁴ így Illés Jenő mozija a két gyártó közös produkciójaként készült el.¹⁰⁵ A Star egyébként eredetileg csak ennek az egy filmnek az alkalmi előállítására vállalkozott, de Petőfi művének adaptálásával olyan hatalmas sikert aratott, hogy lehetővé vált a Star filmgyár állandó, Pasaréti úti épületének megnyitása. Deésy Alfréd, a *János vitéz* címszereplője és több Petőfi-film későbbi rendezője szerint a film és a filmgyár megvalósítását egy milliomos posztókereskedő, bizonyos Geiger Richárd támogatta. Az anekdota szerint Geiger a

100 [n. n.], „A János vitéz”, *Mozgófénykép Híradó*, 1916. aug. 20., [26]. E számban négy számozatlan oldalon megjelent a teljes film cselekményének leírása, valamint közöltek a filmből tíz jelenetképet is.

101 GESZTI, „A ködfátyolszínháztól a szélesvászonig...”, 28.

102 [n. n.], „János vitéz a filmen”, *Színházi Élet* 5, 15. sz. (1916): 24

103 KINO-RIPORT FILMVÁLLALAT, „János vitéz”, *Mozgófénykép Híradó*, 1916. ápr. 9., [13.]

104 [n. n.], „János vitéz”, *Mozgófénykép Híradó*, 1916. jún. 25., [18]. Részben éppen a *János vitéz* sikerének köszönhetően lett a Star az egyik legjelentősebb magyar filmgyár. MAGYAR Bálint, *A magyar némafilm története...*, 126.

105 [n. n.], „A Kinoriport hat új filmje”, *Mozihét*, 1916. jún. 11. [?].

Star filmgyár megalapítását ahhoz a feltételhez kötötte, hogy Illés Jenő mozija megtéríti a befektetést.¹⁰⁶ Deésy visszaemlékezése szerint

a János vitézzel megtörtént a csoda: hat hét alatt megtérültek a film kiadásai, Magyarországon öt évig volt műsoron, és Amerika is megvásárolta, ami nagy szó volt abban az időben. Álmom valóra vált, Geiger betartotta ígétét, és megépítettük Magyarországon az első állandó filmgyárat – a Sztárt, Pasaréten.¹⁰⁷

A Star filmgyártó vállalat elsődleges célja irodalmi művek adaptálása volt, a gyár ügyeit a film forgatókönyvírójaként is ismertté vált fővárosi tanárra, Rákosi Tiborra bízták.¹⁰⁸ (A filmgyár egyébként később Bécsben, Berlinben és Zürichben is fiókot nyitott).¹⁰⁹ Visszatérve a *János vitéz* keletkezés-történetére, nem sokat tudunk arról, hogy pontosan hol, milyen helyszíneken zajlott a forgatás. Az bizonyos, hogy a műtermi felvételek mellett több külső forgatási helyszínről is említést tettek a korabeli források. A *Mozgófénykép Híradó* 1916 nyarán a végéhez közeledő filmforgatásról említette, hogy a „Balaton mellett készült felvételek, valamint a mult héten készült éjjeli felvételek egyaránt kitűnően sikerültek”.¹¹⁰ Ezen túl a főszereplő már idézett visszaemlékezéséből ismert, hogy az egyik legelsőként felvett, a patakparton játszódó jelenetet Visegrádon forgatták.¹¹¹ 1916 júniusában készültek a film tömegjelenetei, az ütközetekhez és a tündérországi jelenetekhez volt szükség a legtöbb szereplőre.¹¹² A mozifilm nem csak a hatalmas statisztagárdájával, de a főbb szerepeket eljátszó színművészekkel is nagy

106 „Előbb csináljanak egy filmet, s ha megtalálom a számadásomat[!] – lesz filmgyár!” DEÉSY Alfréd, *Porondon...*, 117–118. Arról, hogy a *János vitéz*t egyfajta próbafilmnek szánták, Deésy máshol is beszámolt: FENYVES György, „A legidősebb magyar filmrendező”, *Színház és Mozi* 8, 33. sz. (1955): 24.

107 PÁNCZÉL György, „Az első magyar filmgyár”, *Filmvilág* 2, 7. sz. (1959): 32.

108 MAGYAR Bálint, *A magyar némafilm...*, 129–130. Az első filmjei Petőfi Sándor, Eötvös József és Dosztojevszkij művei alapján készültek. A filmgyárról szóló korabeli híradást lásd: [n. n.], „Star”, 16–17.

109 [n. n.], „Filmgyár-nyitás Budapesten”, *Pesti Hírlap*, 1917. aug. 12., 9. Sajnos a *János vitéz* külföldi terjesztéséről (a kortársak említett anekdotikus beszámolóin túl) nincs pontosabb információ.

110 [n. n.], „A János vitéz felvételei...”, *Mozgófénykép Híradó*, 1916. júl. 2., [18].

111 DEÉSY Alfréd, *Porondon...*, 117–118.

112 „A napokban csinálták meg a filmmese grandiózus tömegjeleneteit, amelyben mintegy ötszáz szereplő vett részt. Ennek a megrendezése hatalmas munkájába került a film kitűnő rendezőjének Illés Jenőnek, mert a hatalmas tömegnek többször kellett átöltözködnie, hol kutyaféjű tatárnak, hol huszárnak, hol franciának. Az ütközet-jelenetek fényesen sikerültek, s ez külön szenzációja lesz a magyar filmgyártásnak. A napokban a tündérországi jelenetek kerülnek sorra mintegy négyötyszáz nőstatisztával.” [n. n.], „A Kinoriport hat új filmje”, *Mozihét*, 1916. június 11., [?].

meglepetést okozott a közönségnek. A korábbi gyakorlat ugyanis az volt, hogy „a magyar filmekben feltétlenül nagy és elismert művészeknek kell szerepelniük. Máskép nincs siker.”¹¹³ A *János vitéz* filmes feldolgozásának főszerepeire azonban ismeretlen vagy csak alig ismert művészeket kértek fel. E gyakorlat mögött feltehetőleg nem tudatos koncepció húzódott, a korabeli beszámolókból ugyanis úgy tudjuk, hogy az eredeti elképzelés szerint a bevált receptnek megfelelően, a film főszereplői a kor népszerű színészei lettek volna. Az első híradások még arról szóltak, hogy a film férfi főszerepét az 1910-es évek második felének legnépszerűbb magyar filmszínésze, Várkonyi Mihály játssza.¹¹⁴ Végül mégis Deésy Alfrédé lett a címszerep, aki arról is beszámolt, hogy eredetileg Iluska szerepét is más játszotta volna. A szerepre kiszemelt Lenkeffy Ica művésznő azonban elkésett az első forgatási napról, és az akkor huszonegy éves, a mozivásznnon még ismeretlen Hollay Kamilláé lett – az anekdotikus visszaemlékezés szerint mintegy véletlenül – a női főszerep.¹¹⁵ A francia királylány szerepét, csakúgy, mint a tündérr királynőét, szintén kezdő színésznőkre, Góth Annie-ra és Regős Máriára osztották.¹¹⁶

Illés Jenő *János vitéz* című néma mozifilmjének egyik nagy vonzerejét – az alapul vett mű kultikus pozícióján túl – a trükkfelvételekben bővelkedő, újszerű látványvilág jelentette. A film sikeréhez azonban hozzájárult az a tény is, hogy a magyar operett történetének legnagyobb diadalát elkönyvelő színházi daljáték zeneszerzőjét, Kacsóh Pongrácot kérték fel a zenei aláfestés megkomponálására. A film pozitív fogadtatásában tehát Petőfi alakja mellett fontos szerepet játszhatott a *János vitéz* daljátékkal ismertté vált zeneszerző személye is, a film e kettős kultikus pozícióban való értelmezése hangsúlyosan meg is jelent a filmről szóló sajtóhírekben és kritikákban.¹¹⁷ Ennek ellenére a film tényleges zenéjét illetően csak feltevéseket fogalmazhatunk meg, ugyanis a hírek arra nem tértek ki részletesebben, hogy a „fülbemászó”, „bűbajos, szívbemuzsikáló melódiák”

113 [n. n.], „Star filmvállalat”, *Mozgófénykép Híradó* 10, 52. sz. 1916. dec. 24., [?]

114 [n. n.], „Nagy munka a Kinoriportnál Beszélgetés Fröhlich Jánossal”, *Mozihét* 2, 6. 1916. febr. 6., 4–5, 4.

115 DEÉSY Alfréd, *Porondon...* 118. A korabeli kritikusok magasztalták az addig ismeretlen színésznő alakítását: „Finom, bájos arcéle nagyszerűen érvényesült a filmen, fiatalos alakja pedig Iluska személyéhez pompásan illett.” [N. N.], „János vitéz” *Mozgófénykép Híradó* 10, 52. sz. 1916. dec. 24., [?].

116 A további szereplők közül említést érdemel Kürti Teréz (boszorkány), Szöreghy Gyula (zsi-ványok vezére) és Lóth Ila (táncoló tündér).

117 „[...] a film előadásait Kacsóh Pongrácnak a filmhez instruált zenéje fogja kísérni.” [n. n.], „János vitéz a filmen”, *Színházi Élet* 5, 15. sz. (1916): 24. „[...] A film nagy sikerének egy másik bizonyítéka a film részére szerzett zene, amely a zseniális Kacsóh Pongrác hangulatos alkotása.” KINO-RIPIORT FILMVÁLLALAT, „János vitéz”, [13].

mennyiben épültek a mindenki számára jól ismert daljáték zenéjére.¹¹⁸ Feltehetőleg a film alkotói a zenei aláfestéssel olyan dallamvilágot idéztek meg és olyan motívumokkal egészítették ki a vizuális megoldásokat, amely a korabeli nézők számára nemcsak ismerősek, de nagyon népszerűek is lehettek. Kacsóh még nem készült el a zenével, amikor a *Mozihét* tudósítója riportot készített a filmgyár egyik tulajdonosával. E beszélgetésből úgy tűnik, hogy az eredeti terv Illés koncepciójának megfelelően az volt, hogy Kacsóh a színpadi adaptációtól *eltérő* zenével oldja meg a feladatot:

Kacsóh Pongrác zenéje kíséri majd a filmet, amely a komponista *egészen új műve lesz, nem az operett zenéje*, hanem a film jeleneteit és eseményeit követő.¹¹⁹

Ugyanakkor ennek ellentmond a film premierjéről szóló beszámoló, ami szerint a film vetítésekor nagyzenekari kísérettel az operett zenéje csendült fel.¹²⁰ Függetlenül attól, hogy a tényleges előadások során a jól ismert dalok vagy azok átiratai, esetleg teljesen új szerzemények hangzottak-e el, a Petőfi–Kacsóh kettős kultuszba ágyazott filmadaptáció sikere az 1910-es évekbeli Magyarországon nem lehetett váratlan.

A film fogadtatása

A *János vitéz* című mozifilmről 1916. július 9-én jelentették be, hogy hosszú munkálatok után végre teljesen elkészült.¹²¹ A kultuszminisztérium erkölcsi támogatásával készült film¹²² korabeli recepciójának egy erőteljes vonulata szerint

118 „[...] a filmnek az a csábító tulajdonsága, hogy a Kacsóh fülbemászó muzsikáját játsszák hozzá kíséző zenének.” [n. n.], „»János vitéz« a filmen”, *Színházi Élet* 5, 36. sz. (1916): 16–17, 16; „Említenünk sem kell, hogy a János vitéz jeleneteit Kacsóh Pongrácz bűbajos, szívbemuzsikáló melódiái fogják kíséni, helylyel-közzel más klasszikus magyar motívumokkal tarkítva.” [n. n.], „János vitéz a filmen: Bemutató a Mozgókép-Otthonban”, *Az Ujság*, 1916. okt. 16., 4–5, 4.

119 [n. n.], „Nagy munka a Kinoriportnál Beszélgetés Fröhlich Jánossal”, *Mozihét*, 1916. febr. 6., 4–5, 4.

120 [n. n.], „János vitéz: Teljes zenekísérettel színre kerül hétfőtől csütörtökig az Apollóban”, *A Mozi*, 1916. szept. 17., 2. Ehelyütt közöltek először képeket is a filmből (a csatázó János vitézről és a tündérekéről).

121 „Bizonyos, hogy Petőfinek ez az örökbecsű remek műve, amely a magyar irodalom egyik disze, filmen is épp olyan széles rétegeit fogja a magyar közönségnek megmozgatni, mint a költemény maga. Az elsőrangú szereposztás, a pazar kiállítás a nagyszerű rendezés és a grandiózus tömegjelenetek ezt a filmet a magyar slágerek egyik legkiválóbbjává fogják tenni.” [n. n.], „A János vitéz”, *Mozgófénykép Híradó*, 1916. júl. 9., [22].

122 [n. n.], „Nagy munka a Kinoriportnál Beszélgetés Fröhlich Jánossal”, *Mozihét*, 1916. febr. 6., 4–5, 4.

az alkotók a magyar irodalom egyik klasszikusának feldolgozásával „valóság-gal irodalmi és kulturális missziót” teljesítettek.¹²³ A bemutatóra két moziplakátot (tulajdonképpen egy összetartozó, János vitéz és Iluska árnyképét ábrázoló képpárt) terveztek Novák Sándor festő- és grafikuművésszel.¹²⁴ A film próbavetítésére 1916. augusztus 22-én délelőtt 10 órakor került sor a budapesti Mozgóképek-Otthonban, ahol a sajtó és a meghívott vendégek számára Illés Jenő filmje mellett a Star filmvállalat másik újdonságát, Eötvös József *A karthauzi* című regényének filmes feldolgozását mutatták be (ez utóbbi rendezője Kertész Mihály volt). A Star kettős bemutató eseményén a filmes szakma képviselőin kívül részt vett Beöthy László, a daljátékot először bemutató Király Színház igazgatója, Návay Aladár miniszteri tanácsos és több vezető színész és színésznő (pl. Jászai Mari, Márkus Emília, Hegedűs Gyula).¹²⁵ A bemutató előadáson a film vetítése előtt egy verses prologus hangzott el a női főszereplő, Hollay Kamilia előadásában, amelynek szerzője Pakots József, a Petőfi Társaság titkára volt.¹²⁶ Mint ahogyan azt a felfokozott várakozások sejtetni engedték, a vetítésen a filmek páratlanul nagy sikert arattak, amelyet a beszámolók egybehangzóan a magyar kinematográfia kiemelt eseményeként, valódi szenzációként értékelték.¹²⁷ A *János vitéz* filmadaptációja az elfogódott kritikusok szerint az „idény egyik legnagyobb filmje” „meseszerű” és „pazar módon” kiállított alkotás, a

123 [n. n.], „Két irodalmi filmattrakció”, *Az Ujság*, 1916. aug. 23., 11; [n. n.], „A János vitéz meg A karthauzi a filmen”, *Pesti Hírlap*, 1916. aug. 23., 10. „Ha valamit kulturmisszióknak lehetett nevezni, akkor a Star-filmvállalat munkája valóban az. Nemrégén gyönyörű János vitéz filmmel állott ki a Star, az országos nagy sikerrel Petőfi génuszának adózáván. Most pedig báró Eötvös József remekművét, a Karthausit, tette filmre.” [n. n.], „A »Karthausi« a filmen”, *Színházi Élet* 5, 41. sz. (1916): 34–35, 34.

124 A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárában és az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében fennmaradt eredeti plakátok digitalizált változatai elérhetők a Magyar Digitális Képek Könyvtár honlapjáról: <https://kepkonyvtar.hu/jetspeed/portal/browser.psm?docID=78063>.

125 [n. n.], „Két irodalmi filmattrakció”, *Az Ujság*, 1916. aug. 23., 11; [n. n.], „A János vitéz meg A karthauzi a filmen”, *Pesti Hírlap*, 1916. aug. 23., 10.

126 Pék Dezső, „A Star filmgyár bemutatója”, *Mozgófénykép Híradó*, 1916 aug. 27., [5–6]; [n. n.], „(A János vitéz...)”, *Pesti Hírlap*, 1916. aug. 25., 10. Az előadás részeként máskor is elhangzott a prologus, olykor a férfi főszereplő szájából: pl. [n. n.], „János vitéz...”, *Pesti Hírlap*, 1916. nov. 8., 8. A vidéki előadások előtt szavalt prologusokról lásd még DEÉSY, *Porondon...*, 118. Pakots József (1877–1933) író, újságíró, forgatókönyvíró, országgyűlési képviselő, a Petőfi Társaság tagja, a Petőfi-Ház igazgatója volt, később a Star filmgyár dramaturgja és forgatókönyvírója lett. Első filmje a Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődése* alapján készült *Raskolnikov* volt Deésy Alfréd rendezésében, 1917-ben.

127 „A bemutatón [...] páratlan sikert aratott a két hatalmas sláger. A János vitéz népies cselekményével, a népmese fantasztikumainak felhasználásával, bájos, kedves és naiv népies hangulatával, mint költemény a legnépszerűbb olvasmány és miután a film ezt a hangulatot teljes egészében átvette és csodaszépen rögzítette meg, mint mozarab a legkedveltebb attrakciók egyike lesz.” [n. n.], „A Starfilmek bemutatója”, *Pesti Napló*, 1916. aug. 27. 67.

„költői fantázia valódi megtestesítője”, amely ezek után nem meglepő módon igazi kasszasiker lett.¹²⁸

A film hivatalos fővárosi premierjére közel két hónap múlva, 1916. október 16-án, ugyancsak a budapesti Mozgókép-Otthonban került sor.¹²⁹ A filmet azonban e budapesti nyilvános bemutatót megelőzően a széles nagyközönség számára vidéken vetítették le először. Legkorábban a miskolci Apolló moziban láthatta a nagyközönség a *János vitéz* filmvásznon, 1916. szeptemberében. Az előadás érdekességét nemcsak időbeli elsősége adta. A mozi vezetősége gondoskodott róla, hogy a filmet teljes zenekari kísérettel mutassák be, és így – mint írja a korabeli beszámoló – „a magyar operett kitűnő szép zenéje” is érvényesült az előadáson.¹³⁰ A mozi az így keletkezett extra költségek miatt kénytelen volt a premierre némi képp megemelni a helyárakat, az érdeklődés azonban így is olyan nagy volt, hogy sokan kiszorultak a teltház as eseményről.¹³¹ A következő hónap elején a filmet a nagy érdeklődésre való tekintettel a Kecskeméti Városi Mozgóképházban is bemutatták.¹³² A Star filmgyár és filmkölcsönző jelentése szerint a filmet szeptember végére már huszonzét budapesti és legalább harmincnyolc vidéki filmszínház kötötte le (Nyitrától Versceig, Nagykanizsától Nyíregyházáig), ahol a következő év folyamán a *János vitéz* végig műsoron is maradt.¹³³ Várható módon a sajtóreciklámok és a recenziók egy része is az operett-változattal vetette össze a *János vitéz*-némafilmet, amelynek ahhoz hasonló népszerűséget jósoltak:¹³⁴

A Mozgókép-Otthon kedden délelőtt kinematográfiai esemény színhelye volt; meghívott közönség előtt főpróbaképen bemutatásra került két olyan film, amik már címükben is a legnagyobb pretenzióval lépnek fel. *János vitéz* az egyik, *A karthauzi* a másik. Amaz Petőfinek elbeszélő költeményéből, emez báró Eötvös József

128 „[...] a János vitéz minden előadása túl fog nőni a normális bemutatók keretén s valóság-gal ünnepi hangulatot lehet várni Petőfi Sándor halhatatlan mesterművének filmelőadásai alatt.” [n. n.], „[Mozgókép Otthon]”, *Az Ujság*, 1916. okt. 15., 18.

129 [n. n.], „Két irodalmi filmattrakció”, *Az Ujság*, 1916. aug. 23., 11.

130 [n. n.], „János vitéz: Teljes zenekísérettel színre kerül hétfőtől csütörtökig az Apollóban”, *A Mozi*, 1916. szept. 17., 2; [n. n.], „[cím nélkül]”, *Kecskeméti Híradó*, 1916. október 2., [4].

131 Októberre egy másik miskolci mozi, az Uránia is lekötötte a filmet két napra, (16-ra és 17-re) hogy az is láthassák a „a legszenzációsabb magyar film”-et, akik az Apollóbeli premierről lemaradtak. A mozi a hatalmas érdeklődésre számítva a rendes előadásokon kívül mindkét délutánra ifjúsági előadásokat is hirdetett. [n. n.], „János vitéz”, *A Mozi*, 1916. okt. 15., 3–4.

132 [n. n.], „A János vitéz meg A karthauzi a filmen”, *Pesti Hírlap*, 1916. aug. 23., 10; [n. n.], „[cím nélkül]”, *Kecskeméti Híradó*, 1916. okt. 2., [4]; [n. n.], „Két irodalmi filmattrakció”, *Az Ujság*, 1916. aug. 23., 11.

133 *Mozgófénykép Híradó*, 1916. szept. 24., [21].

134 „[...] nem kell nagy jóstehetség hozzá, hogy az operett *János vitéz* sikerének megismétlődését várjuk, a film originális voltának megfelelően hatványozott mértékben.” [n. n.], „János vitéz a filmen”, *Színházi Élet* 5, 6. sz (1916): 27.

regényéből készült. A *János vitéz* filmrevivőinek egyrészt hűnek kellett maradniuk a költeményhez, másrészt számba kellett venniük, hogy voltaképpen kihívják száz meg százezer olyan ember kritikáját, akik a költeményt operette formájában oly hatalmas sikerhez segítették. Nos, a film vissza tudja tükröztetni Petőfi művének mesei báját, fantasztikus mozgalmasságát és egyúttal számtalan színszerű fogással egyáltalában nem fog mögötte maradni az operettének. Illés Jenő és Rákosi Tibor vitték filmre. Illés Jenő rendezte és a zenét Kacsogh Pongrác szerzette hozzá.¹³⁵

A *Pesti Hírlap* névtelen recenzense fenntartásokkal ült be a vetítésre, saját bevalása szerint a Petőfi-mű fényes előtörténetére való tekintettel attól tartott, hogy a film készítői az operettet filmesítették meg (ez később a hangosfilm változatra lesz majd igaz). Az újságíró azonban a premier után pozitívan nyilatkozott, és mint mondta, Illés és Rákosi „magát a nagyszerű költeményt vitték a filmre, oly szerencsével, hogy az eredmény minden várakozást felülmúl”.¹³⁶ A film befogadó-csoportjai egyrészt a dalmű sikerének megismétlődését várták a filmtől, ami azonban nem lett volna lehetséges, ha a film nem a saját műfaji adottságaiból indult volna ki. A műszaki újítások iránt érzékeny (eredetileg gépészmérnök végzettségű) rendező maximálisan, még a gyártó anyagi lehetőségein túlmenően is igyekezett kihasználni a film technikai lehetőségeit, és olyan trükkfelvételeket valósított meg, amelyek segítségével fantasztikus látványvilágot hozott létre. Ezáltal sikeresen biztosította a *János vitéz* filmfeldolgozásának minden korábbi adaptációhoz mért újszerűségét.¹³⁷ A fennmaradt dokumentumok alapján úgy tűnik, hogy a *János vitéz* című némafilm (ellentétben a daljátékkal) a költeményben elbeszélte kalandos mesei epizódok sorozatának filmre alkalmazása volt, lényegében véve az eredeti mű cselekményét szorososan követő, látványos kalandfilm lehetett.¹³⁸ A vizuális megoldások mellett, az egykorú beszámolók hangsúlyozták

135 [n. n.], „A János vitéz meg A karthauzi a filmen”, *Pesti Hírlap*, 38, 1916. aug. 23., 10.

136 [n. n.], „János vitéz: Filmköltemény 6 részben”, *Pesti Hírlap*, 1916. okt. 16., 4. Az operett megfilmesítésére – mint arról fentebb már esett szó – 1938-ban immár hangosfilmként, Gaál Béla rendezésében került sor.

137 „[...] Petőfi halhatatlan mesekölteményét, a János vitéz-t olyan pazar kiállításban és merész elgondolással keltette életre [a filmgyár – D. M.], ahogy azt a világ legtündöklőbb fantáziája lázas merengéseiben elképzelte.” [n. n.], „A Star filmgyár programjából”, *Színházi Élet* 6, 12. sz. (1917): 36.

138 „A költő sok fantasztikus kalandon viszi keresztül hősét s akik hozzáfogtak a film megalkotásához, tudták, hogy ebből semmi lényegeset nem szabad elhagyniuk, ha meg akarják tartani a mese pazar színességét, üde változatait. Felvonultatták hat filmen is mindazt a kalandot, ami János vitézzel mesésik. Jár a zsvány-tanyán, a sötétség országában, eljut a kutyafejű tatárok közé, megvív a török vezérrel a francia királyleányért, griffmadárral visszazáll a Tisza partjára [...]” [n. n.] „János vitéz a filmen: Bemutató a Mozgókép-Otthonban”, *Az Ujság*, 1916. okt. 16., 4–5, 4.

a nemzeti tradíciónak megfelelő, szerencsés témaválasztást, a „színmagyar és tősgyökeres János vitéz”¹³⁹ ugyanis a műnek a daljátékkal megalapozott harcias-hazafias olvasata a háborús Magyarországon alkalmas volt arra, hogy erkölcsi és ideológiai érvként funkcionáljon a film nézői számára. A sajtóból kiolvasható közvélekedés szerint a film a „magyarság erényeit, tudását és lelkét” jelenítette meg pazar kiállításban.¹⁴⁰ A kor társadalmi-politikai kontextusa tehát lényegesen meghatározta a film befogadásmódjait, János vitéz mint katona a magyar föld hőseként, a magyar vitézként, egyúttal erkölcsi fölénnyel is felruházva a magyar lovagiasság megtestesítőjeként értelmeződött a korabeli reflexiókban.¹⁴¹

A némafilm transztextualitása

Illés Jenő *János vitézét* megjelenésekor a *filmköltemény hat részben* műfajmegjelöléssel, illetve alcímmel reklámozta a gyártó filmvállalat.¹⁴² A cselekmény a filmgyártó által közzétett tartalmi kivonat alapján viszonylag jól rekonstruálható, amelyet – tekintettel arra, hogy maga a film nem áll rendelkezésre – érdemes teljes terjedelmében idézni:

Kukorica Jancsi, a falu juhásztorja szerelmes volt Iluskába, az aranyászóke haju kisleányba, aki gonosz mostohájánál lakott és akit a gonosz mostohája mindig kinezott. Egy alkalommal, mikor Iluska künn a réten üldögélt és ábrándozott a kék ég alatt Jancsival [I.],¹⁴³ kiment utána a mostoha és megint szidni kezdte. Jancsi megvédte Iluskát és megfenyegette a mostohát, hogyha még egyszer bántja a leányt, elbánik vele [II.]. A nagy veszekedés közben azonban nem vette észre, hogy a nyáj elszéledt. Hiába kérlete gazdáját, a durva ember elkergette Jancsit [III.]. El kellett bucsuzniok, *de Jancsi megígérte, hogy visszajön Iluskájáért, ha majd gazdag, nagy úr lesz* [IV.]. Vándorlás közben zsványok közé került, akik azt akarták, hogy

139 [n. n.], „»János vitéz« a filmen: A Star-filmgyár első alkotása”, *Színházi Élet* 5, 36. sz. (1916): 16–17. (A cikk mellett közölt jelenetképen Deésy Alfréd mint Kukorica Jancsi látható.) A *János vitéz* recepciótörténetében a főhős által megtestesített sajátos, reprezentatív nemzeti karakter szempontjának bevezetése Henszlmann Imre *A népmese Magyarországon* című írásához (1847) kötődik. GULYÁS, „Petőfi Sándor: *János vitéz...*”, 98.

140 PÉK Dezső, A Star filmgyár bemutatója *Mozgófénykép Híradó*, 1916. aug. 27., [5–6].

141 „János vitéz eszményi alakja a magyar föld népének, a magyar katonának. János vitéz, a ki Kukoricza Jancsiból lett azzá, fia a magyar földnek és hőse, a ki kardjával vágja sorsának útját. A magyar vitézség és lovagiasság, a mi fajbéli érzelmességünknek ragyogó foglalatja [...]”. [n. n.], „János vitéz a filmen: Bemutató a Mozgóképek-Otthonban”, *Az Ujság*, 1916. okt. 16., 4–5, 4.

142 [n. n.], „János vitéz”, *Mozgófénykép Híradó*, 1916. aug. 20., 19–22., 19.

143 Római számokkal a költemény megfelelő részeire utalok, kurzíválással az alapmű szövegétől való eltéréseket jelölöm.

csapjon fel közéjük, de Jancsi leitatja őket és rájuk gyujtja a házat [VI.]. Tovább menvén, gyönyörű huszárokkal találkozott, akik elfogadták maguk közé. Jancsi felcsapott katonának [VII.] és ment a huszárokkal a francia nép segítségére, akiket ekkor támadtak meg a törökök. Tatárországban a kutyafejű tatárok elfogták őket, de a szerencsen király éppen akkor volt látogatóban a tatár császárnál és ő szabad utilevelét eszközölte ki császári barátjától a magyar seregnek [VIII.], amely innét Lengyelországba, majd Indiába jutott, ahol oly magas hegyeken mentek, hogy a ló megbotlott a csillagokban [X.]. Végre elérkeztek Franciaországba, ahol már a törökök javában raboltak, sőt a török basa a király leányát is elrabolta [XI.]. A magyar huszárok nem sokat teketóriáztak, rárontottak a törökökre és hamarosan megkergették őket. Azt, amelyik a királyleányt rabolta el, maga Kukorica Jancsi vette űzőbe és sikerült is levágnia és a királyleányt megmenteni [XII.]. A király nagyon hálás volt János vitéznek hősi tetteért és felkínálta neki leánya kezét. János vitéz azonban Iluskájára gondolt és köszönettel visszautasította a király nagylelkű ajánlatát [XIII.], de elfogadta azt a hatalmas gályát, amelyet kincscsel és drágasággal megrakodva adományozott neki a franciák királya [XV.]. Boldogan vitorlázott hazafelé [XVI.], de a tengeren vihar érte, a hajó elsüllyedt és ő csak nagy nehezen vergődött egy kopár szirten partra. Itt egy griffmadarat vett észre, annak lábába kapaszkodott és a griffmadár vitte hetedhét országon keresztül, míg végre a régi falu határába letette. János vitéz boldogan ment be a faluba, ahol azonban szomorú hír várt rá. Iluskát a gonosz mostoha halálra kinozta [XVII.]. János vitéz egy virágszálat tépett le Iluska sirhalmáról és elhatározta, hogy felkeresi Iluskát [XVIII.]. Vándorlásában először az Óriásországba érkezett, ahol megölte a királyt, mire az óriások őt tekintették királyuknak és megígérték, hogy ha a sipba, amit neki adtak, belefúj, azonnal megjelennek szolgálatára [XX.]. Azután a sötétség országába ért, ahol Iluska mostoháját találta meg és megölte [XXI.]. Egy másik óriás segítségével átlábalta az operenciás tengeren [XXIII.] és végre megérkezett Tündérország kapuja elé [XXIV.]. Itt leterítette a kaput őrző medvét és a sárkányt és így ment be Tündérországba, [XXV.] ahol látta a nagy boldogságot [XXVI.] és elszomorodott, mert neki egyedül kellett élnie. Elment a Tündérország közepén levő tóhoz, bedobta az Iluska sirjánál tépett virágszálat és ime egyszerre kikelt a tóból maga Iluska, mert az élet vize volt az a tó. János vitézt és Iluskát azután Tündérország népe megválasztotta királyává és királynőjévé és János vitéz ha meg nem halt még ma is Tündérország boldog fejedelme [XXVII].¹⁴⁴

144 [n. n.], „János vitéz”, *Mozgófénykép Híradó*, 1916. aug. 20., [19–22.], [20–22.]. Ehelyütt csupán egyetlen szembeötlő, Petőfi költeményéhez képest eltérő részre hívnám fel a figyelmet: Jancsi, miután szerelme haláláról értesült, a film gyártói szerint *elhatározta, hogy felkeresi Iluskát*, ez az intenció az eredeti szövegben így sehol nem szerepel.

Nagyon kevés információnk van arra vonatkozólag, hogy a Petőfi-költemény szövege konkrétan hogyan és mi módon jelent meg a filmes adaptációban. A némafilmek gyakori megoldása az ún. inzertek alkalmazása volt, amikor is a képeket elválasztó szöveges feliratokat, például versidézeteket jelenítettek meg. Illés Jenő biztosan élt ezzel a megoldással (a néhány évvel későbbi Deésy-filmszkeccsből fennmaradt töredék szintén használt ilyen feliratokat). Az egyetlen korabeli reflexió, amely kitért a kép–szöveg viszonyára, csak szűkszavúan szólt a film eredeti költeményhez való intertextuális viszonyról. Ebből is kitűnik azonban, hogy a mozifilm szerves részét képezték bizonyos, közelebről nem ismert, a *János vitézből* kiemelt verssorok: „A közönséghez szóltak a film versei, amelyek a világhírű Petőfi-költemény idézetei voltak és a naiv, finom történet szintén eljutott a legmagasabb és a legalacsonyabb rétegek szívéig egyaránt [...] külön értéke, hogy híven ragaszkodott az eredeti költeményhez, és így nem követett el a filmirodalomban szokásos profanizálást.”¹⁴⁵ Tekintettel arra, hogy a *János vitéz* némafilm kópiája elveszett, páratlan értéket képvisel a filmből fennmaradt néhány, a korabeli sajtóban leközölt filmkocka. Összesen tíz fényképfelvétel ismert, amelyek a film egyes jeleneteit ábrázolják, ezeket a filmgyár még a bemutató előtt, reklámcélból tett közzé.¹⁴⁶ A fényképsorozaton az alábbi jelenetek láthatók, zárójelben a Petőfi-költemény vonatkozó részei:¹⁴⁷

1. A fűben, subáján heverésző Kukorica Jancsi, furulyával a kezében [I.]

145 [n. n.], „János vitéz”, *Mozgófénykép Híradó*, 1916. dec. 24., [?].

146 [n. n.], „János vitéz”, *Mozgófénykép Híradó*, 1916. aug. 20., [19–22].

147 A közölt képek forrása: <https://www.hangosfilm.hu/filmografia/janos-vitez>

2. Iluska gonosz mostohája dül-fül mérgében, mellette az esdeklő lány [II.]

3. A bűnbánó Jancsi gazdáival a kapu előtt áll, akik számonkérően néznek rá [III.]

4. Jancsi a zsványok tanyáján [VI.]

5. A török basa fia az életéért könyörög Jancsinak, a háttérben a francia király lánya [XII.]

6. János vitéz az Óriásországban, az óriások királya ebéddel kínálja [XX.]

7. János vitéz Tündérország kapujában, szilaj medvével küzd [XXV.]

8. Tündérlányok Tündérorszáiban [XXVI.]

9. A Tündérorság közepén a tóba vetett virág Iluskává változik [XXVII.]

10. Jancsit és Iluskát Tündérország uralkodóivá választják [XXVII.]

A hivatalos „forgatókönyv” és a fennmaradt fényképek alapján arra következtethetünk, hogy a *János vitéz* első, némafilmes moziváltozata a Petőfi-költemény cselekményének hűséges, némiképp egyszerűsített ábrázolására törekedett.¹⁴⁸ A recens sajtóbeszámolókat nem túloztak akkor, amikor arról szóltak, hogy a film a mesei kalandok nagyszabású és látványos visszatükrözésére törekedett. A némafilm alkotóinak kifejezett célja volt a költemény fantáziavilágának megjelenítése, a hangsúly pedig éppen az operettből jellemzően és szinte teljesen hiányzó fantasztikus mesei epizódok vizuális feldolgozására helyeződött.¹⁴⁹

148 Megállapíthatatlan, hogy ténylegesen mennyiben egyszerűsödött a film meséje. Az bizonyos, hogy a szkript cselekményleírása nem utal a taljánországi-epizódra (X.), a temető-jelenetre (XXII.), továbbá a fazekassal, illetve az óriások csószével való találkozásra sem (XIX.), ezen kívül az eredetihez képest a három Tündérország kapuját őrző medve helyett csak egyet említenek (XXV.).

149 „Petőfi Sándor halhatatlan mesekölteményét »János vitéz«-t megfilmesítettük. A legnagyobb magyar költő csodás fantáziájának vászonra vetítése a kinétechnika egyik legnagyobb feladata volt [...]. [n. n.], »János vitéz», *Mozgófénykép Híradó*, 1916. aug. 20., [19–22.], [20].

Összegzés helyett

A tanulmány középpontjában Petőfi Sándor *János vitéz* című költeményének legkorábbi színházi és mozgóképes adaptációi állnak. Különösen az Illés Jenő által rendezett 1916-os, azóta elveszett némafilm-változat rekonstruálását tekintetem feladatommak, amelyhez a korabeli sajtóreceptiót tekintetem át. A korai, színházi és filmes feldolgozásokat egymással összefüggésben, kultusztörténeti kontextusba ágyazva, keletkezésük és fogadtatásuk szempontjából igyekeztem bemutatni a rendelkezésre álló töredékes források alapján. A *János vitéz* színpadi adaptálásának kérdése a XIX. század második felétől kezdve folyamatosan foglalkoztatta a színházi szakembereket. Az 1860-as évektől több színmű-, illetve színpadi terv is készült a Petőfi-költemény alapján, amelyek közül eddigi ismereteink szerint először Gaal Mózes gyerekeknek szóló átíratát mutatták be 1902-ben. Az évekig műsoron lévő népszerű gyerekdarab közvetlenül megelőzte a Bakonyi Károly szöveggönyvére és Heltai Jenő verseire Kacsóh Pongrác által írott daljátékot, amellyel az alkotók egy új műfajt (magyar operett) is teremtettek. A mindent elsöprő sikerű dalmű az egész országban (sőt még azon túl is) meghódította a színpadot. A darab által képviselt ideológia egy harcos, hazaszerető nemzeti hőst jelenített meg János vitéz karakterével. Ez az értelmezés hatékonyan preformálta az 1916-ban készült némafilm befogadását is, az új médium ugyanis átvette a színház nemzetmegtartó funkcióját és az első világháború idején az erősödő nemzeti identitás követelményeinek eleget téve a film a hazafias érzelmek kifejeződéséeként és a magyarság szimbólumaként értelmeződött a korabeli recepcióban. Annak ellenére vált a kinematográfia hőkorában készült mozifilm nacionalista érvvé, hogy maga a film feltehetőleg nem foglalt határozott ideológiai állást, tekintettel arra, hogy elsősorban saját műfaji adottságait kihasználva a Petőfi-mű kalandjainak fantasztikus látványvilágát kívánta megjeleníteni.

Illés Jenő *János vitéz* című *filmköltemény* műfajmegjelöléssel ellátott némafilmjének korabeli olvasatára nemcsak a Petőfi-kultusz árnyéka vetült, hanem az operett-változat népszerűségének súlya is nehezedett. Az alkotók egyrészt igyekeztek a Kacsóh-dalművel szemben kijelölni a *János vitéz* filmváltozatának helyét (a daljátékból hiányzó kalandor hangsúlyossá tételével), másrészt a film sikeresen magába olvasztotta a daljáték kultuszát is azáltal, hogy Kacsóht kérték fel a zenei aláfestés megkomponálására. Végeredményben az alapul vett mű és szerzőjének a nemzeti irodalomban betöltött kultikus helye, a film közvetlen előzményének számító daljáték páratlan sikere, a nemzeti ideológiának kedvező politikai szituáció és az akkor még újnak számító tömegmédium, a film műfaji lehetőségeit kiaknázó látványtechnika együtt eredményezték a Petőfi Sándor költeményéből készült némafilm kiemelkedő, még a tengeren túlra is elérő sikerét.

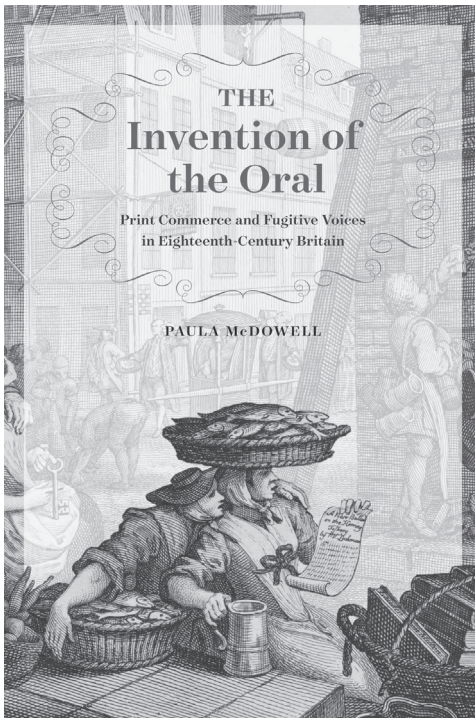
Szemle

Halaskofák, prédikátorok, antikváriusok és filológusok

A szóbeliség fogalmának megalkotása a XVIII. században

Paula McDOWELL. *The Invention of the Oral: Print Commerce and Fugitive Voices in Eighteenth-Century Britain*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 2017, 354 l.

William Hogarth 1751-ben készített, *Beer Street* című metszete a sörfogyasztás kedélyállapotra gyakorolt pozitív hatását szemléltette, szemben a gin emberi szervezetet és jellemet végromlásba taszító károsításával, amelyet *Gin Lane* című képe taglalt. A *Beer Street* forgalmas utcát tár elénk, melynek munkás népe oldott hangulatban, söröskupával kezében élvezzi az életet. A kép fókuszában két halaskofa egy aprónyomtatványon lévő ballada szövegét silabizálja. Ez a Hogarth ábrázolta mikroszituáció már csak azért is érdekes (és talán a sörfogyasztás jótékony és utópisztikus hatását illusztrálja), mert Nagy-Britanniában ez idő tájt a nők fele nem tudott írni-olvasni, az olvasni képes nők pedig jellemzően nem az utcai árusok köréből kerültek ki.

A halaskofákról tehát nem feltétlenül az olvasás jutott a korabeli olvasók vagy a Hogarth metszetét szemlélő befogadók eszébe. A londoni halaskofák (a halpiac neve nyomán: *the Billingsgate fishwives*) annál inkább közismertek voltak agresszív, mocskos, a szleng és a hiperbolák használatában tobzódó nyelvhasználatukról, melynek köszönhetően a kortársak a vulgáris, plebejus szóbeliség kiemelkedő képviselőiként tekintettek rájuk. Beszédük dinamikus agresszivitása (amely a bizonytalan, vagy az áru frissességével kapcsolatos kételyeket megfogalmazó kuncsaftok meggyőzésében, illetve megfélemlítésében kulminált) nagyon is hatékony volt, hiszen az üzleti tranzakció létrejöttében nagy szerepet játszott szóbeli kommunikációjuk elsöprő ereje. A képen a lehengerlő verbalitásukról ismert halaskofák most mégis visszafogottan ücsörögve Hogarth egyik barátjának

érdekfeszítő művét tanulmányozzák: *A New Ballad on the Herring Fishery by Mr. Lockman*. A balladát olvasó halaskofák szomszédságában elégedetten sörözgető kovács és a hentes mellett újság hever, a *Daily Advertiser*, benne II. György királynak a kereskedelem támogatásáról szóló parlamenti beszéde. A Beer Streeten megpihen és söröskupájába merül egy hordár is, akinek hatalmas kosara könyvekkel van tele, ezeket azonban nem a potenciális olvasókhöz szállítja, hanem nyersanyagként, ipari hasznosításra.

A XVIII. század derekán Nagy-Britanniában a nyomtatás liberalizációja révén nyomtatványok hatalmas tömege látott napvilágot, s a kiadványok egy része immár materiális mivoltát tekintve felesleges tárgyként, szemétként létezett. Az olcsó nyomtatványon frissen megjelent balladát betűzgető halaskofák, az újságot olvasó iparosok és a papírhulladékként funkcionáló könyveket cipelő hordár alakja Hogarth metszetén mindenesetre jelzi azt a helyzetet, amely a XVIII. század közepén már egyértelműen, mindenki számára érzékelhetővé vált. A nyomtatás és a nyomtatványok immár nem pusztán eseti, kiegészítő megjelenési formái a szövegeknek a szóbeliség és a kézirat írásbeliség mellett, hanem hatalmas tömegben, nagy példányszámban és változatosságban, kommercializálódva jelentkezve, a társadalom minden szegmensébe eljutva jelzik egy új kultúra térnyerését, a kulturális termelés és fogyasztás megváltozását.

Hogarth metszetének fenti elemzésével kezdődik Paula McDowell (New York University) könyve, melynek borítóképén is a balladaolvasó halaskofák láthatók. A szerző korábbi irodalom- és médiatörténeti munkái a XVII–XVIII. századi brit sajtó, populáris irodalom, illetve általában az irodalmi gépezet működéséről, a társadalmi nyilvánosság átalakulásáról és a nők ebben játszott szerepéről szólnak (*The Women of Grub Street: Press, Politics, and Gender in the London Literary Marketplace 1678–1730*; Elinor James: *Printed Writings 1641–1700*). Ez a könyve azt mutatja be, hogy a XVIII. század folyamán milyen alapvetően változott meg a szóbeliség értelmezése és értékelése Nagy-Britanniában. A XVIII. századi szerzők hol elítélően, pánikban, hol támogatóan és lelkesedve, mindenesetre folytonosan reflektáltak a nyomtatás társadalmának (*print society*) létrejöttére, az eladhatóság szempontjai által meghatározott, piacra termelő írás, az áruvá tett nyomtatványok egyre erősödő, feltartóztathatatlanak tűnő térnyerésére (*print commerce*) – e különféle reflexiók pedig magukkal hozták a szóbeliség (*oral discourse*) fogalmának körülhatárolását, megalkotását, értékelését és ideológiáját is. McDowell alaptétele szerint a nyomtatás valóban széles körű, a társadalmat és a gazdaságot alapjaiban megváltoztató elterjedése kulcsszerepet játszott a *szóbeli kultúra* és a *szóbeliség* modern intellektuális kategóriájának létrehozásában.

A XVIII. század elején a *szájhagyomány* (*oral tradition*) XIX–XX. századi értelmű fogalma például nem létezett, ez ugyanis alapvetően a katolikus teológia fo-

galma volt. Az írástudók általában véve az írás nélküli népeket és társadalmakat barbároknek tekintették, a maguk társadalmában pedig az írásbeliségben nem részesülők kultúráját, vagyis a populáris szóbeliséget (*popular oral discourse*) a közönségesség, a zendülés és a vallási felforgatás képzetével társították, továbbá a kultúra (vagyis a kifinomultság, a tanultság és az ízlés) hiányával. A társadalom jelentős része nem tudott olvasni, ezért a szóbeliség volt a jelöletlen alapeset, s nem pedig olyan állapot, amelyet különösképpen becsülni kellett volna. A XVIII. század folyamán mindez megváltozott, és egyre erőteljesebb lett az érdeklődés a jóval későbbi terminussal *népi kultúrának* (*folk culture*) nevezett entitás iránt, amelynek fő értéke abból származott, hogy az elit kultúra képviselői a degradálnak tekintett jelentől (a nyomtatás meghatározta modern gazdaságtól és társadalomtól) jelentős távolságra helyezték el, és idealizálták. McDowell szerint a szájhagyomány teoretizálására vonatkozó legkorábbi törekvések, valamint a populáris szóbeliséget egyfajta *kultúraként* és nem pedig *a kultúra hiányaként* felfogó megközelítések nem valamiféle protodemokratikus késztetésből fakadtak, sokkal inkább a nyomtatás expanziója kiváltotta rossz közérzetből.

Az elit kultúra képviselői által a szájhagyományról kialakított modellek azonban nemcsak a nyomtatás egyre terjeszkedő piacával és az ennek nyomán érzékelt hanyatlás képzetével helyezkedtek szembe, hanem olyan kortárs szóbeli diskurzusokkal is, amelyeket morálisan vagy politikailag veszélyesnek érzekeltek. A kötet címében szereplő *fugitive* ('menekülő', 'számkivetett') szó egyrészt a beszéd, a hang, a szóbeliség tünékenysége feletti nosztalgiára utal, másrészt viszont a kriminalizált szóbeliség képét is felidézi. Voltak tehát olyan szóbeli gyakorlatok és formák, amelyeket az elit kultúra képviselői, írók és tudósok egyre inkább nagyra becsültek, és egyre inkább sirattak mint eltűnőben lévő értéket. Voltak azonban olyanok is, amelyeket nagyon is létezőnek és valamiképpen fenyegetőnek tartottak, így például a trágár balladákat, a jövendőmondók tevékenységét, a disszenter (vagyis a nem anglikán protestáns) prédikátorok szónoklatait, illetve a politikailag lázító beszédet. Az időben és térben eltávolított feudális szóbeli gyakorlatok szentimentális felértékelése mellett tehát a korabeli elit képviselői folytonosan szembesültek a kortárs populáris szóbeliség hangos, élő és hangsúlyosan városi megnyilvánulásaival vendéglőkben, kávéházakban, piacokon és az utcán. McDowell szerint a XVIII. századi Nagy-Britanniában a különféle mediális formák (városi és falusi szóbeliség, kéziratos írásbeliség, nyomtatott írásbeliség) változékony kölcsönhatásban éltek együtt, ám ezeket a XVIII. század folyamán az elit kultúra képviselői ideológiai okokból egyre inkább elkülönülteként és elkülönítve ábrázolták. A tisztátalannak tekintett (*impure*) szóbeli formák nem lettek részesei a szóbeliség új koncepciójának. Olyan irodalmi modellek alakultak ki, amelyek a szóbeliséget, illetve a szájhagyományozást a múlt letűnt gyakorlataként mutatták fel, miközben az adaptív, városi és/vagy nyomtatás által be-

folyósolt szóbeli gyakorlatokat és diskurzusokat a kontaminációval, a fertőzéssel és a hanyatlás képzetével társították.

A kora XVIII. század a brit könyvkereskedelemben egyfajta anarchista expanzió időszaka volt. A nyomtatás által áthatott kultúra (*print culture*) nem akkor jött létre, amikor maga a nyomtatás technológiai innovációja. Nagy-Britanniában nagyjából három évszázad telt el a nyomtatás XV. századi megjelenésétől, amíg kialakult a *print society*. Fontos fordulópontnak tekinthető 1695, amikor véget ért a publikálást megelőző cenzúra gyakorlata, illetve a nyomdák és nyomdászok számának állami korlátozása. Vagyis a nyomtatás üzletága mindenki számára nyitottá vált. A *Licensing/Printing Act* 1662-ben a nyomdászok számát egész Angliában 24 főben maximálta (gyakorlatilag London, Cambridge, Oxford és York városában folytathatták tevékenységüket). 1695 után egy évtizeden belül csak Londonban már 65–70 nyomda működött, 1800 körül pedig nyomdák százai hálózták be Nagy-Britanniát, s a nyomtatott kiadványok a társadalom minden szegmensére befolyással bírtak. Az írók habitusuktól függően vagy ünnepelték a könyvipart mint a brit ipar és kereskedelem fontos szektorát, vagy szatirikusan álltak a Grub Street termékeihez, s aggódtak a kiadók és a nyomdák szabályozatlan, ellenőrizetlen és fékezhetetlen szövegtermelése miatt. (A *Grub Street* mint a hitvány vagy legjobb esetben is középszerű nyomtatványok tömeges termelésének színhelye címszóként bekerült Dr. Johnson nagy szótárába is.)

Az 1760-as évektől kezdődően érzékelhető, hogy a távoli múltba helyezett szóbeliség értéként kezd értelmeződni, hogy csak két közismert gyűjteményt említsünk: 1760-ban jelenik meg a *Fragments of Ancient Poetry*, amelyben James Macpherson ismeretes módon elvileg Osszián műveinek nagyrészt a III. század óta a szájhagyomány fenntartotta változatait adta közre a maga fordításában, 1765-ben pedig Thomas Percy ballada- és dalgyűjteménye (*Reliques of Ancient English Poetry*). Bár forrásaikat tekintve Macpherson és Percy egyaránt kéziratokból és/vagy nyomtatványokból dolgoztak, ám az eredeti, autentikus és értékes mediális formát mégiscsak a szóbeliségben lelték fel, miközben a nyomtatásra távolról sem a szájhagyomány megőrzését lehetővé tévő, hanem inkább annak elpusztítását eredményező technológiaként tekintettek. A mélyreható mediális változás érzékelése arra készítette az írástudókat, hogy megpróbálják történeti kontextusba helyezni a különféle mediális formákat.

A bevezető tanulmány után McDowell kötetének nyolc fejezete egy-egy esettanulmányban veszi szemügyre közelebbről is ezt a folyamatot.

Az első fejezet a szájhagyomány fogalmának történetiségét, változékonyságát, megalkotott voltát mutatja be (*Oral Tradition in the History of Mediation*). A reformáció óta a tradíció kérdése, a szájhagyomány megbízhatósága központi jelentőségű volt a protestánsok és a katolikusok közötti doktrinális megkülönböztetés szempontjából. A protestáns íróknál és gondolkodóknál a Szentírás ki-

zárólagos (*sola scriptura*) vagy elsődleges tekintélye (*prima scriptura*) szemben állt a katolikus egyház felfogásával, mely szerint a Szentírás, illetve a Szentlélek ereje által továbbadott, a szóbeliség révén és rítusokban kifejeződő Szenthagyomány autoritása egyenrangú, és elválaszthatatlanul összekapcsolódik egymással. A XVIII. század kezdetén tehát az (*oral*) *tradition* elsődlegesen teológiai jelentéssel bíró kifejezés volt. A szájhagyomány megbízhatósága, hitelessége, bármiféle autoritás iránti igénye, a tudásátadás megfelelő módozatainak kijelölése nemcsak vallási, hanem egyéb tekintetben is komoly viták tárgyát képezte. „As for oral Traditions, what certainty can there be in them? What foundation of truth can be laid upon the breath of man?” – foglalta össze a kiinduló kérdést Joseph Hall 1628-ban. A Royal Society of London egy tagja 1699-ben például matematikai formulát dolgozott ki, hogy a szóbeli tanúvallomások megbízhatóságát kalibrálni lehessen (a szemtanúk száma, az elbeszélte eseménytől való térbeli vagy időbeli távolság és egyéb kritériumok alapján). Idővel azonban a földrajzi felfedezésekről szóló beszámolók, az útikönyvek olyan társadalmakról is tudósítottak, amelyeknek ugyan nem volt alfabetikus írásuk, mégis volt kultúrájuk. Ez újfajta érdeklődést generált a szóbeliség, a szájhagyományozás iránt, amint a saját társadalomban meglévő s egy jóval korábbi időszak reliktumaként kezelt szóbeliség is. Míg az elit kultúra képviselői a XVIII. század elején a pogány vagy pápista babonák tárhelyeként tekintettek a vulgáris vagy populáris hagyományokra és tudásra, addig a század vége felé e hagyományoknak egy új, pozitív töltetű fogalma is kialakult a *nép kollektív bölcsessége, tudása* értelmében. A valorizációnak ez a folyamata ugyanakkor nem volt homogén: miközben sokasodtak a (populáris) szóbeliség bizonyos fajtáit értékkel felruházó törekvések, Locke, Addison vagy Mary Wollstonecraft egyaránt bírálta pedagógiai szempontból a házi cselédeket, mert ostoba meséikkel megrontják a gyerekeket (a terminus *oral tales*, de a McDowell felhozta szövegpéldák jellemzően hiedelemtörténetekre, és nem mesékre utalnak). Mindenesetre a XVIII. század végére a hagyomány kezdetben uralkodó teológiai értelmezéséből létrejött egy szekuláris tradíció-fogalom is.

A profitorientált nyomtatásról és a szóbeliségről alkotott korabeli nézeteket McDowell két irodalmi példán, Swift és Defoe egy-egy művén keresztül mutatja be. Daniel Defoe a publikálás adta lehetőségeket maximálisan kihasználta, a sajtó és a nyomtatás korlátozása ellen érvelt, míg Jonathan Swiftet inkább elborzasztotta a nyomtatás 1695 utáni elszabadulása. Abban mégis megegyeztek, hogy mindketten összekapcsoltak problematikusnak vélt nyomtatott műfajokat veszélyesnek vagy vulgárisnak tekintett szóbeli formákkal. Swift *A Tale of a Tub* címmel névtelenül megjelentetett szatíráját nagyrészt közvetlenül a *License Act* kivezetése után, 1696–1697 táján írta. Már a hordómese alcíme (*Written for the Universal Improvement of Mankind*) és a fiktív szerző nyomtatásban megjelent, különféle műfajú elmeszüleményeinek címét (pl. *A General History of Ears*) fel-

soroló címnegyed is megelőlegezi, hogy a tömeges szövegtermelés, a zugírók, bértollnokok és a populáris irodalom hatásvadász, nagyzó és/vagy ostoba alkotásai megsemmisítő tárgyalásban részesülnek majd. Bevezetéként a szerző elmagyarázza: ahhoz, hogy manapság a tömegben és a folytonos zajban a szónokok/szerzők hangjukat hallathassák, három jeles gépezetet (*oratorial machine*) vesznek igénybe: a szószéket, a létrát/akasztófát és a vásári színpadot. Ez utóbbi, vagyis a populáris szórakoztató-ismeretterjesztő irodalom Grub Streetről kikerülő fércmunkáinak sorában Swift megemlített mesét (*Tom Thumb*), a középkori eredetű *Róka-regény* származékát (*History of Reynard the Fox*), a színdarabként, meseként, bábjátékként egyaránt közkedvelt történetet Dick Whittingtonról és vagyonszerző macskájáról (*Whittington's Cat*), falucsúfolókat (*The Wise Men of Gotham*), hiedelemmondákat (*Dr. Faustus*), és a szerző nevének említése nélkül e körben vélte helyesnek elhelyezni John Dryden allegorikus teológiai költeményét is (*The Hind and the Panther*). Swift a sajtó és a publikálás szabadságát a társadalmi instabilitás és forradalmi változások lehetséges forrásaként érzékelte. A Grub Street eladhatóság céljából termelt kiadványait éppen úgy a manipuláció eszközeinek tekintette, mint a disszenter prédikátorok agitatív beszédeit. A tömeges nyomtatás és a tömegeket elérő szóbeliség (a disszenter prédikátorok szabad ég alatt tartott prédikációinak olykor több ezres hallgatósága is volt) egyaránt fenyegető, kiszámíthatatlan hatású jelenségek voltak számára.

A nagy londoni pestis idején (1664–1665) csupán három, rendszeresen megjelenő újság létezett Angliában. Amikor viszont 1722-ben Defoe megjelentette *A Journal of the Plague Year* című munkáját, az olvasóközönség már újságfüggő volt. A könyv narrátora (H. F.) a kommunikációs módok szerint is jellemezte a hatvan évvel korábbi állapotokat. A kort, amikor az emberek újságok hiányában még szinte kizárólag levelezés vagy beszélgetések útján értesültek a hírekről, egy olyan kiélezett, alapvető egzisztenciális döntéseket igénylő krízishelyzetben, amikor rendkívüli mértékű volt az információ iránti igény. McDowell azt mutatja be, hogyan kapcsolta össze Defoe a populáris szóbeliséget (jósók, látnokok, szélhámosok, jövendőmondók, balladaénekesek és mások tevékenységét) a babonassággal, és végső soron hogyan tekintette ezt a fajta szóbeliséget (terjedését és hatását tekintve) szintén egyfajta fertőzésnek, járványnak. S amiképp Swift, Defoe is egy szintre helyezte a vulgárisnak tekintett szóbeliséget a tömeges terjesztésű, olcsó nyomtatványokkal (*cheap print*), és ezeket a híresztelés, rémhírterjesztés, pletyka, lárma és zaj kategóriáival asszociálta. A XVIII. században a zaj (a nem kívánt hang) már társadalmi és politikai kategória volt. A korabeli szerzők munkáiban nagy szerepet játszik az *urban soundscape* megjelenítése, nem véletlenül, hiszen a gépek, a gépi technológiák terjedése révén az akusztikus környezet, különösen a nagy népsűrűségű és ipari tevékenységnek is helyet adó városokban, alapvetően megváltozott.

Érdekes ellentmondások vagy komplex viszonylatok sora tapintható ki a könyvben: Defoe, a liberalizált könyvpiac nagy nyertese, termékeny szerzője a nyomtatás felsőbbrendűségét hirdeti, s az írásbeliség autoritása, a sajtó szabadsága, a hírek megbízhatósága mellett érvel. Ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy a nyomtatott szövegek talán mégsem feltétlenül megbízhatók. Egyrészt szándékosan manipulatívak lehetnek (és a tömeges terjesztés lehetősége révén igen nagy hatásúak is), másrészt sok esetben szóbeli forrásra mennek vissza, vagyis autoritás és autenticitás nem feltétlenül biztosítható. (Például a nagy pestisjárvány idején készített halálozási listák, ezek az elvileg hatóságilag ellenőrzött, nyomtatott dokumentumok gyakorlatilag a halottvizsgálók, vagyis szegény és írástudatlan idős asszonyok bejelentésein alapultak.)

A klubok, a kávéházak, a teázók a szóbeli diskurzus új közösségi terei voltak, melyekhez a XVIII. század közepétől a vitakörök is társultak. Itt különböző társadalmi osztályokhoz tartozó férfiak (és alkalmanként nők) szerény belépti díj ellenében beszédeket hallgattak meg, vallási, politikai és társadalmi kérdésekről vallott nézeteiket osztották meg, egyfajta racionális szórakozási formaként. A harmadik fejezetben (*Oratory Transactions*) McDowell egy közismert prédikátor-vállalkozó, John „Orator” Henley munkásságát vizsgálja. Henley eredetileg anglikán lelkész volt, de 1725-ben kilépett a szolgálatból, és 1726 és 1756 között újfajta vallási-oktatási intézményt hozott létre és működtetett Londonban. Henley egyfelől az apostolok egyszerű egyházához kívánt visszatérni, másfelől egyetemes és nyilvános akadémiáján a legváltozatosabb (tudományos, művészeti, politikai, gazdasági) témákról tartott előadásokat és nyilvános vitákat, beszédműhelyében (*oratory*) pedig az antik ékesszólás művészetét akarta átadni marginalizált társadalmi csoportoknak is.

Henley kezdeményezése élénk figyelmet váltott ki, s mivel sokrétű tevékenységének otthont adó bérleménye kezdetben a newporti húspiacon helyezkedett el, bírálói (köztük Pope és Fielding) kaján örömmel és érezhető elégedettséggel fantáziáltak hallgatóságáról: a velőscsonttal és húsvágó bárdal harangozó hentesekről, valamint az áment vonyító éhes piaci kutyák hadáról. Idővel Henley egészen radikális vallási, társadalmi és politikai nézeteknek adott hangot (ezért több ízben letartóztatták, illetve az állami és az egyházi hatóságok mindent megtettek, hogy bezárassák intézményét). Ám McDowell szerint nem is veszélyesnek, istenkáromlónak és szabadosnak minősített eszméi töltötték el aggodalommal kortársait, hanem inkább az az általa létrehozott, radikálisan nyilvános, félig intézményesített találkozóhely, ahol rendszeresen kifejtette nézeteit, miközben multimediális eszközökkel terjesztette azokat, amelyek így nemre, társadalmi állásra és tanultságra való tekintet nélkül hozzáférhetővé váltak. Ez jelentette az igazi fenyegetést a *status quóra* nézvést. Egy olyan társadalomban, ahol a népesség számottevő része nem tudott olvasni (vagy tudott, de mégsem

tette), Henley az eszméit egyrészt szóban terjesztette; nagyszerű előadó volt, aki a hatásos nyilvános beszéd technikáit oktatta is. Emellett felismerte, hogy a nagyközönséget az olcsó nyomtatványok révén tudja elérni, kihasználta tehát a nyomtatás nyújtotta lehetőségeket is, és rendkívüli mennyiségű kiadványt jelentetett meg, változatos műfajokban kísérletezve.

Az 1689-es *Toleration Act* lehetővé tette a disszentereknek, hogy nyilvános istentiszteleteket tartsanak, a disszenter prédikátorok tömegekre gyakorolt hatása pedig komolyan aggasztotta az anglikánokat. Az ékesszólás, a nyilvános beszéd, a meggyőző beszéd, az udvarias (csiszolt) beszéd jelentőségének már Addison és Steele is több cikket szentelt a *Tatler*-ben és a *Spectator*-ban, megjegyezve, hogy az anglikán istentiszteleteken általában alszanak a hívek, míg a lelkesült disszenterek prédikációi a szemet, a fület, az elmét és a szívet is elérik. Pár évtizeddel később Henleyre is nagy hatással volt a methodisták, John Wesley és George Whitfield gyakorlata (különösen a szabadtéri prédikációk) és azok a szóbeliségben, az elme és az érzelmek megragadása révén megvalósuló prédikálásban rejlő lehetőségek, amelyeket a Church of England, úgy tűnik, elszalasztott. Mivel a XVIII. században mindenki rendszeresen járt misére/istentiszteletre, a prédikációknak/szentbeszédeknek hatalmas szerepük volt a közvélemény, s különösen a köznép politikai véleményének formálásában. A türelmi rendelet értelmében a hallgatóság választhatott a prédikátorok közül, s az anglikán lelkészek immár a disszenter prédikátorokkal versenyeztek, akik sokkal dinamikusabb, érzelmekre ható, agitatívabb előadói stílust képviseltek. A prédikálás verbális, vizuális és dramatikus előadás volt, s ennek jelentőségével a korszak szerzői és előadói egyaránt tisztában voltak. Élénk diskurzus folyt a prédikálás megfelelő módjáról, hogy a helyes középút megtalálásával elkerüljék a végleteket, a siváran egyhangú, valamint a színpadias-extatikus előadásmódot (Hogarth *The Sleeping Congregation*, illetve *Credulity, Superstition, and Fanaticism* című metszetei a két szélsőséget ábrázolják). A pusztítóan unalmas prédikáció valódi tétje nem a prédikátor szakmai alkalmatlanságának bizonyítása vagy a hívek mélyeséges unatkozása volt, hanem az, hogy elszalasztotta s így veszélyeztette a lelkek megváltását.

Az ötödik fejezet (*How to Speak Well in Public: The Elocution Movement Begins in Earnest*) a nyilvános beszéd művészetének korabeli gyakorlatát és az arra vonatkozó elméleti írásokat mutatja be. Ez a fejezet is Hogarth egy metszetével indul, egy kivégzési jelenettel (*The Idle 'Prentice Executed at Tyburn, 1747*). McDowell az esemény iránt érdeklődő néptömegeből néhány alakra hívja fel az olvasó figyelmét: a halálraítélt utolsó szavait tartalmazó nyomtatványt árusító, hangosan kiáltozó nőre; azután a newgate-i börtön káplánjára, aki engedélyeztette a halálraítéltek utolsó szavait megörökítő nyomtatványok alkalmanként több ezer példányban való megjelentetését, és akinek feladata az lett volna, hogy vigaszt nyújtson a halálraítélteknek, ám ehelyett a képen a hintójában ücsörög

magában, s passzívan híz hasznot az olcsó nyomtatványok eladásából; valamint az akasztófa felé vezető útján a kezében könyvet (talán a Bibliát?) tartó halálraítéltet kísérő, felé forduló, hevesen gesztikuláló, energikus metodista lelkészre. McDowell meglátása szerint a disszenter prédikátorok és a portékáikat rigmusos kiáltozással árusító nők, az utcai árusok, vándorárusok voltak a XVIII. századi brit irodalomban és képzőművészetben a hangos, engedetlen, udvariatlan és fenyegető szóbeliség képviselői: kulturálisan központi jelentőségű, társadalmilag marginális figurák.

De miben is rejlik a szóbeliség ereje, és erejének felismerésével párhuzamosan miből fakad veszélyes, manipulatív volta? A téma iránt érdeklődők számára világos volt a szóbeliség jelentőségének és hatásának eredete: a szóbeli kommunikáció ugyanis a testben lakozik (ajkak, nyelv, hangszálak, tüdő stb.) és a testek közötti megy végbe, a testből fakad és a testre hat, magyarul érzelmi, közösségi és jelenlétben alapul. Ezenkívül demokratikus, mindenki (minden jelenlévő) számára korlátozás nélkül elérhető, függetlenül a kulturális státusztól. A nyilvános beszéd, az ékesszólás XVIII. századi teoretikusai alapos figyelmet fordítottak a szóbeli kommunikáció korporealitásának megértésére, s kijelölték a határokat a nyilvános beszéd illő és illetlen testi megnyilvánulásait számba véve.

Míg a halaskofák és társaik retorikája szigorú bíráló alá esett, a kortárs városi szóbeliségnek voltak olyan formái is, amelyek a kifinomultságot testesítették meg, miközben egyértelműen az írásbeliséggel és a nyomtatással szemben határozták meg magukat. Ilyen volt az ékesszólás/beszédművészet (*elocution*) mozgalma, melynek egyik kulcsszereplője Thomas Sheridan író színész, beszéd-tanár (egyébként Swift keresztfia) volt, aki a nyilvános beszéd antik művészetének tanítását tűzte ki célul. Ennek érdekében keresztül-kasul utazott az országban, hogy nagyobb városokban kínálja szolgáltatásait azoknak a középosztály felé igyekvő férfiaknak és nőknek, akiknek fontos volt, hogy elsajátítsák az egységesülő (és egyben homogenizálódó) angol beszédet és kiejtést, illetve tájszólásukat, amely kedvezőtlen hatással lehetett volna társadalmi előmenetelükre az újonnan konszolidálódó Nagy-Britanniában. A beszéd ugyanis sokkal jobban elárulja az akaratlan provincializmust, mint az írás – David Hume egész életében aggódott, hogy nem a „helyes” angolt használja. Sheridan a szóbeli kommunikációnak éppen azokat az elemeit ünnepelte, amelyek az írásbeliségben nem igazán jeleníthetők meg (hangsúly, hanghordozás, hangmagasság, hanglejtés, hangszín), emellett pedig a gesztikulációt is külön nyelvként fogta fel. Sheridan szerint az írásbeliség lerombolja a beszéd természetes kifejező erejét, miközben a szóbeliséghez képest az írás és a nyomtatás egyértelműen másodrendű. A beszéd Isten adománya, az írás meg az ember találmánya. Az „alacsonyrendű” nyomtatott műfajok és a zugírók, bérírók elleni hadakozása, valamint a valódi irodalmi szerzők nehézségeire vonatkozó folyamatos megjegyzései McDowell

szerint arra utalnak, hogy a szóbeliség XVIII. századi újra/felértékelése nagymértékben a tömeges nyomtatvány-termelésre adott reakció volt.

Sheridan nézetei szerint a folytonos olvasás odavezet, hogy az ember (bármily tanult is legyen) elveszíti a szóbeli kifejezőmód hajlékonyságát és erejét, a társalgás, a vita, a meggyőzés művészetét (*oral arts*). A könyvberekkel (*bookish men*) szemben a tanulatlan, írástudatlan, faragatlan beszélők gyakorta természetes erővel bíró beszéddel rendelkeznek. Ennek kapcsán McDowell Hugh Blair retorikai írásainak tárgyalására tér át (*Lectures on Rhetoric and Belles Lettres*, 1785), amely a beszéd és az érzelemkifejezés összekapcsolásával és jelentőségének kiemelésével fontos állomást jelentett a szóbeliség valorizációjában. Blair szerint az emberi hangnak különleges ereje van, az élőbeszéd, a beszélő hangja sokkal erősebb benyomást tesz az elmére, mint arra bármily írás képes lenne, vagyis a beszélt nyelv felsőbbrendű az írott nyelvhez képest, a gesztusok pedig univerzális nyelvet képeznek. Blair arra törekedett, hogy a klasszikus retorikát, amely eredetileg szóbeli kontextusú volt, átdolgozza a tömeges nyomtatás által meghatározott korabeli társadalom számára. A beszéd művészete és a szóbeliség primátusa iránti igénybejelentés talán nem véletlenül egy olyan korszakban jelentkezett, melynek kommunikációjában a nyomtatás révén megkerülhetetlen szerepet játszott az írásbeliség.

1711-ben Joseph Addison a *Spectator* egy számát a nők ékesszólásának szentelte. Az esetleges kételkedő olvasók számára a női retorikai potenciál bizonyosságaként említette a halaskofákat („Ladies of the *British fishery*”). McDowell könyvének hatodik fejezete ezekkel a munkásasszonyokkal és korabeli irodalmi reprezentációjukkal foglalkozik. A halaskofáknak (illetve osztriga- és angolnaárusoknak) nem volt boltjuk vagy standjuk, az utcán-piacon hangjuk révén tudták termékeiket eladni. A piacokon a városi tömegben portékáikat vagy szolgáltatásaikat kínáló, egymással versengő árusok dallamos, ritmikus, sztereotip elemeket tartalmazó s az áru kiválóságát hirdető kikiáltásai (*street cries/London cries*) annyira jól elkülöníthetők, jellegzetesek és hagyományosak voltak, hogy a XVI. századtól olcsó nyomtatványokon, majd illusztrált albumokban is megjelentek. A Billingsgate-i halaskofákat és osztrigaárusokat agresszív szóbeliség és heves gesztikuláció jellemezte, ami irodalmi és képzőművészeti toposszá vált (Pope *Dunciad* című szatirájában *fair Rhet'ric* küzd meg *shameless Billingsgate*-tel). Ennek az obszcenitás, a hiperbolák, szleng és zsargon meghatározta, retorikai trópusoktól hemzsegő nyelvnek szégyentelen mivolta valószínűleg a nyelvi, társas és testi illem/érintkezés udvarias, csiszolt normái iránti totális érdeklenségből fakadt. E beszéd- és viselkedésmódtól az elit kultúra képviselői elhatárolták magukat, bár így is elismerték e durva, faragatlan (*rude*) beszéd retorikai potenciálját.

Érdekes módon a korabeli irodalomban e javarészt írástudatlan, plebejus, hangos, s minden szempontból végtelenül kiszolgáltatott nőket gyakran ab-

rázolták úgy, mint akik végül is elérték retorikai céljukat, megnyerték szóbeli csatáikat a gentlemanekkel szemben, akik ugyan megvetették őket, ám akiknek kiterjedt olvasási gyakorlata sajnos aláásta szóbeli képességeiket. A halaskofák nyelvének rendkívül erőteljes figurativitása Adam Smith számára még az alsóbbrendű, vulgáris beszéd jellegzetessége volt (az ideálisnak tartott, moderált és elegáns *plain English*hez képest). A szóbeliség, az „alsóbbrendű” szóbeliség értékelésében bekövetkező változást jelzi, hogy Hugh Blair például egészen más értelmezési keretben szemlélte ugyanezt a jelenséget. A trópusok és alakzatok tobzódását a civilizáció előtti vad társadalmakhoz, az emberiség gyerekkorához kötötte, tehát egzotikus, történeti és antropológiai sajátosságként látta.

A XVIII. századi Nagy-Britanniában igen élénk párbeszéd alakult ki a balladáról. A nyomtatott írásbeliség közegében a különféle gyűjtemények előszavában, tanulmányokban, újságokban közzétett kommentárokból sokan értelmezték a műfajt. A kötet utolsó előtti fejezete („*The Art of Printing Was Fatal*”) a balladáról szóló írásokat elemzi a *Spectator*tól kezdve William Motherwell skót gyűjtő úttörő kiadványáig (*Minstrelsy, Ancient and Modern*, 1827), amely első ízben közölt balladákat kizárólag szóbeli források nyomán. E fejezet kötetünkben is olvasható Vaderna Gábor fordításában, így csak rövid összefoglalását adjuk. A balladáról szóló XVIII. századi írások szinte kivétel nélkül érintették a nyomtatványok jelentőségét a műfaj kapcsán, ennek során viszont a szájhagyomány új, szekuláris fogalmának kialakításában vettek részt. Az elit kultúra képviselői a század folyamán ugyanakkor eltérő módon konceptualizálták a balladákat. A század elején még magától értetődőnek tartották a balladaköltészet multimediális (egyszerre szóbeli és írásbeli) természetét. Később azonban egy olyan szájhagyományozott balladakategóriát különítettek el, amelyet szerintük a nyomtatványok tömege fenyeget vagy kiszorít, s ebben az értelmezési keretben a balladák szóbeliségben terjedő rétegét tekintették értékesnek. Percy 1765-ben kéziratokból és nyomtatványokból gyűjtötte össze a szövegeket, ám tanulmányában (*An Essay on the Ancient Minstrels in England*) az ősinék tekintett balladákat (*heroic ballads*) a vándorénekesek szóbeli alkotásaként azonosította, a nyomtatást pedig a szóbeli művészetet felszámoló, alacsonyabb rendű szövegeket eredményező innovációként. McDowell szerint viszont akárhogy is osztjuk fel a korpuszt, vagy vélekedünk e felosztások jogosságáról, implicite léteznek ezek az elkülönítő kategóriák (szóbeli, kézirat, nyomtatott), anélkül, hogy reflektálnának arra, hogy maga a szájhagyomány fogalma nem időtlen és univerzális, hanem történeti és konstruált. A XVIII. század közepétől kialakuló balladakutatás döntő szerepet játszott a szájhagyomány ideájának megformálásában, elválasztva az értékesnek tekintett szóbeli gyakorlatokat a vulgáris vagy szubverzív megnyilvánulásoktól, s nem vették fel a gyűjteményekbe ez utóbbiakat, különösen az aktuális politikai helyzetre vonatkozó, egyébként nagyon is viruló dalokat/szövegeket.

Az utolsó fejezet (*Conjecturing Oral Societies: Global to Gaelic*) azokat a XVIII. századi tudományos és irodalmi fejleményeket tekinti át, amelyek az írás nélküli társadalmakra, valamint általában véve a szóbeliségre vonatkozólag alapvetően új gondolkodási sémákat eredményeztek. Az útirajzok, illetve a történelmi munkák a XVII–XVIII. században egyre több olyan társadalomról számoltak be, amelyekben az írás hiánya nem valamiféle barbár, hanem kifejezetten kifinomult kultúrával járt együtt (például Paul Rychart, Sir William Temple, Lafitau perui, kínai, ír, vagy az amerikai őshonos lakosságra vonatkozó munkái 1688 és 1724 között), s tanúskodtak komplex genealógiai, szokásjogi és történelmi ismeretek szájhagyományozás útján való átadásáról és fenntartásáról.

A klasszika-filológusok mindeközben a homéroszi költészet kapcsán exponálták a szóbeliség–írásbeliség kérdését. Thomas Blackwell Homéroszt vak (így szükségszerűen a szóbeliségben alkotó) vándor énekmondóként ábrázolta (*Enquiry Into the Life and Writings of Homer*), 1769-ben pedig Robert Wood felvetette annak lehetőségét (*An Essay on the Original Genius of Homer*), hogy a zseniális Homérosz írástudatlan lehetett. A korabeli olvasók nagy része nevelésnek tartotta ezt az elképzelést, de a kontinensen F. A. Wolf, mint ismert, mégiscsak komolyan vette e felvetést (*Prolegomena ad Homerum*, 1795), amelynek intellektuális hatása igen jelentős volt, és nemcsak egykorúan, hiszen legalább Milman Parryig és a harvardi epikakutató iskoláig terjedt.

A XVIII. század közepe és vége a gael és kelta szájhagyomány vizsgálatának felvirágzását hozta magával. Hugh Blair Ossziánt, a harmadik századi bárdot a skót Felföld Homéroszaként ünnepelte (*Critical Dissertation on the Poems of Ossian*, 1763). Macpherson megítélése ugyan ellentmondásos volt, de Blair rendkívül nagyhatású műve kezdeményező erővel bírt azon kutatások elindítására, amelyek az őshonos szájhagyomány fennmaradásának lehetőségeit vizsgálták. A *Critical Dissertation* a szájhagyomány jelentőségének hangsúlyozása mellett az emberi társadalmak fejlődéséről alkotott stadiális modellt képviselte. A látzólag atemporális társadalmakkal szembeálló skót felvilágosodás filozófusai által kidolgozott *conjectural history* értelmében azt az elképzelést vallotta, hogy a különféle népek az emberi nem fejlődésében az evolúciós pályáiv különféle állomásait vagy korszakait képviselik. Az egyes állomásokhoz, melyeken minden társadalom – bár eltérő időpontban – végigmegy, jellegzetes gazdálkodási módok (vadász-gyűjtögető, nomád, legeltető, földművelő, állattenyésztő stb.), intézmények és szokások társulnak. McDowell szerint az 1790-es évektől figyelhető meg, hogy az egyes stádiumokat jellemző sémának a kommunikációs technológiák is részévé válnak. Immáron nemcsak a gazdálkodás módja, hanem a kommunikációtörténeti fejlemények szerint is elkülönítenek fejlődési fázisokat, olyan kérdéseket taglalva, mint a nyelv eredete, az írás és a nyomtatása feltalálása, majd elterjedése. A mediális váltásról szóló modern evolúciós elbeszélések valahol itt

gyökereznek, vagyis abban az elképzelésben, hogy a társadalmak a szóbeliségtől az írásbeliség felé *haladnak*, miközben McDowell szerint magát a szóbeliség ideáját valójában az írásbeliség ellentétéként, visszamenőlegesen találják fel.

A kötetben Samuel Johnson *Journey to the Western Islands of Scotland* (1775) című munkájának újraolvasása zárja az elemzések sorát. Dr. Johnson közismeretlen kétellyel fordult azon elképzelés felé, miszerint a skót Felföldön valamiféle különleges ősi szájhagyomány létezne – ezt ma a skótokkal szembeni angol előítéletek megnyilvánulásaként szokás érteni. Paula McDowell szerint ugyanakkor Johnsonnak ez a „vad” (kereskedelmet, pénzforgalmat, és esetenként utakat is nélkülöző) Felföldre és a Hebridákra vezető, hajóval, lóháton és gyalogszerrel megtett oknyomozó körútja egyrészt nagyon is szokatlan volt a korban egy hatvanas éveiben járó angol úriembertől. Másrészt Dr. Johnson kérelhetetlen ellenállása a szájhagyományra vonatkozó állításokkal szemben megvilágító erejű lehet a szóbeliséggel kapcsolatos eltérő attitűdök vizsgálata szemszögéből. Johnson ugyanis kitartott amellett, hogy az írástudatlanság és a szegénység összefüggnek, és mindvégig elutasította a szóbeliségre vonatkozó szentimentális-idealizáló felfogást. Ezzel kapcsolatban azt is érdemes figyelembe venni McDowell szerint, hogy a szájhagyomány hanyatlásáról, kiszorításáról vagy haláláról szóló nosztalgikus modellek összetett ideológiai igények szolgálatában álltak, és nem feltétlenül jártak demokratikus következményekkel, például az állami közoktatásnak meglehetősen kevés támogatója volt a szájhagyomány pusztulását sirató kulturális elit körében. Johnson reakciója a skót Felföldön megfigyelt állapotokra összefüggött azzal, ahogyan egész életében következetesen elutasította a szegénység szentimentális alapokon nyugvó idealizálását, akárcsak a szegények oktatását ellenző véleményeket is. Dr. Johnson ellenérzése a szájhagyomány kitüntetett mivoltára, kulturális primátusára vonatkozó állításokkal szemben McDowell szerint tehát nemcsak abból fakadt, hogy angol volt, hanem abból is, hogy felfogása szerint egy modern társadalomban az írásbeliség hiánya egyre növekvő tehertétel a polgárok számára, legyenek azok skótok vagy angolok.

A XVIII. század vége felé egyértelművé vált a kulturális változás, s ezzel a veszteség érzése is együtt járt. A nosztalgia a veszteségérzet kiváltotta megküzdési stratégia (Svetlana Boym, Nicholas Dames, Kathleen Stewart, Susan Stewart). A XVIII. század folyamán a változás érzékelése és a veszteségérzet központi jelentőségű volt a szájhagyomány világi modelljének megalkotásában. Paula McDowell összességében egy, a szóbeliségről és az írásbeliségről megalkotott, hihetetlenül befolyásos kulturális narratíva genezisének tárja elénk, amely újramodellálta a két médium között meglévő kölcsönös és élő kapcsolatot, s múlt és jelen viszonyáról egy nosztalgikus történelmi fikciót hozott létre.

Александр Белоусов. *Культура. Литература. Фольклор*. Szerkesztette E. A. Белоусова. Москва: Новое Литературное Обозрение, 2023. 784 l.

Alekszandr BELOUSZOV. *Kultúra. Irodalom. Folklór*. Szerk. Je. A. BELOUSZOVA, Moszkva: Novoje Lityeraturnoje Obozrenyje, 2023, 784 l.

Alekszandr Belouszov (1946–2023) válogatott műveit szerkesztette köteté és adta közre 2023 nyarán Moszkvában a Novoje Lityeraturnoje Obozrenyje kiadó. A csaknem 800 oldalas opus a nagyszerű folklór-, kultúrakutató, irodalomtörténész 55 éves pályájának legmeghatározóbb, ugyanakkor a tudományos közélet számára mind a mai napig szinte hozzáférhetetlen írásait tartalmazza. E tudományos kiadvány, amelyhez most 18+ jelzéssel ellátva, lefóliázva juthatnak hozzá az érdeklődők, a kutatónak az 1970-es években esetenként a cenzúra által elfektetett korai írásaiából, kis példányszámú, pedagógiai anyagnak álcázott tanulmányaiából, a felsőoktatási szöveggyűjtemények és jegyzetek előszavaiból – amelyekből jónéhány egy szűk tudományos közegben igazi kultkiadvány lett –, valamint a 2000-es évek kisebb-nagyobb tudományos fórumain megjelent szövegeiből állt össze. Belouszov a pályája kezdetétől a sztálini politika által ellehetetlenített írók és kutatási irányok felé fordult, s olyan, a szovjet időkben tabusított tudományos témák után nyúlt, mint az *anekdotakutatás*, a *városi folklór* vagy a *gyerekfolklór*. Tette ezt úgy, hogy eddig ismeretlen, máig kiadatlan, kéziratossá etnográfiai és folklór gyűjtéseket dolgozott fel, idézett és emelt a köztudatba. Olyan, a tudomány által korábban lenézett és a perifériára szorított műfajokra és (folklór)jelenségekre koncentrált, mint a *szóbeszéd* (pletyka), a *közhasználatú dalok*, az *anekdota*, a *kegyetlen románc* vagy a *szadista versikék*. Kutatásainak legfőbb színtere a város — legyen az a XIX. század második felének Szentpétervárja; a provinciális, orosz kisvárosok vagy éppen az 1970-es évekbeli Moszkva. Számára a város a maga kulturális komplexitásában, társadalmi rétegzettségében, sokszínű szociokultúrájú lakosságával, gazdag folklórjelenségek helyszínéeként jelenik meg. Belouszov maga is folytatott gyűjtői tevékenységet. Jurij Lotman tanítványaként a tartui egyetemen még a baltikumi orosz óhitűek folklórából írta doktori disszertációját, az 1990-es években az 1970-es évekbeli moszkvai hippikommuna szadista versikéi után kutatott, miközben kitaratóan gyűjtötte a gyerekek, a kamaszok és a főiskolások, egyetemisták között terjedő, variálódó verses és prózai folklórszövegeket is. Tudományos életének meghatározó része az egykor a Szovjetunióhoz tartozó Baltikumhoz köti (Tallinn, Riga), utolsó éveiben a Szentpéterváron működő Európai Egyetem professzora volt. A Szergej Nyekljudovval közösen tartott egyetemi szemináriumuk anyagából jelentették meg 2003-ban azt a 700 oldalas tanulmánykötetet, amely az orosz tudomány történetében elsőként komplex módon tárgyalja

a XX. század második felének városi folklor jelenségeit.

A témaválasztásaiban is lenyűgöző életmű egy olyan unikális tudományos látásmóddal párosul, amely az irodalom és a folklor közötti átjárhatóságra, a szóbeli és írásbeli kultúrák egymástól való kölcsönvételeire és produktív együttélésére hoz számos példát. (Lásd a városi folklor és a XIX. századi klasszikus szövegek kölcsönhatásait: Puskin *Téli este*; A *Vasziljevskij-szigeten álló magányos házikó*; Gogol *Az arckép*; Dosztojevskij *Szegény emberek*; A *kamasz* stb.)

A kötet három nagy egységbe rendezi Belouszov folklorisztikai, kultúrtörténeti és irodalomtörténeti írásait.

Az első a *Folklor és a népi kultúra hagyományai* címet viseli. Itt

kaptak helyet esettanulmányai a baltikumi orosz óhitű közösségek kultúrájáról, dalairól, meséiről, altatóiról, illetve arról, hogy az óoroszl irodalmi hagyományok mely motívumai kerülnek át e közösségek eszkatologikus történeteibe. Itt olvashatók a *XIX. század és a XX. század első felének városi folklorja*, valamint a *Kortárs városi folklor* jelenségét kutató írásai. Ma ezek az írások egy új tudományos irányzat immár megkerülhetetlen alapszövegeivé, módszertani origójává váltak. Belouszov nem elsősorban a tradicionális népi kultúra jelenségeit vizsgálja, az ő folklorfogalma a városi kultúra, a városi mindennapok, a szélesebb értelemben vett városi szóbeliség kutatásához fűződik, amelybe a *gyerekanekdoták*, a *kiszámolósok*, a *rigmusok* vagy a *csúfolók* egyaránt beletartoznak. A kutató az orosz város (eredetileg „nagyfalu”) mint történeti-társadalmi képződmény kialakulását követi végig és kapcsolja össze azzal a funkciójával, hogy a városi lét és közösségek mennyiben járult(ak) hozzá az ún. tradicionális folklor megőrzéséhez, ugyanakkor az attól való eltávolodáshoz. Arra is keresi a választ, hogy milyen szerepe van e sajátos folklor alakulásában a professzionális művészeteknek, hogyan, miként orientálódnak például a *városi balladák*, *anekdoták*, *csúfolók* és *szadista versikék* a magas irodalmi minták felé. Belouszov fontosnak látja, hogy a kutatás

НАУЧНАЯ БИБЛИОТЕКА

Александр Белоусов

КУЛЬТУРА
ЛИТЕРАТУРА
ФОЛЬКЛОР

18+

tisztázza, melyek voltak a kollektív alkotás feltételei, lehetőségei egyes történeti korszakokban úgy a falusi, mint a városi közösségekben. Egészen parádésak az 1920-as években keletkezett, A. M. Asztahova máig csak kéziratban olvasható, *Utcai zenészek dalai* gyűjtésének darabjait elemző esettanulmányai, ahol a városi szóbeszéd és a korabeli sajtó anyagai, műfajai (krónika, hír, helyszíni szemle stb.) válnak a – közköltészeti – románcok, balladák és dalok origójává. Ezek, mint például Putyilov, a csödbe jutott, jószívű gyáros tragikus történetének *dala*, egy csoportos erőszakolás kegyetlenségét megőrző *ballada*, a lányát a temetőben meggyilkoló apáról keletkezett *városi románc* és a leningrádi gőzshajó katasztrófáját megörökítő *krónikás ének* elemzése, feltárása egyszerre bizonyulnak filológiai nyomozásnak és kultúraközi jelenségek felmutatásának. A felsoroltak mindmind a korabeli sajtóban megjelent cikkek, híradások és a szóbeliségben jelenlévő ún. melodramatikus „kegyetlen románc” (kései ballada típusa) hagyományok találkozásának lenyomatai. Az első nagy egység zárata a *Modern városi folklór* címet viseli. Itt kaptak helyet a *Gyerekfolklór*, az *Orosz iskolai folklór* és a *Kortárs anekdota* új kutatási irányokat koncipiáló, módszertani alapmunkái. Belouszov finom és határozott megfigyelései az anekdotamesélés és -használat történetileg változó létmódjáról, a városi anekdotaciklusok kialakulásának mikéntjeiről elvezetnek olyan elemzésekre, amelyekben műfajpoétikai szempontból elemzi a XX. századi szovjet szóbeli kultúra olyan eminens szövegeit, mint a Csapajev-, a Stierlitz-, a Lenin- vagy a rajzfilmhős-anekdoták (Krokogyil Géna és Csiburáska).

A második egység *A mindennapok kultúrája* címet viseli. Az orosz szabadkőművesekről alkotott népi elképzeléseket taglaló írást követően a további tizenkét fejezet három témát ölel fel: az elsőben az orosz *lánynevelő intézetek növendékei* (insztyitutki), a másodikban a *papneveldek hallgatói* (szeminarisztü), a harmadik az Orosz Birodalom *provinciáiban* megbújó *városok* állnak a középpontban. E kultúrtörténeti munkákat ugyanolyan mértékben lehetne irodalomtörténetieknek is nevezni, hiszen Belouszov nemcsak Dosztojevszkij, Turgenyev vagy Csehov életművében, hanem a XIX. századi orosz irodalom kevésbé ismert korpuszában, lenyűgözően széles irodalmi anyag felvonultatásával vizsgálja, hogy *a zárt intézetben felnőtt leánynövendék* alakja a megvetett és lenézett *papi hallgató* ábrázolásához hasonlóan hogyan válik igen élő irodalmi sztereotípiává csaknem száz éven át az orosz próza- és drámai irodalomban. Mely művekben, illetve szerzőknél beszélhetünk ezen sztereotípiák izgalmas transzformációjáról? E nagyobb lélegzetű szövegek között bújik meg a kutatónak az a rövidebb írása, amely az orosz gyerekirodalom-kutatás története, általában véve pedig a mesekutatás szempontjából lehet kardinális. *A mesék ellenségei* című írás a Hoffmann-, az Andersen- és a Perrault-mesék ellen (is) irányuló „meseellenes kampány” jelenségét elemzi a XIX. század második feléből. Itt találjuk a kötetben másodsor, hogy Belouszov igen pontosan összekapcsolja a XIX. század második felének szellem-

történeti és kulturális jelenségeit az 1920-as évekkel: azaz a bontakozó gyerekirodalmat, annak oktatási vonatkozásait és kutatási módszertanait egyfelől a szovjet gyerekkönyv „aranykorával”, másfelől az 1920-as évek gyerekeknek szóló irodalmát tárgyaló módszertani és elméleti kérdéseivel. Belouszov ezúttal is a folklor és az irodalom „együttlátását” szorgalmazza: így kapcsolódnak össze organikusan a XIX. századi folkloranyagon kidolgozott megfigyelései Kornyej Csukovszkij költő 1920-as években gyűjtött, rendszerezett és elemzett „gyerekszáj” gyűjteményével, illetve a gyerekbefogadónak író költőknek összefoglalt tanácsaival.

A kötetet záró nagy egység az irodalomtörténeti munkákat tartalmazza. Leányügöző Belouszov verstani, poétikai és történeti szemléletű monumentális tanulmánya Puskin *Téli este* című költeményéről, amelyben a kutató szembenéz a mű egymást kizáró két, korábbi értelmezői kánonjával is. Belouszovnak nem csupán a XIX. század eleji, elit irodalmi művek közötti kiváló tájékozódása, hanem a korabeli „populáris kultúra” szövegeinek széles körű ismerete adja e százéves vitához azt az új aspektust, amely lendületet ad a vers körüli friss, tudományos diskurzusnak. Ennek kulcsa pedig a maga korában az almanachokba és énekeskönyvekbe szinte azonnal bekerülő Puskin-szöveg, a négyes trocheusban íródott vers közköltészeti kötődéseinek feltárása, az ún. *asztali dalok* és az *orosz dal* kontextusa, benne a *vihar* és a *lakoma* (asztalozás) motívumainak hagyományos összetartozásával.

Az irodalomtörténeti részt egy kismonografikus igényű korpusz zárja Leonyid Dobicsin íróról (1894–1936), akinek az újrafelfedezése, műveinek kiadása 1990-től indulhatott el Oroszországban. Belouszov írásainak egy része a lett területen élt, orosz író életrajzi adatait kísérlik meg tisztázni, például Dobicsin máig rejtélyes eltűnésének körülményeiről közöl dokumentumokat, amelyekre a kutató az NKVD archívumaiban talált rá. Ezekből a jelentésekből, az író megfigyelésének leírataiból még pontosabban rajzolódik ki az az 1936 tavaszán elinduló lejáratókampány, amely Dobicsin *Gorod En* (En város) című önéletrajzi regénye kapcsán („formalista jelenségek koncentrátuma”, „ideológiailag káros”, „reakciós”, „szükségtelen”) a hivatalos fórumokon, a sajtóban és a leningrádi írók gyűlésén zúdult az íróra. A további írások *filológiai nyomozások*. Irodalomtörténeti szempontból a Dobicsin-regény komoly Gogol- és Dosztojevskij-vonatkozásait tárják fel, miközben végigkövethetünk több, Belouszov egész életművére jellemző komplex, antropológiai és a szociokulturális aspektusú „nyomozást” is. Ezekben az írásokban a regény szövege, illetve világa egészen egyedi módon fonódik össze Dobicsin és Belouszov központi jelentőségű városával, a soknyelvű és -kultúrájú, lett Daugavpilsszal, vagyis az orosz Dvinszkkal, a héber Denenbúrggal és a német Dünapúrggal.

A kötetet a kutatóval készült interjúk, rövidítésjegyzék, Belouszov műveinek bibliográfiája és a névmutató zárja.

TAMÁS Ildikó. *Adj netet! Nyelvi, képi kifejezőmód és kreativitás a kortárs gyermek- és diáklóklórbán*

Budapest: Balassi Kiadó, 2022, 191 l.

Az ismertető könyv a folklórtudományban gyakran hangoztatott huszonegyedik óra elvével igyekszik szembe helyezkedni. Hipotézise, hogy a korábbi évszázadokhoz hasonlóan a folklór a jelenben is képes az átalakulásra, megújulásra, társadalmi rétegek és csoportok közti vándorlásra. A XXI. századra sem tűnt el, csak folyamatos változásban van, formáit, kifejezőmódját az újítás szándéka éppúgy jellemzi, mint akár sok évszázados formákhoz való kitartó ragaszkodás. Bár az ezredfordulót követően tradicionális mesemondást már nehéz – ha nem is teljesen reménytelen – találni, a fonás, a tollfosztás vagy a kukoricamorzsolás alkalmai, különösen városi környezetben, igencsak megritkultak, ez azonban nem jelenti azt, hogy a folklórról *en bloc* le kellene mondanunk. Csupán a folklorista szerep és feladatrendszer átgondolására, megújítására van szükség, hogy a kutató észrevegye: a téma az utcán hever. A folklorisztika jelen felé fordulása Észak-Amerikában vagy Nyugat-Európában már hosszú évtizedekkel ezelőtt megkezdődött, amit sok vita kísért, és számos fogalom újra értelmezése követett. Nálunk azonban sajátos társadalmi, politikai viszonyaink miatt ez a folyamat nemhogy nem játszódott még le, de szinte el sem indult. Ebbe az állóvízbe dob követ az *Adj netet!* című monográfia, amely a réteg- és csoportkultúrák szemszögéből közelíti meg a kortárs folklór és a folklorisztika megújításának lehetőségét.

Száz éves közhely, hogy a szóbeli kifejezés és hagyományozás a zárt kisközösségekben marad meg legtovább, s az sem titok, hogy a többségtől való elzárkózás igényével létrejövő csoportok, úgynevezett *szubkultúrák* is megte-methetik a maguk exkluzív folklóriját. Ennek megfelelően a kutatók lassan egy évszázada igyekeznek olyan regionális, szakmai, esetleg hobbi- vagy életformacsoportokat találni, amelyekben a szóbeli és variábilis kifejezési formák fellelhetők. Ilyen akár az életforma, akár az életkor szempontjából megközelíthető közösséget jelent napjaink iskolai gyerekvilága, ahol bármily meglepő, igencsak virágozik a folklór. A továbbító közeg megváltozott, a szóbeli átadás-átvétel mellett a kéziratos, sőt a rajzos közvetítés éppúgy jellemző, mint volt az a XVII. vagy XVIII. században. A viccek és mémek továbbadásában elengedhetetlen az internet szerepe is, amelybe a mai, vagy a közelmúltban, a könyv anyagának összegyűjtése idején, tehát a 2010-es évek második felében felnövő generáció már egészen kisgyerekkorban belenevelődött. Az akkori általános és középiskolások, részben ma már fiatal felnőttek számára az internet és a közösségi mé-

dia anyanyelv, amelyet a legnagyobb természetességgel, és sokszor reflektálatlanul használnak.

Az internet használata azonban nem feltétlenül károsítója vagy korlátozója a szóbeliségnek, ahogy az Tamás Ildikó munkájából kirajzolódik. A gyerekek a szünetekben az „Adj netet!” felkiáltással kérik egymást a mobilnet megosztására, hogy legújabb alkotásaikat közzétehessék, vagy másokét letölthessék. A kötet így tehát bizonyos sztereotípiák eloszlatására is vállalkozik, amennyiben a „mai fiatalokat” nemcsak a telefonjukon lógó, ettől kommunikációképtelen csodabogarakként írja le, hanem az eszközt és a szóbeli kommunikációt egyaránt aktívan és kooperatívan használókként.

A gyermekfolklor kutatása nem volt elhanyagolt téma korábban sem a magyar nyelvterületen, de nem is nevezhető kiemelt fontosságúnak, sokkal inkább néhány kiváló szakember egyéni teljesítményeiben volt tetten érhető. Kevés olyan kutatás ismert, amelyben a gyermekfolklor a gyermekélet néprajzával együtt jelent volna meg.¹ A korábbi kutatók gyermekfolkloron elsősorban játékot értettek, vagyis az énekes, mozgásos, dramatikus gyermekjátékokra koncentráltak.² Abba a korabeli paradigmába illeszkedtek, amely szerint a folklorista feladata a kiváló előadások felgyűjtése, dokumentálása, illetve az olvasóközönség elé bocsátása volt. Járulékos célként a gyermekjátékokban a korábbi korszakok magasabban strukturált előadásainak emlékeit vélte felfedezni a

1 E szempontból úttörő munka: GAZDA Klára, *Gyermekvilág Esztelneken: Néprajzi monográfia* (Bukarest: Kriterion, 1980).

2 KERÉNYI György, kiad., *Gyermekjátékok, A magyar népzene tára 1* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951). Első táji monográfiának Bakos József gyűjteménye tekinthető, amelyet egy félreértésen alapuló politikai okból szinte a megjelenését követően bezúztak, ma könyvrítkaságnak számít. BAKOS József, *Mátyusföldi gyermekjátékok, Új magyar népköltési gyűjtemény 7* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953). Továbbá: SZAPU Magda, *Gyermekjátékok: Énekes-táncos, szöveges, mozgásos népi játékok Somogyban* (Kaposvár: Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1996). Településmonográfia pl.: CSETE Balázs, *Jászkiséri gyermekjátékok* (Szolnok: Megyei Tanács VB. Népművelési Csoportjának Néprajzi Munkaközössége – Damjanich János Múzeum, 1957).

szakemberek többsége. A gyermekeknek szóló, illetve a gyermekek körében terjedő folklóralkotásokkal kapcsolatos elemző vizsgálatok pedig részben a történeti rekonstrukció igényével készültek abból kiindulva, hogy a gyermekek kultúrája jellemzően a felnőttekből építkezik, és sok esetben az ott már nem használt, elavult tudáselemeket őrizte meg. Ennek megfelelően jól használható segítségnek tűnt a korábbi korszakok akár vallásos képzeteinek rekonstrukciójára is.³ A magyarországi kutatási hagyományból az utóbbi évtizedekben nem hiányoztak már a városi fiatalok körében végzett, illetve a jelenkori folklórra összpontosító vizsgálatok sem, Czövek Judit, Juhász Katalin és legújabban Tóth Piroska Anna jóvoltából.⁴

Tamás Ildikó – itt és korábbi publikációiban – egy fontos, de ritkán érvényesülő kutatási hagyomány megőrzésére vállalkozott, s a folklórt az etnográfiaival igyekezett összekapcsolni. Egyrészt a gyermek- és diákközlő önálló entitásként kezelve azt saját jogán vizsgálja, nem zárt rendszerként, tehát más társadalmi alrendszerrel összefüggésben, de a maga valójában is érvényes és értékes jelenségként kezeli azt. Másrészt a folklórt nemcsak alkotásaiban, hanem működésében, a gyerekközösségekben betöltött funkciójuk felől közelíti meg, vagyis vizsgálata fókuszában nem a gyűjtés későbbi polgári olvasóközönsége áll, hanem a gyerekek világát megismerni és megérteni vágyó résztvevő megfigyelőé. Harmadrészt történeti rekonstrukció szándék helyett a jelenbeli működésre összpontosít, a történeti dimenzió feltárásánál pedig csak az írott forrásokra hagyatkozik, a folklór alkotás mint a történeti rekonstrukció lehetséges eszköze nála nem kerül szóba.

Az óvodai és kisiskolai oktatásba az utóbbi ötven-hetven évben szervesen épültek be a néprajzkutatók által feltárt és kiadott népi rigmusok, gyermekjátékok, versek és dalok, amelyeket a pedagógusok a legkülönbözőbb célokra tudnak az oktatás során felhasználni. Mára neurobiológusok és kognitív pszi-

3 RÓHEIM Géza, *Magyar néphit és népszokások* (Budapest: Atheneum, 1925); LÁZÁR Katalin, „Történetiség a népi játékokban”, *Ethnographia* 123 (2012): 48–78; GAZDA Klára, „Isten kovácsa”, *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 11: Játék és kultúra*, szerk. SZIKSZAI Mária, 9–48 (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2003).

4 Czövek Judit az 1980-as évek elején végzett hagyományos és modern formákra egyaránt kiterjedő gyermekfolklór gyűjtést Debrecen környékén. Anyagát nyugdíjba vonulása után a Néprajztudományi Intézet Adattárának ajándékozta. Lásd még: JUHÁSZ Katalin, „»Ájláv bébi«: Mai gyermekfolklór gyűjtés Budapesten”, in *Mindenek gyűjtemény I.: Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, *Artes populares* 21, 449–464 (Budapest: ELTE Folklore Tanszék, 2005); TÓTH Piroska Anna, „Fej, vagy írás?: Kortárs gyermekjátékok gyűjtése és rendszerezése”, in *Utak, technikák, hagyományok: Az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola Európai Etnológia Program kiadványa*, szerk. KOMOR Judit és SCHILLER Katalin, 58–76 (Budapest: ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola Európai Etnológia Program, 2014).

chológusok által is sokszorosán bizonyították, hogy a gyermekeknek szánt hagyományos költészet és zene, amely korosztályonként eltérő, s az adott fejlődési szakaszhoz igazodik, hatalmas jelentőséggel bír a gyerekek mozgásos, idegrendszeri, verbális és intellektuális fejlődése szempontjából egyaránt. Mindezeket egyaránt megkaphatják a családon belül és azon kívül nevelődő gyerekek. Jelen kötet ugyanakkor az ezen kívül vagy e mellett létező, a gyerekek saját kezdeményezéséből létrejövő szöveg-, és képanyagot vizsgálja, amely bár nem független a felnőttek világától és a kultúra más szegmenseiben élő folklórtól sem, mégis önálló korpusz. E kutatásnak köszönhetően az egyszeri szülő is betekintést nyerhet némileg az „átlag gyermek” hétköznapi életébe, az előle, és sokszor még a pedagógusok elől is elzárt titkos világba, amelyet a mai diákok iskolai életük színesebbé tételére maguknak teremtenek.

Az iskolai közösségekben létrejövő diákköltés, ha nem is teljesen analóg, de számos sajátosságában összekapcsolható a XVII–XVIII. századi protestáns kollégiumok diákköltészetével, amely kéziratos változatokban maradt ránk.⁵ Az újkori és jelenkori diákokat összeköti a fricskázás, a parodizálás iránti vágy, a körülöttük lévő valóság kiforgatásának, görbe tükörben való megmutatásának szándéka, a nyelvi játékoság, valamint a poétikai eszközök ügyes alkalmazása.

A kötet egyik fő erénye, hogy a folklorisztika munkamódszerét az antropológiából kölcsönöztekkel egészítette ki. Terepmunkáját néhány a személyiségi jogok és a gyermekek biztonsága érdekében nem nevesített budapesti általános és középiskolában végezte, kérdőíves formában és irányított beszélgetések során is dokumentálta a folklórjelenségeket, de igyekezett a gyerekeket természetes viselkedését, spontán kommunikációját és játékát is megfigyelni szünetekben, délutáni foglalkozások alatt az iskolaudvaron stb. Emellett számos interjút készített az iskolák pedagógusaival és tanulást segítő munkatársaival. A kutatás célja semmi esetre sem nagy mennyiségű *folklóradat* összegyűjtése volt, s a kötet a rendszerezés igényével sem lép fel. Feladatát a problémacentrikus megközelítésben látja, néhány alapkérdés köré kerekíti mondanivalóját.

Ilyen problémafelvetése a *medialitás* kérdése. A folklór nagyjából kétszáz esztendeje elválaszthatatlan a populáris és tömegkultúrától, azzal folyamatos dialogikus viszonyban létezik, vagyis a sajtó, majd az elektronikus médiumok éppúgy részt vesznek alakításában és terjesztésében, mint az ember–ember közötti kommunikáció. A folklór továbbá feldolgozza a magas- és a populáris kultúra számos elemét, tehát irodalmi alkotásokat, zeneműveket, képeket, valamint közköltészetből ismert toposzokat és műfajokat is. Azt senki nem tudja megmondani, hogy melyik szegmensnek milyen részesedése van a nagy egész lét-

5 BÁN Imre és JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964).

rejöttében, de sokkal fontosabbnak tűnnek e munka alapján a folyamatok és az alkotás maga, mint az eredet.

A kötet másik kulcskérdését a *kreativitás*, vagyis az alkotási szándék és az alkotó mozgástere jelenti. Azokat a főként poétikai technikákat járja körül, amelyekkel a fiatalok ismert szövegekből és toposzokból építenek valami újat, időszerűvé teszik a már létezőt. Vagyis régi közmondásokból, szállóigékből egy-két szó elvételével vagy beiktatásával újat alkotnak. Az *antiproverbiumok* vagy közmondásparódiák kutatása ma már nálunk is jelentősnek számít,⁶ de az alkotási technikák sorát korántsem lehet tökéletesen leírni, hiszen egy, a szemünk előtt változó világról lévén szó, a kutatás mindig csak a pillanatnyi állapotot rögzítheti. A gyerekek folklórában tértől és időtől függetlenül nagy jelentősége van a halandzsának. A legtöbb ezzel kapcsolatos elemzés a beszélt nyelvhez szándékozik közelíteni a folklór halandzsaszövegeket, azokat titkos kódként vagy korábbi korszakok folklórából, illetve a felnőttek nyelvéből alászállott elemekként, eltorzult formákként tételezve. E tekintetben is jelentős szemléletváltást hoz ez a könyv, amely kizárólag poétikai kérdésként közelíti meg a jelentésében megragadhatatlan szövegeket, s elsősorban a nyelvi és ritmusjátékként értelmezi azokat. A kifordítás, parodizálás eszköze lehet a *népetimológia* és a *belehallás* is, amelyek régóta létező folklorisztikai kategóriák. A köznyelvben és akár még a szakmai közösségben is gyakorta összemosódnak, a *népi etimológia* jelenségével is fedésbe kerülhetnek. A három jelenség elkülönítésére és pontosítására is vállalkozik a könyv egyik fejezete.

Tamás Ildikó a kreativitás és alkotótechnikák vizsgálata során nem szakít teljesen a folklorista történeti feladatkörével sem, hiszen több száz éves zsánerek megjelenését fedezi fel a kortárs diákközlőben. A ma kissé bonyolult középiskolai rendszerben kisebbséget alkotnak a nyolcosztályos gimnáziumok, amelyek alapítását a rendszerváltás után a második világháború előtti magyar középfokú oktatás legjobb hagyományainak felélesztése motiválta. Ma már nem minden egyházi vagy állami nyolcosztályosban oktatnak latint, de van még köztük néhány, amelyek nem adták fel a klasszikus nyelv és az auktorok oktatását. Ahol pedig megjelenik a latin, ott megjelennek az újkori közköltészet jellemző parodisztikus műfajai, a latinnal küszködő diákok önironikus versezetei, marakonikus költeményei is.

Az elemzések harmadik szempontját a szerző számára a *vizualitás* szerepe és jelenlétének sokfélesége jelenti. Ami a leginkább feltűnő ezzel összefüggésben, hogy míg a folklorisztika által sugárzott kép szerint a gyerekek zömmel

6 HRISZTOVA-GOTTHARDT Hrisztalina, T., LITOVKINA Anna, BARTA Péter és VARGHA Katalin, *A közmondásferdítések ma: Öt nyelv antiproverbiumainak nyelvészeti vizsgálata* (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2018).

ritmussal, énekkel kísért játékokat játszanak, s ez a tanárok segítségével elsajátított és spontán is szívesen játszott hagyományos gyerekjátékok esetében ma is érvényes, a saját maguk számára teremtett folklór alkotásokban viszonylag kis szerep jut a zenének. A digitálizáció és az online kommunikáció ebben a tekintetben is alapvető befolyással bírhat, hiszen a mindig kéznél lévő kütyükről bármikor zene varázsolható. Ez is lehet az egyik oka, hogy a mostani tizenéveseket nehéz éneklésre bírni, ami komoly kihívások elé állítja az énektanárokat. Másik oka a popzene domináns szerepe lehet e korosztályban: a zenei önkifejezésre igényt tartó gyerekek és fiatalok rockbandák alapításában teljesednek ki.

A zenei megnyilvánulások visszaszorulása a folklór kifejezési formákból veszteségként érzékelhető ugyan, de ennek kontrasztjaképp nyereségként könyvelhető el a képi kifejezés mód előtérbe kerülése, ami a XX. század eleje óta tendencia a nyugati kultúrában, s tovább erősíti az online kommunikáció és ezen belül is a közösségi média. A ráérős viccmesélés helyett korunkban a mémek készítése és terjesztése vált a humorközvetítés egyik lehetséges formájává, s a mémeknek ma már önálló poétikai rendszerét is leírhatjuk, amelyben a szöveg, a nyelvi játékosság és a képalkotó kedv egyszerre van jelen.

Amit a könyv hátrányaként róhatna fel a kritikus, az jelenti számára az érényt is: a totalításra törekvés hiánya. A szerző azt rögzíti, vagy veszi észre a rendelkezésére álló információ tömegből, amellyel elemző készsége kezdeni tud valamit. Vizsgálatai a fontosabb tendenciák megragadására irányulnak, s példáit is ehhez igazítja. A maga szempontjából redundáns adatok sorjázásával kevésbé hajlamos terhelni az olvasót, ily módon kötete további elemzésekre nem kínál lehetőséget. Ugyanakkor a szerző alkotókedvének és kreativitásának köszönhetően számos tudományos probléma kerül a folklórisztika kutatási palettájára, ami újabb hasonló vizsgálatok előtt nyithat utat.

Mikos Éva

Summaries

International popular culture

- ✪ Paula MCDOWELL (New York)
“The Art of Printing Was Fatal”: The Idea of Oral Tradition in Ballad Discourse

Eighteenth-century Britain saw the emergence of an extensive print discourse about ballads. Whereas early eighteenth-century commentators such as Joseph Addison took for granted the multimedia nature of balladry (oral, manuscript, printed), later ballad scholars such as Thomas Percy and William Motherwell posited a distinct “oral tradition” of balladry that was antithetical to and threatened by commercial print. The later eighteenth century saw landmark arguments for oral tradition: Robert Wood advanced the first detailed case for Homeric orality, while James Macpherson claimed to have translated the works of a third-century “Homer of the Highlands,” Ossian. This essay argues that eighteenth- and early nineteenth-century ballad scholars, influenced by and influencing these related debates, contributed significantly to the emergence of our modern secular concept of “oral tradition.” Editors and theorists such as Percy and Motherwell printed groundbreaking collections of ballads, yet their hostility towards broadside ballads (and more generally, commercial print) contributed to a problematic “displacement” model of media shift still with us today, whereby one mode of communication is imagined as destroying (rather than preserving) another. Ballad scholars also contributed to a binary model of orality and literacy by forging a sharp conceptual (not actual) separation between “oral” and “printed” ballads.

✦ Éva GUILLOREL (Rennes)

La mémoire du crime. Complaintes de tradition orale, justice et société dans la Bretagne d'Ancien Régime

The memory of crime. Complaints in the oral tradition, justice and society in Brittany in the age of Early French Kingdom

Breton ballads collected from oral tradition are often neglected by early modern historians. However, they provide a rich source for studying the history of violence and justice. Although they were recorded in the nineteenth century by antiquarians and folklorists, they have preserved the memory of local events that took place between the sixteenth and eighteenth centuries. Most of these ballads deal with murders, rapes and infanticides. The comparison between them and written documents such as judicial archives reveals two different and complementary discourses on early modern Brittany.

✦ Ingrid ÅKESSON (Stockholm)

Essential Narrative Motifs? Gender Power Structures, Categorization of Traditional Ballads and the Stubbornness of Paradigms

This article discusses the problem of established categorization systems for folklore and other cultural heritage items as preservers of conservative paradigms. Focusing on traditional ballads as a genre, the paper also proposes a method for highlighting narrative content, which is obscured in the structure and categories of *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad*, created by generations of earlier scholars. On a basis of cross-category rereading of a number of ballads containing gender power issues, aspects of the different levels of categorization are problematized and the idea of motif clusters is put forward as a way in which feminine and subordinate experiences in the ballad universe can be brought to light. The paper was published in English in 2021.

✦ Zsófia KALAVSZKY (Budapest)

Pushkin and the urban anecdote in Russian, Polish, and Latvian sources

The number of anecdotes on everyday topics that focus on Pushkin's figure grew dramatically in the Moscow and St. Petersburg urban folklore from the second part of the nineteenth century, especially after 1880. The fact that a statue was erected in Moscow and several consecutive Pushkin anniversaries were organised (in 1887, 1889, 1899) clearly no longer only reflected the efforts of the liter-

ate intelligentsia to preserve the poet's memory and legacy. As the turn of the century approached, social institutions beyond civil society and literature (the media, the state, the church) and economic players assumed increasing roles in organising and popularising the Pushkin celebrations, and so wider sections of the society living in the cities had access to information of one kind or another regarding Pushkin's figure and oeuvre. The appearance of the so-called urban Pushkin anecdotes is closely connected to the increasingly more extensive celebrations that were dedicated to paying tribute to the poet, while the variability of the anecdotes, which was sensitive to changes in society and culture, can be examined historically, in connection with the cultic gestures becoming more widespread. The present study compares Russian, Latvian, and Polish-language sources – including the unique Sarapul anecdotes noted down by Nikolai Onchukov – and shows both how the more archaic and later layers of the anecdotes can be separated from each other regarding the emergence of the cult and how the poet's figure changed in the anecdotes over time and played different roles as he was becoming a cultural hero.

Popular culture in Hungary

✪ Balázs SUDÁR (Budapest)

Were there any Hungarian bards in the Hungarian Conquest period?

We have very little information on the musical life of the Hungarian Conquest period, and particularly on epic songs and their singers. We may assert that in Hungary the tradition of epic songs is already attested in the period preceding the earliest written texts and that there can be no doubt that these songs also preserved the memory of the events of the Conquest period. It is possible that in view of its good Turkic analogies, the verb “to tell songs” – which in later times quite clearly related to the epic songs – can be linked to these songs. The same connection is possible in the case of musical instruments. Given its Turkic background, the word *koboz* (“cobza”), probably adopted before the Conquest period, likewise points to eastern traditions. When arriving at the Carpathian Basin, ancient Hungarians brought with them the culture of the mounted nomads of the steppe, into which the performance of epic songs fits in perfectly.

☛ Fatima Eszter SZALAY (Budapest)

The Ilona archetype as a beauty metaphor in Hungarian traditional ballads

The Ilona/Helena name has a special additional meaning in high literature, in popular poetry, and in the Hungarian oral folk tradition as well. The *Helena* phenomenon is a deeply rooted archaic topos that appears in mythology, folklore or the literature of several (European) peoples. By analysing its textual, motivic, aesthetic, and modal connections we can define the perennial and temporal elements pertinent to the Helena topos, and this way we might explore one of the oldest female archetypes of European literature in its continuity. The name Ilona is one of the recurring textual motifs of the Hungarian oral tradition present in ballads and fairy tales, and most significantly in custom related songs.

The primary subjects of the presentation are the Ilona themed pieces of Hungarian vocal folk music; the analyses of which would reveal the numerous musical and textual resemblances among ballads and of this theme. In the topos all *Helenas* and *Ilonas* appear as personifications of absolute beauty, and as such, are subjects of some form of desire. By its nature and origin (as of a person) this desire might be different in each of the scenarios, might be profane or saint, unrequited or mutual, but it is this desire that serves as the catalyst of events. Building upon this idea, one can locate the Ilona characters along a scale extending from *saint* to *profane*. Nevertheless, Ilona is always bestowed by similar attributes and permanent characteristics, modalities. One of them is absolute beauty, which is in several cases connected as epitheton ornans to the name Ilona/Helena. Another one is the chastity, or the sometimes concealed, sometimes conspicuous, but permanently present divine quality.

The review and the musical, textual analysis of the full Ilona themed vocal folklore material might reveal more exact relationships regarding their temporal and spatial distribution. Moreover, it seems reasonable to review the theme also within an intercultural textual context.

Although the Ilona phenomenon seems situated on the border between oral and written culture, actually it is an integral part of both. Projecting onto the Ilona phenomena the relationship of the individual and collective remembrance, we might obtain a new methodological possibility to further differentiate the theme and connect it into a dynamic, flexible system.

☛ Zsuzsánna BALOGH (Budapest)

Christmas poem from the Early Modern Age in a child's letter by Ferenc Károlyi

Childhood, as the first major period of human life, has been understood as a special stage of mental and physical development even in the early modern period. However, relatively few 'traces' of children's letters have survived, and it is therefore important to find documents or other sources in which children are directly or indirectly 'speaking' or 'spoken to'. These include letters written by, or on behalf of, children. Since children's letters were not usually concerned with the 'big' economic, political or social issues of the period, they were only relevant and contained information for the addressee. Even more rare, however, is the survival of poems that were learnt/copied by young children and attached to children's letters. The letter from the eight-year-old Ferenc Károlyi, published here, contains one such poem that is related to Christmas, and as such, gives an insight into the early modern family customs of the Christmas holidays.

Mihály Csokonai Vitéz (1773–1805) and his period

☛ Imola V. SZÚCS (Budapest)

Manuscript music data of *Kártigám* novel

Ignác Mészáros' *Kártigám*, a novel translated from German into Hungarian, was first published in 1772. There were four songs in the novel, which were complemented with musical scores by Mészáros after the second edition. This version with scores was published three times up to 1880. Both the novel, and the songs were very popular in their period, the lyrics were copied in a lot of manuscripts in this period, sometimes with their scores too. The paper analyses the handwritten copies of the melodies of *Kártigám*, comparing them with the printed originals. Although the printed editions of the novel often did not favour the variability, a few significantly different variants were reserved, and we have some data about their use as *ad notam* too.

- ☛ András S. LACZKÓ (Pécs)
The Hungarian Customer and the World Market

The slave rebellion of late August 1791 in the French colony of Saint-Domingue (now Haiti), which was the main producer of coffee and sugar at the end of the eighteenth century, caused a significant rise in the price of both products throughout Europe. János Nagy's poem (*Erszényházy Pál és Gyomordi Kis-Asszony*; 'Paul McPurse and Mrs. Tummy'), published the following summer, is a literary document of this economic event, presenting the effects of the supply crisis on Hungary from a subjective perspective, in the form of an internal dialogue. The participants in the debate represent the "purse" and "stomach" of the narrator, i.e. the "buyer" and the "consumer" part of himself, and react in completely different ways to the news of the price rise. On the one hand, this paper (*The Hungarian Customer and the World Market*) aims to show (based on the poem of János Nagy) what knowledge the Hungarian public of the late eighteenth century might have had about the foreign goods they consumed, and how this knowledge might have influenced their purchasing decisions. On the other hand, it seeks to answer the question of what the author of the dialogue could have intended to teach Hungarian buyers/consumers by dressing up a topic of essentially economic interest in literary garb, which he could not effectively convey in any other form.

- ☛ Gábor MÉSZÁROS (Budapest)
Comment to the Árkádia debate. Ádám Pálóczi Horváth's poem about the tombstone of Csokonai

The paper presents a poem entitled *The Tomb of Mihály Csokonai Vitéz*. The work was published anonymously, but the poem was written by Ádám Pálóczi Horváth (1760–1820), a close friend of Mihály Csokonai Vitéz (1773–1805) and is an under-analyzed poetic commentary on the early cult of Csokonai. The paper presents an unknown text variant from Horváth Pálóczi's collection of poems. The poem is linked to the 1806 controversy, the Arcadia trial, surrounding Csokonai's tomb in Debrecen. It is a commentary on the controversy from the point of view of a friend. The poem is an important element of the cult of Csokonai from a Debrecen point of view. It designates a local memorial site and lists the places, the persons and the events that were significant for Csokonai during his stay in Somogy County.

☛ Gyula PERGER (Győr)

Copies of Mihály Csokonai Vitéz's poems in the manuscript *Énekek Gyűjteménye* (Collection of Songs)

Ferenc Jenei found an unknown manuscript songbook in the library of Priest Seminary in Győr in the summer of 1935. It was written in the 1830s and preserved a couplet of songs from the beginning of the nineteenth century. Later the songbook was lost but it emerged in 2022, after the revision of the Győr Diocesan Library. So the texts and text variants, which were known only from Jenei's brief notes, became available for research. It became obvious after the analysis of the repertoire of *Énekek Gyűjteménye* (Collection of Songs), that the number of texts with authors is forty-one, so the twelve poems by Mihály Csokonai Vitéz (1773–1805) are determinative in their proportion as well. The text from the printed source – mostly copied verbatim – suggests that the compiler might have taken Csokonai's poems directly from a volume published in print. These texts, recorded without the name of the author, can verify the “best of list” of the well-known Csokonai-songs in the popular tradition, and the process of their reception as well.

☛ Levente NAGY (Budapest)

Homer, Csokonai, Kontz Jósi

Csokonai's *Batrachyomachia*, and its translation into Romanian in the early nineteenth century

From among the Hungarian authors translated into Romanian at the beginning of the nineteenth century, Mihály Csokonai Vitéz (1773–1805) is a separate chapter. In July 1816, József Kontz translated Csokonai's *Batrachyomachia* (*War between Frogs and Mice*) into Romanian, which is currently known in ten manuscript copies (University Library of Cluj, Bethlen Documentation Library of Nagyenyed / Aiud, Academy Library of Bucharest, Main Library of the Transilvanian Reformed Church District, Debrecen). The translation is not only interesting because Kontz revised Csokonai's text in many places, adapting it to Transylvanian social conditions, but also because the copies contain a lot of information about the reception history of the work. The individual copies contain a Romanian-Hungarian-German glossary, Hungarian explanations and textual interpretations, as well as notes about reading the Romanian text in a Hungarian-language environment. The study focuses primarily on presenting the textual differences between the original Hungarian version and the Romanian translation.

☛ Éva MIKOS (Budapest)

Was Csokonai a táltos? About the importance of the poet's folklore

The essay explores the oral traditions around the figure of the Hungarian poet Mihály Csokonai Vitéz (1773–1805). In fact, in the decades between the middle and the end of the twentieth century, a few dozen – mostly fragmentary – legends and anecdotes were collected from the oral peasant memory, in which a figure named Csokonai is the protagonist. All of the narratives can be considered as contaminations with parallel variants with other heroes or supernatural beings. Csokonai most often appears in the guise of two well-known mythical creatures, the *táltos* and the *garabonciás* and performs various miracles.

The paper searches for the origins and the development of these traditions, which are considered folklore. The source can best be found in intellectual circles: in the literary life on the one hand, and in the culture of the rural intellectuals at the turn of the eighteenth and nineteenth century, which flourished in oral and manuscript form, among others, in the Reformed College in Debrecen. The researchers of the twentieth century thought that the stories were delivered by the priests trained in Debrecen to the towns and villages of the Alföld (Great Plain) where they served as ministers. Additionally these stories were published in cheap prints and in the press as well during the nineteenth century. It is very likely that printed materials have influenced the development of the oral tradition over the past one hundred and fifty years as much as the live word performances of pastors and teachers.

Sándor Petőfi (1823–1849) and his period

☛ Noémi STURCZ (Budapest)

Folkloric poetry and folklorized poems by Gergely Czuczor

This paper presents Gergely Czuczor's (1800–1866) folk songs and folklorized works in light of the literary aspirations and folkloric practices of the nineteenth century. As a popular and revered poet, Gergely Czuczor played an important role in shaping folkloric song poetry. He was a pioneer of the movement that peaked with the works of Sándor Petőfi. Only a fraction of Czuczor's work – consisting of nearly one hundred folkloric poems – made it into popular folkloric use living on in the oral tradition. These folkloric poems have become rather well-known, echoing back in the lyrics of melodies from various regions in various forms, mixed with numerous other stanzas. Although the exact map of

their inclusion into folk tradition cannot be traced precisely, examining their survival, it can be established that the number and the prevalence of Czuczor's works had a great influence on the process of folklorization. Getting to know Czuczor's oeuvre further expands our current knowledge of those authors whose poetry had a formative effect on folk poetry and enables the identification of other works of artistic poetry.

☛ Márton SZILÁGYI (Budapest)
Petőfi, Arany and the popular prints

The paper draws attention to how Sándor Petőfi (1823–1849) and János Arany (1817–1882), two significant poets in the nineteenth-century Hungarian literature, tried to integrate into their lifeworks the possibilities of the distribution of popular literature. It is conspicuous that in 1848–49, during the period of the Revolution and War of Independence, both poets, not independent from each other, tried to publish some of their works, on their own expense, by which they wanted to affect the large population and followed the poetical principles of the agitative poetry. They asked for help and financial support from the government (sometimes successfully, sometimes not). In addition to this, the theoretical conception of the publicity of the basic principles and coordination with each other in their private letters and a testing of the popular literary tune (in the newspapers and in chapbooks too) need to be considered as well. Both of them judged this experiment unsuccessful in the short run. Petőfi could not edit out this type of literature, due to his death in 1849, but it is very telling that he interrupted the writing of his epic poem, conceptualised in this literary program in 1848, and he conceived and finished another work, *The Apostle*. Arany selected out from the complete edition of his lifework these agitated poems, and these were published only at the end of Arany's life, in the last volume. The paper describes this process in detail with data.

☛ Katalin LUFFY (Kolozsvár / Cluj-Napoca)
Copies of Sándor Petőfi's poems in the University Library in Kolozsvár / Cluj-Napoca (UBB)

The paper presents some copies of Sándor Petőfi's poems from the manuscript collection of the Lucian Blaga University Library (University Babeş–Bolyai), Kolozsvár / Cluj-Napoca, Romania. Thirty manuscripts can be found in this collection, in which there are texts by Petőfi. Some of them contain quite early

copies (directly after the defeat of the War of Independence, 1848/49), but we can recognize that Petőfi's poems were copied in the nineteenth century continuously, until to the twentieth century. His love poetry and folksong-imitating poems were very popular, and his revolutionary poetry was alive after the War of Independence as well. A great surprise of the manuscript collection is a Romanian collection of Petőfi's poems (translated by Axente Banciu), which have not been researched and analysed yet.

☛ Lujza TARI (Budapest)

Petőfi's poems that became folk and public songs and their survival in folk music

Petőfi Sándor (1823–1849) became one of the Hungarian poets whose works have been set to music the most widely. His poems were adapted by many in the nineteenth century, and these pieces were performed both from sheet music by higher social classes and spread by the oral tradition as well. In the nineteenth century, the deeper, centuries-old folk music traditions preserved by lower social classes (especially the peasants) were not yet widely recognized, and songs performed in such folk style manner were considered as folk songs. The songs associated with the author quickly found their way into the music of the lower social classes and lived on as a part of folklore. Petőfi personally experienced his poems being sung by ordinary people as early as 1845, and he took pride in this. His poems integrated most deeply and enduringly into folk music tradition, often related to wedding or funeral folk customs, and they were also performed instrumentally. However, a lot more poems by the poet became well known among the peasantry, which were spread connected to their former musical context in Hungarian speaking regions. These were not only associated with old and contemporary musical styles. Alongside the complete poems or their excerpts, other fitting stanzas from traditional folk music have been attached that were based on the musical dialect of specific regions or the preferences of certain performers. This created a close unity between the poem and the folk texts, which resulted in a new work of folk music and folk poetry.

Petőfi's poems that have endured most in folk music are those that were able to connect with either the oldest melodic styles or brought new thematic innovations in their text. Some of them gradually became associated with the emerging new Hungarian folk song style during the poet's lifetime. The author of the study has systematically examined those poems that have been most strongly integrated into folk music, either directly based on the poem itself or with the help of the folkloric adaptations of the nineteenth century. Utilizing various

nineteenth-century sources, several folk plays, and data from twentieth-century folk music collections, the study presents the continued existence of the poet's verses in folk music. It heavily relies on the data of previous researchers, especially Zoltán Kodály's (1882–1967), numerous folk music collection documents, including the poet's own collections.

✿ Zoltán MAGYAR (Budapest)

“He wrote poems here”. Data to the legends about Sándor Petőfi

This paper overviews the thematic variability and wideness of the Hungarian folk narrative traditions connected to Sándor Petőfi. The international folkloristics focuses on the main points of the hero's lifeway (birth, death, marriage, vocation etc.), but there are only a few research monographs about the complete narrative folk tradition attributed to an important historical person. The paper analyses some viewpoints and topics, which are integrated elements of the traditional mythology of the poet. In the case of Petőfi, the main motifs are how to become a poet, poetical roles (prophetic tradition, poet of drinking songs etc.), his love, and some localised legends. The author draws attention to the fact that the main task of the following research will not be the exploration of new types and variants of stories, because there is very little chance for it in the third decade of the twenty-first century. It would be better to analyse some segments of the earlier registered story repertoire with interdisciplinary methods (folkloristics and other humanities).

✿ István SERES (Békés)

Petőfi in Kondoros

The legendarium of the inn in Kondoros (Békés County, Southern Great Plains) is full of extremely exciting stories. Well-known travellers, highwaymen (for example Sándor Rózsa, the Veszélka Brothers, Imre Bogár), writers, poets, composers (for example János Arany, Sándor Petőfi and Ferenc Erkel), and journalists all often visited the famous building. There are reports of Petőfi's visit or visits as early as 1879, but most of what we know is from the time of the inn's centenary in 1927. At this time journalists from Budapest often wrote that the various bandits and highwaymen frequently wrote up their names onto the wall, which, when it had filled up, was meticulously lime-washed by the innkeeper. On one occasion, Petőfi himself wrote a poem on the wall, which was held in particularly high esteem by the innkeeper Mihály Edelmán and

his successor, György Reguly. On one occasion, Reguly went on a shopping trip, and when he came home, his wife delighted him by telling him that she had the entire inn lime-washed while he was away. This is how Petőfi's poem was lost for good.

- ☛ Judit GULYÁS (Budapest)
Folktales and their interpretation in nineteenth-century press (*Vasárnapi Ujság*, 1854–1872)

This paper aims to explore the folktales and reflections on folktales published in a very popular Hungarian weekly newspaper *Vasárnapi Ujság* ('Sunday Paper') in the second half of the nineteenth century, in the two decades following the newspaper's launch (1854). *Vasárnapi Ujság* has a distinguished place for ethnography and folklore studies, since one of the important aims of this nationally distributed weekly newspaper targeting a "folk readership" was precisely to mediate between various social strata and cultural registers. The period between 1854 and 1872 clearly represents a transitional period in the domestic appreciation of folktales, ranging from indifference and contempt towards a growing interest in the collection and publication of folktales.

Vasárnapi Ujság, as a popular press product, unlike the dreary antecedents, turned its attention to folk poetry and folktales with surprising interest. The newspaper published folktale texts from various folktale collections as a sample; it reported on the publication of folktale collections, on ongoing fieldwork in the service of recording folktales, and popularised the results and possible methods of folktale research. In doing so, it achieved an unprecedented multi-level promotion of folktales, reaching a wide readership belonging to various social groups.

- ☛ Domokos Dániel KIS (Budapest)
Loránd Eötvös and folk music. On the 175th anniversary of Eötvös' birth

Baron Loránd [Roland] Eötvös (1848–1919), the famous Hungarian physicist, scientist, university professor, president of the Hungarian Academy of Sciences, was a well-known mountaineer of the Dolomites in South Tyrol, as well as an enthusiastic photographer of nature. Among his photographs, one depicts a folk music ensemble that travelled to Hungary in its garden in Pestszentlőrinc, an Italian bagpiper, i.e. *zampognaro*, and a *piffero* player (piper). In addition, Eötvös loved South Tyrolean folk music, in the Schluderbach settlement, from where he

conquered the peaks of the Dolomites in the summer, he enjoyed listening to the local zithers, as reported in a contemporary newspaper article. Gustav Mahler, who also occasionally spent time here, was disturbed by the music at night. The paper publishes all of these photos with commentaries too.

- ✿ Rumen István CSÖRSZ (Budapest)
Song-poetry program and compositions of János Arany

János Arany's (1817–1882) musical competence and music composer attitude are constant (and almost cultic) elements in his bibliographies and in Hungarian literary history. The poet played the guitar in his later years (and probably in his youth too). He referred to his knowledge of tunes directly and indirectly as well. In 1874 he collected his musical repertoire in a manuscript score book, and mentioned in his letters many times that quite a few of his poems were inspired by melodies sung in his inside voice, or metrical form ideas, called *neszme* ('noiseation'). Many researchers have tried to explore and identify these songs. The present paper concentrates on a smaller group, to tunes composed by Arany himself. They have poetical insights into the aspects of Arany's music composing methods in his own poems and the works of other poets (Sándor Petőfi, Ferenc Kölcsey, József Bajza, or László Amade) as well. The notes of papers in the autograph scores were transcribed in the 1870s, but the tunes might have been conceived earlier, in the 1850s. The original documents were destroyed in 1945, the copies survived thanks to his friend, István Bartalus, a music historian and pianist. He presented these pieces, after the death of the poet, in some concerts, and published them in the illustrated musical album *Arany János dalai* (*Songs of János Arany*) in 1884. The cult of Arany's music compositions began with these events, but – according to the author – these simple tunes are important in the context of literary history as well.

- ✿ Mariann DOMOKOS (Budapest)
Intermediate readings of *John the Valiant*. The first theatrical adaptations and the forgotten silent film

John the Valiant (*János vitéz*, 1844) is one of the most fundamental elements of Sándor Petőfi's oeuvre, a cult piece of Hungarian literature and national memory; its popular reception is one of the maintainers of the cult of Petőfi. According to the starting point of this paper, in the last more than one and a half centuries, the general popularity of *John the Valiant* has been ensured not only by

the reprints of the poem's text, but also by the adaptations and transcriptions of the original work for various target groups. Taking all this into account, the aim of this paper is to draw attention to a little-known aspect of the history of the reception of this work, the early adaptations of *John the Valiant* before the end of World War I. The author would like to emphasise the role of theatre and film adaptations, which were important in urban mass culture. The paper also aims to argue that versions and adaptations of literary texts in other media should be interpreted not only in relation to the original works, but also in relation to each other, for example, the reception of the silent film version directed by Eugen Illés (Jenő Illés) in 1916 was effectively performed by the unparalleled success of the *John the Valiant* song play (operetta) written by Pongrác Kacsóh, first presented in 1904. The first part of the paper reviews the first theatrical adaptations of *John the Valiant* from the 1860s to the early twentieth century, while the second part will focus on the 1916 internationally successful film production, which has since been considered lost.